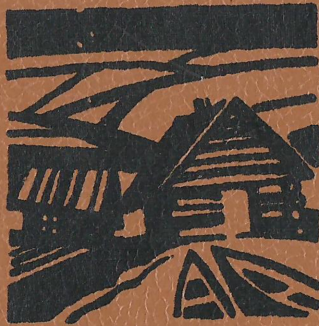
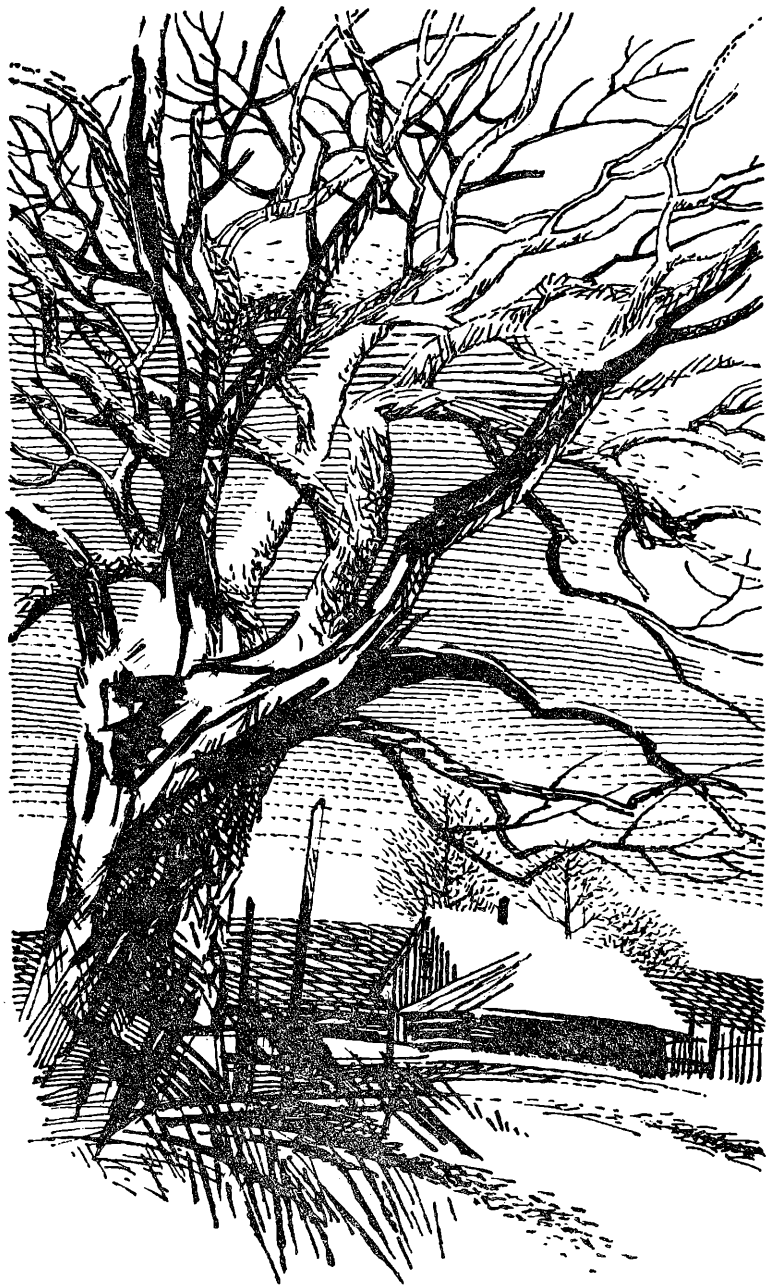

ВІКТОР
АСТАФ'ЄВ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ВІКТОР
АСТАФ'ЄВ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ТОМ
ДРУГИЙ

ЗОРЕПАД
ПОВІСТЬ

ЦАР-РИБА

ПОВІСТУВАННЯ В ОПОВІДЯХ

ПЕЧАЛЬНИЙ ДЕТЕКТИВ
РОМАН

Переклад з російської

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1990

До другого тому творів відомого російського радянського письменника, лауреата Державних премій СРСР та РРФСР ім. Горького входять повісті «Зорепад» та «Цар-риба» й роман «Печальний детектив». Їх об'єднує мужня, безкомпромісна позиція автора, який не бажає миритися зі злом та неправдою, з болем і гнівом таврує людські недоліки, що заважають перебудові нашого суспільного й політичного життя. Письменник подає свій голос на захист рідної природи, життя якої для нього рівнозначне органічній течії людського життя.

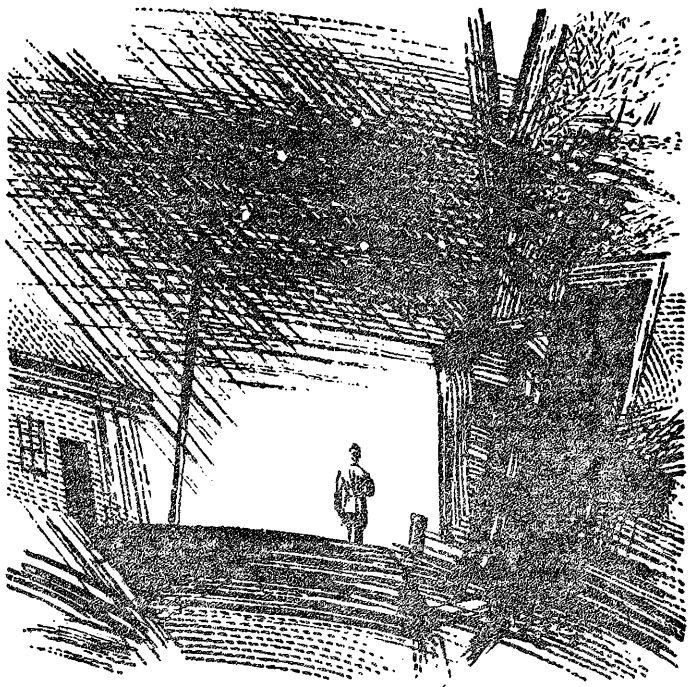
Во второй том произведений известного русского советского писателя, лауреата Государственных премий СССР и РСФСР им. Горького входят повести «Звездапад» и «Царь-рыба», а также роман «Печальный детектив». Их объединяет мужественная, бескомпромиссная позиция автора, который не желает мириться со злом и неправдой, с болью и гневом бичует людские пороки, мешающие перестройке нашей общественной и политической жизни. Писатель выступает в защиту родной природы, жизнь которой для него равнозначна органическому течению человеческой жизни.

Редактор З. Г. Коваль

А $\frac{4702010201-154}{M 205(04)-90}$ 154.90

ISBN 5-308-00693-8 (т. 2)
ISBN 5-308-00694-6

© Художне оформлення.
В. С. Василенко. 1990

ЗОРЕПАД

ПОВІСЬ

Переклав *Анатолій Таран*

Я народився при світлі лампи в сільській лазні. Про це мені розповіла бабуся. Любов моя народилася при світлі лампи в госпіталі. Про це я розповім сам. Про свою любов мені розповідати не соромно. Не тому, що любов моя була якоюсь надто вже незвичайною. Була вона звичайна, ця любов, і водночас найнезвичайніша, така, якої ні в кого й ніколи не було, та й не буде, мабуть. Один поет сказав: «Любов — давня штука, але кожне серце оновлює її по-своєму».

Кожне серце оновлює її...

Це почалося у місті Краснодарі, на Кубані, в госпіталі. Госпіталь наш розташовувався в початковій школі, і біля неї був садок без огорожі, бо огорожу перевели на дрова. Залишилася сама прохідна будка, де чергував вахтер і змушував відвідувачів проходити тільки через довірений йому об'єкт.

Хлопці (я так і називатиму солдатів, бо в моїй пам'яті всі вони збереглися хлопцями) не хотіли ходити через об'єкт, «пкірували» до міста мимо вахтера, а потім розповідали такі речі, що в мене перехоплювало подих і палахкотіли вуха. Тоді ще не було у вжитку слова «паскудник», і через те, власне, я не вважав пригоди солдатів непристойними. Вони просто були солдати і встигали до ладу провести відпущений їм долею час.

Вам коли-небудь доводилося бувати під наркозом, під загальним наркозом, кілька разів підряд? Якщо не доводилося — і не треба. Це велика мука бути під наркозом кілька разів.

Я, пригадую, був маленький і бавився з хлопчачками на сіннику. Вони кинули на мене оберемок сіна, навалилися, і я почав задихатись. Я виривався, хвицався, але вони реготали і не відпускали мене. А коли відпустили, я довго був ніби очманілий.

Коли мені давали наркоз уперше, я дорахував до семи. Робиться це просто: раз — вдих, два — видих. Потім стане душно і захочеться крикнути, рвонутися, виштовхнути з себе тугий

клубок, струсити тягар. І рвонешся, і крикнеш. Рвонешся — це означає злегка ворухнеш рукою, а крикнеш — ледь чутним шепотом.

Проте незнана сила раптом здіме тебе з операційного столу і кине кудись у безмежну темряву, і летиш у її глибінь, наче зірочка осінньої ночі. Летиш і бачиш, як згасаєш.

І все.

Ти вже у полоні й під владою людей, але для себе не існуєш.

Мені чомусь думается — ось так помирають люди. А може, і не так. Бо жодна померла людина не змогла розповісти, як вона померла.

Тоді я заздрив тим, хто швидко засинав під наркозом. Дуже важко засинати довго. Минуло понад двадцять років, а мене давить запахом лікарні, особливо хлороформом. Тому-то я не люблю ходити в аптеки та лікарні.

Пригадую, того разу, з якого все і почалося, я дорахував до сімдесяти і канув у п'їтьму.

Приходив до пам'яті повільно. Десь усередині мене йшла незбагненна, важка робота, ніби диски зчеплення у двигуні з'єднувалися один з одним, і мозок ненадовго включався. Я починав відчувати, що мені душно, що я десь лежу. І знову все віддалялося, провалювалося. Та ось я ще раз відчув, що мені душно, що я лежу, навколо тиша, і тільки пронизуючий голову дзвін летить звідусіль.

Я напружився й розплющив очі.

Посеред палати було світло. Я довго дивився туди, боячись заплющити очі, аби знову не опинитися в темряві.

Горіла лампа.

Скло на ній було прикрите газетним абажуром, і я поступово розглядівся й побачив, що абажур повернуто так, щоб світло не падало на мене.

Мені чомусь стало приємно. Біля лампи спиною до мене сиділа дівчина і читала книжку. Вона була в білому халаті, поверх комірця нібито темніла косинка. Волосся витікало з-під білої хустки на її гостренькі плечі.

Шелестіли сторінки. Дівчина читала. А я дивився на неї. Мені хотілося води, аби змити з горла нудоту, але я боявся злякати дівчину. Мені було до жалю приємно дивитися на неї і хотілося плакати. Адже я був наче захмелілий, а захмелілі російські люди завжди чомусь плачуть або бешкетують.

І що довше я дивився на дівчину, то більше мене поймала ця солодка жалість і через те, що ось лампа горить, і що ось дівчина читає, і що я знову все це бачу, повернувшись хтозна-звідки. І, мабуть, заплакав би, але нараз дівчина обернулася.

Я відвів очі і приплющив їх. Та я чув, як вона відсунула стілець, як повернула абажурчик, і мені стало видніше. Чув, як вона пішла до мене. Я чув усе, але маскувався, сам не знаю чому.

Вона нахилилася наді мною. І тут я побачив її темні очі з сліпучо яскравими білками, ледь припухлу норовисту губу, тоненьку шию, навколо якої й справді була пов'язана барвиста косинка. Ні, брешу. Вона не пов'язана була. Халатик на дівчині був з вилогами, і косинка спадала з шиї уздовж цих вилогів. З кишені халата стирчав градусник з об'язаним бинтом вершечком. А один гудзик на халаті був пришитий чорними виляючими нитками. А ще на дівчині була кофтинка, теж зав'язана чорною тасьмою, як шнурок на черевнику — двома петельками. А вище петельки дихала ямка. Я бачив, що вона дихала, ця ямка! Я все, все побачив одразу, хоча в палаті горіла лампа, всього лише семилінійна лампа. Мабуть, було ще якесь світло, яке осявало мені всю її!

— Ну, як ви?

Я постарався бадьоро відповісти:

— Нічого.

Дівчина стурбовано й смішно зсунула брови, які ніяк не зсувалися, бо надто вже розбрелися вони в різні боки, і подала мені води. Я потягся до склянки, але дівчина відтрутила мою руку, спритно підклала мені під голову долоню і трохи підвела мене.

Я видудлив повну склянку води, хоча пити не дуже хотілося. Вона запитала:

— Вам дати снотворне?

— Ні,— перелякався я, розгубившись від цієї несподіваної пропозиції,— я не хочу спати.— І, чомусь ніяковіючи, додав: — Я вже наспався...

— Тоді лежіть спокійно.

Вона знову сіла за стіл і розгорнула книжку. Але тепер я вже не наважувався довго дивитися на дівчину. І тільки так, зрідка, крадькома пробігав по ній очима. Вона сиділа універсально, готова прийти до мене будь-якої миті. Але я не кликав її, не наважувався.

У палаті спали й марили поранені солдати. Дехто скреготів зубами, а Рюрик Ветров, колишній командир мінометної обслуги, весь час нерозбірливо командував: «Вогонь! Вогонь!.. От зараза! От за-ра-за... О-о-о за-ра-за-за-за...» Це завжди так: відвоюється солдат наяву, а уві сні ще довго воює. Тільки уві сні дуже важко стріляти. Завжди якась приклячка трапляється: курок не опускається або ствол змійовиком зробиється. А в Рюрика, мабуть, міна у «самоварі» зависла, от він і лається.

Міну з труби мотузяною петлею дістають. Небезпечно! От він і лається.

Війна уві сні дуже безглузда, але вона завжди закінчується благополучно. Іноді за ніч уб'ють разів десять, та все одно прокинешся. Уві сні воювати нічого, можна.

Я так і не наважився покликати дівчину. Я просто ледь-ледь поворухнувся, і вона підійшла. Підійшла, поклала долоньку на мій гарячий лоб і ніби всього мене накрила цією прохолодною і м'якою-м'якою долонькою, бо всьому мені одразу стало легше, нервовий дроз, сум'яття, задуха і покинутість залишили мене, віддалилися, затихли.

— Ну, як ви? — знову запитала вона.

І знову я сказав:

— Нічого...— Сказав і прокляв себе за те, що ніяких інших слів на думку більше не спадало.— Нічого,— повторив я і помітив, що вона збирається зняти долоньку з мого лоба й піти. Я проковтнув слину і ледь поворушив пальцями здорової руки: — Ви... ви яку книжку читаете?

— «Хаос». «Хаос» Ширванзаде. Читали?

— Ні-і. «Хаос» я не читав. А ось «Намус» читав. Це начебто теж Ширванзаде?

— По-моєму, так.

Знову не було про що говорити. Я знав що вона ось-ось піде, і заквапився:

— А я багато книжок читав.— Мені вмить стало жарко, і я пробелькотів: — Справді, багато, різних, усіляких... Ну, може, і не так багато...— І воднораз зненавидів себе за таку хвалькуватість, і відвернувся до стінки, і відчужено колупнув стінку нігтем, упевнений, що зараз дівчина піде і все життя мене зневажатиме.

Але вона не йшла.

Я прислухався.

Так, вона стояла поряд, і я, здається, чув її дихання.

— Вам, може, почитати? — запитала вона.

— Ой, будь ласка! — зрадів я.

Дівчина огляділася, покусала губу.

— Ах, не можна! Світло заважатиме вам і сусідові вашому а він тяжкий. Знаєте що, давайте краще пошепочемося, га?

— Що-о?

— Ну, поговоримо пошепки.

— Давайте,— відразу переходячи на шепіт, зніяковіло погодився я.

І ми почали розмовляти пошепки.

— Ви звідки? — нахилилася вона до мене.

— Сибіряк я, красноярець.

— А я тутешня, краснодарська. Бачите, як збіглося: Краснодар — Красноярець.

— Ага, збіглося, — струснув я головою і задав «найсміливіше» запитання. — Як вас звати?

— Ліда. А вас?

Я назвав себе.

— Ну ось ми і познайомилися, — сказала вона зовсім уже тихо і чомусь засмутилася.

А я гарячково розмірковував: чи не зробив знову щось недоладне?

— А тепер помовчимо. Вам ще не можна багато розмовляти. Вам поспати б.

— Ні, не буду, мені вже нічого... — запротестував я, добре.

— Знаю я вас. Усі ви так геройствуете, а потім...

І я відразу скис. Звичайно, всі ми. Нас тут багато. А я вже, ясна річ, розчулився. Вона, мабуть, з усіма отак шепочеться, усіх голубить, як уміє. Шкода їй, чи що, пошепотітися чи подати води. А я аж цілу склянку видудлив, бевзь!

І так у мене зіпсувався настрій, що через це, мабуть, мені стало гірше, і коли я прийшов до пам'яті знову, світанок уже загасив кволий вогник лампи.

Солдати прокидалися, крєктали й охали, бо разом з ними прокидалися біль від ран, біль від недавніх операцій. Стогін, буркотіння, кашель, лайка — знайома картина.

По вікну криво течуть краплі. Гілку чорну видно, всю усипану краплями, світлими, круглими. Два настовбурчених горобці сидять на гілці — ждуть подачок — крихти їм з вікна кидають.

У нас із ушкодженим хребтом лежить Афоня Антипін з міста Бійська чи з села, що під Бійськом. Він без подушки лежить, на матраці, набитому піском. Ліжко його поставили так, щоб хоч цю гілку видно було, горобців — усе-таки якась радість.

За ним, так, щоб можна було руками дотягтися й подати Антипіну що треба, височить грудьми, черевом і сито хрюкає ніздрями старшина Гусаков, командир полкової розвідки. Обидві ноги в нього в гіпсі, жовті, гіпсом забруднені, пухкі ступні і пальці з кривими нігтями, стирчать з-під ковдри — вона йому коротка, ця ковдра, а він, соромітник і торохтій, пояснює, що ковдра вночі з ніг сповзає, позаяк діє добрий харч та перелюбні сни.

Старшина спить добре, але чутливий, наче птах, — розвідник! — і, почувши, що в палаті заворушилися, хуркнув протяжно, прощально й солодко, завив, роззявивши широчезний зубатий

рот. Позіхаючи, він підтягнувся, схопившись за спинку ліжка, і глянув за вікно:

— Прилетіла згряя горобчиків на землю зерно клювати, ох і настала погодка, розтуди ж її мати! Ну, що, Афоню? — це він звертається до Антипіна, вони з одного взводу розвідки, і поранило їх в одній вилазці, і, здається, повернулися з цієї вилазки всього двоє — Гусаков з перебитими ногами витяг з нейтралки Антипіна на собі. Щось, мабуть, недодумав, недотямкував Гусаков перед тим, як робити вилазку, і ось усіляко вислужується за всю перебиту групу перед Антипіним. А втім, якби на фронті можна було воювати без помилок, ми вже давно були б у Берліні.

— Щоб тому хвюреру! — бурчить капловухий українець, мій сусіда, схопившись за смужку бинта, приклеєну до живота. — Щоб йому на тім світі було як мені зараз...

— Як справи? — запитав мене Рюрик Ветров, який усю ніч командував мінометом.

— Живу, — коротко відповів я, дивлячись на лампу, яку забула погасити Ліда. «Де вона зараз? Закінчила зміну чи ні? Добре бути ходячим».

— Курити будеш? — знову поліз із запитанням Рюрик.

— Без куріння тоскно.

— А я, братці, закурю, — запитуючи в усіх одразу дозволу, сказав Рюрик.

Ніхто йому не відповів. За хвилину в палаті приємно запахло тютюном, і ненадовго пропав палатний сморід, в якому змішались всі запахи, що тільки бувають у лікарнях.

Ранкова розминка тривала, йшло лінкувате базікання і чекання няні з тазком для вмивання і пізніше — сніданку.

— І що за сторона така? Мокро й мокро! — скаржився старшині Антипін, роблячи передишки. — Тече й тече, тече й тече! Це ж увесь тут відсирієш. Ось би мене додому — у нас як мороз, то мороз, як спекота, то спекота. І люди незалежні, хоч у грубощах, хоч у ласці нарозхрист. Мене б додому, га?

Це повторюється день у день — Антипін натякає старшині, аби той виклопотав евакуацію в інший, бажано алтайський, госпіталь. Але справи в Антипіна кепські, йому не можна і тут ворушитися, навіть багато розмовляти не можна, сили його тнуть. Старшина Гусаков і всі ми це знаємо. Тому старшина ухильється від балачок з Антипіним. Він голосно, з удаваною пустотливістю, командує:

— Кому що снилося? Доповідай!

— Та що нам може снитися? Війна! Тільки вона, клята...

— У мене знову міна в трубі зависала, мучився, мучився,— відгукується з кутка Рюрик.

— Вивудили?

— Та вже не пам'ятаю.

Худий, непородистою щетиною оброслий чоловічок, із тих, чийого прізвища не дізнаєшся, імені й роду-племені також, поки він не помре або не трапиться з ним щось видатне, зненацька озивається від дверей несміливим і зніяковілим голосом:

— А мені молодиця приснилася.— Чоловічок зробив паузу, і вся палата зацікавлено нашорошилася.— Гола! Пре на мене, розумієш, і цицьки в неї, наче міні...— Чоловічок знову зробив паузу, проковтнув слину.

— Нну-у!!! А далі що?! Далі?..

— Далі? Перепудився я. Позадкував.

— Е-е-ех! — простогнав старшина Гусаков.— Щастить хлопцям! Хапався б за міну, знешкоджував...

— Е-е, ні! — Чоловічок пожвавішав.— Я сапер! Здуру за міну не вхоплюся. А ну ж бо рвоне!.. Я гадаю: такий сон на одужання, братці, га? — повернув він балачку на серйозний напрям.

— Авжеж! Молодиця гола та ще чужа даремно не присниться!

Ми з Рюриком і роти пороззявляли — слухаємо! Я і про біль, і про наркоз, і про все забув, але раптом після тривалих спроб усе ж таки сів на ліжку мій сусід, відстогнав, відпхинькався й докірливо похитав головою:

— Ай-яй-яй! Парубки тут, діти нетямущі, а вони таку шкоду говорять!

Старшина Гусаков засоромлено крякнув, прокашляв рипуче горлянку і, звівшись на лікоть, знайшов мене поглядом:

— Ну, як ти там, недорізаний парубче?

— Живу! — коротко, як і Рюрику, відповів я, не зводячи очей з лампи.

«Добре-е,— сердився я не знати чого,— дуже добре! Водички попив, на косиночку подивився, пошепотівся — умлів, звичайно. І який же я вразливий, виявляється! Але не на того натрапила! Мене, брат, такими штучками не діймеш... Я, брат... Я ось зараз встану і погашу лампу. Якого біса вона горить удень? Гасу багато, так? Я он до фронту на станції працював складачем поїздів. Там далекі стрілки іноді не освітлювали — гасу не вистачало. А тут, бачте, палять!»

Я обіперся здоровою рукою об ліжку, сів, і все закружляло переді мною: палата, стіл з лампою, вилицюватий Рюрик, в якого ран було стільки ж, скільки й років,— дев'ятнадцять...

Поступово все стало на свої місця. Я глянув на Рюрика. Він мені підморгнув.

Гарна у нього пика. Ніс набік, рот величезний, вуха круглі, наче в соболя, в трикутнику сорочки видніється орел з качиним дзьобом, який несе жінку під небеса.

Рюрик знає про мене все, і я про нього теж — ми однолітки.

Я підхопив поранену руку, підвівся, утвердився на підлозі, підійшов до столу й дмухнув. Світло в лампі хитнулося, здійнялося вгору, і його не стало. Ще недовго від гноту вився дим, обволікаючи і так потемніле за ніч скло, але й дим швидко розвіявся.

— Дай докурити, — підсів я до Рюрика.

Він обкусав засмоктану цигарку, виплюнув ошмаття на підлогу, тицьнув недокурок мені в губи.

— Разів два потягни, і все, досить.

— Гаразд.

Я затягся двічі, і Рюрик без зайвих балачок вийняв недокурок з моїх губів. Я ще посидів трохи і, страхаючись відстані у три кроки, рушив до свого ліжка. У голові паморочилось. Мене хитнуло і кинуло на сусіда. Він зажмурився від жаху, але я на нього не впав. Падати на нього не можна було — він поранений у живіт.

— Носить тебе тут, — забурчав сусід. Він зловив мене за кальсони, підштовхнув уперед.

Ходячих у нас у палаті не було, і я так-сяк добрався до свого ліжка.

Я пірнув у подушку, відсапався і заплющив очі. Занудило дужче. Даремно курив, зовсім даремно.

Цей день минув у якомусь хисткому напівсні. Я нічого не їв, більше не курив, читати не міг, розмовляти теж. Наркоз видихався повільно. Після сніданку обхід. Старша сестра, палатна сестра, кастелянша, няня та інший різний люд — усі в білих халатах, і в усіх такий вигляд, ніби до капосників, коли не до розбійників у камеру зайшли, щоб виправляти їх і взагалі щонайменше з ними церемонитися. Попереду всієї челяді, як сухенький, маленький полководець Суворов, тільки без шпата, Агнія Василівна — головний лікар. У неї однієї привітне обличчя, весело поблискує старомодне пенсне та сірі вихори з-під білої шапочки стирчать. Обличчя, хоч як вона силкується зробити його суворим, виказувало давню пустотливість, і я завжди думаю, з першого дня, відколи її побачив, що як, мабуть, кохав її якийсь хлопець! Безтямно!

Агнія Василівна, можливо, вгадала всі ці мої хорощі про неї думки, бо добре до мене ставиться, але приховує таку свою слабкість за суворістю. Така вже вона до мене сувора, така сувора, що іноді мені й смішно навіть. Але тільки не зараз.

Лідочки немає серед челяді, яка супроводжує Агнію Василівну. Шкода. Ну, гаразд. Я на Агнію Василівну люблю дивитися. Я не знаю, що для неї зробив би, а вона навіть не гляне в мій бік. Загорнула сорочку на тому чоловічкові, якому дівка гола при-
сnilася, постукала, послухала й зробила висновок:

— Вас жінка так замордувала чи на фронті охляли? — І, не чекаючи відповіді, кинула через плече сестрі, що приготувалася писати: — Посилене харчування.

Ох уже ця Агнія Василівна! Ну до чого ж я її люблю! Та що там люблю, просто обожаю! Ось якби вона знала це і подивилася на мене!.. Хоч би разок!.. Ні, не дивиться!

Азербайджанця Колю (у нього інше ім'я, але важке, і він махнув рукою: «А який різниця? Нехай буде Коля!») слухає Агнія Василівна, слухає, мацає. Колі лоскітно, і він шується, хихикає. А ще місяць тому богу, чи — як він там у них? — аллахові, чи що, душу віддавав. Коли йому зробили операцію, він, очманілий від наркозу, вранці вмощувався і вмощувався на ліжку, усміхаючись усім нам променистою усмішкою. «Ти чого?» — з жахом, пригнічено запитав хтось нарешті. «А я зараз на кіна їду!» — усе так само променисто усміхаючись, заявив Коля. Ну, тут усі ми мерщій застукотіли, забряжчали чим тільки можна, прибігли санітарки й прив'язали Колю до ліжка.

Агнія Василівна з виляском провела по Колиній спині долонею:

— У палату видужуючих!

Що тут почалося! Азербайджанець сорочку на себе, схопився, очима виблискує:

— Ось! Хто правий? Я правий! Ось! Мені в Польща казали: «Памреш!!!» В Україна казали: «Па-а-амреш!!!», і у Левова, і у Вінниця, і в Київ — «Памреш! Памреш! Памреш!». Як памреш? Не згодний! Жити хочу! Вина пити хочу! Танцювати хочу! Дівчата любити хочу! — І нараз Колі сягнуло: — Дайте я вас раз-ці-ці-луу! — Розкинувши руки, Коля ступив уперед, але Агнія Василівна зупинила його:

— Потім! Потім! Прийдеш у процедурну і, скільки твоїй душі заманеться — цілуй! Ми приготуємося, а зараз обхід! Не заважай!..

Кажучи це, Агнія Василівна неквапом посувалася до ліжка Антипіна, і тон її та вираз обличчя помітно змінювалися. Біля

Антипіна вона пробула недовго і весь час відводила очі. А він ловив її погляд, який не вмів і все-таки часто змушений був обманювати.

— Вас переведуть в іншу палату,— сказала Агнія Василівна, помовчала.— В окрему.

— В ізолятор?

— Ні-ні, що ви! Просто в окрему палату. Там тихіше, тепліше. Зручніше там...

Антипін усе зрозумів, спробував боротися, відстояти іще щось:

— Навіщо ж? Мені добре тут... Хлопці всі свої... Звик я до них. Гусаков, товариш старшина, однополчанин... хлопчики он молоденькі! Веселуни. Мені тут подобається...— квапився Антипін, бачачи, що Агнія Василівна підвелася й збирається відійти від його ліжка.

У палаті запала тиша. Така тиша, якої при мені ще жодного разу не було.

Агнія Василівна зупинилася біля ліжка мого сусіда.

— Ну, а тут усе пече?

— Пече, докторе, ох, пече...

— Шов рубцюється нормально. У палату видужуючих! Вона в нас найхолодніша. Щоб не пекло! — Щось неприємне, vlastive тільки лікарям, і всім тим, хто може безперешкодно владарювати над людьми та розпоряджатися їхніми долями, з'явився в голосі Агнії Василівни. Я її таку не любив, боявся й тому затаївся під ковдрою і вже не усміхався їй назустріч.

— Та як же?.. Таж болить! І так пече. Так пече...— скімлив мій сусіда.

Проте Агнія Василівна ніби і не чула його. Зісмикнула з мене ковдру, послухала, веліла показати язик.

— Покурив? — Я опустил покаянно голову.— Хіба від хлороформу мало очманів? Можу додати!

— Н-ні! — перелякався я.— Ну його!

Щось схоже на усмішку майнуло на сухих губах Агнії Василівни, і пенсне зблиснуло привітніше.

— Ходити коли дозволите? — посмілішав я.

— Це залежить від тебе. Будеш лежати сумирно — швидко, почнеш вистрибувати — полежиш.

«Залежить,— роздратовано повторив я подумки.— Ну, коли залежить, то полежу сумирно. Не шкода».

Більше ніякої розмови в палаті не було. Діловито й мовчки закінчивши обхід, Агнія Василівна пішла з палати і, бгаючи в руках фонендоскоп, щось на ходу роздратовано сказала старшій сестрі. Та плаксиво скривила губи й відвернулася.

Афоня Антипін накрився ковдрою з головою і лежав плаский, нечутний, ніби під ковдрою нікого й не було.

Старшина Гусаков заліз під себе рукою, мацав десь у важких гіпсах чи під гіпсами, вивудив з надр ліжка пласку грілку, бридливо вихлюпнув у плювальницю ліки з мензурки. Грілка зарипіла коров'ячим вименем, захлюпотіла рідиною, і по палаті чадно поплив дух самогону

— Афоню! Афоню! — потягнув з Антипіна ковдру старшина.— Ковтни, аби зігрітися, га?

Антипін не відповідав. Старшина перехилив одну, другу, третю мензурку в себе, спробував ще вичавити з грілки щонебудь, але більше навіть не капало, і тоді він здавив у руці мензурку так, що вона хруснула, і з пальців старшини цвіркнула на постіль кров. Старшина, не помічаючи крові, похмуро матюкався й запитував: де і як ще дістати самогонки? Але цього не знав ніхто, і ніхто, крім старшини, який був нерухомий і все ж умудрявся через нянь добувати пальне, зробити таке не зумів би, хисту не вистачило б, і, ніби виправдовуючись за цю нашу безталанність, Рюрик похмуро сказав:

— Руку порізав.

Старшина глянув на руку, з досадою кинув: «А!» — і почав обмивати її з графина над плювальницею.

Я не зміг пролежати, як було наказано, і двох днів. Якось увечері я потихеньку встав і, притримуючись за спинки ліжок, поплентав до дверей. Перед тим як підвестися, я довго дивився в дзеркало й милувався зачіскою — більше нічим було милуватися.

Я й забув сказати, що відтоді, як зовсім прочумався від наркозу, я займався тільки своєю зачіскою. Сталося так, що до цього у мене ніколи не було зачіски. У селі бабуся стригла мене наголо ножицями; у дитбудинку всіх нас гамузом обробляли машинкою. У ФЗН я намагався відпустити чуба, проте далі верхка не дійшло — обчикрижили. Ну а потім армія, форма двадцять, суворі порядки. Одне слово, деяка воля прийшла лише в госпіталі. Я забув сказати ще ось про що. В цьому госпіталі я лежав недавно. В нього мене перевели з армійського госпіталю, де й почав відрощувати чуба.

Госпіталь цей називався чи то нервово-патологічним, чи то нервово-терапевтичним. Загалом, нервовим. А в мене на руці були перебиті обидві кістки і нерв. Саме його і виловлювали лікарі, поки я лежав під наркозом. Кажуть, зв'язали, але пальці все одно не ворухаються. Рука зовсім-зовсім не болить. Вона висить, ніби чужа. Пальці на ній усохли й пожовтіли. Мертва рука.

Що я робитиму після госпіталю? Як житиму? В мене єдина професія — складач поїздів та сім класів освіти. Аби працювати складачем, потрібні обидві руки.

«Ет, начхати! Не один я такий! Не пропаду. Не такий страшний чорт...»

Мені треба вібратися в коридор, ну просто до зарізу треба. А рука, око, нога — все це дрібниці. І те, що я тільки в спідньому, — теж дрібниці. Я обгорнув ковдру навколо стегон, наче римський патрицій, і ось у такій спідниці франтую. Усі хлопці ходять у таких самих. Так пристойно, не видно акуратно зав'язаної бинтами проріхи, і тепліше, і взагалі зручно.

Головне — це моя зачіска, мій, можна сказати, єдиний козир. А ще кажуть, що я веселий і безтурботний хлопець. Дуже веселий. Так, я люблю пожартувати, знаю різні там приповідки. Парубок, одне слово!

Певен, що якби Ліда поговорила зі мною ще раз, я їй такі речі розповів би з книжок, про фронт і про таке інше, що вона одразу зомліла б, і погляди наші, і зітхання наші злилися б воедино!

Де це я вчитав? Здорово написано!

Ось я і в коридорі. Змокрів. Прихилився до стіни. Горить тільки одна лампа. Електростанцію в Краснодарі ще не відбудовано. І взагалі місто живе важко — це я знаю з балачок.

У далекому кінці коридора наша «культурниця» Іра розмовляє з пораним. Судячи з усього, намічає план культзаходів. Я почав посуватися вздовж стіни до цієї парочки. Пораниений з жалем випускає руку співрозмовниці й невдоволено дивиться на мене. Я ж на нього не дивлюся. Мені не до нього. Я хотів запитати в Іри, чи чергує сьогодні така тоненька сестричка з величезними очима, в яких білки блищать, наче фарфорові, і вище чорної зав'язки дихає ямочка, а запитую зовсім про інше:

— Ірочко! Котра година?

Здивована моїм грайливим тоном, Ірочка знизує плечима, даючи тим самим зрозуміти своєму співрозмовникові, що вона нічого спільного з цим солдатиком у спідниці не має, і каже мені котра година. Я ще поцікавився: коли завтра відкриється бібліотека? Ірочка вже сердито відповіла, що в післяопераційну палату вона сама принесе книжки і, окрім того, доповість головлікареві, що я вештався без дозволу по коридорі.

— Що ж, давай! — зітхнув я і пішов у свою палату. По дорозі зазірав у всі відчинені двері.

Ніби через нейтралку «по язика» до противника, скрадався я до свого ліжка нашою, глухо затемненою палатою, і все ж за мою спиною пролунав виразний шепіт:

— І хто там воно ходить? Хліба, вина просить? — Рюрик! Ну, не заховаєшся, не втаїшся від цього командуючого «самоваром»!

— Йолоп! — лається Рюрик.— Сестричку перевели в операційну. Операційна мадама з одним товаришом капітаном активно дружила! Огня, серденько Василівна цього не любить!.. І ще врахуй — чергує сестричка через добу...

— Як на мене, то нехай і через три!..

— І звати її Лідкою.

— Як на мене, то нехай і Маргариткою!..

— І крутиться коло неї тут один лейтенантик.

— Як на мене, то нехай і генерал!

— Дуринда! — розлютився й підскаочив Рюрик.— Кого обдурити хочеш? Я ж саратовський мужик! Я в цих питаннях!..

— Коли й навчився?

Рюрик відповідає не одразу, напускає на себе поважність, спроквола скручує цигарку, ну, все-все робить статечно, значуще, а сам такий же урвиголова, як і я, і, головне, знає ж бо, що цей поважний кураж на мене не справляє ніякого враження, а — ти ба! — виламується! Мабуть, така вже порода у цих саратовських брехунів!

— У нас, у саратовських, знаєш як?

— Ну, як? — дивлюся я на нього, глузливо усміхаючись.

— А ось так! Народиться хлопак — йому ні брязкалець, ні іграшок, а одразу гармошку в руки, і пішло: «Я не знаю, как у вас, а у нас, в Саратові, дев'яноста лет старухи шухерят с ребятами!..» — Рюрик аж застрибав, аж сідницею об ліжко так загував, що пружини забряжчали.

— Базікало! — сказав я, відібрав у нього цигарку, докурив, подивився в кругленьке люстерко, що лежало на Рюриковій тумбочці, поплював на долоню, приплюснув йоржика на маківці і рушив «до себе» — обмірковувати становище.

У коридорі госпіталю тьмяно світять почеплені на стіни гасові лампи, здебільшого з побитим склом або ж і зовсім без скла.

Чадно, людно. Пахне горілою соляркою, карболкою, йодом, хлороформом, гниючим людським м'ясом та кров'ю.

Нині таке скупчення запахів вишукано називають «букетом».

Але ще більше перемішані, ще більше заплутані й різноманітні коридорні балачки — така собі «розумова розминка» перед сном, коротше — найсправжнісінькі теревені людей, які знічев'я тиняються з кутка в куток.

Ось біля шкільної парти, поштриканої сірниками, розмальованої наслиненими олівцями й різним чорнилом, зійшлися «стратегі». З виглядом коли не справдешнього викладача академії, то принаймні заступника з політчастини, директора нашої школи ФЗН — чоловік у підштанках і з жовтушно сяючими очима водить по карті пальцем:

— Головна перешкода на нашому шляху: Вісла та Одер. Героїчні наші війська вже один з цих рубежів подолали і ведуть нестримний натиск із Сандомирського плацдарму — і табір хижого ворога тріщить по всіх швах!

Його слухають, роззявивши рот, четверо контужених — цим хоч що кажи, вони все слухають і нічого не тямлять, намагаються по губах здогадатися що до чого.

Цікава ось штука з людьми трапляється — відіб'є пам'ять людині, і вона здитиніє, не тільки розумово, а й тілесно, дивишся ззаду: стоїть школяр у підштанках, тонкошійй, потилиця наче у півня, навіть і кістка випирає, рученята у кисті пласкі, плечі вузьенькі, груди запалі.

«Як сюди ця дітлашня затесалася?» — подумаєш. Але, глянеш-поглянеш, а чоловік у зморшках, на п'ятах старі мозолі вапном узялися, шкіра з них облущується, від років сутулиться чоловік, а погляд, наче в немовляти, нетямущий, силкується щось збагнути... Сестри та няні кличуть їх: «Дітки, дітки...»

Двоє білорусів, підтримуючи один одного, туляться до стіни біля карти. Ну, ці кого завгодно слухати ладні і вірити у що завгодно. Обидва вони щасливі — нещодавно з визволеного міста Вітебська уперше за три роки листи одержали! Плакали, обнімалися, за сестрами ганялися, щоб і їх обняти й поцілувати. А ті Агнії Василівни бояться — ще намислить щось, з роботи прожене, недаремно називають її Огнія! Огнівка! Огнюха! З Огнюхою не жартуй!

— Так то ж виходить?.. — після тривалого обдумування задає добровільному політрукові-політінформатору запитання один з білорусів. — У тим логаві скоро наші будуть?

Та не встигає «політінформатор» підтягти підштанки, що сповзають із запалого живота, і відповісти розумно, з гідністю на запитання, як знаходиться чоловік, котрий усе й усіх піддає сумнівам.

— Роззявляй сьорбало ширше! Він у себе дасть прикурити, німець цей!

— Тож ня дай бог у канце вайни загінуць! — простакувато висловлює затасну багатьма тривожну думку другий білорус. — Ня дай бог!..

Махорковий дим клубками плаває по коридору. На підвіконні двоє контужених, які ще не вивчилися говорити й писати, але вже наловчилися грати в шашки «у Чапаєва» — це коли щиглями вибивають стрій шашок противника, змагаються на щиглі по лобу.

Давно вони змагаються, в обох уже лоби гулями понабрякали, а їх, дурників, болільники під'юджують — вони й раденькі старатися, розчервонілися, трясуться, з кулаками вже ладні один на одного кинутися! Глядачам потіха!

Найбільше люду біля старшого сержанта Шестопалова. От уже базікало так базікало! За ним з ранку до вечора так і вештається зграя слухачів та глядачів — їсти не давай, тільки б Шестопалова слухати! Він заліз із ногами на шкіряний, єдиний у коридорі диван, і звідти долинає:

— Купимо бугая!.. — Далі вже нічого не чути, люд просто падає один на одного зі стогоном та риданнями.

Мимо пробігає, похитуючи загіпсованою рукою, хлопчина, в якого посіпуються шия та око, а ще він уміє ворушити вухами. Але зараз йому не до фокуса з вухами: мабуть, розболілася рука або черви під гіпсом завелися, а може, блощиці залізли! Це вже біда, коли блощиця під гіпс забереться, — нічим її, гадину, звідти не виженеш! Похарчується, похарчується і відпочиває собі, а тоді знову жере. Черви, ті дур виідають, і через це користь від них, та коли їх багато розплодиться і рану вони підчистять, тоді починають м'ясо точити — тут уже мерцій гіпс знімати треба, інакше ревом ревтимеш! А ревіти не можна, кругом люди, і теж недужі.

Ах, скільки я вже всього бачив і знаю! — похмурі думки, що проникли було в мою голову, на якій так помітно відріс чуб, що я його почав уже набік зачісувати, відволікла і розвіяла одна цікава пара: похмурий чоловік у короткій піжамі, з бровами, яких цілком вистачило б на рукавиці, коли б з тямою кроїти, і вузькозадий, метушливий чоловічок з козячою неохайною борідкою — один з них начебто підполковник, а другий — артист. Мабуть, так воно і є: говорить завжди цей, з борідкою, а той слухає, не виказуючи ніяких почуттів ні слухом, ні виглядом.

Я ув'язався за цією парою — цікаво ж послухати артиста!

— Та-ак! — дріботів дідок, заплітаючись у спідниці з ковдри. — І не сперечайтесь! І не заперечуйте! — Той, з бровами, не тільки не сперечався і не заперечував, він навіть бровою своєю хутряно не повів! — Богиню Корінфську підняли з дна моря неподалік від ...ського голубого гроту!

От чорт, не розчув! Якого гроту? А все через Шестопалова: він знову щось брехонув таке, що госпіталь захитався від реготу, і чергова сестра вискочила з палати із шприцом наготові й цитькнула:

— Ану, тихо! Бо всіх переколю!..

— І не сперечайтесь, і не заперечуйте! — наполягав артист з борідкою.— Звичай цілуватися не губами, а носами поширений не тільки серед африканських племен, а й на деяких полінезійських островах, отже, міграція народів...

Ні, він, мабуть, не артист, він, мабуть, учений. А може, і артист, і вчений водночас! А може, просто вигадник і талалай, як Рюрик! Цілуватися носами? Це ж як? Тут і губами не знаєш, як це робиться. В кіно тільки й бачив та в книжках читав. Але книжки й кіно — що вони? Мистецтво мертве — та й годі!

А от якби...

Я подався у санпропускник, вмовстився біля ванної кімнати на клишоногому дивані і загорлав на всю горлянку:

Я — цыганский барон,
Я в цыганку влюблен!..

На мій голос з'явився «псих» з дев'ятої палати й закотив очі:

— К-к-к-к...

— Співай,— сказав я похмуро. Я вже знав, що заїки або ті, кого контузило і в кого відновлюється мова, співають розбірливіше, ніж говорять.

І «псих» заспівав:

— К-кінчай му-му-музику!

«Психами» ми називали контужених. Їх у нас ціла палата. Жодного поранення немає на тілі контуженого, жодної дірки, а він все одно ніби не людина. Людина, яка не відчуває болю, смаку їжі, яка забула грамоту і навіть матір рідну,— хіба це людина? Все вибите, знищене. З неї заново намагаються зробити людину. Але дивна річ, майже всі контужені хворобливо сприймали музику та співи. Ось і цей: я ще тільки почав співати, а він уже з'явився.

Оскільки багатьох контужених забрали з передової непри- томними й вони залишили там, на полі бою, все, зокрема й своє ім'я, ми їх усіх підряд називали Іванами. І я насуплено сказав цьому Іванові, який уже помітно підлікувався і верховодив у дев'ятій палаті:

— Іди геть! Я ще трохи поспіваю й перестану!

Іван, наче пташка, поклав голову на плече, дурникувато втупився в мене сумними очима й роззявив рота.

Я відвернувся від нього і ревнозув далі:

Знаєт свод голубой,
Знаєт встречный любой,
Даже старьй наш клен
Знаєт, как я влюблен...

Іван хихикнув і підсмикнув підштанки.

Я замахнувся на нього.

Іванове обличчя видовжилося і зробилося зовсім недоумкуватим. Я пішов у палату. Так і не докликався я, кого хотів. Для Івана або просто так мені співати не хотілося.

А тим часом у палаті у нас переміна! Поки я тинявся та виконував соло на санпропускнику, замість Антипова Афоні поклали танкіста. Із Сандомирського плацдарму партію поранених привезли. Танкіст кидається, кричить: «Горимо! Братці, в нижній люк! Братці, не залишайте!..» І б'ється-б'ється — чого доброго, звалиться з ліжка. Нянь у госпіталі не вистачає, тому без умовлянь та наказів біля післяопераційних і тяжких добровільно чергують ті, хто почав одужувати.

Цю ніч ми поділили з Рюриком. Він теж починає потроху ходити по палаті, щоправда, тримається ще за ліжка. Не спав також старшина Гусаков. В ізолятор до Афоні його не пускають, на самогон він не розжився — немає за що купити самогону: і годинничок, і все, що було, уже збув.

Рюрик пізно вночі пошвендяв в операційну, з'явився звідти з Лідою — вона щось несла в мензурці. Я не бачив Ліду від того самого разу, мерщій скочив з ліжка.

— Здрастуйте!

— Здрастуйте, здрастуйте! — мимохідь кинула вона — і до Гусакова: — Ну що ви, їй-богу! У нас на операції немає спирту, йодом обходимося. Натє осьь... — і тицьнула йому склянку.

Гусаков, не дивлячись, що у ній, вихлюпнув рідину в себе, і рот йому перекривило:

— Що це? Тьху!

Ліда поклала долоню на лоб танкісту, і він заспокоївся, обм'як під її долонею. Я ж бо знаю, пам'ятаю дотик цієї долоні! Краще за будь-яку процедуру. Може, навіть краще за будь-які ліки ця невеличка прохолодна долоня.

— Ах, хлопчики, як я втомилася, якби ви знали! — поскаржилася Ліда мені й Рюрику. — Такі чергування іноді випадають... такі!..

— До Афоні не можна? — прохрипів Гусаков.

— Не можна. Вам сказали!

— А він живий?

— Живий-живий! Господи! Що я вас, обдурюватиму?!

Гусаков відвернув голову, скреготнув зубами, засинаючи, якимсь снотворним, мабуть, угамувала його Ліда.

— Ну, я піду, хлопчики! — зітхнула Ліда й посиділа ще трішки. — Не хуліганите тут без мене?

— Ангели! — шепіт Рюрика.

— Ви у мене молодці! — Ліда по черзі посіпала мене й Рюрика за відросле волосся. — Погіршає, — кивнула вона на танкіста, — кличте. Світло зовсім не гасить: у п'яті поранені почуваються гірше. Хоча що це я? Ви ж усе знаєте, — і вона ще раз доторкнулася до мене й до Рюрика і пішла з палати. І так пішла, що ось хоч вірте, хоч ні, я мало не розрюмсався: така вона була худенька, зморена, така нещасна — ну ніякого спасу немає!

Оце так дивина!

Виявляється, голос мій розтривожив не тільки контужених! Він долинув і до цінителя та проповідника мистецтв — культурниці Ірочки, яка одразу ж мобілізувала мене в самодіяльність. Трохи повпиравшись, я згодився співати для народу, маючи слабку надію, що коли вже не чуприною, то піснями своїми декого підкорю.

І ось я стою в палаті видужуючих (тут за колишніх часів був шкільний спортзал) і під баян співаю сумну-сумну пісню:

Не надійся, рыбає, на погоду,
А надійся на парус тугой.
Не надійся на тихую воду,
Острый камень лежит под водой.

Я і раніше брав участь у самодіяльності й навіть приз одного разу одержав на районній олімпіаді — коробку шоколадних цукерок. Я пригощав цукерками хлопців і дівчаток наших, дитбудинківських. Усім цукерок не вистачило й останні краяли навпіл, а потім на чвертки. Мені не дісталось і чвертки. Тоді першокласниця Муська Кочергіна дала мені відкусити від цукерочки трішки-трішки, наче від власної. Мусько, Мусько, чи пам'ятаєш ти про цукерочку? Я ось усе пам'ятаю. І як пельмені готували усім гуртом на Новий рік і кидалися одне в одного тістом; і як задом наперед кіно показували; і як курили у вбиральні і ви, дівчатка, виношували нас, а ми нахвалялися відлущувати вас і не лущували, бо в нашому дитбудинку був закон — не бити дівчаток і тих, хто ще малий. А ми ж бо забіяки були, ой, забіяки! І вчитися нам все ніколи було, і грішили з нами дорослі люди.

Я все пам'ятаю, все!

На баяні грає Рюрик. Рюрик, по-моєму, людина незнищенна, він увесь в осколках. Один осколок навіть пробив йому щоку і потрапив у рот. І Рюрик каже, що проковтнув його спохвату. Бреше, мабуть. А може, й не бреше. Спробуй дізнатися в саратовського, коли він бреше і коли правду каже?!

Рюрик лежить пробитою щокою на деці баяна й виводить так, ніби він не в палаті, а десь на річці або на озері у надвечірній час і журиться разом із згасаючим днем.

Злая буря шаланду качаєт.
Мать выходит и смотрит в окно
И любовь, и слезу посылает
На защиту сына своего.

Слова пісні ми з Рюриком відновлювали по пам'яті і, напевне, дуже змінили їх згідно з нашими мріями й талантами. Але приспів залишився той самий, і я мимоволі понижував голос і відчував, що приспів цей виходить довірливіший і що дурне рада мені Ірочка: співати голосніше, чим, мовляв, голосніше, тим дужче пройме. І що вона тямить у мистецтві! Їй тільки б з офіцерами в куточку перешіптуватися. І як вона в культурниці потрапила? Посада все-таки...

А баян веде мене, вимагає не відставати.

Сразу солнце заплачется рыбкой,
И лучи серебром заблестят.
Если мать провожала с улыбкой,
То с улыбкой вернешься назад...

Поки Рюрик пробігає програш, я чекаю (треба повторити два останні рядки й закінчити пісню) і подумки встигаю пройтися через усе моє дев'ятнадцятирічне життя, таке ще невелике, таке недоладне і все-таки моє, дороге мені життя.

Дуже мені прикро, що ні з усмішкою, ні без усмішки не проводжала мене мати. Ніхто не проводжав. Я сам поїхав в армію, добровільно, одинцем. І зустрічати ніхто не буде. Ось вийду з госпіталю інвалідом, ні до праці, ні до життя не здатним...

Померти б мені тут. Отоді, мабуть, і пожалкували б за мною всі, і Ліда, може, пожалкувала б. І сказала б, може: «Ех, а хлопець же був — і співав славно, і чуприна у нього була нічого...»

Я обводжу поглядом палату. Ліжка, ліжка, ліжка. Весь спортзал забитий ними. На ліжках лежать і сидять поранені. Молоді

й літні, росіяни й неросіяни, безтурботні й зажурені, із зачісками і без зачісок, з милиціями і без милиць, з руками і без рук, з ногами і без ніг. Горе людське зібралось сюди й слухає мою пісню.

Серед поранених поруч з офіцером сидить Ліда. Я вже давно перестав дивитися в її бік. І нітитися перестав. Що мені до неї, коли он скільки очей дивляться на мене й чогось ждуть. Я сам поранений, я сам майже убитий, і тому я знаю, чого від мене ждуть. І я підбадьорюю їх, цих знайомих мені і незнайомих покалічених людей:

Если мать провожала с улыбкой,
То с улыбкой вернешься назад.

Я не співаю, я майже проказую їм це твердим голосом, з якого зникла моя така ще ріденька журба, журба людини, яка вже хоча й багато пізнала, а все ж дев'ятнадцятирічна. І бачу, що мені повірили. Однорукі стукають об коліна, лежачі молотять милиціями об підлогу: оплески.

Рюрик підводиться й церемонно розкланюється, як перед чужими, направо і наліво. А мое око вперто косує туди, де сидить Ліда. Вона кілька разів чемно плескає і спрямовує свої очиська на молоденького офіцера, який відпустив вусики, франтуваті чорні вусики. «Авжеж, кому що подобається. Кому чуприна, а кому — вусики», — подумки глумлюсь я з цієї парочки і чую, як Рюрик шепоче мов навіжений:

— Вклонися, вклонися, телепню! Так годиться!

— Іди ти! — Я вискочив з палати.

Мені тепер до всього байдуже.

Так, цього разу Рюрик не збрехав: Ліду таки перевели в операційну, щоправда, нібито тимчасово, та мені не легше від цього. Я не міг бачити її хоч би здалеку. А якщо й бачив, то проходив мимо неї з гордовитим виглядом і байдужим тоном кидав: «Здрастуйте».

Я намагався її не помічати, і, коли вона з'являлася поблизу, я відвертався й заводив з кимось розмову. Заклавши руку за спину, я недбало відставляв ногу і значуще казав: «Пруть наші, пруть! Скоро по домівках!» Або: «Краснодар — препогане містечко, і люди тут надто вже якісь пихаті», — і, як дурник, реготав.

А коли я одного разу помітив, що той самий офіцер з вусиками надів шкіряне льотчицьке пальто й пішов провжджати Ліду, то з горя закутив з Капою з електрокабінету.

Пальто це мене добило!

Досвідчені солдати заводили знайомства з куховарками, а я, молодий-зелений, підкотився до електрики. Не тому, що тягло мене до техніки, а просто так, з відчаю.

Капа садовила мене у затишне крісло, накривала ковдрою, і мене починало гріти з усіх боків, особливо спіднизу.

— Як на печі! — розімлівши, шепотів я.

Капа, чорноока, прудконога дівчина, яка управляла безліччю незбагненої техніки, що світилася синіми й червоними лампами, миготіла, дзижчала, чхала й цокала, пицала й верещала, — сиділа за столиком у колишній учительській такою собі владною чаклянкою, такою собі володаркою нетутешнього царства, роблячи невимушені, розмашисті розчерки у карточках хворих.

А я розпятакував:

— Ось знаєш, Капонько, отак само ось сидиш, було, на печі, сідницю печеш, піт по всіх членах струменить, у димарі вітер завиває: у-у-у-у-у! у-ууу — ну наче вовк, та й годі! І таке страхіття кругом, аж таргани з переляку в усі дірки та щілини лізуть, і так лоскітно!..

Капа підводить веселу кучеряву голівку від паперів, і, оголюючи білячі зубки, погрожує мені пальцем:

— Будеш хуліганити — відключу!

Е-е, ні, мені не хочеться, щоб мене відключали, — найприємнішу, найтеплішу процедуру прописала мені Капа «по благу» з явної до мене симпатії. Ось візьму також, та як проведу її додому на очах у Ліди й того офіцера, тоді знатимуть! Ось тільки пальта льотчицького в мене немає, і навіть і обмундирування ніякого немає. Не підеш же в спідниці з ковдри дівчину проводити...

— Хочеш, Капонько, віршика прочитаю? — пропоную я й дивуюся самому собі: ну чому це з Капою можу розпатакувати як завгодно, а коли Ліду побачу — все застопориться: і розум, і мова, і все-все!

— Ну, де той віршик? Давай! — Капа відклала ручку, кокетливо вигнула шийку, чекає.

— А-а, віршик? — Я ворущуся в теплому кріслі, вмощуюся зручніше і починаю: «У лукомор'я дуб срубили, златую цепь в торгсин снесли, kota на мясо истребили...»

Капа давно тут працює, різного люду надивилася й наслухалася всього, тут усі штучки-дрючки знає. І я декламую їй вірш серйозний, про кохання, єдиний вірш, який я знаю, вичитав в одній пошарпаній, старовинній книжці, коли лежав у лікарні, переламавши ребро у бійці з міською шпаною:

Я не любил, как вы, ничтожно и бесстрашно,
На время краткое, без траты чувств и сил...

Але на цей час мене вже так розморювало, так у мені слабло й розпускалося все, що язик мій робився в'ялим, заплітався, і я пускав голову на груди, поринаючи в обволікаючий, м'який, оксамитовий сон, при якому немає жодних сновидінь, не сниться навіть війна.

Так, здається, жодного разу і не дочитав я Капі вірш до кінця. Так, правду кажучи, я до кінця його і не пам'ятав.

Я помітно видужав за цей час, але рана на руці не загоювалася. На кожному обході обличчя лікарів ставали дедалі стурбованішими і стурбованішими. Вони вертіли мою руку, кололи її голкою, примушували ворухити пальцями. Я напружувався, але жоден з п'яти пальців навіть не здригався і болю від голки не було. «Добре»,— казали лікарі і йшли геть. Але я вже знав, що, коли лікарі кажуть «добре»,— це означає погано. Так воно і вишло.

Якось удень з'явилася в нашій палаті Ліда й рушила прямо до мене:

— Хворий, будемо готуватися до операції.

— До якої знову?

— До звичайної.

— Та я готовий. Ріжте! Чого ж вам іще? Клізму мені не треба. Череву у мене міцне. Я не який-небудь офіцер-інтелігентик...

Останні слова я промовив майже зовсім тихо, але Ліда почула їх і знищувально примружила очі.

— Коли на операцію? — заквапився я.

— Завтра, об одинадцятій.— Вона повернулася й пішла, а я затулив обличчя рукою і впав на подушку.

Я боявся операції. Я боявся наркозу. Я боявся темряви.

А тут ще процедурна сестра Паня, променисто усміхаючись, запливла в палату білою павою, несучи квартиру з наконечником, наче скляну крихку вазу з варенням для любих діточок.

— Хтось останні вісті слухатиме! — зрадів Рюрик. Ну що ти з ним вдієш, коли він такий веселий? Я показую йому кулак: «Ну, постривай, гад, постривай!»

Лежу долілиць. Паня наді мною з квартирою стоїть і, наче нічого й не трапалося, з пораненими теревенить про те про се. З її хоч і обережних, обхідних слів, між іншим, ми зробили висновок, що справи в Афоні Антипіна в ізоляторі кепські, і навіть дуже, Гусаков змарнів за ці дні, почорнів, мовчазний став.

Так воно, може, і закінчилося б усе непомітно, з клізмою тією, але Рюрик — це ж людина яка? Він уже, як мовиться, не дасть, аби молоко скисло.

— Ну, що чувати по радіо, Михай? —
— Наша зверху! І рило заюшене!
— Он йому трохи охолоджувального залиште,— киває головою Рюрик на ліжку мого сусіда.— У нього все пече.

Сусід щось зашивав, гаманець чийсь шкіряний за цукор лав, і заскімлив гірко, кинувши роботу:

— І що вона, тая кобилка, усе грає? Чого вона така весела?

Тієї ночі я майже не зімкнув очей. Кілька разів до мене підсідав Рюрик, давав докурити і, зітхаючи, повертався на своє ліжку.

На одинадцятую годину я міцно-преміцно (щоб не розв'язали) закрутив бинтом підштанки і пішов в операційну. Там була тільки Ліда. Вона допомогла мені зняти сорочку, глянула на підв'язані підштанки й нічого не сказала, лише підсобила залізити на холодний операційний стіл і прикрила мене до пояса простиралом.

Бридкий дрібний дроз з'явився у мене всередині, дійшов до губів, і мене почало так трясти, що стіл чи на столі щось забряжчало. Добре, що Ліда поралася біля кип'ятильника з інструментами і не бачила цього. Із суміжної кімнати з підведеними вгору руками з'явився хірург і віддав Ліді якусь команду. Вона нахилилася до мене з прохальною усмішкою:

— Будемо рівно й глибоко дихати, так?

Я труснув головою, і відразу на мос обличчя впала маска. Слухняно, наче приречений, я зітхнув і сказав: «Раз!» Потім: «Два!» Потім: «Три!» Коли дійшло до ста двадцяти, звідкись здалеку долинув заколисуючий Лідин голос:

— Рідненький, спи... Рідненький, спи...

Затим голос головного хірурга:

— Чому хворий не зняв білизни?

І ще чийсь:

— Дивіться, як він підштанки бинтом прикрутив — не розв'яжеш.

І знову здала, і все тихіше, тихіше:

— Рідненький, спи... Рідненький, спи...

Мабуть, спав я кепсько, бо коли опритомнів у палаті, виявилося, що на мені роздерта сорочка і здорова моя рука прив'язана до ліжка.

Біля мене сидів Рюрик.

— Ну, здоров будь, Мишко-Михей! — усміхнувся до самих вух Рюрик.

— Здрастуй, Урюк! — сказав я йому з дитячою радістю.

Урюком його я ще ніколи не називав, і Рюрик насупився: подумав, мабуть, що я все ще не прийшов до тями.

— Відв'яжи руку,— попросив я Рюрика.— Затекала. Буянив я, чи що?

— Ой, буянив! — розв'язуючи міцно зав'язаний ремінь, помотав головою Рюрик.— Переважно крив усіх матом. Тут лікарка, а ти кричиш: «Що фашисти, що лікарі — однакові. Всі кровопивці!»

— Та невже?

— Атож! Воно, звісно, ти несповна розуму був. Але тільки й безтямному такого не можна. Я остаточно переконався, що проти сибіряків щодо мату ніхто не встоїть.

— Я що? Ось у мене дід був, той колінця загинав, так уже, загинав!.. Вороння з неба падало догори лапами! Як уматюжить — так і готово!..— Мені так хотілося розмовляти, пригадувати що-небудь із життя смішне. Але Рюрик рішуче урвав мої хмільні пустощі.

— Колінця! Загинав! — передражнив він.— Побачив би ти, як ту дівчину загиало!..

— Яку дівчину? — похолов я і мацнув під ковдрою — бинт на місці. Підштанки прикручені дай боже.

— Оту саму! Вона біля тебе так і так, рідненьким називала, а ти... Хлопці регочуть. А вона: «Людина,— каже,— геть безтямна, і сміятися,— каже,— з неї підло... Підло! Підло!..» — І ще ногою тупнула. Ну, я тут одного милицею по довбешці гупонув. У двері зазірав... Одне слово — концерт!

Я не встигаю Рюрику відповісти. Двері в палату відчинилися, і стрімко влетіла в палату ВОНА. Губи у неї суворо стиснуті, обличчя намагалося бути суворим, але очі сміялися.

— Ану ж бо, де тут цей гренадер? Де цей негідник, що паплюжив радянську медицину? Дайте його мені, я з ним за всіх поквітаюся.

Я затулив очі рукою і ще ковдру на себе нацупив. Але Ліда трохи відгорнула ковдру і почала віднімати руку від обличчя, розтискуючи пальці один по одному.

— Бачили ви його, ховається, соромно стало! Ні, ви подивіться, подивіться на мене,— усе тим же суворим голосом, в якому бився сміх, вимагала вона.

І я подивився. І назустріч мені хлопнуло стільки яскравого світла, що я зажмурився і сказав ледь чутно:

— Лідо!

— Що, рідненький, що?

— Лідо! — повторив я ще тихіше й побачив, як Рюрик ушмається з палати, прихоплюючи з собою всіх, хто здатен рухатися:

створює умови. Від цього я зовсім збентежився, і настала тривала пауза.

Ліда послухала у мене пульс, подивилася температурну картку. Добре бути медиком. Якщо балачки нема, можна зайнятися ділом.

— Та-ак, більше спокою, не курити, зайве не брикатися...

— Ви тепер приходите... до мене?..

Вона погладила мене долонькою по лобу й торкнула за чуприну.

— А тобі хочеться, щоб я приходила?

— Ага!

— І ти не будеш більше лаятися?

— Ні.

Ліда все ще перебирала пальцями моє волосся, і я боявся ворухнутися, боявся навіть дихати. І хоча в палаті лежало кілька чоловік після операції, ми, здається, почувалися так, ніби були самі.

— Йти мені треба, Мишко,— заклопотано зітхнувши, сказала Ліда, а сама й далі сиділа.

Я обережно стиснув її пальці:

— Посидь ще трішки, га?

— Дві хвилини, гаразд?

— П'ять.

— Ну, добре, п'ять,— поступилася вона.

І ми просиділи не п'ять, а, мабуть, цілих десять хвилин. Коли вона пішла, з'явився Рюрик і повідомив радісну звістку: прибув фотограф Ізик Ізикович Шумсмагер, і він, Рюрик, захопив чергу на всю палату.

На ліжках заворушилися. Рюрик у люстерко почав видивлятися, чепуритися заходився. Кавалер!

Мене він теж тайкома вивів у двір, і спочатку я нічого не розібрав, захлинувся повітрям, і голова мені запаморочилася. Добре, що Рюрик за талію тримав, наче панночку, інакше я впав би, мабуть. Ми й сфотографувалися з Рюриком начебто обнявшись, а насправді підтримували один одного. Бо він і сам ще ходити багато не вмів, козирився більше.

Був там такий гвардієць-доброволець, ставав за спиною пораненого, підпирав його плечем. Ізик Ізикович, тримаючись за чорну круглу заслінку, з-під якої звичайно випурхує пташка, робив відмашку рукою, ніби командир гармати:

— Лівіше! Лівіше! Те-е-екс! Хвилиночку! Одну хвилиночку.. Підборіддя вище! І не так грізно, не так грізно! Ви ж, сподіваюся, не дорогому фіюреру карточку посилатимете? Ви матусі її посилатимете! А матусю лякати не треба. Матусі налякані й так. Ува-ага! Опля! Прошу ще одного героя!

Гімнастерку, штани, кашкета та чоботи усім позичав той самий молодший лейтенант, який проводжав Ліду. До неї, до цієї гімнастерки, тільки нагороди свої чіпляли, у кого нагород не було, тому молодший лейтенант давав знятися і з орденом своїм — Червоної Зірки, і з медалями своїми. Кажучи кожному пораненому: «З тебе пів-літра!» А ті його відшивали: «Дуже сп'янієш!...»

У спідній сорочці, у палатному заношеному халаті, відрізняючись від солдатні тільки вусиками, молодший лейтенант тинявся по подвір'ю, розбалакував про щось і заремствував тільки тоді, коли його гімнастерку спробували надіти на старшину Гусакова, бо вона затріщала по швах, і молодший лейтенант жажнувся: до міста не буде в чому податися!

Тут старшина Гусаков, якого вивезли на візку, намагалися поставити на ноги і підперти плечем ззаду, як шугонув послужливого підпиральника та як ревнув на все подвір'я:

— Знімай так! Я зі своєю жінкою п'ятьох дітей нажив! Я свою жінку дурити не б-бажаю!.. Знімай, у три господа бога!..

Ізик Ізикович перепудився, заметушився, забурмотів, мовляв, він тут ні при чому, він готовий відобразити будь-яку дійсність... але всі бажають бути красивими, і він робить їх по можливості красивими. Адже навіть великий російський письменник Достоевський... Не знаєте такого? О-о, це був плідний письменник! Він написав багато товстих книжок! Так ось, навіть Достоевський казав, що краса врятує світ, і хоча пророкування це не збулося, будемо сподіватися — все ж таки збудеться, хоч якоюсь мірою... Така людина не може даремно кидати такі слова на вітер...

Уся ця тріскотлива й ласкава балаканина Ізика Ізиковича на Гусакова не подіяла — вийшов на карточці він величезною білою брилою з міцно стиснутими щелепами, і тільки нагороди, багато нагород, причеплених до спідньої сорочки, оживляли карточку й лежачого на візку старшину.

А чому він розлютився й гаркнув таким голосом — одразу ж з'ясувалося. Коли старшину везли, по коридору на візку, назустріч йому викотився білий візок з ізолятора. Старшина попросив зупинитися, відгорнув на зустрічному візку простирадло і довго, пильно дивився на нього. Потім, наче з порожнього дупла, прозвучав його віддалений, чужий голос:

— Як усе просто! Одне перехрестя і два шляхи: у наркомзем і в наркомздоров'я... — Незграбно й важко вигнувся так, що затріщали на ньому гіпси й посипалися крихти, припав до сусіднього візка обличчям і прохрипів пригнічено: — Прости, Афоню! Не вберіг... — Відкинувся на свій візок, махнув рукою вже мляво: везіть, мовляв, кого куди належить...

Днів через два Рюрика перевели у велику палату й сусіда мого також. Я теж попросився туди. Прибула велика партія поранених, у післяопераційній палаті потрібні були місця.

Ми добре влаштувалися з Рюриком за грубою голанкою, поставивши два ліжка упритул. Це був трохи притасний, далекий куточок, і сюди поривався госпітальний людь з різними справами, що не терпіли стороннього ока: грали в карти, розповідали всяку всячину, випивали, коли вдавалося дістати вина.

Ось старший сержант Шестопалов пихтить, за грубу протискається. А тут і так уже тіснота страшенна — Рюрик з Колею-азербайджанцем у підкидного грають і луплять один одного картами по носах, з відтяжкою луплять. У Колі і так носяра, як у пароплава, а тут ще Рюрик зловив його — махлює, азіат лукавий! І гайда йому ніс набік усією колодою карт збивати. Коля шморгає носярою після кожного удару і смиренно виправдується:

— Ми, східні люди, не можемо не махлювати в коханні та в азартних іграх. Наша душа східна фантастична!.. Шехерезаду знаєш? Східний народ придумав!..

— А ось гру в російського дурня знаєш погано.

— Освою-ю!

Шестопалов відгріб карти з тумбочки, вивудив склянку з-під ліжка, налив по вінця каламутної рідини, випив, у себе вслухається.

— А-а, люба! — шепоче він, приплющуючи очі. — Іде! Іде! Воскресне душа й візрадується!..

Була обручка золота на правій руці Шестопалова, з «бриль-янтюм» — як він називав білу бусинку, впаяну в обручку, — стала холостяцькою рука Шестопалова. Хлюпнувши по половинці склянки Рюрику й Колі-азербайджанцю, Шестопалов заховав грілку під пояс підштанків і взявся закурювати. Рюрик випив, задихнувся, головою очманіло потряс. Коля випив — скривився.

— Це вина?! Приїзди на мій батьківщина, в Акстафа, я тобі такий вина наллю! М-м-мих! — цілує він у пучку складені пальці. — А цей вина блощиць труїти і штрафникам пити якраз, аби помирати не боялися.

— Я і є штрафник, може? — Туманіючи поглядом, Шестопалов розмірковує подумки: ще випити чи підодждати? Про внутрішні його боріння з самим собою можна здогадатися по обличчю.

Рюрик востаннє шмагонує картами по носу Колі-азербайджанця, той червоно висякався в плювальницю, помацав обережно ніс і хитнувся на Шестопалова, який впав у тугу:

— Чого сидиш? Чого ти сидиш? Вина є, він сидить! Сам не хочеш, гостеві наливай, — тичає він себе в груди, — як по-терпілому!

Грілку вони таки спорожнили. Шестопалов розохотився, виліз через вікно у двір і подався на базар задвірками госпіталю. А Рюрик з Колею-азербайджанцем уже змагалися й доводили мене до сказу тим, що ось я пити покинув уже, скоро курити, гляди, покину, і взагалі бог знає до чого можу докотитися через закоханість.

У палату, як завжди, поважно, як завжди, з усмішкою цариці впливла сестра Паня. Я засичав: «Полундра!» Хлопці одразу ж карти заховали, дим почали руками розганяти. Але Паня вже тут як тут, принохується, ворущачи чистеньким носиком, і рожевенькі ніздрі її здригаються, наче у чутливого лісового звірка-соболька. Шестопалов у пишну, чистеньку Паню закоханий до нестями. Не зустрічайся, каже, в безлюдному місці! Не відповідаю, каже, я за себе; можу ще раз, каже, в штрафну потрапити, а я вже, каже, двічі у ній був...

— Панусю, зіграємо в дурня! — пропонує Коля-азербайджанець сестрі, яка перестала усміхатися й підозріло принохувалася.

— Я ось вам зіграю! Я ось вам зіграю!..

— Що таке? — Рюрик з Колею-азербайджанцем зачудовано втупились один в одного. «Ну, гади! Ну, артисти!» Я не стримався, хихикнув і відвернув обличчя до стінки.

— Сивухою від вас тхне, ось що таке!

— Яки-иший нюх! Ци-ци-ци! — дивується Коля-азербайджанець. — Панусю, тобі з таким нухом шпийонів треба ловити!

— Шпигунів? Я ось вас злоблю і до головного потягну! — І зненацька до мене: — А тобі як не соромно, Мишко?! Такий хороший хлопчик і зв'язався з такими розкладеними типами!..

Вона повернулася і вже без усмішки, геть засмучена, залишила палату, а Рюрик упав на ліжку, задер ноги так, що видно стало латку на заду підштанків, і до сліз, до ридання реготав, показуючи на мене пальцем. І Коля-азербайджанець не відставав від нього. Вони навіть намагалися щось сказати щодо мене і не могли сказати, знесилені сміхом.

Я дав тому й тому по лящу і подався до Капи в електрокабінет, потім до масажистки, потім...

Тільки-но я потрапив у палату видужуючих, справи мої пішли на поправку. Рука почала оживати, і я взявся тренувати її. Мало того що я діймав масажистку й примушував її виробляти з рукою різні штуkenції, я і сам весь час не давав спокоею німим пальцям, ворущив їх, заламував і вже міг, правда, поки що з великим зусиллям тримати цигарку. І ще,

кожної хвилини, кожної години, одне слово, весь час чекав Ліду. Вона чергувала через добу, і цю добу я розкладав на частини. Мені здавалося, що так легше чекати. Я казав собі: «Ось залишилося вже півдоби», «Ось десять годин», «Ось чотири години», «Ось година».

Коли залишалася година, я виходив у роздягальню й вештався там.

Парадні двері були широкі, засклені, і я помічав Ліду ще на подвір'ї. Вона найчастіше з'являлася зі старим портфелем, з якого відірвався металевий ріжок. Ліда навчалася в медичному інституті і в госпіталь на роботу приходила прямо із занять.

На Ліді було вузеньке в талії пальтечко, а шию облягала руденька лисиця з обшмульганим хвостом. І ще на ній був беретик, освіжений акрихіном. Їй дуже личило жовте.

Їй усе личило. Дівчата, котрі працювали в госпіталі, та й усі ми вважали, що Ліда шикарно вдягається і має доволі різного вбрання. І як я здивувався, коли дізнався згодом, що в неї було всього лише два платтячка та кофтинка, та сама, зі шнурочком.

Помилувавшись Лідою здалеку, я давав драла по коридору. Потім точно розраховував час, потрібний на те, аби людині роздягтися, і неквапом, перевальцем, удаючи з себе не обтяженого ніякими турботами хлопця, йшов насвистуючи. На повороті я «несподівано» зустрічався з Лідою і здивовано вітав її:

— О-о, Ліда! Моє шанування! Як ваше нічого поживас?

— Здрастуй, Мишко! Нічого моє поживає нічого,— й усміхалася втомленою і доброю усмішкою.

Один передній зуб у неї трохи зламаний навкоси, і мене він особливо зворушував. Але я не подавав виду, що мене зворушує зуб, і байдужим тоном казав:

— Заходь у гості, якщо захочеться.

— Гаразд, зайду, якщо буде час.

Але часу в неї часто не знаходилося, і тоді я чекав її ще добу.

Тільки іноді після вечірнього обходу і після закінчення процедур у Ліді випадала вільна година-дві, і вона приходила за грубу слухати казки. Я ніколи не вмів розказувати казок. А це приохотився і, мабуть, розповідав непогано, бо Ліда й солдати слухали їх дуже уважно.

Незабаром усі казки, які я знав, закінчилися, і я почав їх вигадувати. Мабуть, це були чудернацькі казки, тому що я збирав до купи і прочитане в книжках, і побачене в кіно, і різні билиці та небилиці. Але за те, що ці казки мали загалом схожий зміст, можна поручитися.

Подібних історій, відірваних, як заведено нині казати, від дійсності, я начувся у дитбудинку від колишніх безпритульних. Але я переробляв їх на свій лад. Замість душогуба-блатняка у мене переважно діяв благородний воїн-звитяжець, а замість купецької дочки — фронтова сестра, яку я називав то принцесою, то царицею. Обидві вони були красуні, і обидві з борні виходили цілі й неушкоджені, а далі йшло, як у будь-якій добродійній казці: одружувалися, справляли весілля. Я там був, мед пив і так далі.

Чудернацькі це були казки! І Ліда, очевидно, здогадувалася, що я їх вигадую, але вона не перебивала мене й слухала добре. Адже вона знала, що я стараюся заради неї і що солдати, котрі слухають мої казки разом з нею і хвалять мене за них, зовсім тут ні при чому.

У госпіталі збудження, метушня й сум'яття — готуються до Нового року. Повинні приїхати наші шефи із швейної фабрики і студентський ансамбль медичного інституту — давати концерт. Студентів мобілізувала Агнія Василівна, яка читала якийсь предмет на якомусь курсі інституту, та її улюблена студентка й помічниця Ліда. А швейників завербував Шестопалов, давно заповнивши серця розлучених з чоловіками модисток, які шиють, латають білизну нашому й іншим госпіталям.

Свято розбите на два етапи: спочатку студенти дадуть концерт, а назавтра прибудуть швейники й щось принесуть, — натакав Шестопалов.

У коридорі стукіт, брязкіт, метушня. Найбільше за всіх метушиться культурниця Іра, і голос її чути скрізь і всюди: — Молоток? Хто взяв молоток? Ви ж порвете панно! Панно, кажу, порвете! Не знаєте, що це таке? Ні, товариші, це неможливо! Я н-не витримаю, н-не витримаю! Я сама потраплю в палату контужених!..

Рояль у коридор викотили. Усі, кому не ліньки, бренькають на ньому. Ірочка відганяє від інструмента поранених і, скуйовджена, спітніла, літає по коридору, ніби не торкаючись підлоги, всюди і скрізь дає вказівки й запевняє керівництво і себе, що вона таки не витримає, таки потрапить до психів.

Між іншим, той самий псих, що розповідав про богиню Корінфську і про те, як цілуються носами (кумедія, їй-богу!),

сором'язливо сіпаючи себе за борідку, попередив Ірочку щодо палати контужених: ви, мовляв, знаєте, як на них музика кепсько діє.

— Знаю, знаю! — обірвала його Ірочка.— Зараз, між іншим, в усіх нерви! І в мене нерви! Розпустилися, розумієш!..

Старенький спантеличився, сіпнув ще раз себе за борідку і тихо поплентав у дев'яту палату.

І ось настав довгожданий день! Лежачих винесли на ношах, повикочували на візках, і заграла музика.

Один хлопець з медичного інституту бухав на барабані, другий дув у трубу, третій — у саксофон, а довговолосий студент у латаній штанях водив смичком по скрипці. Дівчата співали різні пісні про кохання й про війну.

Студенти не тільки грали й співали, вони ще й сценки кумедні розігрували. Одна сценка надто вже смішна вийшла. Із санпропускника з'явився на милицях одягнений у подертий німецький мундир та в діряву каску «фріц» з намальованими вуглиною вусами. Студент у латаній на рукавах вельветці, але при галстуці, який вів концерт і називав себе гугняво «конферансьє», глянувши на «фріца», здвигнув плечима і запитав у всіх нас:

— А це, пробачте, що за фігура? — І повернувся до «фріца»: — Ми, добродію, здається, вас сюди не кликали?

Регіт розлігся в коридорі і водночас ущух — усі наперед передчували, яка потіха почнеться далі, коли вже зараз утриматися від сміху несила.

— З-під Сталінграда пробираюся! — жалісливо заскімлив «фріц». — Щоб ці милиці об любого фюрера потрощити!..

Ну, тепер уже всі зареготали так, що в лампах світло зметнулося вгору, і посипалося:

— О, дає!

— А нога, нога?! Крива!

— Чи ж дошкандибаєш до Берліна?

— Ви подивіться, як він порозумнішав після Сталінграда! — всміхається конферансьє.

— Розуміль! Розуміль! — погодився «фріц» і хотів сказати іще щось, але весь номер мало не зіпсував старшина Гусаков. Він останнім часом водиться з Шестопаловим, і ось, мабуть, вони спорожнили на двох грілочку з мікстурою, і через те переплутав старшина мистецтво із життям і гримнув, звівшись на візку:

— Порозумнішав?! Про що ти раніше думав, живоїд? Де твоя макітра була? Поясни людям!..

— Кажи, стерво, бо ми тебе!..— підтримав старшину Шесто-палов, і інші поранені теж погрозово загули.

Насилу втихомирили публіку. «Фріцу» навіть каску до-велось знімати й доводити, що він справжній російський хлопець з медичного інституту і ніякий не ворог, а шеф і що все це було тільки мистецтво, спрямоване проти фа-шизму. Однак номер з «фріцом» продовжувати студенти не наважилися, хоча були там ще сатиричні куплети й та-нець на милицях, який завершувався штовханом «фріцові» під зад. У всіх інших місцях цей номер мав неймовірний успіх, а тут не пройшов, адже тут не простий госпіталь, нервово-патологічний, про що забули медики й керівництво забуло.

І, треба сказати, даремно забуло воно про це.

У коридорі була напівтемрява, бо горіло біля артистів усього кілька ними ж привезених свічок та кілька тьмяних ламп на стінах. У далекому кінці коридора, завішені червоною ковдрою, виднілися двері дев'ятої палати. За ними йшло життя, а яке — ніхто поки не відав.

Концерт після невеликої халепи тривав далі й увійшов у своє річище. Хлопці вже виконали один номер, потім ще один. Уже відспівала білява дівчина незгасний тоді «Огонек», а Ліда все не з'являлася. «Невже не прийде?» — з прикрістю удавав я.

Ніякої домовленості про концерт у нас не було, але я все ж таки захопив для неї місце і вперто боронив його від настир-ливої солдатні. На моєму ж ряду сидів той офіцер з вусиками і теж раз у раз оглядався. Я не озирався, але все одно відчув, коли з'явилася Ліда. Офіцер відразу підхопився й запропонував їй своє місце. А я тільки метнув погляд у їхній бік і відвер-нувся.

— Сидіть, сидіть,— стиха сказала Ліда офіцерові й поваж-ливо, ніби виправдуючись, додала: — Чого ж вам стояти, коли є вільне місце.

Вона, очевидно, з мого погляду або ще з чогось здогада-лася, що, коли не сяде поруч зі мною, я піду геть і що-небудь накою: розіб'ю вікно, лампу, а може, й розплачуся. І вона сіла поруч зі мною й відразу почала дивитися на оркестр дуже уважно.

Я теж напружено слухав оркестр і не відриваючись дивився на нього.

Народ заплескав, заворушився, і я теж запізнило почав плескати. Хтось устроївся ще на наш ряд, і мене притиснули до Ліди. Я перелякано відсувався, тіснив і навалювався на

мого колишнього сусіда в операційній палаті, а тепер ось і по лаві сусіда. Щастить мені!

— Що я тобі, паркан? Га? Дерев'яний, га? — не витримав він.

— Олов'яний! — гаркнув я.

«Дерев'яний» здивовано втупився в мене, кліпнув раз-другий і більше вже не озивався.

У цей час конферансьє, який розповідав глузливі штуkenції про Гітлера та його банду, оголосив у ніс, як справжній столочний конферансьє:

— Ул-люблена пісня фронтовиків — «Донечка»!

До рояля підійшла усміхнена дівчина, вклонилася нам і заспівала:

Злится вьюга всю ночь, не смолая,
Замело все дороги-пути.
Ты в кроватке лежишь, дорогая,
Нежно Мишку прижавши к груди...

Співала дівчина про маленьку донечку, яку опівночі, у мить короткого перепочинку між боями, згадував в окопі батько. І те, що від імені батька-фронтовика співала про це дівчина, чомусь особливо тривожило й шкребло серце.

Ковдра на дверях дев'ятої палати заворушилася, і з-за неї з'явився Іван, той самий, який просив мене припинити «м-музику». Іван обіперся спиною об одвірок і почав слухати. Я насторожено стежив за ним і відчув, як занепокоєно ворухнулася й заціпеніло напружилася Ліда.

Рот Івана почав тремтіти й кривитися. Здавалося, якась жилка на його обличчі зробилася коротшою й відтягала губи набік. Іван з таким зусиллям випрямляв губи, що пальці його стискалися в неспокійні кістляві кулаки. Полиск від свічки падав на Іванове обличчя, і я побачив, як поступово яріють і дичавіють його сумні очі.

Це помітили й санітарки, яким наказано було пильнувати і у разі чого вживати рішучих заходів. Вони білими тіннями з'явилися біля контуженого й заходилися обережно і мовчки відтручувати його від одвірка в палату. Іван теж мовчки й наполегливо відбивався від санітарок. Він дивився в одну точку — на свічку, рот його сіпався, наче він судомно ковтав музику.

І нараз Іван клекотливо, гортанно заволав:

— Н-не чі-чі-пай-те! — У ту ж мить високо, наче гумового, його підкинула страшна сила, і він упав, звалений припадком, ножицями розкинувши ноги.

Музика урвалася. І тепер особливо виразно було чути, як часто й тупо стукає потилиця контуженого об дерев'яні мостини. На Іванове волання вискочили з палати ще кілька контужених, і почалося...

Свічки погасли. Коридор провалився в темряву. Поранені кинулися урозтіч. Гвалт, стогін, виття...

— А-а-а-а-а!

— Бомблять, чи що?!

— Уби-или-и-и! Ой, убили-и-и!

— Товариші, товариші!

— Хворі, спокійно! Голубчики, спокійно! — закликала у темряві Агнія Василівна. Але її ніхто не чув і не слухався.

Няні старалися мерщій порозпихати по палатах візки, забрати ноші.

— Кінчай паніку, в господу бога! — перекиваючи весь гармидер, загорлав старшина Гусаков і нараз перекинувся з візка, з гуркотом упав на підлогу, хруснули на ньому гіпси. голос урвався.

Очевидно, досвід розвідника підказав мені, як треба діяти у цій обстановці. Я схопив Ліду, притиснув до стіни, заступив собою і кричав їй:

— Стій! Покалічать! Стій, кажу!

Вона поривалася бігти.

— Та стій же ти!..

Хтось ударив мене, а потім рвонув за поранену руку так, що в очах закружеляв вогонь. Я охнув. Почав осідати.

— Мишко, що з тобою? — підхопила мене Ліда й, охоплена жахом, істерично крикнула: — Світло! Запаліть світло! Ой, та що ж це таке?

З'явилося світло. Санітарка та солдати з видужуючих навалилися на Івана, зв'язали його рушником. Контужений усе ще здригався на руках санітарок і крізь схлипування бризкав слиною та піною. Поглажуючи по маслакуватих спинах і по стриженних головах контужених, кажучи їм якісь заспокійливі, заколискуючі слова, санітарки повели їх у дев'яту палату. Туди ж кинулася чергова сестра зі шприцом напоготові і зі склянкою води. Двох солдатів і старшину Гусакова, котрі валялися на підлозі, одразу ж понесли на перев'язку. Кілька чоловік, люто лаючись та охкаючи, пішли у перев'язочну самі.

А я, коли близько блимнула лампа, побачив на Лідиній щоці кров і кинувся до неї:

— Кров?!

— Яка кров? — здивувалася Ліда й раптом схопила мене за руку.— Це твоя! Це твоя... Я чула, як потекло по щоді.— І чимдуж потягнула мене: — Швидше на перев'язку, швидше...

Ми опинилися у перев'язочній. Там юрмився блідий народ. Хто похихикував, хто вимагав швидше зулупити кров, дехто все ще плакав, лаявся, а дехто лише кволо стогнав. Гусакова оживили нашатирним спиртом.

— Усе це шмаркачка-культурниця! Попереджали ж її контужені про музику, попереджали! — лаявся старшина, і голос його заспокоював поранених, особливо мене.

Я потихеньку вибрався з перев'язочної і пішов шукати Рюрика. Він, як виявилось, був цілий і неушкоджений, допомагав сестрам. Допомогали і студенти-медики, Коля-азербайджанець, хлопець, який зображував фріца, навіть вусики не встиг стерти. Я теж заходився допомагати. Але раптом почулося: «Мишко-о! Мишко! Ви не бачили Мишка?» Я ще й подумати не встиг, що це про мене,— хіба мало Мишків на світі, як налетіла на мене півнем Ліда:

— Герой який знайшовся! Без перев'язки пішов...

— Не галасуй ти, Лідко, нічого мені не зробиться.

— Авжеж, не зробиться,— сказала вона, і губа в неї затремтіла.— Он як кров цебенить! Іди, кажу, на перев'язку, нещасний, бо я тобі не знаю що зроблю!

І я пішов на перев'язку.

Ірочку з роботи вигнали. З пораненими впоралися. Усе прибрали, впорядкували. Ось тільки шефи наші постраждали — zostалися без інструментів. Під час сум'яття погнули трубу, на барабан хтось наступив чи впав і пожолобив його. Студенти, подекували, підробляли на хліб цією музикою. Залишилися без підробітку — шкода. Кепсько вийшло. Недобре. Я завжди зневажав цю Ірочку. Виходить, недаремно.

Але, як мовиться, лихо не без добра. Після цієї «битви» стосунки між мною і Лідою зробилися такими, що ми зовсім перестали уникати одне одного і таїтися.

Коли з якоїсь причини я не виходив її зустрічати, вона сама навідувалася до нашої палати хоч би на хвилину. Солдати до цього вже звикли і навіть кпинити з мене перестали. Мало того, нас усляко оберігали, і до мене дійшла чутка, що всім обридлий грубіян і випивака старшина Гусаков вилаяв офіцера з вусиками за те, що він сказав якусь гидоту про нас з Лідою, і на довершення навіть нібито кулачище під вусики молодшому лейтенантові підніс. Ну, це вже, мабуть, вигадали. У нас тут на вигадки є такі майстри, що захитаєшся.

Звичайно, якби почув якусь гидоту я сам, то просто дав би молодшому лейтенантові ляща, і край. А за це мене вигнали б з госпіталю, можливо, запроторили б у штрафну роту. Бити офіцера солдат не має права навіть у госпіталі.

Котиться час, мчить. Весна незабаром. Шестошолова, старшого сержанта, мого сусіда — «дерев'яного», Колю-азербайджанця і ще багато кого вже виписали з госпіталю і направили на пересильний пункт.

Рюрика теж комісували додому — в нього на легені не заростає дірка. Він одержав нове обмундирування й чекав якогось останнього папірця. Завтра я проведу його на поїзд. Мені дозволили. А сьогодні він мене запитав:

— Ти хоч знаєш, де живе Лідка?

— На вулиці Пушкіна, будинок з поламаним ганком і з флюгером на даху.

— Ну, коли з флюгером, значить, знайдеш, — сказав Рюрик і кинув на мою подушку згорток з обмундируванням.

Я прикрутив до гімнастерики свої нагороди, намагаючись потрапляти в просвердлені Рюриком дірки, узув тісні чоботи й постав перед народом весь скований, стиснутий новим обмундируванням.

— Ну як, нічого, братці?

— Яке там нічого? Гвардієць! Чистокровний гвардієць!

— Ні, справді, братці?

— Не вірять! Та сьогодні дівки по Красноярську снопами валятимуться!

— Слухай, тебе до артистки треба!

— На який хрін йому артистка! Яка з неї користь? Він будь-яку буфетницю в такому параді зафалусе!..

— Та ну вас! — зовсім уже ошалілий від зняковіння й щастя, махнув я рукою і подався з палати. А вслід неслося:

— Ти там про природу довго не розводься! Небо, мовляв, бачиш? Землю, мовляв, бачиш? Ну і все!..

— Випий для хоробрості!..

Ці навчать! Досвідчений суціль народ, особливо на словах. А все ж дечому і навчили. Skorиставшись порадами «досвідчених» бійців, я благополучно обминув усі госпітальні заслонки, а також вахтера з будкою і попрямував на вулицю Пушкіна, до якої невдовзі і дістався. Також без особливих перешкод та труднощів знайшов будинок з флюгером — і тут що й куди поділося: розгубився, тупцював біля поламаного ганку. А потім сів, бо ноги, що відвикли від взуття, муляло нестерпно.

Я довго сидів на ганку, слухав, як рипить іржавий флюгер на даху та сипляться крихти льоду з гілок, і до того досидівся,

що закоцюб і засунув руки в рукави стьобаного бушлата. З будинку вийшла жінка з кошиком у руці, глянула на мене великими все ще яскравими очима, і я зрозумів, що це Лідина мати.

— Ви щось загубили, юначе?

— Червінець!

— І де загубили?

— Там,— кивнув я підборіддям за ворота, бо руки не хотілося виймати з рукавів; мені все якось стало байдужим

— А шукаєте тут червінець тому, що видніше? Я цей анекдот знаю.

Розмова вичерпалася, все смішне скінчилося. Треба було йти «додому» в тепло, а я ніби прикипів до цього ганку з промленою сходинкою.

— І як довго ви збираєтесь тут сидіти, юначе?

— Не знаю,— відповів я, впадаючи в сум.— Ще трішки посиджу, і тоді стане зрозуміло.

— Що зрозуміло?

— Все стане зрозуміло.

— Е-е, дорогий солдатику, та ти зовсім задубів! — насупилася жінка.— Ану марш у дім! Лідія спить. Розбуди її. Я скоро повернуся з магазину.— І вона пішла.

Двері в невеличкі сіни залишилися відчиненими. Я старанно витер чоботи, чемно постукав у двері й тихо зайшов у дім. Зняв бушлат, повісив. Дзвякнули медалі. Я притримав їх рукою і розглядівся. Старий диван із дзеркалом, оксамитна, з пліщинами накидка на туалетному столику, шифоньєрчик з різьбленими ніжками, картина, намальована олією, у потьмянілій рамі. На картині кавун і дві груші — бідненько для такої рами.

Лідин батько був, мабуть, начальником, і вони жили в довоєнні роки добре. Але куди подівся батько, Ліда не розповідала, а розпитувати було незручно. З міста вони виїхати не встигли і під час окупації проїли з матір'ю всі речі, які тільки можна було проїсти. Проїли і половину будинку — це вже після окупації. І зуб Ліда зламала при німцях. Під час обстрілу забилася вона під стіл, і чи то від страху, чи то ще від чогось лускала насіння, і під вибухами не помітила, як разом з насінною в рот потрапив камінчик. Одне слово, зазнала від війни збитків.

Ох, і дурненька ж! Справді-бо, дурненька! Спить і не знає, що прийшов я при всіх регаліях і в обмундируванні. Вона звикла бачити мене у спідниці з ковдри або в байковому халаті, протертому на ліктях. Не впізнає, мабуть.

Я присунувся до дивана і несміливо подивився в дзеркало Нічого хлопець. Обличчя, правда, пошкодило осколком, але це нічого, це свідченням про геройство вважатиметься. Якийсь вираз на обличчі у мене незнайомий, освітилося ніби обличчя чимось. Недаремно ж якось у перев'язочній, куди я прийшов після лазні на перев'язку, Агнія Василівна, ця жахливо сувора Огнія, знявши пенсне і короткозоро мружачись, ніби на бог зна якого «принца», подивилася на мене і закудкудакала так, наче знесла золоте яечко:

— Лідочко! Лідочко! Ти тільки поглянь, який у нас Мишко став!

Я тоді страшенно збентежився і дременув з перев'язочної. Але все-таки я знав, що став красивішим та кращим. І добре мені було від того, що я став кращим, і на душі у мене свято. А на свято люди завжди здаються красивими.

Я пригладив трохи хвилястий чуб, що помітно відріс, і кашлянув.

Ніякої відповіді. Тоді я обережно відгорнув занавіску на дверях, що вели до іншої кімнати, і побачив Ліду.

Вона спала.

Я поставив стілець і сів біля ліжка. Сидів, дивився, як рівно і глибоко дихає Ліда, як легко ворухиться на її грудях ковдра і як вільно розметалося її волосся на пухкій подушці. Я зник бачити Ліду в білій косинці і не знав, що в неї таке пінисте волосся. Щось тануло й тануло у мене в грудях. Я не втримався і доторкнувся до Лідиного волосся. Воно справді було м'яке, невагоме, наче піна. Ліда ворухнулася й розплющила очі. Мить вона ошелешено дивилася на мене, потім підсмикнула ковдру до підборіддя.

— Ой, Мишко! — Вона якийсь час дивилася на мене широко розплющеними очима, потім, наче сліпа, доторкнулася до мене, провела рукою по волоссю, по обличчю, побряжчала медалями, гикнула й засміялася: — Ой, і справді Мишко!

Ліда вхопила мене за чуба й почала кошлатити його так, ніби це не мій чуб, а кінська грива. Вона терзала мого чуба, а я терпів і усміхався. Вона нахилила мою голову до себе, притисла до грудей і заходилася сміхом усе голосніше й голосніше.

— Мишко! Прийшов! Сам! Один! Знайшов!.. — І безперестанку гикала й сміялася. Ось уже справді наче в дитини: то гикавка, то сміх! — Ой, Мишко, і ти сидів коло мене? Я ніколи-ніколи цього не забуду, Мишко! — Вона вкусила губу, відвернулася й знову гикнула. По щоці її покотилася сльоза, кругла-кругла, і така безпорадна-безпорадна Ліда була.

— Ти чого? Ти чого це?

— Ти знаєш, Мишко, таке життя навколо: рани, кров і смерть — і ось таке... Навіть не віриться. Усе ще здається, що я сплю, і не хочеться прокидатися.— Гикавка, слава богу, пройшла, але й сміх теж пройшов. А як гарно сміялася Ліда, і зуб поламаний в її роті миготів веселою дірочкою.

— Ти якась сьогодні...

— Яка? — запитала вона і по-дитячому, ліктем витерла обличчя.

— Нервова, чи що?

— Оце сказонув,— усміхнулася вона крізь сльози, що тремтіли на віях.— Мені ж одягнутися треба, Мишко. Відвернися. Обоє ми відразу ж збентежилися й почали дивитися в різні боки.

Але очі наші самі по собі зустрілися.

Просто у вічі ми дивилися одне одному. Дивилися напружено, не відриваючись, ніби бавилися у «хто кого передивиться». Ліда перша опустила очі й жалібно попросила:

— Мишко, відвернися.

Я стиснув її руку так, що вона аж хруснула.

— Ріденький, відвернися,— повторила вона ще тихіше,— відвернися, серденько...— Голос її слабшав, згасав.— Мамо!..— пропищала вона.

Я насилу випустив її руку і, долаючи в собі щось бентежне, що заплескувало навіть здоровий глузд, відсунувся, а потім ступив за занавіску і сів на диван. Помалу вгамувався дроз, сором проймав мене дедалі дужче й дужче, а Ліда знову почала гикати.

— Господи, та що ж це за напасть?! Ти, Мишко, утік без дозволу? — голосом, в якому вчувалася провина, запитала з-за занавіски Ліда й гикнула знову.

— Молодчина! — зовсім уже провинно похвалила вона мене і з'явилася в халатику, зняковіла й нерішуча. Мимохідь, несміливо погладила вона мене по щоці, йдучи до умивальника, що стояв у цій же кімнаті.

А я як підскаочив ззаду, як ухопив її під пахви та як загарчав лютим звіром — вона аж відсахнулася, тазок перекинула:

— Ти чого? Ти чого? З глузду з'їхав?!

— Нічого! Вмивайся собі.

Вона заходилася чистити зуби вуглиною, а я взяв альбом в оксамитній обкладинці з етажерки і почав гортати його. На першій сторінці було життєрадісне дитя. Воно лежало зовсім голе на подушці й широко розплющеними очима дивилося на білий світ.

— Треба ж! Гикавка пройшла! — здивовано сказала Ліда, витираючись рушником.

— Ха! — сказав я. — Гикавка! Я ще й не таке можу вигнати! Наслання! Нечисту силу! Родимець! Навіть наговори... приворотні засоби. Невже це ти?! — тицьнув я пальцем у життерадісне дитя.

Ліда вихопила в мене альбом, стукнула мене ним по лобі:

— У-у, який безсоромний! На ось! — дала мені підшивку журналу «Всемирный следопыт», а сама шаснула за занавіску.

Я гортав підшивку, скріплену мотузочком, розглядав малюнки, а за занавіскою шелестіла одежа, і Ліда розважала мене звідти балачками:

— А ти де взяв амуніцію? Вона тобі так личить!

— Рюрик дав. Його комісували.

— Молодчина.

— Хто молодчина?

— Ти, звісно! Ось від гикавки мене вилікував. А знайшов як?

— Нюхом.

— Ну й нюх у тебе! Просто-таки звірячий!

— Кажу тобі, я тайгова людина.

— З тобою небезпечно.

— Ще й як!

Ліда з'явилася в синенькому платті з білою кокеткою, в навощених туфлях, причесана якось так, що волосся ніби саме по собі спадає на плечі, але разом з тим і акуратно, і не скуйовджене.

— Ось і я нарядилася! — перехопивши мій погляд, сказала вона. — Не тільки тобі фасонити! — І, смішно підгорнувши пелену, сіла на диван, обсмикнулася, натягаючи плаття на коліна. — Мале все зробилося...

Я гортав журнальчики й мовчав собі та поглядав на неї нишком.

— Чогось мама забарилася, — сказала Ліда таким тоном, ніби обманула мене в чомусь, і, не дїждавшись відповіді і силувано засміявшись, додала: — В черзі застрягла. Старіє. Любить потеревенити. А раніше терпіти не могла черг та теревенів.

Я гортав «Всемирный следопыт». Ліда забрала в мене підшивку.

— Ну, що ми робитимемо, Мишко-Михей?

— Звідки ж я знаю?

— Звідки, звідки! Бука! — штрикнула вона мене у бік пальцем.

Я підскаочив, бо лоскоту боюся.

Ми гулятимемо з тобою по Краснодару. Ось прийде мама, пообідаємо й вирушимо. Бо забудеш наше місто. Поїдеш і забудеш.

— Не забуду!

— Хтозна.

— Не забуду! — упирався я.

— І який же ти сердитий, Мишко-Михей!

— У нас увесь рід такий. Ведмежатники ми.

— Які ведмежатники? Ведмедів ловили, чи що?

— Ага. За лапу. Дід мій заіграшки з ними справлявся: прийде в ліс, витягне ведмедя з барлога за лапу й каже: «Ану, гайда, голубчику! Гайда в поліцію!» І ведмідь волає, наче захмелілий чоловік, але йде...

Ліда уважно слухала мене і начебто навіть вірила.

— Ну й довбня ти, Лідко! А ще в інституті вчишся!

— Сам ти довбня!

Ліда ляснула мене по руці. Я її. І почалася забавка: хто чію руку частіше зверху лясне. Ліда, медична сестра, нічого не скажеш, спритна дівка! Але ж і я не в тім'я битий — у тайзі зріс, з дев'яти років рушницею володію, потім дитбудинківську науку пройшов, може, найвищу з психології та спритності науку.

Ліда лупцює мене по руці, а я її заманюю, а я її заманюю. І як тільки вона захопилася, я одразу й ушкварив її щосили!

Ліда заверещала і руку в рот, на очі сльози навернулися від болю. Дівчина все-таки, ніжна істота, а я... Провинно погладив я її руку, почав на пальці дмухати. А пальчики, господи, твоя воля, аж світяться наскрізь, і нігті рожевенькі. От якби не дитбудинківець я був, то й поцілував би ці пальчики, кожен окремо, але не можу я цього зробити, соромно якось.

Проте й від того тільки, що я подмухав на забиту руку, легше Ліді стало, і вона заходилася гамселити мене кулачком:

— Ось тобі! Ось тобі! Ось тобі!

— Ря-я-я-туйте-е! Наших б'ють! — заволав я і підломив Ліду, притиснув до дивана, і ми почали дурити й борюкатися. І хто зна, до чого б ми доборюкалися, — та в сінях почувлися кроки Лідиної матері. Ми відсахнулися одне від одного й почали квапливо опоряджатися.

— Мамо! А Мишко мене обманює й пустує, — капризно поскаржилася Ліда й надула губи.

— Це ж головний обов'язок чоловіків, донечко, — обманювати й пустувати, — відповіла мати, викладаючи з кошика чорну цілушку хліба. І по її очах і тону я зрозумів, що жінка

ця дуже багато пережила і багато чого знає. Мати відразу окинула мене пильним і розумним поглядом.— То це і є той самий герой, який грудьми захистив моє чадо?..

Вона зняла шубу і почала чіпляти її на вішалку. Цвях на вішалці давно вже розхитався й випадав із дірки. Шуба була важка, і цвяхок її не втримав, випав. Шуба, кволо охнувши, теж упала. Я взяв з плити чавунну праску, випрямив цвях і забив його не в колишню дірку, а в цілу дошку, похитав, прилаштував вішалку, почепив шубу на місце.

— Що то чоловік у домі! — сказала мати чи то жартома, чи то всерйоз і ледь усміхнулася, дивлячись на мене, і я стушувався. А Ліда вже наливала у рукомийник воду і подавала мені плаский обмилок, ніби я бозна-що зробив.

Руки я все ж помив.

— Чим же ми будемо гостя пригощати? — чи то запитала, чи то подумала вголос мати, і Ліда жалісливо озвалася, дивлячись при цьому із причаєною надією на неї:

— Придумаємо що-небудь.

— Та ви не клопочіться. Який я гість? І ситий я. Нас добре годують — на заріз. Ліда он знає.

— Мало як вас там годують і мало що Ліда знає,— заявила мати і подала Ліді бляшаний бідончик.— Одна нога тут, а друга там: на базар по молоко. Ми зваримо мамалигу. Ви коли-небудь їли мамалигу? — звернулася вона до мене.

— А що це таке?

— Ну от, ви навіть не знаєте, що таке мамалига,— усміхаючись промовила вона і, коли Ліда випурхнула за двері, думаючи про щось зовсім інше, пояснила: — Мамалига — це майже каша, тільки з кукурудзи. Зрозуміло?

— Зрозуміло.

Мати пройшлася по кімнаті, без потреби поправила занавіску й зупинилася навпроти мене. Я відчув — вона хоче щось сказати, і сказати для мене неприємне. Я відвів очі вбік і настоївся. І раптом мати доторкнулася до мого волосся, погладила його майже так само, як Ліда, і запитала:

— Вам скільки років, Мишко?

— Дев'ятнадцять.

— Гарний вік,— зітхнула мати й заходилася розтоплювати грубку трьома дощечками від тарних ящиків, якимсь папером та мазутним ганчір'ям.— Гарний вік,— повторила вона.— Вам зараз би по клубах, по вечірках, співати, танцювати...

— У нас танцювати не вміють, у нас навприсядки ходять та колінця викидають,— похмуро перепинив я її і відтрусив від грубки, бо вона не розтоплювалася, а тільки диміла.

Сяк-так я роздмухав грубку. В ній вогник захитався, кволенький, ледь живий від такого палива. Сюди б оберемок наших сибірських кидових дров!

— Студено у вас,— сказав я.

— Студено,— луною відгукнулася мати.— Слово ж бо яке точне. Скрізь зараз студено: у домівках, на вулицях, у душах...— Вона хруснула пальцями й нарешті тихо запитала: — Михайле, мені можна поговорити з вами щиро?

— Чому ж не можна? Можна. Я щиро люблю.

— Ви не ображайтеся. Я — мати. І дочка — це єдине, що в мене є. Чоловік нас залишив, покинув. Він лікар. Зійшовся з якоюсь у фронтовому госпіталі. І ви розумієте... Одне слово, Михайле, будьте розумником, побережіть Лїду. Серце у неї — на долоні. Вона коли вже що... все віддасть. А дівчині й віддавати майже нічого.

— Навіщо ви так?

— Ах, Михайле, Михайле...— стиснула долонями сиві скроні Лїдина мати.— Не так би треба сказати. Та коли вже сказала, то слухайте далі. Ви вже дорослий, вам дев'ятнадцять. Невчасно все це у вас, Михайле! Ще тиждень, ну, місяць, а потім що? Потім що? Розлука, сльози, горе!.. Припустимо, любові без цього не буває. Але ж і горе на горе не схожі. Припустимо, ви вцілієте. Припустимо, вас покалічать знову, і покалічать не дуже, і ви повернетесь. І що?.. Яка у вас освіта?

— Сім.

— А спеціальність?

— Спеціальність була та... загула.

— От бачите, от бачите,— підхопила вона.— Лїдка так само ще на роздоріжжі. Інститут навіть не закінчила. Одне слово, Михайле, будьте дорослим. Зробіть так, щоб ваші стосунки не зайшли далеко. Розумієте, є речі, є такі речі... Ну, ви мене розумієте...

— Так. Майже.— Я різко підвівся й почав одягати бушлат. А він, гад, ніби навмисне, не одягається, поранена рука заважає. Довелося зубами допомагати натягувати.

Диван затенькав пружинами. Мати підійшла до мене й мовчки забрала бушлат. У кутиках її очей, біля самих зморщок зблиснуло.

— Не йдіть. Ви зробіть їй боляче. А болю та горя — цього добра і так удосталь.

Мати невпевнено простягла руку, ніжно погладила мене по плечу, і я від цього мало не розрюмався.

— Діти ви мої, діти!..— Вона опустила руку.— Розмову нашу ви можете забути... Бо це ж тільки слова, слова матері,

в якій розум і серце іноді теж не в злагоді. Може, я й не права? Може, втомилася від незгод? Втратила розум від горя? Все може бути. Простіть мене бога ради...

— Що ви? За що?..— У мене сіпнулися губи.— Я ж і справді розучився думати про інших... За мене думає начальство, старшина видає харч— от і все.— Я помовчав і додав:— Не переживайте хоч би через це. Буде в нормі! Так у дитбудинку в нас казали,— вимучив я усмішку.

— А у вас?

— У мене? Про мене не варто. Я— солдат, а солдатіві загадувати не можна через забобонний страх,— пояснив я.

Цієї миті в кімнату влетіла Ліда, поставила бідончик на стіл, роздяглася і... Ох, і примітлива дівка все-таки!

— Ви що? Що у вас трапилось? Мамо?

— Та нічого особливого. Грубку розтоплювали, про життя говорили. Студено— каже твій солдат. Зараз ми його зігріємо, мамалигою пригостимо! Уявляєш, з'ясувалося, він ніколи не їв мамалиги!

— Ага! Він усе життя харчувався ведмежатиною!— підбрала губи Ліда.

Ми гуляли по Краснодару, по вулиці Красній, по Чкаловській та ще по якихось. У мене не йшла з голови розмова з Лідиною матір'ю. Її мені не забути ніколи. Не тієї я вдачі, щоб таке забувати. Щось зрушило в мені, незбагненне сподіялося. До цього я сприймав наші стосунки з Лідою як світло, як повітря, як ранок, як день. Непомітно, саме по собі це входило, зайняло своє місце в душі, жило там і не потребувало ніби ніяких розмірковувань. Було, та й годі. А що, навіщо, чому— це нас ніби й не обходило.

Виявляється, ніщо в житті просто так не дається. Навіть це, що тільки-тільки народилося і в чого ще не було назви, вже вимагало снаги, відповідальності, роздумів та мук. І ще мені страшенно муляло ноги, так муляло, що аж до колін горіли вони. Я терпів, і навіть жартував, і сміявся, але, мабуть, іноді сміявся не дуже доладно, говорив не до речі, і Ліда здивовано запитувала:

— Ти чого?

Я відбувався жартом.

Ніч була ясна й зоряна. У місті тільки де-не-де тьмяно світилися вікна, але й вони згасали одне за одним. Місто, зруйноване в центрі, з с'як-так прибраними й підметеними вулицями, втомлено затихало. Невдовзі воно і зовсім поринуло у темряву. Ямки біля тротуарів та на тротуарах були поспіхом засипані уламками цегли, сміттям. У цьому місті багато дерев, деінде

вони майже змикалися вершинами, і це маскувало рани й руїни, заповідяні війною.

Я тримав Ліду під руку і казав:

— Обережно, вирва!

— Обережно, вирва! — попереджала вона.

Заглушаючи душевне сум'яття, цю тугу, що пройняла мене всього після розмови з Лідиною матір'ю, навіть не тугу, а якусь слабкість, біль, ще не звіданий мною, точніше, не схожий на той біль, який я звідав від ран, ударів і тому подібних дрібниць, я пригадував, болісно пригадував цьому назву, і пригадав — страждання! Таке старомодне слово, так часто зустрічається в книжках та в кіно, а я його забув, точніше сказати, і не знав зовсім.

А тут ще ці трикляті чоботи! Хоч лягай на землю або роззувайся і маршируй по Краснодару босоніж. Але ж я героїчний воїн, я ж гвардієць, я ж ведмежатник, і що мені всі ці страждання? Я весело й безтурботно розп'ятував про війну:

— І ось фріци нам горлають: «Єване! Гей, Єване! Переходь до нас! У нас шістсот грамів хліба дають!» — «А, пішов ти!» — відповідають йому наші. Ну, ти знаєш, куди пішов?..

— Трохи здогадуюся, — зронила Ліда. — Я все-таки з військовими людьми на роботі маю справу.

— Кхи! — поперхнувся я і вів далі: — «А пішов ти, фріце, туди-то й туди-то! У нас кіло хліба дають, та й то не вистачає!» — тут я зареготав, та раптом помітив, що Ліда зовсім не сміється.

Вона зупинилася навпроти мене, дивиться й чекає, коли закінчаться мої веселощі.

— Мишко, ви про що розмовляли з мамою?

Так-так, ця дівчиця-сестриця не така уже й довбня, не таке вже дівчисько з поламаним зубом! Треба бути насторожі!

— Та так, про все. Більше про мамалигу. Між іншим, виявилось, що вона те саме, що наша сибірська дрочона, тільки та з картоплі, а ця з кукурудзи.

— Пояснив цілком популярно. Чеси далі. Тільки не про війну. Війною я сита ось так! — чиркнула Ліда ребром долоні по горлу.

— Та вже хто про що... — Я вчасно загальмував, мало не бовкнув: «А вошивий про лазню».

— Тоді читай вірші, як належить на побаченні! — наказала Ліда.

— Вірші? Та я їх не пам'ятаю. Ось хіба що: «У лукоморья дуб срубилі...»

— Не старайся. Увесь госпітальний фольклор теж вивчила!

— Ну «Однажды в студеную зимнюю пору»?

— Ось за цим рогом купа цегли лежить — зруйнована школа. У четвертому класі цієї школи я, як зараз пам'ятаю, вхопила «відмінно» за декламацію цього популярного віршика.

— Н-ну, люба сестричко, я вже й не знаю, чим вас розважати?

— Розкажи, про що ви розмовляли з мамою?

— А-а! — ляснув я себе по лобу.— Пригадав! Один вірш пригадав! Та який вірш! У нашому взводі віршик цей один очкастий читав. Його бабенція, вибачаюся, дружина — покинула, от він з причини розбитого серця...

— Чеси з причини розбитого серця.

Я зупинився, задер писок у небо і, завиваючи, почав:

Я не любил, как вы, ничтожно и бесстрастно,
На время краткое, без траты чувств и сил.
Я пламенно любил, глубоко и несчастно.
Безумно я любил...

Та ба: віршик, вчитаний мною в старій, пошарпаній книжці, звучить сьогодні якось зовсім по-іншому, смішним аж ніяк не здається — від нього незахищеність якась іде! Від нього навіть щось усередині заворушилося й серце стискає. Ну, це, може, і через тісні чоботи? Від тісного взуття, кажуть, навіть порок серця буває.

— Ну, що ж ти? — Ліда заховала обличчя до самого носа в руденьке хутро — і не збагнеш: чи вона сміється, чи слухає мене цілком серйозно.

— Та я далі не пам'ятаю. Кінець тільки.

— Р-рубай кінець.

Я звал забвение. Покорный воле рока,
Бродил с поверженной, мятущейся душой.
Но, всюду и везде преследуя жестоко,
Она была со мной...

Тут я знову збився, забув вірша далі, почав мордувати свою кволу пам'ять, натужно ворухити мізками.

— Та-та-та-та... та-та-та... Є! — зрадів я.

И вот я слабый раб порока...

Та-та-та... та-та... Ага, зловив!

Искал всесильного забвения в вине,
Но и в винных парах являлся образ милой
И улыбался мне...

Далі знову не пам'ятаю, перескакую.

И в редкие часы, когда, людей прощая,
Я снова их люблю, им отдаю себя,
Она является и шепчет, повторяя:
«Я не люблю тебя...»

Ми обоє довго не ворухилися й мовчали. Якесь жалісливе почуття підточувало мене. Тягнувся літак угору. Над нами потрискувало обмерзле гілля. У темних вулицях верещали свистки патрулів і підозріливо розбігалися по підворіттях підозріливі людя, а ми стояли і мовчали.

— Ну, як? — прокашлявся я. — Так собі віршик, еге ж? Але солдати переписували...

Ліда нічого не відповіла. Мерзлякувато шулячись, вона глухо, в лисяче хутро видихнула:

— И в редкие часы, когда, людей прощая, я снова их люблю... — Її голос затремтів. Вона раптом притислася вухом до моїх молодецьких грудей і ледь чутно прошепотіла: — Ти хоч би поцілував мене, ведмежатник!..

Я цього ніби тільки й чекав. З квапливим відчаєм обняв Ліду, тицьнувся губами у щось м'яке і не одразу второпав, що поцілував лисицю.

— Ах, ведмежатник ти, ведмежатник! — прошепотіла Ліда. — Тобі тільки б із звірами дружити.

Я образився і спробував висмикнути руку. Однак Ліда наблизилася своїм обличчям до мого й витягла губи, як це роблять дітлахи, приготувавшись до поцілунку. Я припав до них щільно стиснутими губами й отак тримав, не дихаючи доти, доки не дихати стало вже неможливо.

Я відірвав губи, голосно видихнув.

Ми знову мовчали, відвернувшись одне від одного.

— Поглянь, Мишко, скільки зірок сьогодні! — нарешті заговорила Ліда, і я подивився на небо.

Зірок сьогодні й справді було дуже багато. Ближче за інші рівно світилися поважні, дозрілі зірки, а за ними мерехтіли, переморгувалися, сором'язливо ховалися одна за одну зорі, зірки, зірочки. І не було їм кінця-краю, неможливо було їх полічити — ці безсонні, добрі зірки.

— Може, і наша зірочка там є, Мишко?

— Може, і є, та не для нас!

— У-у, який ти грубий! — засмутилася Ліда. — Я знаю, чому ти так...

Я нашорошився й сказав, що нічого вона не знає, що це дитбундківщина та солдатчина в мені груба сидить, і нічого тут мудрувати!

— Мишко, ти так і не скажеш, про що ви розмовляли з мамою?

— Так і не скажу!

— Ну що ж! Ти справжній мужчина і воїн! — труснула вона мене за вилоги бушлата. — Характер твій залізний, і таємниці ти вмєш зберігати. А я слабка істота жіночої статі. І прошу тебе все-таки загадати разом зі мною зірочку. О-он ту, яка поряд з ковшиком...

Ми знову поцілувалися, тепер уже за зірку, і цього разу одне від одного не відвернулися. І добре, так добре було мені тримати її між вилогами бушлата й чути, як зігріває мої груди її дихання, і так хотілося її стиснути, та вже надто тендітна, надто вже м'якенька, просто-таки пухнастенька пташка-канарейка, і приліпилася, розумієш, дурненька така, замовкла! А я не знаю, що зробив би для неї і для всього радянського народу!..

— Мишко, ти коли-небудь цілувався... ну... з дівчиною?

— Ні, не цілувався. Ніколи було.

— І я теж не цілувалася.

Я відтругтив її, подивився в обличчя з недовірою. Вона струснула головою.

— Правда-правда. Той молодший лейтенант Макарін проводжав мене двічі, але не цілував. Та я і не дозволила б йому...

— Ти, може, думаєш — ревную? — пирхнув я носом і навіть хихикнув. Але сміх вийшов такий, ніби у мене в горлі підшипники розплавилися. І тоді я розсердився: — Дуже мені треба.

— Не смій так розмовляти зі мною! — Від образи Лідин голос затремтів. — Грубіян нещасний!

— Добре вже, не буду, — піддражнив я її і буцнув лобом. Вона вхопила мене за губа, і все закінчилося тим, що ми ще раз поцілувалися.

Пізно вночі ми зупинилися на вулиці Пушкіна, біля будинку з флюгером. Флюгера за тополею не було видно. Він тільки вранди-годи нагадував про себе бляшаним, лінкуватим рипінням. І тоді голі тополині гілки починали ледь чутно ворухитися, постукувати одна об одну, і згори до ніг падали дзвінки крижинки. Снігу на вулицях немає. Тільки де-не-де в завулках причаївся він линялим зайцем. І холоду справжнього немає, але і сльоти, цієї одвічної кубанської малярійної сльоти, немає сьогодні. Яка гарна ніч! А на душі гірко, так гірко, ну просто несила терпіти.

Я перекочував чоботом ці зірочки-крижинки, які то спалахували, то згасали, мовчав, розуміючи, що треба вже йти, час іти, а ноги ніби проросли до землі.

Пустельними, дункими вулицями міста повертався я в госпіталь і не звертав уваги на вирви, на тісне взуття, а йшов стройовим кроком, і, забувши, що казала мені Лідина мати, виводив улюблену пісню нашого полку:

С нашим знаменем,
С нашим знаменем
До конца мы врага разобьем!
За родимые края, края советские
Мы в поход, друзья-товарищи, пойдем!..

І начхати мені було на все на світі. В мені вирувало стільки радості, що я ладен був обняти першого стрічного і поцілувати його. Однак першими стрічними виявилися не ті, кого треба цілувати.

В одному особливо темному провулку мене перехопили нальотники — цього добра тоді в Краснодарі розплодилося хоч греблю гати.

Вони весело наказали:

— Гоп-стоп! Не руш, соловейку!

— Вам чого?

— Одежинку, тільки одежинку, соловейку! Підштаники залишаємо, поважаючи сором'язливість.

— Мордвороти! — полегшено вимовив я, збагнувши, що маю справу з веселими мазуриками, яких у дитбудинку бачив-перебачив, та й сам «на діло» ходив, коли був малий.— Госпітальник я! — Самовольців з госпіталів тоді не чіпали жодні мазурики. Ну хіба що найпаскудніші, для яких на світі не було нічого святого.

Мене освітили з-під поли ліхтариком, погасили його, сказавши: «Ласкаво вибачаємося!» — і попросили закурити. Я віддав мазурикам усю махру, яка залишилася в мене, і вони розчинилися у п'їтмі руїн та густих дерев, а я рушив далі і знову ревноу:

С нашим знаменем!
С нашим знаменем!

Нальотники підсвиснули у лад моїй пісні і зареготали:

— О, ковтнув вояк мікстурки!

Я проводжав Рюрика на вокзал. Він ішов поряд, спираючись на тополиний ціпок, безперестану курих і чомусь сердито говорив, що все одно тренуватиметься і ще гратиме у футбол, а ще встигав пострілювати очима в зустрічних дівчат. Молодецький народ ці саратовські, послухати Рюрика, то у них там суціль футболісти й гармоністи. І частівки у них одна краща за другу.

— Навіщо кочегариш, коли дірка? — сказав я. А він замість відповіді пробубонів мені:

— Якщо комісують по чистій, приїзди без усяких Усе-таки халуна, батько-мати живі. І місто у нас знаєш яке, Саратов, о-о-о-о!

— Знаю: «Ты — Саратов, город славный» і так далі..

— Я тобі діло кажу!

— Гаразд, Урюче, буде видно, що та як. Давай обнімемося, чи що.

— Давай,— каже Рюрик, і пробита його щока починає поскикуватися. Він міцно обіймає мене і тисне кінцем ціпка у мій хребет. А я тримаю за лямку речовий мішок, і так ми стоїмо якийсь час, стоїмо, начебто збираємося боротись.

В одному поїзді з Рюриком від'їздив той молодший лейтенант Макарін. Він у сірій шинелі, яка доладно сидить на ньому Отже, шкірянку в когось брав напрокат, і я даремно переживав. І вусики лейтенант поголив. Тепер вони йому ні до чого, вусики ці. Він їде на передову, а там зваблювати нема кого. Якщо є в частині одна або дві дівчини, то вони вже давно і не раз зваблені.

Ми й з лейтенантом обнімаємося. Він плескає мене по плечу й каже, весело поблискуючи срібним зубом:

— Ну, ти, ревливий мавр. Стеж тут за порядком у місті.

Я знаю, хто такий мавр, і мені це не дуже подобається, але молодший їде на війну, не варто нам сваритися наостанок, і я відповідаю по-дружньому:

— Можеш бути впевнений — порядок у цьому місті забезпечу, а ти там волоцюгу-фюрера добивай скоріше!..

Наші шефи із швейної фабрики, які не побували у нас через новорічний розгром, зажадали енну кількість кавалерів до себе на фабрику, аби веселіше було святкувати Міжнародний жіночий день Восьме березня.

До числа «кавалерів», яких набирали з команди видужуючих, потрапив і я. Занудьгував я після того, як поїхав Рюрик і відбули всі мої дружки, з якими здружило нас тривале госпітальне життя. Сум'яття охоплювало, і місця знайти собі не міг ще й через те, що наближалася моя виписка з госпіталю, а отже, і...

Одне слово, вирішив я теж трохи розважитися, тим більше що Лідине чергування наступної доби, а вона, ця доба, наче вічність стала, і треба було її якось перебути непомітніше.

Швейна фабрика містилася в підвалах, де був колись якийсь склад цієї фабрики. Самі ж швачки свою фабрику відбудовували і вже зліпили цілий поверх із зібраної по всьому місту цегли,

але рам дістати ніде не могли, і через це порожніми очима чорнів надбудований поверх і ждав кращих часів.

У підвалі верстати з машинами, розкрийні столи та інша швацька премудрість і весь інвентар зсунуті в один бік, порозпихувані по кутках, а на звільненому місці зімкнутим строем стояли конторські столи, з'єднані дошками; на складені стовпчиками цеглини поклали плахи.

На столах їжа, переважно городня, очевидно, дівчата тут працювали більше станичні й понавозили з дому, хто що зміг: огірки солоні, капусту, помідори, яблука квашені,— і багато вина на столах і під столами. Точніше, самогону багато, а вино «жіноче» — червоненьке тільки для того, аби завести свято й розбурхати веселощі.

На мою радість, у гостях у швачок опинилися Шестопалов, Коля-азербайджанець і ще дехто з наших. Були і незнайомі хлопці, одягнені як попало і в що попало. Всі вони трималися скуто, тудилися по кутках, не знаючи, що робити, розуміючи фальш і неприродність тієї ролі, яку вони були покликані виконувати,— роль чоловіків на жіночому святі! З примусу!

Тільки Шестопалов почувався тут наче риба у воді, підбадьорював чоловіче плем'я, що прибуло на «прорив», повідомив між іншим, що через два дні вирушає з маршовою ротою на фронт і Колю-азербайджанця бере у свою команду, зробить з нього відчайдушного солдата й поверне в Акстафу обвішаного орденами, а може, і сам подасться туди, бо вина та дівчат там багато — Коля каже.

— Як же це вас Огня відпустила? — несподівано перескочив він на іншу тему.

— Згнітивши серце. Вони,— кивнув я на дівчат, що поралися біля столів,— обіцяють нової білизни нашому госпітально підкинути.

— А-а, білизна й справді латка на латці. А як же? — Шестопалов хотів, мабуть, запитати, як же це відпустила мене Ліда, бо хлопець він хоча й шалапутний, та тямом не обділений. Одразу зареготав, одразу ж розповів весело, що вони з Колею-азербайджанцем скористалися «парканною книжкою» — втекли через паркан пересилки.

Промову виголосив директор швейної фабрики, чоловік на милиці і з зав'язаним білою шматинною оком. Точніше, виголосив він не промову, а тільки відкрив свято, розуміючи, що для парадних виступів вигляд у нього не дуже підходящий, і швидше передав слово секретареві профкому, міцній, рухливій жінці — кращій стахановці цеху масового пошиття, як представив її директор, чим страшенно засоромив її й схвилював.

Говорила вона без папірця й досить жваво: «Ми, радянські жінки, тут, на трудовому фронті, не шкодуючи сил...». Та коли дійшла до тих, хто «проливає кров там» ... «а ми зібralися тут»,— бризнули в неї сльози, і продовжувати промову далі вона вже не могла. Багато хто з дівчат теж заплакав, і, засмучено похитавши головою, директор фабрики подивився на нас скорботним оком і жестом запросив усіх до столу.

Само собою, розпорядником свята став Шестопалов і, будучи великим знавцем людських душ, їхніх нахилів та уподобань, досить точно вгадав, кого з ким посадовити поряд.

Для мене, як для «свого хлопця», він постарався особливо. Поруч зі мною опинилася дівчина в чорній сукні з глибоким вирізом, який оголював її красиву довгу ший, схожу на чарочку; на шії висів ланцюжок з сяючою як золото штучковиною, блямбою — сказали б у дитбудинку,— і в блямбі цієї зеленим котячим оком світився якийсь ювелірний виріб. Довге, горіхового кольору волосся дівчини, закруглене на кінцях, хвилями спадало на її чудову ший і трохи відкривало плечі. Очі у дівчини були того ж кольору, що й волосся, з коричневим полиском. Трималася вона вільно, трохи зверхньо, проте вмiла не видiлятися, і на жартик Шестопалова відповіла так спокійно й доладно, що він одразу ж утік на далекий край столу, запопав там розкішну сірооку дівчину, і та, бiдолашна, не тільки пити і говорити не могла, у неї вже, судячи з усього, і подих забило.

А я тримався скуто. Таких дівчат, як моя сусідка Женя (ім'я її мені Шестопалов мимохідь повідомив) я боявся, вважав неприступними для нашого простого брата і взагалі мріяв про те, щоб якнайшвидше «відбути належне» і гайнути звідси на вулицю Пушкіна. Зайти в Лідин дiм я, звiсно, бiльше не наважуся, але хоч би повештаюся біля нього. А може, вона піде по молоко, по воду, та мало хiба по що?..

— Ви чомусь зовсім мене не пригощаете! — обiрвала мої роздуми Женя.

— Та ось... не вмiю... не доводилося,— збентежився я і швиденько налив їй і собі з череватої банки червоного вина.— Із святом вас, із Жіночим днем!

— Вас так само! — стукнула чаркою об мою чарку Женя й, усміхаючись мені грайливо, спроквола тягла вино з гранчастої чарки. А я випив одним духом і раптом здогадався: вона ж мене на глузи взяла, вона ж начебто й мене зарахувала до жінок! Я покрутив головою і хотів придумати теж що-небудь глузливе, але у цей час загравав баян, і всі, спочатку недружно, врозбрід, але поступово збираючи сили докупки, вже в лад співали на мотив

танго «Бризки шампанського» знамениту тоді пісню: «Когда мы покидали свой любимый край и молча уходили на восток, над Тихим Доном, над веткой клена, моя чалдонка, твой платок...»

Коли пісня вже дійшла до кінця й накопили слова: «Я не слышал слов твоих, любовь моя, но знаю — будешь ждать меня в тоске, не лист багряный, а наши раны горели на речном песке», — то вже всі жіночки й дівчата заливалися слізьми, дехто з-за стола повискакував, і кинувся хто куди, голосно ридаючи.

— Ну, тут усе ясно — у них чоловіків та синів повбивало. Їх заспокоювали, напували водою й повертали назад до столу, зарюмсаних, згаслих, з набряклыми очима.

Моя сусідка Женя сиділа бліда, пряма, міцно стиснувши губи, і немилотливо дивилася кудись застиглими очима.

Я розгубився ще більше і не ворушився, не наважувався до неї навіть доторкнутися. Але отак сидіти весь час теж було нечисто. Я поклав на тарілку вінегрету, зверху плюхнув квашене яблуко, поставив перед Женею тарілку й торкнув її за плече:

— Женю, поїжте, будь ласка!

Га? Що? — здригнулася Женя й повернулася звідкись з далекої далечини, кволо і вдячно усміхнулася мені:

— Дякую, Мишко! Я й справді хочу їсти...

«Оце дівчина! — захоплено подумав. — Що то культурне виховання! Хоче їсти і їсть. А зачепи селючку — почне ламатися: «Та ви що? Та я не хочу! Та й узагалі вінегрету не вживаю!»

— Якби ви налили ще й вина, вам ціни не було б, Мишко!

— Вина?! — Я схопив черевату банку. — З превеликим моїм задоволенням! — Я починав почуватися вільніше й намагався демонструвати розв'язність.

— Коли можна, міцнішого, Мишко.

Ми перехилили по чарці такого самогону, що мені забило подих, і якби Женя не дала від свого яблука відкусити, може, дихання так би вже й не повернулося.

— Ось, Мишко, ми, як Адам та Єва, — спожили одного плоду, — показала Женя на відкушений мною бік яблука.

І я налив знову, і ще раз відкусив, а потім почав розчулено міркувати: «Мишко! Чому мене всі називають Мишком? Я дужий, міцно складений хлопець, а Мишко. Це, мабуть, тому що я слабохарактерний. А може?..» Але далі думати про себе я собі заборонив, зрозумівши, що добряче захмелів, бо вже в голову казна-що полізло: «Може, людина я хороша, не лиха», — ну й різні там хмільні дурниці...

— Ви хоч би якось мене розважали, Мишко! — захмелівши, манірно сказала Женя, близько присунувшись до мене і обпалюючи оголеним гарячим плечем.

Багато хто із солдатиків уже сиділи за столом вільно, гоміли, розповідали щось — і всі, обнявшись, усі впритул, а Шестопалов кудись зник зі своєю зомлілою сіроокою дівчиною.

— Та я,— в горлі у мене геть пересохло,— не вмію я.

— Ну, про війну, про геройські подвиги щось збрешіть.

Ну, це вона даремно! Війну вона зачіпає даремно. Фронтові окопні справи мало годяться для п'яної застільної брехні. З мене хміль почав навіть виходити, і я сказав Жені суворо:

— Війна страшна, Женю. Не треба про неї жартувати.

Вона збентежилася, нервово почала сіпати гарними, але суціль поколотими голкою руками ланцюжок на шії й одразу ж, пересиливши себе, кинула з викликом:

— Тоді танцювати запрошуй!

— А я і танцювати не вмію.— І розвів руками покаянно.— Бачиш, який недолугий кавалер тобі попався!

— Обманули нас! Сказали: найбездатніших, найгероїчніших дадуть, а насправді — що? Полова! Ну за це ми їм підштанників ширінкою назад понашываємо!..

— Ох, Женько, Женько! — розреготався я й подумав: «Ось була б у мене така сестра!..»

Проте Женя знову не дала мені заглибитися в думки, витягла з-за столу, заявила, що хлопцеві в танцях головне — переставляти ноги і старатися не впустити на очах у публіки під себе партнершу!

«Шпана! Дитбудинківщина! Наш брат-кіндрат! І ніяка вона не інтелігенція!» — вирішив я і закружляв разом з нею. Ми когось штовхали, і хтось штовхав нас, було гамірно й весело.

Тітка, що виголошувала промову, обхопивши за шийку Шестопалова, голосно вигукувала:

— Дай я хоч від імені профспілки швейників тебе поцілую!

Тут я раптом згадав про Лідку, як цілувалися, згадав і тишком-нишком дременув у комору, де купою були звалені шинельки та шапки «кавалерів», і довго не міг я знайти чужу, напрокат видану мені шинель і шапку з тих, що були вже в ужитку, вирішив уже надіти яку попало, аби тільки налізла на мене, коли почув:

— А що це ти, брате Єлдірін, покинув мене? — Спійманий і викритий, я тільки стеновав плечима.— А допоможи-но, брате Єлдірін, одягнутися й мені — чогось нудно мені на цьому святі стало!

Ох, земле ти кубанська, неозора, пласка, нашому братові-сибірякові незбагненна та й непідходяща.

Узимку мжичило або пластівцями валив сніг, багнука по коліна, та в'язка така багнука! А ось у березні підморозило і навіть сніжок випав, поки ми на швейній фабриці витанцювали. Та й зараз мерехтить сніжок, тихий такий, мирний, душу чимось дитинним та далеким звеселяючи.

Женя сніжку зліпила, лизнула її, ніби як морозиво, і мені лизнути дала. Солодко! Ні, справді солодко!

Потім вона цією сніжкою в мене заліпила, але я не ув'язався в гру. Мені чомусь не хотілося ні казитися, ні забавлятися після того, що розповіла про себе Женя: вона тутешня, краснодарська, з родини художника, і сама в образотворчій студії навчалася. Але потім війна, евакуація, і вся сім'я загинула під бомбуванням, зосталася Женя та дві валізи: одна з маминими сукнями й прикрасами, друга — з татовими етюдами й малюнками. Тепер Женя білізну в масовці шиє й крапчих касів чекає..

Хміль з моєї голови майже зовсім вивітрився. Я йшов тихим містом і курив товсто скручену цигарку. А Женя вистрибувала попереду мене на одній ніжці, паличкою по штахетнику палисадників торохкотіла і щось наспівувала. Довгий білий шарф (теж, мабуть, від мами залишився!) крилами підстрибував і метлявся над її плечима, і мені було так шкода цю дівчину, так шкода!..

— Дай і мені покурити, сибірячок-сніговичок! — зупинилася і простягнула руку Женя, вийнявши її з теж білої плетеної рукавички.

— Не дам! Не пустуй!.. І взагалі не викаблучуйся! — здивився я на неї і справді наче старший брат.

Женя приголомшено втупилася в мене:

— Та ти що?!

— А нічого! Он яка дівка! Красуня! Розумниця! На художника, може, вивчишся!.. Я навіть сидіти поруч з тобою спочатку боявся. А ти?..

— Ми-и-и-шко, ти ж п'яний! Як чіп! Красуня! Розумниця! Художниця-безбожниця! Дай докурити! — Вона вихопила в мене недокурок і кілька разів жадібно і вправно затягнулася. Ти ба який! — смирніше буркнула вона. — Мало не богинею зробив!..

— Чхав я на богиню! Дівчина ти славна, і не принижуй себе!..

— Ти чого репетуєш?! Чого розійшовся?..

— А нічого!

— То й годі!

— Ні, не годі!

— Ні, годі!

Вона знову випередила мене, знову спробувала стрибати на одній нозі і, розсипаючи іскри від цигарки, наспівувала: «Слабый, слабый, слабый табачок, вредный, вредный, вредный сибирячок-снеговичок...»

Та вже не могла вона потрапити в колишне русло безтурботного, святого настрою і, зупинившись біля воріт гуртожитку, церемонно подала мені руку реберцем і відстовбурчила палець якимось фокусним фертом.

— Бувай здоровий, чорнобровий! Спасибі за кумпанію та приємну бесіду. В гуртожиток не кличу, позаяк будете чіплятися, а в нас дівки цього не люблять і навіть не терплять, позаяк зачереватіти можна! А абортик, він — го-го-го-го! В копійочку влітає!..

— Я чимось скривдив тебе, Женю?

— Так! — кресонула вона очима. — Гидоту сказав!

— Ги-и-и-и-доту?!

— Твої благородні, красиві слова дошкульніші за гидоту! Ти ними бридливість приховуєш! Адже приховуєш? Навіть поцілувати не спробував! Гидуєш, так?! Гидуєш!

— Женько, ти, Женько! Ціни ти собі не знаєш...

— Ціна мені — чотири сотні та п'ятсотграмова картка. Ну, якщо не такий викопний, як ти, зустрінеться — дивись, погодує, напоїть, четвертак підкине!

— Бувай здорова, Женю! Прости, якщо недоладне щось бовкнув.

— Бог простить! — Женя піднесла руку до неба, прибираючи позу богині, але нараз уся зів'яла, прикрилася кінцем шарфа й наосліп кинулася у ворота.

Я скрутив цигарку товстішу, ніж попередню, викресав з трюфейної запальнички вогонь, прикурив, потушцював, пригнічений, біля воріт фабричного гуртожитку і подався «додому», в госпіталь.

Що я міг тут удіяти? Чим зарадити?

Що година, то й новий клопіт! Не встиг я почепити на цяху роздягальні шинель та шапку, як почув за своєю спиною свистячий, клекотливий, пронизуючий, убивчий — одне слово, найгрізніший, найстрашніший від дня створення роду людського шепіт:

— Ти де волочився, ведмежатник нещасний?!

Обернувся: за бар'ером роздягальні вона — Лідка! Кулаки стиснуті, обличчя сіре, очі метають блискавиці, і тільки дерев'яний бар'єр, що розділяв нас, заважає їй кинутися й роздерти мене на шматки.

— О-о, мамзель! Моє вам шанування! — до землі уклонився.— Не сподівався, не сподівався, розумієте, вас сьогодні тут зустріти! Такий прийємний сурприз!

— Я тобі покажу мамзель! Я тобі покажу сурприз! Признавайся, де ти був?!

— На святі. На Міжнародному жіночому святі.

— І ти... І ти там пив?

— А як же?! — пірнаючи під бар'єр, розв'язно вигукнув я.— На те й свято, щоб пити й сміятися, наче діти.

Ліда була убита. Рот її беззвучно відкривався і закривався, очі згасали.

Я вже хотів її пожаліти і не придурюватися, але цієї миті дуже доречно з'явився «громовідвід»,— притягся той артист з борідкою щось просити, і я здогадався, що Ліда на ніч підмінила чергову сестру.

— Відбій був?! — насипалася Ліда на «артиста».— Ану марш у палату! Швендяють усякі-перевсякі! — і відразу ж накинулася на мене, почала тицяти рукою в груди:— Зараз же! Зараз же! — Вона задихалася від обурення, вона збожеволіла, можна сказати.— Кінчився парад! Кінчився! І в палату! Я наказую! Я вам усім тут покажу! — Вона навіть ногою тупнула.

— Ти чого це пиляєш?

Ліда вхопила мене за петельки й затрясла так, що зателіпалися і забряжчали всі мої медалі.

— Ти проводжав модистку, зізнавайся!

Я покірливо схилив голову. Ліда втягнула повітря тремтливими ніздрями:

— Та від тебе духами пахне! Дешевими! Вульгарними!

— Самогонкою від мене пахне, не вигадуй!

— Ні, духами! Мене ти не обдуриш!

— Ну, може, й духами. Танцював я там з однією...

— Ага! Ага-а-а! — ще більше обурюючись, торжествувала Ліда.— Танцював-ав! А танцювати ж ти не вмієш, нещасний! Я все! Я все-е-е про тебе знаю! — Вона притиснула мене до стінки, та так міцно притиснула, що ні дихнути, ні охнути.— Ти цілувався з нею, цілувався?!

І я теж гарний, замість того, щоб чесно все розказати й покаятися, давай її дражнити й розігрувати далі — знову голову молодечку на груди впустив.

— Скільки?

— Що скільки?

— Скільки ти з нею лизькався?

— Ну, скільки? — почав я пригадувати.— Може, півгодини, може, більше. Годинника у мене немає...

Я вже сподівався, що після таких моїх жартиків вона отямиться й розсміється разом зі мною, та де там. Вона й справді збожеволіла.

— А потім?

— Що потім?

— Що було потім? Краще не приховуй! Признавайся, нещасний! Бо інакше я тобі не знаю що зроблю!..

— Потім? Що ж було потім? А-а, потім я пригадав, що пропадає вечерея, і мерщій дременув додому.

Ліда облишила мене, опустила руки.

— Дядечко жартує. Я тебе заріжу!

— Чим? Скальпелем чи ножем? Краще ножем. Скальпелі надто вже тупі.

— Дурень! Ведмежатник! Грубіяні! Сибірська дерев'яна колода! Поліно! І... і... Я плакала! Ось... Тут... Тут...— показувала вона на шкіряний диван, єдиний у коридорі диван, пошарпаний, розтовчений, у дірках. І коли я уявив, що вона на цьому дивані, забившись у куточок, на цих жорстких пружинах, така маленька, в халатику...— то згріб її і пригорнув до себе:

— Дурна ти, їй-богу!

— Звісно, дурна, та ще яка!— схлипуючи, уривчасто вимовляла вона.— Бо хіба розумна почала б через такого...

Я витер їй носа рижком її ж косинки, витер очі й дмухнув у вухо.

— Ти справді не цілувався?— жалісливо пробелькотіла вона, дивлячись на мене очима, в яких усе ще було повно сліз.

— Ну їй-богу!

— Та я мало не вмерла. Правда-правда! Всі мені брешуть. Усі заодно. Я, наче дурепа, шастаю по палатах, а мені кажуть: пішов до психів, подався у фізкабінет, в шашки грає... Потім ця ваша улюблениця-цариця, процедурна сестра: «Лідочко, ти кого шукаєш? Мишка? А його сьогодні не буде. Він до жіночок на свято гайнув!» Уявляєш?! У-у-ух, я її так і роздерла б! — І Ліда справді роздерла якийсь папірець, що трапився до рук, показуючи, як вона упоралася б з Панею.

Я потяг Ліду під бар'єр, у роздягальню, і там, у сховку за одягом та халатами, міцно-преміцно її поцілував. Після чого вона бахнула мене кулаком по голові:

— Ось тобі, враже такий! — І, зовсім заспокоївшись, сказала:— Скільки ти моєї крові випив, хто б знав!

Про те, що днями буде комісія і мене випишуть з госпіталю і тому вона напрошувалася підмінити сестер і чергувала за них, забувши про сон та відпочинок, аби тільки побути зі мною,— вона мені не сказала. Про це я дізнався пізніше.

Багато чого я тоді ще не знав і не розумів.

Ось надійшла і моя черга залишати госпіталь. Мене визнали придатним до нестройової служби. Я мав знову гасати по пересилках та резервних полках. Гасати, як завжди, безглуздо й довго, поки потрапиш у якусь частину і визначишся на місце.

Ліда змарніла, мало розмовляла зі мною. Завтра зранку я вже буду лаштуватися на пересильний пункт. Цю ніч ми вирішили не спати і сиділи біля круглої чавунної грубки в палаті видужуючих. Вугілля у грубці, згораючи, чаділо, і ледь жевріла єдина електролампочка під стелею. Електростанцію вже відбудували, проте енергію суворо заощаджували, і тому виключали на ніч усе, що можна виключити.

Я намагався й раніше уявити нашу розлуку, знав, що буде і тяжко, і сумно, готувався до цього. Насправді ж усе виявилось куди тяжчим. Гадалося: ми будемо говорити, говорити, аби встигнути сказати одне одному все, що назбиралося в душі, все, що не могли висловити. Але ніякої розмови не вийшло. Я курих. Ліда гладила мою руку. А вона, ця рука, вже відчувала біль.

— Виходила тебе. Наче народила,— нарешті тихо, ніби сама собі, мовила Ліда.

Звідки їй знати, як народжують? Хоча це всім жінкам, напевне, відомо від створення світу. А Ліда ще й медик!

— Бережи руку! — Ліда зупинила долоньку на моїй перебитій кисті. — Чудом врятували. Відрізати хотіли. Мабуть, сили в тебе багато.

— Не в цьому річ. Просто мені без руки не можна, годувати мене — дитбудинківця — нікому.

Знову ми замовкли. Я повернувшись у грубці вогонь, стоячи на коліні, обернувся, зустрівся з Лідиним поглядом.

— Ну чого ти на мене так дивишся? Не треба так!

— А як треба?

— Не знаю. Бадьоріше, чи що?

— Стараюся...

З ліжка підвівся літній боєць, сховавшись куди треба й підійшов до грубки прикурити. Один вус у нього донизу, другий догори. Сміхота.

— Сидимо? — хрипким зі сну голосом поцікавився він.

— Сидимо,— буркнув я.

— То й правильно робите,— добродушно позіхнув він і покопирсався під пахвою.— Заважаю?

— Чого нам заважати?

— Тоді посиджу трохи і я з вами. Погріюся.

— Грійся,— дозволив я, але таким тоном, що боєць швидко докурив цигарочку, сплющив її об грубу, обтрусився,

постояв і пішов на своє ліжко зі словами: — Ех, молодь, молодь! У мене ось скоро дочка теж буде на виданні... — Ліжко під ним крякнуло, потенькало пружинами, і все затихло.

Наближався світанок. У палаті зависла імла й злилася з сірими ковдрами, біліючими подушками. Було тихо-тихо.

— Мишко!

— Га?

— Ти чого замовк?

— Та так чогось. Про що ж говорити?

— Хіба нема про що? Хіба ти не хочеш мені що-небудь сказати?

Я знав, що мені треба було сказати, давно знав, але як наважитися, як вимовити це? Ні, зовсім я не дужий, зовсім не дужий, кваша я, слабак.

— Ну, гаразд,— зітхнула Ліда.— Коли говорити нема про що, займуся історіями хвороби, бо я запустила свої справи і тут, і в інституті.

— Займися, коли так.

Я злюся на себе, а Ліда, мабуть, подумала — на неї, і ображено накопила норовисту губу. Вона це вміє. Характер!

Я притягнув її до себе, взяв та й цмокнув в оцю саму накопилену губу. Вона стусонула мене кулаком у груди.

— У-у, вредний!

У відповідь на це я знову поцілував її в ту ж губу, і тоді Ліда припала до мого вуха й скрадливо видихнула:

— Іх лібе діх!

Я кепсько навчався з німецької мови і без шпаргалок не відповідав, але що означає «лібе», усе-таки знав,— і розгубився.

І тоді Ліда стала переді мною й сказала, карбуючи:

— Іх лібе діх! Бовдур ти такий!

Вона повернулася й вибігла з палати. Я довго розшукував Ліду в сплячому госпіталі, нарешті здогадався зазирнути в ту ж таки роздягальню, в той-таки таємничий, на нашу думку, куточок, і знайшов її там. Вона сиділа на підвіконні, уткнувшись у лутку. Я стягнув її з підвіконня і з запізнлим каяттям повторював:

— Я теж лібе. Я теж іх лібе... ще тоді... коли ти біля лампи. Вона уткнулася мокрим носом у мою сорочку.

— То чого ж ти стільки місяців мовчав?

Я витер їй долонею щоки, ніс, і вона видалася мені маленькою-маленькою, такою слабенькою-слабенькою, що мені захотілося взяти її на руки, але я не взяв її на руки — не наважився.

— Страшно було. Слово ж яке! Його, мабуть, і дано людині сказати тільки раз у житті.

— У-у, вредний! — Знову стусонула вона мене кулачком у груди.— І звідки ти взявся на мою голову? — Вона потерлася щогою об мою щоку, потім подивилася мені в обличчя, провела долонькою по обличчю й здивовано засміялася.— Ми-ишко, у тебе починає рости борода!

— Не вигадуй! — не повірив я і помацав себе за підборіддя.— І справді щось пробивається.

— Мишко-Михей — бородатий дід! — наче лічилку, почала повторювати Ліда й схаменулася: — Ой, усі ж бо сплять! Іди сюди!

Тепер ми вже обоє вмостилися на підвіконні і так, за кількома халатами, пальтами й тілогрійками, пригорнулися одне до одного і смирно сиділи, як нам здавалося, зовсім трішки, якихось кілька хвилин. Але ось грюкнули двері, одні, другі, прочувгали у бік туалету капці, хтось закашляв, потягло у коридорі тютюном.

Госпіталь починав прокидатися, оживати. Вже кличуть з палат няню лежачі, і вона з оберемком посудин, позіхаючи, пробігла по коридору, даючи знати, що була на посту, ні крапельки не спала, а тільки те й робила, що прислуговувала хворим та догоджала їм.

Невдовзі й сестру покличуть.

Вікно за нашими спинами зробилося каламутним, сирістю тягло від нього.

Ліда все тісніше пригорталася до мене, затремтіла дрібно-дрібно і нараз, ніби прокинувшись, почала роззиратися, побачила вже зовсім посвітліле вікно, пораних, що курили віддалік і на ганку госпіталю.

— Невже це все? Невже сьогодні ти поїдеш? Адже тільки-но сказали одне одному, і уже все! Мишко, чого ж ти мовчиш? Чого ти весь час мовчиш!

— Не треба плакати, моя сестричко.

Ліда стрепенулася й подивилася на мене приголомшеними очима. Її безперестанку лихоманило, а сльози вже не лилися, і на обличчі з'явилася рішучість:

— Мишко, не відмов мені! Дай слово, що не відмовиш!

— Я на все готовий... заради... тебе...

— Я поставлю тобі температуру... ну, підвищилася, ну, несподівано, ну, буває...

Я так і гепнув з підвіконня, струсонув її за плечі.

— Ти з глузду з'їхала?!

— Я знаю, я знаю: це недобре, не можна. За це мене виженуть з роботи. Виженуть з інституту. То й нехай виганяють! Хоч побути з тобою ще день, хоч би один день! Нехай

же ця проклята війна зупиниться на день! Нехай зупиниться! Нехай...

— Лідко, схаменися! Що ти верзеш? Лідо! Лідо! — тряс я її, заспокоював. Мені було страшно. Мені моторошно було. Мене тіпало. Я не знав, що вона так мене любить. І за що тільки! За що! Нічим не заслужив я такої великої любові. Я звичайний хлопець, звичайний солдат! Боже ж ти мій, Мишко, тримайся! Коли вже любиш — тримайся! Не погоджуйся! Не можна таку дівчину ганьбити. Тримайся!

І я витримував, не погодився. Я, мабуть, пограбував нашу любов, але інакше не можна було. Соромно мені було б розповідати про свою любов. Я зневажав би себе все життя, якби виявився слабшим за Ліду.

Я справді, мабуть, був тоді дужим хлопцем.

Пересильний пункт містився в колишніх складах «Заготзерно». Там уцілили полиці для просушування зерна, і не треба було робити нари, — ось і пристосували «Заготзерно» під тимчасове житло, під перевалочну базу для людей. За давньою звичкою на склади залітали присмирнілі від недоїдання горобці. Солдати трісками й складаними ножиками виколупували із щілин зернини, обдмухували з них порох і жували, старанно працюючи щелепами. Пучку-дві вдіяляли горобцям. Пташки притьма і без бійки скльовували зерно і чекали ще, томливо слідкуючи за понурими, неповороткими людьми.

Ця пересилка була не краща і не гірша за інші, по яких мені доводилося кочувати. Казарма не казарма, в'язниця не в'язниця. Потроху і того, і того. Я гадаю, що про запасні воєнні полки й про такі пересилки люди ще напишуть. Інакше наші діти не знатимуть про те, скільки ми перетерпіли, скільки могли перетерпіти і при цьому здобути перемогу! Діти наші привчені до думки, ніби війна — це лише фронт, де ми тільки те й робили, що без кінця звершували героїчні подвиги.

А в мене у цій розповіді зовсім інший намір. Вона ж про любов. Тільки про любов. Можу лише додати, що за весь час воєнних та госпітальних мандрів я все ж побував на одній пересилці, де годували більш-менш пристойно.

Там був кульгавий і дуже суворий комендант, і він так стежив за порядком, що кухарям, пекарям, охоронникам, інтендантам не вдавалося обкрадати людей, які постійно змінювалися на пересилці.

Однак у того коменданта була слабкість — він полюбляв марші. Жив він на території пересилки в будиночку з балконом. І от щовечора комендант виходив на балкон і утинав на

гармошці «Легко на серце» і примушував нестройових солдатів марширувати під свою музику.

Що вдієш, мабуть, обожнював чоловік паради, під музику ходити дуже полюбляв, а фашисти скалічили його на фронті.

На краснодарській пересилці ніхто нас марширувати не примушував і робити нічого не примушували. Нас просто нікуди не відпустили з території пересилки, і ми цілодобово були полишені на самих себе й чекали «покупця». «Покупці» — це представники нестройових частин. Вони вишикували нас на подвір'ї, викладеному потрісканими голяками, вибирали тих, хто придатний ще був в охоронники, в будівельники й вели з собою.

Тут часто-густо траплялося зустрітись однополчанам, знайомим по госпітальних палатах, і так само часто повторювалися неминучі прощання.

Я відвоював собі куточок у далекому кінці складу й сидів там цілодобово, обхопивши коліна руками. На мене напало якесь заціпеніння і тупа до всього байдужість. На оглядини «покупців» я не виходив, у торги, що відбувалися між солдатами, не вступав, звільнення не просив. Та й марно було його просити. Надто багато виявилось бажуючих хоч би на годинку-другу вирватися за ворота пересилки, збути на базарі білизну й купити насіння, їжі або самогону.

І продавати мені не було чого.

Часу тепер у мене було досить, усе я міг пригадати й обміркувати, зокрема й подробиці розмови з Лідиною матір'ю. Що й казати — була жінка. Все знає, все зуміла передбачити, що та як буде зі мною, що навіть з нами буде.

Ось він я, увесь нестройовий, і нічого, нічого не можу змінити. Була радість, велика, запаморочлива радість. Не хотілося ні про що думати, та і війна ніби забулася, все-все забулося. І ось на тобі! Дивися, думай, оглядайся, коли вибрів з туману, який відгородив тебе від усього світу. У пересилці туману не буває. Тут пілюга, мишачий запах і боязкі, напівоблізлі горобці. Солдати в «очко» ріжуться, користуючись «парканною книжкою», пікірують до якихось жіночок, і щось там зроблять — не зроблять, а вже намелюють сім мішків гречаної вівни...

Одного разу виліз я із свого кутка, пішов у медпропускник, попросив, щоб постригли волосся, — чого доброго, ще й вошей розплодиш. Вони особливо на тих, хто від суму та горя конає, накидаються, — це я знаю з окопів. Солдат, пов'язаний замість фартуха рюкзаком, швидко здер тупою машинкою мого чуба, і голові стало легше. Я подивився на своє темне волосся, що змішалось на підлозі з рудим, білим, сивим.

І пішов. Навіщо воно мені тепер, волосся? Чуб мій чудовий?!
Навіщо попові гармошка, коли в нього є кадило?

Тим часом куток мій зайняли. Я чемно попросив його звільнити. Білявий солдат уперся, але глянув на мене й швидко відсунувся зі своїми бебехами убік. Якби він ще трохи поогризався, я відлупцював би його.

Неподалік від мене сидів в оточенні люду, солдатів, які голосно сміялися, старший сержант, не тільки званням, а й вдачею та повадками викапаний волоцюга Шестопалов, і так само, як той, сипав анекдотами. Знав він їх чортову прірву. І взагалі хлопець був з тих, що і в пеклі ухитряються жити з примовками. Солдатня з любов'ю дивилася в рот оповідачеві й повискувала, корчилася, витирала сльози руками. Я теж став слухати.

— Та-ак, і ось приходить, значця, старий Єремей із зборів, а стара вже тут як тут: «Про що збори були? Що постановили?» Ну, старий Єремей спершу куражу напустив, у потилиці шкребеться: «Та хіба,— каже,— нашому братові скажуть, про що вони, ті збори були!..» — «О-ой, старий, не лукав! Усе ти второпав, та мені сказати не хочеш. Помучити мене кортить...» — «Ну, добре вже,— зітхнув старий,— про мансипацію збори були, про рівноправ'я, значця. І вирішили: до кожної жінки прикріпити по двоє чоловіків». — «Ну то чого ж — збори даремно вже не постановлять! Ось і будете обое-двое як рідні брати жити...»

Пересилка гримнула так, що горобці по ній заметалися і у вікна вдарилися, порох вибухами з-під нар та з кутків заклубочився, солдатня попадала куди.

— О-о-о-о-ой! — стогнав і захилювався хтось піді мною. — Як рідні брати, виходить?! О-о-ой, не можу! О-о-о-ой!..

«Як би ми жили? Як би ми здолали ворога, злигодні, лихо та втрати, якби в нас не було ось таких хлопців, як цей сержант!» — вдався я в довгі роздуми, які зненацька перервав окрик мого колишнього сусіда по післяопераційній палаті, що прилаштувався вахтером на прохідній пересилки.

— Рохвеев є?

— Хто? Хто?

— Рохвеев є? — питаю.

— Хто-хто? — знову перепитали його одразу кілька солдатів.

— Таж Рохвеев, кажу! Там до нього прийшли.

Я відчув, як похололо тім'я на стриженій голові, кинувся до краю нар:

— Може, Єрофеев?

— Оце ж, оце ж! — підтвердив солдат. — То ж ти, Михо! — закліпав він очима. — А я ж хвямилію твою забув! — І пішов зі складу величний, неприступно поважний і через те вже зовсім недолугий, з осудом дивлячись на публіку, що валялася на нарах і не виказувала ніякої запопадливості до служби. А просто собі валялася й досить терпляче ждала підходящого «покупця».

Я йшов і відчував, як важчають мої ноги, як наливається їжакуватим страхом усе всередині і як одразу замерзла поранена рука, знову підвішена на бинт, бо вчора на рані відкрився свищ. Я зняв бинт, зіжмакав і засунув його в кишеню, застібнув і обсмикнув гімнастерку.

Біля воріт, прихилившись до цегляної стіни, позеленілої знизу, на чахлій травичці, що якимось дивом проросла в гальці, стояла Ліда. Вона була у тому самому жовтенькому беретіку, з тією самою жовтенькою лисицею, з тими самими великими очима, тендітна на вигляд дівчина. Вона кинулася до мене назустріч, і я було кинувся до неї, але нараз побачив себе чиймись чужими, безжальними очима, в латаних штанях, у величезних, розтоптаних черевиках, в обмотках, у старій гімнастерці, безволосого, худого.

Я зупинився і, коли Ліда підійшла і не подала мені руки, а тільки перелякано дивилася на мене, запитав крізь зціплені зуби:

— Ти чого прийшла?

Вона трохи відступила, спіткнулася на бруківці, залитій коричневою грязючкою. Я зловив її за лікоть.

— Ти чого сюди прийшла?

Вона не знала, що сказати, і тільки дивилася на мене з жахом та жалем. І ось цей жаль, якого я не помічав в її очах, навіть там, у післяопераційній палаті, остаточно розлютив мене і не знаю, що я зробив би ще, якби Ліда раптом не вихопила з рукава конверт.

— Я... Ось... принесла тобі листа.

Якого листа?

— Від Рюрика. Я думала... він прийшов три дні тому... Я думала, навіщо його відсилати назад...

Вона лепетала ще щось, і я бачив, як наливалися слізьми її очі.

— Нічого дівчинка! — почувся позаду мене сиплий голос.

Я обернувся. По подвір'ю швендяли й витріщалися на нас двоє розхлябаних солдатів. Видно, колишні табірники, то в карти грають, то б'ються, і все щось хімічать, продають, купують, міняють і пересилку не залишають, прижилися тут, на фронт не спішать — там і вбити можуть.

Я підійшов до Ліди, спробував заступити її грудьми.

— Авжеж, фігуренція! Цукерка!

— І везуха ж хлопцеві! Здохля здохляком, а таку дівку урвав!

— Як на нинішні часи не це головне. Головне, щоб чоловіком пахло.

Я зацьковано роззирався, а Ліда зневажливо примружилася, як тоді, в госпіталі, коли я їй сказав про лейтенанта. Але ж тут зневагою та різними іншими інтелігентськими штучками нікого не проймеш! Тут потрібне щось дошкульніше.

Солдатів на подвір'ї з'являлося дедалі більше й більше. Дехто з них виламувався, дехто хизувався, аби привернути до себе увагу. Були тут хлопці й з нашого госпіталю. Вони віталися і швидко йшли геть, залишаючи нас у спокої, намагалися вгамувати і тих двох, та де там! Від умовлянь вони тільки розгоралися в своєму паскудстві, куражилися й нахабнішали дедалі більше.

Я знав, чим усе це може закінчитися. Я вже примірявся очима до металевої осі од воза, що стояла в кутку біля воріт.

Ліда обернулася, теж побачила вісь, бліднути почала і беззвучно ворухити губами: «Не треба, Мишко!»

Слава богу, втрутився постовий.

— Ви чого причепилися до людини, га? — загорлав постовий на двох блатняків. — Ну, чого? Мабуть, у людей горе? Геть до приміщення!

Солдати почали неохоче розходитися. Ті двоє теж рушили перевальцем, чвиркаючи слиною, почухуючись та хилитаються.

— І до чого тільки не доведе байдикування людини? — ніби виправдуючись за всіх, сказав охоронник, довірливо дивлячись на Ліду, а потім подумав і додав уже строго офіційно: — Дозволяю вийти за ворота на лаву.

Я сидів на лаві біля воріт пересилки, утупившись собі під ноги.

Вулицею густо сунув люд, переважно військовий. Але тут уже ходили й легко зодягнені дівчата. Які вродливі на Кубані дівчата, тільки рано починають повніти. Це, мабуть, від хорошої їжі, від фруктів. Я устиг уже зламати гілку клена, що ріс над лавою. Бруньки вже прилипали до пальців, і радіо десь, з якогось даху грало про весну.

— Мишко! — покликала мене Ліда, але я не одразу почув її, я був десь далеко від неї і від себе, і вона легенько струсонула мене за плече: — Мишко!

— Га!

— Мишко, що з тобою? Ми-ишко? — Ліда піднесла руку до рота, закусила палець, а потім знову заходилася мене трясти: — Мишко, скажи що-небудь! Рідненький, скажи!

Але я не міг говорити. Я тримався з останніх сил. Я відчував, що коли скажу хоч слово, то одразу ж розрюмсаюся й почну скаржитися на пересилку, скажу, що мені без неї, без Ліди, кепсько, і що рана в мене відкривається, і що не таким би мені хотілося перед нею бути, який я зараз. Мені хотілося б бути тим красенем, славним хлопцем-молодцем, про якого я весь час розповідав їй у своїх казках. І якби я був ним насправді, цим казковим володарем, я звелів би усім, усім людям у моєму царстві видавати ошатний одяг, особливо молодим, особливо тим, хто його ніколи не носив і вперше кохає... І якщо не навзажди, то хоч би на день зупинив війну.

Але я солдат, нестройовий солдат, пострижений, як і всі солдати, наголо, і казки більше немає, казка закінчилася. Час нині не для казок.

— Лідо, тобі краще піти,— сказав я й підвівся з лави.— Привіт матері передавай! Розумна вона в тебе жінка. І дуже тебе любить. Бережи її.

— Добре, добре, Мишко, я піду. Зараз я піду. Я ж тільки листа...

— Лідо, йди!

Ми стояли посеред тротуару, і люди обминали нас, штовхали. Ліда щось говорила чи губи в неї тремтіли: неможливо було розібрати. Я нахилився до неї й почув:

— Мишко, я за тебе боюся! Мишко, я боюся залишити тут тебе одного. У тебе в очах щось...

— Лідо, прошу тебе, йди! — Я жбурнув зав'язану вузлом кленову гілочку, закусив губу й звів очі до неба.— Йди, нічого зі мною не станеться. Я ж усе-таки ведмежатник,— спробував пожартувати я. Але жарт не вдався, голос у мене зламався, і я легенько повернув її від себе.— Прощу тебе...

Вона слухняно пішла від мене, по-старечому зсутулившись. Я відчув — Ліда ось-ось обернеться.

— Будь ласка, не оглядайся.

Вона йшла поволі і, почувши ці слова, струснула головою, погодилася... і все-таки оглянулася. Своїми яскравими очима, в яких стояла мука, вона поклікала мене.

— Та йди ж ти! — загорлав я, відштовхуючи постового, і вбіг у двір.

Я заліз на нари, з головою вкрився шинеллю і мовчки плакав доти, доки були сльози. Потім я лежав просто так, знесилений від сліз, і вперше у житті відчув, як може боліти в людині

серце. Хтось обережно потягнув з мене шинель. Я подумав, що її намірилися поцупити тих двоє блатняків — вони здатні й останню шинель солдата пустити на пропій,— і рвучко підвівся.

— Курни, солдате.— З темряви мені простягнули жевріючий недокурок.

Я залпом виковтав з бичка дим — припекло навіть губи.

— Убили кого-небудь? — запитав мене з темряви той, хто давав докурити.

— Убили...

— Коли тільки цьому настане край? — Зітханнтя, мовчання, а по хвилі — тиха, добра порада: — Спи, хлопче, якщо можеш...

Я знову загорнувся в шинель, зігрівся і десь під ранок заснув. Удень я вийшов у стрій і з першим «покупцем» поїхав на Україну. Звідти було ближче дістатися до фронту й шукати свою частину. В нестройовій частині я, звісно, не думав залишатися — ще можу поки що бігати, стріляти, працювати, а цеглу та рейки тягати або варити мило і без мене знайдеться кому.

Ну ось і крапка. Більше я ніколи не бачив Лїду наяву, і більше мені нічого розповісти про мою любов. У книжках часто трапляються випадкові зустрічі, а в мене і цього не було.

Закрутила мене війна, кидала з полку в полк, з госпіталю в госпіталь, з пересилки на пересилку. Помалу присох біль у душі, розвіялося і почуття пригніченості, самотини, все входило у свої береги. В суєті війсьній і любов моя ніби притихла, а потім здалося, і зовсім зітліла, назавжди, до краю.

Та ось минули роки. Багато років. І вже війна пригадується наче давній затяжний сон, в якому діє незнаний і водночас до болю близький мені хлопчина, а я все думаю: «А може, зустріну? Буває ж, буває!»

І знаю ж бо — нічого вже не повернеш, не повернеш, і все одно думаю, жду, сподіваюся...

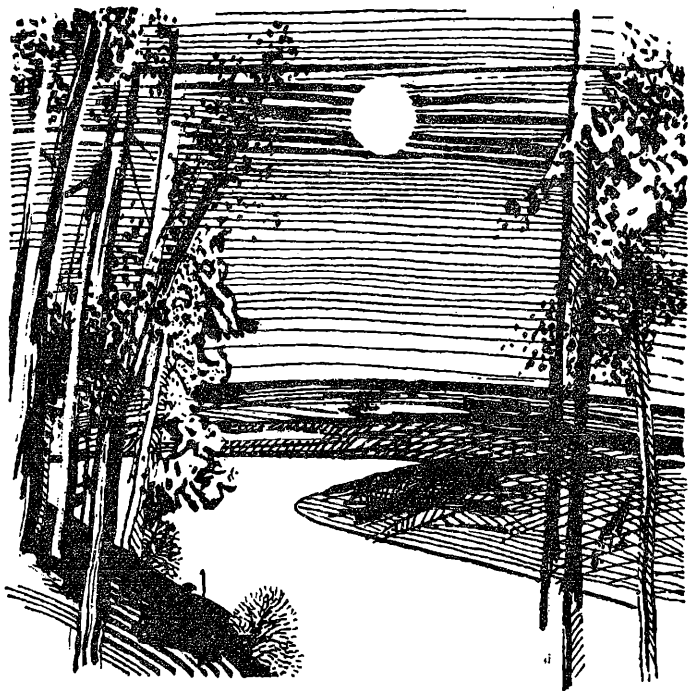
Я люблю рідну країну свою, хоча і не вмю сказати про це, як не вмів колись сказати і своїй дівчині про любов. Але надто вже велика неосяжна земля наша — російська. Загубиш людину і не одразу знайдеш.

Але ж для того, хто любив і кого любили, щастям є і сама пам'ять про любов, туга за нею і роздуми про те, що десь є людина, котра теж думає про тебе, і, може, в житті цьому суєтному, тяжкому і їй стає легше серед сірих буднів, коли вона пригадає молодість свою,— адже в пам'яті одне одного ми так назавжди і залишаємося молодими й щасливими. І ніхто й ніколи не переживе знову ні нашої молодості, ні нашого щастя, яке хтось назвав «гірким». Ні-ні, щастя не буває гірким, неправда це! Гірким буває тільки нещастя.

Ось про все це я часто думаю, коли залишаюся на самоті, залишаюся з самим собою, думаю з тією щемкою печаллю, про яку Олександр Сергійович, незабутній наш, чудовий наш поет, краще, глибше й проникливіше за всіх нас умів відчувати любов, шанувати її і душу люблячу, сказав так просто і так довірливо: «Печаль моя светла...»

В яскраві ночі, коли по небу зливою періщить зорепад, я люблю бувати один у лісі, дивлюся, як зірки спалахують, крають, висвітлюють небо й летять кудись. Кажуть, що багато з них давно згасли, згасли ще задовго до того, як ми народилися, але світло їхнє усе ще йде до нас, усе ще сяє нам.

1960—1972

ЦАР-РИБА

ПОВІСТУВАННЯ В ОПОВІДЯХ

Переклала *Мирослава Лещенко*

ЧАСТИНА ПЕРША

Задумавшись, мовчав і я,
А зір сьгав до небокраю.
І вкрався смуток, мов змія,
При спогляданні мого краю.

Микола Рубцов

Якщо ми будемо поводитися як слід, то ми, рослини і тварини, будемо існувати протягом мільярдів років, тому що на сонці є величезні запаси палива і його витрати прекрасно регулюються.

Халгор Шеллі

БОЙЄ

З власної волі чи бажання мені вже зрідка випадає нагода поїхати на батьківщину. Все частіше кличуть туди на похорони та на поминки — багато родичів, багато друзів і знайомих — це добре: багато любові за життя одержиш і віддаси, але це добре, поки не настане час близьким тобі людям падати, як падають у старому бору перестоялі сосни, з важким хрускотом і тягучим зітханням...

А втім, доводилося мені бувати на Єнісеї не лише на поклик коротких скорботних телеграм, вислуховувати не самі тільки голосіння. Траплялися щасливі години й ночі біля вогнища на березі річки, мерехтливої від вогнів бакенів, до дна прошитої золотими краплинами зірок; слухати не лише плескіт хвиль, гудіння вітру, гомін тайги й неквапливі розповіді людей коло вогнища на лоні природи, якихось особливо щирих, розповіді, одкровення, спогади до темнозір'я або й до ранку, який загорається спокійним світлом за далекими перевалами, поки з нічого не виникнуть, не наповзуть липкі тумани, і слова стануть

Перекладено за виданням: Астафьев В. Повести и рассказы: Царь-рыба.— «Советский писатель», 1984

© Український переклад. М. П. Лещенко, 1990

в'язкими, важкими, язик неповоротким, і вогник пригасне, і все в природі набуде того довгожданого умиротворення, коли чути лише дитинно-чисту душу її. В такі хвилини зостаєшся ніби наодинці з природою і з якоюсь таємною радістю відчуєш: можна й треба нарешті довіритися всьому, що є навколо, і непомітно для себе відм'якнеш, як листок або травинка під россою, заснеш легко, міцно і, засинаючи до першого променя, до пробного пташиного перегуку біля літньої води, яка звечора зберігає парке тепло, усміхнешся давно забутому почуттю — отак привільно було тобі, коли ти ще ніякими спогадами не обтяжив пам'ять, та й сам себе навряд чи пам'ятав — тільки відчував шкірою світ навкруги, звикав очима до нього, прикріплювався до дерева життя коротеньким стрижнем того самого листка, яким відчув себе оце зараз, у рідкісну хвилину душевного спокою...

Але так уже влаштована людина: поки вона жива — розтривожено працюють її серце, голова, яка ввібрала в себе не лише вантаж власних спогадів, а й пам'ять про тих, хто зустрівся на роздоріжжях життя і назавжди канув у бурхливий людський вир або прикипів до душі так, що вже й не відірвати, не відокремити ані болю його, ані радощів від свого болю, від своїх радощів.

...Тоді ще мали чинність орденські проїзні квитки, і, одержавши винагородні гроші, які назбиралися за війну, я подався в Ігарку, щоб вивезти із Заполяр'я бабусю із Сісима.

Дядьки мої Іван і Василь загинули на війні, Кость служив у флоті на Півночі, бабуся із Сісима жила хатньою робітницею у завідуючої портвовим магазином, жінки доброї, але плідучої, страшенно втомилася від дівтори, от і просила мене в листі визволити її з півночі, від чужих, хоча й добрих людей.

Я багато чекав від цієї подорожі, але найзнаменнішим у ній виявився все ж таки те, що зійшов я з пароплава в момент, коли в Ігарці знову щось горіло, і мені здалося: нікуди я не виїздив, не промайнуло чимало літ, все як стояло, так і стоїть на місці, онде навіть така звична пожежа палахкотить, не вносячи розладу в життя міста, не викликає перебоїв у ритмі роботи. Тільки ближче до пожежі юрмився й бігав сякий-такий люд, гуділи червоні машини, за заведеним тут звичаєм качаючи воду з канав і озерець між будинками та вулицями, голосно тріскотіла, клубочилася чорним димом будівля, яка на мій великий подив виявилася поряд з тим будинком, де жила у хатніх робітниць бабуся із Сісима.

Господарів удома не було. Бабуся із Сісима була в сльозах та в паніці: сусіди почали про всяк випадок виносити майно

з квартир, а вона не сміла — не своє ж добро, а раптом щось загубиться?..

Ні обнятися, ні поцілуватися, ні поплакати, як то годиться за звичаєм, не встигли. Я прямо з порога кинувся зв'язувати чуже майно. Але незабаром розчинилися двері, через поріг перевалилася огрядна жінка, долізла рачки до шафки, ковтнула валер'янки прямо з пляшечки, трохи віджекалася і кволим порухом руки звеліла припинити підготовку до евакуації: надворі заспокійливо забемкали в пожежний дзвін — чому слід згоріти, те згоріло, пожежа, слава богу, на сусідні будівлі не перекинулася, машини роз'їжджалися, залишивши одну чергову, з якої неквапливо поливали чадні головешки. Навколо згарища стояли мовчазні, до всього звиклі городяни, і тільки замуззана сажею плоскоспинна бабця, тримаючи за ручку врятовану поперечну пилку, голосила за кимось чи за чимось.

Прийшов з роботи господар, білорус, чолов'яга здоровий, з несподіваною для його зросту й національності шахраюватою мармизою і вдачею. Ми з ним і з господинею добряче випили. Я поринув у спогади про війну, господар, глянувши на мою медаль і орден, сказав з гіркотою, але без будь-якої, до речі, злостивості, що у нього теж були і нагороди, і чини, та ось спливали.

Назавтра був вихідний. Ми з господарем різали дрова у Ведмежій улоговині. Бабуся із Сісима ладналася в дорогу, бубоніла собі під ніс: «Мало вам мене, то ще й хлопця сплотирують!» Але я пиляв дрова залюбки, ми перекидалися жартами з господарем, збиралися йти обідати, як де не взялася понад улоговиною бабуся із Сісима, обнишпорила видолинок не зовсім ще виплаканими очима і, угледівши нас, подалася вниз, хапаючись за гілля. За нею плентався худенький, тривожно знайомий мені хлопчина в кепочці-восьмиклинці, в штанях, що обвисали на ньому зборками. Він збентежено й привітно усміхався до мене. Бабуся із Сісима сказала по-біблейськи:

— Це брат твій!

— Миколка!

Так, це був той самий хлопчик, який, ще не навчившись ходити, вмів уже матюкатися і з яким одного разу ми мало не згоріли в руїнах старого Ігарського драмтеатру.

Стосунки мої після повернення з дитбудинку в лоно рідної сім'ї знову не склалися. Бог свідок, я намагався їх налагодити, якийсь час був сумирний, послужливий, працював, годував себе, а часто й мачуху з дітлашнею — тато, як і раніше, пропивав усе до копійки і, наслідуючи вільні закони волоцюг, тинявся по не журячись дітьми й домівкою.

Крім Миколки, був уже в сім'ї і Толя, а третій, як сказано в популярній сучасній пісні, хоче він того чи не хоче, «мусить піти», хоч у будь-якому віці, а на сімнадцятому році особливо, страшно йти на всі чотири сторони — хлопчина ще не переборює себе, парубок ще не взяв над ним владу — вік роздоріжний, нестійкий. У ці літа хлопці, та й дівчата теж роблять найбільше вибриків, дурниць і відчайдушних вчинків.

Але я пішов. Назавжди. Щоб не бути «громовідводом», в який вганялася вся порожня й вогняна енергія гульвіси тата, розгнужаної у гніві мачухи, яка з кожним роком усе більше дичавіла, пішов, але в душі пам'ятав: є в мене сякі-такі батьки, а головне, дітлашня — брати й сестри. Миколка сказав — уже п'ятеро! Троє хлопців і дві дівчинки. Хлопці довоєнного виробництва, а дівчаток створили після того, як, повоювавши під Сталінградом у складі тридцять п'ятої дивізії на посаді командира «сорокап'ятки», тато через поранення в буйну голову був комісований додому.

Я загорівся бажанням побачити братів і сестер, та, чого критися, і тата теж побачити хотілося. Бабуся із Сісима, зітхаючи, повчала мене:

— Поїдь, поїдь... батько все ж таки, подивися, щоб самому таким не бути...

Працював тато десятником на дровозаготівлі, за п'ятдесят верст від Ігарки, біля станка Сушково. Ми пливли на старенькому, давно мені знайомому боті «Ігарець». Весь він димів, деренчав залізом, труба, прив'язана натягнутими дротами, ходуном ходила, так і дивись, відвалиться; від корми до носа «Ігарець» пропахтів рибою, лебідка, якір, труба, кнехти, кожна дошка, цвях і нібито навіть і мотор, що відкрито шльопав схожими на гриби клапанами, нездоланно смерділи рибою. Ми лежали з Миколкою на м'яких білих неводах, звалених у трюм. Між дощаним настилом і роз'їденим сіллю днищем бота хлюпотіла і часом виплискувалася іржава вода, засмічена ослизною дрібною рибою, кишками, патрубок помпи забивало риб'ячою лускою, вона не встигала відкачувати воду, бот при повороті перехиляло набік, і довго він так ішов, надривно гукаючи, намагаючись випрямитися на черево, а я слухав брата. Та що нового він міг мені розповісти про нашу сімейку? Все як було, так і є, і тому я більше слухав не його, а машину, бот, і тільки тепер починав розуміти, що часу все ж минуло чимало, що я виріс і, видно, зовсім віддалився від усього, що я бачив і чув в Ігарці, що бачу й чую по дорозі до Сушково. А тут ще «Ігарець» булькав, здригався, по-старечому важко виконував свою звичну роботу, і так жаль було мені цю смердючу посудину.

Я почав розкаюватися, що поїхав до Сушкова, але здригнулося, затріпотіло серце, коли біля барака, який самотньо і пласко стояв на низенькому березі, побачив я клишавенького, уже сивого чоловіка, чисто виголеного, з плямками вусів-метеликів під носом, яким він жалібно й часто шморгав. Ні, досі ще ніхто й ніщо не скасувало, не пододало в нас почуття, яке займає місце в серці усупереч нашій волі. Серце раніше за мене відчуло, впізнало батька! Трошки осторонь, на зеленому приплеску тупцювала все ще по-молодому струнка жінка в хустині, що зсунулася на потилицю. До річки, назустріч боту «Ігарець», що знесилено завмер на якорі, але все ще димів з усіх дірок, здіймаючи жовтавий димок пересіяного вітрами піску, мчали діти, взуті й одягнені хто в що, за ними з гавкотом біг білий собака...

Телеграми в Сушково ми не давали, та вона сюди й не дійшла б, Миколка, котрий іздив вступати до ігарської школи і там випадково підчепив мене, вискочив на берег і, швидко, захлинаючись, гукав, показуючи на трап:

— Тату! Тату! Поглянь, кого я привіз!..

Батько затупцював на місці, задріботів ногами, замахав руками, тоді раптом зірвався, легко, як замолоду, побіг назустріч, обійняв мене, для чого йому довелося звестися навшпиньки, невміло поцілував, чим добряче збентежив мене — востаннє він цілував рідне чадо років чотирнадцять тому, повернувшись з великої будови Біломорканалу.

— Живий! Слава богу, живий! — По батьковому обличчю котилися дрібні, рясні сльози. — А мені хтось писав чи розказував, нібито загинув ти на фронті, пропав без вісті, чи щось таке...

От тобі й на: «Чи то загинув, чи то пропав без вісті, чи щось таке...» Ех, тату! Тату!..

А мачуха так само відчужено стояла на приплеску, не сходячи з місця, частіше й стривоженіше сіпалася її голова.

Я підійшов, поцілував її в щоку.

— А ми справді думали, пропав, — сказала вона. І не збагнеш: жалкує вона чи радіє.

— Я одружений. У мене своя сім'я. Заїхав побачитися, — поспішив я заспокоїти батьків і, відчувши їхню і свою полегкість, вилаяв себе: «Все шукаєш, недотепо, те, чого не губив!»

Діти, лісові, дикуваті від безлюддя, не одразу, але звикли до мене, а звикнувши, як водиться, і прилипли, показували вудочки, самопали, тягли на річку й до лісу. Миколка не відходив від мене ані на крок. Ось хто вмів бути душевно відданим кожній людині, а вже родичам відданим до хворобливості. За братом тінню тинявся пес на кличку Бойє або Байє — по-

евенківському друг. Миколка називав собаку по-своєму — Бойо, і тому що говорив поспіхом, то в лісі звучало суцільне: «йо-йо-йо-о-о-о».

З породи північних лайок, білий, але з сивими, наче попелом вимазаними передніми лапами, із сіренькою смужечкою уздовж лоба, Бойє непоказний на вигляд. Уся краса його і розум були в рябеньких, мудро-спокійних очах, які постійно щось запитували. Але про те, які розумні очі бувають у собак і особливо в лайок, говорити не доводиться, про це все сказано. Повторю лише північне повір'я: собака, перш ніж стати собакою, побув людиною, певна річ, гарною. Це по-дитячому наївне, але святе повір'я зовсім не поширюється на постільних шавок, на розгодованих до розмірів теляти псів, обвішаних медалями за породисте походження. Серед собак, як і серед людей, трапляються дармоїди, кусючі лиходії, пустодзвони, зажері — дворянство тут так і не було викорінене, воно прибрало лише кімнатні різновиди.

Бойє був трудівник, і трудівник безвідмовний. Він любив господаря, хоча сам господар нікого, крім себе, не вмів любити, але так уже призначено природою собаці — бути прив'язаною до людини, бути їй вірним другом і помічником.

Суворою північною природою породжений, свою вірність Бойє доводив ділом, ласку зневажав, подачок за роботу не вимагав, харчувався недоїдками із столу, рибою, м'ясом, які допомагав добувати людині, спав цілий рік надворі, в снігу, і лише в найлютіші морози, коли мокрий чутливий ніс його, хоч і вкритий пухнастим хвостом, засургучувало холодом, він делікатно шкрябався в двері і, впущений у тепло, вмить забирався під лаву, підгинав лапи, згортався в клубочок і несміло спостерігав за людьми — чи не заважає? Перехопивши чийсь погляд, коротким помахом хвоста просив пробачити за вторгнення і псиний запах, в морози особливо густий і різкий. Діти намагалися що-небудь тицьнути собаці, погодувати його з руки. Бойє обожнював дітей і, розуміючи, що не можна маленьких людей, які так ніжно пахнуть, кривдити відмовою, але й зловживати їхньою милостинею йому не личить, притиснувши вуха до голови, дивився на господаря, ніби кажучи: «Не поласився б я на пригощення, але ж діти нерозумні...» І, не діждавшись ані дозволу, ані відмови, але вгадавши, що господар хоча й не схвалює пестощів, однак і не перечить, Бойє ввічливо знімав з дитячої руки заяложену грудочку цукру або скоринку хлібця, ледь чутно хрумтів під лавкою, вдячно чиркав язиком рожеву долоньку, а водночас і личко, та й заплющував швиденько очі, даючи зрозуміти, що він наївся і здолала його дрімота. Насправді ж за всіма стежив, усе бачив і чув.

З якою полегкістю собака вивалювався з хатньої тісноти, коли трохи тепло надворі! Він валявся в снігу, обтрушувався, вибиваючи з себе застійний дух тісного людського житла. Прив'ялі в теплі вуха знов ставив сокиркою і, оглянувшись на хату — чи не бачить господар, бігав за Миколкою, цапаючи його зубами за тілогрійку. Миколка був єдиною в світі істотою, з якою Бойє дозволяв собі гратися, та й то через молоді літа, згодом зрікся будь-яких ігор, відсовувався від дітей, повертався до них задом. Коли ж вони зовсім причіпливими ставали, він не дуже, щоб грізно, швидше застережно, вишкіряв зуби, перекочував у горлі гарчання й водночас давав поглядом зрозуміти, що гнівається він не від злості, а від утоми...

Без полювання Бойє жити не міг. Якщо батько або Миколка з якоїсь причини довго не ходили до лісу, Бойє опускав хвоста, клаповухо похияв голову, неприкаяно блукав, ніяк не міг знайти собі місця, навіть повискував і скавулив, наче хворий.

На нього кричали, і він слухняно змовкав, але туга й неспокій не полишали його. Іноді Бойє сам біг у тайгу, довго там пропадав. Якось притяг у зубах глухаря, по першому снігу вистежив пещя, пригнав його до бараку і так заганяв бідолашного звірка навколо стосу дров, що, коли на гамір і гавкіт вийшов господар, песенятко тицьнулося йому поміж ноги, шукаючи прятунку й захисту.

Бойє ішов за птахом, за білкою, пірнав у воду за підстреленою ондатрою, і всі губи в нього були порвані безстрашними звірятками. Він умів у тайзі робити все і був тямущий, як не годилося тварині, чим вводив у забобонність лісових людей — вони його побоювалися, підозрюючи нечисте діло. Не раз рятував і виручав Бойє Миколку — друга свого. Той одного разу так забігався за підранком — глухарем, що спочило у тайзі і замерз би завзятий мисливець у снігу, та Бойє спочатку знайшов, а потім привів до нього людей.

Було це ранньої зими, а навесні Миколка притягся на глухе озеро постріляти качок. Бойє оббіг лісом озеро, прошльопав по дрібному талу, зупинився на півострівку й завмер у стойці, дивлячись у воду. «Щось запримітив!» — насторожився Миколка. Бойє присів у осоці, поповз до краю берега, зненацька пружинисто стрибнув, шубовсть у воду! «От дурень! — усміхнувся Миколка. — Засидівся біля хати, пустує». Але Бойє тяг щось у зубах, кинув на берег, обтрусився. Миколка підійшов і остовпів — на траві борсалася щучина кілограмів на два. Бойє її лапою притиснув, усміхається.

Почувши таку новину, тато хотів дати прочухана мисливцеві за брехню, але Миколка наполіг іще раз сходити на озеро, а тоді,

мовляв, лущою, якщо збрехав. Коли Бойє витяг знову з води щучину, тато, якого начебто нічим уже не можна було здивувати на цьому світі, розвів руками: «Чого тільки за своє бурхливе життя не перебачив,— каже,— пригод яких тільки не звідав, але такого дива ще не бачив. Сатана — а не пес! Раніше мене повісили б разом із собакою на осіці або втопили б обох — за чаклунство, прив'язавши до однієї каменюки...»

У той час частина буксирних пароплавів ходила ще на дровах. Надовго причаливши до берега біля Сушкова, судна запасалися паливом, яке тут щозими пиляв наїжджий люд, здебільшого із засланців.

Бойє страшенно любив зустрічати й проводити пароплави. Одного разу він забіг на буксир, шукаючи батька, який подався розвідати щодо випивки, і, поки господар шукав горючку або пиво, а пес шукав господаря, люди з буксира спіймали його на поводок. Ніколи не кусав Бойє людей і не знав, що іноді їх треба б укусити. Пароплав набрав дров, загудів і приготувався відчалювати. Тут і похопилася сім'я — немає годувальника і сторожа. Погукали його, покликали — не озивається. Заревли діти щосили, мачуха заголосила — пропадати без собаки. Тато чалку не віддає. Капітан штрафом погрожує за затримку судна. Лаялися, лаялися пароплавні люди, але все ж таки подали трап. Весь буксир обійшов, обнишпорив п'янений тато — нема собаки. І тоді він рішуче гукнув:

— До мене, Бойє!

І ту ж мить із машинного відділення буксира долинув плаксивий голос собаки. Конфуз і паніка були на пароплаві, тому що тато поривався пальнути з рушниці по капітанській рубці, але сім'я висіла на ньому, віднімала рушницю. І все ж таки тато пальнув дробом навздогін кораблю, та не дістав, той уже був далеко від берега.

Бойє відводив очі, винувато крутив хвостом, соромлячись за промах. До пароплавів він відтоді близько не підходив. Сяде на підмитому приплеску, поглядає на пароплав і озирається на куці, мовляв, коли що, дремену до лісу, тільки мене й бачили!

На час мого побачення з сім'єю посада десятника на заготовлі дров надто вже стомила тата, душа його прагнула перемін, бурхливої діяльності — подумував він податися в начальники рибної дільниці, бо й досі вважав себе неперевершеним спеціалістом по обробці риби.

Я відмовляв батька — щойно було опубліковано грізний, караючий указ про фінансову й іншу відповідальність, втовкмачував йому що сім'я, слава богу, вся укупі, з тайги годується

м'ясом, рибою, ягодами та горіхами, мовляв, збудував достроково Біломорканал та й досить йому трудових подвигів, на що батько відповідав коротко й рішуче: «Яйця курку не вчать!» І незабаром після мого від'їзду із Сушкова подався все ж таки на керівний пост.

Через рік я одержав від нього листа, який починався словами: «Пишу листа,— сльоза котиться...» З ліричного заспіву послання неважко було збагнути: тато знову перебував в «білому будиночку». І знову — вкотре вже! — загубився, запропався батьків слід, урвався німічний, завжди болісний для мене зв'язок з нашою нескладною й недоладною сім'єю.

Років через десять після зустрічі з батьком і сім'єю в Сушкові потрапив я на північ у творче відраядження. На цей раз бог змилювався наді мною — в Ігарці нічого не горіло. Востаннє пожежа в місті була тиждень тому і знищила не що інше як до зарізу мені потрібний заклад — готель. Місцеві газетярі улаштували мене в піонертaborі, що був на місі Виділеному — найсухішому і найвищому тут місці, з якого здувало комарів, і діти спали в будиночках без запон.

Уранці я прокинувся під горн, дочекався, коли стихне дитячий гамір, і подався вмитись на Єнісей. Вийшов, дивлюся — сидить на пофарбованій лавочці худенький бистроокий юнак з красивим жвавим обличчям, у кепочці-восьмиклинці й привітно усміхається.

Я оглядаюся на всі боки — нікого ніде немає; і тоді я усмінувся й собі у відповідь. Парубійко кинувся мені на шию, здавив її кістлявими руками і, як бабуся із Сісима десять років тому, по-біблейському прорік:

— Я брат твій!

Микола був і залишився миршавеньким підлітком, хоча вже побував в армії, вистужився до старшого сержанта. Не бачивши добра й ласки від батьків, він шукав її в інших людей. То із слізьми, а то із сміхом розповідав він про те, як жили й росли вони після мого приїзду в Сушково.

Потрапивши на керівну посаду, тато повів бурхливе життя, та вже таке, що й не розказати, ніби перед всесвітнім потопом бешкетував, бенкетував і останнього глузду позбувся.

Одного разу поїхав він на далекі тундрові озера, на П'ясину, де стояли рибальські бригади, поспіль майже жіночі. Харчуючись самою рибою, вони чекали грошей і купонів на продукти, хліб і борошно. Але тато так запив-загуляв з ненцями по дорозі до озер, що забув про весь народ, та й про себе також. Олені витягли з тундри нарти до станка Плахіно. На нартах, закутаного у сокуй і ведмедачу хутрянку, виявили тата, аж чорного від

перепоя, зарослого диким волоссям, з відмороженими вухами й носом. За нартами майоріли різноколірні стрічечки, гроші з мішка й кишень рибного начальника розсипалися. Дітвора кинулася бавитися стрічечками, підкидати, дерти їх, але прибігла мачуха, заголосила, стала рвати на собі волосся — стрічечки ті були продуктовими талонами, гроші — зарплата робітникам-рибалкам.

Пропито половину. Чим покривати? Тато п'яний-п'яний, але змикитив: на озера, в бригади їхати йому не можна — розірвуть голодні люди, під лід спустять і рибам згодують. От і повернув оленів назад. Але все одно приндився, удаючи відчайдушність, кричав зведеним від холоду ротом: «Мені море по коліна!..» «Мореходов (начальник рибозаводу) друг мій вірний! І ми з Мореходовим на урок поклали...» Урками начальник рибної дільниці називав бригадників, які виконують на тундряних озерах неймовірно важку роботу — плішнею добнуть двометрову кригу і поки доберуться до води, роблять три уступи, майна ховає людину з головою. І все ж таки працюють, не відступаються, добувають цінну рибу — чира, пелядь, сига.

Бачити татові дурачі, слухати його було цього разу зовсім ніяково навіть дітям, усі розуміли, та й він теж: не минути йому біди.

Судив начальника рибної дільниці й бухгалтера візний суд у клубі станка Плахіно. Двадцять чотири роки віддалили їм на двох за превеселе керівне життя. Після суду тата відправили етапом на будівництво моста через Єнісей — на Крайній Півночі прокладали залізницю.

Стрій засуджених спускався ігарським берегом до барж. Миколка стояв осторонь, очікуючи батька, щоб передати йому пачку махорки. Мачуха з дітьми, приїхавши слідом за батьком до Ігарки, оселилася в знайомих і захворіла, звалилася від пережитого, з головою стала мучитись, зовсім якимось розхитано струшувала нею, судорожно сіпалася худою, пташиною шиєю. Засіпаєшся з п'ятьма дітьми, без кутка, без хліба, без господаря, хоч який він не є. Змарнілий на обличчі Миколка шукав очима батька — розумів хлопець: поневірятися їм, ой, поневірятися. Через сльози не одразу впізнав Миколка батька в колоні. Зате Бойє вмиль угледів його, зрадів, загавкав, кинувся в стрій, стрибнув батькові на груди, лиже обличчя, за фуфайку додому тягне. Зупинився, збився стрій, і враз клацнув затвор. Батько, що став сумирненьким і винуватим, заступив собою Бойє.

— Це ж собака... На людських справах він не розуміється... — І, помітивши заплаканого Миколку, потупив очі в землю: — Стріляти б не собаку, а мене...

Миколка насилу відтягнув Бойє до себе. Пес не розумів, що діється і навіть кудись ведуть господаря, завив на всю пристань та як рвонеться! Перекинув Миколку, не пускає господаря на баржу, заважає стросві йти.

Молодий чорнявий конвоїр зупинився, відкинув собаку штурханом убік і, не знімаючи автомата з шиї, мимохідь, упригнул прошив його короткою чергою.

Бойє ніби переламався в спині, стрімке його тіло збилося передньою половиною, зашкребло, задряпало лапами дорогу. Від пилюки собака зробився сірим. Засуджені намагалися не наступати на вмираючого пса, переступали через нього, поламали п'ятірки. Конвой заметушився, бігцем погнав трапом підконвойних до трюму баржі. Плакав батько, дрібцюючи по трапу в гурті людей. Плакав Миколка, упавши прямо на Бойє.

Бойє ще підвів голову з торфової пилюки, розтовченої ногами, шукаючи очима господаря, але побачив чоловіка з кученькою рушницею, обвів уважним, бистрим поглядом мис острова з убогою заполярною рослинністю, неба сіренького клапоть і стіну лісів за Єнісеєм, завжди заманливих, сповнених тишею і таємницями, які Бойє так любив і вмів розгадувати. Народившись для спільної праці і життя з людиною, так і не збагнувши, за що його вбили, пес проскавулив хрипко і, людськи скорботно зітхнувши, вмер, ніби жаліючи або засуджуючи когось.

І впрягся Миколка в лямку, якої ніколи не бажав надівати на себе тато. Чи то зимою заполярною, чи в пекучі морози, чи то мокро-гнилої осені, чи то в лиху весняну повінь — хлопчина в тайзі, на воді, з рушницею, із сітьми — годував, як міг, сім'ю, допомагав матері. Одного разу зіткнувся носом до носа з ведмедем, який щойно піднявся з барлогу. Не встигнувши навіть перезарядити одноствольну рушницю, пальнув дробом у звіра. Поки той, засліплений, качався по землі, поки ревів, відбиваючись від собаки, хлопчина став за дерево, заклав патрона з кулею і зустрів ведмедя, що посунав на нього.

Було мисливцеві й годувальникові тоді чотирнадцять років, і довго тягти на собі такий возище в нього не вистачило сили. Був він ще надто кволий і незабаром підірвався. Довелося мачусі віддавати менших дітей у дитбудинок, і ковтнули вони того самого життя, яким страхали колись, бувало, батько старшого хлопця, тобто мене, і не всім братам та сестрам те життя вдалося...

Розповівши мені все це, братан підхопився з лави піонербору, вхопив мій чемоданчик і потяг мене до міста. Цілу дорогу

він, захлинаючись, жестикулюючи руками — це в усіх у нас від тата, говорив, говорив і ніби й наговоритися не міг. Тато невідомо де, а жести, звички його, і не тільки найкращі, назавжди відбилися в нас.

Мачуха, вийшовши знову заміж, виїхала з новою сім'єю на магістраль. Миколка затримався в Ігарці, працював таксистом, щойно одружився, але ні про молоду дружину, ні про роботу не згадував, думкою був то в лісі, то на річці. На другий день він відтарабанив мене за стару Ігарку, на озера, і ми там — порода ж бо однакова! — набили качок, але дістати їх не могли. Стояла безвітряна погода, озера позаростали, качок не прибивало до берега. Браток, не довго думаючи, скинув чоботи, штани, підняв сорочку на запалому животі з наплаканим у дитинстві пупом та й побрів. Я лаявся, нахвалявся нікуди більше з ним не їздити — на дні заполярних озер, під крихким торфом і баговинням вічний лід, а хіба йому, з його «могутньою» старую...

— Нічого-о, нічо-о-о-о! — схлипуючи від холоду, брів Миколка напропале, вглибину. — Звично. — Та ще посковзнувся і у відповідь на мою лайку видав: — Худий у воду бреде, худий з води вибрідає, худий до худого промовляє: ти худий, я худий, поганяй худий худого... У-ух! — спіткнувся браток, охнув, обпекло його водою, і чимдуж на берег, навіть не доказавши приповідки, проте кілька птахів зумів прихопити. До червоного ошпарений крижаною водою, обляпаний ряскою, баговинням і водоростями, він танцював біля вогнища, а натанцювавшись і трохи перепочивши, почав натякати — а чи не спробувати ще? Вода спочатку тільки холодна, потім нічого, можна терпіти.

Я зарепетував на нього ще сердитіше, і браток знехотя облишив свій намір.

Ми чекали вітру, щоб він підбив качок до берега озера, але дочекалися шторму. Без запасів сиділи дві доби по той бік Єнісею, харчуючись без солі спеченими в приску качками. В усіх звичках брата, в безтурботності його, в розповідях, суціль веселих, у розмовах з приповідками та й у вчинках теж — дружив з однією дівчиною більше року, оженився на іншій, з якою знайомий був чи то три, чи то чотири вечори, не рахуючи зтяжного виїзду на таксі за місто, — в усьому цьому було багато від батька, який десь загубився. З лиця брат — викапаний тато, але найбільше все ж таки було в ньому хлопчачого. Не прожите, не вигуляне, не вибігане дитинство бродило в хлопцеві і розтяглося на все життя... Видно, природою призначене людині має так чи інакше збутися.

Миколка заявив: не дає йому спокою мрія взимку податися в тундру на полювання. На машині працює без душі, в місті йому нудно. Відмовляти його було марно, від цього він тільки дужче загорався, в братові нуртувала батькова кров.

Золотої осені, коли на великому літаку у мчав по ясному небу до Москви вчитися уму-розуму на літературних курсах, браток мій, Микола Петрович, разом з двома напарниками бовтався серед густих, уже набитих снігом, обважнілих хмар у гідролітачку, що деренчав усім залізяччям, тримав курс на Таймир — промишляти песця. Літак човновим черевом плюхнувся на кругле безіменне озеро з похилими, майже голими берегами, зігнавши з нього збитих у зграї качок і гусей. Мисливці змайстрували пліт із плавника, перевезли на ньому провізію й речі на берег. Льотчики, настрілявшись досхочу, зібрали дичину з води, потиснули руки артільникам, які жадали мисливського фарту, і полетіли, щоб прибути сюди знову в середині грудня тим самим літачком, але вже переставленим на ліжі.

Стара спорохнявіла хатинка, збудована багато років тому на Дудипті — одній із численних приток річки П'ясини, потребувала великого ремонту. Напарники доручили Миколці ставити сіті, ловити рибу на «принаду» і на харч собі та собакам, а самі взялися підрубувати, латати і обладнувати зимовище.

Поставивши два ятері: один на озері, другий навпроти хатинки на Дудипті, Миколка взявся копати яму, в якій мали запарити наловлену рибу, аби від неї йшов сморід, і то якомога ширше. Чи то довго, чи то недовго копав рибалка яму, але сіті не давали йому спокою, хотілося дізнатись, що ж у них попалося. Він спустився до Дудипти — сіті не видно. Добре, що додумався прив'язати кінець до каменя на березі, інакше не знайшов би ятера. Спробував підтягти сіть із плота — вона не зрушила з місця. «Зачепилася!» — зажурився Миколка і почав пробиратися по тятиві, намагаючись відчепити ятір, але як тільки відплив від берега, глянув у глибину, ледве з плота не звалився — ятір потопила риба! Утрюх ледве витягли артільники сіть із води: нельми, чирі, сиги, щуки зубасті — все риба добірна. На полотні ятера виявилися «вікна» — людина пролізе! Вирішили ятір перевіряти проворніше, інакше самі лише мотузки від сіті залишаться.

На озері попалася жиром запліла, товстоспинна пелядь та багато дрібної рибчини. Домовилися пелядь заготовляти на зиму, якщо час буде, і додому нав'ялити цієї смачної рибки, а решту улову на прикорм: гарна принада — половина успіху в промислі песця ставніми пастками.

Дві ями набили принадою дбайливі мисливці, самі наїлися донесхочу смаженої та копченої рибки, жиру натопили бочечку, на глуху пору зими й від снігової сліпоти риб'ячий жир — надійний порятунок. Погода була вітряна, холодна, все навкруги прозоре до хрускоту, принада в ямі не закисала. Лише це турбувало мисливців. Вирішили: якщо не зіпріє риба в ямах, доводити її до смороду в теплій хатинці, хоч там і буде задуха — стерплять. Знічев'я вешталися тундрою, лохину, яка зосталася подекуди на кущах, обшморгували, журавлину з моху вибирали. Верст за десять від зимовища, серед вивітрених, болотом поглинутих скель острівок листяного лісу, в ньому червоніла бризкавка — брусниця. Лісок з незграбними окоренками, покручений, сучкуватий, поїдений пліснявою, брусниця миршава, дрібненька, а все ж ласощі, все радість і від цинги порятунок. Повнісіньку діжку ягід набили, водою її кип'яченою залили умільці, щоб не скисли ягоди без цукру, дров натягали — за цілу зиму не спалити, бражку на лохині заколотили, щоб спирт не чіпати до «справжньої» роботи.

Вдало почався сезон, нічого не скажеш! Настрій у Миколки і в молодого напарника Архипа бойовий і навіть пустотливий. Що б не сказав старший — хлопці з усіх ніг кидаються виконувати. Старший в артілі — чоловік бувалий, і війну, і тюрму пройшов. У цих краях, біля озера П'ясино, довбав мерзлу землю, плавав з рибалками в гирло Єнісею, нерпу й білугу промишляв біля Сопочної карги. Пробував на ліхтері шкіпером плавати — не сподобалося: інвалідна робота, звик до життя небезпечного, напруженого, бентежна душа руху, просторів і фаргу жадає.

Сповнені добрих передчуттів, молоді мисливці бігали по тундрі, нишпорили в лісочку, пострілювали по озерах, рибку в Дудипті добували, дрова пиляли — і все їм смішки та жарти, і не помічали вони — старший — бугор — з дня на день ставав похмурішим і дратівливішим. Хлопці з нього посміювалися: як старший на оцупок сісти націлиться, вони його відкотять — старший урз'яг гепнеться, хлопці регочуть; а то ложку в старшого заховають або цигарку сірниками начиняють — старший її прикурює, а вона ракетою з рота! Вечорами, а вони з кожним днем ставали темнішими й довшими, хлопці розказували анекдоти і вголос мріяли: «Ось добудемо песця, вилетимо в Ігарку і тебе, бугор, оженимо на молодиці, в якій сім пудів одна права ляжка, тридцять два кілограми груди! Дивися вперед сміливо, назад не оглядайся, то не горе, що позаду!..»

«А те горе, що попереду! — підхоплював подумки старший, — правда, хлопці, правда. І як ви себе покажете?..»

У тундрі моровиця лемінга, так по-науковому називають мишу-пеструшку — найменшого і найлютішого звірка на півночі; для всього живого в тундрі пеструшка — пожива, навіть губошльоп олень, хай тільки трапиться вона йому, зжує і не задумається, а песцеві-ненажері це найперший харч. Несло мертві тушки лемінгів по річці, тому й набилася в Дудипту риба жирує. Ще того, першого дня, коли очманілий Миколка ридяючим голосом покликав їх до сіті, тьохнуло й зацеміло в старшого серце: не буде лемінга — не буде песця. Хід його, міграція, по-науковому кажучи, багато таїть у собі всіляких загадок, та навіки ясно й зрозуміло одне: тримається песець, як і кожна жива твар, там, де їжа. Не тільки прохідний, але й місцевий песець відкочує — кому голодної смерті хочеться?

При перших же заморозках, які викували залізну кірку на землі і дзвінку кригу на озерах, з'явилися широкі плутані сліди звірків по тундрі. Песець видав рештки лемінга, землерийку-мишу, відсталих хворих птахів і все, що було ще живе і пахло м'ясом. Блукаючі пєсці зробили наскоки на ями з принадою. Миколка з Архипом весело ганялися за пєсцями, смалили з рушниць — десяток звірків убили, добряче при цьому попсувавши шкурки. «Оце-то так! — раділи хлопці. — Песець, пєсець на стан сам лізе!»

І заліз би. Знищив би запаси, голодом заморив би мисливців, якби старший був вайло. Він ще після першої пороші, оглянувши густі пєсцеві сліди навколо зимовища, звелів підняти весь провіант на горище, кружки на дїжках придавити каменюками, ями з принадою завалити кругляками й плавником. Не додовіряючи безтурботним напарникам, старший сам пильно стеріг борошно й сіль. Розставивши по кутках зимовища пастки, ударно промишляв мишей. І ось одного разу миші зникли, замовкло нічне злодійкувате шарудіння, шкряботіння, бадьорий писк, і тоді звалився старший на нари, простягнувся, заклавши руки за голову, не куриє, не спав, не розмовляв, багато томливого часу провівши в роздумах, буденно, аж надто буденно промовив:

— Пєсця, хлопці, мабуть, не буде.

Мисливці були вражені. Холодів чекали, вітрів, самотністю мучилися вже, але втішалися надією: «Ось піде пєсець, ніколи нудьгувати буде!»

— Не буде полювання, — нещадно рубав старший, — ходовий пєсець обміне ці голодні місця, а місцевий, покінчивши з мишами і всім, що потрапить на зуби, теж відкотиться з півночі, піде блукати по землі, шукаючи корму

— Що ж тепер робити?

— Можна йти звідси, хлопці. Зробити нарти, повантажити продукти, запрягтися в шлеї і, поки неглибокий сніг...

— Скільки йти?

— А як я тут раніше полював? Іду, а за мною рушниці несуть,— усміхнувся бугор,— і карт не видавали...

Хлопці хоча й безтурботні, але звідали дечого в житті, про тундру чували: іти багато-багато неміряних кілометрів, без намету, без упряжних собак. Троє дурнів, випадково, на ходу куплених, спритно ловили мишей, мов навіжені ганяли зайців навколо озера, нищорили по тундрі, полохаючи останню живність, жерли невситимо рибу, гризлися між собою. Але й дурнів двох уже не стало — одного розірвала прохідна зграйка полярних вовків, другий, водоплав і смільчак, кинувся в ополонку за качкою-підранком, що до морозів трималася на воді, і так себе й качку загаяв, що вкрай знесилювся, виповзти нагору не міг, і його разом із здобиччю в зубах затягло під лід. Останнього з трьох собак старший наказав берегти як зіницю ока.

— А чи довго йти?

Роздратування, але поки що, слава богу, не ворожість. Старший скрутив цигарку, неквапливо прикурич і, сунувши головешку в піддувало грубки, довго не зводив очей із червоного вогню.

— І цього не знаю, хлопці...— зітхнув старший.— Якщо хуртовини не буде, якщо йти з усіх сил, якщо не зіб'ємося з дороги, якщо не перегриземося, якщо удача від нас не відвернеться, гадаю, за півмісяця дійдемо...— Говорячи неголосно, але виразно, старший особливо натискав на «якщо», наче кружечком його обводив, змушуючи прислухатися, зважувати, метикувати.

— Якщо... якщо...— вловивши неспокій у словах старшого, забурчали хлопці, і тон у них такий, ніби обдурич їх бугор і в усьому винен перед ними. А й справді винен! Наобіцяв, губи помазав отрутою фарту, розохотив, розтривожив, і що?! Почуття неприязні, бажання звалити на когось поки що ще не біду, а лише невдачу зблиснуло і в поглядах, і в розмовах молодих мисливців. Роз'їдаюча іржа відчуження торкнулася хлопців, розпочавши свою повільну роботу. Самі вони поки що не розуміють, що це таке, поки що «каприз» ще керує ними — цукерку, бач, пообіцяли й не дали, а не почуття смертельної небезпеки. Невиразна тривога непокоїла хлопців, але вони затамовували її в собі, сердячись від цього непередбаченого й марного, як їм здавалося, зусилля. Вони готувалися до роботи, їх підганяло піднесене сподівання удачі, мисливського чуда, але

в зимовій, одноликій і німій тундрі навіть вдалий промисел не виліковує від покинутості й нудьги. Бувало, досвідчені мисливці переставали виходити до пасток. Змучені цингою, завалювалися на нари і, пригнічені душевним тягарем, втративши віру в те, що десь на світі є ще життя й люди, байдуже й тупо ниділи в самотності, поринаючи у багно липкого сну, все далі й далі відпливаючи в безмежну тишу, яка звільняє від турбот і тривоги, а головне, від туги, що засмоктує людину болотяною трясовиною. Старший тому-то й пішов артільно на промисел — троє не двоє, буде людніше, буде бадьоріше, та й хлопці ніби не розпечені, трудові хлопці, міцної кистки, брикливі, веселі — якби пішов песець, не відвернулася би від них удача, перемогли б і тундру, й зиму.

— А якщо залишимося? — дійшло до старшого настійне запитання. Хлопці могли ще дозволяти собі доскіпуватися, ніби він, старший, мамка їм, а мамка ж на те й мамка, щоб терпіти від дітей своїх обмову, кривду та й відводити напасті від них і від домівки.

— Якщо залишимося? — перепитав старший і примовк. Хлопці йому не заважали. Нікуди поспішати. Досмоктавши цигарку, бугор не затоптав її на долівці, як напарники, заплював недопалок і опустив в іржаву консервну бляшанку, наче в копилку, — навічно в'їлася звичка бродячої людини дорожити на зимовищі не лише кожною крихтою хліба, а й тютюниною. Підвівся старший від грубки, зігнувся під стелею, віспувате його обличчя, наче витоплене, обвисло складками — враз постарів бугор. Відчуженим поглядом старший ковзнув по віконцю — біло за ним, сніг полого й безмежно лежить, серед нього хатинка самотнім човном пливе, ані берега довкола, ані притулку — безлюддя навкруги! Ступи з палуби цього човна, звалишся й будеш вічно летіти, летіти... — Хто його, звіра, знає, хлопці, твар божа... Може, й піде ще? — Старший говорив мляво, наче не про головне, наче головне на думці: він перестав лаятися, не вживав навіть слова «чорт» — інша, ніж досі, мораль керувала старшим. — У тридцять дев'ятому році взяв песець і через станки й населені пункти пішов! В Ігарці на смітниках ловили його, бовдура, жінки-укладальниці на лісобіржі поміж штабелями ганяли, дошками пристукували... Загадка природи. — Згорбився біля грубки бугор, крєктав, куриє. У хатинці смуга диму, як окуневий холодець — хоч ножем ріж... — Ну а якщо песець не піде... Можемо й пострілятися...

— Як це так?

— Дуже просто, з рушниць. — Старший почухав потилицю. — Не поясню я. Від бездіяльності така штуkenція трапляється...

Вирішувати треба: якщо вирушати, то не гаючись, а залишимося — розмова окрема буде. На роздуми вечір. Розбіжимося в різні боки, поміркуймо. Добре подумайте, хлопці, потрудіть голови, коли є в них що трудити...

Цілий вечір ходили хлопці по тундрі, ночі прихопили. Погодка була хоч куди, безвітряна, морозець пощипував, прочищав ніздрі, горло, полегшував душу й голову. Вільно було застоюному тілу рухатися, котитися, мчатися на лижах, видно так далеко, що земля й справді кулею вдалині закрюглялася, на горбочку кулі наче сторожові вишки мерехтіли заледненими віконцями — то зблискував лід на приморських скелях. І якщо довго на них дивитися — скелі починали рухатися, розсипатися. Над заледненим камінням морського узбережжя ненадовго зависло сонце, яке немов стало зайвим на небі. Висіло, висіло і зникло. Не зайшло, не впало за горизонт, а саме зникло — його ввібрав у себе без останку, всмоктав, як стару, заяложену пустушку, вузький червоний рот, розтулений над скелями, і одразу все: і зацімлілу рожеву кручу, і скелі, і білі сніги, над котрими якийсь час ще тріпотів, догорав червоний клапоть неба, — затягло згуслим мороком.

Тундра поринула в глибоку тишу. Тіні, поки що нерухомі і теж беззвучні, опустилися на неї згори, придавили світло, стиснули простір. «Сонце зайшло до весни», — здогадалися зимівники, і в кожного з них серце стиснулося в грудях, холодом ні на що не схожої розлуки обвіяло нутро, і таке гостре почуття безнадії охопило душі мисливців, що вони, хоч і бродили нарізно один від одного, не змовляючись, вирішили: «Вирушаємо!»

Але в тундрі щось ворухнулося, зрушив сніг, захитався простір навколо, то там, то тут почало чиркати іскрами, і небо, щойно каламутне, важке, порожне, раптом розчинило ворота прозорим і мінливим світлом. Страх і захват охопили душу. Треба б тікати, але не було над собою влади. Серед нічної осяйної тундри, обіпершись на таяк, стояв Миколка, стояв Архип, стояв біля хатинки старший, і всі вони усміхалися розгублено й привітно, не розуміючи, що з ними, чого така полегкість?

До зимовища мисливці повернулися разом, у пізній для цих місць час. Назустріч вивалився пес Шабурко — названий він за прізвищем господаря, щоб помститися за те, що злупив з мисливців нечувану ціну, скориставшись з їхнього безвихідного становища.

Дихаючи холодною парою, хлопці ввалилися в хатинку і в один голос заявили:

— Залишаємося!

— Залишитись — не від напасті, та коли б, лишившись, не пропасти.

— Який чорт! Не ми перші, не ми останні. Чого нам без здобичі вертатися? Манаття кидати? Неустойку платити?..

— Ну, ну! Колефтиф наполягас. Колефтиф — сила!

Підігрівши їжу, старший дістав із запасів півлітра спирту, мовчки налив повний кухоль, витяг ножа з піхов, різонув по руці, кров'ю спирт розвів. «Починається!.. Обличчя хлопців витяглися, під шкірою холод захрускотів.— Найшло на старшого. Всі вони, ці «колишні», люди неврівноважені і що їм на думку спаде — спробуй угадати!» Цап Миколку за руку, чирк ножем по пальцю, кров зціджує Миколчину в кухоль старший.

Архип побілів, до дверей позадкував, щоб вискочити з хатинки, та не встиг, старший його перехопив, теж йому пальця порізав.

Побурів спирт од крові, огидний на вигляд став. Зажурилися хлопці, чекають, що ж далі буде? Старший примочив ранки спиртом, звелів забинтувати пальці, запалив свічку і, капаючи воском у всі чотири кутки зимовища, забурмотів страшне заклинання: «У добрий час мовити, а в поганий помовчати. На густий ліс, на велику воду, на свою і товаришів червону гарячу кров, на свій чистий піт під грудьми, на живу душу слово намовлю: безока туга, змія костяна — цинга, люто голодне, люто холодне — обминайте нас, киньте нас, ідіть геть за сонцем, закружляйте на вітру, розтоп'їться від воску ярого, осліпніть від вогню палахкотючого, оглухніть від слова клятвеного, околійте від хреста святого! Хто біло-горючий камінь Алатир згризе, той мій заговор переможе! Ні вдень, ні вночі, ні в час ранкової зорі, ні в час вечірньої, ні в обідній час, ні чоловік, ні чаклун із чаклункою, ні жінка, ані літній, ні старий, ні сама тундряна відьма з тим словом моїм, заклятим, вірним не впораються, не переможуть його. Амінь...»

Приліпив старший свічку до столу, змовк знесилений. Хатинка освітілася, бадьоріше в ній стало, не те що від тріски і грубки. Гас і свічки берегли, світили чим могли, палили здебільшого ганчірку в реб'ячому жирі. Хлопці на нари залізли, ноги підібрали, пильно дивляться на старшого. А він розлив спирт у кухлі, звелів присунутися до столу, підняти кухлі, тримати їх високо й дивитися один одному в очі, поки він, старший, буде проказувати клятву, і всі слова повторювати слідом за ним.

Хлопці спершу з боязкою усмішкою, як сичі, булькали, виригували якусь примовку щодо моря-океану, острова Буяна, звіра ризкучого, снігу сипучого, але повернуло й на серйозне

— Чи буде, чи не буде удача — жити союзно. Сподобається чи не сподобається якесь слово старшого — не перечити і зла ніякого одне на одного не носити. Все викладай, чи погане, чи добре. День скінчився, ніч настала. Снігу на зимовище намете — могила. Працювати, рухатися й розмовляти, розмовляти. Час важкий, не дружно жити — це, виходить, погибель. Довбати корита в пастках і ловушках, якщо звірок потрапить, то щоб не розплющило його, щоб не погризли інші звірки й миші. Пасток ставити більше, навального песця не буде, треба його старанням брати, принади не шкодувати, нехай смердить, живність принаджує. Світла мало — плямочка за добу, значить, бігати швидко, але берегти себе, не запарюватися — один простудиться, захворіє — капець усім. Договір наш кров'ю скріплений, такий договір смертельний. От якби добути жильної крові, випити чистою, та, вас жаліючи, не став тіла молоді калічити... — Старший покидав пучкою пальці над кухлем, хукнув, видихаючи із себе повітря, вихлюпнув замовне зілля в рот, утерся рукою, зажував питво підв'яленим хвостом пелядки. Молоді його напарники з огидою випили рожевий від крові спирт, пересмикнулися, захрумтіли рибою.

— Так, ось іще що, хлопці, — почекавши, коли вони переведуть дух і закусять, вів далі старший, — солоного багато не тріскати, снігу не хапати, з хлібом акуратніше — куховарите, борошенцем смітите. Шабурку на норму! Розпустив черево, як генерал! І пам'ятайте щогодини, щохвилини: в тундрі заблукати страшніше, ніж у неходженій тайзі.

Спирт розібрав хлопців, на душі потепліло, по тілу блаженство розлилося.

— Та добре, — зупинили вони старшого, — годі повчати!

І потекли години, складаючись у довгу добу, а довгі доби в ще довші тижні. Песець не йшов. Потрапили до пасток дві лисиці, із запалим черевом, кістяві, в рідкошерстій шкурі, прибудився якось горностаї — занесло його в лісок, завалений снігом до колючих верхів'їв. На берегах Дудипти і біля озера гарно ловилася куріпка в сильце, поки не задавило заметами сланики. Але почалися хуртовини, і урвалася всяка робота. Забавлялися полярними совами. Застромлять у тундрі тичку або палицю, на вершечок капкан припасують — сова бачить вночі і в хуртовину, не облетить жодного предмета — їй теж хочеться на чомусь твердому посидіти, покрасуватися. Їли сов. Не куріпка, звісно, м'ясо гіркувате, смаленим кожухом або мишами тхне, зате пуху, пуху від сови, пінистого, легкого — гори! От була б радість жінкам, та де вони, жінки ті?

Залягла зима на П'ясині, на Дудигті, по всьому Таймиру, зрівняла снігом западини річок з берегами, шурхонеш — напурхаєшся, поки вилізеш. Сніг ще не перемерз, пухкий, ще обличчя до крові не січе, слава богу. Скелі, що бовваніли край примор'я, розчинила, ввібрала в себе та сама безгомінна ніч. А лісок, що острівком найжачився серед тундри, геть зашипало снігом. Переливаючись, іскрилися аж до болю в очах сніги, та небо, чим далі в зиму, тим живіше світилося й рухалося. Але вже не лякало і не заворожувало мисливців північне сяйво, та й сягало воно землі все рідше й слабше — підступала пора диких, буйних вітрів і навальних метелиць. Коли трохи розпогоджувалося, мисливці поспішали при світлі зірниць пробігтися по пастках із кволо тліючою надією на удачу. Ось і впала полярна хуртовина, загнала промисловиків у зимовище, запечатала їх у хатинці, заліпила вікно, забила двері, загнала в сніговий забій. Лише димар стійко стирчав із снігу, смітячи на вітрі іскрами, клубочачись низьким живим димком.

Час спливав ледве-ледве, розмовляти мисливцям нема про що — все переговорили; домашньої роботи ніякої — все переробили, а вітер усе дикіший, лютіший. Підняло сніг над тундрою, в одно злилися земля й небо, разом кружляючи, летіли вони в якісь простори, де ніякої тверді немає, і мисливська хатинка, затиснута снігами, випльовуючи комином дим, теж летіла, кружляла серед завивання, свисту і чортячого реготу. В замороженому вікні ледь примітним полиском ворухився відсвіт вогню в грубці, тицявся жучком туди-сюди, шукаючи шпаринку в товстих натьоках льоду, і ця краплинка світла, ця зірочка, проткнувшись у непроглядну птьму, і нагадувала про стійке існування світу.

Час доби — день, ніч — визначався за годинником та ще за Шабуркою. Собачка, що заспався в хатині, раз на добу просився надвір і до такої ж норми привчив і своїх господарів, які безвільно поринали в мовчазність, розслаблювалися від неробства, лінувалися відкидати сніг від хатини, замітати долівку і навіть варити їжу. Старший стягував за комір мисливців з нар, змушував робити фіззарядку, придумував щось для роботи або розповідав про своє життя, і таке воно в нього виявилось змістовне, стількома пригодами сповнене, що вистачило оповідок надовго. Хлопці слухали й дивувалися: скільки ж може побачити, пережити, звідати одна людина, і радили старшому, поки робити нічого, «скласти роман» на папері. Старший погодився, але ж паперу в хатині обмаль, усього кілька зошитів, то вже потім, на старості якось засяде складати роман, а поки що слухайте, хлопці, далі.

Люта зима, вітер, що пронизував не лише тіло, а й душу, при-вчать справляти нужду по-пташиному, майже на льоту. Архип не міг пристосуватися до такого вихрового режиму, не-легко все в нього входило, а ще важче виходило. Він до того замерзав на вітрі, що засакаував у зимовище із штаньми в ру-ках, неспроможний уже застебнути їх. Одного разу і зовсім забарився Архип надворі. Старший послав Миколку за напарни-ком. Накидаючи на плечі тілогрійку, Миколка весь наливався несподіваним гнівом: «Щоб його розперло, ненажеру! Знайшов час розсиджуватися! Огрію дрючком по спині — знатиме!»

До промислової бригади зтягнув Архипа Миколка. Пра-цювали вони разом у таксопарку: один — шофером, другий — слюсарем. Архип — виходець із кержаків, хоча повільний розу-мом і на руку не проворний, але працювятий, бережливий, по можливості за своє не вип'є. Надійним, міцним, а головне, слухняним артільником здавався Архип і несподівано перший згас, частіше й частіше огризається, посваритися норовить. Спочатку справлялися з собою Миколка й бугор, намагалися не зважати на буркотуна з таким рідкісним, древнім іменем. Але ось почало їх чимось дратувати все в Архипові, навіть ім'я його, яким раніше потішалися, стало їм неприємним.

Архипа біля зимовища не було. Миколка гукнув раз, удруге. Голос його ніби відламувало від рота й одразу закручувало вітром, глушило снігом. Старший, почувши крик, застогнав, підскочив, шапку натягнув, Шабурку викинув з-під нар у сні-гову круговерть, сам метнувся слідом за ним, люто матю-каючись.

Шабурка вмить знайшов Архипа. Стоїть мисливчик за хати-ною, притримує штани, набиті снігом, силкується закричати, але пельку снігом запечатує. Заблукав у пурзі молодий мисли-вець, добре, що не метушився, не бігав, загубивши хатину, а то загинув би.

Ніби й небагато часу минуло, а встиг заохолдити дещо Архип, рот його звело, навіть зуби не цокотіли, лише стогін виривався, і слюзи текли з очей.

Загнано, панічно дихаючи, зтягнули напарники Архипа в зимовище, поклали на нари, взялися відтирати. Зігрівся, відійшов Архип. Старший йому «Отче наш» у напучення і наказ усієї артілі: поки хурделиця не вщухне, ходити в помийницю. Проста така операція вдалася тільки старшому. Хлопці мучилися, соромлячись один одного. Той, хто бував у лікарнях та госпіталах «лежачим», знає, що насильна ця штука гірша від будь-якої кари.

Першим знову не витримав і розсердився Архип.

— Звик до параші! То й сиди на ній! — зарепетував він і намірився надвір, забувши, як замерзав зовсім недавно, вовком вив, коли його відтирали. Миколка солідарно з Архипом теж шапчину на голову, теж на волю. Старший скочив до дверей, закрутив у кулаки тілогрійки на хлопцях.

— Шмаркачі! — ревів він, визвірившись. — Із снігу викопувати вас, гарненьких, біленьких?! — І, відкинувши обох до нар, ще й штурхонує, не боляче штурхонує, але несамовито, та й ляє їх довго, зовсім якось образливо, мов хлопчаків, і так захопився цією розвагою, що роздратував Архипа. Насупився, захропив старовір і мовчки пішов на старшого.

Наче смертельні вороги, зійшлися артільники посеред хатини, схопилися, роздерли вмить один на одному сорочки, гарчали по-собачому, хапалися за горло, дряпалися, гамселили кулаками по чому попало. Бризнула, зашкварчала на грубці кров, запахло горілим м'ясом.

— Хлопці-і! — закричав Миколка, втискаючись поміж напарників. Та де вже йому, хирлявому, справитися з двома здорованями, які так ламали один одного, що тріщали кістки. До пояса голі, в кривавих ссаднах, мовчки дубасять — ані матюка звичного, ні зойку, лише хропіння, гарчання — звірі, та й годі.

Каганець упав, згас. Темрява в хатині, вітер шаленіє за дверима, і лютують у пільмі два артільники.

— Хлопці-і! — закричав щосили й заплакав Миколка. — Хлопці! Схаменіться! Хлопці-і-і... Лю-уди! Караул!..

Зблиснув і вивалився з грубки вогонь. Хатина сповнилася димом — перевернули грубку придурки й одразу ж відскочили од вогню, протверезуючись. Миколка заливав головешки з чайника розталим снігом.

— Дурні! Суки! Зарази! — все кричав він і плакав. — Згоримо в тундрі, що тоді?!

Старший заліз на нари, забився в куток, натягнув на себе ковдру. Архип кашляв від диму до блювоти, сичав, силкуючись щось сказати, непримиренно тицяючи пальцем туди, де причаївся старший. Миколка ставив залізну грубку на місце, в ящик із землею.

— Однак-ково, однак-к-ково... Він мене... Я його... — почув він.

— Чого бурчиш, га? Зовсім уже того?! — потицяв Миколка себе пальцем у скроню і зненацька стусонує Архипа так, що той опинився за дверима, які мерзло крякнули. — Охолонь, придурку! — Зібравши в грубку чадні головешки, випустивши пару й дим із зимовища, Миколка прокашлявся, висякався... й, ви-

тираючи пеленою сорочки брудне від сажі й сліз обличчя, із сумною злістю звернувся до старшого: — А ти який, ти! Сурйозна людина! За колектив, хоч і маленький, відповідальний...

Старший ворухнувся на нарах, зашарудів пересохлою осокою, намацуючи одержину, зіліз униз, кивком показав на чайник — злити, мовляв. Умивши розбите обличчя, почав утиратися ганчіркою.

— Та якби не було води, — ворухнув Миколка чайником, — погоріли б і, як пси, здохли б серед тундри.

— Кепсько, Миколко, кепсько... Атож, кепсько, Миколко, кепсько. Почалося! А поклич-но цю жертву невідального абурту, бо простудиться, придурок!..

Зійшлися в одній хатині артільники, де подінешся. Не розмовляють, від цигарки один в одного не прикурюють, принципіві. Пики в обох позапухали, темними синцями наливаються. Отакі красені! Навтішалися, віддупцювали один одного, розрядили злість. А що ж воно далі буде?..

Зваривши поїсти, Миколка дістав з горища хатини із недоторканого запасу пляшку спирту, розвів, у кухлі поналивав і, як сердита, але кмітлива, добросерда господиня, звелів поцокатися й випити мирову.

Поцокались, випили. Миколка хоч і стримано, але вже з деякою полегкістю й запобігливістю розсміявся:

— Е-ех ви-и!

Старший стиснув рукою обличчя, ніби стираючи з нього щось, провів згори донизу.

— Буває! — сказав покаянно. — Але більше не треба.

Архип теж щось буркнув і відвернувся. Випили ще по маленькій, намагалися заговорити. Проте розмова загрузала, уривалася. Порушився душевний зв'язок людей, їх не об'єднувало головне в житті — робота. Вони надокучили, набридли один одному, і невдоволення, злість назбирувалися усупереч їхній волі.

Але буває кінець хурделиці і в тундрі. Прокинулися вранці — тиша, та така оглушлива після, здавалося, вже вічного завивання вітру, бряжчання димаря, гулу снігових хмар, що аж тривожно від неї. Старший вийшов надвір, загорлав, шапку підкинув, загилив її, спіймав Шабурку, покотився, обнявшись з ним, по снігу.

Мисливці розбрелися в різні боки відкопувати пастки. Сніг зробився глибоким, мело довго. Песці в пошуках корму почнуть тепер кружляти по всій тундрі, чого доброго, й цих місць не обминуть. Брехали, дурили самі себе мисливці — треба ж було вірити в щось, і вони переконували себе: буде, буде удача, хоча й запізнiла.

Задихаючись рідким повітрям — видуло з нього вітром ки-сень, холодом вибило вологу із снігу, в круговерті сніговиці виварило з нього клейковину, мисливці блукали по тундрі, відшуквали заховані в в'ямках пастки і, на подив собі, чимало їх відкопали. Сови, чуючи корм під снігом, розгрібали замети, наводили на місця. Ось тільки мало залишилося біля Дудипти сов, повиловлювали їх мисливці капканами, звели безтурботно, тепер похопилися, та вже нічого не вдієш.

Миколка придумав собі заняття: волокти на паливо жаркий в'юнкий кряжик. Лісок був по маківку завалений снігом, доводилося докладати багато сил, перш ніж відкопаєш лижею суховерхе деревце із скляно ламким від морозу гіллям, з прикипілою до плоті дерева болонню і корою, під якою зупинився сік. Миколка цюкав сокирою деревце. До леза сокири білим жиром липла смола модрини, тонкими павутинками пронизуючи річні, щільно притиснуті кільця, не давала згаснути диханню, яке з літа піднялося по неглибокому, але жиловому корінню. Маленький лісок, лише острівок крихітний, і гілок живих на кожному деревці з п'ять, не більше, а як розкопаєш сніг до землі, глища лежить, хоч і тоненько, хоч і на плісняву схожа, але все ж нагадує про літо, про тайгу. Ліс жив, боровся за себе, йшов уперед на північ, до холодного океану. А рубати його ой як жаль. Миколка вибирав деревця зламані, напівусохлі, відбиті від табунця. Зваливши модринку, сідав на здутий окоренок, перепочивав, думаючи про складність всякого життя, про те, яка триває скрізь важка боротьба за існування.

Зробивши із товстої мотузки петлю, Миколка надівав її через плече і, чиркаючи камусними лижами, пер до хатини деревину по вже добре накоченій лижні, радіючи тому, що хурделиці нема і, може, вона не скоро буде, що попрацював він добряче, що наколувають вони з модрини сірки, витоплять у склянці, жуватимуть її — все ж для зубів робота. Можливо, треба видовбати ополонку на Дудипті, наносити води, натопити в зимовищі й побанитися — ще бракувало завошивіти — ото вже найгірше.

По цілковитій тиші, по тріскучому морозу й рипінню снігу під лижами, по яскравих, із краю в край, сполохах можна було здогадатися — погода ще протримається і, отже, перепочинок їм буде. Ніч морозна, така ясна, що попереду все видно. Та що там бачити? Сніг і сніг. Навіть в'юнку стрічку річки Дудипти й озеро застругало хурделицею врівні з тундрою, лише подекуди, обдавлений, сірів сніжок з навітряного, південного боку, позначаючи крутий поворот річки або підмитий берег. Навколо озера, ніби від сплеску, завмерли гребені снігу — замело куці

слаників. Боронь боже задуматись, наскочити лижами на кучугури ці, а ще гірше, на закрут річки — провалишся, і потече сніг, як пісок, живцем схвати може. Бийся, виборсуйся тоді, торуй траншею, якщо сили є.

У білій тиші тундри, тінистій, дзеркально мерехтливій від сьайва, охоплює блаженство, з'являються видіння: судно із щоглами й драними вітрилами, вузькомордий білий ведмідь з безголосо роззявленою пащею, нарти з упряжкою оленів, на нартах знайомий ще по Плахіну евенк Ульчин. Сидить бойє з хореем, іней облямовує його пласку морду, чорні очиці радісно світяться з білого, проте хореем не ворухить, губами не чокає, «мод-модо» не кричить, олені не форкають, не збивають снігу. Пливають олені, та усміхається очицями бойє. «Згинь, Ульчине, пропади! — боязко відхрещувався Миколка. — Ти помер, ще коли ми всією сім'єю в Плахіні зимували. Ти з татом горілку жлуктив. Думаєш, забув?..»

Одного разу Миколка побачив собаку — зупинився віддалік, білий із сірими цятками на ногах, чекає, приязно хвостом виляє. Знайомий собака, дуже. Защеміло серце: «Бойо! Бойо! Бойо!» — Миколка скинув лямку, схопився на ноги, побіг — нема собаки, горбочок замість собаки. Який жах! Миколка витер піт із чола, хотів перехреститися — не знає, з якого місця починати.

Найбільше він боявся зустріти шаманку. Ходить шаманка тундрою давно, в білій шубі з випоротків, у білій заячій шапочці, в білих волохатих рукавичках, за нею білий олень із срібними рогами йде слідом, головою похитує, шаркунцями подзенькує. Шаманка жениха шукає, плаче ночами, співає, кличе жениха, та ніяк не докличеться, тому й чарує будь-якого стрічного чоловіка. Щоб жених не довідався про гріхи її любовстрасні, до смерті замучивши чоловіка пестощами, шаманка закопує його в сніг. До людського житла близько шаманка не підходить, боїться тепла. Серце її тундрою, мерзлою землею породжене, закрижаніле серце, може розтанути.

Казочку таку хлопцям розповів старший і вчинив, як потім виявилось, нерозважливо. Хлопці соромітно жартували, аж постогнували, валяючись на нарах: «Еге-ге, сюди б оце зараз шаманочку, ото б!..»

— Не дурійте, не дурійте! — злякано витріщав очі старший і повчав: — Схаменіться, нехрещені пики! Нав'язливі отакі штукенції, ще накличете...

Шаманка з'явилася, коли Миколка пер з лісу деревину і бачив, як наче пилом набухаючою хмарою витісняє, відпихає з неба мерехтливе світло зірниць. Попереду часом витеребить білу пір'інку, полетить вона, кружляючи і перекидаючись. А слідом

пушок сміється, дрібнесенький пушок, жменька його, і серцю тривожно — народжується хурделиця. Легкий, пробний поки що рух почався по тундрі, небо дзувається, набухає темною силою. Миколка наліг на лямку, напружився і, частими, дрібними ковтками хапаючи повітря, хутчіше зачиркав лижами, низько нахилившись головою, подавшись уперед усім тілом — так ніби легше й швидше йдеться. Але ось раз і вдруге щось хитнулося в очах, сніг став червоно пливти, густо іскритися, у вухах пронизливо задзвеніло — повітря, розріджене повітря північних широт гнітило організм — потрібна передишка. Миколка зупинився. Покотилася деревина і штовхнула в зап'ятки лиж, сніг згасав, дзвін із вух виходив, подих вирівнювався.

І в цей час із мінливого, нервово миготливого світла, із хвиль зірниць, які перекочувалися вже по одній половині неба, виплила в она і, не торкаючись розшитими бакарями снігу, зовсім навіть не перебираючи ногами, стала наближатися, безмовна, прегарна. Довгасті розкосі очі її світилися манливо й сумно, обличчя бліде — дитина білої тундри. Може, боліло щось усередині, серце, може, недуже, вада, може, в ньому якась? Піймавши себе на тому, що він думає про шаманку як про живу, насправді існуючу людину, Миколка голосно кашлянув, навмисне брудно вилаявся, плюнув під ноги зневажливо і поспішив до зимовища, яке було вже близько, намагаючись не підводити голови і не озиратися, хоча й бігали мурашки по спині, здавалося, ось-ось вчепиться шаманка пальцями в комір, що тоді робити? Голова сама по собі втягувалася в одяг, ноги тремтіли в колінах, уривався подих. Тільки біля дверей хатини мисливець озирнувся й помітив шаманку, що примарно віддалялася. Перехопивши його погляд, вона ніби зупинилася й перед тим як розчинитися в снігах, здійнятися на хвилях зірниць у височінь, кволо й докряливо усміхнулася йому. Блакитне світло, що пронизувало згуслу ніч, сочилось з її грудей, і видно стало її серце, схоже на вухате зайченя, яке зіщулилося в грудочку й ледь тремтіло від налітаючих поривів вітру.

Знявши лижі й лямки, Миколка швидше заскочив у хатину, витер лоб, знесилено впав на колодку біля грубки.

«Хто це за тобою гнався? — поглядом запитував старший, і щоб не вдаватися в пояснення, Миколка швиденько почав передаватися. Одяг мокрий, пара валувала з-під сорочки. «Не треба б так пітніти», — мляво подумав він.

Миколка нічого не сказав напарникам про шаманку, думаючи, що поки перечікують хуртовину, відсиджуються в хатині, примара відійде, і навіть самому собі боявся признатися в тому, що він цього не хотів, ревниво беріг у собі видіння, спав неспо-

кійно, зробився потайним, і ледве скінчилася хуртовина, почав збиратися в тундру. І раптом помітив: його напарник, тихохідний і тугодумний Архип, бігає по хатині, щось шукає, кудись квапиться, кидаючи божевільні погляди в шибку обкиданого морозом віконця. «А що, як йому вона теж привиділася?! — обпекла ревнива підозра Миколку. — Вб'ю! Застрелю! Не дам!..»

— Ви чого це, молодці? Чого? Ніби почманіли? — занепокоївся старший. — Чи не шаманка, бува, заманює? Наплів я вам. От дурень так дурень! Хрестіться, казіться, горлайте, з рушниць паліть, сокирою рубайте, але не піддавайтесь. Хвороба це, хлопці, страшна хвороба...

Омана. Міраж. Хвороба. Ну й нехай! Порівняно з дивним видінням, яке обіцяє щось таємне, небувале, їхнє жалюгідне життя так їм остогидло, що не було ніякого бажання боротися за нього. Хлопці бажали перемін, якоїсь дії, шалена плоть від самої лише думки про шаманку запалювалася в них, штовхала на безумство.

І, виразно усвідомлюючи, що робити цього не можна, одного разу Миколка скинув із себе лямку, вивільнив ноги з круглих кріплень лиж, чомусь поставив їх торчком і встиг ще відзначити: лижі стали схожими на страшних змій кобр із злісно роздутими шиями, яких він бачив у кіно, коли служив у армії, — їм майже щодня показували кіно. Е-ех, армія, друзі, люди, міста, будинки, вогні, машини! Де вони? Чи були вони?

Спираючись на таяк, він наближався до шаманки, а вона задкувала від нього, ухилилася. Він її хапав, палко нашіптував їй російські й евенкійські ніжні слова. Вона розуміла їх, похихикувала, грала очицями. Зовсім він її заморочив, наздогнав, схопив за косу, але м'яко відокремилася коса від голови шаманки, і так з витягнутою, міцно стиснутою рукою Миколка зсунувся під яр Дудипти, й лежав якийсь час ниць у снігу, і плив кудись разом з осипом, не вірячи омані. Сніг усе накочувався, накочувався зверху, перемерзлий, сипучий. Він заповнював, вирівнював кожен горбочок, кожну вибоїну. Заборсався, забився хлопець, втратив бажання думати й боротися, коли нарешті побачив над собою, на урізі Дудипти собаку, того самого, білого, із сірими цятками на лапах і голові, рідного, вірного собаку.

— Бойо! Бойо! Бойо! — Людина дерлася, пливла по снігу до собаки. Повискуючи, крутячи хвостом, собака повз назустріч їй, і разом з ними повз, посувався сніг, з якого виметнулася раптом і ткнулася гостряком в обличчя лижина. Людина схопила її, підсунула під себе і, як у дитинстві на дощечці, погреблася наперекір течії, крізь цей нескінченно повзучий сніг.—

Бойо! Бойо!.. Бойо!..— Але собаки ніде вже не було, зате ось вона, друга лижа. Відкопавши її, людина прилягла, згорнулася бочком на двох лижах, мокра, наскрізь пронизувана холодом і вітром, вона гріла диханням руки. В розривах вітру їй вчувалися крики, гавкіт, тупий стукіт. «Стріляють! Рушниці!» Не маючи сили зняти рушницю зі спини, він намацав позаду гладеньке ложе, відтягнув не пальцями, а всією долонею курок, засунув у скобу вже онімійий палець, відсунув цівку від потилиці вбік і натиснув на залізо. Біля лівого вуха зметнулося полум'я, гахнув грім, голову відкинуло хвилею пострілу, вухо ніби забило пижем, ноги стрільця підламалися, і він упав поперек лиж...

Хвороба напарника налякала і поєднала старшого з Архипом. Останнім часом вони вже не просто гризлися, а хапалися за рушниці й сокири. Миколка розумів: настане час, і йому вже буде несила розборонити зв'язчиків, не справитися з двома осатанілими чоловіками, хтось когось із них порішить або ж він їх із рушниці обох покладе — така думка йому теж голову посвердлювала — не умовляти, не розбороняти; не панькатись із здорованими, а вгатити по кулі кожному — і пропадай усе, погибель то й погибель, суд то й суд — не вони перші, не вони останні на зимовищах стріляються..

Лікували Миколку артільники наполегливо: палили до червоного грубку, обмазували хворого гірчицею, вливали йому в гарячий рот спирту, капали в питво розтоплену сірку, кидали в кухоль гарячу монету — срібнячка. Миколка кидався на нарах, кричав: «Йо!.. Йо!.. Йо!..»

— Що це він?

— Не знаю,— Архип чухав потилицю, вгадуючи,— собаку, може? Собака в нього був, Бойо..

— Собаку? Собаку — це добре! Собака — друг.

Гнали мисливці піт аспірином із хворого, компресами, пляшками з гарячою водою і домоглися саго — температуру збили, простуду геть вигнали, але при цьому надірвали не дуже-то міцне серце напарникове. Старший знав усе: як виганяти простуду, як робити із хлібної м'якушки суміш і за саморобними трафаретами зробити карти, з уламка залізяки ножики, із шматка бляхи казанок, із кістки запальничку. Він міг зварити юшку із сокири, вигадати гуляш із підметок, шити без ниток, прати без мила, коптити рибу, щоб диму не видно, сушити м'ясо, щоб запаху не чути, рятуватися від цинги глицею, будувати землянку без сокири і вичинити для неї оленячий міхур руками, мертвого собаку перетворити в живе опудало. Не знав і не відав старший, як і чим лікувати серце — в його житті

серцем займатися було ніколи, хоч би грішне тіло вберегти. Десь чув чи розумом своїм гнучким і проникливим старший дотямкував: з хворим серцем треба менше ворухитися, не бовтати нутрощами, і, дивись, воно, гаряче, заспокоїться, набереться сили, вирівняє хід. Архипові, переляканому і слухняному, старший звелів носити дрова із закладених рибою ям, складати їх у стоси неподалік від зимовища, не палити гасу в лампі, обходитися скіпкою, риб'ячим жиром і лише в крайньому разі запалювати свічки.

Артільники чекали на літак. На фартове полювання вже ніхто не сподівався. Якось приніс Архип пса, худючого, маленького, із сирію, ніби присоленою, шкуркою. Кістки в шкурці наче потовчені. Голова звірка подзьобана совами, порожньо темніли очниці, в щілинах голенького черепа буріла засохла кров — у тундрі лютував голод, почався падіж.

«Смерть! Ось вона яка!» — Горло хворого засіпалося, напружилися жили на шиї, розтулився зморщений рот, оголивши цинготні ясна, що сочилися червоним.

— Боюся-а-а!..

Здаля долинуло:

— Нічого, Миколахо, нічого... Кріпися! Ми з тобою! Ми не покинемо...

У грудні, як домовилися, літак не прийшов. Сподівалися, вірили — до Нового року то вже неодмінно буде літак. Маківку зими посипало дурним снігом, справила новоріччя люта хуртовина, похитала хатину, побряжчала димарем, помучила людей і природу досхочу, та як тільки вщухла хуртовина, зачуфиркав у небі літачок. Спершу він «промазав» хатину, подався жваво до моря, яке змерзло з берегом і тундрою, де й розбитися міг об скелі, заметені снігом, але Архип такі вогнища напалив, нахлюпавши гасу на дрова, а старший так бабахав з рушниць, що літак здригнувся й завернув на друге коло. Побачивши сигнал, знизився, погойдав крилами і, щоб не перекинутися догори черевом, випробував лижами сніг, ковзнувши над самою землею. Архип наперемінки із старшим весь час утрамбовували і прикочували сніг саморобними котками, зробленими із колодок, які натягав Миколка, наче знав малий, що вони згодяться.

Щасливо приземлившись, літачок покрутив пропелером, гуркнув, чхнув і завмер. Знаючи, як їх скрізь чекають, пілоти, усміхаючись, вийшли з літака і побачили картину: на снігу сидять двоє здоровенних змерзлих чоловіків і плачуть, через поріг зимовища перевалився виснажений парубійко в спідній, просторій для нього сорочці і наче в тайзі когось кличе:

— Йо! Йо! Йо!..

Решту зими Миколка пролежав у крайовій лікарні, одержав групу інвалідності, яку дають лише кандидатам у покійники — першу, але не здався смерті, вилікувався тайгою, річкою, свіжою рибою, дичиною, і незабаром перевели його на третю групу. Зміцнівши здоров'ям, він виїхав з Ігарки до родичів дружини, в старовинне приєнісейське селище Чуш, влаштувався на роботу в рибкооп шофером.

Одного разу ми всією сім'єю зібралися й поїхали в гості до брата. Як і колись, був він моторний, метушливий, балакучий, на здоров'я не скаржився, всім норовив догодити, порадувати гостинністю. Знаючи, який я запеклий рибалка, пообіцяв повезти нас із сином на річку Опариху, щоб відвели ми душу на харіусах.

КРАПЛЯ

Хоча й поманив Миколка річкою Опарихою, але сам чомусь зволікав з від'їздом. «Ось Якимко прибуде, тоді й вирушимо», — запевняв він, час від часу вибігаючи на берег Єнісею, до пристані.

Яким — близький друг брата — поїхав до Єнісейська вербуватися в лісопожежники і, як я здогадався, вирішив «розміняти» підйомні, тому що не любив носити за собою будь-які цінності.

Я кортав час біля селища, на гальковому місці, названому Карасинкою — тут стояли цистерни з радгоспним паливом, звідси назва, — тягав вудочками прудких чабаків і річкових окунів, білочеревих, яскраво-смугастих, зухвалих. Прудкішими за них були тільки йоржі — вони не давали жодній рибині підходити до корму.

Вдень ми купалися й загорали на сонці, яке набрало спекотної сили, літо того року було жарке навіть на півночі, і вода, звісно, не така, як на Чорному морі, але пірнути в неї усе ж таки можна.

Чи то через сидячу роботу, чи від того, що курити покинув, тітки запевняють — у прадіда вдався, прадід черевань був, — обважнів я, аж соромився себе такого і тому ходив купатися якнайдалі від людей. Стояв я в плавках на місці Карасинці, не відриваючи погляду від вудочок, і почув:

— Йо-ка-ле-ме-не! Це скільки продуктів ти, пана, переводис?! Оце так це рево! Справжній зах!

По Єнісею човном спливав парубійко в світленькому й ріденькому волоссячку, з приплюснутими очима і зовсім простодушною на тонкошкірому, обвітреному обличчі усмішкою.

По слову «пана», що означає хлопець, і по вимові, характерній для жителів нижнього Єнісею, я здогадався, хто це.

— А ти, селядюд вузькоп'ятий, хлебчеш горілку й не закушуеш, от і приросло в тебе пузо до спини!

Парубійко підгріб човна до берега, підтягнув його, подав мені руку — знову ж таки звичка людини, яка рідко зустрічається з людьми, обов'язково вітатися за руку, і човна неодмінно підсмикувати — низівська звичка: при північному підпружному вітрі вода в річці прибуває непомітно і човна може віднести.

— Як це ти, пана, знаєш, що я селядюд? — Рука сухожилйна, шорстка, і весь «пана» сухорлявий, клишоногий, але збитий міцно.

— Я все про тебе знаю. Підйомні он в Єнісейську пропив!

Яким здивовано закліпав вузькими очіцями, зітхнув покаянно:

— Пропив, пана. І аванси. І русниця...

— Русницю?! Та за пропиту русницю раніше мисливців шмагали. Селянина за коня, мисливця за русницю.

— Хто тепер шмагатиме? Переворот був, воля! — реготнув Яким і бадьоро скомандував: — Змотуй вудочки!

І ось ми котимо по Єнісею до незнайомої річки Опарихи. Мотор у брата старезний, стаціонарний, деренчить гучно, коптить смородом, мчить «сім верст на тиждень, і тільки куцки миготять». Знову ж, нема лиха без добра, а добра без лиха — надивишся на річку, братика з приятелем наслухаєшся. Називають вони себе хануриками, і слово це чи то звуком, чи то боком якимсь личило їм, укладалося, наче цеглина в пічній кладці. .

Яким сидів за кермом — у болотяних чоботях, у розстебнутій тілогрійці, кепчину на носа насунув, мокру сигаретку посмокував. Миколка теж у чоботях, у тілогрійці, яка від поту, диму й дощів, що її намочили, зробилася земляного кольору. Під тілогрійкою в Миколки піджачок, бязева сорочка — звичка мисливців і рибалок: на річці, в тайзі, у човні бути «зібраним» — тепло одягненим за будь-якої пори року.

Брат вузько тулився на лавчині посеред довгого човна, ми із сином навпроти нього, на другій. Гучним голосом, що надриувався чи то через шум мотора, чи то через перебої в диханні, Миколка оповідає про полювання, риболовлю і пригоди, звідані ними. Знайомі вони з Якимом ще з Ігарки. Другок і в Чусу притягся слідом за ним, живе в Миколчиному будинку, і хоч Миколка й одноліток «пані», проте господар, жонатик і тому повчає Якима, і той «слухається товарисса», якщо тверезий.

Слухаючи Миколку, син мій уже не раз падав з лави. Яким біля керма схвально усміхався, розуміючи, що мова йде про них.

...За Опарихою, непрохідною для човна, є річка Сурниха, по якій восени, коли набрякне річка, можна де волком, а де палицею піднятися кілометрів на двадцять, а там риболовля-а-а! Забралися хлопці в глибину тайги, на Сурниху. Втомилися страшенно, аж ноги підкошуються. Але Яким все одно не втримався, перебрів на поріжок, ліг на камінь, довго дивився у воду, потім вудочку закинув. Тільки-но закинув, ту ж мить харіуса підняв, темного, яскравоперого. «Пор-ря-док!» — загорлав. Ну а друг хіба втерпить! І давай вони шурувати, не поївши, не поспавши. Закинуть і піднімуть, закинуть і піднімуть то харіуса, то лінка. В азарт увійшли, про все забули, а вони ж досвідчені тайговики — знають: спершу отаборися, розбий стан, улаштуйся, а тоді вже за діло.

Що вже нашвидкуруч, тяп-ляп зробиш, тяп-ляп і вийде. Коли «спробувати» вирішили, вийняли кошик з черв'яками, взяли з собою лише по пучці, що ж вона, пучка, при такому лові — була та й нема!

— Миколко! — гукнув Якимко з порога, бо рибалив нижче від нього, в кружливій пінявій ковбані. — Черв'яки скінчилися. Ого бере! Сходи, будь ласоцка!

Залишивши вудочку з жилкою нуль шість і двома корками, щоб було видно, коли заклоє, братан подався до покинутих під кущами манаток. Цап-царап — в кошику жодного черв'яка! В тайзі їх не знайти — мох, сирість, подекуди мерзлота, який тут черв'як виживе? Отже, накрилася риболовля! Накрилася праця й старання. Валідол смоктав, очі на лоба лізли, коли тягнув човна по річці, і ось кінець життя.

— Якимку, падло! Хтось усіх черв'яків поцупив!..

— Со ти, со ти, пана! — заревів Якимко і застрибав по камінню до берега, підсковзнувся, впав у річку, набрав у чоботи. Кошика він трусив, мацав, обличчя у нього засунув — нема черв'яків. У Миколки від потрясіння губи почорніли.

— Со це таке! Со це таке! — мало не плачучи, повторював Якимко. — Оступачили нас! Кержакі оступачили! Дружиш з ними, шануеш... — І раптом Якимко змовк, побачивши на пеньку чорного дятла — жовну. Сидить, дзьоба чистить. Далі ще один — клиноголовики, чоловік з дружиною, видно. Такі обое задоволені. Почистилися, дрімати пробують після обіду. Ще з річки почув Якимко, як вони перегукувалися тут, кричали заклопотано, потім на весь ліс стогоном стогнали — пісня в них така — набенкетувалися, весело їм. «А, живоглоти! Шкоду зробили! Тепер тувалет!» — Яким схопив рушницю і картечцю

в дятла. Близько стріляв, відбило бідолашній пташині голову. Друга жовна застогнала, заголосила на весь ліс, чорно влітаючи в глиб тайги. Якимкові мало, що порішив із рушниць птаху, він ще схопив дятла за крило і плюхнув його у воду, як ганчірку. Миколка замахав руками, заревів, валідолину виплюнув і шубовсь у річку слідом за дятлом. «Усе! — жажнувся Яким. — Здувір дружок!» Хотів кинутися рятувати його, але Миколка де вплав, а де вбрід наздогнав дятла, вилловив і на берег примовляючи:

— Ось вони! Ось вони!..

Якимко глянув: черв'яки, наче з копилки, вилізають із дятла, ще й розбігтися норовлять. Другу жовну Яким довго підстерігав, виставивши кошик на пеньок. З'явився розбійник, не забарився. Яким прибив дятла акуратно, але в череві ненажери від черв'яків мало що залишилося. Попробували ловити на пташині потрухи. Харіус, особливо линок, брав безвідмовно, і наловили друзі дві бочечки чудової риби. На цілу зиму забезпечилися, однак відтоді гав у лісі не ловили і черв'яків берегли більше ніж хліб.

...Чи довго, чи не довго ми пливли, а привіз нас моторчик до річки Опарихи, відстукав, відбряжчав, заспокоївся, пара від нього, перегрітого, гаряча валує, водою бризнули з весла — зашипіло.

Яким укотре пропонує податися на Сурниху. Але мені чимось із гирла сподобалася Опариха, найбільша принада, що людей на ній не буває — важко прохідна річка.

— Гляди, пана, не покайся, — попередив Яким, і ми пішли спочатку шпарко, та як залізи в переплетені, полеглі на землю шелюги, то й зрозумів я одразу, чому досвідчені тайговики довго обминали цю річку — тут же справжнісінькі джунглі, тільки сибірські, і називаються вони точно і влучно — шарагою, вертепником і просто дурниною.

Верстви зо дві пробиралися то поповзом, то навкарачки, то сокирою прорубуючись, то краєчком сипучого яру. І ось уже зовсім зморилися! Гнусу в заростях хмари, піт тече по обличчях і шиї, сіль з'їдає протикомарину мазь.

Нарешті перекаст! І одразу крутий поворот, нижче якого річка підмила берег, навалила кущів смородини, глоду, всякого хмизу, дві старі осики і велику ялину. Місце — кращого не придумаш! Миколка зійшов на каміння перекасту і через голову шпурнув під кущі, на глибину товсту волосінь із корками від шампанського. Я подумав, що після такого сплеску і при такій жилці йому не тільки харіус, але й крокодил, коли б він водився в цих холодних водах, навряд чи клюнув би, але не встиг завершити свою думку, як почув:

— Є-е-е-е! — Тонке, щойно зрубане братом вудлице згиналося билинкою під вагою величезного харіуса.

Всі ми кинулися розмотувати вудочки, наживляти черв'яків, і через хвилину я почув булькання, хлюпіт і побачив, як з-під упалої з берега осичини син піднімає харіуса, що яскраво поблискував на світлі. Все в мені завмерло: берег крутий, облутаний кущами, син ніколи ще не ловив такого великого харіуса, хоча спец він по них і неабиякий. Він підняв рибину над водою, але, звиклий рибалити на стійку бамбукову вудочку, забув, що в руках у нього сирий черемховий прут — рибина розгулялася на волосіні, вдарилася об кущ і обірвалась у воду. Очманіло викинувшись угору, харіус лягнув бузковим хвостом по воді та тільки його й бачили!

Потоки лайки, серед якої «розтелепа» була чи не найніжнішою, звалив татусь на голову рідного дитятка. Яким, стоячи по той бік річки, не витримав, заступився за хлопчину.

— Чого це ти напав на хлопця? Хоч би ж було за що! Наловимо іще! — і висмикнув на берег сріблястого харіуса.— Ось, бачиш!

А я ж думав, що на його вудочку ніхто вже не попадеться — вудлице як голобля, жилка — товщої не продають, поплавець із пінопласту, завбільшки з огірок, гачок якраз для широкої пащеки минька. Я перестав лаятися, пішов шукати «гарне» місце, бо якщо не знайти такого, на уральських річках, наприклад, харіуса не зловиш. Загнали його там, бідолаху, в куток, і таких він страхів натерпівся, що зробився недовірливим, нервовим і, перше ніж қлюнути, надіне окуляри, обнюхається, обдивиться, та й шусть під корч, як найостанніший вусач чи пічкур.

З берега впав кедр, потягнув за собою кілька горобинок і вербу. Упавши, дерева утворили щось на зразок непрохідної загати і там, де шарпало їхні верхів'я, кружляв, нуртував вир — неодмінно має тут стояти риба, тому що спиртно можна було вистрибувати із схованки за кормом, але найхитріша, найненажерливіша риба, на мою думку, має стояти біля окоренка, а точніше, під окоренком кедра, в тіні між обламаним гіллям і розгалуженням кореня. Темніла там вимита яма, в ній неквапливо кружляло сміття, а отже, і всякий корм. Треба вміти попасти вудочкою між бережком та гіллям кедра і не зачепитися, але на цих самих засмічених річках Уралу, де харіус і поплавка боїться, примудрився наш брат бачити клювання і зовсім без будь-яких поплавків — упритул до дна, поміж хмизом і куширем проводить гачок, ні за що не зачепивши, добуваючи іноді для юшки рибини, кожна з яких плаває з порваними губами або закінчила протигачкові курси.

Сівці під кущиком шипшини, я тихо опустил біля ніг у струмочок гачок із свіжим черв'яком, шротинкою-грузильцем і чутливим осокоровим поплавцем уральської конструкції — досить навіть верховодці понюхати наживку, поплавець шубовість — та й бувайте здорові! Поплив мій поплавець. Я почав зручніше вмоцуватися за кущем, подивився — нема поплавця. «Роззява! — вилаяв я себе.— Перший закид — і гачок на гіллі!» Потягнув злегенька, у вудлице вдарило, мить — і біля ніг моїх, на камінні забився темний харіус, весь у бузкових пелюстках, ніби весняна квітка сон-трави.

Я помилювався рибиною, поклав її в старий портфель, який дав мені Миколка замість сумки, впевнений, що нічого я не впіймаю, ще раз закинув — поплавець не встиг дійти до стовбура кедра, його хитнуло і стрімко, без ривків повело вбік і вглибину — так упевнено бере лише велика риба. Я підсїк, риба вперлася в бистрину, потягла волосінь на стрижень, але я зрушив її і швиденько виволік на каміння. Яскраво, вогненно сяйнуло на гальці, зігнулося дугою, покотилося, і я, хоч і вважав себе досвідченим і нібито солідним рибалкою, охнув, упав на рибину, ловив її під собою, намагався втримати в руках і не міг утримати. Нарешті мені вдалося її відкинути від води, притиснути, трепетну, буйну, до землі: «Ленок!» — зрадів я, бо багато вже років не бачив цієї незвичайно красивої риби — вона трапляється в холодних і дуже чистих водах Сибіру, Забайкалля й Далекого Сходу, де ленка називають гольцем. На Уралі ленка немає.

Чи вам випадало коли-небудь бачити вихоплену з ковальського горна смугу заліза? Ще не зовсім охолону, на кінцях і з країв ще червону, а з боків уже з бузковим і синім переливом? Більше того, окраплена риба плямами, цятками, дужками, які гаснуть на очах. А до всього ще й гнучке, пружке тіло — ось він який, ленок! Як і всяке чудо природи, прекрасний її каприз зберігається тільки в «себе вдома». На моїх очах такий спритний, гарний ленок тьмяніє, в'яне і заспокоюється не лише сила його, але й забарвлення. До портфеля я кладу вже в'ялу, майже вицвілу рибину, на якій zostався лише відблиск краси, тінь від вечірнього сонця.

Але людина є людина, і пристрасті її нездоланні. Як тільки слабкий подув смутку торкнувся моєї душі, одразу все пропало, зникло під натиском азарту і душевної радості. Я витяг з-під окоренка ще пару ленків і став освоювати бистринь за вершиною кедра, де харіуси стояли окремо від стрімких, ненажерливих ленків, які майже не залишали надії на спільний прокорм, і підняв кілька рибин. Я був такий збуджений і захоплений ловом, що забув про комарів, про братана, про рідну дитину.

— Тату! — почувся голос сина. — Я якогось дивного харіуса зловив! Дуже красивого! — Я пояснив синові, що це за риба, і дізнався — крім ленка, син добув ще чотирьох харіусів, та яких! Хлопець він урівноважений, трохи замкнутий, а тут, чую, голосок тремтить, збуджений, поговорити хоче. — У тебе як?

Я показав йому великого пальця й незабаром почув:

— Я знову ленка зловив!

Молодець!

Наді мною зашурхотіло, покотилася земля, і я побачив на яру Якіма.

— Ти сьо тут робис? Кого ти тут добудес? — Я підніс до сельдюкового носа портфель, і Яким схопився за щоку: — Йо-ка-ле-ме-не-е! Це сьо таке, пана?! — скаржився він Миколці, який підійшов. — Вони тягають і тягають!..

— Нехай тягають! Нехай душу потішать! Нарадуються!..

— Ти б, — сказав я Якимові, — каната замість жилки прив'язав та поплавець із поліна зробив і лупцював по воді...

Тут я вихопив ще одного харіуса із такого місця, де, на думку Якіма, жоден нормальний рибалка не подумав би ловити, а нормальна риба — стояти. Сельдюк махнув рукою: «Сось тут нецисте!» — і почвалав далі, запевняючи, що все одно всіх обловить. За поворотом він заспівав на все горло: «Не тюрма мене погубить, а сира земля...» Миколка реготав, перебрідаючи по перекату через річку, казав, що сельдюк вузькоп'ятий справді всіх обловить, забіжить наперед, вихлебче річку, порозганяє все, що є в ній живого, і якщо не трапиться гарний лов, обламає вершечок вудлища, намотає на нього волосінь, натягне на вухо полу тілогрійки й завалиться спати. Його й комар не бере, за свого вважає.

Слідом за Якимом подався пришелепуватий і ненажердивий пес Тарзан. Лялька, така собі хитренька, сучка, вірна й золота в полюванні на хутряного звіра, не відходила від Миколки, сидячи трохи віддалік, утиралася лапкою, проганяла з носа комарню. Чому Тарзан прив'язався до Якіма — загадка природи. Бо чого тільки не вичворяв з Тарзаном сельдюк! І лавав його, і проганяв його, а коли давав дрібну рибчину зжерти, неодмінно з фокусом — закине її в гущавину копитника й підганяє:

— Усь! Усь, цуцику! Лови рибу! Хапай!

Тарзан цапком стрибав у хащах, бризкав водою, переслідуючи рибчину, часто пропускав здобич і, облизавшись, чекав подачку — рибу він любив більше за цукор. Я вже стомився сміятися, а син мій — хлібом не годуй, дай посміятися, — разом з Тарзаном ходив за Якимом, закохано заглядав йому в рот.

— Якимку! — вже суворо гукав Миколка. — Скоро юшку варити, а в нас що?

Яким не обзивався, зник, подавшись вгору понад річкою.

І ми йшли вглиб Опарихою. Тайга темніла, кедрач підступив упритул, подекуди майже змикаючись над річкою. Вода ставала гомінкою, по обмисках і проточинах, що лишилися з весни, росла смородина, зелений дедюльник, пучки-борщівники з грудомохою багряно-синьої кили на вершечку ось-ось мали розкритися світлими парасольками. Біля притемненого хащами джерела, в затінку і прохолоді, квітли останнім вогнем жарки, які скрізь уже обсипалися, зате Мар'їні корені були саме в розквіті, зозулинець, венерині черевички, грушанка — сердечна травичка — квітли всюди, а по улоговинах, де лежав довго сніг, прижухли анемони, ряст. На зміну їм ішла живуча трава криводенка, горожівся зморшкуватим листям кукіль. Населяючи зеленню прирічні низини, видолінки, обмиски, проникаючи у затінок хвойників, під якими доцвітала брусниця, семинчик, заяча капуста і смердючий болотяний болиголов, завжди запізніле тут літо важко пробивалося Опарихою в гущавину лісів, оглушених зимовими морозами і снігом.

Іти стало легше. Чорнолісся, шелюги, терен, глід, таволжник і всіяка шарага присмирніли, зупинилися перед густою стіною тайги і лише байраками, пустищами, що лишилися після пожеж, звіриними стежками, крадькома пробиралися в тиху пріль дрмучих лісів.

Опариха все частіше й крутіше вигиналася в короткі, але стрімкі закрути, за кожним з яких — перекаат, за перекаатом — плесо чи вир.

Ми перебрідали з мису на мис, і хто був у коротких чоботях, черпонував уже захоплюючої дух пекучо-крижаної води, такої прозорої, що місцями здавалося по кісточки, але можна шугнути по пояс. Миколка пропонував зупинитися, зварити юшку, бо ж сонце вже підбилося високо, було парко, зовсім важко стало дихати в глухому одязі — захисті від комарів. Вони так понаїдалися потай, що обличчя в мене аж пашіло, за вухами порозпнувало, боліла шия, руки від зап'ястків до пальців у крові.

Уткнулися в завал.

— Далі, — сказав Миколка, — жоден тутешній ханига влітку не забирався, — і погукав Якіма.

Ніхто не обзивався.

— От марал! От волоцюга! Хлопця замучить, Тарзана ухоркає.

У могутньому завалі, такому старому, здібленому, багатопшаровому, що подекуди зійшов на ньому плодючий вільшаник,

гнулася черемха, клешнювато хапався за колоддя, по-рачачому дерся вгору вузьколистий червоний лозняк і хилився до води смородинник. Річку пошматувало на клапті, з-під завалу то тут, то там вилітали настобурчені, зжужмлені потоки й швиденько збігалися докупи. Такі місця, хоча по них і небезпечно лазити — дерева й корчі струхлявіли, можна провалитися, скалічитися,— ніякий «цивілізований» рибалка не обмине.

Я забрався в страшенні нетрі завалу, сказавши хлопцям, щоб вони стороною обійшли це погибельне місце, де воду чути, але не видно і все скрегоче під ногами від короїдів, жуків і тлі.

Між корчами, кореневищами, хмизом, сучкуватими стовбурами дерев, облизаними водою колодами, нагромадженням каміння, гальки, плитняка темніли водорії. Бачу в одному з них зграйку дрібної риби. Харіус вистрибує білим рильцем догори, промацує сміття і сточену короїдом деревну трухлявину. Якійсь рибинці вдається підчепити губою личинку короїда або комара, і вона кидається навтіки під колоди, вся зграйка слідом за нею. Один рукав круто скочується під колоду, зникає в руїнах завалу, і не скоро він, очманілий від темряви й тісняви, виборсається з лісового місива. Обережно спускаю волосінь з руки, і, тільки-но черв'як торкнувся води, з-під колоди метнулася тіль, по руці вдарило, я поволі почав піднімати рибину, що дружно билася на гачку.

Поки повернувся Яким із компанією, що вже ледь волочила ноги, так він ухоркав її, бігаючи по Опарисі, я витяг із завалу кілька харіусів, зібрався похвастатися ними, але «пана» розкрив свою торбину, і я побачив там таких красенів ленків, що потьмяніли мої успіхи, одначе за кількістю голів син обловив Якіма, і він поблажливо хвалив нас:

— Йо-ка-ле-ме-не! Пана, сьо за рибалки понаїздили! Ззаду, розумієс, ідуть і підганяють, і підганяють! Страх, та й годі!

Я запевнив друзів-хануриків, що зі своєю нахабною снастю вони нічого, крім коряжини або старого чобота, в місцях обітованих не вивудять.

— А ми туди й не поїдемо, коли таке діло! — в один голос заявили сельдюки. Миколку я теж називав сельдюком, бо все його життя минуло на півночі і риби, зокрема й туруханських оселедців, переловив він силу-силенну, а тому, скільки можуть з'їсти риби ці мужички-сельдючки завбільшки з підлітків, незабаром ми стали очевидцями.

Яким уміло, вправно почистив усю наловлену рибу. Я подумав, підсолити хоче, щоб не зіпсувалася. Але, прокип'ятивши воду з картоплею, «пана» всю здобич звалив у відро, палицею рибу притиснув, щоб не підгоріли хвости.

— Навіщо стільки?

— Нісього, з'їмо! Находилися, виголодалися.

Ото була юшка! Юшки, правду кажучи, у відрі майже не було, а був навар, та який! Син у мене майстер ловити рибу, але їсть неохоче. А я вже відвик об'їдатися рибою, тож ум'яв з п'ятірко невеличких, нижних харіусів і відсунувся од відра.

— Хе! Ідець! — пирснув Яким.— Ти на сьому тільки церевотримаєс?

Вивернувши рибу на плащ, густо посоловивши її, сельдюки вприкуску з береговою цибулею неквапливо підчистили весь улов до кісточки, навіть голови риб'ячі висмоктали. Я знову оглянув їх з недовірою: куди ж вони рибу вмістили? Гахнувши по п'ять кухлів чаю і підморгнувши один одному, сельдюки підвели ризику:

— Ну, слава богу, трошки перекусили. Бог дав, ніхто не відняв.

— Оце-то ви лупонули!

— На рибі виресли,— сказав Миколка, збираючи ложки,— до того тато доводив, що, віриш чи ні, жували рибу без хліба, без солі, як траву...

— Чому ж не повірити! Я ж нашому татові рідня...

Яким, відчувши, що нас повернуло на невеселі спогади, підвівся із землі, позіхнув широко, обламав кінець вудлища, змотав на нього волосінь, узяв речовий мішок, покидав у нього зайве манаття і, сказавши, що на таку рибалку йому начхати і що човен без нагляду на ніч не можна залишати, подався вниз по річці, до Єнісею.

Ми ще погомоніли біля згасаючого багаття і, вже не поспішаючи, подалися вгору по Опарисі. Що далі ми йшли, то краще клювала риба. Захоплення й гарячка уляглися. Миколка забрав у мене портфеля, віддав рюкзак, куди я поставив відро, щоб харіуси і ленки не потовклися. У риби, що живе в розкошах холодної чистої води, через годину-дві «вилазило» черевце. Тарзан так наївся риби і так підбив мокрі лапи на гальці, що йшов, п'яно хитаючись, і час від часу теж п'яно завивав на весь ліс, чого я, мовляв, з вами зв'язався? Чого не залишився стерегти човен? Був би зараз із Якимком біля стійбища, він грався б зі мною, і нікуди не треба було б тупати. Лялька-трудівниця лапок не намочила, йшла зверху, могутнім лісом і лише хвостом покручувала, показавшись на очі комусь із нас. Десь когось вона розкопувала, ніс у неї був у землі й сукровиці, очі сито затуманилися.

Колись тут, на Опарисі, Миколка стріляв глухарів, і молоденька собачка, яка щойно почала полювати, здруу кинулася на

глухаря. Той грізно настовбурчився, зашипів і так довбанув дзьобом у лоб молоденьку сучку, що вона розгубилася — і шість господареві між ноги. А глухар так розлютився, так осліп від гнівної сили, що пішов убоєм далі, розпустивши хвіст і крила. «Лялько! Та він же зжере нас! — закричав Миколка. — Гуджа його!» Лялька, хоч і боялася глухаря, господаря не послухалася не посміла, обійшла птаха з тилу, сіпнула за хвоста. Відтоді йде собачка на будь-якого звіра, навіть ведмідь їй не страшний, проте глухаря остерігається, не гавкає на нього, а коли можна, то обходить стороною.

Опариха ставала все бистрішою і похмуришою: Зрідка виступав мисок із збитим зеленим чубом листя або ж у хащах осоки. Кедрі, сосняки, ялинники, піхтовики упритул підступали до річки. Косми ягеля і вимитого коріння звисали з підмитих ярів, лісова пріль кружляла над річкою, у носі холодило від духу зацвілих мохів, що полого напливав сюди, у горлі гірчило від молодої, але вже сіючої пилок папороті, обрідні лісові квіти набухали тут і там шишечками, дудник ішов у трубку. Іншим літом квіти й дудки тут так і всихають не розцвівши.

Відійшли кілометрів сім-вісім від Снісею, і немає вже людського слідочка, попелища, пеньків — жодної капості. Частіше траплялися завали упоперек річки, частішали сліди маралів і лосів на перетертому водою піску. Сонце котилося кудись у ще густішу сутінь лісів. Перед заходом ошаліла комарня, стало задушливіше, тихше і темніше. Над нами просвистіли крохалі, впали на річку, чиркнувши по ній обвислими задми і яскравими лапами. Качки огляділися, відкрякалися і взялися виїдати дрібного харіуса, заганяючи його на мілководдя.

Я зиркнув на годинник, було сім хвилин на дванадцятю, і усміхнувся сам до себе — ми відстояли чотирнадцятигодинну вахту, і не просто відстояли, продирались у нетрі де грудьми, де поповзом, де вбід; якби когось із нас змусили виконати таку саму роботу на виробництві, ми написали б скаргу в профспілку.

Миколка вибрав піщану мілину і ниць упав на неї. Хоча вітерцю не було — так погустішала тайга навколо, по розпадку річки, що очманіло звивалася, все ж повіяло прохолодою, обличчя торкався ледь відчутний порух повітря, скорше дихання тайги, одурманене відквітаючою неподалік черемхою, дудками дедюльників, мар'їного кореня й папороті.

Нижче виступу, біля підмитого кедра, який динозавром стояв на лапах у воді, смугами кружляв чорторій, маячила над ним тоненька постать сина — там уже тричі брав і зривався «здоровенний харюзина»!

Я погукав сина, і він із жалем покинув недобутого хариуса. Ми звалили сухого кедра, розрубали його сокирою. І ось уже окріп, заварений смородинником і для міцності приправлений фабричним чаєм, напарився, запахнув. Брат ницьма лежав на мілині, не ворухився. Я налив у кухоль чаю, торкнув брата за плече.

— Зараз,— не підводячи голови, обізвався він і скільки-то часу ще полежав, прислухаючись до себе. Насилу підвівся, сів, потираючи долонею ліву половину грудей.— Тайга-матінка заманила, цицьку дала — малюк і допався, сам собі язика відкусив...

Чай підбадьорив Миколку. Він приліг на бік, уперся щокою в долоню, слухав тайгу-матінку — вона відсунулася від усіх шумів, шерехів, віддалилася від усякого руху і відчужено поринала в саму себе, в глищу, в листя, в мох, в грузькі болота. Було чути пташку, що десь за версту звідсіля незграбно й важко сідає на дерево, жуків, які, наче горіхи, клацали об стовбури, крохалів, наполоханих багаттям, що все яскравіше й яскравіше зблискувало у сутінках, і їхню перемову з цього приводу; короткий повсвіт бурундука і чимось стривожену жовну, яка заскавулила на весь ліс і від крику якої зморщилися братові губи в усмішці, і ми із сином теж заусміхалися, згадавши про пригоду хануриків-друзів на Сурнісі. Але все навкруги притлило дзюрчання луб'яного пастушачого ріжка, яке зливалось з хлюпотом річки на переказі і все ж таки вирізнялося з-поміж нього, ніжне, пристрасне, закличне.

— Ти чого? — обернувся до мене братан.— Які тобі тут пастухи? Тут худобина — марали, олені та лосі...— Говорив він різко, майже сердито — занедужав він. Але, перехопивши мій погляд, без потреби підправив вогонь, лагідніше пояснив:— Маралуха з телятком пасеться...

Собаки піднялися дибки, нащупали вуха. Я перестав рубати ялинове гілля для підстилки. Але невдовзі собаки заспокоїлися, прикрилися хвостами. Хитра й розумна Лялька лягла під тягу диму, і від неї відганяло комарню. Гарзан майже заліз у вогонь, і все одно гнус загризав його. Він час від часу лапами зганяв комарів з морди, докірливо поглядав на нас — що ж це, мовляв, таке? Куди ви мене завели і чого вам дома не сидиться? Миколка кинув на гілля ватник, натягнув на вухо комір старого піджака, насунув нижче картузика і ліг з одного боку вогнища, син, обмотавшись брезентовими штанами, прилаштувався з другого.

Я спати не хотів. Не міг. Напився міцного чаю, за братана переживав і, крім того, стільки років мріяв посидіти біля

вогнища в тайзі, ще не займаній, точніше кажучи, не понівеченій людиною, то невже це рідкісне вже свято проспати?

Що відчував я тоді на Опарисі, біля самотнього вогнища, яке хвостатою кометою миготіло в темряві лісів, біля дикої вдень, а вночі по-жіночому присмирнілої, притаєно гомінкої річки?

Все. І нічого.

Удома, в міській квартирі, закинувши біля батареї парового опалення, мрієш: буде весна, літо, я подамся в ліс і там побачу таке, переживу розтаке... Всі ми, росіяни, до старості лишаємося в чомусь дітьми, вічно чекаємо подарунків, казочок, чогось незвичайного, зігріваючого, аж пропікаючого душу, покриту окалиною грубощів, але всередині незахищену, яка і в зношеному, змученому старому тілі часто умудряється зберегтися в пташиному пушку.

І чи не сподівання чогось незвичайного, цієї довічної казки, чи не прагнення дива штовкнули одного разу мого брата в таймирську тундру, на річку Дудипту, де зовсім не казковою хворобою і тугою наділила його шаманка? І що привело нас сюди, на Опариху? Не бажання ж годувати комарів, яких, чим глухіша ніч, тим густіше роїться й зумкотить біля нас. У відблиску вогнища, який падав на воду, видно не просто сіру хмару комарні, а подібне до замазки тісто. Без збивачки, само по собі збивається воно над вогнем, набухає, ніби на опарі, обсіпаючи у вогонь жовті висівки.

Миколка і син сховали руки під себе, дригаються, сіпаються уві сні. Собаки підповзли до самого вогню. А я, гарненько вмившись у річці, збивши з обличчя піт, густо намазався репудином (коли б існував рай, я подав би задалегідь туди заяву з проханням забронювати там краще місце для того, хто придумав мазь від гнусу). Проте якийсь спритний комар все ж таки знаходив місце, де насмоктатися крові, тож і чутно час від часу: «шпи-и-инь...» — це важко відвалюється від мене довгоносий звір, упившись кров'ю. Але дихати, жити, дивитися, слухати можна, і що він, цей біль від укусів, у порівнянні з тим спокоєм і втіхою серця, що старомодно зветься блаженством.

На річку спадав туман. Його підхоплювало потоками повітря, тягло над водою, шматувало об підмиті дерева, згортало у валки, котило над короткими плесами, плямистими від кругляків піни. Ні, не можна, мабуть, назвати туманами легкі смуги, що коливаються мов серпанок. Це полегшене дихання землі після паркого дня, звільнення від гнітючої задухи, заспокоєння прохолодою всього живого. Навіть мільга в річці перестала плавати й хлюпотіти. Річка текла, ніби мохом укрита, мокро скрізь стало, заблищало листя, хвоя, клубки квітів, гнучкі лозняки придавило

сирістю, черемха на тому березі перестала сипати у воду білим, поріділі, розшарпані кетяги полоскало потоком, і щось було в цій запізнило, кволо й бідно розквітлій черемшині від сучасної жінки, від її потуг хоч і в літах, хоч і запізнило причепуритися, відкохати, відсвяткувати даровану природою весну.

За кедром, що динозавром маячив у воді, а вночі став ще більше схожим на допотопного звіра, там, де стояв «харюзина», не спійманий сином, — зблиснуло раз-другий, розрізало лезом серпика річку від берега до берега, як ото лист цинкової бляхи, і тумани, розчикрижені навпіл, теж розділилися — одна смуга, підхоплена річкою, потекла вниз, друга збилася в хмарку, яка притулилася до берега, осіла на кущі біля нашого вогнища.

Тъмняним світлом сповнився простір, розсунулася глибина тайги, дихнуло звідтіля чистим холодом, на очах став розпадатися клубок гнусу, зникати кудись, ріденько крутило димом уже млявих, мовчазних комарів. Хлопці біля вогнища голосно зітхнули, напружені їхні тіла розслабилися — заснули міцно, все в них спочивало — слух, нюх, натружені руки й ноги. Котрийсь із них аж захропів коротко, виразно, але одразу ж затамував у собі хропіння, відчуваючи підсвідомо, що спить він не вдома, не під дахом, не за замками, якась частина його мозку не спала, була насторожі.

Я підгорнув вогнище. Воно спалахнуло на мить і одразу ж пригасло. Дим гойднуло до води, туди ж загнуло яскравий гребінь вогника. Присунувшись до вогнища, я простяг руки, стискав і розтискав пальці, ніби зривав пелюстки з величезного сибірського жарка. Руки, особливо ліва, затерпли, по плечу і нижче нього холодним шаром лежав скрадливий біль — далося взнаки довге міське сидіння — і таке одразу навантаження й учорашня задуха.

Сріблястим харюзком майнув у верхів'ях лісу місяць, зачепився за гостряк високої ялини і без сплеску зірвався в байрачну гущавину. Розсип зірок на небі згустився, потемніла річка, і тіні дерев, які з'явилися було при місяці, знову зникли. Лише збликувала на перекатах Опариха, котячися проораною, вихлястою борозною до Єнісею. Там вона розпластається по похилому берегу на рукави, затоки і обтріпаную мітелкою почухуватиме бік дебетого, силою налитого Єнісею, несміливо з ним заграючи. Трошечки зупинивши себе на висунутій далеко білокамінній косі, збуривши важку воду, батечко Єнісей приймав у себе ще одну річечку, сплітав її в клубок з іншими світлими річками, річечками, які сотні й тисячі верст біжать до нього, стривожені неспокоєм, щоб крапля за краплею наповнювати молодю силою вічний рух.

Здавалося, тихіше, ніж було, вже й бути не могло, але не слухом, не тілом, а душею природи, яка була присутня і в мені, я відчув вершину тиші, дитинно пульсуюче тім'ячко нового дня — настала та коротка мить, коли над світом витав лише божий дух єдиний, як то казали в давнину.

На загостреному кінці довгастого вербового листка набрякла, визріла довгаста крапля і, важкою силою налита, завмерла, боячись порушити світ своїм падінням.

І я завмер.

Так на фронті застигав біля гармати боець з натягнутим ременем, чекаючи голосу команди, який сам по собі був тільки слабким людським голосом, але він керував страшною силою — вогнем, у давнину ним обожненим, потім перетвореним у смертоносний смерч. Колись це слово, що підняло людину з чотирьох ніг до найрозумнішої з розумних істот, зробилося караючою його десницею. «Вогонь!» — не було й нема для мене серед відомих мені слів захливішого й заманливішого!

Крапля висіла над моїм обличчям, прозора й важка. Вербовий листок тримав її в заглибленні жолобка, не здолала, не могла поки що вага краплини перемогти пружну стійкість листка. «Не падай! Не падай!» — закликав я, просив, благав, шкірою й серцем дослухаючись до спокою, затаєному в собі і в світі.

У глибині лісів вгадувалося чиесь таємне дихання, м'які кроки. І в небі ввижався осмислений, але також таємний рух хмар, а може, інших світів чи «ангелів крила»?! В такій райській тиші і в ангелів повіриш, і у вічне блаженство, і у зникнення зла, і у воскресіння вічної доброти. Собаки непокоїлися, задирали голови. Гарзан загарчав глухо і якийсь час перекочував камінчики в горлі, але, знову задрімавши, невиразно дзявкнув, хлопнув ротом, проковтнувши гарчання разом з комарами.

Хлопці міцно спали.

Я налив собі чаю, засміченого клаптями попелу і комарів, дивився на вогонь, думав про хворого брата, про підлітка-сина. Здавалися вони мені малими, всіма забутими, занедбанними, потребуючими мого захисту. Син закінчив дев'ятий клас, був весь у кістках, лопатки гостро напинали куртку на спині, шкіра на зап'ястях тонко натягнута, ноги в колінах коренем — не сформувався ще, не зміцнів, зовсім хлопчисько. Але незабаром відриватися і йому від сім'ї, йти на навчання, в армію, до чужих людей, на чужий догляд. Брат, хоча за віком дорослий, двоє діток надбав, усю тайгу та Єнісей сховає, Таймира сягнув, корпусом менший від мого сина-підлітка. На шиї хребці горішками висипали, руки в кистях тонкі, кволі, спина осаджена надсадою

до крижів, черево серпом, у крильцях сутулуватий, вузький але жиливий, присадкуватий, під хирлявою, непримітною зовнішністю криється мужицька завзятість і міцна порода, однак жаль чомусь і сина, і брата, і всіх людей на світі. Сплять ось довірливо біля тайгового вогнища, серед неозорого, настороженого світу двоє близьких людей, сплять, пустивши слинку найсолодшого, передранкового сну, і сонним розумом усвідомлюють, ні, не усвідомлюють, а відчувають захист — поряд хтось оберігає їх від небезпек, підтримує вогнище, зігріває, думає про них...

Але ж бо колись вони залишаться самі, наодинці з собою і з цим чудовим і грізним світом, і ні я, ні хтось інший не зможе їх гріти і оберігати!

Як часто ми кидасмося високими словами, не вдумуючися в них. Ось товчемо: діти — щастя, діти — радість, діти — світло у вікні! Але діти — це ще й мука наша! Вічна наша тривога! Діти — це наш суд на миру, наше дзеркало, в якому совість, розум, чесність, охайність нашу — все догола видно. Діти можуть нами затулитися, а ми ними — ніколи. І ще: хоч би які вони були, великі, розумні, сильні, вони завжди потребують нашого захисту й допомоги. І як подумаєш: ось скоро помирати, а вони тут залишаться самі, хто їх, крім батька й матері, знає такими, які вони є? Хто їх прийме з усіма вадами? Хто зрозуміє? Простить?

І ця крапля!

А що, як вона звалиться на землю? Ех, коли б можна було залишити дітей із спокійним серцем, у заспокоєному світі! Але крапля, крапля!..

Я закинув руки за голову. Високо-високо, в сірєнькому, ледь розмитому над далеким Єнісеєм небі розрізнув дві мерехтливі зірочки, завбільшки з насінину тайгової квітки веснівки. Зорі завжди викликають в мене почуття ниючого, тужного заспокоєння своїм лампадним світлом, нерозгаданістю, недосяжністю. Коли мені кажуть: «той світ», — я не загробність, не темряву уявляю, а ось ці малесенькі зірочки, що мерехтять віддалено. Дивно все ж таки, чому саме світло слабких, віддалених зірок сповнює мене сумним неспокоєм? А що тут, власне, дивного? З віком я довідався: радість коротка, минуща, часто оманлива, печаль вічна, добродійна, незмінна. Радість зблисне спалахом, ні, блискавкою скорше і зникне розкотистим гуркотом. Печаль світить тихо, як нерозгадана зірка, але світло це не згасає ні вночі, ні вдень, породжує думки про ближніх, смуток за любов'ю, мрії про щось невідоме, чи то про минуле, завжди томливо-солодке, чи про манливе і від

неясності застрашливо-привабливе майбутнє. Мудра, доросла печаль — їй мільйони років, а радість завжди в дитячому віці, з дитячим обличчям, бо кожним серцем вона народжується заново, і чим далі в життя, тим менше її, ну ось як квітів чим густіша тайга, тим вони рідше трапляються.

Але до чого тут небо, зорі, ніч, тайгова п'ятьма.

Це вона, моя душа, сповнила все навкруги неспокоєм, недовірою, чеканням біди. Тайга на землі і зорі на небі були тисячі років до нас. Зорі згасали чи розбивалися на скалки, на зміну їм розквітали в небі інші. І дерева в тайзі помиралі й народжувалися, одне дерево спалювало блискавкою, підмивало річкою, інше сіяло насіння у воду, за вітром, птах відиривав шишку від кедра, клював горіхи і смітив ними в мох. Нам тільки здається, що ми змінили все, і тайгу також. Ні, ми лише поранили її, попсували, стоптали, подряпали, обпалили вогнем. Але страху, сум'яття свого не змогли їй передати, не прищепили їй ворожості, хоч як намагались. Тайга така ж велична, урочиста, незворушна. Ми переконуємо себе, ніби ми керуємо природою і що побажаємо, те й зробимо з нею. Але омана ця вдається нам доти, доки не залишишся з тайгою сам на сам, поки не побудеш у ній і не вилікуєшся нею, тоді тільки збагнеш її могутність, відчуєш її космічну безмежність і велич.

На вигляд тут усе просте, кожному оку й вуху доступне. Он собольок майнув по верхів'ях через річку, циркнув з переляку і цікавості, помітивши наше вогнище. Вистежує собольок білку, щоб віднести своїм соболятам на прокорм. Пташка, що важко сідала вночі на дерево, це була капалуха, вона пізнього вечора злітала з гнізда розім'яти крила. Лапи в неї закоцюбли від сидіння й нерухомості, незграбно чіплялися за гілки, тому вона так довго копошилася, сідаючи. Огледівшись із висоти, чи не підкрадається до яєць, залишених у гнізді, якийсь хижак, капалуха тінню майнула вниз підгодуватися торішньою брусницею, сім'ям і, покружлявши біля дерев, знову повернулася до пістрявого корча, під яким у неї лежало в круглому гнізді п'ятірко теж пістрявих, не для кожного ока примітних яєчок. Гарячим тілом, вищипаним до голизни, вона накрила яєчка, очі її томливо стулилися — птаха вигрівала пташенят-глухаренят.

Поблизу від завалу пройшла маралуха з телятком. Поводячи вухами з боку в бік, мати тикалася в землю носом, зриваючи листок-другий — не стільки щоб поїсти самій, а щоб показати дитині, як це робиться. Забрів в Опариху вище від нашого стану лось, жує листя, водяну траву, об'їдки пливуть

річкою. Бузкові іграшкові пухирі набухли в лапах кедрачів, через місяць-два ці пухирі перетворяться на великі шишки, налетяться в них лаково-жовтий горіх. Прилетіла жарового кольору пташка ронжа, навіщось відкрутила, відірвала лапами бузкову шишечку з кедрі і майнула в кущі, забазаривши там неприємним голосом, не відповідним до її заморської папужачої краси. Від галасу чи від тіні розбійниці ронжі, здатної склювати і яєчка, і пташенят, і саму квочку, стрепенувся в камінцях пісочник, підбіг до річки і чи то поплив, чи то на себе подивився у воду, ту ж мить зацвірчала, здійнялася із засідки сіренька трясогузка, на льоту вхопила комара чи поденка й шмигнула в довготілі квіточки з багряним стеблом. Квіточки на довгій ніжці, листям, кольором і всім виглядом схожі на конвалії. Але які ж тут конвалії? Це ж черемша. Скрізь вона затверділа, стала шорсткою і лише тут, у глибині, під тіннявим бережком, наливається соком відталої мерзлоти. Он кришталики мерзлоти замерехтіли на проталині по той бік річки, бузкові пухирі на кедрі видно, трясогузка щось їсть, куличок чепуриться, снігові подорожники по дереву білими плямочками забігали...

То виходить?..

Таж ранок настав!

Прогавив, не помітив, як він підкрався. Зникла, розтанула п'ятьма, тумани віднесло кудись, ліс вирізнився строкатістю стовбурів. Сова, що шастала глухої півночі понад річкою і щоразу, як її виносило на світло вогнища, зіщулено сахалася, тепер сиділа на віддаленій галявині, втупилася в наш табір і, нічого не бачачи, на очах обпливала, меншала, притискаючи пір'я ближче до тіла. Збили воду крильми, знялися з річки крохалі, просвистіли над нами, злагоджено повернувши голови до вогнища, ледь злетіли над його витягнутим, в'яло хистким димом.

Все було як має бути! І я не хочу, не буду думати про те, що там, за тайгою? Не бажаю! І добре, що північна літня ніч коротка, немає в ній могильної п'тьми. Якби ніч була довга й темна, то й думки темні, довгі в голову лізли б, і встигнув би я поєднати воедино цю незайману, неосягну тишу і світ, який десь клекоче, який сама ж людина придумала, вибудувала і який затиснув людину в міські щілини.

Хоч на одну ніч та відокремився я від нього, і душа моя відійшла, відпочила, набула впевненості в нескінченності всесвіту і сталості життя.

Тайга дихала, пробуджувалася, росла.

А крапля?!

Я озирнувся і від сріблястого мерехтіння, що неподалік переходило в суцільне сяйво, замружив очі. Серце моє стрепенулося й завмерло від радості: на кожному листку, на кожній глиці, травині, у китицях суцвіть, на дудках борщівника, на лапах ялиць, на необгорілих кінцях виткнутих з вогнища дров, на одязі, на сухості і на живих стовбурах дерев, навіть на чоботях сплячих хлопців мерехтіли, світилися, вигравали краплі, і кожна ронила крихітну блискітку світла, але, злившись разом, ці блискітки заливали сяйвом переможного життя все довкола, і ніби вперше за чверть століття, що минуло після війни, я, не знаючи, кому цієї миті висловити вдячність, пробелькотів, а може, подумав: «Як добре, що мене не вбили на війні і я дожив до цього ранку...»

Зволожніло все навкруги, сповнилося живаючою вологою, зронило листя пером донизу, і потекли, покотилися краплі з ледь чутним шерхотом додола, на пісок, на берег Опарихи, на жовте топорище, на сіренький рюкзачок, на сухостій, що стояв посеред річки. Трави покійно полягли, квіти схилилися, хвоя на кедрах очесалась гостряком униз, черемхові китиці за річкою зваяло у ватку, хлопці скоцюрбилися біля пригаслого вогню, підтягли ноги до животів, собаки підвелися, почали потягуватись, позіхати, повискуючи широко роззявленими, ребристими пащами.

— А щоб вас, окаянных! — пробуркотів я на них незлобиво. — Роздерете паці!

Лялька крутнула вибачливо хвостом, стулила пащу. Тарзан нестямно заскавучав, завершуючи солодкий позіх, і почав обтрушуватися, розкидаючи пісок і шерсть. Я прогнав його від вогнища, роззувся, прилаштував на кілочки відсирілі в гумових чоботях онучі і, підкотивши штани, побрів через річку. Стиснуло, схопило крижаними кліщами ноги, під грудьми зсудомило, завмерло, аж знудило. Але я перебрів через річку, напластав оберемок черемші, кинув її біля вогнища, взвухся і вловив поглядом — десь у верхів'ї сусідньої річки — Сурнихи, за горбом підводного острова, за лісами, за тайгою сповіщало про себе сонце. Ще жоден промінь його не простромив гострою голкою кожушину тайги, але по небу на всю широчінь розплилася промоїна, і біляста глибина неба усе танула, танула, відкриваючи бляклу, прозоро-крижану блакить, у якій все відчутніше для ока або ж іншого, більш пам'ятного й сприйнятливого зору, бачилася поки що несмілива теплінь, яка ще не набрала сили.

Живим духом сповнювалася околиця, ліси, кущі, трави, листя. Залітали мухи, знову заклацали об стовбури дерев і об

каміння залізнолобі жуки й сонечка; бурундук умився лапками на корчі і безтурботно чкурнув кудись; закричали звідусіль кедрівки, наше вогнище, що ледве тліло, ожило, стрельнуло раз-другий, розкидаючи жарини, і само по собі зайнялося вогнем. Від звуку палаючого вогнища зовсім близько, за верболозом, щось важко, з хропінням шарпнулося й загриміло камінням. Собаки рвонули в кущі, збиваючи з них росу, гавкаючи навперей, мокра сонна сова захиталась на вербі, почала пурхати, але відлетіти далеко не змогла, бухнуласть за річкою в мох.

— Це лось, дурень! — підвівши голову й витираючи припухлі від укусів губи й сонні очі, сказав Миколка і клацнув по носі мокрих собак, що вмиль вернулись з погоні: — І-і, ледацюги! Дрихнете, а людей мало не зжерли...

Лялька сором'язливо відвернулася. А Тарзан, подумавши, що з ним граються, поліз на Миколку брудними лапами. Той його перекинув на пісок, лягнув по мокрощому пугі так, що аж бризки полетіли.

Пустує братан, отже, полегшало.

— Годі тобі дурити! — на правах старшого забурчав я, дістаючи з рюкзака мило, і звелів йому вмитися. А сам убрід поспішив до кедра, який так само вперто, лобом назустріч течії стояв у річці, — «харюзина» не давав мені спокою, спонукав до дії. Поплавець торкнувся води, випрямився, прудким гостряком пішов уздовж дерева. На мене напали позіхи, і, як тільки мій рот розтягло судомою, поплавець без усяких поштовхів чи стрибків зник у супротивному струмені; я не встиг солодко позіхнути — на вудочці загуляла сильна рибина, потяглася під сучкуватий кедр, уперлася в набігаючий вал відбою. Але я не дав харіусу схватитися під кедр — там він заплутається в сучках, зірветься, швидко повів його і з ходу виніс на мілину. Забився, заблищав боець-удалець на короткій волосіні, згинаючи вудлище, обручем закручуючись у кільце — жодній із річкових риб не вивертитися на волосіні кільцем, лише харіус із ленком такі циркачі!

Миколка підвів од води наמידене обличчя, загорлав до сина:

— Плакав твій харюз!

— Але ж красень який! — підвівши голову і прокліпавшись, одказав син і, почавши взуватися, підморгнув дядькові: — Я б його витяг, але тато через харюза цілу ніч не спав — нехай тішитесь!..

— Ач, які веселуни! Виспалися, збадьорились! Вам би ще сельдюка на додachu!

Але вони й без Якими гарно обходилися. Поки пили чай, під'юджували мене, дражнили собак, що прогавили лося.

Сонце враз у всьому сьйві зійшло над лісом, пробивши його з краю в край пучками ламких спиць, які швидко розкришилися в бистрих водах Опарихи. Далеко-далеко почувся широкий шум, вітер ще не долетів до нашого стану, але вже з вогнища пурхнули клапті попелу затріпотіло листя на глоді, залопотіла осика, труснула черемха на річку білими лусочками. І ось хитнуло спершу густі верхів'я кедрачів, потім здригнувся і зламався хрест на високій ялині, ліс заворушився, загойдав гіллям, і перший порив вітру прорвався до річки, видув вогонь із багаття, закрутив над ним ядучий дим, проте шум, що накочувався валом, був ще далеко, він ще тільки набирив сили, він ще ніби не наважувався вийти на простори, а кожне дерево, кожна гілка, листок і хвоїнка гнулися все дружніше, монолітніше, і далекий шум тайги, так і не покидаючи нетрі, прийняв на себе, зібрав разом, об'єднав порух усіх листків, трав, хвоїнок, гілочок, верхів'їв, і вже не шум, шумище, який переходить у розкотистий гул, грізно покотився валами по землі, витягло з-за лісів одну, другу хмарину, а там уже бараняча пухнаста череда розбрелася на всю широчінь обрію і по ледь примітному потемнінню, яке ніби розмазало обріз неба і крайок лісів, об'єднавши їх докупі, вгадувалися непогожі хмари, що йшли з півночі.

Ось чому так важко було дихати вчора, повітря, змішане з тістом гнусу, знемогою зварювало тіло, гнітило серце — наближалася негода.

Йшли швидко. Рибалили мало. Вітер розходився, а з вітром на Єнісеї, та ще з північним, жартувати не можна, човен у нас старий, мотор майже утильний, щоправда, лоцмани бувалі.

Тайга гоїдалася, шипіло гілля кедрачів, шарпало листки березняків, осик і чорнолісся. Миколка все настирливіше підганяв нас, лаяв Тарзана. Той зовсім не міг іти на підбитих, за ніч підпухлих подушках лап, відставав усе більше й більше, тужливо завивав, а тоді заплакав голосно. Ми хотіли його почекаати й понести бодай на собі, але брат нагримав на нас і побіг швидше до Єнісею.

Чим ближче до річки, тим дужчими були натиски вітру. В глибині тайги він менше відчувався, і гомін тайги, що нескінченно котився над головами, не дуже-то й лякав. Але по Єнісею вже ходили біляки, вітер налітав поривами, шум то наростав, то спадав, шторм набирив силу, розганяючи з річки човни і невеликі судна.

Яким зібрав речі, приготував човна, чекав нас і, коли зустрів, замість привітання — вилаяв:

— Вони люди міські, не розуміють, сьо до цього! Але з ти, сьо ти думаєш своєю макітрою? — дорікав він Миколці.

— Тарзан відстав. Чекати доведеться.

— Тарзана чекати — самим загинути! — відкинув наші міські претензії Яким і трішечки полагіднішав лише після того, як нам удалося відіпхнути човна, вибитися з напливів прибережної хвилі.— Нікуди не подінеться ледащо! Відлежиться в тайзі, голодухи скуштує, розумнішим буде.

Переходили на підвітряний бік, під крутий берег, і тільки тепер стало ясно, чого гнівався Яким, мирна людина. Через ніс човна било, іноді покриваючи його хвилею. Ми навперебій вичерпували бляшанкою, веслом, відром воду за борт. Бляшанка і весло — який посуд? Я стяг чобота, взявся орудувати ним. Яким, стискаючи ручку стерна, рубав крутим носом човна хвилю, вибравши мить, схвально кивнув мені. Син, який не бував на великих річках під час шторму, аж зблід, але працював мовчки і за борт не дивився. Моторчик, старий, вірний моторчик старався щосили, димлячи не лише вихлопом, але й щілинами. Звук його майже заглухав, натужно в ньому все здригалось, коли осідала корма і гвинт забурювався глибоко, човен важко вибирався по схилу хвилі, а вибившись на гребінь, на білу пінясту гору, мотор, бадьоро попкуючи, безстрашно котив його знову вниз, у безодні, і серце то розбухало в грудях, упиралося в горло, то цеглиною спадало аж у самісінький живіт.

Та ось човна перестало піднімати сторч, кидати згори вниз, воду не перехлюпувало через борт, хоча ніс ще вряди-годи та й бухався об хвилю, розбивав її вщент, Яким розслабився, висякався за борт по черзі з кожної ніздрі, вмостивши ручку стерна під пахвою, закурив і, жадібно затягнувшись, підморгнув нам. Миколка звалився на підтоварник біля оббитого бляхою носа човна, засунув голову під навіс, укрився брезентовою курткою, ще й Якимовою тілогрійкою і удав, що заснув. Яким криво сплюнув згорілу на вітрі цигарку, підсунув до себе ногою з підтоварника черемші, зжовуючи пучок стеблин, ніби аж ковтаючи його, заткнуто гукнув:

— Ну сьо? Ісце на рибалку поїдемо?

— Звісно! — обізвалися ми, можливо, з надмірною бадьорістю. Мокрий з голови до ніг, син поповз по човну навкарачки, притулився до Миколки. Той його намацав рукою, пригорнув до себе, спробував розтягти куцу тілогрійку на двох.

За кормою, за хвилями, що здіймалися рідко й круто, залишилася річка Опариха, світліючи розломом гирла, кучерявлячись хмарами сивуватих верболозів, червоною смужкою шипшини, яка цвіла край яру. Далі змикалася грядою, темніла вже

відома нам і все ж таки знову замкнута в собі, відчужена тайга. Біла брівка вапнякового каменю й піску все різкіше відкреслювала суземні, звідси ніби нерухомі ліси й далекі перевали від нас, від несамовитого Єнісею, і лише оксамитно-м'яким сплеском трав по річковій долині, в яких звивалася, плуталася й билася синенькою жилкою річка Опариха, пом'якшувало далечінь, і багато днів, ось уже й років чимало, тільки-но заплющу очі, постає переді мною синенька жилка, що б'ється на скроні землі, і поряд з нею і за нею монолітна твердь тайги, сплавленої віками і навіки.

ДАМКА

Через кілька років після тієї пам'ятної й рідкісної в теперішньому метушливому житті ночі, проведеної на Опарисі, прийшла телеграма від брата, в якій просив він мене негайно приїхати.

Не зламала його хвороба серця, він зламав її. Але ж біда не ходить одна, причепилася ще страшніша недуга — рак. Як тільки принесли телеграму, так у мене й упало серце: «З роками я й справді став стривожено-забобонним, тепер боюся телеграм...»

В аеропорту старого роками, виглядом і звичаями містечка Єнісейська, зовні затишного, але з тим казенним запахом усередині, який властивий усім похмурим вокзалам глибинки, особливо північним, гнилозубий чоловічок із сірими повстяними бакенбардами і квітучими як у немовляти очима на пропитому обличчі потішав публіку, оповідаючи, як і за що його щойно судили, припаявши рік примусовки.

«Що за розтелепи судді! — аж заходився чоловічок. — Він же грубником у клубі робить, а клуб опалюється коли? І дурневі зрозуміло — взимку! Вважай, на півроку він їх наякорив!»

Посеред вокзалу, на замитій підлозі, біліла калюжа — хтось розбив слоїк з молоком. Під взуттям хрустіло скло, по залу розтягувалася мокреча, і, хоч скільки ступали в молоко брудним взуттям, воно уперто залишалося білим і начебто докоряло своєю непорочною чистотою всім нам, які ще недавно гиніли від голоду. Модні сидіння, оббиті штучною шкірою, порізано лезами. Зачовганий задами, пухирився брудний поролон між пелюстками порізаної шкіри. У вокзалі дзижчала мушва, вкрадливо виспівуючи, кружляв комар, кусав за ноги, забирався під спідниці жінкам, і котрі ще не вирядилися в штани, визнавали їх тут уже не криком моди, а предметом

необхідності. По шибках вікон уперто видряпувалися й скочувалися донизу комарі, що вже напилися крові. Хлопчик із закутою в гіпс правою рукою взявся лівою чавити комарню. По шибках з одного боку текли червоні краплі, а з другого світлі, дощові. Шлях їх по шибці збігався, а подекуди й зигзаги повторювалися, але криваві й світлі патьоки не змішувалися, не змивали один одного, і ввижалася в тій картинці на склі якась незбагненна, зловісна загадка буття.

— Облиш! — Жінка в кирзових чоботях, у старій плетеній кофті, що досі відчужено сиділа в кутку, злегка ляснула хлопчика по здоровій руці, він відійшов од вікна, покірливо сів, прихилився до неї. Жінка поклала хвору руку хлопчика собі на коліна, самого пригорнула щільніше до боку і, глибоко зітхнувши, заспокоїлася.

— Жжжживе-е-мо весело сьогодні, а завтра буде веселіш! — з'явився у вокзалі гнилозубий чоловічок, який кудись було зник. Побовтавши пляшку з дешевим вином, він почав пити з шийки, судорожно ворущачи борлаком, натужившись жилами, мукаючи, постогнуючи. Пилося йому неохоче, не до душі, та й ковтнув він краплю, однак крякнув смаковито, потрусив головою і сповістив: — Гар-р-рна, стерво! — І зайшовся, покотився чи то від кашлю, чи то від сміху. — Вона мені каже: «Підсудний, встаньте!» А я кажу, не можу, не ївши, кажу. Всі гроші на штрафи йдуть. Гай-уюю-гав!

Ще й біла літака викаблучувався чоловічок. Прикінчивши пляшку, став він ще балакучішим, надокучливішим, увіткнув у петельку тілогрійки квітку кульбаби, липнув до розкішної чорнобривої молодички з компліментом: «Ваші очки, як алмазики, тільки не виймаються!», тицяючи у квітку, натякав, що він жених, присватується до неї.

— На одну ніч не вистачить — замучу! — незлобиво відрізала йому молодичка.

Біла літака, як водиться в далеких, напівбездоглядних аеропортах, пасажирам зробили витримку. Льотчики тут стомлені власною значимістю і якщо не покуражаться, то ніби втраять собі ціну. Зльотні смуги були в низині, навколо аеродрому тяглися болота й чагарі. Після нудного, паркого дощу людей живцем поїдала комарня. Чоловічка-балакуна комарі не кусали через проспиртованість його тіла — пояснив він і молів своїм невгамовним язиком, глумлячись над жінками, — вони ляскали по литках долонями, стуляли ноги, а дехто, вже не соромлячись, виганяв звіроту з-під спідниць руками.

— Жере-е! Пе-е-ече комарня! Кусай, звіре, ох, ку-усай! Відчуває, де м'ясо солодше!

— Ти, чупак! Ось я тебе як лупону, то й перекинешся! — напустилася на нього молодичка. — Знайшов де базікати! Діти малі, а ти срамоту мелеш...

— Мовчу, мовчу! — Чоловічок покірливо підвів руки вгору, поколоті, подряпані, немиті. — І як тебе чоловік терпить?

— Це я його терплю! Такий же кровопивця! Каменюку б одну здоровенну всім вам на шию та й у Анісей! — І, вже ні до кого не звертаючись, голосно вела далі: — А що йому! Напився, нажерся, сили багато, кров заходила, побитися кортить. Мене бити не з руки — я ж бо потрібна!.. Здибав, собацюга, побив чоловіка. Тепер, як пан, на всьому готовенькому в тюрмі — ніхто таке золото не вкраде, ще й передачу вимагає. Красота, а не життя! А інвалід у лікарні. Ось я й верчуся-кручуся: одну передачу в лікарню, другу в тюрму, та на роботу поспішай, та дитинча доглянь, та свекрусі догоди... А все заради чого? Щоб дорогенькому чоловіченьку жилося, бач, весело... — У-у, жаба болотяна! — пішла вона прямо грудьми на чоловічка, і він, відступаючи під натиском, закривлявся ще більше, почав притупувати, підморгувати:

— Ех, пий би мені та гулять би мені! Коли твій у тюрмі, не попасти б мені!..

— Попадеш, попадеш! — пообіцяла молодичка і, послаблюючи натиск, плюнула: — Набридли проносники гірше смерті!

Чоловічок, хоча й кривляка, але межу, за якою від слів переходять до дії, не переступив і від молодичці перекинувся на мене, щось мовив про мій капелюх і фігуру. Я не дав йому розійтися. «Заткни фонтан! — сказав. — А то я тобі його капелюхом заткну!» — Молодичка на мене уважно подивилася. Обтяжена горем, вона вгадала його і в мені й стиха зітхнула, продовжуючи свою думку, яка йшла у ній своїм ходом:

— Прибрали б їх, оцих п'янюг, шарпачню отаку в якесь одне місце, за ворота, щоб ані вина їм, ані рожна, а роботи від зорі до темна. Бо що ж це таке? Ні проходу, ні проїзду від них добрим людям!

Нарешті відчинилися двері літака. Чалдони-молодці збилися біля східців і внесли один одного в салон літака, відіпхнувши убік жінок, серед яких двоє було з дітьми.

— Ач, які жеребці, щоб ви пропали! Які спритні напідпитку штовхатися та жінок давити! — лаялася молодичка, допомагаючи жінці з дитиною зійти по східцях. Задоволені собою чоловіки й парубки з реготом, жартиками зручно вмощувалися на захоплених місцях, кепкували з роззяв. Я пропускав жінок поперед себе — що не кажіть, Вищі літературні курси в Москві

закінчив, два роки в гуртожитку Літературного інституту мешкав — хапонував етикету і в результаті залишився без місця. Квиток був, я був, літак був, а місця нема,— от і все — пілоти прихопили знайому дівцю до Чуші і уперто «не помічали» мене. Я простояв усю дорогу посеред салону, між сидіннями, тримаючись за багажну полицку, і не надіявся, ні, а просто загадав собі загадку: запропонує мені хтось із молодих людей місце, хоча б від середини дороги? Адже прикмети війни на мені помітні, так би мовити, і неозбросним оком, але почув лише кинуте в простір:

— Інтелігентів до біса, а місць не вистачає! Гай-ююю-гав!

Чоловічок помолов би ще язиком, але у відчинені двері літака висунувся другий пілот, знехотя встав і, підійшовши до надокучливого пасажира, сказав:

— Будеш патякати, без парашута висаджу!

Пілот перечепив між сидіннями неширокий ремінь, схожий на кінську попрягу, кивнув мені, запрошуючи, мабуть, сісти. Я чемно подякував йому. Буркнувши: «Мое діло запропонувати»,— пілот повернувся назад до кабіни.

Чоловічок слухняно принішк. Куряча його шия, посмугована жилками, зламалася, голова, подібна до кормової турнепсини, закотилася між сидінням і стінкою літака, здригалася, стукаючи в борт.

Пасажири всі також задрімали. Літак ішов невисоко, тріскотів хоч і голосно, але миролюбно, по-свійськи і, коли провалювався в яму і, натужно гудячи, вибирався з неї, вчувалося якесь вибачливе хурчання й деренчання, ніби він обтрушувався на ходу від прилиплої хмари, беручи новий рубіж угору.

Я перевів подих — які все ж таки липкі, набридливі п'яниці і як соромно бачити й чути баламутів, особливо літніх, тертих життям, коли вони виставляють напоказ свою дурість.

Обдурили мене літуни, місце заїли. Та не буває лиха без добра: літак майже весь час летів над Єнісеєм, і, стоячи на ногах, скільки краси я побачив у віконце! Родом з гірських місць, я й не знав, що по середньому Єнісею простягаються неозорі заболочені низини з обрідними хирлявими лісами, з бруднуватими болотами і жовтими трясовинами серед них. Плями й борозни озер із рябизною качиних зграй, з білими іскрами лебедів та чайок виринали під білим крилом, тим часом, як під правим, гористим берегом червоним крохмалем біг назустріч червоний бакен і над ним, нахилені, руділи кручі або скелі гір, між якими у міжгір'ях, чіпляючись одне за одне, бігли вгору дерева, жовтопінна акація, жимолость, бруслина

й білопінна таволга. Добравшись до самого верху, одне якесь дерево розкидало там просторо й переможно гілля. Поле річки, наче від вибухів мін, поплямоване вирвами — вирувала вода на підводних корчах, було широке і загалом спокійне, лише ці вирви та подряпини від пазурів кам'яних перекатів і в крутих поворотах зморщена, ніби бороною зачеплена, гладінь тільки й свідчили, що внизу під нами все ж таки не поле, а річка, наповнена водою і невинним рухом. Верхів'я чубатих островів пускали стріли вздовж води, прибережні мілини тут і там, відокремлені від річки світлими, ртутно-важкими рукавами, котилися в ліси й зникали в них.

Просвірки срібла й золота на воді, клопоть сліпучо білої піни на гребені річки, який незабаром виявився теплоходом; піщані мілини, обліплені чайками, з висоти більше схожі на рої метеликів-капусниць; ворони, що нудьгували над майже висохлим болітцем, в якому їм завжди знайдеться пожива; курінь, нашвидкуруч укритий ялиновою корою; на зеленому миску багаттячко з хисткою синьою пелюсткою диму, дивлячись на яке, защеміло серце, як завжди, закортіло до цього вогника, до рибалок, котрі, хоч би хто вони були, хоч би як жили в місті, біля річки неодмінно привітні й приязні. Ось вони поглядають з-під руки на нас, маленький рибалка в оранжево-чорних плавках перекладає вудлище, щоб помахати рукою літаку; далечінь і близькість, вічність і мить, страх і захоплення — який же все-таки незбагнений усім нам доступний світ!..

— Громадянине! Громадянине! — Я отямився. За рукав мене сіпала молодичка. Всю дорогу вона сиділа із заплученими очима, поклавши на коліна великі червоні руки — на сплаві чи на скотарні працює. — Посидь! — наче в лікарні, тихим голосом сказала вона, встаючи. — Ноги ж, мабуть, затерпли?

— Дякую, дякую! — притримав я її за плече і, щоб не образити відмовою, по-дружньому до неї усміхнувся: — В мене сидяча робота.

— А-а, — молодичка теж усміхнулася, — у відпустку до Чупі чи у відрядження?

Я сказав їй, чого лечу, і вона посмутніла.

— Знаю я твого брата. Шоферував він у радгоспі. Схуд страшенно, дуже схуд. Чи й упізнаєш?

Лихом та бідкою бита, по-жіночому чутлива, вона більше не тривожила мене розмовами, знову заплучила очі, насолоджуючись нечастим спокоєм і відпочинком, а найшвидше страждала, мучилася в собі й за себе.

Гудів, похитувався літачок, деренчав залізними дверцятами. Раптом його хитнуло, начебто даючи мені змогу побачити ще раз річку й землю, але вже перекинутими на ребро, небо в самісінькому віконці — простягни руку і хапай клапти вати з хмари. Коло завершилося, і літак по похилій котушці річки ковзнув до селища Чуш.

З повітря Чуш подібний до всіх приенісейських селищ, безладно розкиданих, захарашених, безлісих, і коли б не купка тополь, колись і кимось посаджених посеред селища, то не впізнав би я його. Біля селища і за річкою, в гирлі, розвернутому гусеницями, розкинувся, точніше сказати, присєднався до широкої галявини, порослої курячою сліпотою, свиріпою і кульбабами, чушанський аеродром з дерев'яною будівлею, нехитрим обладунком та двома рядками ліхтарів-стовпчиків. На аеродромі паслися корови, телята, коні, і, коли наш літачок, зайшовши з Єнісею, почав знижуватися, цілячись носом між посадочними знаками, ледве помітними серед трави, попереду літака довго біг хлопчина в розхристаній малиновій сорочці і зганяв лозиною з посадочної смуги рябу корову, яка незграбно, важко теліпала вим'ям. Здавалося, літак ось-ось наздожене корову, турне її під норовисто задертий хвіст, але все закінчилося щасливо; і хлопчина, і корова, і пілоти, мабуть, звикли до всього тут і ніби аж погралися трошки, потішилися.

З літака я вийшов слідом за пілотом, який з вивіреном форсом трохи зсунув на праву скроню синій картуз із емблемою, на око, що поглядало крізь людей у простір. Другий пілот тяг під пахвою надвір сонного чоловічка, який нічого не міг уторопати спросоння. Він чіплявся руками за сидіння, заплітався ногами, щось бурмотів. Пілот викинув його з літака. Упавши на траву, чоловічок зойкнув, прокинувся, почав пихато вимагати шапку. Пілот помацав рукою під сидінням, викинув зім'яту кепку чоловічкові. Вдаривши нею об коліно, чоловічок тицьнув кулаком усередину і надягнув головний убір задом наперед.

По дорозі з аеродрому чоловічок зупинявся біля кожного будинку, докладно розповідаючи, як його судили, скільки відвалили, як гідно, можна сказати, героїчно він поводився на суді і як йому славно погулялося в Єнісейську на честь такої перемоги. Біля старої дощаної будки місцевої водокачки за сторожа стояла жінка в старому піджаку, з по-мулатському кістлявим брунатним обличчям. Очікуючи на чоловіка, який явно не поспішав додому, вона стискала в руці сиру черемхову палицю.

— Дамка! Дамка! Дамка! — гукала вона. — А ходи-но, ходи-но, я тобі щось дам!..

Дивне таке прізвисько чоловічок одержав за свій чудернацький сміх. Один господар, зачувши цей сміх на подвір'ї, закричав, погрішивши на свою собаку:

— Цить, Дамка! Цить, горлата! На кого пащеку дереш?!

Дамка в Чуші, та й на білому світі опинився через непорозуміння. В першому випадку мати, помилившись у термінах, зачала його, а в другому розклад підвів. Завербувавшись в Ігарку на Карську, Дамка пив-гуляв дорогою, пропивав підйомні. В Чуші побіг на берег по вино, в черзі розбазікався, пароплав скоротив стоянку, і він від нього відстав. На місцевому катері повернулася в Чуш його бідолашна дружина, ні слова не кажучи, вихопила поліно і дубасила чоловіка доти, доки не видихнулася. Ввіткнувши поліно назад у стіс, вона ще стусонула чоловіка, сіла на дрова і стала голосити, виповідаючи незнайомим людям своє гірке життя.

Строкатому населенню Чуші Дамка підійшов — усе життя збиваючи бабки, він не міг бути чушанцем загрозою в розумінні наживи, він навіть доповнив і розрідив своєю легковажною вдачею і байдужим ставленням до багатства похмурий і потайний збірід. Дамку зневажали, але терпіли, забавлялися ним, вважали його та й усіх інших людей простачками, які не вміють жити, тобто урвати, заграбастати, потягти щось до своєї хати, до підвалу, в таємну яму з льодом, що є майже в кожному чушанському дворі.

Не дуже-то підходило селище Чуш, і вони селищу, Яким із Миколкою — люди нервової, але безкорисливої вдачі, та вже так склалося, що рідня Миколчиної жінки, гульлива й нахраписта, в якої двоє молодиків-синів відбували строк за поножовщину, була родом саме з цього, а не з якогось іншого селища.

Дітлахи-племінники гралися біля хати в гилку, впізнали мене, кинулись було назустріч та й зупинилися віддалік, ніяково усміхаючись. Я підійшов, поцілував їх у запилені личка, чим збентежив обох страшенно — ці малі сибіряки до ніжностей не привчені. Вхопивши за ручку чемодана, вони уперто його тягли, кожен у свій бік. На вікні колихнулася фіранка, майнуло заспане і тому зовсім вузькооке обличчя Якіма. Він сплеснув руками і, босий, скуйовджений, вляпуючись п'ятами в курячий послід, вивалився з хати.

— Йо-ка-ле-ме-не! Оце-то так! — котився він мені назустріч і скаржився на ходу: — Аеропорт одне товче: «Не знаємо, коли літак. Не знаємо...» Цілу ніч на річці полоскався, змо-

рився. На підстилку приліг, і готово... Оце так зустрів гостя!
Оце так!

— А як Миколка?

— Побачиш сам.

Миколка пробував підвестися з ліжка, робив він це дивно: спершу ловив у повітрі рукою кінець невидимої мотузки, намагаючись вхопитися за неї і тоді вже підтягтися, підняти себе. Розкидав по світу своїх дітей татусь, розвіяв, але жести його, звички, особливо щодо вина, не у всіх нас, але продовжилися. Не вхопившись «за мотузку», Миколка упав на подушку, притис до очей руку, до того скудлу, що вона роздвоїлася в зап'ясті.

— Ось... захворів, пахло! Видно, вмирати...

Багато що забудеться, зійде з пам'яті, але цей по-дитячому безпорадний жест, слова, грубістю яких брат хотів притлумити свою безпорадність, зневажити хворобу — залишаться. І почуття провини залишаться, на цей раз особливо гостре від того, що брат молодший за мене на десяток років, я пройшов війну і вцілів, у житті бачив багато поганого, але ще більше доброго. А що бачив він? З дев'яти років ходив по тайзі з рушницею, піднімав з крижаної води сіті, наживлював на вітрі, на холоднечі перемети, рубав ополонки в льоду, робив те, чого не хотів робити наш превеселий татусь — годував покинутих ним дітей і тому так пристрасно, іноді сліпо любив і пестив він свою дітвору, ніби за себе сплачуючи їм несповна одержану любов або ж передчуваючи, що жити їм сиротами, і чи не повторять вони його долю, не напоневіряються по світу, не надірвуть здоров'я, не збочать зі шляху?

Увечері, коли прийшли з медпункту робити наркотичний укол, Миколка сказав Якимові:

— Сходіть! Вітя Єнісей любить. Хіба вам тут цікаво зі мною бути? — І затремтіли в нього губи, він відвернувся — не любив себе знесилоного, кволого. Рухливий, послужливий, він би зараз у човен, та по річці нас, назустріч хвилям і вітрів, та на Опариху...

На горбочку, біля магазину «Кедр», від якого спускалися ламані сходи до дебаркадера, зібралася молодь — цвіт селища Чуш. Назву селища мені ще в минулий приїзд намагалися пояснити старожили: на Обі, неподалік від якої бере початок і виходить до Єнісею річка Сим, місцеві рибалки люблять їсти парну стерлядь — наріжуть її, майже ще живу, посиплять сіллю й перцем та під горілку й наминають — нехитра ця страва зветься чуш. Чи не звідти, з Обі, припливала ця назва? Але чуші місцеві жителі не їдять, вони більше люблять

малосольну стерлядь. А далі на північ рибу споживають і сиру, свіжу, майже живу сагудають, кажучи по-тутешньому, найохочіше білу: омуля, муксуна, нельму. Назва селища найвірогідніше пішла від того, що колись на межі Сима була околиця енісейського землеробства і так багато вийшло тетеруків біля полів, що навесні кипіли таловини від забіякуватих півнів і чути було войовниче чуф-фиш, яке здаля зливалось в суцільне «чушшшш! Чушшшш! Чушшшш!». Та вже хоч як там було, а ім'я старовинного селища закарбовувалося в пам'яті одразу і назавжди.

Вгору і вниз по річці селище відмежовували від луговин, полів, боліт і озер дві річки, одна з яких улітку пересихала, друга була підперта гребелькою на всякий випадок і сочилася смердючою рідотою. У гнилий ставок звалювали корчі, обрізки з лісопилки, дохлих собак, консервні бляшанки, ганчір'я, папір — усе сміття.

В центрі селища, біля тих самих тополь, які найперше видно було чи з пароплава, чи з літака, був збитий танцмайданчик, під настилом якого, наполовину зірваним, неслися кури, і п'янюги лазили на череві під танцмайданчик, викочували звідтіля яйця на закуску. В бур'яні, що ріс у кутках поламаної огорожі, яка оточувала територію «парку», кури навіть курчат висиджували, а були ж тут колись ворота, продавали квитки на танцмайданчик, але не ладналося діло, ніхто на квитки не хотів витратити гроші, ламаючи фінансові порядки, парубки перелазили через огорожу і перетягали за собою партнерш.

Танці припинилися, завмерла музика. Фарбовані ворота зі словами «Ласкаво просимо!» хтось украв на дрова. Громадське життя занепало. Парк окупували кози, свині, кури, гралися тут діти в схованки; в пізню годину під тополями можна було почути грайливі смішки, пристрасні стогони, подивуватися з різнобарв'я нейлонових купальників і осліпнути від непорочної свіжості голих і вільних тіл — ніч тут улітку хоч і з комарами, але ясна, тепла, сприяє грішним вільностям.

Парк із тополями, з дідами-лопухами, уцілілими подекуди шматками огорожі, з кругляком осиротілого танцмайданчика, якщо дивитися з річки, від пристані, був ніби задник декорації. Ліворуч, на узвишші яру, горбилася тесовим дахом їдальня, до якої прилягала будівля зі щоглою і пучком проводів, протягнутих у просвердлені дірки, — пристанський пункт зв'язку, огорожений табличкою: «Входить стороннім заборонено». Однак у кімнаті пункту зв'язку, запилюженій, продимленій, завжди крутився вільний люд, що відстав від теплоходів або очікував на них, тому що дебаркадер на ніч зами-

кався, шкіпер із шкіперихою, дбаючи про чистоту й порядок, виганяли людей з нього нібито під виглядом боротьби з бродяжництвом, і все освітлення, крім сигнальних ліхтарів, вимикали, підпускаючи пасажирів до каси, до камери схову і до вагів за півгодини до прибуття суден.

Праворуч, на тому самому яру, над виїмкою пересохлого струмка, на витопаному узвишші, схожому на могильний горбок, набурмосено темніла похмура, підрита свиньми будівля із зачиненими віконницями і замкнутими на широку залізну штабу дверима, так побитими цвяхами, що можна було сприйняти їх за мішень, подовбану дробом,— це магазин «Кедр», найзагадковіша будівля селища Чуш. Вона чимось скидалася на закриту церкву, похмуру, холодну, глуху до благань людських. Однак свіжо-білі оголошення на дверях, прибиті величезними цвяхами, і мерехтливе світло у щілинах ще свідчили: заклад цей живий і дихає.

Двічі бував я в селищі Чуш, і лише раз пощастило мені застати «Кедр» відчиненим, а то завжди липли шарами до дверей магазину оголошення, наче бюлетені смертельно хворої істоти. Спочатку короткі, дещо гордовиті: «Санітарний день». Далі наближені до торговельної специфіки: «Переоцінка». А тоді ніби знесиленими грудьми видихнуте: «Облік товарів». Після деякої заминки приголомшливий зойк: «Ревізія». Нарешті страдницькими грудьми бійця, що бився довго й самотньо, видихнуто: «Здача товарів».

Гнила похмура будівля із щурячим виском і мишачим писком спонукала до справ і думок темних, до дій неприязних. Наглухо замкнутий «Кедр», що спілкувався із світом через короткі бюлетені та задні двері, загороджені ящиками, завжди жив напружено. В ньому безперервно мінялися зави і продавці, прямо з-за прилавка вирушаючи за тюремні ґрати за махінації та зловживання, зате не мінявся товар і байдуже ставлення до покупця, котрий мав зухвальство іноді турбувати місцеву еліту, до якої давно й міцно зарахували себе працівники сільського прилавка, проханнями щодо якогось прального порошка, замазки для вікон, шкільної форми, модного взуття, сукні, пальта. Траплялися навіть такі нахаби, що хотіли купити зубну щітку й пасту. В Чуші — пасту! То як же це працювати з отаким народом? Його батечко рипіння воза боявся, а він, пика чалдонська, пасту вимагає! Краще й не працювати! Тому-то більшу частину вішалок у «Кедрі» займають тілогрійки і вбрання зразка десь сорокових — п'ятдесятих років — усе старе, запилюжене, засиджене мухами. Затє найпекучіші новини й плітки черпалися в «Кедрі».

Але скільки радощів, скільки бадьорості чушанцям від динаміка, встановленого на даху пристанського вузла зв'язку! Горлає він день і ніч, сповіщаючи про рух життя в країні і по всіх земних континентах, тривожить музикою. Увечері між «Кедром» та ідальнею прогулюється молодь нудячись у очікуванні пасажирського теплохода, плекаючи надію, що з прибуттям його щось станеться, хтось приїде в гості, може, бійка буде. І хоча закон про алкоголізм вступив у повну силу, всі точки із спиртним зачинено, місцевий міліціонер особисто перевіряв, чи справді вони зачинені, все одно багато народу під добрячим «газом». Чоловіки, що випивали на колодах біля води, уже деякі звалилися. Тримався Дамка. Видно, він уже «задрімав на хвильку», трималися Командор і Грохотало. Ну, цих героїв хіба що гаубицею звалиш. Долинав від колод, від річки жвавий гомін, час від часу чулося: «Гай-ююю-гав!» — мабуть, Дамка оповідав про поїздки до Єнісейська.

На яру виринула мальовнича компанія. Попереду неї, лопочучи запилюженими китицями розкльошених штанів, похазяйськи впевнено ступала дівиця в вельветовому довгополому жилеті, одягнутому на оранжевий светр на зразок спецівки. Приїхавши на канікули з вищого навчального закладу під батьківський дах, смолою а чи ще чимось чорнішим пофарбована особа всіх тут приголомшила своєю красою, дорогим убранням, умінням пити культурно, ковточками вино, закушуючи зяжжюко диму. На грудях дівиці, смачно збитих, пускаючи яскравих зайчиків, горіла золота, не менше з кілограм вагою, бляха, і я мимоволі прикинув: скільки ж соболинних, лосевих, білячих, горностаєвих, осетрових та інших голів пішло на такий модний справунок?

За видатною студенткою, наче на собачому весіллі, тяглися, віддано на неї дивлячись, чушанські парубки, далі на шанобливій дистанції трималися тутешні дівчата, яскравіше, але не так цінно одягнені. Всі курили, сміялися з чогось, а мене не полишало відчуття ніяковості за погано відрепетируваний, хоча й правдоподібно виконуваний спектакль. У динаміку на даху пункту зв'язку якийсь славетний квінтет чи диксиленд мордував чарівні українські «Вечорниці», утинаючи на їхній мотив наймодніший шлягер: «Ти побачиш, що даремно кажуть: північ крайня...»

Дівиця копитила ногами, бляха підскакувала й билася на її грудях. Уся строката зграйка, наслідуючи кумира, здіймала куряву, викручувалася, щось вигукуючи. На всю цю компанію, особливо на модну дівицю, широко пороззявлявши роти, не кліпаючи, дивилися хлопці старообрядницького роду, що

юрмилися осторонь. Усі вони були помітно схожі один до одного, з козачими кучерявими чубами, розкосими очима північних матерів, у розшитих ще на руках сатинових і шовкових сорочках з поясами. Але й тут у деякого вже вузьконосі туфлі, а де годинничок з блискучим браслетом, де пістряві шкарпетки, а то й рідкісні штани-джинси траплялися. Тайгові парубки моргали від світла, роздивлялися, принохувалися. Вони до танців ще невдатні, їм би по-колишньому — затиснути оту цяцю в оранжевому за лазнею чи між стосами дров. Та поки що не наважуються, підходи вивчають. На очах вилуплюються кавалери нового покрою, жадібно тягнуться до «передового товариства», на ходу із шкірою здираючи з себе давні, заіржавілі обладунки пращурів. Батьки ще дотримуються звичаїв, але жила і в них ослабла, похитнулася стара віра, матюкатися, пити прилюдно, тютюн смалити скрізь усі взялися. Молодому поколінню й бог велів оскоромитися, пристати до загального руху. Годі, позадквали, повпиралися і скільки ж усілякого задоволення пропустили!

«Ми поїде́м, помчимос́я на оленях рано-вранці...» — викидав із круглої металевої пащі динамік, а під яром, на березі, обхлюпаному мазутом, геть засміченому склом, бляшанками, трісками, обтиральним ганчір'ям, міцно обнявшись, пленталися кудись дядько з молодницею і, не чуючи ніяких нових пісень, на всю горлянку ревли: «Я суперницю заріжу і суперника уб'ю!.. А сама я, молоденька, в Сибір на каторгу піду...»

Від Кривляка, з-за Карасинки, проступив у нічному імлістому мороці привид пароплавчика місцевої лінії, ласкаво названого «Бетушкою». По сходах з великим рюкзаком на горбі, з чемоданом і сіткою в руках, витріщившись красиво, в міру підмальованими очима, тупцяла бібліотекарка Люда. Судячи з потуг пронести все своє майно за одним заходом і при цьому залишитися незалежною, модно і водночас зі смаком одягнутою, не те що це кодро, що тупотіло в пилюзі, трудівниця місцевої культури покидала Чуш назавжди, відпрацювавши післяінститутський «мінімум». Східці вилаmano з умисною підступністю — через один, бильців немає. Вузька вовняна спідниця заважала Людї широко ступити, а обійти кручу долиною не вистачило кмїтливості, запарилася, мабуть, із зборами.

Народ скрізь завмер, очікуючи, звалиться бібліотекарка зі сходів чи ні? Навіть Яким зацікавлено зупинився. Ще спускаючись до річки, я помітив статного хлопця, підстриженого ззаду під поета дев'ятнадцятого століття, спереду — під висланого розкольника. На грудях у нього висів масивний хрест червленого срібла. Хлопець чистив хреста цеглиною, наждачним

папером і суконкою, але все одно проступав висип вічності, чи то посів людських сліз, чи то застигли дотики губ, що благали про милість. Безцінний хрест давніх мучеників, що пронесли його від смутних часів, може, ще первоцарських або ж никоніанських, висів на дешевому ланцюжку від годинника-ходиків.

Хлопець катав на човні біляву хтиву дівку — заходив вище дебаркадера, складав весла, перекидав з корми до себе на коліна пасажирку і привселюдно терся губами між підборіддям і коміром квітчастої дівочої блузки. На березі хто плювався, хто прицмокував губами, хто клацав язиком. Дівця жодної уваги не звертала на людей, все гарячковіше курила сигарету, гострими нігтями вищипувала з рота тютюн, тому що гребець покинув човна, поспішаючи на підмогу бібліотекарці. Люда зупинилася, поставила чемодан, сітку і, коли хлопець підійшов, скрикнувши мов укушена, затопила йому ляпаса від щирого серця.

— Гай-ююю-гав!

— Оце сила!

— Браво, Людочко! Браво! — На яру заплескала в долоні дівця в оранжевому, і партнери підтримали войовницю схвальним гомоном і аплодисментами.

— Тварюко! Що ти корчиш із себе? — Дівка в човні відкинула сигарету і, взявшись в боки, закривлялася: — Я н-не ляжу під стилягу!..

— Котися! — чи то їй, чи то Людї крикнув хлопець і, лігши на плотик, закинувши хреста на спину, почав полоскати водою рот, дівку в човні несло за течією, і вона, осиротіло пхикаючи, врзнібіч, невміло гребла веслами до берега. Хлопець не йшов їй на підмогу, спльовував криваву воду, втирався, скоса поглядаючи, як ми з Якимом допомагаємо занести Людї багаж на дебаркадер.

Забувши подякувати нам, Люда бухнула чемодан на ваги і обвела берег розширеними від шаленства і безпорадності очима:

— Та хай вона буде проклята, ця північ, і той, хто мені її подарував!

— Ну, а ваги чим винні? — пробурчав шкіпер, відкидаючи скобку і пересуваючи пальцями по сталевій стрічці ваговий балансир.— Вас тут багато нервових, а мені за інвентар відповідати.— І одразу ж видав повчання: — Поставила б дядькам пляшку і не вилазила б із шкіри.

— Робіть своє діло!

«Бетушка» подала сирену. Шкіпер, ще й досі лаючись, поспішив прийняти чалку. Народ з яру потягся до дебаркадера.

Я сидів на колоді, кидав камінці у воду і несподівано почув ззаду хрускіт гальки, а тоді знайомий голос:

— Чи не знайдеться у вас закурити?

— Не курю.

— Не курите? — перепитав Дамка, безцеремонно сідаючи поряд на колоду. — Здоров'я бережете чи гроші економите?

Мені зовсім не хотілося розмовляти з ним. Мені він набрид ще в Єнісейську. З думки не йшов Миколка. Лежить зараз у світлиці, оглушений снотворним, напівспить, напівстраждає, але незабаром дія наркотика ослабне, і чим тоді зарадити хлопцеві? Підійшов Яким, що допомагав Людї вантажитися на теплохід і був ображений карбованцем, який вона хотіла йому тицьнути: «Нісього в людях не розуміє! В гробу я басив її драний...» Яким привітався з Дамкою за руку, дав йому закурити. Дамка мотнув головою на мене, Яким йому щось сказав, і вони повели дружню розмову про всяку всячину.

«Бетушка» відійшла від пристані, прямуючи вгору по Єнісею. Через те, що цілу ніч не темніє, нікому спати не хотілося, народ не розходився з берега, тинявся в пошуках розваг і часом знаходив їх. Дамка розважався тим, що підстерігав парочки в гущавині тополь, за стогами дров, у лазнях, у куцах та інших укриттях, і вдосконалювався в шпигунському ділі так, що сховатися від нього стало неможливо. За набридливу цікавість хлопці відлупцювали Дамку, він ніби вгамувався, але шпигунське ремесло виявилось таким нездоланним, душу з'їдаючим, що не було від нього спокою, так і тягло в пошук.

Притерся Дамка до селища Чуш. Рибалки охоче брали його з собою — для потіхи. І, вдаючи дурника, показуючи безплатний «тіатр», він поміж ділом освоївся на самоловах, схопив суть рибного лову, придбав дерев'яного човника із старим мотором, проданого йому зальотним браконьєром, що тікав від властей. Дамка закинув дві сітки і, на подив чоловіків, став досить спритно добувати рибу і ще спритніше збувати стрічним і заїжджим людям. На теплоходах, самоходках, катерах, автомашинах, літаках і вертольотах та на іншому водному й повітряному транспорті здогадливі люди возять «спеціальний запас пального», вимінюють на нього літньої пори рибу, дичину, м'ясо, взимку — горіхи, шкурки; розрахунок скрізь натуральний, одиниця обміну — пляшка.

Із судна, що йшло по сусідній річці Обі, було вилучено понад тонну риби, «добутої» за допомогою пляшки. Щоб обшукати це судно, яке з року в рік займалося поборами, і притягти до відповідальності капітана, розжирілого на перепродажу риби до того, що вже дачами й автомобілями завалив себе й дітей,

потрібна була санкція прокуратури, але до бога з плаского Приоб'я високо, до прокуратури далеко. І ловлять вільно рибку можуть на зразок Дамки влітку самолетами, взимку підпусками й насолоджуються легким життям. Тим часом до війни отаких «джентльменів удачі» на Єнісеї майже не водилося. Тоді рибозаводи укладали договори з місцевими й заїжджими рибалками, видавали їм аванс, ловушки, раз на тиждень об'їздили рибозбірним ботом артільні стани, приймали здобич, постачали рибалок продуктами, рукавицями, фартухами, чобітьми та іншим спецодягом. І вони ж, ці маленькі артілі, які часто склалися з двох лише чоловіків, були найсуворішим наглядом на річці, тому що хотіли добути більше риби, виконати план, щоб одержати восени законні преміальні. І організації, що відали цим ловом, платили їм за рибу більше, ніж постійним колгоспним бригадам.

Я й сам колись рибалив з батьком і його напарником, Олександром Висотіним, у такій саме договірній артілі, і скільки не придивлявся до річкових піратів, скільки не розмовляв про нинішні порядки в риболовецькому промислі, переконався в тому, що вони з полегкістю прокляли б, покинули б темну, ризиковану свою робітку, перейшли б залюбки на законний лов, аби тільки розраховувалися з ними чесно, не мідними копійками...

Ну а поки що на річках панує нічний, темний лов. Дамка горілку попиває, пісеньки виспіває. Одного разу попалося йому тридцять стерлядей, пара кілограмів на шість — ото вже пофортунило так пофортунило! Головне, риба майже вся жива. Сонних стерлядей викинув за борт всього кілька штук. Стомився рибалка, але така радість на душі — кричати хотілося. Заткне він свої жінці пельку, заткне! Вона його за рибу із світу зводить. Очі ще не продере зі сну, а вже кричить: «Не висихаєш, мокра устілко! Життя мое й своє занастив!...» І все в такому дусі, прямо й згадати неприємно. Покурював Дамка цигарочку, плив на човнику, а в підтоварнику стерлядочки лясь та лясь об дошки хвостиками, деякі хребтиком шкреблися — подряпували — живучі, грайливі рибки, швидше їм на сковорідку кортить.

Мотор не заведений, самосплавом рухався човен, господар його тішився природою і пароплавчика нібито ніякого не чекав. Налетіли на Дамку гедзі. В цих місцях вони як горобці завбільшки, головешки в них вертляві, фосфорні, зади відвислі, як у зебрів, смугасті, жала як залізничний костиль, прогавиш — і він одразу ж, гірше за шляхову робітницю, зажене його в спину або ще кудись. Кружляють над човном гедзі, гудуть як військові винищувачі, лоби, наче в таксі, зеленим світяться.

— На! На! Кусай! Кусай! — під'юджував злісну звірину Дамка, простягаючи пласку, з обламаними нігтями руку. Сам собі не вірячи, гедзь опустився на шкіру. Від запаху бензину, від недовіри чи, може, від передчуття близької крові зад гедзя ходуном заходив. «Насіси в ньому, паразитові, діяти почали», — помітивши, як нахилився, відстовбурчив зад і жадібно завмер гедзь, захопився Дамка і з усього розмаху ляснув гедзя — захопився той, пильність втратив — і ось тобі результат — поплав догори черевом, крилом і лапами ворушить, здійснитися пробує. Хлясь гедзя якась рибка — тільки його, голубчика, й бачили! «Взаємодія сил, — вдався в роздуми Дамка. — Природа сама встановлює баланець між добром і злом».

На горизонті показався димок. Під ним, під димком, силует окреслився, завбільшки з гедзя. Солодощі по душі рибалки розлилися, під грудьми засмоктало, і така пекуча млість пройняла все тіло, ну як ото перед першим гріхом. «Матінко царице небесна чи там яка ще! Ось вони, миттєвості життя, заради яких мокнеш, головою ризикуєш, з жінкою гризешся!..»

Гедзь у човні був не один, їх пара була, мабуть, чоловік і жінка. Овдовівши, гедзиха-стерво злітала на берег; за підмогою. Над головою в Дамки закружляло, загуло з десяток винищувачів. «У-у, контрики! Чого доброго, цапне котрийсь!»

Дамка рвонув завідний шнурок. Мотор «не взяв», пукнув, хукнув, викинув димок. З третього чи четвертого спіання «схопило», понесло. Дамка за борт човна схопився — годі, вивалювався вже, добре, що пароплав ішов, рятувальний круг кинув. Витягли Дамку багром з води матроси та ще й п'яним напоїли. Ну й натішив же він тоді пароплавний люд!..

Хрипить, чадить перевантажений моторчик, форсунки в ньому чи то гайки якісь деренчать. Ще візьме та й розвалиться! Що тоді? Але ніяк щадити мотор, швидше треба хлюпнути на кам'янку — все в рибалки запеклося. «Ех, «Вихра» б придбати! — зітхав Дамка. — Та де його візьмеш? «Вихри» на магістралі продають, щоб у неділю чи в заслужену відпустку трудящі могли вмити доставляти краль на лоно природи і культурно з ними відпочивати».

Душа Дамки умліває від добрих передчуттів, усіх людей йому хочеться прощати й любити — він перед метою і щораз ближче здійснення його найпалкіших бажань. Ішов не теплохід, йшов однопалубний кораблик із затишними, свіжопофарбованими надбудовами, радіо на ньому грало. «Начальство! — шанобливо подумав Дамка. — По службі кудись пливе. Можна й здерти з них — не збідніють...» З такою бадьорою думкою Дамка заглушив мотор, витяг з підтоварника стерлядинку котра більша,

встав на весь свій зріст, та який там у нього зріст!.. Виліз на будку, щоб швидше помітили, і, взявши рибину за хвіст, замахав нею, закричав:

— Ге-ей, громадяни-товаришші! До вас звертаюсь я, друзі мої, із стогоном благальним! Продаю-у-у, майже задарма віддаю! Ге-е-ей!..

Стерлядь була жива, вигиналася, викидала круглі хапкі губи, стовбурчилась шорсткими плавцями, наче хотіла злетіти.

Дамку помітили, дали йому сигнал, не передбачуваний жодним річковим правилом, однак на всіх наших водах відомий — таке обволікаюче, ласкаве підгрибання під себе білим прапорцем. Зблизилися, зійшлися, наче при абордажі: вузький старий човен і біленький кораблик з чорним корпусом і діловито-строгою обстановкою на палубі, навіть радіо не шаленіло, не репетували з нього, як під сокирою. Лише якась неросійська дамочка майже пошепки, на вушко жалілася, благала: «Кондуктор, кондуктор, продай же квиток-о-ок!» — «Немає квитків! Можу дати свисток!» Дамка кожну пісню, приказку переінакшував уміть на свій лад. «Еге, суворий, видно, народ їде, діловий. Геологи, напевне, або з міністерства якогось, з перевіркою фінансів і дисципліни праці». Дамка внутрішньо підібрався, посуворішав.

Човен прикріпили до кормового гака кораблика, рибалку шанобливо запросили до салону. Там його трохи насторожили картинки, поприбивані до стін. На одній картинці катастрофа життя зображена — завод з димарем на березі, з нього мазут потоком у річку хлющить, осетри, окуні, лящі, судаки догори черевом плавають, розтулили роти, конають. «Ач, що роблять, сучі діти!» — посмутнішав обличчям Дамка і вгледів на сусідній картинці свого брата-самоловника. Осетрина ікорний, судячи з розбухлого пуза, напорівся на гачки і здох, але якось так здох, що зберіг здатність осудливо дивитися на чоловіка, що скорчився в кутку картинки. Від пронизливого риб'ячого погляду скривило пику самоловника, а пика ж, пика — хай бог боронить! Одутла, немита, ніс сизий, очі каламутні — як приснитись, то чи віруеш, чи ні, а перехрестись. З другого боку картинки чоловік з гостро зсунутими бровами, тверезий, на Черемисина, тутешнього рибінспектора, скидається, стоїть на весь зріст, наче на давньому воєнному плакаті, тикає пальцем прямо в Дамку: «Браконьєр — ворог природи! Браконьєрові — бій!»

Рибалка пощулився і став щось цікавіше шукати і між цими та іншими картинками зовсім несподівано побачив соромливий аркушик завбільшки із сторінку зошита, на якому червоним і синім написано: «Товариші рибалки! Не губіть молодь промислових

риб. Випускайте її без ушкоджень із усіх знарядь лову у водоймища. Пам'ятайте, молодь — основа ваших майбутніх уловів!» Душа Дамки зрушила з місця, він почав оглядатися, натрапив поглядом на чоловіка, який по-свійському до нього усміхався.

— Ну то як картинки?

— А ми молодь і не чіпаємо, для майбутніх залишаємо уловів, ми її бережемо! Гай-ююю-гав! — задерши вузьке рильце в стелю, оббиту білим пластиком, зареготав рибалка. Чоловік витягав із столу якісь папери, усміхаючись, весь час привітно киваючи головою, але вже засмучено. «Може, в нього жінка померла або ще якась лихо сталося, а я регочу!»

— Почому стерлядь? — усе ще риючись у столі, поцікавився незнайомець. Дамка сподівався, як водиться, спершу розгінну півлітрівку виставлять, закуску на зразок свіжого, рідкісного в цей час у цьому краю огірка дадуть, потім уже торг почнеться. Але нічого не подавали. «Ага, то це ви так!..»

— Півтора карбованця!

— Н-ну, шановний! Скрізь по карбованцю.

— Скрізь по карбованцю, а в нас півтора! І ніяких розмов! — Дамка аж сам собі сподобався, такий він бойовий, такий неблаганний. Ач, як загартувала характер річка й природа! Якщо піде так діло далі, то він, чого доброго, свою жінку битиме, а не вона його. І отим стияляжникам, що за шпигування покарали, теж кожному окремо виспле.

— А чого це у вас така дорожнеча?

— Мотори погані — раз! — загнув пальця Дамка. — Бензину спробуй дістати — два! Рибнагляд висить — три! Вино подорожчало — чотири! — І як тільки згадав вино, весь гонор одразу де й подівся, понесло Дамку, заторохтів він базарною торговкою, не дотримуючись ніякої солідності й пауз: — Ангарська пішла від жиру тече жінка іменинниця магазин далеко торгуватися ніколи в роті пересохло...

— Стривай, стривай! — попросив пароплавний чоловік, знайшовши нарешті ручку і розгортаючи якусь книжку. — Кулет! Чкас! Прошив! Оглушив!

— У Параски чиряки, у Мелашки пухирі, якщо дорогі стерлядки, хоч — бери, хоч — не бери! — підхопив до речі жваву складуху Дамка. — Гай-ююю-гав!..

— Соловей! Байкотвор! — заново зміряв поглядом Дамку чоловік. — Ершов! Чистісінько Ершов!

Дамку взяла цікавість. Чи це, бува, не той Ершов, що оргнабором у крайовій конторі відав? Солідний такий чоловік, некурящий. У нього ще жінка, не перша, друга жінка на пристані

касиркою працює. Але виявилось — однофамілець Єршов, автор «Горбоконики». Зайшла мова про оргнабір та інші, відомі Дамці, організації, в ході якої він усе про своє життя розповів і прізвисьце вибавкав. Народу в салон набилося, всі слухають, посміються. А Дамка й раденький старатися, шкода йому, чи що, повеселити людей, та й не втрачав ще остаточно надії на предмет частування.

Але наближались до Чуші, і громадянин, який так загадково усміхався, грізно стукнув по столу:

— Годі! Повеселилися! — і звернувся до молодого хлопця в річковій форменці: — Скільки?

— Тридцять голів. Сорок сім кілограмів.

— Та-ак! — Громадянин пильно глянув на Дамку, наче генерал у погонах із червоною окантовкою. — Нагріти б тебе по півсотні за кожну голову ще й човна відібрати. Але за безплатний спектакль скидку зробимо. На ось розпишися. Жінці на іменини...

Дамка поглянув на папір, і йому наче мову відібрало. Уперше в житті не міг знайти слів. Пробував розсміятися, даючи зрозуміти, що й сам він великий веселун, цінує жарт і розуміє, але замість звичного «гай-ююю-гав» вийшло «уй-ююю-у-у...»

— Товар-риш-ші! Товар-риш-ші! — белькотів він напівнепритомно, коли його садовили назад у човен. — У мене дід червоний партизан і батько теж... заслужений!.. Товариш-ші!..

Кораблик, весело попукуючи трубою, викидаючи кругляки диму, прямував на північ. Човна крутило течією, несло повз Чуш, до Карасинки і пронесло далеченько, крутило в гирлі Симу, коли сварлива жіночка Дамки, в якої коли іменини, вона й сама не пам'ятала, умовила одного рибалку наздогнати човна і, якщо не вхопив чоловіка правець, якщо не насмоктався до втрати стерна і лежить на дні човна, доправити його додому, отут уже вона сама з ним упорається!..

Дамка був тверезий і до того наляканий, що й доставлений у Чуш, усе повторював приголомшено: «Товариш-ші! Товариш-ші! В мене дід...»

Жінка Дамки перелякалася.

— О-ой! Наврочили! Поробили! — закричала. — Це все кержаки, кержаки — ушкуйники болотяні!..

Цілу ніч морочилася з Дамкою жінка, поїла настоями десяти трав із семи галявин. Проте ніякі домашні і лісові трави знахарів і навіть свята вода бажаних наслідків не дали. Хворий перестав, правда, повторювати щодо діда й заслуженого батька, але закривав очі, трудовий його язик не повертався, голова не трималася, діло наближалося до кінця.

І тоді жінку Дамки ті самі лісові люди — кержаки, яких вона гудила, напоумили перевірити ще один, останній засіб: принести землі з лазні, з-під навхрест покладених мостин, розмішати з вином і напоїти — нехай і силоміць — так у тайзі споконвіку викликали в живому тілі відразу до мертвої землі. Дамку від банного бруду вивернуло всього. Отруєний лікарями, він уже покірно все виконував, покірно випив і вареного молока з настоєм полину, заснув дитинно-тихим сном і не крутився, як завжди, не ворушився цілих дві доби.

Тим часом з'ясувалося: по Єнісею робило пробний рейс судно крайової рибінспекції, обладнане за останнім словом техніки так, що якби Дамка не поліз самодуром у пащу «рибхалеям», вони все одно спіймали б його і обчухрали, як липку. Стареньку «Куру» знали і по контуру, і по диму, навіть по звуку двигуна в нічну пору впізнавали. А тепер ось піди поборися з ними. Жертву рибнаглядівського терору жаліли, заспокоювали, пробували напоїти задарма, але жінка відстояла Дамку від посягань.

Швидко, одначе, Дамка вичухався, знову взявся за таємничий промисел, пив, веселився, не хотів платити штраф. От і спроводили його до суду, от і перехрестилися наші шляхи в Єнісейську і з'явилася в Дамки нова причина для веселих оповідок.

Перечікуючи час, в сонні передранкові години Дамка мучився від неробства, стримувався як міг, щоб не вирушити у шпигунський вояж. Йому хотілося випити, він пробував вивідати в Якіма, чи не розжився півлітрівкою на «Бетушці», але той цитьнув на нього, і ми пішли від річки через великий і бідний город, де тільки ще зацвітала картопля, третім листком стовбурчилися огіркі в зрубі парника, ледь кучерявилася грядка моркви, по обніжках тиснулася до тичок в'яла кропива, йшли повільно туди, де мучився, вмираючи, брат — тих наркотиків, які йому давали в місцевому медпункті, вистачало вже тільки години на дві-три. Треба було думати й вирішувати, де і як діставати ліки. Дамка одразу ж із пам'яті зник, забувся, та вони, такі люди, тільки й помітні, коли метушаться перед очима. Пам'ять не тримає їх, вони зникають, як дим від сирого багаття, хоча й густий, задушливий, але швидкоплинний.

За жердинами городу, за старими дверцятами стомлено й сіро світилася річка, на дні якої лежали сотні й тисячі самолетів, сітей, підпусків, вудок, і плуталися в них, сіклися, металися в глибині проткнуті залізом осетри, стерляді, таймені, сизи, в'юни, нельми, і чим суворішим ставав нагляд, тим більше їх помирало в глушині води, і пливали вони потім, зіпрілі, безоки, застебнуті на здутому череві гудзиками плащів, бовталися на хвилях,

розчепірівши болотом замулені крила й роти, і як люди, що охороняли річку, так і браконьєри, які по-зłodійському поводитися на ній, скрушно хитали головами: «Що робиться? Що робиться? Гине народне добро!»

БІЛЯ ЗОЛОТОЇ КАРГИ

Верст за шість вище річки Опарихи в Єнісеї впадає ще більш шалена, світла й рибна річка Сурниха, на якій колись і пограбували Миколку з Якимом жовни, пожерши в них черв'яків.

По вододілу Сурнихи кінчається гірський перевал. Здаля видно бокасту горбину осереддя підводного острова. Вона круто обрізана водою, ніби відсахнулася від Єнісею, здибилася, звалилась осипним кам'яним мисом у Сурниху.

Закінчившись на поверхні, перевал продовжується у воді, під її товщею. Бурхлива, розкотиста над ним течія Єнісею. Підводні гряди тутешні рибалки називають каргами, на них і в них застрягає багато мотлоху, в мотлосі й камінні ліпиться всіляка водяна кузька, джерельник, жук-водоплав і особливо багато мормиша — улюбленого харчу осетра, стерляді та й усякої іншої водяної тварі.

Від Сурнихи до Опарихи і нижче за їхньою течією водиться червона риба, і тому в гирлі цих річок постійно крутяться чушанські браконьєри, котрі слово це лайливим не вважають, а навіть навпаки, охоче ним користуються, замінивши звичне слово — рибалка. Напевно, в чужому, іноземному слові вчувається людям якась таємничість, і запалює вона в душі поклик на справи теж таємничі й ризиковані, і взагалі розвиває кмітливість, поглиблює розум і характер.

Закони і всілякі нові віяння чушанці сприймають із споконвічною, мужицькою хитринкою — якщо закон захищає від незгод, допомагає зміцнити матеріально, хапонути на пропій, його охоче приймуть, якщо ж закон суворий і притісняє в чомусь жителів селища Чуш, вони вдають тоді з себе відсталих, загурканих, ми, мовляв, «газетів» не читаємо, «живемо в лісі, молимося на колесо». Ну, а коли вже притиснуть до стіни і не викрутитись — починається мовчазна, тривала облога, на змор, тихою сапою чушанці домагаються свого: що треба обійти — обійдуть, що захочуть добути — добудуть, кого треба вижити із селища — виживуть...

Навколо вогнища сидять рибалки, розпустившись душею й тілом перед нелегкою роботою, чекають ночі, ліниво перекидаються фразами. У вогнище, крім двох деревин, звалено ще й

фарбовані двері з літерою Ж, старі клубні дивани, шафу, дорожні жолобки — палахкотить високо, жарко. Вогонь шарпає вечірній вітерець, що розгулявся над річкою, обличчя обпікає миготливим полум'ям, а спина аж проймає свіжим протягом із тайги і холодом від брудної хребтини льоду, нагромадженого під урізом яру. Не віриться, що біля Москви і майже по всій середній Росії лютує посуха, горять там ліси, вмирають трави і хліба, оголюються болота, виступає і репається мулисте дно озер і ставків, міліють річки, стогне і гине від спеки все живе в полях і лісах.

У цих місцях затяжна весна, через що стався нечуваної сили льодохід. Товстий лід на річці затримували холоди, але в верхів'ях Єнісею уже почалася повінь. На Красноярській ГЕС скинули зайву воду, хвилию підняло, зламало лід. Грізний, небачений льодолом ламав усе на своєму шляху, нагромаджувався на порогах і перекатах, запруджував річку, і, несамоविта, збита з ходу, вода невтримно котилася по вибалках і заплавах, захлюстувала прибережні селища, нагромаджувала гори каміння, тягла ліс, огорожі, будки, мотлох, сміття. В лісах і особливо в низькому, болотистому міжріччі Обі та Єнісею ще й досі лежать розкислі сніги. Розлив неозорий і непролазний. Розплодився гнус.

Удень я заходив у прибережну шалину, пробирався по Опарісі — розвідати, як там харіус, чи не піднявся? В одному місці, під розлогим верболозом, помітив калюжку. Мені здалося, що вона вкрита запліснявілою водою. Я наступив, провалився і впав — комарня стояла щільною завісою, саме стояла в затишку, не та довгодумна російська комарня, що спершу наспіваєється, накружляється, а тоді поволі почне тебе їсти. Ні, ця, північна, сухочерева, оку майже не помітна звірина накидається одразу, впивається без музики в що попало, звалює лося, доводить до відчаю людину. В цих краях існувала колись найстрашніша кара — прив'язувати злочинця, найчастіше боговідступника, в тайзі — на поживу гнусові.

До річок, на обдунів гірські хребти давно пора вийти звірові, але повінь і сніги відрізали всі шляхи в просторій, заболоченій тайзі. Гнус прикінчує там беззахисних тварин. Днями продерся до річки лось, перебрів протоку, ліг на верху острова, перед очима заїжджої дикої артілі вапнярів. Схопивши сокири, ломи, вапняри підкрадалися до тварини. Лось не вставав, не тікав від них. Він дивився на людей заплелими гноєм очима. Ніздрі сипіли, в них стирчали криваві пробки, вуха теж заткнуті сухою кров'ю. Горбатий, вислогубий, в клатгях зваляної сирої шерсті, звір був відчужено тупий і до всього байдужий, лише тіло його і сонно відм'яклі очі відчували звільнення від страти, ніздрі втягували не згущений мов пилюка, вихор гнусу, а річковий вітер,

який пробивав і брудну шерсть, і пори товстої шкіри. Тільки кінчики вух дрібно-дрібно, майже непомітно для ока тремтіли, і по них вгадувалася здатність великого кістлявого тіла сприймати втіху життя.

Захляскали, забили вапняри лося — тепер з м'ясом живуть, із знекровленим, напівдохлим, але ж із м'ясом — досить чабаками та окунями перебиватися.

Надвечір я витяг у гирлі Опарихи двадцять харіусів. Яким шукав у кущах пожитки, лаявся. Попросив би чого треба у рибалок, порадився. «Йо-ка-ле-ме-не!» — вдарив себе в груди Яким і махнув на мене рукою — чого від ненормального чекати! Ще коли йшли по річці, Яким упустив у воду коробку з сірниками. Я порадив завернути до рибалок. Він на мене визвірився: поткнися, каже, до човна, та ще з незнайомим, та ще з череватим! Я засміявся, думаючи, що він жартує. Але коли вудив, мені дрібним здався харіус в гирлі Опарихи, і я подався за поворот, натрапив там на бородатого дядька — сидить, корабликом харіусів ловить, мирний такий рибалка. За звичкою міської, надміру компанійської людини, я завів мову про кльов, але з кущів вивалився Яким і потягнув мене без найменшої делікатності з берега.

— Ну сьо ти скрізь лізеш? — засичав він. — Кержак рибалить? Еге? Харюсів ловить? Еге? Ти й вуха розвісив! — Він дивився на мене як на першокласника. — Двоє його братів у шельюгах лосів білують. Трьох звалили, кров випускають — не тече. Нема крові. Комар виссав. Нісьо-о-о-о. На пароплави продадуть. Городяни хоць сьо зжеруть.

Яким знайшов сірники в залізній коробці — коробку цю з виштампуваною на ній Спаською вежею я подарував колись Миколці. Ех, Миколко, Миколко! Братане... Казана й ложок Яким не міг знайти. Смажить харіусів на рожні, пику вузеньку від жару відвертає, від диму мружитья. Дуже смачна штука — риба, смажена на рожні, хто, звісно, вміє її смажити, щоб не спалити хвоста і черевце, а спину риби не залишити сирію.

Біля вогнища зібралось четверо ловців — ішов підозрілий катер, сполохав їх із самолетів, от вони й валялися на камінні, перечікували. Пробували забавлятися харіусом, але припізналися, ближче до ночі нахмарило, впав тиск повітря, риба перестала грати і їсти, тільки таймень у затоні ганяв на міліні чабаків, гухкав хвостом цілу ніч, ніби з дробовика. Кержаки до глухої години ховалися в кущах, а в першовечірньому, густому мороку, на двох човнах попливли до протилежного берега Єнісею, причалили до острова, принишкли — ховають м'ясо в лід.

Охайний, чисто виголений рибалка, статечний у рухах, ході й розмові, на прізвище Утробін, витяг крайову газету і знічів'я

став читати вголос, поглядаючи насмішкувато на слухачів: «За останні роки багато браконьєрів для більшої свободи дій почали орудувати ночами. Це дуже ускладнило роботу рибоохорони. Зараз для боротьби з ними ввели удосконалені прилади нічного бачення. Незабаром ними будуть обладнані всі мототеплоходи й катери Єнісейрибводу, радіус дії цих складних оптичних приладів досягає кількох кілометрів. Отже, якщо нічний браконьєр і втече від переслідування, то зовнішній його вигляд, обличчя, одяг, розпізнавальні знаки на моторці, марка мотора та інші деталі уже будуть відомі працівникам рибоохорони.

А тікають браконьєри досить часто. Мотори в них як правило потужні, іноді навіть по два на човні. Спробуй, наздожени!»

— Їхали на тройці — хрін догнати! А як поскакали — хрін спіймати! — самовдоволено сказав дядько із злим кістлявим обличчям і очима з олов'яною поволокою, що лежав біля вогню. Він мав прізвисько Командор і крутив роман із продавщицею Раюсею.

— Гай-ююю-гав! — зареготав, засучив ногами, ворущачи вогонь, Дамка.

— Не перебивай! — підвівся на лікті корячкуватий, дебелий і чомусь пихатий чоловік.

— «Тепер у цих випадках виручатимуть прилади нічного бачення,— читав далі Утробін,— а вдень — фоторушниці, які теж з'явилися на озброєнні рибоохорони. З кожним роком збільшуються й транспортні засоби Єнісейрибводу. Після льодоходу на Єнісей та його притоки для несення патрульної служби вийшло шістдесят потужних мототеплоходів, чотирнадцять катерів, тридцять п'ять моторок і понад сто дюралюмінієвих човнів. Весь флот приведено в повну бойову готовність. Ворогам природи не буде ніякої пощади!»

Неквапливо згорнувши газету, рибалка сховав її до бокової кишені піджака. Запала глибока мовчанка.

— Ганяють, як зайців,— сказав Дамка, який не міг помовчати більше хвилини.

— Паразитство! — голосно вилаявся Командор, і погляд його зовсім обважнів.— «Флот приведено в бойову готовність!..» — чомусь аж шамкаючи, перекривив він,— атомної бомби зробити на нас ще недотумкали!..

— Та-а-ак! Вік рибалили, вік риби вистачало! Нині гублять горами, а збирають крихтами... Е-ех, хе-хе-е-е-е! Кидати всю цю волинку треба, на південь перебиратися, до фруктів. Що ми тут без риболовлі, без тайги? — спокійно втрутився в розмову Утробін, хоча говорив він нібито всім і для всіх, але ж я відчував — до мого відома доводяться міркування.

— Контора пише, бухгалтер гроші видає! — махнув рукою дебелий дядько і, розпускаючись своїм великим тілом і напруженим нутром, почав умошуватися біля вогню, хрустів камінцями, вдаваючи їх боком і ліктями в супісок.

— А це сьо за русниця така? — подав голос Яким. На складних оптичних приладах він не розумівся, зате звичне слово «рушниця» на нього дуже подіяло.

— Отака! — стрепенувся Командор. — Націлять на тебе і стрелять!

— Не мають права! — завовтузився на камінцях і подав голос здоровенний дядько.

Розмова ставала запальнішою, переходила в суперечки, сипалися матюки. А я все пильніше приглядався до публіки біля вогнища, намагаючись її зрозуміти, запам'ятати, розібратися в ній.

Насамперед впадав у око Командор, якого я бачив на річці ще під час минулого свого приїзду. Прізвище його також Утробін — дуже поширене на Єнісеї, він доводився братом тому рибалці, який щойно читав газету, але ані в чому — ні в зовнішності, ні в характері — на нього не був схожий. Колись, якимись вітрами занесло на Єнісей уродженця гірського Кавказу, і ось із покоління в покоління виляльковувався або штампувався той невідомий джигіт і мандрував у майбутнє, стійко зберігаючи свій шалений вигляд. Від зальотного кавказького птаха, найвірогідніше від збіглого чеченця, приросла гілочка до роду Утробіних — у Командора ще й друге прізвисько є — Чеченець. Весь із м'язів і кісток, які різко, кожна окремо проступали, брови на два пальці завширшки, чорно приліплені на круті виступи лоба, зрослися над переніссям. З-під брів з постійним напруженням і викликом поблискували гострі очі, але недоглянутий кучерявий зуб, що клубочився на голові Командора, і трохи розмазані губи, видно матір'ю даровані чеченцю, в'ялі і невідповідні до його обличчя, пом'якшували зовнішність клешнюватого, поривчастого чоловіка. Він не розмовляв, не вигукував слів і при цьому сік співрозмовника блискавкою погляду, і може, через його дикий вигляд чи через люльку, а то й через посаду — він і справді плавав командиром стотонної радгоспної самохідки, згадувався співець піратів, флібустьєрів і всілякої іншої категорії: «Стоїть він високий, як дуб, нечесані рижії баки, і люльку не вирвеш із губ, як кістку із пащі собаки!..»

Увечері, коли човен Командора уткнувся в Опариху і, підтягнувши його, він подався до вогнища, я побачив мокрий мішок на підтоварнику, в ньому шкреблися одна об одну стерляді, все в човні було розкидане, ослизле, недоглянуте, на кормі до будки

прихилена рушниця з дулами, поплямованими іржею. Великий гріх чіпати чужу рушницю, але я не втримався, відкрив її, витяг патрон — на мене з мідного обідка гільзи відлито на фабриці оком дивилася свинцева куля. «Для чого б це тихої літньої пори з рушницею?» — поцікавивсь я, повернувшись до вогнища. Командор сіпнувся, ризонував мене поглядом і одразу ж пригас.

— Та хіба мало що? — мовив він, позіхаючи. — Арештант наскочить... Качечка налетить...

— Качечка на яйця сідає.

— Це у вас там вона сідає, а ми їй тут сідати не даємо, в нас, у країні вічнозелених помідорів і неляканих браконьєрів...

— Гай-ююю-гав! — догідливо залився, засіпався Дамка. І решта рибалок відверто наді мною посміялися. Яким, улучивши мить, знову зашипів на мене:

— Сьо ти на їх лупаєс?.. Диви!..

Командор звалився на спину, закинув руки за голову, нерухомо втупився поглядом у небо — точить Командора горе. Сильний, незалежний, він не визнавав його, не чекав, не думав про нього, і тому воно звалилося на нього зненацька.

Торік улітку, о цій же порі, прозорого й лагідного дня Командор вийшов на самолочи. Вітерець злегка брижив воду, але одразу ж усе заспокоювалося. Єнісей, що входив у межень, натомившись, наревівшись за весну, погулявши у хмелю повені, задоволений собою, заколисаний глибокою силою, широчінню і волею, саяв під сонцем. З берега, з лісів, які серпанково мріли вдалині, віяло парким духом боліт, холодком останнього снігу, що майже розтанув навіть у найглухшій глушині. Тлін торішньої трави, закисаючих боліт і вмерлої хвої щільно покривало ароматами новоцвіття. На зміну опалим на осонні жаркам, згорнутій медуниці сліпило золотом курячої сліпоти, попід кущами та кам'яними грядами ішов у дудку дедюльник — так у тутешнім краю по-дитячому ласкаво називали ведмежу пучку. Повітря — як карамелька. Накочуючись з берегів, воно обволікало тіло під сорочкою, приємно його молодило, сповнювало радісною знемогою, повертало до лінєвих і хвилюючих спогадів: місцева білотіла красуня, підсічена поглядом Чеченця, дмухала колись припухлими губами йому на ноги — з дурного розуму перекинув відро з юшкою. Тепер «красуня» дмухає на нього чоловічими матюками. Але що було, то було: серце, опечене вогнем, відходило від слабого жіночого подиху, опадав жар ззовні, розгорався всередині, і, незважаючи на біль, хотілося згребти в оберемок молоду дружину і що-небудь з нею учворити...

А кохай мене, любко,
Поки я ще на волі-і-і,
Поки я ще на волі-і, я тві-і-ій...—

затягнув Командор, задоволений тим, що вітрець такої солодкий повіває, що тілу й душі під сорочкою добре, що судно крайового рибнагляду «Кура» відбуло в пониззя Єнісею, вода висвітлюється, тепліє, стерлядь починає йти до карг, а тут їй для забави самоловчики-красені. Вигравай, дурненька, вигравай, у житті все з гри починається!..

Чи вміє плакати риба? Хто ж може знати? Вона у воді ходить, як і заплаче, то сліз не видно, кричати вона не вміє — це так! Коли б уміла, весь Єнісей, та що там Єнісей, усі ріки й моря ревли б рева. Природа, вона мудра, все і всім розподілила як слід: кому вити-завивати, кому мовчки жити і вмирати. Пограється гачечками-корочками стерлядонька, хап за бочок — і в мішечок! Діткам на молочко, доньці туфлі на випуск. Донька — слабкість Командора. Все найкраще з татового обличчя взяла: чорні хвацькі брови, кучеряве темне волосся, проїзливо-гострі очі з дикуватим батьківським блиском, а від матері — північну білину тіла, круту шию, червоні вуста і ставну ходу. До-обре! Донька — це дуже добре! От коли б вона все життя при домі була, таж ні, знайдесться якийсь джигун, ухопить-зманить — закон тієї ж природи. Що вдієш? Не вона перша, не вона — остання. А може, трапиться гарний хлопець за зятя, рибалити разом будуть, а коли й вип'ють удвох.

Яка ж бо дивная-а по-огода та-а-а
Розгуля-а-алася-а-а в лу-уга-ах...

Співав і думав Командор усе, що йому на думку спадало або що вітром навівало, і водночас по тятіві самолера перебирався, гачки від хвої та сміття очищав. На течії, на стрижні чого тільки на самолера не начіпляється: ганчір'я, собачі намордники, чоботи, туристські панамки й труси. А то було — страшно згадати — затиснули розбійники інспектори рибалочок — ні дихнути, ні зітхнути. Вночі з ліхтариком доводилося пастки перевіряти. У серпні темрява — око пальцем уколи — не видно, а стерлядь, стерлядь суне! Азарт, звичайно. Раптом щось важке поволоклося, заплавало на самолері. Осетр! Зморився, ухоркався, сіпає ледь-ледь. Серце зайшлося, руки ослабли, ледве тятіву тримають. Перевів подих рибалка, зібрався на силі, повів здобич — слабкий, слабкий осетр, але з таким легше справлятися. Бо якщо не зморений, то дасть він тобі перцю! Зовсім перестало сіпати, важке як і раніше, але не сіпає. Ось і сплило щось, але не тріпочеться. «Запоровся осетр! Заснув. Здох. Ах ти, перахти!..» Командор присвітив ліхтариком: матінко моя! Утоп-

леник! Зуби вишкірив, очниці порожні, носа нема — рибою, відрою чи ондатрою виїдено... Добре, що нерви міцні, а то з переляку запростака міг вивалитися з човна — в темряві, посеред річки, один! Ось як вона, рибка, дістається! Ось він, фарт добувача! Заплющивши очі, відчепив Командор бідолаху — і поплив той знову «за могилою і хрестом». Незручно все ж таки покійника покійником називати, та ще й утопленика. Бідолахою назвеш, то ніби й ховати не обов'язково, ніби на жарт усе повернулося — ненароком зустрілися, мимоволі розійшлися. Однак бідолаха поплив, а бентега на душі лишилася — недобре, не похристиянському він з ним учинив. Треба було поховати. Неспокій ще й від того, що повір'я пригадалося: «Якщо пливе по річці утопленик ногами вперед — пару шукає!» А як він плив — головою? Ногами? Спробуй роздивися в темряві! Тепер як тільки щось важке відчує на самоліві — у серці кольки, коліна підгинаються — знову бідолаха?..

Х-хмуритись не треба, Ладо!

Х-хмуритись не треба, Ладо!

С-сміх твій — це моя відрада...

— Придумують же таке! — покрутив головою Командор. — Ладу якусь там? — Але ні пісня, ні бадьорість духу вже не справлялися з пригніченістю, що напливала щоразу при згадці про «бідолаху». «Може, випити для заспокоєння й цілковитої насолоди серця? Червонуха ж перекисає!»

Як не стежила, як не нишпорила по кишенях дружина, він усе ж таки троячку від неї приховав. «Суво-о-ра молодиця, зараза! У неї не дуже-то розгуляєшся. Але з нашим братом інакше й не можна! Онде в селищі одному, кажуть, чоловік із жінкою як узялися, то все й пропили: і дім, і корову, і човна з мотором, дітлахів з торбами пустили. Чоловік мішок картоплі на насіння за десятку купив, жінка за п'ятірку його загнала, пляшку принесла. Вони удвох випили, чоловік жінку давай лупцювати. Лупцює і плаче! Лупцює і плаче! Потім вони разом плакали. Картина! Потім вони в алкоголичку подалися. І моя туди ж, алкоголичкою лякає. Люта молодиця, люта! Але ж і чоловічок їй дістався! Розлютієш із ним!.. Х-хи-хмуритись не треба, Ладо! Кра-ще «Сонцедару» хильнемо!..» — Командор захльоснув на кочетятину, подався на ніс човна, до багажника, розштовхуючи в різні боки рибу, бляшанки, манаття всяке. «Сонцедар» лив у рот прямо з шийки. Є кухоль, казан, ложка — все є, він рибалка неабиякий, але з шийки якось хвацькіше п'ється, може, й зухваліше? Горілка без затримки котилася по кишках, струмом пробивала всі члени й переплутані проводи жил.

Випив — і знову за діло, на душі бадьоріше стало, працюється

краще. Вона, тобто горілка, хоч і зараза, звісно, зате ж сила в ній могутня. А навкруги благодать! Береги по той і по другий бік річки зелені, вода вся в сонячних блискітках, пароплав чи багаттячко вдалині димить, чайки літають. Ось вона, радість. Ось воно, життя! Ні, не розумів він і ніколи не зрозуміє міської голоти: живи від гудка до гудка, харчі казенні, за все плати...

Стоп! Що таке?!

Командор занепокоєно витягнув шию. Так точно, човен мчить, ніс піднятий, хвиля крута по берегу валить. За мисами ховається човен, тиснеться до приплесків, у тінь від лісів. Значить, відремонтував рибінспектор технічку, на службу вийшов! «У-у, зар-раза! Все, геть-чисто все навкруги створено для радощів життя, та ось на тобі: то комар, то мошкара, то рибнагляд — щоб не забувала людинка, пам'ятала про кару божу!..»

Командор нахилив голову, наче підчепити когось на маківку збирався, крутіше окреслилася на його обличчі кожна кістка. Очі, й без того холодні, зовсім закрижаніли, зуби до скреготу зціпилися. Недопиту пляшку він ткнув у багажник, давай швидше за діло братися. Настрій спокою, благодущність, залишки його ще тепліли всередині, але вічна тривога, стурбованість і злість швидко займали в душі свої звичні місця, товпилися в п'їтмі її. Одначе Командор перебирався по хребтовині самолова без паніки, хоча й поквапом. Середину самолова пройшов, гачки не дуже забиті, мабуть, устигне пастку подивитися й упорати. Працює Командор і водночас стежить за човном рибнагляду, можливості свої прикидає, запас пального: бачок повний, мотор новий, у човні один, а тих, халеїв — так по-хантійському рибачих розбійників називають — і дуже влучно — двос: рибінспектор Семен завжди із синком на пошуки виходить. Привчає чи боїться? Привчає! Не дуже-то полохливий Семен, інакше давно б уже помер.

Іхали на тройці — хрін догнати!

А як поскакали — хрін спіймати! —

бурмотів собі під ніс Командор із злостивим тремтінням, не дозволяючи, одначе, особливо забуватися: не розглянеш — покалічишся, руку наскрізь проб'єш гачком — Семене, лікарняний оплачуй! Човни зближалися. Дюралька рибнагляду йшла навскоси від берега. Мотор на ній блаженський, старий, але співав сьогодні рівно, бадьоро, викидав сіренький димок за кормою. Перебрали мотор, підлатали рибхалеї. Командор занепокоївся — чи не близько наглядацьку владу підпустив? «А-а, знай наших! Зараз вони побачать фокус-мокус! Зараз я їм покажу, як земля обертається!..»

Пляшка, яка недопитою лишилася за сьогоднішній день,—

третя. Вранці з сусідом півлітра білої випили, забарвивши її міцною заваркою. Так ось за столом сиділи статечно-поважно, попивали «чайок». Жінка прийшла, носом повела — ніс у неї, як ото в сибірської лайки-білчатниці — верхом бере! «Чого це пики червоні?» Тут що головне? Швидше коти на неї бочку, приголомшуй! «Ти попрацюй, як ось я, на воді, на вітрі, то в тебе не тільки пика червона буде!..» Коли за дровами ходив, із стосу витяг прихований про всяк випадок «Вермут», і його «трахнули» до краплини, дочиста. Не пробрало. Пожерти до ладу так і не пожер, щось хапонув на ходу, картоплі холодної начебто, зазхмелів, от і взяло молодецтво, захотілося Командорові на очах у рибохалеїв допити «Сонцедар»! Задерти голову і, побулькуючи горлом, випнувши порожнє черево, вдати із себе артиста. Але ж тут не театр, тут тобі такого аплодисмента дадуть — не прочихаєшся. Нинішній браконьєр все одно що сапер на війні. Тільки й різниці між сапером та браконьєром, що тому медаль дадуть, а цьому штраф або строк.

Плесь стерлядку за борт — сонна, в слизоті вже вся на останньому гачку теліпалася, скок на корму, цап за шнур і... «Вир-ручай, вітчизняна техніко! Мчи! Рибхалеї поряд!» З першого ривка мотор сито фуркнув і забурмотів під кормою. «Все ж таки і ми, коли захочемо, вміємо децю робити», — майнула думка в Командора. Вона була приємна, втішна, вона почала було розвиватися в тому напрямку, що коли, мовляв, нам мобілізуватися внутрішньо і зовнішньо, не сачкувати, працювати всім дружно, то, мабуть, цих самих капіталістів-імперіалістів не лише за кількістю, але й за якістю переплюнемо, як дрібноту. Однак завершити глибокоматеріалістичну думку забракло часу — Семен підвівся з будки, рукою рухи робить такі, наче вогник гасить або гедзя ловить — велить глушити мотор.

«Грайливий ти чоловік, Семене, грайливий! Ну що ж, пограємося!» Командор крутонув ручку газу, мотор заревів, човен здригнувся, помчав не по воді, по гладенькому склу-дзеркалу і, здавалося, ось-ось розженеться так, що відірветься від води і злетить у небо. Наче спеціально для браконьєрів мотор «Вихор» винайдено! Назва ж — прямо в точку!

Збільшилися швидкості, скоротився час. Подумати тільки: адже зовсім недавно на жердинах та на лопатях шкреблися. Тепер блискавкою увечері вискочиш на річку, тихохідних промисловиків випередити, під носом у них рибку вигребеш і швиденько дременеш. На душі свято, в кишені дзвін, не життя — малина! Спасибі за такий мотор розумному чоловікові! Не дарма на інженера вчився. Оце б випити з ним, відро поставив би — не шкода.

Їхали на тройці, та-та-та-та,
А як поскакали, тир-тар-рр-рам!..

Мчить Командор річковим простором, з вітерцем мчить, душа співає, молодечтвом повниться, тіло, злите з мотором, спружинене, енергією переповнене, кров кипить від напруження, душа хвилюється — не дає спокою недопитий «Сонцедар». «Ну нічого, нічого. Потім на честь перемоги його вихилимо!»

Ревуть натужно два мотори на річці, мчать човни в кільватер, збоку поглянути — зірвіголови наввипередки ганяють. Чужанці обожнюють таку розвагу. Тонуть часом, але яке то змагання без ризику!

Ніяких розпізнавальних знаків немає на рибінспекторському човні, тільки номер, та ще ум'ятина на правому боці і бордова смуга вздовж бортів — у пожежників випросив фарбу начальничок, бо ж самому йому нічого не видають, окрім грізних розпоряджень, квитанцій на штрафи та зарплатку, яку Командор, коли пофортунить, за один улов бере. Але ж бач, скільки років тримається на посаді Семен! Боротьба його захопила, чи що? А може, щось інше? Може, суть життя його в тому, щоб оберігати річку, дотримуватися закону, заражати — тьху, яке слово погане! — а його ж, таке слово, по радіо говорять, — заражати, значить, своїм прикладом дітвору! Їй же далі жити, дітворі тобто. Та-ак, своя людина Семен, але незбагнений. На березі людина як людина, поговорить, посперечається іноді. Випити, що-правда, ні з ким не хоче — резонно, звісно: випивка — найсправжнісінька купівля. Але нема в'їдливішого, причіпливішого, настирнішого типа, як Семен, на річці. Тут він зі всіма темними добувачами немилосердний. Свого родича Кузьму Кукліна, царство йому небесне, одного разу зашучив біля Золотої карги. Старенький усміхається, ясна дитячі привітно оголяє, шамкотить беззубо: «Шуряк, шуряк...» — цигарочку з пачки послужливо витрушує: «Шуряк, шуряк...» — Семен цигарочку назад у пачку нігтем заклацнув та я-ак луснув Кукліна на всю полусотську! Захитався Куклін: «Курва ти, — каже, — а не шуряк!..»

Еге, криво не прямо. Напилися тоді, лихословили і, звісно, найбільше Куклін: «Убити юду, знищити!» Але прокинулися, помірковували: та ні, не варто. По-перше, всі звички Семенові, все його, так би мовити, нутро наскрізь вивчили. А як нового інспектора пришлють — вивчай знову, підлаждуйся під нього, а раптом він ще лютіший буде? Семен притискає, звичайно, штрафусе, не зважаючи на особи та ранги, проте сам живе й іншим, як то кажуть, дає жити — то в нього у човні мотор закапризує, то у власних грудях мотор гайки позриває, то поранена голова болить. А то дивись сінокіс настав, а там на городі щось робити

треба, знову ж таки засідає в селищній Раді — депутат; або на районне засідання, а коли й на крайове подається, вирішуючи, як кого ловити.

Одне слово, нічого чоловік, хоч і зараза.

По-друге: Семен спритний, неполохливий, стріляє куди тобі до нього, на дармову випивку не йде — голими руками його не візьмеш, але й він знесилів, заволав одного разу на зборах: «На фронті так не вхоркався, не стомився, як з вами! Будь вони, ці пройдисвіти, прокляті!..»

Та-ак, звичайно, у павучому кублі, не дрімай, тут війна вдень і вночі не вгає, палець у рот покладеш — руку відкусять!

По-третє: ось по-третє й найголовніше — за вбивство рибінспектора можуть і до стінки поставити або такий строк уліплять, що мертвому позадриш!..

«Ой, у човні чи не Семенів син? Ні, не син? Той ще тонкий у шії і хоча волоссячко теж по моді, як диякон, відпустив, та парубок з нього ще ніякий». Командор трохи підвівся з будки, примружився, немов цілячись, нагострив очі — за мотором, подавшись розхристаними грудьми вперед, сидів у синьому полинялому кітелі надто вже неприступний на вигляд чоловік. Ближче до носа човна, на лавці, Семен у шапці горбився. Чи то влітку, чи то взимку завжди він у шапці — голова контужена і пробита, від пластики, вставленої в неї, мерзне. «Отже, відвоювався Семен! Змінника з дільницею знайомить. Я на очі потрапив ненароком. — Тінь співчуття чи жалощів торкнулася серця Командора: — Семене, Семене! Що ж ти заробив? Яку нагороду? Ганявся дні й ночі по річці за такими ось, як я, зухами, головою ризикував, здоров'ячко до решти згубив, нерви на клапті пошарпав. Глянь, по всьому селищу будинки повиганяли, човни «Вихрами» видзвонюють, молодці-завзятці вино попивають, пісні поспівують, а ти здаси казенного човна і на річку ні на чому виїхати, чабаків закидушками тягти з дітьми доведеться... Мудра голова твоя, Семене, та дурневі дісталася. І-ех, розвеселити тебе, чи що, на прощання?»

Командор надав газу, затис під пахвою ручку мотора, прикурив од пучка сірників і оглянувся, впевнений, що рибінспекторська дюралька лишилася за горбиною густолісного острова і можна, обігнувши його, вимкнути мотор, сплисти протокою і заховатися в затоці або майнути в селище. Але човен з бордовою смугою на борту, нечутний через «Вихра», що гудів за спиною, плив слідом, відкидаючи врзніобіч прозорі хвилі, залишаючи легку тінь за кормою. Командор прикинув відстань, на острів поглянув, і сигаретка випала з рота. Він її спробував спіймати, але тільки підбив рукою — його женуть кілометрів

тридцять! У нього ж пальне в бачку ось-ось скінчиться, а запасна каністра в багажнику, та й бензину в ній літрів з п'ять. Сподівався до самоловів «збігати», поки самохідка тесом завантажується. «Клопоту Семенові з мотором не на день, не на два», — маракували знавці, а в нього помічник де не взявся! «Наступник! Мать-розперемать!..» Річкою та ще й угору за течією не прорватися. До берега добиратися, в ліс тікати? А мотор? А човен? А стерлядь? А недопитий «Сонцедар»? Та й по човну пізнають, доскіпаються, із самоходки спишуть, штани спускають... Н-ну-у ні-і-і! Недаремно його дочка Командором нарекла! Командор, якщо він справжній Командор, зловити себе не дасть, катастрофи не допустить! Хижа нахилившись дзьобом носа навстріч лісовому вітерку, Командор розвернув човна, зробивши такий віраж, що дюралька лягла на борт. Залишивши позаду ніби крейдою окреслене півколо, Командор помчав униз за течією. Човен стрибнув на круглій хвилі, охнув обвалью носом, розкришив білу смугу на розсипчасті бризки. Командор жадібно облизнув з губів краплини і, нахабно шкірячи зуби, пішов прямо на дюральку рибінспекторів. Він промчав так близько, що побачив подив на обличчях переслідувачів. «Нічогенький змінник у Семена, гарно скроєний і міцно, як то кажуть, зшитий! Чорний, циганкуватий, чортячі очиська в міцно налитих мішках очниць! Та як, це тобі не кривенький Семен із пробитим черепком! З цим і врукопаш доведеться, може, і стрілянини не уникнути...»

І тільки-но так подумав Командор, як позаду щось бухнуло, ні, спершу воду збурило поряд із човном, а тоді бухнуло. «Стріляють!» Командор увібрив голову в плечі, туга, не переляк, не страх, а саме туга охопила його, стиснула щось там, усередині, незвичним болем чи нудотою — ось коли гумову камеру надуваєш і вона фугоне назад — точнісінько так огидно буває всередині, нудно, наче гумова пилюка там усе обліпила і не змивається слиною. На Обському водоймищі, розповідав один відпускник, що побував у Чуші, рибінспекція не церемониться — багне по корпусу човна, проб'є його — і край — витягає за петельки бракон'єра з води, як цуцика. «Невже іще вдарять?» — Командор звів лопатки на спині — спина ж як двері, не промажеш! — уже без смішків оглянувся і зрадів — заглух мотор у рибхалеїв! Вони теж зробили крутий віраж, а моторчик і скиксував!..

Командор хукнув, кахикнув і ревував на всю річку.

Ми поїдем, помчимся
В зоряниці голубі-і-і!..
Північ я віддам тобі-і-і-і!..

Цю нову пісню він почув від дочки Тайки, а вона по радіо; метка дівчина, ой метка! Але пісня якась не дуже... Дурна, їй-бо, дурна! Як це північ віддам чи подарую? Вона що, півлітра? Сорочка? Консерва?

У Командора завжди так: трішки заспокоїться, починає думати на сторонні теми. Інакше тут збожеволіти можна від такого життя. З одного боку, робота відповідальна, з другого боку, жінка переслідує, випити не дає, з третього — ось ці, рибхалеї всілякі.

Командор мчав униз за течією, в розчинені ворота річки, до тієї самої півночі, яку всім охоче дарували і в піснях, і в кіно, і наяву, за підйомні гроші, однак мало хто її брав. Навпаки, люди, навіть місцеві, корінні, знімалися з насидженої землі, переїздили в тепло, до моря Чорного й Азовського, в Крим, у Молдавію, до вина дешевого, до телевізора ближче, від морозів, від рибнаглядів, від злиденного постачання, від бродяг-голово-різів, від хапуг подалі. Беріть північ, беріть якщо треба! Ми тут намерзлися, наплакалися, наскучалися. «Ось виросте дочка, вивчиться, десь знайде місце, а я грошенят назбираю і теж до неї поїду,— раптом вирішив Командор,— нехай ще за іншим дурнем ганяються і стріляють...»

А тим часом рибінспекторський човен знову вклеївся в слід дюральки Командора, біжить собі терпляче, і хоча мотор на ньому старий, двоє чоловіків у човні, та коли настане пора заправлятися паливом, то тут і виявиться їх верх, тут вони його й зашучать. А їм що? Вони, не заглушуючи мотора, бачок должуть пальним та й схоплять його. Командор пхнув носком гумового чобота бачок — важкий, ще поживемо! Ось уже видно крутий мис, весь у дрібному камінні. Над ним яр, весь подірваний юриками. В яру нори вибухані — людина залізе. Місцеві собаки внадилися рити землю, видряпувати з нірок яйця і пташенят юриків. «Що в народі, те і в природі,— похитав головою Командор,— та сама боротьба!..»

Птахи густою комарнею клубочилися над річкою і приплесками. На мисі дітвора закидушки стереже — в'язь пішов. Вогнища горять, картопля в жару печеться. Хлопчаки в гарних плавках, усі гожі, веселі, уже й засмагнути встигли, наче в сажі, чортенята! Міцні хлопчаки, вільні, ганяють один за одним, горя не відаючи, камінці у воду кидають, за волосінь закидушок тримаються, рибу підсікають. І вп'ялася в серце Командора тиха заздрість: «От аби завжди хлопчаком бути! Ані тобі горя, ані журби, рибалив би, з рогатки пташку підбивав би, картоплю печену жер...»

Закрутило в животі. Клята житуха! Не пригадує, коли влітку вчасно лягав, коли нормально їв, у кіно ходив, дружину на втіху

обнімав. Ноги простуджені, викручує уночі, печія мучить, в очах метелики літають, і пожалітися нікому. Для бадьорості жарт, почутий від дотепників повторює: «Живеш — страждаєш, гришиш — поспішаєш, їси — давишся — чорта з два поправишся!..» Та воно й правда. Вином рятується. А що воно, оте вино? Бормотуха кисла, якесь плодово-«вигідне», а «Сонцедар» то й зовсім шкідливий — його бічі «менінгітником» називають, вони, ці бродяги, все знають, усю землю об'їхали. Деякі інститути, університети пройшли, гр-рамотні!

Мис Карасинка з хлопчачками, з вогнищами, з собаками, що завжди біля них вештаються, залишився за поворотом. Ось-ось відкриється гирло Симу — річки, яка витікає з приобських боліт і тайги, в ній сховаєшся не тільки з човном, а й з пароплавом, навіть із цілим караваном суден, голову маючи, звісно! — стільки на цій заплавному річці островів, острівців, виступів, проток різних, рукавів, закрутів і всілякого добра! На лівому березі Симу, в самому його гирлі, селище стоїть за назвою Кривляк. Зручно стоїть, серед кедрачів, на високому піщаному виступі, сонцем осяяне з річки, тихим кедрачем від лісової прохолоди захищене.

У тридцять другому році їхав обоз із переселенцями. Вів їх на північ розумний начальник, угледів це благодатне місце, зупинив обоз, велів будуватися. Найперше чоловіки поставили брусований барак, а тоді й будиночки на закруті, серед кедрачів, з'явилися — так і виникло на світі це красиве селище з простенькою назвою, з працьовитим дружним людом — годину їзди від Чуші, але ніби з іншого світу народ тут вийшов, і працює по-іншому, і гостює, і поножовщини тут немає, і хапуга не тримається.

Там, де стоїть Кривляк, під берегом проходить стрижень річки Сим. Добрячу кривуляку треба загнути, щоб з Єнісею потрапити в борозну, версти зо три, не менше. Правим боком уже не пройдеш. Здригнулася вода, пішла в «трубу», оголилися вузькі піщані виступи. Малі коси й мілини ще під водою, але каламутна вода від хвиль, розбурханих на мілководді, отже, низька вже. «Пронеси, рідненька!» — Командор погнав човна півколом, до Кривляка, і тут ураз вискочила рибінспекторська дюралька з-за повороту, пішла напереріз. «Е-ех, дурень, дурень! — співчутливо хитав головою Командор, думаючи про кормчого. — Семен задрімав, напевне, — вивчи місцевість, норів річки і всієї природи, а тоді вже літай сторчолов!»

Фуркнув мотор навздогін дюральці. Вискочив з будки Семен, хитаючись поспішив на корму.

— Сіли — загриміли! Що їй треба було довести! — підбив резюме своїм діям Командор.

Збавивши газ, він підвівся з кормової будки, приклав руку козирком до лоба. Рибнаглядна влада сиділа на міліні міцно. Поставивши мотор на малі оберти, так, щоб човна не зносило і вперед він не біг, Командор потягнувся, пересмикнув плечима — кістки застоялися, хруснули. Розім'явшись, він дістав з багажника недопиту пляшку, розбовтав її, голосно гукнув: «Будьмо здорові, товариш-ші!» — і спорожнив до краплі. Закинувши пляшку в бік рибінспекторського човна, він ще гукнув: «Дванадцять коп коштує!» і, вирішивши, що такого глуму не досить, вибрав найбільшу стерлядь, помахав нею, притупуючи їй наспівуючи: «Е-ех ти м-моя дорога, е-е-ех ти, моя зо-о-ло-та!» Весело щі швидко його зморили, погоня ж була напружена, та й встав він ще спозаранку, вино, знову ж таки, неякісне пив, нудить під грудьми, справді «менінгітник»...

Новий рибінспектор бродив у високих чсботях, а бродити на міліні грузько. Семен грозив Командорові кулаком і плювався, щось кричав. Нудьга! Командор увімкнув швидкість і повів човна в каламутну, все ще вергаючу пеньки, корчі, колоди, неспокійну річку Сим, майже ненаселену, вільну. По ній тайги, риби, дичини стільки, що бери — не перебереш. Та нікому брати. Хіба що браконьєрчики восени запруться в глибинні тайгові нетрі, з яких і тепер ще віяло холодом і замшлою, сивою дикістю. Траплялося, за літо так і не встигав там розтанути сніг, розкислий, жовтий, він лежав, товсто всипаний хвосою, крилатими насінинами, лускою шишок. Потім, десь уже в серпні, його схоплювало інєєм, сковувало першими приморозками, і задовго до покрови на льодяниковий хруст лягала пороша. По ній відбивається кожен слід, як на аркуші паперу. Собольок густо по глухому Симу водиться, скоро приспіє, пора готуватися до хутряного полювання — треба прихопити з п'ятірко або з десятків собольків на шапку й комір Тайці. Десятирічку закінчить, до інституту вступить — дівка гожа, нічого не скажеш. У соболях, чого доброго, кандидата наук якого-небудь підхопить!..

Про рибінспекторів, що сіли на міліну, Командор давно забув думати. Його обсіли інші клопоти. Тільки щось шкребло в грудях, пекло під соском з самого ранку, і хоч як він проганяв тривогу, вона знову й знову підступала, і як тільки спало напруження погоні, то вже геть звело нутро. Як і кожен тайговик, він не лише довірявся передчуттям, він їх розворушував у собі зовнішньою байдужістю, пустотливістю, удаючи з себе зуха, якому море по коліна.

Верст за п'ять від гирла Симу він зайшов в обмілілу лайду, намазався репудином і, кинувши гумовий дощовик на решітку, упав, закутавшись з головою в просмерділу мастилом і рибою тілогрійку, сподіваючись, що сон прожене всякі дуросці й тривогу. Спав мов убитий. Прокинувся трохи очманілий; у роті було гірко й неприємно. Вмочивши голову за бортом, він помахав нею, як ото ведмідь біля бджолиного вулика, прополоскав рот, виплюнув каламуть за борт і, помивши у воді стару банку, зачерпнув холодянки, напився. Освіжилося нутро, розум освіжився, одразу згадав про самохідку — навантажилися, либонь, а капітан хроче.

Випхавши човна з лайди, змілілої на межі з річкою, він вигрібся з-під вербового навісу на течію, хотів сіпнути завідний шнур, але чомусь передумав і поплив за течією, насолоджуючись надвечірньою тишею лісів, нечастим скриком птахів. Чомусь знову стало сумно, себе жаль стало. Згадав: уві сні човен приви́дівся, перекинувся, затонув начебто? Чи не хвороба підкралася? Затонулий човен перед хворобою сниться. Хочеш вір, хочеш не вір, а іноді стареча брехня збувається! Чи не рак, бува? Щось нудить, нудить під грудьми. Гризе, точить нечутно, шупальці по тілу розпускає. Похопишся, а вже весь ними облутаний...

— Тьху! — сплюнув Командор за борт. — Допився! «День гасне ніччю, людина — смутком», — із забобонною елеїністю проспівав він подумки, відганяючи похмурі думки. Знав він, що, коли дати їм себе здолати, тоді край, тоді як думалося, так і станеться. А треба ж іще дочку в люди вивести — в неї сьогодні випускний ранок у школі, формочку вовняну одягне, в кучері білий бант заплете, панчішки капронові натягне та як піде!.. Куди там приїжджим стилажкам! Не вбранням, а міцною сибірською натурою їх побиває Тайка. Чи від любові сімейної, чи від добрих харчів, чи від пестоштів у п'ятнадцять років у неї все уже соком налилося, округлюватися під платтячком почало, і одного разу — це ж у восьмому класі! — він у неї записочку в столі знайшов — гачки шукав, дряп — порошок якийсь! Аж похолов весь. Хворіє дівчина, порошки таємно п'є, щоб його, батька, не лякати. Розгорнув — записочка! У віршиках! «Я пам'ятаю мить чудову — коли мені з'явився ти, як привид сповнений любов'ю, як геній чистий краси»¹.

У Командора аж піт виступив на лобі: хто ж у Чуші на вірші такий майстер? Силкувався, силкувався, не згадав, не знає сучасної молоді. Тоді він в обхід пішов: по радію, мовляв, декламували щось про мить чудову. А дочка бац його по рогах: «Соромно

¹ Переклад В. Сосюри.

чужі листи читати! Некультурність! Дрімучість! Старорежимні віяння! А вірші ці сумні написав Олександр Сергійович Пушкін! Хоча б це треба пам'ятати!..»

Командор страшенно любив свою дочку, пестив її, та й вона до нього привітна. Має він іще дочку й сина, але немовби чужі, ті діти ближче до матері і, якщо прямо сказати, в домі у них ніби дві домівки, місточком між якими розумниця Тайка. Прийде він іноді п'яний, ну часом почне бушувати — не без того. Тайка як тупне ніжною: «Командор! Право руля!» — це, значить, на боковеньку. І він готовий. Злий, важкий, норовистий, перед нею як дитина, не може перечити, та й годі. Жартома руку до п'яної голови приставить: «Слухаю, пр-раво руля!» — та й бубухнеться, ноги в дірявих шкарпетках догори. Всі навкруги ладні його в ступі стовкти, а Тайка каже йому як взорому, щоб угамувався, візьметься читати «Горбоконику» — десь дістала книжку, з малюнками. Він того «Коника» майже напам'ять знає: «Брати сіяли пшеницю і возили в град-столицю. Знать, столиця та була недалеко від села...»

Добре, просто здорово й необхідно знати людині, що дома її чекають і люблять. Іншим разом пізньої осінньої ночі прийде мокрий, змерзлий, як собака, чоботи в снігах зніме, щоб не бухкати по мостинах, навшипінки до печі скрадається, а вона, Тайка, із своєї кімнатки голос подасть: «Це ти, Командоре?» — «Я, я, спи!» — «Ну як на вахті?» — «Порядок на вахті».

Чим старшою ставала дочка, тим рідше звірів Командор п'яний, старався при ній не лаятися по-чорному і взагалі з роками ніби полагіднішав.

Дружину він помітив ще з річки, біля своєї рибальської будки. Стояла якась уся сіра, і не одразу здогадався — в плащі сірому вона. «Чого це вона прийшла на берег?» — стривожився Командор і, забувши скинути газ, з розгону гупнувся човном об берег. Дружина повільно, мляво підступила до човна і, зупинившись віддалік, глухо мовила:

— Гасаєш по річці, голову зламати не можеш...

— Що? Що ти?

— Лихо в нас. Тайку задавило...

Далі він уже нічого не пам'ятав: як вискочив з човна, як біг додому, здолавши берегову кручу кількома стрибками. Дітвора — син і дочка — ховалися за нею, в снігах юрмився народ, біля ліжка стояв старший брат Зіновій. Він посторонився, побачивши Командора. Завмер посеред світлиці Командор, дивлячись на дочку, яка лежала на чистому покривалі, в зім'ятій, порваній і брудній формі — вся якась зіжмакана, ніби білогрудка берегова, з рогатки підбита.

— Доню! Ти чого? Тай! Ти вставай, рідна, вставай!..— бадьоренько вигукнув Командор.— Я ось приплив. На вахті... порядок...

Дружина з одного маху впала на дочку, загребла її під себе. «Яка копиця! Придавила...» — зморщився Командор.

— Донечко! Скажи що-небудь! Скажи батькам своїм...

Командор заревів, відіпхнув дружину, схопив дочку на руки, затрусив, заколисав невміло — він їх, маленьких дітей, і Тайку також, знати не знав, ніколи не бавився, а матірно лаяв, якщо вони кричали, оброблялися чи хворіли. І ось, витираючи мазутною долонею кров з обличчя і шиї Тайки, піднімав її опалу пташину голівку з косою, що звисала в'ялим, перебитим пером...

— Що робиш? Здурів? — привів його до тями старший брат. Віднявши Тайку, він опустил її твердіоче тіло на ліжку, склав покірні руки на грудях, непомітно перехрестився, дивлячись на багатий килим, виміняний на пароплаві за рибу.— Зовсім про бога забули! Біля покійника шаліємо...

— Хто? Де? — зачувши про покійника, захрипів Командор і метнувся до комірчини, вхопив рушницю, патронташ. На ньому повисли брат, дружина, сусіди. Всіх розкидав. Бігав по селищу, шукав згубника.

Селищем Чуш проходить за день не більше восьми машин, але вони далять курей, свиней, собак і людей не менше, ніж сотні автомобілів у якомусь місті — шоферня на них завжди п'яна. Надудлившись бормотухи, шофер, що вивозив з берега дрова, заснув за кермом, вилетів на тротуар і збив двох школярок, які поверталися з ранкового свята. Випускний вечір директриса школи заборонила — наїжджий люд набивається в школу, приносить вино і недобре впливає в розумінні моралі на місцеве юнацтво. Тайку вдарило об стовпчик огорожі потилицею, і вона померла в медпункті. А подружку її покалічило. Капосний, як кішка, і полохливий, як заєць, що знає звичаї рідного селища, шофер сховався за ставком у прибережних кущах, спав до приходу міліції і слідчого, не відчуваючи гедзів, які обліпили його пику.

Не знайшовши шофера, випаливши патрони навмання, у ліс, Командор збирився втопитись, кинув з дебаркадера у воду рушницю, чоботи, пошматував сорочку і стрибнув у Єнісей. Його насилу витягли — відбивався. До непритомності напували горілкою, судороги в нього почалися, піна ротом пішла — звалився шалений Чеченець, згас, зів'яв, зварився. На похороні не плакав, не голосив, стояв усьому покірний і тверезий, в ненадіваному

костюмі, в модній зім'ятій сорочці, не знаючи, що робити, куди себе подіти.

Відходив Командор довго, важко. В самоті і в горі не прихилився до сім'ї, ще більше віддалився від неї, майже ненавидячи менших своїх дітей за те, що вони, обридлі, живуть на світі, а Тайки немає. Діти, відчуваючи злість батька, на очі йому старалися не потрапляти.

Дівчина, котра потрапила разом з Тайкою під машину і залишилася жива, хоча й ходила на милиці, теж уникала зустрічі з Командором. «А ти чого остерігаєшся?» — викликаючи в собі співчуття до дівчини, привітно кивав їй головою Командор. Однак десь у глибині свідомості давило, гризло: чому веснянкувата, рідкозуба, з рудуватим волоссям дівчина жива, а Тайка-красуня загинула? Чому? Від Тайки радість батькові була! Від неї й діти здорові та красиві народилися б, а від цієї що вродиться? Сміття! Дамка ще один...

Так думати негоже, умовляв себе Командор. Скрутить його доля за такі чорні думки, покарає, але нічого не міг із собою вдіяти. Неприязнь до людей, злостивість на них заповнила все в ньому, розповзлася недугою страшнішою за рак: він робив те, що було йому під силу, — намагався якомога рідше й менше бувати на людях, жив у каюті самохідки, п'яний завивав, мочив сльозами доньчин портрет, мусолив його розпухлими губами, а коли радгоспну самохідку переводили на зимовий відстій, забирався в тайгу, на полювання, поставивши на Сімі потайну хатину.

Командорова дружина постаріла, стала дратівливою, безстрашною, нападала на чоловіка: от коли б він не шалався, не пив, а допомагав ростити й доглядати дітей — хіба б це вберегли дочку?! Що з неї візьмеш! Вона баба, жінка, хоч від крику забувається, відходить, стає м'якшою її зболена душа. Але біда не дуда — погравши, не викинеш. То нехай же й вона теж мучиться, нехай у неї теж не минає почуття провини, не стихає біль.

У Командора, який зроду нічим тяжко не хворів, почало здавати серце, підвищився тиск від безсоння і біль у голові розтинав череп, незмірно важко йому стало носити свою душу, ніби обвисла вона і гнула Командора до землі, нижче, нижче, чого доброго, ще вивалиться, вся обвуглена, вдариться об землю, провалиться в яму, де в кедровій тесаній домовині лежить гарно вбрана, в мереживі, в бантах, в лакованих черевичках світла дівчинка, яка не встигла стати дівчиною, — кровинка, ластівка, ягідка недостигла, погубив її непросипний п'янюга, сухопутний браконьєр.

РИБАЛКА ГРОХОТАЛО

Рибалка Грохотало непорушною брилою лежав за жарко напаленим вогнищем, стрясаючи берег храпом, немов з утроби в горло, а з горла в утробу перекочувався якірний ланцюг розгойданого хвилями корабля. Побачивши уперше цього незграбу, я був вражений його обличчям. Гладеньке, луджене обличчя було схоже на місяць, і, точнісінько як на місяці, всі предмети на ньому змазані: ані носа, ані очей, ані брів, лише губки брусничного кольору і волохата бородавка, що умудрилася примоститися на м'ясистому опуклому лобі, здалеку подібна на ритуальну цятку, яку малюють собі жінки Індії, впадали в око. Дивлячись на цього огрядного, завжди чомусь насупленого чоловіка, згадувався старий добрий британський класик: «На жаль, обличчя джентльмена не було овіяне подихом інтелекту...» А втім, якісь там книжкові висловлювання Грохоталові ні до чого, ні наших, ні заморських книжок він не читав та й читати не збирався. Він і без цього вважав себе особою видатною, про все мав свою стійку думку.

— Що? Горілки пити не можна? — посміхаючись, заперечував він. — Де це написано? В газеті? Де та газета? В усіх написано? О, то ж тобі правду напишуть? — І повчав, додаючи грому в голосі: — З горілки гроші! Зарплату з неї маємо! Без зарплати їм же нароблять!..

Довгий, кружний шлях привів Грохотала до сибірського селища Чуш. Родом з-під Рівного, з невеличкого сільця Клевці, куди, на лиху біду Грохотала й усіх жителів села, вибита з ковельських лісів, забралася банда бандерівців і пересиджувала час, щоб потрапити під амністію або дременути за кордон. Грохотало сном-духом не відав, що життєві шляхи його схрестяться зі шляхами тієї пошарпаної банди самостійників.

Стоячи на веселому місці, серед полів, садів і перелісків, сільце Клевці не викликало підозр. Патрульним службам, війську і міліції й на думку не спадало, що розгромлені самостійники відсиджувалися поблизу міста, дуддили самогон, глумилися над селянами, мацали молодиць. Затиснуті в кут, вони й справді, може, пересиділи б тут смуту, але одного разу в Клевці в'їхала військова машина по картоплю, а з нею було двоє нестройових солдатів, сержант, теж нестройовий, і шофер з трьома нашивками за поранення і з орденом Червоної Зірки. Захмелілі до нестями бандерівці схопили нестройовиків, поштрикали їх ножами, прив'язали мотуззям до буфера машини, випустили з бака бензин, зігнали селян дивитися і, вибравши найміцнішого

і найсумірнішого парубка, під зброєю змусили його кинути сірника.

На вогонь, на чорний дим, на дух горілого м'яса й картоплі наспів механізований патруль, оточив сільце Клевці. Бандерівці, поки не протверезіли, відстрілювалися, а тоді під дулами автоматів пригнали до кулеметів місцевих чоловіків і спробували під їхнім прикриттям утекти. Взяли всіх. Схопили і Грохотала, який, замруживши очі, натискав на тугий спуск німецького кулемета, повторюючи: «Ой матінко моя! Ой матінко моя!» — поки його не оглушили прикладом.

Разом з бандитами на вщерть напханій машині Грохотала привезли до рovenської тюрми. Мучили його допитами, але ще більше мучили «брати самостійники» після допитів у камері — він підпалив бензин, палив червоноармійців, зробив чорну справу, через яку стільки невинних людей страждає. Він найголовніший бандит, отже, нехай на допиті назве себе проводирем банди. А якщо не зробить, як велено, «брати» задушуть його кожухом або матрацом.

Але на суді Грохотало не став крутити й щиросердо все про себе розповів і уник «вишки», одержавши десять років суворого режиму і після того довічне заслання за місцем відбування покари. Він будував залізницю на півночі, не добудував, потрапив до селища Чуш, на заготівлю лісу. Достугавши строк, залишився тут назавжди, навіть у відпустку на Україну не їздив, боячись, що недобитки бандерівців знайдуть його і порішать. Осибірячився Грохотало, однак і досі, побачивши в кіно рідні ниви, почувши рідні пісні, він хмурнів, занепадав духом, напивався й лупцював свою жінку. А жінка його, із тутешніх чалдонок, молодиця бойова і теж здорова, чинила опір, дряпалася та ще й релетувала на весь світ: «Банде-е-ера! Фашист! Людей живцем палив! Тепер з мене знущатися!..»

Грохотало завідував у Чуші радгоспною свинофермою, де був у нього цілковитий порядок. Свині навіть у важкі роки добре плодилися, план здачі м'яса державі перевиконувався, фотособистість зава розпирала рамку селищної Дошки пошани, начальство хоча й не шанувало його за лихослів'я, за грубі манери, однак особливо не притісняло, крізь пальці дивилося на те, що зав на радгоспній фермі щороку відгодовував пару добрячих кабанчиків для себе — переконання, що смачнішого за сало нема й не може бути продукту, він як привіз із собою з Клевців, так і не міняв його. Грохотало не з тих людей, котрі за простака міняють свої речі.

Крім сала й себе, Грохотало визнавав ще гроші, тому був рвачем, і хоч як йому, уродженцеві рovenських земель, не страшно

було пускатися на велику воду, він усе ж таки навчився ловити рибу, яку сам не їв, а продавав усю до хвостика. Навчав Грохотала небіжчик Кузьма Куклін, відомий на всю округу хитрун. Був Куклін хирляк, мучився з животом, на похмілля харкав кров'ю і тому за помічників вибирав чоловіків здорових і випустив з-під крила свого в політ не одного навченого річковому розбою молодця. Ясна річ, Куклін не був татусем вихованця і досвід не поспівав передавати, навпаки, затягував як міг навчання, старався обділити в здобичі. Чого не шкодував майстер, то це матюків. Більшу частину відпущених природою матюків Куклін всадив у Грохотала, відвів душу. Але все стерпів Грохотало й рибалити навчився. Він перестав упізнавати Кукліна одразу, як тільки відділився від нього.

Небіжчик Кузьма, хитаючи головою, казав «компаньйонам»: «Згадаєте моє слово — погорить це полов'яне черево, ду-уже погорить! В нашому ділі всі напарники один з одним мають бути в спайці, триматися гуртом...»

За терпіння, каторжну працю і витримку бог був милостивий до Грохотала, незабаром він зайняв місце під славнозвісною каргою — Кабарожкою, що в порівнянні з лежачим у траві валуном була завбільшки з лазню. Тієї осінньої мрячної ночі, коли величезна самохідка знайшла носом старенький човник браконьєрів, Грохотало нібито чув крик у пітьмі, але причаївся, на виручку свого вчителя не пішов. Підім'явши човника і навіть не відчувши удару, самохідка велично рушила в темряву. Кукліна, як гадають рибалки, зачепило мотором за плащ і потягло на дно. Так його й досі не знайшли. Новий помічник Кузьми Кукліна на обманому носі човна підгріб до берега, і від річки його назавжди відвернуло.

Карга ласкаво називалася Кабарожка, на яку багато хто ласо поглядав, та розуму не мав заволодіти щасливим місцем, якщо йти від берега малим ходом, була на трьохсотому відліку — як не крився, як не шепотів Куклін, Грохотало теж здогадався рахувати і одразу ж намацав добутлєве місце. Завів собі «Вихра», дюральку Грохотало, а де, як добув передову техніку, нікому не казав. На півночі купити гарний мотор, човен ще й сьогодні нелегко, а в ті роки привозили і продавали їх тільки по блату. Літав на човні Грохотало, випнувши груди бочкою, все йому дрібниця: і відстані, і славнозвісна Кабарожка, і життя.

Валом валила Грохоталові риба. Він не розповідає, по скільки хвостів брав з кожного самолова, але, видно, багато, тому що бормотуху зовсім кинув пити, перейшов на горілку, до того ж на екстру. Пика в нього ще більше лисніла, наче від риб'ячого жиру, губки пашіли, як у міської повіі. Кнуром, невичищеним

тобто кабаном, називали його тутешні добувачі. Гризли їх чорні заздрощі, і, коли одного разу біля човна Грохотала зчинився галас, хлюпін і стало ясно, що вчепився на його самолов осетр, одностайно вирішили соратники: «Годі! Треба з цим уже кінчати! Пора зганяти хохла з Кабарожки, порізати кінці, продірвати дюральку. А рипатися стане — налякати, не подіє погроза, знайдеться дещо страшніше».

Поки почуття помсти рвало серця й груди добувачів, Грохотало, загребуці очі, сам на сам борюкався з великим осетром. Зопалу він намагався затягти його в човен — силою Грохотала бог не скривдив, хватку нажив. Але як глянув на рибалку «дядько» свинячими очицями, як лупонув хвостом по воді — хвіст як в аероплана, Грохотало й осів: одному, на бистрині, не взяти. Спасибі старому Кузьмі Кукліну, на користь пішли його наукові матюки. Ввігнавши ще десяток гачків у тугу шкуру осетра, Грохотало відрізав якірницю й потяг рибину на буксирі до берега. На веслах пер, мотором не можна — важка, сильна рибина — відірвеш. Осетр тим часом отямився, збагнув, куди й навіщо його цуплять, забовтався, заляскав хвостом, під човен заходив, кола крутив на воді. Відчувши черевом міліну, і зовсім ошалів, дельфіном з води вистрибував, фортелі викидав, прямо як циркач. Гачки ламалися, капронові колінця лопалися.

Змореного, на клапті порваного, на двох гачках уже привів Грохотало осетра на міліну, вискочив через борт, щоб схопити рибину під зябра, і остовпів: на боці лежала похмура твар, похляпуючи зябрами, і не зябрами, а прямо-таки покришками каструль. На людину рибина дивилась із знесиленим спокоєм, від якого судомило спину. Але Грохотала злякати вже нічим не можна.

— А-а, його батька мать! — закричав Грохотало і, підхопивши осетра, поволік його на берег. Майже до урвища дотяг, до лісу майже, і там, упавши поряд з осетром, валявся на камінні, бив кулаком у забурену спину рибини, по черепу бив.

— Га-а! Га-а! Зачепився! Зачепився! Га-а! Га-а! Отож! Отож! — Цього захвату виявилось мало для збуреної душі, Грохотало скочив на ноги, забухав чоботиськами по камінню і все щось горлопанив, махаючи руками.

«Горе кріпить, щастя сліпить», — таку приказку не раз чував Грохотало. Африканці теж застережливо прорекли: «Ти ловиш маленьку рибку, а до тебе підкрадається крокодил», але ні про що не пам'ятав у ту мить запаморочливого щастя Грохотало. Тим часом річка очистилася від човнів, добувачі розповзлися «по кутках», побачивши вдалині підозрілу дюральку, і, коли, зафурчавши й одразу ж замовкнувши, в берег уткнулася ця

сама підозріла дюралька і на каміння її підтягнув високий, кошавий чоловік з циганським чубом і великим обличчям, по якому круто спадали глибокі складки, Грохотало напустив на себе хвалькуватий вигляд, гадаючи, що якийсь заїжджий дивак завернув подивитися на «дядька». Той усе ще незгідливо бив хвостом, підстрибував, аж камінці розліталися шрапнеллю, попадаючи в пику щасливому добувачеві.

Незнайомець підійшов до непокірливого осетра, притис його чоботом, взявся міряти чвертями. Грохотало хотів гаркнути: «Не чіпай!» — але душевне торжество, передчуття грошей і випивки, якою він не ділився з «щикалами» — так він називав інших браконьєрів, підносили його почуття, не давали опуститися до мізерного зла. Навпаки, нутро зачлупувало незвичним теплом, спонукало до спілкування, розмови.

— Оце-то зачепив рибочку-у! — уривчастим голосом повідомив він і від збудження простакувато загагакав, почував живота, підсмикнув штани, не знаючи, що б його ще зробити й сказати, він почав тремтячою долонею обтирати з осетра пісок, воркочучи щось ніжне, ніби лоскотав, почувував молочне поросля.

— Пощастило тобі!

— Та певне... — скромно опустил очі Грохотало. — Вміти треба. Місце знати, — і, завмираючи серцем, заздалегідь прикинувши, скільки грошей загребе за рибину, але все ж таки занижуючи вагу осетра, щоб одержати потім ще більшу насолоду, з незвичною для нього ввічливістю поцікавився: — Кіл сорок буде?

Чоловік ковзнув по Грохоталу втомленим поглядом і недобре поворушив складками рота:

— Ну навіщо ж прибіднюватися? Всі шістдесят! Око як ватерпас! Помиляюся на кілограм, не більше.

Грохотало, вишколений облоговою війною самостійників, боягузливими їх набігами на нічні села, на підводи й машини, битий арештантським життям, здатний відчутти будь-яку небезпеку для себе за версту, як не за десять, занепокоївся:

— Хто будеш?

Чоловік назвався.

І обвис Грохотало як ганчірка. Руки, щоки, навіть лоб з бородавкою зів'яли, мляво обвисли, і всьому справному тілу рибалки стало якось хистко, наче тільки одяг і тримав його та мішок шкіри, а то розвалилося б тіло, мов глиняне, водночас у ньому було відчуття якесь неземне, ніби відірвався він од землі і несло його, несло, ось-ось мало кинути між холодного каміння, і лежатиме він на березі розбитий, всіма забутий, піском його засипле,

снігом замете. Ось як жаль стало чоловікові себе, ось як вдарило його — минуле життя вмістилося в одну коротку мить — все тягне його кудись, кружляє, кружляє і — бах пикою об загрожу! І все вже в ньому кровоточить: серце, печінка, селезінка, тому будь-яка неприємність, будь-яке душевне потрясіння найперше Грохотала нещасного знаходить. От тобі радість! Прибув новий рибінспектор! Перевели з Туруханська замість Семена. Там його, кажуть, стріляли, та не до смерті. «У-у, його батька мати! Не я тобі стріляв...» — спробував скреготнути зубами Грохотало, та не було сили на злість, образа, біль кидали на звичне, рятівне приниження.

— Громадянине начальник! Нікого нема...— Грохотало ковтнув слину, розуміючи: не те робить, не туди його понесло, та коли ровенця вже понесе, то понесе — не зупиниш.— Либонь, у ньому ікра? Поділимо. Вип'ємо тихо-мирно. В мене сало є,— вхопився він за останній порятунок,— чуєш, громадянине начальник!..

— Геть! — Рибінспектор зблиснув рясичими очима і, поклавши стару польову сумку на коліно, почав писати.

Грохотало знесилено опустився на камінь. Сидів, сидів і давай лупцювати себе кулацюркою по лобі, в те місце, де бородавка, ніби вбивав головку цвяха в колодку, потім почав голосно матюкатися, натякаючи рибінспекторові, що, коли він піде не з «народом», то накладе головою, тут стрільці не те що в Туруханську, тут шибайголови такі, яких на світі мало.

Рибінспектор не відповідав Грохоталові, шкрябав ручкою і, коли папірець сунув, не попросив: «Розпишися», лише ткнув кістлявим, давно розрубаним по нігтю пальцем у те місце, де злочинець повинен поставити підпис. Засунувши книгу актів і ручку в заяложену, ще воєнного часу польову сумку, рибінспектор закинув її звичним командирським кидком на бік, волоком затягнув осетра в човен і, бухнувши ним об залізне дно, відштовхнувся веслом на глибину, став поперек течії, намотуючи на руку завідний шнурок.

Чомусь у Грохотала особливу лють викликала військова сумка, може, сорок п'ятий рік згадався, слідчий із сумкою? Може, північний суворий табір, де військові суціль були при сумках, може, й нічого не згадалося, просто роздирало, клекотало в грудях.

— Тиловий пацюк! Із сумкою з'явився! Ми кров проливали!.. — і похлинувся. Довідається, неодмінно довідається лягавий сексот, свиняче рило, чию кров Грохотало проливав. У Чуші як? Сказав кумі, кума — кумові, кум — усьому селу; і від перекосу почуттів почав клясти рибінспектора на чім світ стоїть: —

Щоб тобі, гадові, той осетр усі кишки порвав! Щоб ти потонув, здох, околів! Щоб твоїм дітям щастя не було!.. — Але знову слово наперекіс пішло — подейкували, що в «гада» ніяких дітей нема, нежонатий він, на війні сім'ю втратив. Такий тварюка осетром не поласує, згідно з актом здасть до Рибкоопу

Ну де ж, на чому душу розбиту відвести? І як жити? На якого ж біса так надсадно й важко відстоював він себе й це саме життя, для чого витерпів стільки мук? Чому клин та яма, клин та яма на його шляху? «Ой матінко моя! Ой матінко моя!» — ви-кашлював Грохотало із своїх могутніх грудей рідне, втішне примовляння. Він хотів відрадних сліз, вичавлював їх із себе, але тільки нило серце, а сліз не було, скам'яніли вони в ньому, і тому не давало полегкості благання до давно померлої матері. А в тому ж сорок п'ятому, бувало, як тільки згадає матусю — сльози ручаєм.

Отямився Грохотало в човні, на воді, і коли піде все шкереберть, то піде — ніяк не заводився мотор. Сонце впало за річку, а коли підняв осетра на самоліві, сонце в спину і по голові било — скільки часу згайнував! У Чуші зачинять магазин, і зовсім тоді нічим буде горе розмочити. Грохотало так рвонув шнур, що від нього самі клапті залишилися в жмені.

«А-а-а, його батька мать!» — завив Грохотало і копнув по мотору, вдарив і ту ж мить присів, заскавулівши — забив пальці на нозі. Стогнуци, слинячи зубами шнур, він гриз його, кусав, стягуючи у вузол. Старший Утробін, що плив із самолівом за течією, запропонував свої послуги.

— Що? Ідіть ви!

— Діло хазяйське.

Дамка підгрібся на дірявому кориті, поради дає. Кожен рибалка, хоч і шкірячи зуби, ладен допомогти ділом і порадою, співчувають нібито, а насправді радіють, що «дядька» в Грохотала відібрали. Прогнав Грохотало всіх добродіїв, вірячи лише в свої сили і на них покладаючись. «Шикали» ввімкнули моторні швидкості і помчали додому, щоб застати магазин ще відчиненим.

Густо ліпився на колодах уздовж берега діловий народ, обговорюючи бурхливі події минулого дня, своїх і чужих молодичь, сучасну молодь, подекуди й до політики доходили, а над берегом розбризкувався задерикуватий голос північної людини Бельди: «Ти мене іще не знаєш, нащо ж марно серце раниш...», коли висушений спекою, змучений осетром, рибінспекцією і мотором, в берег буцнувся Грохотало на човні.

— А магазинчик уже тю-тю!.. — завдали йому останнього за цей день удару.

Грохотало звів на селище налитий горем і ненавистю погляд — зазнав збитків, пережив такий крах і залишився сухим, а йому так треба напитися, розмочити душу, одуріти до знестями і в одурінні обважнити тілом, упасти, заснути. Грохотало з хрускотом стискав і розтискав кулаки, наче робив гімнастику для пальців, дихав уривчасто, поштовхами, викидаючи:

— Зара!.. Зара!.. Зара!..— Думка його билася напружено.— Зара!.. Зара!.. Зараз піду та розмалюю свою жінку, як бог черепаху, й-ї батька мати!..— нарешті визріло й викотилося здорове рішення.

Але, почувши кепські новини, жінка його задалегідь сховалася в погребі, і, не знайшовши її, Грохотало схопив сокиру порубав на тріски комод, викинув у вікно надто гучний, на його думку, радіоприймач «Восток». Не допомогло. Тоді Грохотало облив бензином будинок і прибудови, намірившись спалити все господарство вцінт, але тут уже жінка його не витримала, загорлала лихоматом у погребі, збіглися люди, гуртом навалилися на зава фермою, насилу його зв'язали, і ніхто потім так і не повірив, що весь погром Грохотало вчинив будучи тверезим. «Не може такого бути!» — говорили чушанці.

В селищі Чуш того вечора взагалі було неспокойно — плач, вереск, бігав по вулиці з рушницею Командор, шукаючи доччиного згубника; в протилежному кінці селища громив домашній скарб Грохотало, на Єнісеї тонули якісь байдарочники. Кого в'язати? Кого рятувати?

Незабаром, однак, зв'язали обох бешкетників. Практика у чушанців в'язати дуже велика — тут споконвіку хтось когось ганяє, смалить з рушниці, рубає, коле, а ось байдарочники начебто перетонули, до них руки не дійшли, та й чого їх сюди несло? Плавали б десь в іншому місці, на малих річках.

Минуло два роки. Семен на пенсії. Новий рибінспектор все ще виявляє активність, але рідше й рідше виходить на пошук, сам-один зовсім не ризикує вештатися, навчає сина колишнього рибінспектора. Сходить нащадок Семенів в армію і, мабуть, візьметься за рибоохорону. Важко буде — всіх і все знає, гадючення, неблаганний, та ще й кмітливий! Придумав: не ганятися по річці за бракон'єрами, не ловити їх «на гарячому», а просто зустрічати й перевіряти човни в селищі. Куди хочеш дівайся, пересиджуй у протоці, ховайся в річках, чекай ночі або коли з дому по рибу прийдуть. Хочеш не хочеш, а довелось збувати рибу на сторону. От і валялися біля вогника добувачі, чекали заїжджого судна.

Командор запропонував нам казан варити юшку. Яким сухо відмовився. Він чомусь тримався осторонь від Командора, терпіти його не міг і не приховував цього. Казан, чайник, мотузки, заховані Миколкою в лісі, ми так і не знайшли. Сердитий Яким, буркітливий, лаявся під ніс, розкидав у човні манаття. Рибалки тим часом підпливали і підпливали, ховалися з човнами за мисом Опарихи. На привіллї зварили відро стерляжої юшки, похапцем сьорбали її дерев'яними ложками, пили вино кухлями й кидали дотепи щодо алкоголізму — найулюбленіша тема сучасності, не переставали допікати Грохоталу осетром, але Грохотало зробився ще дебелишим, ще кряжистішим, його вже не тільки глузуванням — кулею не пробити. Горблячися ведмежим карком, він сидів осторонь усєї компанії, по другий бік вогнища, на колодці, чвакав, жуучи харчі. Хліба він не різав, відривав зубами прямо від буханки, потім гострющим ножем батував разом із шкуркою кусень сала, кидав його в рот, як додатковий заряд у казенник гармати, після чого мочалкою згинав пучок берегової цибулі, вмочував у хрустку сіль, затакав нею роззявлений малиновий рот і починав жувати, сумовито кудись зирячи в цей час і про щось неквапно думаючи. «Їде-ець!» — заздрісно зітхнув я.

Компанія, сьорбаючи юшку, ставала все жвавішою. Чолов'яга в прогумованій куртці, у плетеній міській шапочці стусонув під бік сусіда, киваючи на мене — сибірякові обминати ложкою чи чаркою людей — ганьба й покара.

— Їм не можна! — дивлячись поверх вогнища, сказав Дамка. На ньому шаруділа, не гнулася та сама тілогрійка, в якій він був і два роки тому — від коміра до поли вимазана риб'ячими тельбухами, подекуди вона вже ламалася.— У них,— показав він вдалину дерев'яною ложкою,— вступив на повну силу закон проти алкоголізми. Гай-ююю-гав!..

Командор, наче спалах електрозварки, різонував його поглядом, мовчки посунувся, потіснив городянина, а той старшого Утробіна. Яким знизав плечима, як, мовляв, хочеш — бути в компанії без своєї пайки він вважав ганебним, «своєї» я йому не дав купити — надто клопітно з ним, коли вип'є. Я дістав з рюкзака пляшку коньяку, яку зберігав про всяк випадок, і поставив до казана:

— Ось! Якщо з нашою пайкою...

Пляшка пішла по руках. Її збовтували, дивилися на світло, нюхали, визнали зайвим таку витрату, мовляв, краще б на ці гроші купити дві пляшки горілки, однак з легким зітханням вибачили мені таке дивацтво, і Дамка послужливо скусив із шийки залізяку, витягнув зубами пластмасову пробку.

Налили. Випили. Зацмокали губами. Спільний вирок був: нічогенький, але знову мудро раджено: «Удруге купувати дві пляшки замість однієї» — і ще велено: «Їж, пий, гостюй, але не просвистуй». Я пообіцяв «не просвистувати». Чоловіки не повірили, проте удали, що заспокоїлися, і завели наукову розмову на тему: як платять письменникам і скільки процентів правди вони можуть дозволити в своїх творах. Зійшлися на п'яти процентах. У зв'язку з розчаруванням, яке відчули добутики щодо оплати нашої праці, згадали про якийсь прилад, сконструйований для ловіння браконьєрів у нічний час. «Тим, хто вигадав таку капость, платять, либонь, більше». І що відбувається в світі? Що діється? Сама себе людина доводить до лихих справ, сама себе в тюрму садить, сама на себе винаходить і мур, дріт, щоб звідтіля не втекти? «Могили самі собі приємно...»

— Е-ех, розтуди твою туди! — дивувалися оратори із свого відкриття.

— То сьо, хлопці,— перепиняючи розмову, ляснув себе по колінах Яким, збуджено поблискуючи очима.— Як гуляти то гуляти! — І під схвальний гомін приніс із кущів «вогнегасник» — велику пляшку з дешевим вином, гучно названим «Порхвей». Оце так Яким! Прихопив потай від мене пляшку, чи це запаси в нього тут?

Командор ганяв кудись човном пізньої години. Багатозначно усміхаючись, добувачі натякали — до Раюсі. Продавщиця так «уклепалася» в чорнявого Чеченця, що, незважаючи на суворий закон про алкоголізм, уночі відімкнула магазин і відпустила спиртне, за що міцно її обняв Командор, поцілував і помчав, пам'ятаючи про «колектив», пообіцявши, однак, днями завезти Раюсі свіженької стерлядки ще й погомоніти «про особисте».

Сміх, балачки, цілковите взаєморозуміння, майже братерство на снісейському березі. Вогнище палає до неба, комарів ніхто не відчуває. Клекоче у відрі юшка, скоцюрблені стерляжі хвости летять кудись угору, в полум'ї, в іскрах.

Хто силкується заспівати, хто затанцювати, але більше цілувалися й плакали.

— Гул-ляй, хлопці!

— Раз на світі живемо!

— Нічого не жаль!

— Задля такого ось свята коліємо на річці, під дулами рушничними корчимося!

— Га-ай-ююю-гав! Гай-ююю-гав!

— Ех, люби-и мене, мила-а, поки я н-на волі-й... Врізати б оце кому по рогах! Душа горить, бійки просить!

— І потрапиш на п'ятнадцять діб!

- Та-ак, життя! Ні тобі напиться, ні тобі побитися!..
- Зате кіно щодня!
- Кіно? Яке кіно! Я ось тобі заїду по пиці, і буде кіно!
- Е-е, хлопці! Гуляй, веселись, але без бійки.
- А чого він?
- Та я жартую!
- Жарту-ю-у!

Я скажу тобі секре-ет,
 Під вікном я став пое-ет,
 Бо в вікні, як на екрані,
 Твій знайомий си-и-илуе-е-ет...

- Це що таке, силует?
- Хвигура!
- А-а.
- А я ще ось що, хлопці, запитати хочу: ланіти — це цицьки, чи що?
- Ш-шчоки, дурню!
- О-ой, о-ой, не можу! Ти б іще нижче думкою опустився-а!..
- Поїхали, хлопці, поїхали! Поїхали, поїхали! З горіхами, з горіхами! Трай-рай-трай-рай-рам...

І весь цей час стрясавав повітря, розкучував каміння навкруги рибалка Грохотало, який з'їв цілу хлібину, оберемок цибулі, четвертину сала. Сон його був безжурний і глибокий. Він ні на що не зважав, лише коли марудний Дамка, танцюючи, наступив йому на руку чи ще там на щось, Грохотало на мить перестав хропти. Одразу стало чути деркача й інших птахів у природі: відмахнув Дамку, як ото комара, і поки той, підбитий приземленням, підводився з-під берега, відпльовувався, Грохотало знову мірно запрацював усіма своїми двигунами, хитаючи полум'я, всмоктуючи в себе земну тишу, аромати квітів, прохолоду, відригуючи все уже в переробленому вигляді смердючим, роздавленим, зіжмаканим. Та раптом настали перебої в могутній моторній роботі, розкоти храпу на якийсь час завмирили зовсім, разок-другий Грохотало воружнув громадям спини, застогнав зненацька по-дитячому жалібно і сів, оглядаючи згаслими очима компанію, впізнав усіх, роззявив із завиванням червону пащеку, пересмикнувся, пошкрябав груди і подався в п'ятьму. І ось він виринув у світлі вогнища, несучи щось на витягнутих руках. Не одразу, але роздвигалися всі пузатенький пластмасовий бутлик, що, мов біла курочка, сидів на четвертині сала.

- Це напій — самогналі! Треба знищити, хлопці, як ворога!
- Х-ха-а! Самогналі, значить?

— Грузинський, либонь, напій?
— Тільки на чуваських дровах варений!
— Сало, хлопці, теж треба зжувати! А потім Черемисіна, й-його батька мати!..

— Ой же Грохотало! Люди-и-на! А Черемисіна зве-еде-емо! Ще й не таких сирими з'їдали!..

— Н-не вийде!

— Що-о? Хто це сказав?!

— Годі, хлопці, годі! Людина ж пригощає від щирого серця...

— Се-е-р-це, т-тобі не хочеться споко-ой-ю-уу, се-е-ер-це, як гарно тут на світі жи-и-и-ить...

Добряче хильнувши, до смаку насъорбавшись юшки, погомонівши і навіть поспівавши, непомітно подався додому на човні розважливий старший Утробін. Звалився за колоду Дамка і, покусаний комарами, вертівся там, постогнуючи — тривожний був його сон — снилася йому дружина. Обхопивши Командора пухкими лапищами, Грохотало тривожив ніч і все довкола осілим від застуд, але все ще дужим голосом: «Мати! Мати! Жде свого солдата, а солдат спить вічним сном!..»

По обличчю Якими текли сльози. Він з незмірним жалем і любов'ю дивився на всіх, трусив головою, бризкаючи солоними краплями в багаття, примовляючи, як йому здавалося, сам до себе:

— Ех, Миколко, Миколко! Ну чого ти помер? Гуляв би з нами...

На якийсь час обважнів і Грохотало, забув про осетра, про Черемисіна, про моторну свою жінку, але про батьківщину, видно, ще пам'ятав і без угаву повторював, похиливши велике обличчя на груди, що драглисто вивалилися в проріз сорочки: «Мати... Мати... Жде свого солдата, а солдат спить вічним сном...»

І подумав я в ту хвилину, що в словах цих простих і великих доля всіх нас — тільки те й роблять наші матері, що ждуть додому солдатів, а вони сплять десь вічним сном; думати й сумувати мені заважав Командор, він плакав на моїх грудях і настійливо просив написати роман про його дочку Тайку. Плакав і міський компаньйон, цей уже просто так, від широти російської душі.

Уранці похмурий Яким підгрібав жар під відро із залишками юшки і під чайник. Від мене він відвертав пику, кидаючи крадькома погляди на човни, що повисли на кінцях. Туман, рідкий, летючий, оповивав човни. Вони темними плямами то виникали, то зникали вдалині. В лісі, в кущах, на траві, на камінні й колодах

сиро. Від льодяного хреста, що танув на очах, тягло пронизливим холодом, крижини осідали, розсипалися з дзвоном гострими довгастими штирями. На розколотому опецьку стояв кухоль із зіллям «порхвей» — краще не скажеш. Учора я пригубив з «вогнегасника» — і на контуженій голові разом із шапкою ніби піднялася й черепна коробка. Відмовившись від «порхвею», я посьорбав юшки, попив густого чаю, для аромату приправленого смородинкою, і відчув себе бадьоріше.

— Пора й нам на самолочи.

Яким підтято спінувся, зиркнув на мене і одразу ж прибрав байдужого вигляду — от уже ці північні хитрюгани — мудреці!

— Попливли, попливли!

— Куди?

— На самолочи.

— А ти їх ставив?

Я похмуро йому пояснив, що ні, не ставив і ставити не буду. Але подивитися на цю чортівню мені до зарізу треба, і нехай він не хитрує, я ще того, минулого приїзду, коли він чкурнув з Опарихи, нібито наглядати за човном, а потім пригощав нас стерляддю, купленою «за руп», здогадався: у нього стоїть самолов.

— Сьо ти, сьо ти, пана! — Яким відмахнувся, як від нечистої сили.— Цого на похмілля людина не набуровить! Це зах!

Я насідав на Якіма все рішучіше, пояснював, що моя професія полягає в тому, щоб усе знати й бачити. Приголомшив його розповіддю, як бував у кірхах, у православних церквах, навіть до мечеті заходив. Заносило мене в морги і пологові будинки, відвідував міліцію, тюрми, колонії, їздив на південь і на північ, у пустелі й кавказькі сади, спілкувався із стилиягами й сектантами, зі злодіями й народними артистами, з проститутками й героями праці.

— Одного разу навіть у комітеті по кінематографії був.

— Там кіно роблять? — Яким аж зашарівся, з превеликою цікавістю зустрівши цю новину.

«Так би й ляснув!» — дивлячись на пухом зарослу по жолобку шию, розгнівавсь я і кивнув на річку:

— З ними на самолочи попрошуся.

— Нащо тобі самолов? — з невеселою усмішкою і поблажливостю промовив Яким.— Іди харюзів лови. Вони,— кивнув він на річку,— справляться й без тебе...

— Харюзи мені набридли...

— Йо-ка-ле-ме-не! Ну сьо ти будес з ним робити? — аж підскачив Яким.— Нема в мене самоловів, нема!

Я подав йому руку:

— Поб'ємося об заклад?

Яким не помітив моєї руки, від досади перекинув кухоль чаю, пошпурив бляшанку — не вгомонився. Хряпнув «вогнегасником» об камінь так, що бризнуло скло на всі боки, наче міна розірвалася. Командор висів уже на нижньому кінці.

— А не протягнес? — зламано запитав Яким, шкрябаючи покусане комарнею вухо.

— Що?

— У газетці не протягнес? Хлопці побоюються...

— Тьху ти! Та на вас ніяких газет не вистачить! — І чим більше я лаявся, тим жвавішим ставав Яким. Умить притяг він із куців кішку, мотуззя, весла, повчаючи при цьому мене:

— Звісно. Як протягувати, то усіх, а сьо нас одних? — і підморгнув мені піддухлим оком. Посадовивши мене за весла, щоб сплвти з мілини і завести мотор, він показав очима на найближчий човен і приглушено додав: — А народ який, баців?! Зах! Ти поїдес, тебе не дістануть, а мене доконають...— Перш ніж сіпнути шнурок, Яким трохи повагався і все ж таки показав руку, яку він протягом усіх днів від мого приїзду ховав од мене: на зап'ясті швом електрозварки горбився нерівний, багряно-синій рубець.— Під смертю недавно побував. Боюся тепер її. Потім розказу,— рвонувши шнурок, крикнув він і, розвернувши човна, повів його навстріч течії, ляснувши долонею по борту — знак, щоб я заткнувся і йому не заважав.

У дитинстві мені випадало бачити, як ловлять на самолови. Тоді цього браконьерством не вважали, тоді було багато риби, а рибалок мало, тож будь-яке добування харчу було в пошані. І ось тепер мав нагоду знову побачити найжорстокіше після биття острогою і глушіння вибухівкою ловіння риби. Яким прицілив оком орієнтир на березі — ставлять самолови й сіті без наплавів, зңайти пастки на дні широкої й бистрої річки ціла наука, і наука складна. Орієнтир, як я здогадався,— модринка із шкарубким, давно висохлим братнім стовбуром. Як тільки знесло човен до цієї модринки, Яким урубав швидкість, але не повну, і якийсь час на тихому ходу човна ворухив губами — рахував. Після двохсотого відліку Яким викинув кішку, підібрав мотузку, намотав її на руку. Кішка шкребла дно і могла зачепитися за корча, за потонулу колоду, за камінь, але вона повинна цапнути самолов. Мотузка сіпнулася, обличчя в Якіма напружилося, він щосили обіперся ногами в поперечину човна і вимкнув мотор.

— З першого разу! — усміхнувся він і почав ривками вибирати мотузку: — Іноді так змучисся...

— Може, це не самолов?

— Ві-ін. Тятиву пружинить, — охоче пояснив Яким, — зачіпка. Із цовна вилетис! Плюхнесся, цовна віднесе. Цирк!

Човна давило глибиною, течією і вагою самолова. Вода нагужно клекотіла вздовж бортів і біля носа човна. Стомлено покурюючи, мимо пропливали добувачі, що вже оглянули свої пастки. Найраніше впорався й промчав на «Вихрі» Грохотало — чекала робота на свинофермі, запізнюватись він боявся. Командор, кидаючи рибу в мішок, плював за борт. Яким знову його «не помічав», тож не до нього, а до мене звертаючись, Чеченець повідомив, лаючись:

— Прогуляли! З двадцяти — сім!

— Чого сім?

— Живих.

— А решта?

Яким з-під лоба зиркнув на мене — чого в'язнеш?!

— Решту за борт.

— Але ж вони... — забелькотів я. — Люду по Єнісею вештається всілякого... Виловлять, з'їдять...

— Ну й здохнуть к.....матері! — харкнув у воду Командор і рвонув шнур. — Менше вештатися будуть! — Залишаючи чистий пінявий слід за кормою дюральки, Командор помчав додому, піднявши прощально руку в красивому салюті.

Підійшов наш самолов на кішці. Давши мені в руки туго натягнуту тятиву, Яким звелів очищати з гачків шахтару — так тут зветься водяне сміття, наказав бути якомога обачнішим — не вгледиш, вудкою наскрізь проколе руку.

А ось і вудка. До капронової міцнучої тятиви капроновим колінцем підв'язана велика, вкрита тоненьким шаром оліфи круто загнута вудка без жагри, але з дуже гострим жалом. На згині вудки коротеньким колінцем припасований пінопластовий корок. Доторки корка легенькі, лоскітливі. Таких веселеньких «цяцьок» на одному тільки кінці чотиреста-п'ятсот штук. На верхньому за течією кінці самолова — станова, важка якірниця. До неї прикріплена сама пастка. Виметаний за течією і подекуди обдавлений легким тягарем, самолов на нижньому кінці теж укріплений якірницею. Кинути самолов у воду, закріпити — половина діла. Головне — влучити ним в уловне місце, де риба збирається зграями, намацати наосліп каргу і струміль, щоб весь час метлялися, стрибали корки, приманюючи «погратися» з ними, або щоб збиту з карги рибину котило б струменем прямо на гострі гачки. Скільки риби наколюється, рве себе, тікає в муках помирати або доживати інвалідний вік — ніхто не відає. Рибалки якось проговорилися — добра половина. Але й та риба, яка вчепилася, дуже розпорота,

змучена водою, швидко віддає богові душу. А заснула на гачку рибина, особливо стерлядь та осетр, непридатна для їжі — якась біла личинка заводиться і розмножується в жирному тілі червоної риби, є така думка, що окислення жиру відбувається через оліфу, якою змащують гачки.

Заснулу на вудках рибу раніше везли на берег, закопували, та коли лов став нечистим, злодійським, то швидше дохлятину за борт, щоб рибнагляд не застукав. Пливе риба, бовтається на хвилях, кружляє на водоверті, примітно біліючи черевом. Добре, якщо чайки, пацюки або ворони встигнуть зжерти її. Пройдисвіти, п'янюги і просто тупі мародери продають заснулу рибу. Заглянь, покупець, в зябра рибині і, якщо зябра вугляно-чорні або з отруйно-синім відливом — дай рибиною по пиці продавцеві ще й скажи: «Сам їж, сволото!»

На Якимовому самолові з тридцяти двох стерлядей живих дев'ять. Гірко зітхнувши від досади, Яким відкинув дохлих рибин у ніс човна. Мені так хотілося описати рибу, що б'ється на гачку, сліпо бунтує, бореться за себе, оспівати азарт ловіння, споконвічну радість добувача. Нічого було оспівувати, гнітило почуття провини, і ніби при мені катували немовля або віднімали в хустинку зав'язані копійки в бабусі. Я попросив Якіма відвезти мене на берег — чаю зварю, за квітами піду, цибулі нарву. Яким не перечив, завів мотор, слухняно висадив мене на берег.

— Казав я тобі, казав?! Засмутишся тільки, — тихо сказав він і відплив оглядати другий кінець.

На біду, попався осетрець кілограмів на двадцять, розпоротий вудками — довго не випливали на самолові — похорон, поминки, мене стерігся ловець, потім загуляв. Коли Яким тяг рибину через плече, раптом із тріском відірвався клапан зябри — осетрина, зібганий, прілий, упав на каміння, полізли з нього пухирем кишки.

— Ведмідь зжере, може?

— Ні, не жертиме, — похнюпився Яким. — Навіть він, тварюка, звична до всілякої здохлятини, вріже дуба. Така, пана, отрута в цій рибині. Тарзан... Пам'ятаєш, на Опарисі котрий залишився, дурень? — приплив за ним. Виє. Зголоднів. Минь на вудку зачепився. А я й віддав Тарзанові. — Яким помив руки з піском, і ми неквапливо пили чай. — Отам Тарзан закопаний, — після тривалого мовчання мотнув він головою на хаці верболозу в гирлі Опарихи.

— Прошу тебе, Якіме, зніми ці пастки, зніми! Інакше я до тебе не приїду.

Поскладавши пожитки в мішок і в ящикок з-під самолова, Яким переніс майно в лісову схованку — ми вирушали на цілий день ловити харіуса — і вже в лісі, на привалі, порушив мовчанку.

— Та вже хочеш чи ні, а кінці знімати доведеться. Родичі покійника звеліли: човен, мотор, снасті здати цілими і непошкодженими.

Ну й родичі! Гідні діти павучого гнізда! Багато років Яким, крім Миколчиної хати, не знав ніякого прихистку. Його, цей будиночок, і будували вони разом, грошенята, які заробляв Яким, ніс як у свою сім'ю, мотор для човна, битий-перебитий, ношений-переношений, по гаєчці перебирав, варив, паяв, човен латав, затилав, смолив, дров на зиму заготував... Але пішов друг із життя — і ось вибачай та голоблі повертай, чоловіче. Дешево, не по-сибірському дріб'язково почали поводитися за домовиною моєї земляки, та й не тільки в Чуші.

— Ніс-сьо-о-го-о! — бадьорився Яким.— Нісього. На Сурниху подамся. Новий ліспромгосп там відкривається. П'ять спеціальностей, пана, маю, ніде не пропаду!

В гирлі річки Сурнихи виросло селище. Електрика на вулицях світиться, клуб збудували, їдальню, дитсадок, житло, тротуари проклали. Заселення селища розпочнеться восени, заготівля дерева взимку, а тут таке диво — все готове для робітників. Аби скрізь отак — спочатку умови людині, потім роботу від неї вимагай.

Мої думки взяли розгін: а що, як і деревину тут братимуть розумно, по-хазяйськи, не влаштовуючи мамаєвого побоїська на лісосіках? Приєнїсейська тайга неозора, багато в ній стиглого, перестійного лісу, такого гостро необхідного великому господарству країни. І ось, через п'ять і десять років приїхати б до Якима в гості, сходити на могилу за околицею старого селища, де під кущем смородини спокійно лежить брат, який рано зламався від роботи, багато зазнав біди й мало радощів, половити рибу на Опарісі, де ловили ми колись так пам'ятно, компанією, заснути під злагоджений гомін кедрів і темних ялин. Їх чув брат, чують діти і чули б діти його і наших дітей.

ЦАР-РИБА

У селищі Чуш його звали ввічливо й трохи улесливо — Гнатовичем. Був він старшим братом Командора і як до брата, так і до всіх інших чушанців ставився дещо поблажливо й зверхньо, чого, одначе, не показував, від людей не відвертався,

навпаки, до всіх був уважний, кожному старався зарадити, якщо в цьому була потреба, і, звісно, не уподібнювався братові, під час поділу здобичі не був дріб'язковим.

Щоправда, йому й ділитися не треба було. Він скрізь і всюди покладался на свої сили, але був родом тутешній — сибіряк і самою природою навчений шанувати «громаду», рахуватися з нею, не дратувати її, проте шапку при цьому надто не ламати, або, як тут кажуть, — не давати собі на ноги сокиру впустити. Працював він на місцевій пилорамі налагодчиком пилок і верстатів, та всі люди підряд, чи то на виробництві, чи то в селищі, одностайно називали його механіком.

Та й був він вправніший за якогось механіка, любив покопирсатися в новій техніці, особливо в незнайомій, щоб збагнути її суть. Сотні разів спостерігали таку картину: пливе Єнісеєм човен сам по собі, на ньому сіпає шнур і лається на весь білий світ замазурений сажею, автолом господар, який насмоктався бензину до того, що викреші іскру — і в нього вогонь у роті спалахне. Та немає її, іскри тієї, і мотор ані гу-гу. Зирк, а здаля мчить, задерши носа, чистенька дюралька, блищить блакитною й білою фарбою, мотор не тріщить, не верещить, співає свою пісню задоволенням, дзвінким голоском — флейта, солодковзвучний музичний інструмент, та й годі! І господар подібний до свого човна: ошатний, риб'ячим слизом не замазюканий, мазутом від нього не тхне. Якщо влітку, то їде в бежевій сорочці, у багажнику в нього фартух прогумований і рукавиці по лікті. Восени в тілогрійці рибалить Гнатович і в плащі, не призмаленому від вогнищ, не забрьоханому — він об свій одяг руки не витиратиме, для цього старенька ганчірка є, і не обгорить він сп'яна біля вогню, бо п'є з розумом, і обличчя в Гнатовича квітуче, завжди рум'яне на крутих очних ямках і ледь запалих щоках. Підстрижений Гнатович під бокс, коротко й гарно. Руки в нього без тріщин та подряпин, хоча він з гострими інструментами має справу, на руках і переніссі зрідка цяточки від уже злинялого ластовиння.

Ніколи й нікого не принизить Гнатович запитанням: «Ну, що в тебе тут, рибачок, мати твою?» Він перелізе в човен, чемно відхилить господаря рукою, похитає головою, дивлячись на мотор, на воду в кормовому відсіці, де полощеться стара рукавиця або ганчірка, бовтається потоптана консервна бляшанка, що заміняє черпак, прокислі риб'ячі нутроці по дну розтягнуті, засохлий у щілині витрішкуватий йорж. Зітхне виразисто Гнатович, щось крутоне в моторі, витягне, понюхає і скаже: «Все! Від'їздився мотор, на утиль треба здавати. Або ж витре деталь, почистить, викруткою ткне в одне, в друге місце і коротко

кине: «Заводь!» — перестрибне в свій човен, дістане мило із кишеньки човна, пластмасову щітку, руки помие і ганчіркою їх витре. І ніякого могоричу йому не треба. Якщо п'є Гнатович, то тільки на свої, а курити зовсім не курить. У дитинстві, каже, пробував, потім — годі — для здоров'я шкідливо.

— Чим тобі й віддячити, Гнатовичу?

— Віддячити? — усміхнеться Гнатович, — Ти б краще в човні прибрав, сам причепурився, руки з піском та милом відмив. Справжній чухонець, господи прости! — Відштовхнеться веслом Гнатович, ворухне шнурком — і вже готово — тільки його й бачили! Летить дюралька в далечінь, вуса на всі боки, з-за повороту чи з-за острова ще довго чути голосок, і, поки не змовкне серед просторів ніжний дзвін мотора, з роззявленим ротом стовбичить рибалка посеред човна й невесело роздумує: в одному селі народилися, в одній школі вчилися, в одні ігри гралися, одним хлібом вигодувані, а ти бач!.. «Щіткою руки! З милом! Щітка сорок копійок коштує, а мило шістнадцять!»

Та й візьметься господар човна зітхаючи намотувати шнур на слизкий від бензину й кіптяви маховик, трохи соромлячись і досадуючи в душі зі своєї недоладності, а якщо прямо сказати — з недоробленості.

Ясна річ, ловив Гнатович рибу найкраще від усіх і найбільше від усіх, і про це навіть ніхто не сперечався, вважаючи законним, тож і заздрити йому ніхто не заздри, окрім молодшого Утробіна, котрий усе життя відчував себе на зап'ятках у старшого брата, а був з ганджем — гнилизною марнославства, не вмів та й не хотів приховувати неприязні до брата і давно вже, давно вони відійшли один від одного, зустрічалися тільки на річці та з необхідності — в дні похоронів, весіль, хрестин. Гнатович мав найкращий у селищі будинок, невеликий, зате найкрасивіший, з верандочкою, з різьбленими наличниками, з весело пофарбованими віконницями, з палісадником попід вікнами, в якому росла малина, черемха, нагідки, волохаті маки і невідомі тутешньому люду кулеподібні квіти, коріння яких схоже на брукву. Привезла їх із Фрунзе і привчила рости в суворому чушанському кліматі дружина Гнатовича, що працювала бухгалтером на одному з чоловіком підприємстві.

Ходили чутки, ніби в Гнатовича лежить на книжці сімдесят тисяч старими. Гнатович цих чуток не спростував, балакучу працівницю ощадкаси, котра виказала таємницю вкладу, не висварив, але рахунок свій перевів до Єнісейська. І принишкла працівниця ощадкаси, намагалася на вулиці з Гнатовичем не зустрічатись, а якщо розминутися все ж таки не вдавалося,

потуплювала очі і, квапливо пробігаючи, вітала: «Здорові будьте, Зіновію Гнатовичу!»

У Гнатовича стояло біля Опарихи три кінці. Трохи збоку від фарватеру, щоб не вийшло, як у Кукліна, не знайшов би човна темної осінньої ночі ніс пароплава і не дзьобнув би його. Однак і збоку від течії на диво брав стерлядей Гнатович. Молодший братан — чеченська каторжна пика — оточував кінці старшого брата своїми кінцями. Сумно похитавши головою, Гнатович піднімав важкі якріниці, переставляв самолочи вище по річці і знову брав рибу уловисто.

Командор не відступав, давив братика і таки витіснив його за Золоту каргу, майже «в чисте поле». І відступився, гадаючи, що отепер братик дулю обрибиться. Але на новому місці пішла на самолочи Гнатовича стерлядь хоча й рідше, зате найдобріша, менша кілограма, вважай, не попадалася. І ворухнулася в забобонних душах чалдонів підозра: «Слово знає!» Командор побачив якось братового човна, що самоплавом ішов по річці, і здалося йому, що старший схидно посміхнувся. Командор схопив рушницю, клацнув курками. Гнатович зблід, напружився. «Опусти рушницю, шмаркачу! В тюрмі згною...» — «Не-на-а-виджу-у-у! — зарепетував Командор і, відкинувши рушницю, затупотів чобітьми, топтав рибу так, що аж хрускотіло під підощвами: — Згинь! Пропади! Застрелю!..» — «Гар-р-ний! Ой же гар-р-ний! Ні розуму, ні клепки, як то кажуть! Недарма покійна мати каялася, недарма, що в колиці не прикинула тебе подушкою...» — Гнатович сплюнув і помчав не оглядаючись.

Але навіть мовчазна постать старшого Утробіна за кермом — виклик Командорові, скреготав він зубами, клявся подумки намацати самолочи щасливого братика і облогою, змором, нахрапом вижити його з річки або ж загнати в такий закуток, де йорж — і той не водиться.

До війни в пониззях Єнісею посеред літа евенки, селюки й нганасани ставили уздовж берега чуми і ловили підпусками — переметами червону рибу, наживлюючи на гачки шматочки підкопчених над вогнищами в'юнів. Дуже смачні, видно, ці шматочки, якщо дурень осетрище хапає їх разом з майже голим гачком. До стержня вудлиць бойє завжди прив'язували ганчірочки, смужки берести, стрічки. Адже вони скрізь і всюди люблять робити прикраси, і на одяг собі нашивають всяку всячину, і на взуття, проте через оці ганчірочки чи через нюх несхибний брали вони рибу центнерами. Заїжджі артільники, які ловили рибу за сезонним договором, біля тих же пісків або островів паслися, але візьмуть двох-трьох осетриків, стерляді

на юшку — і вся здобич. І тоді, подолавши сором і серце, починали вони притиратися своїми наплавами до снастей бойє. «Насьо так робис? Рипи плаває пагато. Насьо ріцкою гасаєс, насьо снасті плутаєс?» Кочували з місця на місце бойє, марнуючи дорогий промисловий час, але рибу брали та й брали, а заїжджі, кидаючи перемети точнісінько туди, де щойно рибалили інородці, витягали голі гачки.

І до отаких дубаків, як у Чуші прозивають заїжджих хапуг, уподібнився місцевий житель, справжній рибалка, та ще й руку підняв на людину, та ще й не просто на людину, на брата, та ще й не просто руку — рушницю! Селище впивалося скандалом, переказувало новину з двору в двір, котило її колесом.

Командорова жінка очей не показувала на вулицю.

— Ти що, зовсім уже залив сліпи свої олив'яні! — наступала вона на чоловіка. — Зовсім вивовчився! Мало тобі доччиної крові! Брата рідного звести зі світу ладен! Тоді вже всіх нас заодно...

Раніше за такі слова він відлупцював би дружину, відшмагав би так, що до прощеного дня вистачило б, але після смерті Тайки вона зубатішою стала, втратила зовсім страх, тільки що — суне на нього усім корпусом, тюрмою погрожує, очі аж побіліють, щоки драглисто тремтять, голова трясеться — чує жінка: підупав грізний Чеченець сам у собі, добиває, дотоптує, стерво.

І вирушив з поклоном до брата молодший Утробін. Через дорогу плентався ніби через тюремне подвір'я. Гнатович саме дрова колов, здалека примітив брата, задом до нього повернувся, ще старанніше половинив березові колодки. Командор кашлянув — брат дрова коле, з-за тюлевої фіранки у вікно стурбовано виглядає пухкенька, міднолиця дружина Гнатовича в легенькому, мереживом обшитому халатику. Вхопити б за цей халат та теремок підпалити — пофарбований, ого як палахкотів би! Командор стиснув брунатними ручиськами штахетник так, що ось-ось — сірку з дощечок витисне.

— П'яний був...

Гнатович загнав сокиру, обернувся, кепку поправив:

— А п'яному хіба як, закон не писаний? — Помовчав і наче в школі взявся повчати: — Не по-людськи поводишся, братику, не по-людськи. Ми ж таки рідня. Та й на очах у людей, на посадах...

Командор з дитинства всіляких повчальників терпіти не міг, ну просто все нутро в нього боліло від самої тільки спроби з боку людей що-небудь дорікнути йому, підказати, напоумити. Вилай, відлупцюй, пику всю розтовчи, але не муч словами. І знає ж, знає вдачу молодшого старший брат, та бач ти, в гонор вдарився

і невинну голову січе, а кишки перепилоє, перегризає, можна сказати. «Ану, давай, давай! Ти в нас балакучий, ти в нас гучний! Покажи свою розумність, вистав мою дурість на показ. Жінка твоя вуха наставила. Сьорбає всіма дірками, які в неї є, слова твої кисільні. Ото вже завтра в конторі в неї роботи буде, ото вже вона потішиться, ото вже потрусять мої тельбухи, мої кісточки служиві дамочки!»

І ось що найцікавіше — говорить же старший брат розумно все, до ладу. І щодо людей селища, яким тільки й треба, щоб брати — за сокири. Потіха! Розвага! І щодо роботи — знімуть із посади капітана, якщо пиячити не покине. І щодо промислу темного, хитрого, який треба гуртом вести — Куклін-чудотворець заповідав — чистісінька все правда, але щось ніби блазнює брат, спектакль безплатний улаштує, тішить свою спокійну душу, ось-ось і Тайку, чого доброго, згадає. Тоді не стерпіти Командорові — сокиру вхопить...

Командор скреготнув зубами, змахнув біля обличчя рукою, немов щось відліплював, і швиденько додому подався, і теж узявся колоти дрова на зиму, та з такою силою кришив дерево, що деякі поліняки аж через огорожу перелітали, і хтось гукнув з вулиці: «Плі!», молодиця вилаялася: «Ого, ого як чорти мордуються! Не робить, не робить, а візьметься, то й справді як на війні!..» У роботі Командор трохи розрядився, відійшов, думки в ньому випрямилися, не клубочилися в головешці, не плуталися, розуму не затьмарювали. «Вічно так не буде, — з якимсь незвичним для нього, сумовитим спокоєм вирішив він, — десь, на чомусь, на якійсь вузькій стежині зійдемося з братиком так, що й не розійтися...»

В холодний осінній морок вийшов Гнатович на Єнісей, завис на самоловах. Перед тим як залягти на ями, заціпеніти в довгій зимовій дрімоті, червона риба жадібно годувалася лялечками мормиша — «ошивалася», як нинішні словотворці кажуть, біля підводних кам'яних виступів, сита гралася з корками і рясно чіплялася на гачки.

З двох перших самоловів Гнатович зняв штук із сімдесят стерлядей, заквапився до третього, найкращого і найуловистішого, видно, попав він ним під саму каргу, а це вдається лише майстрам найвищої проби, щоб отак на самісіньку грядку не кинути — зависне самолов, і далеко не спливти — риба проходом обмине самолов. Чуття, досвід, уміння й око снайперське потрібні. Око вигострюється, нюх відточується не сам по собі — змалечку побратайся з водою, померзни на річці, помокни і тоді вже хазяйнуй у ній, як у своїй коморі...

До третього кінця Гнатович потрапив затемна, орієнтир на березі — обрубана по верхечок ялинка, яка так добре вирізняється темною дзвіничкою навіть при поганенькому світлі, вперлася в низькі, череваті хмари; вогке повітря застелило берег, річка, що якимось жерстяно й рвано зблискує вночі, ламала і скрадувала відстань. П'ять разів запливав рибалка і тяг кішку по дну річки, часу змарнував багато, змерз аж до самісіньких кісток, зате, як тільки підчепив і ледь підняв самолов, одразу відчув: на ньому велика рибина!

Він не знімав стерлядь з гачків, а стерляді ж, стерляді!.. Вирувала, зігнувшись у калач, майже на кожному гачку стерлядка, і вся жива. Деякі рибини відчіплювались, відпливали, котра одразу вглиб, а котра підстрелено скидалася і плюхала у воду, клювала гостряком носа об борт човна — у цих ушкоджений спинний мозок, щия проткнута, цій тварі кінець — із скаліченим хребтом, з проткнутим повітряним пухирем, порваними зябрами риба не живе. Миньок, хоч яка міцнюща тварюка, та й то як наткнеться на самоловні гаки — дух із нього геть і кишки на телефон.

Ішла важенна, велика рибина, біла по тятиві зрідка, впевнено, не метушилася зайве, не робила в паніці поштовхів сюди-туди. Вона давила вглиб, відводила вбік, і чим вище піднімав її Гнатович, тим важчою вона ставала, міцніше впиралася. Добре, хоч не робила різких ривків — клацають тоді гачки об борт, ламаються як сірники, остерігайся, не лови гав, рибалко, — хапоне гачком м'ясо або одяг, ще добре, коли гачок обламається, добре, як устигнеш вхопитися за борт, різонути ножем капронове колінце, яким прикріплено до хребтовини самолова гак, інакше...

Незавидна, ризикована доля браконьєра: візьми рибу та ще й при цьому гірше смерті бійся рибнагляду — підкрадеться в темряві, схопить — ганьби наберешся, збитків не злічиш, а опір учиниш — тюрма тобі. На рідній річці злодієм живеш і так уже видресировався, що ніби ще якийсь, невідомий, додатковий орган в людині з'явився — ось веде він рибу, метляючись на самоловному кінці, і весь у цю роботу ввійшов, азартом охоплений, мета його — взяти рибу, та й годі! Очі, вуха, розум, серце — все в ньому спрямовано до цієї мети, кожен нерв витягнутий в ниточку, через руки, через кінчики пальців прилютований рибалка до тятиви самолова, але щось чи хтось там, вище живота, в лівій половині грудей живе своїм, окремим життям, наче пожежник, несе цілодобово невтомне чергування. Гнатович з рибиною борюється, здобич до човна веде, а воно, тобто в грудях, вухом поводить, оком невсипущим п'їтьму обма-

цує. Вдалині вогник блимнув, воно вже й стрепенулося: яке судно? Небезпека від нього? Відчплюватися від самолова? Відпустити рибину в глибину? А вона, жива, здоровенна, може вивернутися і втекти. Напружилася все в чоловікові, порідшали удари серця, слух напружинений до дзвону, око силкується стати дужчим за темряву, ось-ось прошиє тіло струмом, червона лампочка всередині замиготить, як у пожежній: «Небезпека! Небезпека! Горимо! Горимо!»

Пронесло! Вантажна самохідка, порохкуючи, наче племінний кнур із свиноферми Грохотала, пропливла серединою річки. А слідом за нею сумовитий кораблик, не поспішаючи, волікся, музика на ньому грала монотонна, тягуча, на завивання метелиці схожа, і під цю музику на верхній, тьмяно освітлений палубі вмирали три парочки, щільно зчепившись перед смертю і опустивши одне одному безсилі голови на плечі. «Красиво живуть,— Гнатович аж урвав роботу,— як у кіно!»

У цю мить дала про себе знати рибина, пішла вбік, заклацали об залізо гачки, блакитні іскорки з борту човна викресало. Гнатович відскочив убік, попускаючи самолов, одразу забувши про красивий кораблик, про парочки,— не перестаючи, однак, дослухатися до ночі, що зімкнулася навколо нього. Нагадавши про себе, немов розминку зробивши перед поединком, рибина принишкла, перестала сіпатися й лише давила, давила донизу з тупою, несхитною упертістю. По всій поведінці риби, по цьому важеному, сліпому рухові в п'ятому глибин угадувався на самолові осетр, величезний, але вже знесилений.

За кормою забурунило важке тіло рибини, крутонулося, забунтувало, розкидаючи воду, наче клапті обгорілого, чорного ганчір'я. Туго натягуючи хребтину самолова, риба пішла не вглибину, а вперед пішла на бистринь, обпліскуючи воду й човен обривками колінців, корками, гачками, оберемком тягнучи зібганих, зморених стерлядей, струшуючи їх із самолова. «Хапонує дурень повітря. Очманів!» — блискавично підхоплюючи слабіну самолова, подумав Гнатович і побачив рибину біля борту човна. Побачив і оторопів: чорна колода, що поблискує лаком, із навкоси, а не рівно обрубаними гілками; круті боки, виразно позначені гостряками плащів, ніби від зябрів до хвоста рибина оперезана ланцюгом бензопилки. Шкіра, яку обминало водою, лоскотало нитками струменів, що снувалися на плащах і звивалися далеко за круто вигнутим хвостом, лише на вигляд мокра й гладенька, а насправді ніби в товченому склі, змішаному з тирсою.

Щось рідкісне, первісне було не тільки у розмірі риби, а й у формах її тіла, від м'яких, безжильних, ніби черв'ячних,

вусів, що висіли під рівно зіструганою унизу головою, до перетинчастого, крилатого хвоста — на доісторичного ящера була схожа рибина, якого на картинці в підручнику із зоології у сина намальовано.

Течія на стрижні вихриста, рвана. Човна гойдало, водило з боку в бік, повертало поперек річки, і чути було, як скреготять об метал хиткої дюральки плащі осетра, сточені, закруглені водою. Тоголітній осетр ще й осетром не зветься, а всього-на-всього костеркою, згодом — карішем або кастрюком, схожий він на кумедно розчепірену шишку або на веретенце, по якому стирчать колючки. Ні вигляду, ні смаку в костеркові, і хижаків ніякому не зжерти: розпоре костерка — проштрикне нутроці. І ось, дивина, із гостроносої колючки отакий кабанисько виростає! І на яких там харчах? На мормиші, на кузьках і в'юнках. Ну, чи не загадка природи?

Десь зовсім поблизу закрякав деркач. Гнатович напружив слух — начебто на воді кряче? Деркач — птах довгоногий, прудкий, сухопутний і літній, давно пора йому тікати в теплі краї. А ось бачиш, крякає. Як слухати зблизька — то ніби під ногами. «Чи не в штанах, бува, в мене закрякало?!» Гнатович хотів, щоб веселі, навіть трохи баламутні жартики зняли з нього напруження, вивели із заціпеніння. Однак легкий настрої, якого він бажав, не прийшов до нього, і азарту, того дикого азарту, пекучого, все поглинаючого запалу, від якого ніс кістка, сліпне розум, теж не було. Навпаки, ніби обмило теплим, прокислим капусняком там, зліва, де пильнувало воно, невсипуще вухом. Риба, а це ж бо в неї деркачем рипів хрящуватий рот, випльовувала повітря, довгождана рідкісна риба раптом здалася Гнатовичу лиховісною.

«Та що ж це я? — здивувався рибалка, — ні бога, ні чорта не боюся, лише темну силу поважаю... То, може, усе діло в силі?» — Гнатович зачепив тятину самолова за залізний кочет, дістав ліхтарика, злодійкувато, з рукава освітив ним рибину з хвоста. Над водою зблиснула гострими кнопками округла спина осетра, вигнутий хвіст його працював стомлено, насторожено, здавалося, гострять криву татарську шаблю об кам'яну чорноту ночі. З води, з-під кістяного панцира, що захищав широкий, плаский лоб рибини, в людину всвердлювалися маленькі очиці з жовтим обідком навколо темних, завбільшки із шротинки, зіниць. Вони, ці очиці, без повік, без вій, голі, дивилися із зміною холодністю, щось у собі таїли.

Осетр — висів на шести гачках. Гнатович додав йому ще п'ятірко — кабанюра навіть не здригнувся від гострих уколів, розсікаючих сирицево-тверду шкіру, а лише поповз до корми,

дряпаючись об борт човна, набираючи розгін, щоб кинутися по воді, що туго біла в нього, пообривати повідки самолова, розірвати тятиву, перетроцити всі ці малесенькі, нікчемні, але такі гострі й згубні залізячки.

Зябра в осетра заляскали частіше, зарипіли рішучіше. «Зараз піде!» — похолов Гнатович. Не всім розумом, а якоюсь його часткою, швидше досвідом він збагнув — одному не впоратися з отаким чудовиськом. Треба загнати якнайбільше гачків в осетра і кинути кінець — нехай знемагає на глибині. Прискочить молодший братик на самолови — допоможе. Вже в чому, в чому, а в хвацькому ділі, в борінні за здобич не встоїть, здолає гординю. Радгоспна самохідка пішла за вирубанюю в Заріччі капустою, і, поки судно не розвантажить овоч, поки не стемніє, Командор на Опарисі не з'явиться.

Треба чекати, чека-ати! Ну, а дочекаєшся, то й що? Ділити осетра? Рубати на дві, а то й на три частини — за братиком механік ув'яжеться, отакий, на паскудненького чоловічка Дамку схожий бовдур. В осетрі ікри відер зо два, якщо не більше. Ікру теж на трьох?! «Ось вона, ось вона, паскудинка твоя і виявилася! Нутро ж бо утробинське з гнилятинкою, як бачиш, вивернулося!..» — презирливо думав про себе Гнатович.

Хто він зараз? Яка його вдача вилуплюється? Кращий за Дамку, недобитого бандерівця Грохотала чи молодшого братика? Всі хапуги подібні нутром і пикою! Але деяким удається приховати себе, причаїтися до пори до часу, та випадає нагода, межа життя надходить, як ото казав покійний Куклін, і згрібає всіх до купи — потім одного за одним розподіляє на місця. Хто тримається на своїх власних ногах, живе своїм розумом, за будь-яких спокус сьорбає під своїм краєм, не халаючи жирних шматків із спільного казана, характеру свого на дрібноту не розмінює, у вині себе не топить, дороги свого життя не кривить — у тієї людини своє окреме місце в житті й на землі, нею зароблене і відвойоване. Решту все в мотлох, на утиль, на смітник! «Ох, розумник-мудрагель! — усміхнувся Гнатович, — усе ти розумієш, усе ти тямиш! Жартун! Доведи, який рибалка?» — під'юджував, розпалював самого себе старший Утробін

Чалдонська настирливість, марнославство, жадібність, яку він вважав азартом, ламали людину, розривали на частини — Не чіпай! Не чі-і-іпай! — стримував він себе, — не здолаеш!..

Йому здавалося, якщо говорити вголос, то ніби збоку хтось із несприятливим розумом прорікає, і від голосу його можна протверезитися, але слова звучали окремо, далеко, глухо. Лише слабкий їхній відзвук сягав вуха ловця і зовсім не торкався

розуму, поглинутого гарячковою роботою,— там планувалися дії, з нагромадженнь почуттів вишкрябувалася діловитість, оволодіваючи людиною, спрямовувала її — Гнатович підгортав до себе сокирку, гострий гак, щоб підчепити ним оглушену рибину Гребти до берега він не наважувався, межень минула, вода піднялася від осінньої завірюхи-мокречі, рве, крутить далеко до берега, і риба на мілину не піде, тільки-но відчує обережним ікр'яним черевом твердь — такий кордебалет утне, такого шелесту наробить, що всі мотузочки й гачки полетять до чортів собаках.

Упускати такого осетра не можна. Цар-риба попадається раз у житті, та й то не всякому якову. Дамці зроду не попадалася і не попадеться,— бо він на річці не рибалить, смітить вудочками...

Гнатович здригнувся, ненароком вимовивши, хай і подумки, фатальні слова — надто вже багато всякої всячини наслухався він про цар-рибу, хотів її, богодану, казкову, звісно, побачити, зловити, але й боявся. Дідусь колись казав: краще відпустити її, непомітно так, ненароком ніби відпустити, перехреститися та й жити далі, знову думати про неї, шукати її. Та коли вже промовлено, вирвалося слово, значить, так тому й бути, значить, брати за зябра осетрину, та й годі! Перешкоди розірвалися, в голові й серці твердість — мало чого базікали колись люди, знахарі всілякі та й дід також — жили в лісі, молилися колесу...

«Ех, хай буде що буде!» — хвацько, з усього розмаху Гнатович жახнув обухом сокири в лоб цар-рибу і по тому, як клацнуло дзвінко, без віддачі гупнуло, здогадався — промахнувся. Треба було не з усієї дурної сили бити, треба було стукнути коротко, зате точніше. Повторювати удар ніколи, тепер усе вирішувалося миттєво. Він узяв рибину гаком на упор і майже перевалив її в човен. Ладен переможно закричати, ні, не закричати — він же не міський придурок, він зроду рибалка, просто тут, у човні, дати ще разок по опуклому черепу осетра обухом і засміятися тихо, урочисто, переможно.

Подих, зусилля — міцніше в борт ногою, твердіше впертися. Але знеможена риба різко крутонулася, вдарилася об човен, гупнула, і чорно здійнятою лавиною не води, ні, груддям землі розірвалася річка за бортом, ударило рибака чимсь важким по голові, натисло на вуха, шмагнуло по серцю. «О-ох!» — вихопилося з грудей, як при справжнісінькому вибухові, який підкинув його вгору і опустил у німу порожнечу. «Так ось воно як, на війні ото...» — встиг він ще подумати. Розгарячіле від боротьби нутро заглушило, стиснуло, обпекло холодом.

Вода! Він захлинувся водою! Тоне!

Хтось тяг його за ногу в глибину. «На гачку! Зачепило! Пропав!» — і відчув легкий укол у гомілку — риба не переставала битися, заганяти в себе і в ловця самоловні гачки. В голові Гнатовича сумовито і злагідно, зовсім злагідно забриніла млява покірність. «Тоді що ж... Тоді все...» Але був ловець дужим чолов'ягою, риба стомленою, змученою, і він зумів подолати не її, а спочатку оцю покірність, що народжувалася в душі, згоду зі смертю, яка і є уже смертю, поворот ключа у ворота на той світ, де, як відомо, замки для всіх грішників наладжені в один бік: «В райські ворота стукати марно...»

Гнатович виштовхнув себе нагору, відплюнувся, ухопив повітря, побачив перед очима павутинку тятиви, вчепився в неї і вже по хребтовині тятиви підтягся до човна, схопився за борт — далі не пускало — в ноги ввіткнулося ще декілька гачків сплутаного самолова. Очманіла риба важко ворушилася на ослаблomu кінці, значить, зсунула станову якірницю, ув'язувала самолов, заганяла в себе гачок за гачком, і ловця не обминало. Він намагався завести ноги під човен, щільніше притиснутися до його корпусу, але вудки знаходили його, і риба, хоча й слабко, ривками, рухалася по спіненій сажі, зблискуючи пилкою спина, загостреною мордою, наче плугом, орала темне поле води.

«Господи! Та розведи ти нас! Відпусти цю тварину на волю! Не під силу вона мені!» — слабко, без надії благав ловець. Ікон удома не тримав, у бога не вірив, над дідушевими наказами насміхався. І даремно. На всякий, ну хоч би ось на такий, на крайній випадок слід було тримати іконку, бодай на кухоньці, а в разі чого — на небіжчицю-матір звалити можна було — лишила, мовляв, заповіла...

Риба вгамувалася. Ніби навпомацки наблизилася до човна, навалилася на його борт — усе живе до чогось та тулиться! Осліпла від удару, отупіла від ран, залишених у тілі гачками й гаком-підчепом, вона мацала, мацала щось у воді чутливими присосками і гостряком носа ввіткнулася в бік людини. Гнатович здригнувся, жажнувся, здалося, що риба, хрускаючи зябрами й ротом, поволі жговувала його живцем. Він спробував відсунутися, перебираючись руками по борту перехнябленого човна, але риба посувалася за ним, уперто намацувала його і, ткнувшись хрящем холодного носа в теплий бік, заспокоювалася, скрипіла біля серця, наче перепилювала надребер'я тупою ножівкою і з мокрим цвякканням вбирала нутрощі в роззявлений рот, неначе в отвір м'ясорубки.

І риба, і людина слабли, стікаючи кров'ю. Людська кров погано згортається в холодній воді. А яка ж кров у риби? Теж червона. Риб'яча. Холодна. Та й мало її в рибі. Нащо їй кров?

Вона живе у воді. Їй грітися ні до чого. Це вона, людина, на землі живе, їй тепло потрібне. То навіщо ж, навіщо перехрестилися їхні дороги? Річка цар і всієї природи цар — в одному капкані. Чигає на них та сама страшна смерть. Риба промучиться довше, вона у себе вдома, і розуму в неї не вистачить швидше закінчити цю волинку. А в нього розуму вистачить відчепитися від борта човна. Та й усе! Риба затягне його в глибину, вимотає, заштрикає гачками, допоможе йому...

«Чим? У чому допоможе? Здохнути? Загнутися? Ні-і! Не дамся, не да-а-амся!» Ловець дужче стиснув твердий борт човна, рвонувся з води, спробував обхитрувати рибу, з напливою злістю підтягтися на руках і перевалитися за такий близький борт такого невисокого човна!

Потривожена риба роздратовано цямкнула ротом, вигнулася, повела хвостом, і ту ж мить кілька укусів, зовсім майже невідчутних, комариних, ущипнули ногу рибалки. «Та що ж це таке!» — схлипнув Гнатович, обвисаючи. Риба одразу ж угамувалася, присунулась, сонно тицьнулась уже не в бік, а під пахву ловцеві, і через те, що не чути було її дихання, ледь-ледь колихалася над нею вода, він, причаївшись, зрадів: риба засинає, зморило її повітрям, стекла вона кров'ю, вибилася з сил у боротьбі з людиною, ось-ось перевернеться догори черевом.

Він, принишкнувши, чекав, відчуваючи, що й сам поринає в дрімоту.

Ніби знаючи, що вони пов'язані одним смертельним кінцем, риба не поспішала розлучатися з ловцем і з життям, кермувала хвостом, крилами, тримаючи себе й людину на плаву, працювала зябрами, і вчувалося людині заколисуюче порипування сухого підчепу колоски. Морок заспокійливого сну накочувався на людину, заспокоюючи її тіло і розум.

Звір і людина, в моровицю й пожежу, за всіх часів природних бід, не раз і не два залишалися сам на сам — ведмідь, вовк, рись — груди в груди, око в око, чекаючи смерті іноді багато днів і ночей. Такі кошмари, страхіття про це розповідались, але щоб пов'язалися однією долею людина і риба, холодна, туполоба, в панцирі плащів, з жовтенькими, воском танучими очицями, схожими на очі не звіра, ні — у звіра очі розумні, а не поросячі, безглуздо-ситі очі — хіба отаке на світі бувало?

Хоча на цьому світі все і всіяке бувало, та не все людям відомо. Ось і він, один з багатьох людей, знесиліє, задубне, відчепиться від човна, піде з рибою в гліб річки, буде там бовтатися, поки колінця не відіпріють. А колінця ж капронові, їх до зими вистачить! І хто дізнається, де він? Як він помер? Яких мук зазнав? Он старий Куклін років зо три тому десь отут,

біля Опарихи, пішов у воду, та тільки його й бачили, клаптика не знайшли. Вода! Стихія! У воді кам'яні гряди, розколини, затягне, заштовхає кудись...

Одного разу він бачив утопленика. Той на дні річки лежав, біля самого берега. Випав, мабуть, з пароплава, майже до сухо-долу прибився, та не знав того й здався. А може, серце відмовило, може, п'яний був, може, й інше щось сталося — не розпитаєш. Очі утопленика, затягнуті свинцевою плівкою, плівкою смерті, до того були великі й округлі, що не відразу й вірилося, що це людські очі. Роздивився Гнатович, аж моторошно стало — такі великі, такі потворно вивернуті очі утопленика тому, що дрібна рибка вищипала вії, повіки обсмоктала, і ввійшла дрібнота під кругляки очей. З вух і ніздрів людини стирчали пучками хвості солодок присмоктаних до м'яса миньків і в'юнів, у роззявленому роті клубочилися гальяни.

— Не хочу-у! Не хочу-у-у-у! — сіпнувся, заверещав Гнатович і почав дубасити рибину по голівешці. — Забирайся геть! Геть! Ге-е-еть!

Риба відсунулася, важко збурунила воду, потягнувши за собою ловця. Руки його ковзалися по борту човна, пальці розтулялися. Поки бив рибину однією рукою, друга зовсім ослабла, і тоді він підтягнувся з останніх сил, дістав підборіддям борт, завис на ньому. Хрускотіли хребці шиї, горло хрипіло, рвалося, однак рукам зробилося легше, але тіло, особливо ноги ніби віддалилися, стали чужими, права нога зовсім не відчувається.

І почав ловець умовляти рибу швидше померти:

— Ну що тобі! — деренчав він рваним голосом, з тією жалюгідною, удаваною улесливістю, якої в собі й не підозрівав, — все одно здохнеш, — подумалося: а що, як риба розуміє слова! Виправився: — Заснеш. Скорися! Тобі буде легше, і мені легше. Я брата чекаю, а ти кого? — І затремтів, зашльопав губами, згасаючим шепотом кличучи: — Брати-и-и-и-ику-у!..

Прислухався — ніякого відгомону. Тиша. Така тиша, що власну душу, зіщулену в грудочку, чути. І знову ловець поринув у забуття. Темрява зсунулася довкола нього щільніше, у вухах задзвеніло, значить, зовсім знекровів. Рибу повернуло боком — вона теж зів'яла, хоча все ще не давала перекинути себе воді й смерті на спину. Зябра в осетра вже не крикали, лише порипували, наче крихітний короїд підточував плоть дерева, закислу від сирості під товстою шубою кори.

На річці трохи посвітліло. Далеке небо, луджене зсередини місяцем і зорями, крижаний блиск якого промивався між громаддям хмар, схожих на квапливо згреблене сіно, але чомусь не складене в стіжки, зробилося вищим, віддаленішим, і від

осінньої води пішло холодне мерехтіння. Настала пізня година. Верхній шар річки, зігрітої слабким сонцем осені, вихолодило, зняло, як млинець, і більмасте око глибини з дна річки пробилосся нагору.

Не треба дивитися на річку. Холодно, паскудно на ній уночі. Краще вгору, на небо дивитися.

Згадався покіс на Фетисовій річці, чомусь жовтий, наче гасовим ліхтарем висвічений або лампадкою. Покіс без звуків, без будь-якого руху і хрускоту під ногами, теплого, сінного хрускоту. Серед покосу довгий ожеред з гостряком жердин, що стирчать по положисто осілому верху. Але чому ж усе жовте? Безголосе? Лише дзвін густішає — начебто під кожним стерженцем скошеної трави по маленькому ковалику причаїлося, і без перепочинку дзвонять вони, сповнюючи все навкруги нескінченною, монотонною, заколисуючою музикою померхлого зів'ялого літа. «Та я ж помираю! — отямився Гнатович. — Може, я вже на дні? Жовте все...»

Він ворухнувся й відчув поряд осетра, напівсонний, лінивий порух його тіла відчув — риба щільно і обережно тулилася до нього товстим і ніжним черевом. Щось жіноче було в цій обережності, в бажанні зігріти, зберегти в собі зароджене життя.

«Та чи не перевертень це?!»

По тому, як привільно, із ситими лінощами дрімала риба на боці, похрускувала ротом, наче закусуючи листочком капусти, уперте прагнення її бути ближче до людини, лоб, наче відлитий з бетону, по якому немов цвяхом продряпано смуги, картечини очей, що перекочуються без звуку під панцирем лоба, відчужено, одначе не без наміру втуплени в нього, безстрашний погляд, — усе це підтверджувало: перевертень! Перевертень, який виношує другого перевертня, гріховне, людське є в солодких муках цар-риби, здається, згадує вона щось таємне перед кончиною.

Але що вона може згадувати, ця холодна водяна твар? Ворухнуть он щупальцями-черев'ячками, прилиплими до жаб'ячої тоненької шкіри, за вусами беззубий отвір, який то стискається в щільно запалу щілину, то відригує воду в трубку, рот схожий на щось страмне, непристойне. Що в неї ще було, окрім прагнення годуватися, порпаючись у мулкому дні, вибираючи з хабоття кузьок?! Нагулювала вона ікру і раз на рік терлася об самця або об піщані водяні дюни? Що ж іще було в неї? Що? Чому ж він раніше не помічав, яка це бридка риба! Бридке й ніжне жіноче м'ясо її, суціль у прошарках свічкового, жовтого жиру, ледь скріплене хрящами, засунуте в мішок шкіри; ряди

панцирів на додаток, і ніс, якого в жодної риби немає, і ці вуса-черв'яки, і очиці, що плавають у жовтавому жиру, тельбухи, набиті гряззю чорної ікри, якої теж немає в інших риб,— усе це бридке, нудотне, соромітне!

І через неї, через отаку гадину, забулася в людині людина! Жадоба її поїняла! Потьмяніло, відсунулося вбік навіть дитинство, але ж дитинства, вважай, і не було. В школі на превелику силу і з мукою відсидів чотири зими. На уроках, за партою, диктант пише, бувало, або віршика слухає, а сам думкою на річці, серце стукотить, ноги дригаються, кістки в тілі виють — вона, риба, впіймалася, йде! Скільки пам'ятає себе, все в човні, все на річці, все в погоні за нею, за рибою цією клятою. На Фетисовій річці батьківський покіс куколем захлеснуло. В бібліотеку із шкільних часів не заглядав — ніколи. Був головою шкільного батьківського комітету — скинули, перебрали — не заходить до школи. Намітили на виробництві депутатом у селищну Раду — трудога, чесний виробничник, і мовчки відвели — рибалить нишком, хапає, який же з нього депутат? У народну дружину і в ту не беруть, забракували. Справляється самі з хуліганями, в'яжуть їх, виховуйте, йому ніколи, він весь час у погоні. Давлять машинами, ріжуть ножами людей, ганяють по селищу здичавілі п'яниці з рушницями й сокирами? Його не дістанеш! А виходить, дістали! Бо ж Тайку, улюблену!

Е-ех ти, гад, бандюга! Машиною об стовп, юну, прекрасну дівчину, яка в цвіт входила, пуп'яночок маковий, яєчко голубине зім'яли. Дівчинка, либонь, у мить останню до батька рідного, дядька улюбленого нехай подумки волала. А вони? Де були вони? Що робили?

Знову діда згадав. Повір'я його, ворожбу, заговори: «Ти як піймаєш, Зіновію, малу рибку — пошмагай її лозиною. Зніми з гачка і шмагай, та примовляй: «Пошли тата, пошли маму, пошли тітку, пошли дядька, пошли дядину!» Пошмагай і відпусти назад та й чекай. Усе буде сповнено, як ловець велів». Було, шмагав лозиною рибину, спершу по-справжньому, підріс — жартома, а все ж таки шмагав, бо вірив у всю цю трахмудрію — риба траплялася й велика, але спробуй розбери, хто тут тато, хто тут дядько і хто дядина... Вічний рибалка, лежачи на печі із скрученими в крендель ногами, дід без ушину напумлював голосом, теж ніби від ревматизму скрученим, перемерзлим. «А якщо у вас, хлопці, за душею щось є, тяжкий гріх, ганьба яка, варнацтво — не зв'язуйтеся з цар-рибою, коли попадеться — відпускайте одразу. Відпускайте, відпускайте! Ненадійне діло варнацьке».

Ні обличчя дідового, ні подробиць його життя, ні якоїсь хоча б маленької прикмети його не залишилося в пам'яті, окрім рибальських походів та заповітів. Цей ось удруге за сьогодні згадався. Припекло! Але яка ж ганьба, яке варнацтво за ним таке страшне, коли так його скрутило?

Гнатович відпустився підборіддям від борта човна, глянув на рибину, на її широкий нечутливий лоб, що бронєю захищав хрящовину голови, жовті й сині жилки-білки поміж хрящем плутаються, і дуже виразно, в подробицях вималювалося йому те, від чого він боронився майже все життя і про що згадав ту ж мить, як тільки попався на самолов, але відтискав од себе видіння, захищаючись зумисною забудькуватістю, однак далі чинити опір остаточному вироку не було сили.

Пробила хресна година, настав час звітувати за гріхи.

...Глашка Кукліна, дівка на жарти й вигадки здатна, додумалася одного разу виварений осетровий череп прилаштувати замість маски, та ще й лампочку від ліхтарика в нього вставила. Коли уперше в темному залі клубу побачили цю маску, то люди мало рами на собі не винесли. Страх, як блуд, і лякає, і вабить. У Чуші відтоді пустують з маскою малі й великі.

З Глашки Кукліної усе й почалося.

У сорок другому році на чушанську лісопилку пригнали трудармійців — різати дошки на снарядні ящики. Команду очолював тонкий та дзвінкий лейтенантик, з госпіталю. З орденом, поранений бойовий командир з'явився в Чуші перший і скромністю нікого дивувати не збирався, дівчат, які умлівали перед його красою та бойовими заслугами, він лускав, як горіхи. Не дивно, що своїм орлиним оком лейтенант не міг обминути показну дівку Глашку Кукліну. Десь там у глухому закутку притис він її, і потекли по Чуші слизькі чутки.

Гнатович, тоді ще просто Зінка, Зіновій, або Зіновею, як називав його дідуньо, за зябра Глашку-любку — відповідай. На груди йому Глашка впала: «Сама себе не тямил... Тяжкий гріх...» — «Гріх, значить? Тяжкий? До-обре! Але за гріх відповідати треба! За тяжкий — подвійно!» Одначе кавалер тримався ніби нічого не сталося, погулював, балачки з любаскою балакав, коли й помацає, але в межах належної ввічливості!

Ближче до весни бойового командира з тилу відкликали. Зітхнули мами з полегкістю, вщухли пристрасті й чутки в селищі. Глашка оживати почала, а то ж наче сама не своя була.

У розлив, під час повені, коли ночі стали зовсім короткі й по-весняному хисткі, пташки щебетали за селищем і по луках вважай цілодобово, молодий кавалер повів Глашку за вигін, до тонко залитої весняною водою заплави, притиснув дівку до вер-

би, обгризеної козами, зацілував її, заобнімав, рукою поліз, куди підказали чоловіки, які під'юджували парубка будь-що розквитатися із «зрадливицею». «Що ти, що ти! Не можна!» — благала Глашка. «А лейтенантові можна?! А я теж допризовник. Старшим лейтенантом, може, стану!»

Як він Глашці про лейтенанта бовкнув, вона й руки опустила.

Спершу він забув і про помсту, і про лейтенанта, спершу він і сам себе не тямив. Це вже потім, коли запал минув, коли туман з очей спав, знову в пам'яті висвітлився лейтенант, чорнявий, в чоботях гармошкою, орден і значок на грудях його виблискують, нашивка за фронтову рану вогнем горить! Як це стерпіти? Як знести ревнивому серцю? Полохливо озираючись, кавалер зробив те, чого вчили старші дружки: поставив покірливу дівчину над урвистим берегом, повернув обличчям до заплави, спустив з неї байкові штанці, пофарбовані саморобною фарбою, з різномастими, потрощеними праником гудзиками, ці гудзики й запам'яталися найбільше, тому що убоге дівоче вбрання зупинило було капосні наміри. Але ж бо хотілося вдавати із себе зуха, що вже звідав гріха,— це додавало хоробрості мокроротому парубійкові. Одне слово, дав він дівчині коліном під зад, і вона полетіла у воду. Капосник був не дурень — місце обрав мілке, щоб не потонула, бува, любаска, послухав, подивився, як білопузою нельмою хлюпається, бовтається на мілководді дівчина, плутаючись у спідніх, наче в неводі, звискуючи від холоду, викашлюючи з себе не воду, а душу, і полохливо подрібцював додому.

Відтоді лягла між двома людьми глуха, ворожа таємниця.

Відслуживши в армії у місті Фрунзе, Зіновій привіз із собою дружину. Глаха тим часом теж вийшла заміж за інваліда війни, тихого приїжджого чоловіка, який вивчився на рахівника, поки валявся в госпіталі. Жила Глаха з чоловіком скромно, ростила трьох дітей. Десь у глибині душі Гнатович розумів, що і заміжжя її, і чемне «здорові будьте, Зіновію Гнатовичу!», промовляючи яке, Глаха робила руки по швах і швиденько пробігала,— все це наслідок тієї наруги, яку він колись над нею вчинив.

Безслідно ніяке лиходійство не минає, і те, що він зробив із Глахою, чим переможно вихвалявся, коли був шмаркачем, поступово обернулося на сором, на муку. Він сподівався, що на людях, у чужому краю все травою поросте, та, коли опинився в армії, так засумував за рідним краєм, таким щемливим боєм озивалося в ньому минуле, що він зламався і написав покаяного листа до Глахи.

Відповіді на лист не прийшло.

Першого ж вечора після приїзду він підстеріг Глаху біля радгоспної скотарні — вона працювала там дояркою, сказав усі слова, які придумав, підготував, просячи прощення. «Хай вам бог простить, Зіновію Гнатовичу, а в мене на це сили нема, сила моя на солоний порошок змололася, із слізьми витекла.— Глаха помовчала, переводячи подих, здобуваючись на голос, і стиснутим горлом завершила розмову: — В мені не тільки душа, в мені й кістки ніби порожні...»

На жодну жінку він не підвів руку, жодній ніколи більше не зробив хоч дрібної капості, не виїздив із Чуші, підсвідомо сподіваючись смиренністю, послужливістю, безблудністю змити провину, вимолити прощення. Але недарма мовиться: жінка — створіння боже, за неї і суд, і кара особливі. А до нього, до бога, без молитви не дійдеш. Отож і прийми заслужену кару, і якщо ти хотів колись довести, що є чоловік — ним залишся! Не розкисай, не шморгай носом, молитов саморобних не складай, лицедійством себе й людей не обдурюй! Прощення, пощади чекаєш? Від кого? Природа, вона, братику, теж жіночого роду! Отже, кожному своє, а богові — богове! Звільни від себе і від вічної провини жінку, прийми перед цим усі муки сповна, за себе й за тих, хто в цю мить під цим небом, на цій землі мучить жінку, чинить їй капості.

— Прости-сті-і-і-іть... се-е-е...— Не володіючи ротом, але все ще надіючись, що хоч хто-небудь та почує його, уривчасто, захлинаючись, прохрипів він.— Гла-а-а-ашо-о-о, прости-и-и.— І спробував розтиснути пальці, але руки звело, зчепило судомою, очі від зусилля застелило червоною пеленою, густіше задзвеніло не лише в голові, а начебто й у всьому тілі. «Не всі ще, мабуть, муки я прийняв»,— відчужено подумав Гнатович і обвис на руках, сподіваючись, що настане час, коли пальці самі собою відірвуть і розтиснуться...

Зімкнулася над людиною ніч. Рух води й неба, холод та імла — все злилося воедино, зупинилося й стало кам'яніти. Ні про що він більше не думав. Усі жалі, каяття, біль, муки віддалилися кудись, він утихомирювався сам у собі, переходив в інший світ, сонний, м'який, спокійний, і тільки той, який так давно існував там, у лівій половині його грудей, під соском, не згоджувався на спокій — він ніколи його не знав, остерігався сам і остерігав господаря, не виключаючи в ньому слух. Густий, комариний дзвін прорізало наполегливим, упевненим дзвоном з п'ятьма — під соском у ще не охололому тілі ткнуло, спалахнуло, людина напружилася, розплющила очі — на річці звучав мотор «Вихор». Навіть на погибельному краю, уже відмежований від світу, він по голосу визначив марку мотора і често-

любно зрадів насамперед цьому знанню, хотів гукнути брата, але життя заволоділо ним, пробуджувало думку. Першим її порухом він звелів собі чекати — марна трата сил, а їх залишилося крихта, кричати зараз. Ось заглушать мотори, зависнуть рибалки на кінцях, отоді гукай — надривайся.

Хвиля від човна хитнула посудину, вдарила об залізо рибу, і вона, вже відпочивши, зібравшись на силі, несподівано здійняла себе, відчувши хвилю, яка вигойдала її колись із чорної, м'якої ікринки, колисала в дні ситого спокою, весело ганяла в затінку річкових глибин, солодко вимучувала в шлюбну пору, в таємничий час ікрометання.

Удар. Ривок. Риба перевернулася на черево, намацала здібленим гребенем струміль, забурунила хвостом, штовхнулась об воду, і відірвала б вона людину від човна, з нігтями, зі шкірою відірвала б, та обірвалось відразу декілька гачків. Риба ще й ще біла хвостом, поки не знялась із самолова, геть пошматувавши своє тіло, понісши в ньому десятки смертельних гачків. Розлючена, тяжко поранена, але не впокорена, вона тарахнулась десь уже в невидимості, хлюпнула у холодній круговерті, шаленство охопило вивільнену, чарівну цар-рибу.

«Іди, рибо, йди! Поживи скільки можеш! Я про тебе нікому не скажу!» — мовив ловець, і йому стало легше. Тілу — від того, що риба не тягла донизу, не висіла на ньому колодою, душі — від якогось, ще не осягнутого розумом, звільнення.

ЛЕТИТЬ ЧОРНЕ ПЕРО

Між річками Сурнихою та Опарихою виринув намет кольору сибірського, жовтогарячого латаття. Біля намету палало вогнище, вздовж берега метушилися туди-сюди чоловіки молодецької статури в різноколірних плавках. Вони обладнали з вітряного боку стан, майстрували капкани, бадьоро наспівуючи: «Я люблю так життя, що, мабуть, ні для кого не диво...»

Місцеві браконьєрчики сердилися — знову наїхали туристи-транзисторники, для яких стали підвладними неозорі простори любої Вітчизни із краю в край. На «просторах» вони так розважаються, що за ними, як після мамаєвого війська, — спалені ліси, загіджений берег, здохла від вибухівки й отрути риба. Оглушені гамором і зневагою тутешні люди частенько мусять кидати свої справи, дітей та худобу, бо дикі туристи швидкі на язик, але знати мало знають, вміти зовсім майже нічого не вміють, блукають і мруть у тайзі — шукай їх усією громадою або ж витягай з річки утоплениками.

Цього разу зійшли на дикий берег Єнісею не туристи, а діловий народ, одержимий ідеєю — для себе вигідно і для здоров'я корисно — провести заслужений відпочинок. Десь почули міські люди, що в місцях чушанських, в краю вічнозелених помідорів і неляканих браконьєрів, як називав рідні береги Командор, — аж кишить риба стерлядь, ловлять її мало не тоннами за допомогою примітивної і дурної снасті з назвою самолов, вудки якої навіть зарубки, по-сільському — жагри, не мають. А тим часом стерлядь, через жіночу дурість, граючись із корком, чіпляється на гачки і завмирає — бери її та їж або продавай, одне слово, що хочеш, те й роби.

Їх було четверо, не старих ще людей праці розумової, конторської — так думали чушанці, ревниво придивляючись до кожної людини, яка намірилася щось зловити і взяти з Єнісею. Усю тутешню околицю чушанці вважали власною, і будь-яка спроба понижпорити в ній розцінювалася ними як намір залізти до них у кишеню, тому нечисті наміри всіляких нальотників уривалися всіма доступними способами.

Очолоював приїжджих відпускників гаркавий чоловік з веселим полиском золотих зубів, з провислими грудьми, оброслими ріденьким волоссям. Напарники жартома, але не без поваги називали його шефом, а всерйоз — зубобставом.

— Ну, як гібка, хлопці? — по-свійськи плескаючи по плечу чушанських браконьєрчиків, цікавився зубобстав.

Перед тим як братися до самоловів, чушанські хитруни неодмінно завертали на вогник — покурити, довідатися, як життя-буття на магістралі. А насправді — вивідати, що за люд налетів, чи не наглядачі?

Рік у рік життя браконьєрчиків важчим робиться: рибохорона, особливо котра з краю, страшенно спиртна стала. Апарат придумала — наставить, і все, що думаєш і збираєшся робити, дізнається, наука, одне слово.

— Рибка, еге? — чухав голову чуханець. — Рибка плаває по дну, дудки зловиш хоч одну!..

— Ну, отак відразу й дудки! Дудки у нас і дома до біса! Такі місця! — втягували в розмову чушанця приїжджі, пригощаючи сигаретками.

Навпомацки підбираючись, ховаючи в глибині насмішку, вважаючи за простаків супротивника й хитрунами себе, чушанці і відпускники врешті-решт з'ясували, що гуртом їм не жити, однак згодиться один одному вони можуть. Приїжджі, не шкодуючи добра, напоїли Дамку й Командора спиртом, і ті здогадалися, що в одного з молодців жінка або тецца працює в лікарні, може, хтось із них і фершал, і зубобстав — золотом

уся пащека забита, вишкіриться — хоч заплющуй очі, — отже, комизитися нічого — устигай дармівщиною користуватися. Дамка і ночувати залишився біля городян, ділячись з ними «досвідом», відчайдушно вихваляючись: «Кишить, прямо кишить стерлядь, коли її хід! Та, бач, ще не пішла. Чекаємо. Скільки чекати? — Дамка задирав рильце в небо і смиренно зітхав: — Таємниця природи! Самій лише канцелярії небесній відома!»

Приїжджі терпляче очікували, готуючи снасті, насаджували гачки, а між ділом азартно висмикували вудочками вертлявих яльців, мужикуватих, довірливих вдачею чабаків, франтових-яскравого, із замашками дикого бандита, тутешнього окуня, статечну пліточку, яка навіть на гачку не бажала ворухитися, ну й звісно, йоржа, що усім виглядом і вдачею скидався на забіякуватих дитбудинківців.

Пробували заїжджі рибалки вудити харіуса й ленка на Сурнісі і в Опарисі, проте успіху не мали. Комар витіснив їх з глухомані чорнолісся. Відпускники тікали з річки так швидко, що й вудочки разом з волосінню покидали. Вудочки негайно познаходили місцеві рибалки і змотали з них рідкісну жилку, під назвою «японська». Чушанці вже добряче обібрали відпускників: що вициганили, що потихеньку потягли, тому що приїжджі трималися привільно, розкидавши майно навколо стану на березі, а око чушанця завжди і все, що погано лежить, негайно вцілювало, натура не дозволяла переступати через добро, що безгосподарно лежало.

Час ішов, рухався. Браконьєрчики довго висіли ночами на кінцях, але втішних вісток не приносили — стерлядь, та ще ангарська, що «в роті тане», не йшла.

Взялися відпускники чабаків та іншу частикову рибку в'ялити на сонці. Повний рюкзак набили. З пивцем її взимку та за дружньою розмовою — ой господи ти, боже мій! Ось ще стерлядоньки дочекаються, центнерик-другий візьмуть — більше не треба, не хапуги ж, половину реалізують, половину побратському між собою розкидають, покоптять, ящикок залізний, копильний, так і бути, подарують цим дрімучим людям.

Спиртик тим часом закінчився. Дамка і слідом за ним Командор перестали навідуватися до палатки, яка вилиняла на сонці і вже не палахкотіла жарком. Всілякі інші чушанці також втратили інтерес до приїжджих.

«Значить, стерлядь пішла і охломони критися почали!» — здогадалися відпускники, і вони поквапилися закинути три самолови. Щоб не загубити їх, наплови повісили, бо ж досвіду нема, наосліп ловушку не знайдеш. Зате самолови в приїжджих

рибалок — не самолови, а витвори мистецтва! Корки пофарбовані в різні кольори, щоб видніше було рибі. Колінця нав'язані, правда, абияк і різної довжини, замість якірниць каменяка. Та хіба в цьому суть? Для стерляді, якщо вона така грайлива дитина, головне — корок, яскравий, пінопластовий, сучасний; не те що в чушанських аборигенів, — у них корки ще доісторичної епохи, коли пляшки закупували не залізною покришкою, а корою якогось дерева, яке чи не з Африки завозили.

Дивлячись на такі розкішні ловушки, місцеві браконьєрчики знизували плечима, охоче згоджувалися: «Звісно, звісно! Куди нам? Те-е-емнота...» Що правда, то правда: дрімучістю віяло від цих людей, болячим духом за версту тягло.

За добу на три снасті попався пістрявий товстопузий миньок, живучий, він довго не давався до рук. Чотири гачки хтось відірвав, ще чотири поламав.

— Осетг-звігюга! — уважно оглянувши самолов, — корені обламаних гачків і рвані колінця, — тремтячим голосом сказав шеф. Гуртом вирішили переставити самолови на самий стрижень — як і всім малодосвідченим рибалкам, їм здавалося — чим далі в річку, тим більше риби.

Пізньої ночі відпусники скінчили важку роботу по перестановці ловушок, повернулися до стану, а там на них Командор очікує.

— На фарватер не лізьте! — попередив він і відчужено додав: — Під пароплав уночі потрапите! По річці зайве не шнуруйте. Зачепите наші снасті — тоді на себе нарікайте! — І виразно подивився під ноги, біля яких лежала в нього рушниця із стволами дванадцятого калібру. Сказав і рвонув на дюральці в Чуш. Хвиля за човном жваво роздвоювалася, в носі човна, під зав'язку повний, хрускотів, ворушився мокрий мішок, по-давньому — куль.

Примовкли відпусники, бо надто вже бандитська пика в джигіта. Але шеф для того й шеф, щоб силу й дух у колективі підтримувати, значущо примруживши очі, сказав:

— Так-так-так!.. — і стукнув кулаком себе по коліну: — Темнить, загаза! Є тут місце. «Золота Кагга» зветься. Наттапимо — боїться! Гушницею залякує, хамло! О-о-ох і нахаба! Поки спигт пив — друг тобі і бгат, не стало спигту — вогод!

Літо на середину перевалило, теплінь, сонце! Прямо за наметом, уздовж пишної оборки берегових кущів, пучки, ніби якісь екзотичні рослини в джунглях Амазонки, вигналися височенні, кошлаті, лопушисті! В широких парасольках квітів дрімали джмелі й метелики на них полювали пташки, метушилися, вибираючи з гущавини суцвіть мушок, попелицю і всякий харч

для дітей. Мар'їн корінь дихав дурманом по схилах берегів, гадючник у заплаві річки набух крупкою, цвів молочай, меландрій, цикута, бедринець і всякий-превсякий дудник, гармошкувате листя куколю, весь час таке примітне, пожухло в гучно розквітлому буйнотрав'ї, і всі ранні квіти присмирніли, насмітивши пелюстками на камінні береги. Аромати голову паморочили. Теплінь! Розкіш! Е-ех, дівчаток не прихопили! Та як із дівчатками рибалити? Блуд тільки. Бог з ними. Ось наловлять стерлядки, накоптять і таке в місті влаштують!..

Буде, все буде. Треба вірити і надіятися. А поки що вечорами носили окунів, яльців і чабаків, смажили їх по-тайговому, на рожні, а просто кажучи, на гілках, їли, де сире, де обвуглене — не дуже й смачно, зате екзотично. Наїлися, заспівали: «Й-я лю-ублю-у-у-у так життя!..» Солодкі передчуття, що знаходять на людину під час цвітіння природи, обіцяли щось незвичайне, хвилювали, наче в юності, перед першим побаченням. І лише комарі — кара людині від природи за її блудні вчинки й помисли, не давали цілком віддатися природі і навітшатися нею досхочу. Вони навіть у намет набивалися, окаянні. Не раз зривали відпускники намет із стояків, намагаючись кулаком поцілити в цю маленьку тварюку, здатну довести людину до нервових припадків.

Уранці, під прикриттям легкої пари, що клубочилася над річкою, відпускники впливли на кінці з передчуттям удачі і зняли три стерляді — засіклися якісь дурепи. Подумавши, що почався хід ангарської стерляді, вони вирішили відзначити першу удачу юшксю, з димком і коньячком, прихованим від ненажерливих чушанських самоїдів.

Коли я читаю або чую про юшку з димком, мене неодмінно навідує один і той самий не дуже радісний спогад, як мій одноокий дід Павло лупцював мене палицею за юшку, що пахла димом, бо димом вона може пахнути тільки через нехлюйство: через сирі й гнілі дрова, та ще коли казан в ненапалене вогнище підвісиш або роззявкуватий кухар не накрис вариво покришкою. І вуглини кидають у казан аж ніяк не для смаку, а знову ж таки з нужди — березове вугілля вбирає в себе з пересолоного варива сіль, хоч і мало, але вбирає.

А втім, бог з нею, з кухнею, і з її секретами. Юшку в усіх землях і краях варять із своєю придумкою, а подекуди з фокусами, хоча й мудрувати нібито немає над чим і ні до чого.

Відпускники не просто варили юшку — священнодіяли. Гарячково тремтячи в передчутті рідкісної страви, один із приїжджих рибалок чистив стерлядь, другий навішував круглий,

схожий на військову каску, казан на триніг, у якому біліла картопля й цибулини та сиротливо плавало лаврове листя і чорний перець горошком, неодмінно горошком — від молотого, на їхню думку, не той смак. Двоє рибалок налаштували під яром копильню, спочатку, задля досвіду, «зарядивши» її чабаками, щоб згодом, як рине стерлядь, не марнувати часу.

Зваривши юшку, відпускники обережно поставили казан на плаский камінь, розсілися братнім колом, зсунули миски.

— За осетга! — проголосив шеф і вихилив благородний напій, не зірочками — арабськими закарлючками, наче золотавими осами, обліплений. Не встиг шеф занюхати напій, і, благоговіючи, зачерпнути юшечки ложкою, як побачив дюральку, що мчала по річці.— Оце охломони,— ляснув себе шеф по голому стегну, прибивши за одним заходом гедзя,— оце козли! Випивку чують, наче гедзі кгов! — і, кидаючи вбитого гедзя у вогонь, звелів заховати пляшку.

Човен не минув їх, уткнувся точнісінько навпроти стану. До вогнища, розламаючи хрусткі ноги, підійшов незнайомий чорнявий чоловік з неусмішливим кістлявим обличчям і командирською шкіряною сумкою на боці. «Харюзятник! Комарів іде годувати на річку»,— по сумці визначили відпускники.

— Здорові будьте! — сказав прибулець і стрельнув примітивним оком у казан. Сівши на камінь, він перекинув сумку на живіт, сказав: — Смачного!

— Спасибі! — стримано обізвалися рибалки. Незнайомця до столу не запросили — досить з них, перевели випивки й харчів на «самоїдів».

Потираючи долонею попереk, незнайомиць оглянув де і абияк порозкидане майно, на якусь мить затримався поглядом на новому човні, на «Вихрі» і поцікавився безбарвним, ніби аж хворим голосом:

— Це ваші снасті висять над наплавами?

Перезирнувшись між собою, відпускники насторожилися. Але шеф розвіяв уцент настороженість рішучою і в'їдливою відповіддю:

— Вони вам заважають, еге?

Незнайомиць промовчав. Він вигріб з вогнища жарину, заклав її в обгорілу люльку і, забувши жаринку там — для смаку, здогадалися городяни,— тим самим безбарвним, трохи аж засмученим голосом сказав:

— Гадаєте, без вас тут горлохватів мало?..

— Ну, ти, це... вибирай слова!

— Люди із самого крайового центру, видно, освічені,— похитав головою незнайомиць,— а так одразу «ти»! Либонь,

у місті шануєте себе. Тут, виходить, усе можна? Красти, грубіянити, розперізуватися. Тайга, темрява, начальства нема...

Зубостав скривив зневажливо губи, звертаючись до своєї бригади:

— Бачили! І тут виховують! — І суворо запитав: — Ти скільки сьогодні вихилив, охломоне?

У незнайомця сіпнувся рот, безпорадно і гірко затремтіли повіки, але губи ту ж мить стиснулися, різкіше окресливши складки, що круто збігали до підборіддя, худа рука міцніше стисла люльку.

— Цуценя! — сказав він тихо. — Де ти служиш, ким керуєш, не знаю й знати не хочу, але слину тобі слід би було втерти, перш ніж допускати до керівних справ! — І раптом рішуче, почапаяєвськи змахнув рукою, ніби згрібаючи всю компанію з берега: — Ану геть, к бісовій матері з річки! Щоб ні духу, ні смороду вашого тут за годину не було!.. — І поїхав, за мис Опарихи з човном зайшов.

— Н-ну, бгатики-и! — отямившись, розвів руками шеф. — Якого тільки нагоду в зубопготезному кгіслі не пегебачив, але з такою поганою пащею...

— Дати йому треба було, щоб на ліки все життя працював!..

— Судячи з вигляду, він і так на уколах живе.

— Наркоман?

— Добре, як наркоман. А що, як рибінспектор?

— Дугниця! Інспектога тутешнього я знаю. Семен, інвалід війни. Добгячий чоловік...

— Значить, знову самоїд! Ну, ми йому...

Незнайомиць повернувся рівно через годину. На березі все як було, так і є: манаття скрізь; сита п'яна артіль у затінку спала, і гедзі її доїдали.

Розпштовхавши шефа, незнайомиць запитав:

— Вам що сказано було?!

Зубостав на нього витріщився, нічого спросоння не тямлячи. Нарешті продер очі, обурився:

— Знову ти?! Ну-ну, знаєш... всякому тегпінню... загаз я хлопців підніму, ми тобі згобимо...

— На, нюхай! — до заспаних очей зубостав піднесли посвідчення, яке пахло вогнищем і рибою. Скривився зубостав: до чого тут усе однаково пахне! І два рази прочитав, не розуміючи спросоння, що читає. «Рибінспекція, Черемисін. Рибінспекція, Черемисін». — Допетрав?!

Шеф заметушився, мацаючи по кишенях куриво, — правду казали хлопці. Ушиватися треба було, поки дядько добрий.

— Будіть своїх соратників. Піднімайте з води снасті. А я тим часом картинку вам на пам'ять намалюю,— пояснив Черемисін.— Не розумієте людських слів, шмаркачі! Себе тільки поважаєте! То я вас навчу ще й закони поважати!..

Зубостав завертвся, пробував вибачатися, конячку пропонував, натякав, що, коли є потреба в лікарні чи ліках,— завжди, будь ласка. Черемисін, у якого аж губи посиніли — серце, видно, здає,— гидливо й гірко скривився.

— Прізвище? — націлившись у книгу актів дешевою кульковою ручкою, блиснув він циганськими очима. Шефові стало тоскно, застрибала думка вигадати прізвище. Але Черемисін — бувалий-пребувалий тип, угадав цей нехитрий намір: — Збрешете — під землею знайду!

Незабаром все було закінчено. «Картинку» в трьох примірниках намальовано, один, найбільший примірник — стерлася копірка в рибінспектора, багато роботи — був обмінений на двісті двадцять п'ять карбованців штрафу. На всю котушку видав Черемисін: по п'ятдесят карбованців за кожний самолів, по двадцять п'ять за кожен стерляжу голову, та ще й повчання на додаток безплатне:

— Щоб не тикали! Щоб пам'ятали: земля наша єдина й неподільна, і людина в будь-якому місці, навіть у найтемнішій тайзі повинна бути людиною! — І в'їдливо, по складах повторив, піднявши кривий, від люльки поруділий палець: — Люди-но-ю!

Стоячи по команді «струнко», відпускники покірно слухали слова рибінспектора Черемисіна.

— У нас грошей нема,— пробелькотів один з рибалок, бережно тримаючи в руках «картинку»,— рибою думали прожити...

— Човен, мотор продасте,— підказав Черемисін,— на штраф, на похмілля вистачить, та й на дорогу ще залишиться...

Так і зробили відпускники: мотор продали, човна продали, пили з горя на дебаркадері й співали, але вже не «я люблю так життя», а щось давніше, народне.

Пили-пили, співали-співали, переляялися, побилися, викинули шефа-зубостава з дебаркадера в Єнісей. Він був п'яний і втопився б, та, на його щастя, тієї тихої вечірньої години каталися по річці приїжджа студентка в оранжевому светрі з тутешнім кавалером, пофарбованим під старовинний мідний чайник. Доморослий чушанський біглез, щось белькочучи на англійсько-євенкійській говірці, відклав гітару, зловив за комір шефа і підтяг його на човні до суші. Далі шеф повз уже сам, клацаючи золотими зубами, завиваючи, горло його виригало каламутну воду.

Чушанські браконьєрчики, які знічев'я сиділи на березі з випивкою, — новий рибінспектор тримав їх на приколі, — спостерігаючи, як вимучує приїжджого чоловіка «хвороба», співчутливо міркували:

— З пісного хека та одразу на ангарську стерлядь!.. Яке черево витримає?

— Гай-юююю-гав!

Я забув би цю, скорше сумну, ніж веселу історію, розказану мені колишнім фронтовиком Черемисиним, але від пустотливої капості до мерзеної жорстокості — крок, так би мовити, менший горобиного, і я продовжую оповідь про те, як капость і розвага може перерости в немилосердне знуцання над природою.

За кілька днів до від'їзду в Сибір за викликом брата я прочитав у центральній газеті про те, як двоє школярів зловили в ботанічному саду Московського університету ошатного жирного селезня і скрутили йому голову. Вже будучи в Чуші, ще раз мав нагоду почути про того бідолашного селезня по радіо. Відбувся радіоосуд над зловмисниками. В присутності знатних людей, артистів, учених і, звичайно, батьків їх шмагали словесно. Згадано було, і не раз, як безсовісний московський п'яничка вивів із зоопарку довірливого лебедя і спожив його на закуску.

Із хлопців, котрі вчинили лиходійство, навряд чи хтось наклав на себе руки — вони тепер не дуже-то бояться радіо і всякого там громадського суду, найімовірніше буркнули: «не бу бі», та й усе, але цілком припускаю думку, що батьки, котрі совісливіші, слабші духом, могли й занедужати, бо хіба жарт — соромлять на всю країну, громадськість Москви дружно піднялася за селезня, сколихнулися пенсіонери.

Не супротивник я виховання людей за допомогою газет, радіо та інших могутніх засобів інформації, але після того, як надивився на браконьєрів і браконьєрство в Сибіру, оплакування селезня мені здається вельможено дражливою і порожньою балаканиною.

І якби ж то розперізувалися, лиходіяли самі тільки зайди та рвачі! На Обі, в Наримському краю, електрик, якого викликали полагодити проводку в будинку працівника місцевого правосуддя, виявив на горіщі понад сотню вбитих і підвішених «обвітрюватися» лебедів. Лебедятинки заманулося розбещеному служителю північної Феміди, та й на пух лебединий нині великий попит і ціна — модниці використовували його на зимові муфти і всяке інше вбрання, що не заважає їм, дивлячись на

балетного вмираючого лебедя, пускати під сумовиту музику Сен-Санса сльози — їх ранив мистецтво.

Переліт гусей на тому ж Єнісеї часто збігається з льодоходом. Підранки суспіль «перетягують» через забережень, падають на просочений водою й туманами лід, стають здобиччю ворон, розчавлюються крижинами. Патрони тутешні чоловіки заряджають усе ще по-дідівськи, на око: жменею, міркою, відпиляною від старої гільзи, або ж чайною ложкою. Про те, що в бездимного пороху короткий термін дії, багато мисливців не знають. «Клац-цає, знаєш, по кістках, чути, як клац-цає, гуска хитнеться, знаєш, та й летить! Порох поганий стали робити, страшенно поганий. Раніше, бувало, за сто сажнів лупонеш — м'ячиком котиться... Може, й рушниця заговорена...»

Навколо Чуші вистежили й перебили мисливці воронів — рідкісних тайгових птахів-санітарів; якщо кров'ю ворона, за повір'ями, змазати стволи рушниці — здобич гарна буде...

Я навмисне розповів чушанцям про загибель московського селезня і про суд над зловмисниками.

— Робити нічого, от і базікають чортзна-що, — був загальний висновок.

— Дурень він, отой селезень! Навіщо сів у Москві? Сюди б летів, — піддражнюючи мене, сказав Командор.

Є зоопарки, ставки, заповідники, де птахи, звірина і всіляка живність існують для того, щоб на них дивилися, вивчали, а то ж від таких орлів, як вони, дітям гола земля дістанеться, пояснював я.

— А що на них, на птахів, дивитися? Птахів стріляти треба! Варити. Діти по телевізору їх нехай дивляться.

У цих словах не лише злий глум, насмішка, але й нагадування: діди й прадіди добували дичину цілісінький рік, вибирали яйця з гнізд, ловили линялих гусей у тундрі, били качок-хлопунців, які ще не стали на крила, лаштували петлі й сильця на глухаря, самостріли на лося, оленя й ведмедя і звикли жити за норовливим законом: що бажаю, те в тайзі виробляю!

Хто, як викоренить цю давню страшну звичку господарювати в лісі, наче в чужому дворі? На півночі люди не готові повсюдно до бережливого промислу. А ми самі хіба готові? Помацайте себе за голову — на ній шапка з ондатри, або з соболя, або з білки; погляньте на вішалку — там шубка з видри, пальто з норковим, куначим або колонковим коміром, муфточка й шапочка сніжної білизни з недертого лебедячого пуху. А чи завжди це добуто трудовими, промисловими, а не горлохватськими руками?

Промисел — робота важка, і ті, хто добуває хутро в тайзі і в тундрі, цим живуть, це їхній засіб існувати, заробляти на життя. І не про них ідеться.

Осінь тисяча дев'ятсот сімдесят першого року по всій Росії була затяжна. І в Сибіру — нечувана річ! — майже до грудня не було снігу. На безлюдну тайгову річку Сим ринула ніким не облікована, ніде не зареєстрована орда стрільців, яка не визнавала ніяких термінів і правил полювання.

Почавшись у Приобській низині, через тисячу з гаком кілометрів Сим спокійно зливає свої жовтаві, торфом пропахлі води з Єнісеєм. Назустріч Симу з приенісейської лівобережної низини тече до Обі, в Наримський край річка Тим. Він трошки довший за Сим, повноводіший — отак два брати «в одному вагоні в різні боки їдуть!» — природа порівну розподілила води, багатство і дари свої. Справедлива, мудра, терпляча наша природа, але й вона здригнулася, оглухла тієї осені від гуркотняви пострілів, осліпла від порохового диму.

На човнах, з бочками пального, з ящиками боеприпасів, з харчами в багажниках рушили нальотники вгору по Симу, в глушину мовчазної тайги. Немає на Сімі ні інспекторів, ні міліції, ніякого населення, але мисливці все одно врзніобіч прямують, боячись один одного, скрадаються по річці, намагаючись розминутися із зустрічним або обгінним човном, звертаючи в протоки, за острівці, повороти.

Колись були на Сімі станки, маленькі села й промислові пункти, де рибалки й мисливці трималися заселеного місця доти, доки твердо стояв на землі селянин-хлібороб. Селянин — він не лише годувальник, він людина осіла, надійна, він — якір життя. Землі вздовж узбережжя Симу й Тиму непрохідні, багністі, але такі просторі, що будь-яка людина тут знайде собі зручне місце чи то для ниви, чи то для городу, а для промислу то й поготів. Біломохові соснові бори, чисті кедрачі шумлять малахітовим морем, скидають шишку додолу, сміять ягодою, приють грибом; лебедині озера, журавлині болота, рибні річки, крижані джерела — все повне хутряної звірини — білки, соболя, колонка, горностая, не положаних борових птахів.

Воєнне лихоліття торкнулось і тайгового Симу. Знялися в нього, пішли на Єнісей колгоспники. За ними потяглися обачні промисловики, завершують перехід ще обачніші й потайніші старообрядці. А тайга, особливо північна, без людини зовсім сирота, та й тайгові багатства он як нині потрібні. Хіба це діло, що сільське, тайгове і всяке інше населення стало годуватися з магазину, а не з лісової комори, не з поля, не з городу?!

Ясна річ, дітей і тайгових треба вчити, без грамоти нині й лісовій людині нікуди податися. Хліба, картоплі, цукорцю, мотор, човника, всілякий припас і провіант промисловикові краще самому запасти й купити в заготхутрі або в рибкоопі, не чекати, коли прибуде на кунгасі всім відомий, всім до смерті набридлий пихатістю і «розумовістю» «повноважний» чоловік, на ймення Захар Захарович або Іван Іванович, який буває тільки на півночі. Малописьменний, язикатий чоловічок з лукавими очима, метушливою вдачею і липкими руками, якого так задобрили лісові люди, що він сам себе іванив-навеличував. Переживши цілу епоху, змінивши безліч назв: прикажчик, кооператор, завгосп, експедитор, зав. базою, заст. нач., пом. нач., він загалом свого обличчя й норову не змінив, такий же шахрай і хапуга, і як шарив по півночі, ніби по темному горищу, іще за царя-гороха, так і тепер тут шарить до останніх років.

Але не бенкетувати більше тайговому «повноважному» чоловіку серед тайгових просторів, не творити безаліментно дітлахів у привітно перед ним розчинених хатах і чумах, не сидіти бундючно на покуті, прорікаючи різні «преважливі» новини «по секрету».

«Невж-ж-же, як за царя Лексія, ще далі в лісі йти доведеться?» — вигріщав зіпсовані трахомою очі старообрядець-пустельник. «Н-ну, поки що не рушай. Поки що тримайся насидженого місця. Якщо політицька напруга не ослабне і їхні гору почнуть брати, я дам знати...» — «Та на тебе тільки й надії, милостивцю!.. Тільки тобою й живі. Ти вже не залиш нас. Коли нечисті рушать — сигнал! Знімемося. Підемо. Бог милостивий!..» — «Оце ти дарма! Які милості? Який бог? Ніякого бога нема!..» — «Що ти, що ти, дбайливцю! — махав руками до смерті переляканий тайговик. — Ти хоч учена голова, але бога не гніви! Ти поїдеш, а нам з богом залишатися, так що змилуйся!..» — «І-ех! — мотав головою невеселий «начальник», — пенькові молилися, двома перстами хрестилися, ні чорта від часів царя Лексія не змінися!» — і переходив до питань «світової політики».

Тут уже не те що заперечувати, кашлянути люди боялися, аби не пропустити жодного слова. «Германець мене непокоїть головним чином, — заклопотано вів «повноважний» чоловік. — Звісно, битий він, дуже битий, однак причаївся, змій, помовчue. А про що помовчue, спробуй дізнайся!..» «Та-ак, — м'яли, терзали кулаками бороди старовіри й голосно кректали, — ситуація! В тихому болоті вони, нечисті тобто, й ховаються!..» І стривожено цікавилися: «Якщо, приміром, нехрист якийсь рушить на Расею, то дійде до Симу чи на киргизі зупиниться?» Кирги-

зами тайговики й по сьогодні називають усіх людей неросійсько-го походження.

«І-ех! — знову поринав у зажуру високорозумний гість, — я їм про Хому, а вони мені про Ярему! Темрява болотна...»

Видаючи мисливцеві належний по ордерах припас і приймаючи від нього хутро, «повноважний» чоловік напускав на себе вигляд небаченого благодійника: «Першим сортом беру з виняткової до тебе пошани, — і, немов відриваючи від серця, виймав із сховку нову рушницю: — Нікому анічичирк! Із самої Москви дістав, з особливих фондів! У мене, братику, скрізь рука!..» — «Та, Захаре Захаровичу! Та вік за тебе молитися...» — «Ось чоботи! В таких чоботях поки що тільки маршал Ворошилов ходить, ну й ще якісь відповідальні особи, а я вже добув! Запас знову ж таки! Із запасом нині ой-йой-йой! На оборону бережемо. Коли пороху вдосталь — ніякий ворог не страшний. Норма скрізь, фонди ріжуть і ріжуть, обстановка важка, холодна війна розгорається і розгорається... Але тобі, як другові...»

Умлівав довірливий трудяга-промисловик від таких почестей і особливої довірливості до нього. Мішком валив Захарові Захаровичу шкурки, м'ясо, горіх, а то ще й пучку золотця, «ненароком» у кипуні знайденого, — умаслював «рідного батечка», і на думку йому не спадало, що рушниці й чоботи давно є в кожному міському магазині, чорним порохом і справді ще за царя Лексія із кременівок палили, охороняючи вітчизну і престол, а за обман, обмірювання і обважування належить Захарові Захаровичу тюрма від тієї самої влади, якою він козиряв і яку представляв собою. Діло й справді не раз закінчувалося тим, що зникав «тайговий бог» — Захар Захарович у невідомому напрямку років так на десять. Але замість нього одразу ж прибував Іван Іванович — звалися вони по-різному, але поголос про них хоч і тихий, та однаковий по тайзі котився: «Де такі люди побувають, там пташки довго не співають...»

Та все це відійшло в минуле.

Завів собі тайговий чоловік мотор, дюралевий човен. Треба на промисел — два-три дні, і він на місці, в старій своїй затаєній хатині. А сім'я в селищі Чуш, на березі Єнісею, можна сказати, в центрі культурного життя, де плавають пароплави, літаки літають, реве безплатно день і ніч радіо, в клубі щовечора кіно показують, вино в магазині яке хочеш. Хата — це тобі не те лісове горе, сліпе, під ялиновою корою. Хата, як у всіх добрих людей, з вікнами на три боки, з верандою, з холодильником, з диваном і килимом. Кажуть, до кінця п'ятирічки і телевізор у Чуш проведуть. От коли б дожити. Найдорожчий телевізор купив би

і щодня безплатно дивився б кіно. Тато, мабуть, у могилі перевертається — недарма ж він мені уві сні з'являється, чорним пальцем насваряється, губами синіми ворушить — проклинає. Аж у холодному поту прокинеться старообрядець, благословить себе двоперстим хрестом та й живе в гріхах і мирському смороді далі. «Що вдієш, культура наступає. Не можна далі дикунами в лісі жити. Нехай хоч діти світ побачать...»

Котить промисловик по Симу в глиб тайги, горішки полускує, шкаралупу за борт випльовує. Всі провулки і завулки на річці він знає. У кишені, зав'язаний у целофанову торбинку, договір на промисел у нього зберігається і всякий інший документ. У човні запаси, харчі, одежина на зиму і, прости, господи, гріхи вільні й мимовільні, цей, як його, біс би його забрав, химерно називається — транзистор! Дороженний, холера! Дев'яносто з гаком! Коня в старі часи за такі гроші купити можна було. А що поробиш? Хоч як рипайся, не встоїш супроти культури, гірше чуми навалилася, клята!

Старовір і всякий інший тайговий промисловик іде на Сим, як додому, господарем іде, ніякої капості і розбою він у тайзі не вчинить. А ось мухота ця, «шикали» — як їх Грохотало називає, п'янюги, бариги, зачувши дармову наживу, мов чума, пруть на Сим. Усі вони працюють, гроші одержують на виробництві, та норолять ще й від природи урвати, що можна, викусити з м'ясом шматок — валять бензопилкою кедри, б'ють цілий рік соболя, калічать звіра і птаха. Он попереду гуркіт зчинився, поквапливий, шалений — так промисловик ніколи не стріляє. Так розбійник стріляє, злодюга!

Осінь — лихо для борового птаха, особливо для глухаря. Від людей лихо, від найрозумніших істот, як їх назвав радіотранзистор. Восени боровий птах, глухар найперше, вилітає на береги річок збирати дрібну гальку, якою перетирається хвоя, бруньки та інша лісова їжа. Без цього «струменту» птахові не перезимувати. На притоках Сима, в глибині тайги і боліт галька рідкість. Траплялося, у волі птаха і в пупку золотце знаходили замість гальки, і тому жінки мисливців ніколи не викинуть пупок і воло птаха «без інтересу», неодмінно його розріжуть і поглянуть, що в ньому? Галька, та ще особлива якась, глухареві, видно, найбільше підходить, біліє на виступах, косах, зсувах уздовж Симу. Десятками збираються глухарі — тайгові пустельники на берегах. Глухар тут м'ясистий, поважний. «Як страуси!» — кажуть чушанці, котрі бачили страуса на перебивних картинках і в кіно. Б'ють глухаря не лише на Тимі й Сими, по всіх великих і малих ріках нашої країни б'ють, і ось наслідок: на Уралі й північному заході Росії його, вважає, уже

добили. А в центрі Росії, де ще великий наш пісняр чув, як за Окою «плачуть глухарі»,— їх давним-давно немає.

Що вже казати про північ?!

«Менше сотні птахів за виїзд не беремо!» — вихвалявся мені мисливець на Нижній Тунгусці, цілком нормальний мисливець-любитель, цілком нормально вихвалявся, ну, як ми, міські рибалки, іноді загинаємо, безгрішно: «Три окуні-личаки й десяток пліток по півкіла!..»

Іде човен, приглушивши мотор, нахабно йде, прямо на мис, на птахів. Витягнувши шні, стоять нерозумні птахи, видивляються. Хлясь! Хлясь! — по них із чотирьох дул. Раз-другий встигнуть мисливці перезарядити рушниці. Дула димлять від пальби, гарячими стають, птах не лякається, не відлітає. Один глухар підскачить на камінні від шпаркого шроту, інший на гілку злетить, але найчастіше втечею рятуються. Тих, що тікають у таволгу чи в кущі валяться, мисливці не переслідують, не підбирають — ніколи, на наступному миску он іще згряя глухарів темніє! Ось якщо собольок покажеться, в хаці шмигоне — інша річ, за тим і побігати можна. Соболя розвелосся чимало — браконьєри пустили чутку: «Соболь білку поїв. Баланець порушився»,— і начебто дозвіл самі собі видали — бити соболя будь-якої пори року. Обріс шерстю чи не обріс — стріляй!»

Сказано вже, що тутешні мисливці заряджають патрони по-дідівськи, на око. Піжі паперові, мохові, зрідка повстяні. Сотні карбованців тринькають на вино, копійки економлять на припасі. Від поганих зарядів рушниці заїдає, приціл поганий, птах тікає підбитим до лісу і в муках гине. Добре, якщо осінь непогожа, стрімка. Декада-півтори — та забирайся з річки, інакше вмерзнеш у кригу. Але й за короткий наліт «мисливці» силу-силенну нищать птахів.

— До того дострілялися восени, пана, що озвіріли, вірис — ні, озвіріли! — охав Яким, згадуючи торішнє полювання. — Наце змійовик усіх напав, кістки у всіх потоцив. За русницю, за цовен, за припаси, за харці могли вбити! Ось як розійслися! — І додав уже зовсім пригнічено: — Я сам, розумієс, за собою почав спостерігати: тільки що, хапаюся за русницю...

Яким забув, що я на війні був, у пеклі окопів надивився всього і знаю, ой як знаю, що вона, тобто кров, з людиною робить! Тому-то й жахаюся, коли люди розперізуються в стрільбі, нехай навіть по звірові, по птахові, і мимохідь, граючись, проливають кров. Не знають вони, що, переставши боятися крові, не шануючи її, гарячої, живої, самі для себе непомітно переступають ту фатальну межу, за якою кінчається людина і із

далеких, сповнених печерним жахом часів витикається і зирить, не кліпаючи, низьколобе, ікласте мурло первісного дикуна.

Була вже середина літа, а довкруг чушанського ставка ще з торішнього року траурним вінком лежало чорне пір'я — восени місцева заготконтора приймала глухарів по три карбованці за штуку, потім по карбованцю, потім зовсім перестала приймати: не було холодильника, стояло тепло і мжичка, перестали курсувати літаки.

Птиця зіпріла на складі. Сморід плив по всьому селищу. «Товар» списали, збитки віднесли на рахунок стихії, глухарів гнойовими вилами вантажили в кузови машин і возили на звалище.

Цілу зиму й весну бенкетували ворони, сороки, собаки, коти; і як зривався вітер, сажею літало над селищем Чуш чорне пір'я, здійняте з берегів висохлого ставка, літало, кружляло, застуючи білий світ, рябіючи зітлілим порохом і мертвим прахом на обличчі очманілого сонця.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЮШКА НА БОГАНІДІ

Весна на зламі. Ось-ось перейти їй в коротке швидкоплинне заполярне літо, та чогось барилася, тяглася весна, і коли розтала, впливла в озера й річки, людей хитало від голоду.

Мокрою тундрою, що диміла сизою парою, плентався парубійко у великих драних броднях, часто нахилився, оббираючи з купин і моху-волосянцю, зеленого взимку і влітку, торішню, перемерзлу журавлину, що вже майже витекла. Лише шкірка залишилася та прілі зернятка в ягоді, зім'ятій, як блощиця. Парубійко випростовувався, щоб сунути в рот клейко злиплу в долоні балабушку ягід, і стояв якийсь час, примружившись. З очей сипалися іскри, голова паморочилася, перед обличчям, не згасаючи, яскравими, різноколірними колами гоїдалася веселка, на вуха давило, і під грудьми, в клубок сплетена, плуталася, душила липка нитка нудоти.

На обігрітому, з боків оголеному стріблястою мерзлотою горбочку парубійко побачив мокре перо, хотів побігти швидше — може, сова або псець задушили виляного гусака, кісточки й лишилися від нього, але чоботи, хоча в них і було товсто намотано, хлипали, зв'язували ноги. Парубійко впав, віддихався, став підводитися на руках і завмер, побачивши перед

носом квітку на волохатій ніжці. Замість листя у квітки були крильця, теж волохаті два крильця в кволому, дитячому пір'ї, і волохате, наче поясом оперезане, стебельце підпирало чашечку квітки, в чашечці мерехтіла тоненька, прозора крижинка.

Сонце, виборсавшись із густого хутра зими і підбившись уже високо над тундрою, вдавлювало кожну рослину в м'який ворс тундри, заганяло в зарості сланика, змахувало до озер, у заплави річок. А ця квітка зухвало стояла на обдувному пагорбі, де не відійшла ще, лише відпотіла тонка кірочка землі, годуючи несміливі, павутинно тонкі сходи мохів, нитки сухо-росної травички, сіреньких, немовби виморожених до погибельної сухості, кущиків лохини. Одна лише квітка жила на пагорбі впевнено, визивно, не ховаючись у благодатний затишок, сміливо вийшовши назустріч заморозкам, вітрам і холодній мокро-сніговиці, такій частій тут весняної пори.

Квітка чатувала сонце. Торкнувшись крижинки, сонячні промені збиралися в пучок, як у лінзі, і гріли маківку, теж закутану у волохату павутинку на дні чашечки квітки. Крижинка танула, осідала, ширше розпираючи святково сяючі пелюстки квітки, наче стулки воріт, і тоді чашечка, майже вивертаючись живим зівом, підставляла маківку сонцю, а крижинка перетворювалася на світлу краплю, освіжаючи й живлячи собою квітку і назріваюче в ній сім'я. До заходу сонця, до найостанньої секунди заходу квітка дихала теплом світила, повертаючи слідом за ним яскраву голівку, після чого пелюстки, зі споду утеплені шерстю, одразу щільно стуляються, сумно опадає голівка, але всередині квітки, під пелюстками, не закінчується непомітна робота. Жилкою загнаного в мерзлоту корінчика квітка висмоктує вологу, перетворюючи її в дзеркальнотонку, прозору крижинку, яка вранці знову піймає і збере в пучок промені сонця. З ранку в ранок, день у день триває невидима світові робота, поки не визріє маківка. І коли поблякнуть, ганчір'яно згорнутья й опадуть пелюстки, сухо трісне, обламається бадилінка стебла, зронить додолу брязкітку-маківку, вітром її покотить по тундрі, смітячи чорненьким пилком насіння.

Згодом Яким не міг згадати, знайшов він розірваного гусака чи якусь іншу їжу? Нібито знайшов, гриз сиру кістку, обліплена пір'ям і мохом, а може, це було зовсім іншої весни — майже щороку в опарно-набухлу тундру, якою не пройдеш, не пройдеш, на річку, заплямовану розкислюю кригою, не впливеш, голод гнав його на пошуки хоч якогось харчу, і траплялося підбирати недоїдки після песця, сов і лисиць, траплялося й віднімати їх в них — і все це забулося, змоллося в пам'яті, злилося з іншими

дитячими спогадами, стало шматочком життя, але квітка, та стійка квітка тундри, яка приручила саме сонце, жила й цвіла в пам'яті окремо від усіх спогадів, тому що десь і в чомусь стали схожими життя Якіма й північної квітки з важкою, з-за моря привезеною назвою. Далі на північ, ближче до моря росло таких квіток так багато, що пустельні рівнини після першого теплодуву охоплювало коротким, але таким яскравим сьйвом, що сліпи всякі інші рослини і сама земля тижнів зо два сяяла, зажмурившись від власної краси.

Народився й ріс Яким на березі Єнісею в селищі Боганіда. Десяток кривобоких, до зольної плоти вивітраних хатин, суцільно одновіконних, з амбарними дахами, затягнутими толем, до ляпав на вітрі; серед хатин — плаваючий у болоті, мов величезний гусак, барак — ось, либонь, і все селище, якщо не брати до уваги всунуту в берег, закіптюжену лазню з простреленими дверима; за нею тесову повітку на піщаному виступі, з написом, зробленим крейдою на двостулкових воротах: «Риб. пр. пункт», за баракком перехняблену жовту будку без дверей; пару дровітьень, забутого кимось чи викинутого хвилию залізного катера, зграйки дощаних і довбаних човнів, що хлюпалися біля берега на якорях; стола довгого, дощаного, на стояках і триноги під артільні казани.

Є ще пароплавна свиставка над баракком, пристосована замість радіоантени, градусник, прибитий високо над вікном, щоб не дістала дітвора, уламок якоря, підвішений на других, забитих для тепла дверей барака, в серцевину якого б'ють, коли пожежа, або на збори треба, або хтось заблукав у тундрі; і ще турнік стоїть між баракком і жовтою будкою. Для дітлахів він зависокий, а чоловіки так ухоркувалися на рибальських тонях, що ледве добиралися до нар, і ніякий турнік їм не був потрібний.

А більше нічого примітного в Боганіді не було, ні деревця, ні навіть кущів; мох зідраний і вилочений, весною проткнеться там-сям сіренька осока, яка на озерному лові дуже дряпає чоловікам ноги, особливо тим, хто з клячем лазить по прибережній шахрі, чагарях і купинах. Але сходи осоки — ще дрібненькі, білясті — виідають зачучверілі за зиму собаки, тож виживали в селищі лише пухівка, ріденька миршава лобода, кінський щавель із китичкою іржавого насіння, гусятник, обмираючий від приморозків, та наповзаючі із тундри зарості багна, і сором'язливим, хворим рум'янцем рожевіли на купинах зірочки дивної ягоди — мамури.

Місце для селища обирали люди, котрі жити в ньому не збиралися. Побачили на басейновій карті зручні для рибальства плеса, розвідали багаті тоні й заслали сюди людей. А ті теж не

морочили собі голову житейськими турботами. Вони взагалі були вільні від будь-яких турбот: що загадають робити — роблять, де велено жити — живуть, що видано їсти — їдять. І назву селищу ніхто не придумував, вона виникла сама собою, від річки, яка впадала в Єнісей, і від рибальських пісків, що споконвіку звалися боганідівськими.

Метрів за двісті від селища, не далі, щоб зайве з тягарем не тягтися, виникло й кладовище — супутник кожного людського притулку. Відкрив його безвісний чоловік, навесні викинутий повинню на берег. І спочатку жваво тут посувалося діло, швидко густіла хаща пірамідок і хрестів, тесаних із плавника. Але незабаром люди навчилися боротися з цингою, наловчилися плавати в човнах і кунгасах, рідше випадали за борт, не лазили здуру по тундрі, в бараці перевелися п'янюги й блатняки. Артільна робота об'єднала людей, змусила пристосуватися до життя, гуртом харчуватися, прати й сушити одяг, митися, лататися, обігріватися і навіть розважатися. Кладовище помітно хиріло, заростало, пірамідки й хрести видавлювало із землі мерзлотою, і не валятися ж їм марно! Випали, значить, не потрібні вони більше ні землі, ні тим, чий прах оберігали, в грубку їх — гарно горять, вивітрилися — аж дзвенять.

Скуйовдженою піною з усіх боків котилися на кладовище хвилі білого моху, обліпленого листям морошки, хрусткими клубками багна, забарвленого сіянцем брусниці і сизою лохиною. Поміж низькими надгробками і по краях кладовища плуталася, звивалася дрібнолиста карликова берізка, шелюговий сланик, узимку біля цих заростей годувалися куріпки. Якимко ставив сильця, і, потрапивши в петлю, птахи гучно билися об фанерні з написами дощечки від ящиків з-під цигарок, пряників, вермішелі.

Улітку на кладовищі висипала дорідна морошка, ніби риба якась, запливши сюди в повінь, викидала грудочки жовтої ікри; довгаста, з ніготь завбільшки, лохина марно обсіпалась на могили. Ягоди на свіжоземеллі визрівали раніше, ніж у всій окрузі. Якимко стримувався, стримувався і, не здолавши спокуси, поїв одного разу могильних ягід; після чого цілий день боязко дослухався до себе — чи вже скоро почне вмирати? Щось навіть нило й гостро шпигало всередині. Але незабаром він узявся за домашню роботу й про смерть забув.

Потім без страху споживав ягоди з кладовища разом із селищними собаками. Мати лякала Якимка, жахи йому всякі про кладовище розповідала, але хлопчина нічого вже не боявся, він і братиків із сестричками тягав за собою на кладовище.

Дітям так сподобалося чисте, горбкувате місце, що вони виводком паслися тут, лазячи поміж могилами до пізньої осені, до перших холодів.

З кладовищенського пагорба далеко видно навкруги: піщані приплески біля води, полого розстелені; вище — трохи підбиті валом, ближче до підмитих ярів — суціль у східцях. Піщана коса спадиста, до блиску промита водою, зализана хвилями, геть-чисто втикана вішалами для сушіння неводів, спокійно, ліниво простягається до мису річки. На вішалах наче нанизані на рожен білі грудочки — то рядами сиділи й дримали чайки; по косі бігали, годувалися кулики, пурхали в піску смеречнюки, гуси виповзали з обіймів тундри, полохливою зграєю сідали віддалік, ходили перевальцем біля води, вибираючи прибиту до берега риб'ячу дрібноту, кузок і ніжне коріння трави.

Ніякої іншої землі, ніяких інших станків і жител Якимко до вступу в школу не бачив. Він народився в Боганіді і ніде не хрестився, навіть не був записаний до якоїсь книги. Вільно народився від російського чоловіка, який покрутився на півночі, заробив грошенят та й зник назавжди, покинувши Якимковій матері ще одну дитину, як потім з'ясувалося, Касянку. Батька їхнього Касяном звали — пояснила мати. Записуючись до школи, Якимко назвав себе Касяновичем, але говорив він нерозбірливо, затискуючи звуки, і його записали Хасяновичем. Хасянович то й Хасянович — яка різниця?

Мати, довідавшись про це, засокотала, як болотна куріпка, в долоні заплескала, мов школярка на святі, і повторювала своє улюблене: «Йо-ка-ле-ме-не! Йо-ка-ле-ме-не!»

Мати рано почала народжувати дітей. Його, первістка Якимка, нагуляла в шістнадцять років. Чоловік Касян, розповідала вона, подарував панчохи й хустину, солодкими пряниками пригощав, червоним вином. Ну як такого гарного чоловіка не покохати? Вона й покохала його, приголубила, зовсім не думаючи про те, що з приємної такої забави вийде дитина, людина! І коли обродилася в бараці і їй показали зав'язану у вузлик, зморщену, неспокійну дитинку з голими яснами, сліпо склеєними чимось білим очима, вона недовірно, аж ніби гидливо пирхнула: «Фу, який Якимко, йо-ка-ле-ме-не! Мій, ци сьо? Не мо-озе бути!..»

Чому не може бути, чому — Якимко? Де вона таке ім'я почула, чого воно їй на думку спало? Спробуй у неї дізнайся! Мати була й залишилася розумом і серцем як дівчинка-підліток. Ображати спробували жінки, прозвали її вітрогонкою — не прилипло, бо мати не розуміла образливого змісту цього слова, от її й прозивати перестали, і взагалі її потім ніхто

й ніколи не кривдив, жінки допомагали їй чим могли, чоловіки теж допомагали й пестили. Не в довгім часі вивівся табунець дітей у Боганіді. «Чиї?» — запитували проїжджі люди. «Рибальські», — сміялася мати. «Наші!» — підтверджували рибалки.

Артіль, яка забезпечує рибою велику північну будову, не живе тут завжди. Люди в ній майже кожної путини мінялися. Залишалися постійно на місці бригадир, приймальник, радист і пекариха, вона ж кастелянша, завгосп, ворожка, акушерка, усім мати за віком і вдачею, матюкальниця й плакса — Афимія Мозглякова. За щось там ще до війни вона відбула термін, застрягла на півночі і все нахвалялася кудись податися, плюнути тут на все. Але північ, вона прив'язує людину, либонь, ще міцніше, ніж південь. Там люди, ніби усе разом одержавши: тепло, блага, людську скупченість, ліново мнуть свої дні в тісноті й достатку. Тут, отруєні волею, рідколюддям, самовладдям, весь час сподіваються якихось перемін, прагнуть душею іншого життя, і завжди є можливість капризно подражнити себе й інших тим, що ось візьме вона, вільна людина, та й махне туди, на південь, до фруктів, до теплого моря; це можливе, але найчастіше так у мріях і зношене, друге благодатне життя міцно підтримує північних людей у їхньому нелегкому повсякчасному житті, зміцнює їхній дух і стійкості їм додає.

На вигоні, біля самого берега, чоловіки вкопали низьку одновіконну хатину, що майже нічим не відрізнялася від бані. В цій, майже завжди темній хатині, на широченних нарах і тапчани, притуленому до грубки, звареної з товстого заліза «пароплавними людьми», вовтузилися, рюмсали, їли, гралися і росли дітлахи — Якимкові брати й сестри. Чоловіки приносили прати білизну, щось полатати або зашити. Спочатку мати нічого не вміла — ні прати, ні шити, ні варити. Але «навчить біда калачики їсти», казали їй приповідку, і хоча вона не знала, що таке калачики, помаленьку та потихеньку впряглася в сімейну упряжку, проте так і не змогла до кінця оволодіти важкою наукою — боротися із злиднями. Чому вчити її не треба було, то це легко, безтурботно і весело любити дівчорі і всіх живих людей. Навіть у найголодніші зими вона не бажала смерті дітям, та й сама думка про смерть як порятунок від мук, бідувань й злиднів не спадала їй у голову, тому, мабуть, і падежу в сім'ї не було.

Діти, прозвані «касянками», росли вільно, без примусу і нагляду. Найбільшою для них турботою й радістю було дожити до весни, до сонця, до тепла, до риби, до ягід, та й уся Боганіда чекала весни як милосердя божого. Зачинене в сирій, задушливій хатині, до комина схованій у переметах, відгородженій від

усього світу снігом, багато місяців зимогорювало сімейство, дітям здавалося — років! І ось нарешті! Хто в лахмітті, хто й зовсім голопузий, брудні, вибиралися діти на світ із зопрілої, смердючої нори.

Засліплений яскравим світлом, задиханий від палючо свіжого повітря, табунець дітлахів не стрибав, не веселився. Протираючи червоні, сльозаві очі кулачками, діти недовіркою озиралися, роззявивши роти з кривавими від цинги яснами, підставляли живлющому теплу змарнілі личка, простягали долоньки під сонце. Голова в них паморочилася, яскраве світло різало очі, вони тулилися на призьбі, підібгавши під себе ноги, відчуваючи ослабим тім'ячком життєдайне тепло, усміхалися й дрімали, а хто дужчий, теж блідий, із засохлою на губах кров'ю, шкандибав на ослаблених ногах до високого, ще першою, вільною водою здutoго Єнісею і не вмивалися, а мацали його долонями, і від живої, цілющої води починало тріпотіти в них серденько, вони, повискуючи, бризкалися і намагалися сміятись.

Мати приносила ножиці, стригла дітей, як ото овець, просто на березі. Вітром підхоплювало і несло до води суціль майже смоляне, чорне волосся. Лише двоє первістків — Якимко й Касянка волоссям удалися в батька — невідомий Касян гнув північне, дротяно-товсте волосся своєю міцною породою.

Нагрівши бочку води, мати мила дітей. Вони боязко ойкали, рюмсали від мила, дряпали самі себе нігтями. Мати, зблискуючи білозубим, широким ротом, тільки й устигала повторювати: «Йо-ка-ле-ме-не!» А упоравши дітей, і сама залазила в бочку, звискувала, торкнувшись голим тілом води, сміялася від лоскоту, коли Касянка терла їй лозняковим віхтем спину. Обібравши з себе набутий за зиму бруд, касянки потім сміливо вже ходили до артільної лазні.

Зачесавши на проділ коротко підстрижене волосся, мати діставала з полиці наперсток червоної помади, слинила її, підводила губи, надягала пом'яте плаття морошкового кольору, коричневі панчохи, туфлі на високих каблуках, косинку з голубами й неросійськими літерами — ставала така чепурна, що й не вірилося, ніби оця безжурна дівчина, яка стала чимось і в чомусь чужуватою, — їхня, касянок, мати! Вона, жартуючи, ще й на каблуках крутонеться: «Гарно?»

Ще б не гарно! Вимите волосся відливало вороним блиском, пір'інки брів, наче вдавлені в лоб, надавали обличчю якоїсь дитячої незавершеності й невинності; кругле пласке обличчя оживляли дві довгасті кісточки вилиць з ніжним рум'янцем, і лише очі з вічним тихим смутком північної людини. завжди

заглиблені в себе і в якусь застарілу тугу, чи то за землями благодатними, з яких витіснили їх завойовники в далекий північний край, чи то за людьми, які жили до них і житимуть після них. Нікому ще не вдалося пояснити цей вічний смуток жителів півночі, та й самі вони пояснити його не вміють, він живе в них, мучить їх, робить покірними добряками, які, однак, незважаючи на всю простоту й сумирність, ніколи й нікому до кінця відкритими не бувають і життя своє, особливо в тайзі, на промислі обставляють якщо не таємничістю, то загадковими, для приїжджої людини незбагненними звичаями і ритуалами.

Материна мати була долганка, батько росіянин, але дивись ти, переселилася в неї материнська таємниця, печалить глибину її погляду, хоча очі дивляться — сміються. Мати обмацує дітлахів, лоскоче їх, теревені править — всім у хаті весело — перезимували!

Незвичних для самих себе, легких, чистих, трохи навіть поважних мати випускала дітей на волю, і, побравшись за руки, на чолі з білоголовою Касянкою, брела малеча за селище і річку Боганіду, де розспалася по рудому від торішньої гнилятини берегу і в зітлілих купах намитого сміття, у валики скошеного моху, старої осоки вишукували їстівну траву, гострі паростки дикої цибулі, бліде листячко щавлю, пагінці лози і, кривлячись від болю, розхитаними кровоточивими зубами жували, жували зелень. Іноді їм щастило, вони знаходили гнізда куликів, чайок, трясогузок, вибирали з них яйця і тут-таки випивали їх, не ховали одне від одного здобич. Додому вони верталися не з порожніми руками, кожне несло затиснутий у кулачку пучечок м'яких і кволіх ще пір'їн цибулі і віддавали старшій жінці, хранительці домашнього вогнища — матері — з сором'язливою і гордою мовчазністю добувача.

Рибальська артіль прибувала до Боганіди ще коли лежав сніг, готувала снасті, конопатила й смолила човни, неводники, робила весла, лагодила рибоприймальний пункт. Киряга-дерев'яга — рибоприймальник, прокинувшись від сплячки й загулу, починав керувати, стукотів дерев'янкою, гоголем літав по селищу і віддавав розпорядження за розпорядженням, але його, як завжди, ніхто не слухався.

Святково усміхаючись, наспівуючи, що на язик спаде, причепурена, на помаджена, красива мати вирушала до барака підписувати «тогомент», найматися на сезон різальницею і підручною Киряги-дерев'яги. Тепер життя сімейства налагодиться, мати буде ціле літо одержувати гроші, приймати рибу, з Кириком лаятися.

З усіх хатин непомітно прошмигували в барак дітлахи і з ходу злітали на широченну, незграбну, зате гарячу піч. В ній пекли на всю артіль хліб, варили страву, сушили взуття й одяг, лікували застуду.

Будуть пити в бараці, на гармошці грати, танцювати й цілуватись. Якимко з Касянкою вже не пропустять свята, вони давно на печі. Лежать під стелею, в тютюновому диму і задушливій пилюці дітлахи, слухають гармошку, перекривляють п'яних, чекають, поки їм тицьнуть пряників або цукерок, регочуть, підспівують, підсвистують. Яким із Касянкою захоплено спостерігають, як незграбно витанцьовує мати, широко розтуливши рот, змахуючи руками, наче в човні, коли хвиля, і, не знаючи взагалі ніяких танців, вистукує, й вистукує каблуками по затертих сірих мостинах, щоб гучно виходило, і, поспіваючи за Мозглячихою, вигукує частівки. Але частівок вона теж жодної не знала і тому лише повторювала, ошаліла від веселощів: «Мій миленький! Мій миленький!»

Знемігши, мати тикалася на нари й довірливо, по-свійськи припадала кому-небудь з артільників на плече, щось казала йому, зблискуючи білизною зубів, обмахуючись хусточкою, крутила головою, притупувала ногами, вивільнивши їх на якийсь час із тісних тувель, і по губах її можна було вгадати: «Мій миленький! Мій миленький!..» «Ох, гарно! Ну до цього з гарно, йо-ка-ла-ме-не!..» Не знаючи, куди себе діти, що робити з собою, кому роздарувати душу, переповнену щастям, вона міцно-міцно і вдячно обнімала за шию артільника, цілувала його обляпаними фарбою губами і, одразу ж відхилившись, грайливо й сором'язливо затуляла долонями розпашіле, сяюче обличчя.

До пізньої ночі стогнала й рипіла барачна підлога, збита з цвяхів, ляскали долоні об чоботи, горлали чоловіки хто що міг. «Чому ж не завжди так? — думав Якимко. — Навіщо зима? Кому вона потрібна? Може, її вже й не буде більше? Може, вже востаннє вона приходила? Якби ж то востаннє. Он як тепло в бараці і надворі, які веселі, які дружні артільники. Взимку все інакше. Люди мовчазні, похмурі, живуть кожен сам по собі, думають про своє, лають зиму, північ, збираються їхати кудись».

Під ранок, роззувшись ще біля дверей, мати потихеньку скрадалася в хатину. Якимко, наче гусеня в гнізді, завжди матір чує. Підвівши голову, він гусеням і сичить: «Ти сьо так довго? Знову дитяток робила?» — «Троски робила, — хмільно сміялася мати і, солодко позіхаючи, падала на тапчан. — Весна, синочку! Весна! Весною і птаски, і звірі, і люди люблять одне одного, співають, дитяток роблять. Ось виростес, тозе троски-троски погулювати станес. Сьо відвернувся? Сьо відвернувся, га? А, який він

соромливий! Весь у мене!» — і з реготом лоскотала Якимкові живота.

Ну що ти з нею вдієш? Добре уже, що хоч Касянка підросла, допомагає трохи. Але головний порятунок у тому, що в Боганіді ще з війни зберігся звичай: годувати всіх без винятку дітей бригадною юшкою. Вижило й виростало на тій юшці чимало дітей, дорослими стали, по світу роз'їхалися, але ніколи їм не забути артільного столу. Та й не можна таке забути. Це ж свято, завжди жадане, щоденне, яке тривало від самої ранньої весни й до пізньої осені, і, як кожне свято, воно завжди в чомусь неповторне.

Далеко ще до вечора, до тієї години, коли з'являться з-під піщаної коси човни і крутолобий, носатий невідник, а малий люд Боганіди весь уже на березі, напоготові, чекає терпляче й мовчки рибальську бригаду. Іноді забудуться діти, почнуть гратися, бігати і раптом усі разом утамуються, втихомиряться — хоч би не прогавити найрадіснішу мить — появу першого човна. Віддалік лежать собаки. Вони теж чекають рибалок, зосереджено, серйозно чекають, не гризуться в цей час.

Виводок касянок, усі до одного, печуться на прогрітому піску під незахідним сонцем. Трьох братів, які ще ходять без штанів, Яким виносив на горгошах, звалював їх у пісок. Разом з іншими клишавими, вузькоокими дітлахами бабраються малі в піску, сиплють його пригорщами на голови, регочуть — лоскотно їм. У Боганіді ніхто ніколи не ховається в затінок, тут усі лізуть на вітер, на сонце, і люди, і тварини — менше комарня дошкуляє, дужче гріє, насліпалися за зиму, досить.

На чолі з Касянкою її подружки, дівчатка різного віку й калібрів, обливають водою довгий тесовий стіл, поставлений на три підпірки. Стіл стоїть біля самісінької води, вріс підпірками в пісок. Касянка суворо порядкує, поводить як справжня прискіплива господиня і найстаранніше за всіх працює. Спочатку вона шкребе дошки уламком пляшки, потім ще й віником із піском шоркає, після цього вже мокрим віхтем мис. Гладенький, чистий артільний стіл, усі чорні мухи з дощок спурхнули, ніякої жижи їм тут не лишилося, хочеш не хочеш, лети до хатин. Але там собаки все підмели, якщо муха загавиться, вони і її, клацнувши зубами, відішлють собі всередину, та ще й оближуться.

Стіл вимито, плямисто висихає. Витоптану біля нього землю підметено, ганчірки й деркачі у воді виполоскано. Діловита Касянка порастає з дітьми, кому носа витирає, кого зі словами: «Погибелі на вас немає, клятих!» — тягне до води, вмиває, кому дерев'яного коня підведе, кому чечу, тобто іграшку, найчастіше

ляльку, із сучка вирізану, ганчірочкою запне, кого приголубить, кого віддупцює — у Касянки завжди повно турбот, вона порядок любить.

Якимко нарубав дров. Діти, котрі старші, рядочком їх склали під великий триніг з двома навішеними на нього залізними кованими гаками, завбільшки з кочергу. Щоб час минав швидше, Яким ще роботу шукав і знайшов. Виміті ним самим ще вчорашньої ночі казани — один на п'ять відер, а другий на три — для чаю, взявся ще раз протирати ганчір'ям і піском, мало чого, може, мухи казан засиділи. Зараза! Касянка, без неї вже ніщо не зробиться, майже вся в казан забралася, ковзається в ньому, наводить блиск, наспівуючи потихеньку: «Ой, далеко з Коли-и-мського краю, шлю, марухо, тобі я привіт...» — нахапалося дівчисько в бараці всякої всячини. Казани завезли з магістралі — в лазню, для тих, хто буде найбільшу залізницю на півночі. Але в лазню казани не потрапили, знадобилися в Боганіді, от їх пристосували для варива. І скільки смачної страви варили, кип'ятили в цих казанах! Потрапляли до казанів і гуси, і качки, і оленятко часом у нього пірнало. Скількох людей нагодували, оживили, напоїли, силою налили й виростили ці казани!

Касянка впоралася з роботою, підвела кошлату голову, яка дивом трималася на дудочці її тонкої шиї, задивилася в далечінь, дослухаючись при цьому напружено. Навкруги всі завмерли, не дихають — Касянка найчуткіша на вухо.

— І-і-і-ідуть! — полегшено, з дорослою, жіночою радістю видихнула вона, розслабляючись усім тілом.

— Ідуть! Ідуть! Ідуть!

Діти, а за ними собаки з гавкотом кинулися бігти по чисто вимитому приплеску, лишаючи на ньому сліди, полохаючи чайок, назустріч рибалкам. Діти спотикалися, падали, собаки хапали їх за ноги і сорочечки, ті з реготом відбивалися від них. Старші діти, стримуючи радість, zostалися біля стану, їм ніколи.

Уже нашвидкуруч Касянка ще раз споліскувала свіжою водою дзвоноподібну середину казана. Нахиливши посудину набік, хлопчачи виливали воду і, проселивши у вушка казана залізний лом, тужачись, багровіючи, перли чавунну посудину до тринюга, вішали на гак. Тим часом Касянка квапливо чепурилася, мила руки з піском, поламаним гребінцем збирала в пучок біленьке рідке волоссячко, фасонисто під'язувала його вилинялою косинкою і знову, лаючись і ремствуючи на «нестройову команду»: «Погибелі на вас немає! Нав'язалися на мою голівоньку!» — тим же віхтем, яким мила казани, витирала руки та обличчя малюків. Пританцювуючи від болю й пекучих доти-

ків, малюки з усієї сили кріпилися, не пхикали, Касянка робила діло, буркотіла роздаючи ляпasi направо й наліво, однак, не забувала витягувати шию, наче сторожкá обляняла куріпка на ягідниках.

— Тіки-тіки Стерляжий мис пройшли, — з прикрістю кидала вона, — і чого чухаються, спитати? Ледарі, ох ледарі тепер чоловіки! Їм аби тільки вино дудлити та жирувати. Ні на що вони більше не здатні!..

— Сьо ти розумієс? — заперечував їй Якимко. — Риби багато! Важко. А ти: цоловіки, цоловіки...

— Ну, коли риби багато, тоді звісно... — милостиво згоджувалася Касянка.

У рибоприйомнику — в ньому, як у конторі: рахівниця з кісточками, зелена книжка квитанцій, навіть календар на стіні є, а ще ваги, ящики, багато ящиків, бочки з сіллю, носилки з залізною сіткою, чани з тузлуком, в який кидають рибу, якщо по неї довго не приходять катер з великої будови; до рибоприйомника цього, відокремленого від артільного столу відстанню, інакше мушва замучує їдців, брязкаючи ключами, підвішеними до паска, шкандибав Киряга-дерев'яга — велика людина.

Низівський енісейський уродженець, він у війну із снайперської гвинтівки бив фашистів «тіки в довбешку!» — запевняв Киряга-дерев'яга. Одного разу він цілісіньку ніч просидів на залізничній водокачці, німчури наклацав — не злічити! Однак страшенно задубів нагорі — вітряно й морозно було, йшла зима сорок другого року. Квапився вранці Кирюшка швидше в землянку, попхався непротоптаню доріжкою, навпростець, через засніжене поле. Йому махали прапорцем, гукали, але він, остяк дурний, упертий, нікого не слухав. Швидше «додому», швидше, щоб відігрітися й показати гвинтівку, всю в зарубках на прикладі — стільки з водокачки він фашистського вороння наклацав. Та побачив дротики в снігу, до дротиків пачки мила прив'язані. Навіщо мила в сніг накидали? Великих грошей на базарі мило коштує. Війна! «А-а, — здогадався, — німецький літак мило віз фріцам умиватися, по ньому із зенітки наші як лупонули, то все мило й висипалося». Кирюшка вирішив одну пачку мила підняти, щоб теж умиватися вранці, та тільки-но хотів нахилитися, зашпортнувся великим валанком за дріт, і тут його я-ак гахне! «Очі вузькі, косі, нічого перед собою не бачать, тіки вбік широко дивляться, голова зовсім нічого не кумекала — задубіла на водокачці, і про одне лише голова думала: швидше до землянки добігти, гарячої каші поїсти, горілки випити, інакше б зупинився

й подумав: ну яке мило? Навіщо й хто покине таке дороге майно?»

Відірвало Кирюшці не лише ногу до коліна, але й пошкодило що не треба. У Кирюшки й раніше борода не дуже-то росла, а після госпіталю він зовсім голий на обличчі зробився. Це до війни Кирюшка вчився в Ігарській радпартшколі, грамоту знає. З грамотою, навіть якщо в тебе дерев'яна нога і друга нога без пальців і вся начинена залізом, яке ходить, ворушиться в ньому, не дає спати — все одно не пропадеш, начальником будеш. Та ось лихо, хворіє часто рибний начальник, напивають на побитих ногах червоні гулі, і криком кричить тоді Кирюшка, жінки ллють йому спирт у рот, щоб заглушити біль. А то якось викотився з нього осколок. Кирюшка його всім показував — маленький, на вуглину схожий осколочок. «Може, останній?» — з надією в голосі запитував Кирюшка.

Крім того, що Киряга-дерев'яга є завом рибоприймального пункту, він ще депутат Плахінської селищної Ради, возить звідтіля пошту, показує кіно, коли свято або вибори, і виголошує промови на всіх зборах.

— Я все можу! — бив себе в груди кулаком Киряга-дерев'яга.

— Може, дещо, та не все! — дражнили його гостроязики молодичі-різальниці.

Киряга-дерев'яга, коли п'яний — із слізьми або з кулаками на людей, а коли тверезий — хряскав дверима пункту і йшов скаржитися Касянці. Касянка найбільше від усіх людей розуміла й жаліла Кирюшку. «Дитяток робити, — казала вона, — кожен дурень зуміє! Тут і розуму ніякого не треба, а ось кіно показувати або промову сказати — нехай спробують! Тут їх нема! А орден червоний! А медаль, на якій танк намальований, «За відвагу!» називається, у них є? А значок з червоним прапором, гвардійський, весь у золоті! Він ще красивіший за орден! А грамота-подяка, самим генералом написана: «За знищення влучним вогнем ворогів Соціалістичної Батьківщини!» Це в них є?! Та нічого в них нема! Вони тільки лаятися, тютюн курити та горілку хлистати майстри! Ні сорому, ні совісті! Повчилися б у грамотного чоловіка уму-розуму! Погоювали б так, як він! Кров попроливали б за Батьківщину! Як тіки язик повертається? Чиряк би їм на такий поганий язик, ото б добре було!..»

— Хасянка! — оглушений потоком власних заслуг і чеснот, трусив головою Кирюшка. — Сцо зі мною зробили клятві фасисти? Я твоїм батьком бу-ув би...

Касянка затискала ганчірочкою колишньому бойовому снайперові носа, сякатися йому наказувала, і він, як дитина, сякався, підставляв обличчя, щоб дівчинка втерла йому сльози. Опоряд-

жаючи Кириягу-дерев'ягу, Касянка запевняла, що він і так їм як батько, навіть ще й кращий, і вона, Касянка, ніколи його не покине. Стане Кириюшка-фронтвик старим і зовсім хворим від ран, вона його обшиватиме, обмиватиме й годуватиме.

— Ой Касянка! Ой дурненька! — аж заходилася мати, тикаючи пальцем у Кириягу-дерев'ягу, — він батько-о?! Зовсім ти маленька дівсинка, нісього, нісього в сімейному житті не розумієш!

Кирияга-дерев'яга не погоджувався, ліз у суперечку:

— Хасянка хос і дівсинка, а розуму більше, ніж у тебе, вітрогонки безголової...

Спустившись на берег, Кирияга-дерев'яга усамітнися в рибоприймальнику, де в нього було затишно; на стіні, наче в клубі, висіла почесна грамота, плакати з намальованою рибою і консервними банками, стінгазета під назвою «За ударний лов» — намалював її один звідкись заблудлий у Боганіду вертлявий парубок, від колективної роботи він ухилився, дбав лише про культурне дозвілля артлі та обшахровував рибалок в «очко», роздягаючи до кальсонів. За капосний вчинок: заманив маленьку дівчинку заїжджого мисливця-евенка на кладовище, намагався поглумитися — був люто побитий і відправлений під надійну варту.

Широко розчинивши двері рибоприймника, так, що на стінах ворухнулися плакати й почесна грамота, на столику в кутку розгорнулася книжка з накладними і здуло на підлогу чорний аркуш копії, Кирияга-дерев'яга по-господарськи прискіпливо оглядівся і, стукаючи дерев'яною по настилу, зробив один-другий прохід, перевіряючи довірене йому «приміснення».

— Хасянку! Якимку! До мене! Бігом! — суворо, як полковник у кіно, гукнув він. Касянка підхопилася й не побігла, просто-таки полетіла на довгих пташиних лапках до великого начальника. Яким пирхнув, знизав плечима, даючи зрозуміти дітям, що ніякий йому не укажчик Кирияга-дерев'яга, але теж подався до рибвідділу. Суворо й поважно глянувши на дітей, немовби оцінюючи, а чи можна довірити такому народові цінності, Кирияга-дерев'яга витяг з-під столу луб'яний кошик із сіллю, склянку з лавровим листям і перцем-горошком.

— Запас бережіть, не кидайте жменями! — суворо наказував великий начальник. — Коли то лавка прийде?

— Без тебе знаємо, — шпарко одказувала великому начальникові Касянка.

Оголоючи поруділі від тютюну зуби, Кирияга-дерев'яга насварявся на неї пальцем:

— Надто багато говорис, чуєс!

— За вами, чоловіками, не говори та не гляди, то й толку ніякого не буде...

Киряга-дерев'яга обеззбросно махнув рукою:

— Іди взе, тараторко! А ти, Якимку, в рибвідділі підмети! Соб як дзеркало!

— А ви менше солі на підлогу бухайте! Тоді й дзеркало буде...

— І цей про те саме! Ну ніякої пошани до старсих! — розгнівався Киряга-дерев'яга і, вивалившись на берег, дивився своїми, все ще снайперськими зіркими очима в далечінь: — Ось і насі! — сповістив він з полегшенням.

І в цей час з-за мису один за одним впливли низько осілі від вантажу човни й невідник. Ставали вони, важенні, далеко від берега. Артільники, розламуючись, знехотя переступали через борти човнів у мілководдя, тягли човни за кочети й борти ближче до берега, щоб недалеко рибу й сіті носити. Назустріч, розбризкуючи холодну воду, поспішали помічники-хлопчаки, одягнені хто як, теж хапалися за борти, витріщивши очі, допомагали нібито тягти, а насправді волоклися за човнами, плутаючись в одязині та величеньких взвувачках, падаючи у воду, брѳохаючись у ній і повискуючи від пекучого холоду.

— Куди лізете, чортенята косопузі? Попростуджуєтєся к бісу.

— Ніс-сьо-го-о-о!

Ноги крутить, пальці судомить, сердечко заходиться, але все одно гамірно, весело на березі хлоп'ятам, молодецтво хочеться показати і старанність, а головне, швидше зазирнути в човни, скільки спіймано риби, вивідати.

— Осе-е-е добре-е-е! — стримано повідомляють вони одне одному. Горлати й стрибати не можна — від північан-промисловиків вони взяли спокій, вдавану байдужість до здобичі, інакше зурочити, пристріти можна удачу, ось тому з невимушеною, дорослою гідністю хлопці лише мимохідь цікавляться раніше за Кирягу-дерев'ягу, який стоїть осторонь і, як годиться великому начальникові, в метушню не встряс, брудною роботою себе не принижує:

— Яка сьогодні йшла рипа, товарисі? Таймень, нельма, муксун чи червона?

Риба на видноті. Тутешній малюк знає її на вигляд, на смак, за назвою, а старші діти і приймальну ціну, і сортність, і мірність риби знають. Але такий уже в Боганіді усталився звичай: хоч би як утомилися артільники, хоч би які були засмучені, а на дітей не гніваються, радіючи їхній радості, збуджуючись їхнім

гамором і біганиною, вони не великому начальникові, а їм, малим людям, охоче, навперебій доповідають, яка йшла сьогодні риба, де попадалася краща, де гірша, і що зачепи жодної не потрапило, сіті цілі, робота йшла без перебоїв, як по маслу. Наприкінці — бригадир або черговий артільник, збивши шапчину на ніс котромусь малюкові, повідомляє:

— Не-ельма, хлоп'ята, на ваше замовлення заплуталася! Невеличка! Майже пудик!

Тут уже хіба витримаєш? Хто підстрибував, лахами труснувши, хто в долоні плескав, хто клацав язиком, а Касянка хвалила:

— Ну й чоловіки у нас! Ну й рибалки! Ніде більше таких фартових немає!..

Починалося вивантаження риби. Киряга-дерев'яга вступав у роль, форменим полковником ставав, командував відчайдушно. Ніхто його, звісно, не слухав, тому що й без нього всім відомо, що кому робити. Але великий начальник все одно метушився по берегу, продірявлював гладенький приплеск кругляком дерев'янки, губив кепку, махав рукою, показуючи, куди що і в чому нести.

Черговий артільник здачею риби не займався. Він одразу ж відходив від бригади, розпалював приготоване під казанами вогнище. Швидко, бездимно бралися вогнем настругані тріски. Лизнувши жовтим язиком цукрово-білу тріску, полум'я чорнило торці поліні і починало з тріском їх розгризати, пробиратися в щілини. Хвилину-другу черговий сидів навпочіпки, забувши про свою службу, втомлено дивився у вогонь, досмоктуючи цигарку, потім здригався і заглядав у налиті водою казани, в одному з яких плавало лаврове листя і по дну чорними цятками темнів перець, вирізняючись у купці грубої солі, яка ще не встигла розчинитися, — пробна порція приправ; заправка і доварювання юшки до повного смаку буде пізніше.

Виваливши з кошика на пісок ще живих, але вже майже нерухомих стерлядок, черговий міцно затискав голову великого, п'яно бунтуючого минька і через зябра виймав крилато розгорнуту, медово-жовту печінку, по-тутешньому — максу. Великий начальник, приймаючи рибу, «не помічав» ганчір'яно провислі, зморщені, ніби щойно після пологів, черева п'яти миньків — порушення, звісно, без макси миньок ніякої ціни не має, але ж супроти артілі не підеш, артіль — сила. Упоравшись із дрібною роботою, черговий підчіплював нельму за край зябри, тяг її, лишаючи на піску срібло луски, до води і гострим ножом тонко прокреслював ніжно-білий тугий живіт рибини.

Яким і всі старші хлопці сортували рибу, намагаючись не наступити ї, не дай боже плюнути на невід — везучість снасті зіпсуєш,— і краєчком ока спостерігали, як там з юшкою, що до неї потрапить сьогодні, і, презираючись між собою, показували великий палець, помітивши, яку здоровенну нельму пластає черговий. Відрізавши з-під ніжного підкрилка свіжий, соковитий шматок, черговий артільник розсікав його на поліні кубиками, роздавав малечі замість солодоців, і ті наминали за обидві щочки свіжу рибу так швидко й жадібно, що на губи їхні вичавлювався прозорий жир.

Забулькало, заклекотіло в казані, аж у вогнище хлюпнуло. Вогонь пригас, зашипів і ту ж мить спалахнув, тріснув, ледь піднявся, лизнув опукле дно казана, вперся в нього вигином і розкрився яскравою квіткою всередині якої темніла маківка чавунного казана. Дітлахи, котрі босі, зовсім ще кволоногі, обліпили вогнище і хто в нього сучок, хто трісочку підкладав, намагаючись посильною працею заробити собі їжу і задарма гріючись великим артільним вогнем.

Всілякий народ перебував у Боганіді, але не було випадку, щоб хтось прогнав дітей од вогнища, докорив їм дармоїдством. Навпаки, навіть найлютіші, озлоблені в іншому місці, в інший час, відлюдкуваті дядьки серед боганідинського люду переймалися добродушністю, милосердим настроєм, що підносило їх у власних очах. Звісно, артільники маскувалися і грубуватим жартом, і незлобивим бурчанням, але діти — звірята чутливі, їх не обдуриш, вони розуміли, що все це просто так, для годиться, що дядьками опанувало сердечне просвітлення; воно приходить до людини, яка робить добро і вдовольняється свідомістю — вона ще здатна його робити і, отже, не втрачена для сім'ї, для домівки, для того, іншого загубленого життя. Розуміючи певну скутість дітвори — що не кажи, нахлібники, артільні люди всіляко намагалися залучити малечу до діла

— Цибулі! Хто по цибулю!

І діти з усіх ніг кидалися до човнів, у носі одного з них знаходили оберемок дикої цибулі, загорнутої в плащ,— біля Боганіди цибулю вищипували, вибирали ще з весни, і рибалки привозили її з далеких тоней.

— А хто тут у нас головний по солі? — оцінюючим оком обводив черговий благоговійно завмерлих дітлахів. Кожен хотів бути головним по солі або хоч по перцю, але не смів виткнути перед інших зв'язчиків, лише їв чергового поглядом, безголосо гукаючи: «Я! Я! Я!» — Ні-ні, товариші-ші дорогенькі, козаки славіні! — розводив руками черговий. — Сіль, перець — діло тонке, жінці тільки й підвладне! Куди-и нам супроти Касянки? Вона

й до роботи вдатна — з вогню вивирає, і посолить, ніби відважить, тютілька в тютільку, кожному до смаку...— Передавши луб'янку з сіллю зрадільй білявій дівчинці, яка ніг під собою не відчувала, черговий відходив від казана, ніби знявши з себе зовсім відповідальність, перекидавши важкий тягар на іншу, до-свідченішу в складному куховарському ділі, людину, визна-чивши собі й «чоловікам» роботу грубу, менш почесну — вичерпував з хлопчачами воду з човнів, оббирав сміття, зішкрібав і змивав з підтоварників риб'ячу луску і слиз, прополіскував фартухи, рукавиці, рибальську спецівку.

— Та не заходьте глибоко, чуєте, не заходьте! Бо застудитесь! Хто лікувати буде? — непокоївся черговий, або й бригадир, зупиняв розгарячилих хлопців. Та куди там! Чим більше їм говорять, тим більше вони хлюпаються у воді, відчайдушно лізуть у неї — біля берега каламутно, луска, риб'ячі тельбухи, пухирі, сукровиця загустили воду і пісок на приплесках.

Одержавши відповідальне доручення, Касянка ставала такою поважною, що погукувала і розпоряджалася біля вогню більше, ніж Киряга-дерев'яга в рибвідділі: щоб вогонь підтримували — давала вказівку, щоб руку не підштовхнули і взагалі не заважали, щоб не плуталися під ногами. Навіть зовсім нестроевий карагуз — хлопчик на прізвисько Тугунок, і той був захоплений трудовим потоком — старанно кришив цибулю гострющим ножом на лопатці весла, випустивши від напруження білу шмарклю на губу. Сестричка Тугункова, однолітка Касянці, приготувала казанок, тримала його напоготові, щоб як настане час, розтирати в ньому максу з цибулею, а не бігати, не шукати посудину. Дуже це важливий період — заправка юшки: проварену максу витягали черпаком, кидали в казанок і розтирали разом із цибулею. Жовту, паруючу затірку після цього витрушували назад у казан, і чудово засмачена юшка, яка й без цього валила з ніг ситним ароматом, застигала в казані, немов дозріле здобне тісто, ладне в кожну мить полізти через край від сили, що його розпирає, і від цілковитої дозрілості.

До бурхливо закипілого казана, по якому ганяє лаврове листя і посередині крутить білопінну воронку, завихрюючи в ній горошинки перцю, дрібні вуглинки, сірі клапті нагару й комарів, черговий несе в кошику вичищену, помиту, розібрану рибу. З кошика стирчить, зблискуючи мов місяць, роздвоєний хвіст величезної нельми, тріпочуть і хрускають іще об пруті крила стерлядок, буро світяться красиве таймененя. Покуштувавши черпаком ще порожнє вариво на сіль і задоволено підморгнувши Касянці, яка напружено чекала осторонь виroku,

черговий з плеском вивалював у казан рибу. Щойно киплячий, булькаючий казан охоплювала дрімота, переставали кружляти по ньому, хлюпотіти в його гулкі, щербаті боки спінені хвилі, зникла пінява воронка, видно було, як утворювався накип, кільцем окресливши посудину зсередини, — як не три, як не мий старий чавунний казан, а в порях його завжди залишиться скипільний жир.

Якийсь час упереміш, купою лежить у казані риба, лише трішки ворухить її знизу і час від часу вибиває вгору блискітку жиру. Спочатку врозсип катаються кружальця жиру по просторах казана начищеними копійками, а вариво з дна ворухить і тривожить усе сильніше, усе напруженіше. Ось уже один-другий шматок плавкої нельми з крилом чи жировим плавником підняло, перевернуло; юшка почала каламутніти, хмаркою крутитись, наливатись гарячою силою — блискітки жиру завбільшки з п'ятак, з карбованець, розтопленим золотом суціль уже покрили вариво, і в посудині навіть щось тоненько подзвонувало, немов виплавлені краплі золота падали на дзвінке чавунне дно артільного казана. Першим нагору вибило широкого, крилатого хвоста нельми, стріпнула плавником пелядка і в ту ж мить зварено опустила його. Спливало, вигнулося дугою тайменення із сонно роззявленим ротом і пірнуло назад; викинуло, закружляло стерляжі гостроносі голови. І почався риб'ячий танок! Шматки риби, білі, червонясті, з жовтизною, з плавниками і без плавників металися по казану, переверталися, вистрибували, як корок, і осідали на дно. Лише хвіст нельми з матовим поблоском стійко ще тримався над казаном, але й він в'янув, скручувався.

Вариво підкидало нагорілим вогнем, крутило, ганяло бурунами, і сам казан і гак над ним здригалися, ніби навскач мчали, подзенькували залізом, і бадьоре клетотіння збуджувало, веселило і підганяло заклопотаний артільний люд. Кипить робота на березі! Лише собаки лежать осторонь. А як погляне хтось на них — вони хвостами запобігливо ворухнуть, що, мовляв, удієш, нам ніякої роботи поки що нема, а їсти теж хочеться.

Сортова, несортова, біла, чорна — розкидає Яким з хлопцями рибу по ящиках і носилках, шпарко працює, аж спітніє весь і, непомітно від людей, часом та й кине якійсь собачці прілу пліточку, чабака, щупачка, окунця або минька, розчавленого чоботом. Собака лапою притисне подачку, покаже зуби ліворуч і праворуч — не зазіхайте, мені дано, і, намагаючись неголосно хрумтіти, жере рибу.

І ось дихнуло на березі ароматом свіжої риби, злегка ще, але вже вибило слину, а як розтерла Касянка максу, бухнула

приправу в казан і юшка спухла, загустіла, вбираючи жир і цибуляну гіркоту, шматки риби ніби памороззю взялися, і риб'ячі голови стали незрячими, такими міцними пахощами ситного варива, домліваючого на тихому жару, війнуло на людей, що дїтлахи всі заворушили гортанями, ніби щось ковтаючи, і не відводили вже очей від плаваючого зверху, білого, на велику осу схожого пухиря нельми — ласощів, якими черговий, якщо захоче, поділиться з ними. Втягуючи повітря носами, артільники горлали один одному: «Голова паморочиться, ось як жерти захотілося!», «Запах аж валить з ніг!», «Ворушися, ворущися та до юшки підберися!» — квапив бригадир.

— Рибі перевар, м'ясу — недовар! — скоштувавши вариво з черпака, підморгував знудженим дїтлахам, що сиділи навколо казана, черговий. — Та й молодці ж ми, діти, — черговий трішки подумав і, наважившись, махнув рукою, підчіплював і викидав із черпака в простягнуті долоньки найменшого добувача — Тугунок — нельмовий пухир.

Тугунок, утягнувши білий шнурок у ніздрю, перекидав пухиря з долоні в долоню, дмухав на нього витягнутими губами і задоволено починав ним похрускувати, наче ріпку гриз, а діти заздрісно дивилися на нього, в декого аж сльози виступали на очах, але черговий, і сам осоловілий від запашистого варива, не давав горю місця, хвацько розетібнувши тілогрійку, заклавши два пальці в рот, сповнював молодецьким свистом берег ще й горлав щосили:

— Навали-ись, в кого гроші завели-и-ись! Юшку хлебтати, глуху бабу поминати!

— Пора, пора! — озивалися рибалки. — У голодної пташки і воло збоку...

Швиденько, бігом, підштовхуючи й підганяючи один одного, закінчували артільники здачу риби і всі гуртом, великі й малі, мила руки з піском. Сіримми мишенятами тулилися на краю приплеску діти, ловили червоними лапками воду — пізньої, вечірньої години ставало прохолодно, але комарні ще густо, подихати, досхочу похлюпатися все не дає, а так хочеться, відмивши руки, побризкати ще й на обличчя, поскидати спецівки та сорочки й помитися до пояса, солодко при цьому завиваючи, покректуючи, та хіба зараза довгоноса дасть! Ғибрідаючи з води, рибалки відкочували халяви гумових чобіт, відсірілих усередині за день, — якраз би роззутися, дати перепочинок ногам, та знову ж ця тварюка, комарня, до крові покусає.

— Ворушіться, ворущіться, чоловіки! — квапив черговий Уже сонечко сідає, а нас за юшкою немає!..

— Найкращі вісті — як покличуть їсти! — втомлено, але доладно піджартовували рибалки.

— Гнеться від голоду, тремтить від холоду...

На ходу причісуючи волосся, в кого воно встигло відрости, і приплентавши до столу, рибалки не сідали — падали на лавки, витягували ноги і якийсь час оглушені, розбиті сиділи, не ворушачись, не розмовляючи і навіть не курячи.

У цей час, розсипавшись по берегу, молоді сили, котрі ще на утриманні, шукали миски, кухлі, казанки, передані їм старшими братами, що вже заробляли собі на хліб. Посуд старий, потрісканий, ложки різномасті, здебільшого саморобні, сховані в кущах шелюги, під настилом рибвідділу, за галькою, за колодами — в кожного їдця своя схованка і своя черга до казана.

У Тугунка черга перша. Він і справді схожий на табунну трошки більшу за палець, сіреньку кольором, але смачну рибку — тугуна. Міцно тримає Тугунок цілушку хліба, обгризену кругом, і дерев'яну, теж погризену ложку, в другій руці за вінця він тримає емальовану, плямисту від вибоїн і тріщин миску, що дісталася від брата, який сидить за столом серед артільників і поблажливо поглядає на меншенького, і на обличчі його блукає усмішка — тїнь спогадів, журливих і легких. Старший знає, чому так поважно й гордо тримає Тугунок на кедрову шишку схожий окраєць хліба — не з'їв, приборіг, здолав спокусу, усім своїм виглядом гордо заявляючи: «А в мене свій хліб!»

«Свій хліб» — підмога артілі, полегкість, пайку видають у Боганіді борошном. Мозглячиха пече артільникам хліб у бараці, а інші печуть по своїх хатах, хто як уміє. Касянкам борошна вистачає на тиждень-два: димляться коржі на плиті, затірка в казані клекоче, оладки, млинці на сковороді шкварчать у риб'ячому жирі — їж донескочу! Заходь, хто бажає, «пригоссяйся!». Потім шабаш — зуби на полицю.

Мати касянок знову не показується на люди — є на те причина, всі знають, яка, розуміють, чому так старається Касянка, надривається з усієї сили Якимко і чому касянки туляться в хвості черги, відводять очі від людей і від хліба, який діти теж ховають хто де: хто в кишені, хто під сорочкою, хто в кошику. Касянкам і тій братві, котра не стримується і переполовинює, а то й зовсім з'їдає пайку, заждавшись з тоней бригаду, треба виділяти хліб; зітхав бригадир, але що вдієш, на робочу людину — діло, на голодного — кусень.

Тугунок, наче по-язичницькому молячись, тягся обома руками вгору, на зріст він менший від артільного казана, в руках

миска. Киряга-дерев'яга пробував заперечувати, все, мовляв, має бути, як у кочовому роді, в північному стійбищі: найперше до їжі, особливо коли гарячу оленячу кров п'ють, має підходити мисливець — найпотрібніша в стійбищі людина, потім хлопці, потім старі, діти й жінки — негодящий народ. Кирязи-дерев'язи утовкмачили: тут, мовляв, тобі не напівдикі стійбище, тут бригада, і бригада радянська, між іншим. У радянській же державі завжди і все в першу чергу віддавалося і повинно віддаватися дітям, тому що діти — це наше майбутнє. Відтоді замовк Киряга-дерев'яга і, хоч був великим начальником, їжу відтоді одержував слідом за дїтьми, щоправда, завжди квাপив, бурчав, порипуючи нетерпляче ремінцями — кріпленнями дерев'янки; річ у тім, що артільники перед їжею, перед юшкою випивали по гранчаку, і в Киряги-дерев'яги горіло й димувало не тільки нутро, а ніби й дерев'янка, та доводилося чекати, і він чекав, побрязкуючи казанком, начищеним Касянкою.

Сказавши: «Ех, і муха не без брюха» — черговий кашовар робив черпаком крутий віраж у казані і вивалював у миску Тугункові кусяру риби. Руки малого просідали під тягарем, від забудькуватості знову витягувався з носа до губи шнурок.

— Тримай! Міцніше тримай! — підбадьорювали Тугунка зв'язчики з терплячої черги.

— Не вці уценого! — видихав норовливий робітник напруженим шепотом і завмирав, чекаючи другого заходу в казан, — черговий черпаком зверху зніме запашистого навару з плаваючими в ньому клаптями макси, цибулі й жиру, скаже, перехляючи черпак над мискою:

— Н-ну, фартовий хлоп'яга! Н-ну, фартовий! Геть уся смакота зачепилася! Поїж, поїж, хлопче, рибки, будуть ноги швидкі! Далі хто там!

Задихнувшись від запаху юшки і від того, що «вся йому смакота зачепилася», напружившись тім'ячком — хоч би не зашпортнутися, не впасти, Тугунок дрібненько перебирав ногами, загібав пісок драною взувачкою, прямуючи до артельного столу, а руки йому пекло гарячою мискою. Але він терпів, не впускав посудину з їжею, очікуванням якої звело, зсудомило все його ще не загартоване терпінням, кволе, дитяче нутро. Рот хлопчика був повний слини від нетерпіння, як у звіринки, швидше б ухопити їжі, захлинутися обпикаючим варивом, відкусити хлібця... Темніє в малої людини в очах: німіє піднебіння, і липка слина не тримається в роті — швидше, швидше до столу, але ж так пече руки мискою, так пече — не втримати! Ой, не втримати! Упустить! Зараз упустить..

Відчай охоплює хлопчика, сльози застилають очі, ось-ось упустить він додолу миску і сам з нею гепнеться...

— Дай-но донесу!

Касянка! На те й є в Боганіді Касянка, щоб усім вчасно нагодитися для допомоги. Дріботить за Касянкою Тугунок, заплітається у своїх кривих ногах, і здається йому, подумки, мовчки благає:

— Не розхлюпай! Не розхлюпай!

Поставивши миску з юшкою на стіл, Касянка примощує малого на лавку, вичавлює йому носа в пелену і суворо дає настанову:

— Їж, не квапся! Та поки гаряче, хліб не строци, потім саму щербу сьорбати...

Тугунок мукає щось згідливо у відповідь, а сам уже хліб кусає, швиденько ложкою в миску і витягує тремтливі, від напруження потом зрошені губи назустріч ложці, дмухає, дмухає на страву, не бачачи й не чуючи вже нічого і нікого навкруги. Усіх малих проводжала і розміщала за столом Касянка, всім як господиня веліла не поспішати і не змолочувати хліб одразу. Казанок Киряги-дерев'яги, фронтівий ще, пом'ятий Касянка завжди без черги підносила і найбільшого начальника садовиля за стіл між дівторою і бригадою

— Спирт одразу не видудди! — і йому суворий давала наказ.— Знову, не поївши, звалишся. Ти помаленьку: випий, посьорбай, випий та посьорбай...

Ото комусь зінка попадеться! — обводив застілля поглядом Киряга-дерев'яга В голосі його любов пополам із щирим подивом.— Ротний старсина!

— Так, братва, чому не зачекав я з одруженням! Касянку-офіціантку засватав би!

— Годі базикати, годі! Пийте, їжте, наробилися! — легенька, біленька пурхала по берегу Касянка від казана до стола, від стола до казана, як метелик, як пташка маленька, і вже згодом, коли всі були зайняті ділом, оглянувши застілля уважним поглядом, примощувалася дівчинка край столу, їла поквалливо, але охайно, готова кожну мить схопитися, піднести чогось чи виконати чиесь прохання.

Спочатку стримані, і старші, і менші хлоп'ята пожвавішали за їжею, чувся перестук і брязкіт ложок об посуд, шморгання носами теплий дух страви розпливався в нутрошках малих робітників, що залишилися наодинці з собою, зі своєю посудиною, і хоча ложка вузька, та підчіплювала по два шматки, і діло йшло на лад.

Чоловіки підбадьорювали малих застільними приповідками «Хоч який будь, а поїсти не забудь!», «Щоб поїсти, брате, шию треба нагинати!», «Млин не меле без води, а людина без їжі ні сюди, ні туди!», «Як чиряк поїсть досита, буде чиряк бойовитий!», ну й всіляка всячина, яку в інших місцях при дітях заборонено було б говорити, в Боганіді лунала звично. Особливим застільним жартом, від якого ніяк не могли втриматися рибалки, ішло в прокат слово «юшка» — вже таке це слово, що зі всіма іншими словами само собою в'яжеться.

— Діти кругом,— докірливо хитала головою Касянка, показуючи ложкою на малюків.

— І дами! — бригадир підморгував артільникам, виставляв на стіл пузатого аптечного бутля із спиртом.— Ну, чоловіки! Як то кажуть, без хліба не працюється, без вина не танцюється. Пий перед юшкою, за юшкою, після юшки, юшку згадуючи!..

Коротке пожвавлення за столом, стриманий смішок. Алюмінієвий кухоль від їдця до їдця по колу пішов, спорожнивши який, рибалки хто крєктав, хто лише кулаком рота втирав, хто заїдав, хрумкаючи цибулею, а хто й приказку, знову ж таки дорєчну, мовляв, кофій-чай не до смаку, дай горілочку гірку. Але вже жарти й розмови мляві якісь, через силу ніби говорилися — не все ж потішатися, пора й вечеряти.

Бригадир і за кухоль брався останнім — сидів він на покути за господаря-батька, тож і дбати має спершу про сім'ю, а потім про себе. Киряга-дерев'яга витягував шию — убував, на очах убував спирт із пузатого бутля — а що, як не дістанеться? Бригадир, помучивши великого начальника, підсовував йому скляну банку з-під баклажанної ікри, цокався об неї алюмінієвим кухлем:

— Здоров будь, снайпере! — казав і, обвівши півколо посудиною, кивав головою: — Усій чесній компанії!

— Пийте на здоров'я! — хором відгукувалися малі боганідинці, уже зігріті, підбадьорені їжею.

Бригадир пив, мірно булькаючи борлаком, тоді спльовував під ноги, шумно видихував і, перш ніж сьорбнути юшки, разок-другий мішав її ложкою, ніби підпушуючи вариво.

Кухар хоча й буває ситішим за князя, проте йому теж настала черга сісти до столу і, сказавши про те, що нельма сьогодні попалася жирна, навариста і ще: «Чарочка — цок, котись у роток!» — і він навалювався на їжу.

Більше ніяких розмов. Бригада вечеряє. Вінець усіх денних звершень і клопотів — вечірня трапеза, свята, благодійна, на тиху радість і на здоров'я тим вона, хто добув хліб насущний своєю працею і потом,

Тим часом собаки, підібравши всю покинуту рибу з прибережного піску, непомітно заповзали під стіл і, чи по чоботях, чи по запаху відшукавши свого малого господаря й друга, тицялися мокрими носами в коліна, натякаючи щодо себе. І так уже повелося в Боганіді: добросердність, яка об'єднувала людей, переносилася й на тварин. Маленькі їдці кидали під стіл кістки, риб'ячі крильця, висмоктані голови, піймавши подачку, собаки причасно хрускотіли, а рибалки удавали, ніби ніякого не порядку не помічають.

Пророкували відлюдному селищу Боганіді повальну морозицю, поножовщину. Як ужитися простодушній північній людині з тими, котрих зроду-віку іменують страшним словом «бродяга», а то ще й «арештант». Киряга-дерев'яга поки разом з бригадою столуватися не почав, називав артільників страхітливим словом «елемент». Але чи то добродушність північан, чи їхні діти вільні й довірливі до всього живого розвіяли жакливі пророкування, роботою на Боганіді дорожили, і, коли якась нечисть пролазила в бригаду, намагаючись узяти її блатним нахрапом, заразити лінощами, картами, злодійством, його били смертельним боєм, як отого «культурника», і він або пристосовувався до боганідського ладу життя, або вибував із селища.

— Як юшка, робітники? — обов'язкове запитання кожного чергового кухаря. І на це запитання першим має відгукнутися голова застілля — бригадир. Розпашілий від їжі і спирту, з розхристаною на грудях сорочкою, де серед сплутаного волосся присмокталося кілька комарів, він великодушно промовляє:

— Недаремно кажуть: гарний кухар лікаря вартий!

— Череву, як гора, доплентати б до двора! — докидали й своє слово артільники. Малі, зморені їжею, робітники, хоч і врзнобій, а теж хвалили кухаря, вже ледве повертаючи язиком:

— Дуже смачно!

Чоловіки закурювали. Над столом здіймався такий густий і щільний дим, що комарі притискалися до землі, забивалися під стіл і там накидалися на собак. Тугунок і вся дрібна братія починали клювати носом у посуд. Під столом спритна лайка ввічливо облизувала впущену ложку, вважаючи, що її для того й кинули, щоб облизати. Разок-другий не задля корисливості, із вдячності собачка й руку дружка свого лизне, про мене, мовляв, не забувай. Чоловіки хто як може кепкують з малечі.

Касянка згрібала докупи менших, кого підганяючи, кого волочачи, розподіляла по домівках — як заснуть на березі,

спробуй дотягни — важкі після юшки карапузи, а надворі не покинеш — комар.

Якимко не давав собі розімліти за столом. Він збирав із столу посуд: ложки у відра, миски, казанки, чашки на купу і, наливши з казана гарячої води, ніс до човна. Змішавши гарячу воду з холодною, він неквапливо мив посуд, споліскував його за бортом, мружився, сито погикував. Черговий тим часом знімав з гака казан і відставляв набік. На дні казана залишилося два-три черпаки юшки з розвареною рибкою, з густо налиплими в неї горошинами чорного перцю, і, виваливши залишки юшки в місткий мідний казанок Киряги-дерев'яги, Касянка підсовувала посудину на дотліваючий жар багаття й кидалася допомагати братові поратися з посудом. Віхтем із шорсткої осоки і лознякового коріння відтирала вона масне нутро казана, здухуючи з обличчя комарів і спадаючі на обличчя ріденькі пасма волосся, наспівуючи під ніс: «Шлю, марухо, тобі я привіт».

«Звідки така міцність, така невгамовність у цієї худенької дівчинки?» — дивувався Яким, ледве переборюючи сон, що огортав його немов ватою. Всі її однолітки, хлопці й дівчатка, важко дихаючи, спали вже по своїх, курищами прокіптюжених хатинах, а ця метушиться, пораяється та ще й співає, щоправда, зовсім уже тоненько, з останніх сил, але співає. Якимко мовчки віднімав у сестри віхоть, випихав її з човна, і вона покійрно тяглася нагору, за нею, опустивши хвості й вуха, сонно плетали собаки, вони теж наробилися — підбирали кістки, крихти біля столу, виривали одне в одного що тільки можна, вступали в посиднок з жадібними, але вертлявішими і спритнішими птахами — чайками.

Напившись крутого, збадьорюючого чаю, артільники розвішували невід, закінчували щоденні справи й прямували до барака, де вже була гаряче натоплена піч — для просушування одягу, і радистка, вона ж ворожка й мати всьому тутешньому люду, як за віком, так і по праву, Афимія Мозглячиха, доповівши в «центр» про кількість риби на дільниці, про повернення людей та інвентаря цілими і неушкодженими, давала чоловікам можливість посидіти в своїй комірчині, покурити, послухати новини чи музику, потеревенити про те, про се та й вирушати на спочинок — завтра знову важка робота на воді.

А завтра — воно ось, скоро, зовсім уже скоро народиться із сьогодні, чиркне по каламутному, живому від комарні віконцю барака першим променем сонця, яке виплуталося із клаптів туманів, що застелили тундру, відсипатися, лагодити сіті, конопатити човни, митися в лазні — це вже під час

оддорної, як корінні жителі називають погану погоду, коли на річку не впливти, а поки що гаряча пора — на річці, як і на селянському полі, літній день рік годує.

Якийсь час ще стовбичив у рибвідділі Киряга-дерев'яга, стукав ногою по настилу, попихкуючи люлькою. Розгарячений спиртом, він вихвалявся перед різальницями, які спустилися із селища по холодку, при малому комарі платати й солити рибу.

— Сім фасистів коли б прибив іссе, то мені б героя дали! І со мене повело не тим сляхом?..

— П'яний, певно, був? — заводило Кирягу-дерев'ягу жіноцтво.

— П'яний? Со казес! Розумієс? Снайпер на лінії вогню як огіроцок має бути! Коли з вогневої прийдес, тоді будь ласка, пий, відпоцвай!

— Ну отож і поквапився!..

— Куди?

— Огірочком закусити!

— Е-ет, говорити з вами все одно со з полоненими! То та тому, то та тому! — гарячкував Киряга-дерев'яга і суворо наказував: — Дивіться, соб усе тут було, як у лікарні, цисто!

— Та йди вже, йди, начальник, замість комля чайник! — пирскали різальниці.

Киряга-дерев'яга плювався:

— Ну со за народ! Со за народ, розумієс! — і кидками випихав себе на гору — так називається на Боганіді, як і на всякій іншій землі, підмитий сходинками берег, що дихає мерзлотою. На горі Киряга-дерев'яга сумно завмирав, дивлячись кудись, згадуючи війну, фронтових друзів. Задушлива пара від мерзлої землі чим далі в тундру, тим більше згуцалася, вбирала в себе простір, низьку пістрявеньку рослинність, змішувалася з туманами озер і річок. Густою пеленою затягла, укрила й нерухому, на праве плече скособочену постать колишнього снайпера, з медаллю, причепленою до тілогрійки.

Яким вихлюпував з невідника воду, вишкрібав шахтару, риб'ячу луску, тельбухи, складав на місце підтоварники в човні, ставив біля рибоділу весла, підбивав сокирою кочети, чекав, коли піде на відпочинок черговий. Той не примушував себе довго ждати, чухаючись, широко позіхаючи, цікавився:

— Все нібито прибрали?

— Все!

— Я пішов тоді?

— Іди, будь ласка, пана!

Поглядом провівши чергового до хатин Боганіди, що безплотно плавали в сірому мороку, Якимко з полегкістю переводив подих, забирав луб'янку з-під солі, в якій сірів шматочок хліба й риби, виділеної їм з Касянкою, вішав на руку дужку старовинного казанка з теплою ще юшкою і, нечутною тінню прошмигнувши повз рибоділ, де платали рибу й базікали різальниці, поспішав до хатини з виваленим із кутів простінком, підпертим з боку берега.

Почувши обережне рипіння дверей, мовчки, щоразу мовчки мати тінню зводилася на нарах і, ніби боячись обманутися в чеканні, напружено стежила за Якимком. Він ставив на піч казанок, запалював у немазаній плиті тріски, заздалегідь набирані по березі, стежив, як розгорається вогонь. Луб'янку з рибою і шкоринку хліба не дивлячись совав собі за спину, в сутінки хатини, і щоразу лякався холодних, шукаючих рук.

— Захворіла?

— Ні-і. Сьо мені станеться? — намагаючись надати голосові безтурботності, обзивалася мати і, шарудячи, вибирала з луб'янки рибу. З неприхованим дитячим прицмакуванням обсмоктуючи кісточки й пальці, мати воркувала: — Якимко хоросий! Якимко справзній син! Тай позе зторов'я! Тай позе... — І ці ось запобігливі, недоречні, принизливі для дорослої людини слова перевертали все в Якимові.

Пригнічений приниженням матері, він, не дивлячись на неї, з грубуватою чоловічою зверхністю плював у вогонь, наказував не базікати, а їсти, поки дають. Мати слухняно й провинно змовкала, киваючи головою, гаразд, мовляв, гаразд, мовчу, тільки не гнівайся, годувальнику. Від природи не брутальний, Яким одразу ж виправляв становище, згадуючи приказку обожнюваного бригадира: «Дома їж що хочеш, а в гостях — що дають!» — і потихеньку підбадьорював:

— Їж, їж! Дитину годувати треба. Дитина ж ніцьо не розуміє, їй дай їсти і все.

Покірно сюрбала мати підігріту юшку із казанка, економно кусаючи хлібець, зітхала, як олениця. «Ніхто не відає, де бідний обідає», — усміхався невесело Яким, а мати, боячись сказати що-небудь недоречне, мовчки подавала йому казанок і, торкаючись його руки метушливими, запобігливими пальцями, давала зрозуміти, що вже зігрілися її руки, вся вона зігрілася.

— Па-а-асибі, синоску! — віддаленим голосом ніжно співала вона і, шаркнувши по стіні рукою, зникла в глибині хатини, в постільне гніздо, звите із старих оленячих і собачих шкур. Вигрібши із купи лахміття немовля, що ледь каркало, майже задихнулося, мати спершу видряпувала з ніздрів і рота дитини

зіпрілу шерсть від шкур і тикала в сліпо роззявлений рот недорозвинену грудь. Здрігнувшись спочатку від доторку жадібних, як у звірятка, чіпких ясен і чекаючи болю, задалегідь напружена мати, відчувши ребристе, гаряче піднебіння немовляти, розпускала всіма гілками й корінцями свого тіла, гнала по них краплі живлячого молока, і по розкритій бруньці соска воно переливалося в такий гнучкий, живий, рідний паросточок.

І Якимко, і Касянка так само починалися, так само сліпо, так само жадібно шукали грудь, а зараз он Якимко біля грубки сидить — господар. Касянка до матері притулилася — гріє її боком — діти; живі люди. Спокоєм і тихим щастям охоплене серце матері і тіло її, їй хочеться ще раз сказати «спасибі!» старшому і всім-всім, кого вона знає, торкнутися рукою Касянки, дотягтися до гладеньких, прохолодних щічок усіх дітей, прогнати з них комарів, але її починає кружляти, нести кудись на хисткому човні, і вона, ще квола від пологів, поринає в чуткий материнський сон, пливучи в густу від запахів глибину хатини.

Якимко все якось угадував, відгадував, а розуміючи й відчуваючи, поблажливо прощав матері. Хтось же мав прощати їй, безхитрісній, яка не вміла далеко дивитися й багато думати не звикла. Дочекавшись, коли мати відсунеться на край тапчана, застогне полегшено і опустить руку, якою підтримувала грудь біля рота немовляти, Яким підходив навшпиньки, вкатував матір, обережно клав її руку на бочок дитини, зганяв із щоки Касянки комара, що насмоктався крові, і вирішував, завмерши над сплячими: а чи не закурити? Але ж дитина маленька в хаті, задихнеться, та й сил у нього майже не було, втома здолала його.

Темрява хатини, словнена хрипінням, сопінням, дряпанням нігтів, вабила своїм теплом, сонним раєм. І, стоячи посеред хатини, він починав відокремлюватися від себе і від усього, що є навкруги, але все ж таки пересилював сон, змушував переступити поріг, шулячись від пронизливої сирості, збирати тріски і плавник на березі, вишкрібав із серцевини пеньків гнилячків, тер їх на тютюновому ситі і, цим же ситом провіявши, ставив банку з порошком до материного тапчана — підсипати дитину — зіпріє малий до кісток в облізлих від псини шкурах. Коли б ще моху надерти, насушити і теж підсунути до материного тапчана, але таку роботу вже здогадувалася зробити проворна Касянка. Багато, ой, як багато треба людині, щоб жити й існувати на цьому світі.

Поганявши віником по хатині комарів, зсунувши менших дітей щільніше, Яким уможувався на краєчку нар, щоб не

скотилося котре додолу, і ледь устигав донести до узголів'я щоку, засинав камінно, мертво. Але через годину-другу якась сила, йому незрозуміла й багатьом дітям взагалі невідома, змушувала його прокинутися, відірвати прилиплу до постелі голову, прислухатися.

Спить сім'я. Дітвора спить — брати і сестри. Мати спить Нова маленька людина спить. Як завжди, скрадаючись, мати тиждень тому сходила в бригадний барак до Мозглячихи, обродилася там щасливо і винувата повернулася з вузликом додому. «Що вдієш? Дитя на світ живе з'явилося, то нехай і живе», — гаснучим проблиском думки заспокоювався Яким чи то уві сні, чи наяву, бачачи бригаду і тісний ряд малечі за довгим тесовим столом, і встигав ще усміхнутися: «Виросте і цей біля артільного казана!»

І до пізнього ранку, до нешвидкого пробудження блукала по обличчю хлопчини усмішка.

Усе закінчилося одного дня і враз.

Будівництво дороги, яка через усе Заполяр'я мала пройти, зупинили.

І збезлюдніла Боганіда.

Маті їздила в Плахінський рибоколгосп, писала «тогомонт» одержувала сіті, спецівку, аванс. Вона привезла цукерок, пряників, халви, красиве намисто й стрічки, брязкальця на резинці, поясок з мідною бляшкою Касянці, а собі кругленький годинник, який дітвора зразу ж загубила, впустивши в щілину під логи. Крім брязкальця, найменшенькій людинці привезено було цікаве вбрання: панчішки, штанці й сорочка — все разом! Добро назбирається, куди й витрушувати, невідомо... Взуття, одяг, ковдри, білизну — потім, іншим разом обіцяла мати купити.

Почалася рибальська робота. Збоку вона здається і ростом, легкою і веселою. Дві осені плавав Яким з матір'ю. Плавав, значить, ловив плавною сіткою муксуна, сига, омуля, оселедця, чира, пелядь. Улітку рибалити непогано, хоча в затишку, між вітродувами заїдає комарня, але влітку світло, доводиться ловити рибу ставними сітями і підпусками, плавають із серпня, коли почнуться темні ночі.

Спочатку Яким не міг натішитися волею і тим, що він сам заробляє хліб собі і сім'ї, допомагає матері. Той, перший, серпень випав погожий, тепло ще було, день великий, ніч маленька. Встигали зробити дві тоні, втоми від роботи не знали. Мати сиділа з весельцем на кормі, покурювала, плювала за борт. «Ой, люлі, моя малино, моя червона калино...» Це Касянка знову десь почула цю пісню і навчила матір. Якимко гнівався, коли вони тягнули про «маруху», блатна, казав він, пісня,

погана, за неї із школи виженуть Касянку. Отож вони, щоб догодити «старсому», і вивчили про калину.

Касянці через місяць їхати до школи-інтернату. Йї два плаття на пароплаві в лавці купили, черевики й лижний костюм, великий, правда, чоловічий, але Касянка виросте, і він буде якраз на неї. Яким ходитиме в школу, коли закінчиться рибальська путина, а поки що треба працювати, годувати сім'ю. Дітлахи натоплюють піч у хатині, ждуть не дїждуться брата з матір'ю, зустрічати гуртом на берег висипають — зовсім недавно ось так, гамузом зустрічали бригаду. Що сталося? Куди все поділося? Людей у Боганіді душ півтори-тарари, діти порозліталися з батьками-матерями, одним тільки касянкам нікуди податися. Закрили дорогу — біс із нею. Вік дороги не було в Заполяр'ї і ще нехай вік не буде. Але ж рибу, рибу ловити навіщо покинули? Риба — не дорога, вона завжди і всім потрібна.

Настав, не змусив себе довго чекати перший морозець, прибив інеєм комарню, посік дрібну траву, на світ випросталася всяка колюча рослинність з волохатим насінням, стала смітити на землю пухом, на кущах засвітилося листя, до червоного обпало брусницю в тундрі, посипалася остання лохина, чорниця, розкисла пізня морошка, мамура зронила в купини останні дрібні ягідки, листя багна звернулося тугіше в трубочки. По озерах, на виступах і островах усипало гірчичним висипом лозняки, заклубочилися над річкою пташині зграї, витиснуті з озерних і болотяних схованок намерзаючою вранці кіркою льоду, яку вдень ламало вітром і сонцем. Начищене до білизни клаптями літніх туманів, сонце роззявкувато дивилося з висоти на тундру, огорнену короткою і дивною красою. Ясне, не облутане липкими, мокрими сітями, як озерний круглий карась, сонце ще пригрівало опівдні, нехай останнім теплом, та все ж гріло, але там, де сонцю треба замкнути денне коло, легка дрімота знемагала світило, і день у день воно поринало глибше в баговиння далеких боліт. Кимось розскубаний пташиний пух усе щільніше вкутував його, і в м'якоті пуху воно довго ніжилоса вранці і виринали майже над головою, заспане, ліниве.

Викинувши хрестовину і витягнувши сіть, рибалки сідали кожен на своє місце: мати на корму, Яким на весла. Звечора можна ще плавати в сорочці і піджаку, вночі — в тілогрійці, над ранок доводилося одягати плащ. Легенько ворущачи веслами, Яким утримував лінію наплавків сіті навскоси по слабкій течії і уявляв, як там, у глибині води, трохи помутнілій від мороку перших ночей, вийшли і пасуться на пісках, наче птахи на

ягідних галявах, косяки муксуна, чира, пеляді, омуля. Гладенькими, загостреними мордами риби тикаються в пісок, вибираючи мормиш, личинок подедка, жучка-плавунця, опалих на дно комарів, тлю, волохатих ягідних метеликів і всіляких кузьок, збитих на воду вітром і холодом. Жирує риба перед зимовим напівсонним життям. Якщо блішка, кузька, черв'ячок якийсь не захоче, щоб його з'їли, зарийється в пісок, у ріденький шар наносного мулу, риби тривожать дно хто крилом, хто хвостом, хто підриває пісок нижньою губою, як лопатою: каламуть, супісок, пропускають через зябра назад у річку, а кузька або черв'як через гармошку зябр не просочать. Пряма її дорога в ненажерливу, чутливу риб'ячу пащечку. Ще кузька лапок не склала, не примирилася з долею, ще брикається в тіснєві риб'ячого черева, а вже почалася робота травлення, виділився сік, який умить розм'якшує і розсмоктує не лише м'якопузу кузьку, але й кістку — черепашку, дрібний камінчик, словом варить риб'яче черево, як той бога-нідинський артільний казан. Касянки-варначата спересердя розкололи його камінням.

Ех-ха-ха! Ні казана, ні бригади, осінь насуває, за нею зима підкотить, вона тут прудка, не бариться в дорозі, навалиться — тримайся! Тривалість її півроку, а часом й більше, а там весна, зовсім не красна, зате голодна.

Не даючи волі тяжким думкам, Яким насильно змушував себе думати далі, про те, що відбувається не в світі, не на світлі, а у воді, під човном. Там, унизу, слідом за великою рибою, яка борознила дно річки, наче ниву — Яким бачив ниву в кіно, — тиснутья косяки тугунка, яльців, оселедців і цього дріб'язку, шпани водяної — йоржа, про якого знову ж бригадир так гарно і складно говорив: «Юшки з йоржа з'їси на копійку, а хліба розплюєш на карбованець!» Підбирає дрібнота все, що пливе слідом за густими косяками строгої, жируючої риби, і, знахабнівши, якийсь йоржик заплутається поміж чирів чи там муксунів, вихопить із губатого рота рибини в'юнка чи кузьку, і та гляне скоса на нахабу, дивись, мовляв, я терплю, терплю та й шарахну хвостом! І, буває, розсердиться поважна, косячна рибина, мотне рилом, шарпоне хвостом — хмари дрібноти тоді, збуривши водяне поле, кинуться хто куди, сипонуть на міліну, затріпотять по дучках, а їх чайки хіп-хап, хіп-хап, цап-царап! У цієї пташки гав не лови, вона насторожі вдень і вночі й завжди голодна, нутро в неї, як решето, — будь-який харч наскрізь просіюється без затримки. Щойно влетіла білим метеликом жива малявка у верескливе горло і ту ж мить випала з-під хвоста вапнистою ляпкою. «Ваших нема!» — говорили

картарі в боганідиському бараці Чайка яскравим дзьобом пір'я чистить, чепурить себе, опасисту Сварлива птаха, неспокійна, жадібна, а відлетить — порожньо без неї на річці, наче в теперішній Боганіді. Ось перестала чепуритися чайка, підвелася ча рожевих лапках, відштовхнулась, злетіла, хап рибину з води, хвору чи може пошкоджену, на поверхні полоскалася рибина; чайка — санітар, чайка річку очищає, риб'ячий рід зміцнює, видаючи слабку й заразну твар, мальків на мілинах полохає, фізкультуру їм робить, обережності навчає.

Котяться Якимові думки, котиться сіль по чистому піщаному дну. Здригнулися ряди поплавців у середній ланці сіті, застрибали поплавці, попёрнали та й потонули — велика рибина вскочила, може, осетр, може, таймень, може, й нельмище. Прийшла нельма, прийшов осетрюга чи таймень-бандюга на мілину, затесався в зграю косячних риб, штовхається, корм з-під носа вигрібає та ще й норовить схопити роззявувату рибину, яка йому по горлянци, а того й не бачить, що, поки бешкет чинив, наче блатняк у клубі, по піщаному дну, вкрадкою подзенькуючи кістяними грузилами, наповзла і сіль, і хмаркою тремтливий підбір торкнувся павутинням ниток нахабного рила. Не розуміючи, що це таке посміло заважати йому жерти й розважатися, труснув головою розбійник і відчув на зябрах петлю чарунки — одразу в паніку. Хижак любить сам хапати але щоб його ловили — йому не до душі. Хотів дременути, рвонувся з усієї дурноверхої сили. Верткий, сильний хижак, але на місці йому не розвернутися, неодмінно його вперед кине, отже, ще далі в сіль. Рвати її, шматувати противну, задушливу візьметься, забушує, завотузиться і раптом обважніє, повисне в сіті, затягуючи тятину й наплавки в глибину.

Косячна риба спокійна, некваплива, задкує перед сіттю, не перестаючи їсти, — не хочеться їй кидати багаті на корм мілини, ворущаться лінощі — зажиріла. Сіль підсікає нижньою тятивою косяк, згрібає його, наче овочі в мішок.

«Ось так! Не лови гав! Хтось когось весь час хапає і їсть!..» Боганідинська тона чотири версти. Чого тільки не передумаєш, поки пропливеш її з сітями по тихій, ледь помітній течії. І немає на цій тоні човнів, словом перекинутися ні з ким. Зосталася в Боганіді Афимія Мозглякова — стереже майно: матраци, ліжка, ковдри, невід та всякий інший інвентар. Ще Киряга-дерев'яга залишився. Чутка є, що й вони незабаром попливуть до селища Чуш. Тамтешній рибкооп прийме за актом інвентар і призначить Афимію з Кирюшкою на роботу. Що робитимуть касянки на Боганіді — важко збагнути! Мати думати так і не навчилася. Дригає он ногою за бортом, димить

цигаркою, мружаться блаженно і співає одне й те саме, про малину та про калину.

На початку вересня ненадовго, зате буйно спалахне тундра і буде суціль облита розпеченим металом — це розгориться дрібне, черстве листячко на карликовій берізці, на лохані, шелюзі. Скромним ситчиком зарядіють болота, на яких багно триматиме цупке довгасте листя до великих холодів, а потім потемніє, відм'якне тундра і одразу ж стане голо-голо, скрізь пролисина з'являться, проступить сіре каміння, сухі куці, моховиння, павутиння зіпрілої трави, лише яскравіше, полум'яніше спалахне від брусниці білий мох і згасне вже під снігом.

У передчутті недалекої зими справить скромна північна земля своє останнє в році свято, завмерши від власної краси на тиждень-півтора. А потім ніби пробно ворухне її легким вітром, видмухне іскру величезного багаття, покружляє її й погасить. Вітер набиратиме силу, загусне іскровал, затріпоче яскравий, короткий листопад по широкій землі, і в польоті, в кружлянні згасне північне листя; на землі, не догораючи, воно одразу ж охолоджується, прилипає до моху, і стає тундра подібною до неглибоко зораної бурої ріллі. Але земля ще дихає, хоч і невиразно, а все ж дихає прогрітими за літо надрами, і кілька днів кружляють над річкою, над тундрою, над усім неозорим простором запахи в'янучого літа, бродить п'яна пріль лохини та водянки, сходять гіркою оголені лозняки, і трава, обрідна, північна трава, яка не знає роси, шарудить знекровленим стебельцем, яке зжило себе на корені.

Вдалині, де береги Єнісею зависають над безоднею, все густіше сіються сутінки. Звідтіля, з півночі, з опівнічних місць напливає, сповнюючись по дорозі чавунною важкістю, довга ніч. Дивлячись у ще незімкнуті, але вже помітно зближені стулки берегів, які ціле літо двома довгими зеленими відводками вrostали в осяйне небо. Яким відчував, як усмоктує його, матір, човна, сіть із хрестовиною і все, що є навколо них, та, поки що далека ще, але все нижче й нижче нависаюча, важка хмара. Стогнали чайки, плакали гагари, збивало докупи птахів, кидало їх з місця на місце, то розсипаючи широко, то стискаючи ніби вдихом. Охоплені неспокоем птахи навівали неспокій і всьому навкруги. Ось-ось почне відгискати холодами зграї на південь, далі й далі від рідних гнізд. А поки що біля зграй стояли на пісках, високо піднявши голови, сторожові гуси, клацали м'якими лопатками дзьобів лебеді, промацуючи донний мул, вибираючи з нього їжу; по приплесках на довгих ногах за кимось ганялися безжурні, завжди метушливі й ніби хмільні кулики; розтривожено квоктала в кущах

куріпка, їй нікуди відлітати не треба, проте все одно неспокоїно. Водою кружляло комарів, метеликів, які все густіше сипалися на неї. Піна шумувала у вирвах, ковбанах, по приплесках. Тісто піни проштрикували, розривали спіднизу риби — почався хід туруханського оселедця й рідкісного вже на Єнісеї омуля. Густіше, зграями збився на кормових мілинах муксун, ближче до ям покотилися чир і сиг. Такої пори можна й треба плавати цілу добу. Але не на службі, не в конторі, не біля заводського верстата Яким з матір'ю, тож не велика біда, якщо зайву тоню не зроблять, три-чотири центнери не втягнуть — її ж ловити не переловити!

Перезирнуться між собою син з матір'ю та відразу й зрозуміють одне одного. Мати гребла веслом, повертала човна, Якимко підгрібався до бережка. «Ех, Самара-короток! Неспокійна-ай-яя я, неспокійна-ай-я, заспокій-і-ій ти ме-не-е-е...» Вибираючи на юшку рибу, наспівувала мати, і гарно в неї виходило.

Після юшки й чаю рибалки відпочивали, ніжилися на піску, біля вогника, похропуючи безжурно й смачно. Ні тобі комара, ні мошкари, ні гедзя, і сонечко ще часом порадує теплом. Яким прокидався раніше від матері, випліскував воду з човна, намагаючись не стукати веслом, підшкрібав совком сміття, заносив у човен хрестовину, гак і все, що потрібне на тоні. Пора б і сіть набирати, але жаль будити людину. Спить біля багаття мати, усміхається чогось. Знову і знову дивується хлопець із того, що ось ця жінка чи дівчина в мокрому взутті, в заправлених у халяви чоловічих штанах, поверх яких платтячко, забруднене лускою і риб'ячими тельбухами, взяла та й народила його на світ, дурня такого! Подарувала йому братів і сестер, тундру й річку, яка тихо плине в безмежність північного краю, чисте небо, сонце, яке пестить обличчя прощальним теплом, квітку, яка проштрикує землю навесні, звуки вітру, білизну снігу, зграї птахів, рибу, ягоди, кущі, Боганіду і все, що є довкола, все-все подарувала вона! Напрочуд дивно! Треба любити матір, жаліти її і, коли вона стане старенькою, не-кидати, а віддячити добром за отак. просто подароване життя...

Але матері не судилося стати старенькою. Навесні вона їздила в Плахіно, по Якіма та Касянку, одержувала гроші в колгоспі, розважалася в клубі після зборів, ховалася на березі з чоловіками. Влітку вона потай випила з консервної бляшанки чорний порох, змішаний з паяльною кислотою — так навчили її досвідчені плахінські жінки: «Семеро на лавках! Годі! Без артільного столу дай боже цих голодом не заморити,

і хто бавитиме восьмого?» І мати погоджувалася з жінками: «Звицайно, звицайно, Касянці та Якимові школу хоч кидай. Без грамоти вони на річці вічно будуть гибіти. А з грамотою Касянка вихователькою дитячого садка стане або ж на кравчиню вивчиться, Якимко замінить Кирюшку, рибним начальником поступить».

Перед тим як пити згубний напій, мати закопала в землю гнилу ногу здохлого оленя, поклала під поріг нитку з голкою, а випивши мішанину, полежала на тапчані, пошепки повторюючи: «Пом'яни, господи, сини едемські в дні Іерусалимові глаголили: знемагайте до кінця його»,— цим словам її теж плахінські жінки навчили, але вона їх не змогла всі запам'ятати, і грамотна Касянка записала примовку на папері і, де мати забувала, допомагала їй по записаному.

Дитина, числом восьма, з матері вийшла. Яка вона була, куди і як вийшла — ніхто не бачив. Мати пожила сумирно скількись там днів, потім, ніби проганяючи від себе горе, труснула головою: «Ні-і-сьо-ого!» — і перший час, як і раніше, жартувала, над діворою посміювалася, тютюнець посмалювала, але все начебто до себе прислухалася, і тінь вічного, північного суму тьмяніла в п'ятмі глибоко затаєного страху, і все частіше мати хапалася за попереk і, завмерши, питала: «Ой сьо з це таке зі мною?..»

За літо мати ослабла, зігнулася, стала клишава, як стара ведмедиха, рум'янець давно згас на її щоках, очі затяглися риб'ячим слизом, на вітрі з очей текло, і біла паморозь насихала, кришилась з кутиків очних ямок, що весь час тремтіли. «Нись-о-го, минеться!» — запевняла вона себе й дівтору, але вже не усміхалася при цьому, і голос її був кволий і погляд згаслий. Покинула вона курити тютюнець, перестала співати, згодом і розмовляти, їла з великим зусиллям, слабнучи на очах. Набираючи сіль, вона раптом закусувала губу до крові, впускала тятиву, навалювалася на гостро затесану кокору носа човна животом і щось видавлювала з нього. Обличчя її чорне, очі її, що запали не в очниці, а немов у викурені люльки, вилізли назовні і з чорненьких, блискучих, світлими й великими. «І-і-і-ій!» — вищала мати. Діти, дивлячись на неї, кричали із сльозами: «Матусю, не треба! Матусю, не треба!»

Подолавши щось у собі, зламавшись у попереку, мати повзла на корму човна, брала весло і, поки пливли до тоні, вила самотньо й жахливо: «О-о-ой! О-о-о-о-ой!..» Але страшнішим від завивання було, коли мати намагалася згадати замовляння, ворушила згризеними до крові губами: «Утверди і зміцни...

як на тій сироматерній землі, у якої немає ні хвороби, ні ломоти, ні пухлини... О-о-ой! — сотвори, відчини... зміцни жили, кісточки, біле тіло... О-о-ой! Не мозу, Якимку! Не мозу більсе! Со з ти дивисся, синосок? Допомози своїй мамосці, ради поха!»

Виснажлива погода дощами, сніговою мокротою відокремила двох рибалок від усїєї землі та людей, клич — не докличешся, гукай — не догукаєшся! Загублені в безбережжі підліток і хвора жінка, що скалічила себе, привидами тулилися в човні — один на веслах, другий — на кормі. Яким скрізь за чоловіка, він і під грузила, під нижню, важку тятиву ставав, сіті на вішала тягав, він і рибу вивантажував, він і човна на мотуззі з тоні до хатини підіймав, до того наробився, змок, простудився, що все в ньому гумово чвакало, хрускотіло. Зморено, непіддатливо вибирав двостінну, з великими вічками, сажнів на сто сіть, риба в яку плуталась уловисто, але не було вже від цього радості, лише біль у руках, зведених холодом і порепаних від мокречі, та тупа тривога на серці: «Що буде далі? Що?»

І тривогу, і всякий біль намагалися заглушувати спиртом. Спочатку питвом витискало сльози з очей, пропікало від горла до кишок, розривало на шмаття живіт, але що вдієш, треба грітися, щоб працювати. Втягнувся, звук до спирту Яким, а в матері питво почало вилитися назад, вона вражено витирала підборіддя, дивилася на руку, на паруючий, побілілий від спирту дощовик і пригнічено, розгублено втуплювала очі в сина, про щось запитувала поглядом.

Яким сердито, як йому здавалося, а насправді з жахом відвернувшись, зморгував на вітер. Нічим він не міг зарадити матері. Треба було працювати, ловити рибу, плану вони не добрали. Що одержать після путини? Скільки? Чим годувати сім'ю? В що одягати? Невже загинути їм усім у здичавілому селищі Боганіді, на безлюдному, бездорожному березі? Роздратування і жаль, відчай і тривога мучили хлопця, хотілося іноді виматюкатися по-чоловічому: «Ну що? — сказати матері.— Гуляти, танцювати і діток робити добре було? А що тепер ось нам робити?!»

Хвора, загострено все відчуваючи, перетворившись із підлітка в стару бабу, мати намагалася спокутувати провини терпінням і старанністю в роботі. Тримаючись за борт човна, вона пробивалася до підтоварника, стояла над сіттю в дощовику, в мокрих виступцях, закусивши в губах плач і стогін, механічно перебирала тятиву. Але вистачало її вже ненадовго, вона часто впускала підбір або переставала рухати руками, ніби заснувши над сіттю, і тоді «старсий» всаджував у неї

лютий погляд і не погляд, прямо сказати, острогу. Вона підхоплювала сіть, метушливо перебирала руками, але рибу виймати з мокрих вічок уже не могла, не гнулися пальці і поперек не гнувся, бо як нахилиться — голова її перетягне, і вона уткнеться носом у мокрий, ворухкий від риби ворох сіті, причаїться, ніби, грається, проте очі під лоб зачочуються, і все шепочуть, відмолюють біду покусані в клапті губи: «На буйному серці, на кістках ніякої хвороби, ні крові, ні рани... Як же боляче мені, ой-йо-йо-ой!.. Єдине архангельське джерело мене... твоя... спаси, господи, спаси і помилуй, хоросенький ти мі-йй!..»

— Со молитис язиком, невіруюча? — сердився Яким і одразу ж угамовував себе. — Господь, він російський, а в тебе мати долганка!

— Пох один, синоску, казали зінки, — покірливо відповідала мати, потупивши обпечені стражданням очі. І хоч не до кінця, хоч віддалено, до хлопчини доходило: щоб матері вижити, треба їй у щось вірити, надіятися на допомогу. Вона звикла до постійної допомоги від людей, але люди роз'їхалися з Боганіди, і нікуди було подітися, треба турбувати бога, та дуже, мабуть, завинила перед ним мати, багато нагрішила, і бог не повертався до неї милосердним обличчям.

Настав день, коли мати не змогла вийти на тоню, звалилася зовсім. І тоді, жахливо матюкаючись і тремтячи від гніву, старший загнав до човна двох братів-хлопчисьок — жерти рибу можуть, отже, і ловити її здатні.

За господиню і сиділку в хатині залишилася Касянка, яка так змарніла, що ніби наскрізь світилася під шкірою кожна в ній кісточка. Від недосипання, від непосильної роботи в неї паморочилася голова, йшла кров з носа і, як у дорослих спрацьованих жінок, крутило руки. Яким знав, що й невгомонна Касянка ось-ось занедужає, і тоді всім пропадати.

Назустріч уже відлітаючим табунам птахів прибув з верхів'їв катер, на ньому припливла за інвентарем-майном Афимія Мозглячиха, перевідала касянок, оглянула матір, що шепотіла, марячи: «Ніякої хвороби... джерело єдине... ні рани, ні ломоти...» — і похитала головою:

— Відгулялася, дівко. Смертельні в тебе джерела відкрилися. До лікарні конче треба, — і повезла матір на катері зворотним ходом, сказавши, що за рештою касянок приїдуть із колгоспу.

Вже як настала шуга, обстановочний пароплав «Бідовий» збирав з річки бакени, виключав перевалки і звично причалив до Боганіди — за рибою, думали касянки. Але по крутому, слизькому трапу, тримаючись за дерев'яні ребра, задом уперед

спускався чоловік з такою знайомою, засмальцьованою до чорноти дерев'яною, і, коли опинився на березі, загірб, наскільки його рук вистачило, дітей і, тицяючись голим, мокрим обличчям у шорстковолосі голови, повторював, давлячись слізьми: «Сирітоньки ви, сирітоньки!» — від горя, від вина чи від застуди голос Киряги-дерев'яги осип і чути було тільки: си-си-си, тож дітлахи й не розібрали, що він говорив і чого плакав.

Швиденько скидали касянок на «Бідовий». Радісно їм було кудись пливти із запустілої Боганіди, ганяли по палубі, гралися, сміялися. Яким із Касянкою хоч і втихомирювали дітей, намагаючись перейнятися горем, але в них теж нічого не виходило — звикли жити без горя й не зазирати вперед, та й слово «смерть» не в'язалося з їхньою матір'ю, неможливо було повірити, що ось була вона, їхня мати, і чомусь, якось її не стало. Така людина, як їхня мати, може уявлятися лише живою.

Киряга-дерев'яга повіз Касянку до ремісничого — вчитися будинки мазати, білити і фарбувати. Решту касянок сільрада із Плахіна відіслала літаком до енісейського дитбудинку. Тільки Яким затримався, плакаючи мрію прилаштуватися на славний пароплав «Бідовий».

Зиму він перебув у міському інтернаті, на казенному утриманні, вчився с'як-так, більше часу проводив не в школі, а в затоні, добровільно й безкорисливо допомагаючи виморожувати і ремонтувати «Бідового», прецікаву історію якого, а також його норів і все суворе й непримітне на вигляд судно досконало вивчив. За працьовитість, за відданість річкової справі команда полюбила підлітка, і він без «Бідового», який з ранньої весни й до осені виконував головне на річці завдання, вже не мислив свого життя.

Прямо слідом за льодоходом, пом'яте, пожолоблене, бите, потерте суденце безстрашно сунуло річкою на північ, засвідчуючи сигнальні щити на берегах, смітячи по воді червоними й білими бакенями, і поки «Бідовий» не виконає цієї роботи, ніякої дороги по річці не було та й бути не могло. Борсаючись у кризі, останнім покидав річку «Бідовий», збираючи уже пошарпані, штормами побиті бакени з облупленою за літо фарбою, і, трапляючись, не встигав утекти в затон, умерзав де-небудь у необжитому місці в кригу, однак пароплавні люди не полишали рідне судно, викопували на березі землянки, стерегли «Бідового», виморожували з криги, наводили на ньому марафет, який тільки могли, підновлювали назву і рубку фарбою, начищали рупор, машину, кермо, приміщення, піднімали пароплав на дерев'яні котки і за допомогою пароплавних лебідок, наче бика на налігачі, зтягали його у відбійне місце

або в затоку, або в неходову протоку, одне слово, туди, де не роздушить судно льодоходом.

Найбільшим начальником по шляховій обстановці на «Бідовому» був Парамон Парамонович Олсуф'єв, чоловік зовсім неприступної значущості і такої зовнішності, що посилати його працювати на інші судна, особливо на пасажирські, було неможливо — він би всіх пасажирів розполохав своїм виглядом і особливо голосом. До нього й приткнула команда підлітка, зарані, між іншим вирішивши його долю, але щоб Парамон Парамонович піддав новачка «екзаменту», якому кожного з них він колись неодмінно піддавав.

— Що ти можеш, людино? — викотивши очі з-під брів, наче дулі з рукавиць-кошлаток, проскреготів грізний начальник.

— Все мозу! — пискнув Якимко, мимоволі повторивши хвастощі Киряги-дерев'яги і ще більше зніяковівши від цього.

Кривлячи міневу губу, Парамон Парамонович видихнув повітря, наче пароплавний котел.

— Ха! — і тицьнув пальцем у газові балони, що лежали штабелями на березі. Яким здогадався: штуку цю йому треба нести на «Бідовий». Нести то й нести. Він підставив праве плече. Пароплавні люди, ховаючи сміх, опустили балон на шістдесят п'ять кіло на парубійка і кинули всі роботу, чекаючи розваги.

Яким ішов по трапу, з подивом, потім із жахом відчуваючи, що балон з кожним кроком стає важчим, давить його дужче, і чомусь червоніє небо, річка, сонце, пароплав «Бідовий», люди червоними кониками підстрибують, силлються в червону річку...

На середині трапу Якіма стало хилити в червоно зяючу безодню, і лише свідомість відповідальності, страх за штурковину, яку він ніс, фарбовану, з блискучим вентиляем, з картинкою, де зображено пожежу — дорога, певно! — тримали його на ногах, якщо падати, то разом, не можна ж утопити таку красиву, дорогу річ — за неї з начальника, Парамона Парамоновича, спитають... Десь уже в польоті, в повітрі Якіма підхопили, поставили на ноги. І коли розсіялася червона хмара, побачив людей, що заливалися від сміху, і себе в обнімку з балоном.

Запам'ятай: усе може тільки сам господь бог! — почально піднявши палець, рокотав страшенно задоволений начальник. — А що, гинучи, балона не випустив — свідчення на твою користь.

З поблажливих слів і з тону Парамона Парамоновича Яким зрозумів, що справи його нібито складаються сприятливо, надія, що ледь жевріла в ньому, міцніла, а коли дружина начальника,

така ж огрядна, пишна, тільки волоссям світліша, нагодувала хлопчину пирогом з рибою і, слухаючи про його життя, жаліливо шморгала носом, зовсім не схожим на чоловікову «дулю»: «Який жах! Це ж який жах!» — Яким зовсім повірив: іспит він склав і на «Бідовому» залишився.

Не учнем, не салагою — повноправним робітником узяли Якіма в обстановочну команду, і зарплату одержував зі всіма нарівні. Щоб не самотньо йому було серед дорослих і не хався він за непосильну роботу, що Яким весь час намагався робити, з колишнього життя в Боганіді знаючи: хліб треба відпрацьовувати хребтом, Парамон Парамонович прийняв ще одного підлітка, і ніде, ні в чому, ні в колективному харчуванні, ні в преміях, ні в якому іншому постачанні їх не обминав, окрім випивки.

Сам Парамон Парамонович добряче випивав і після запою спокотував застарілу провину перед людством повчальною розмовою про свій «згубний» приклад, викривав себе, картав: «Я б зараз, юнаки-товариші, з моїм розумом і досвідом де був?» — Парамон Парамонович надовго поринав у мовчання, виразно дивився вгору і, скокуючись звідти, занепадав духом. — Горлянка моя хижа всю мою кар'єру проковтнула!..» Намагаючись вплинути на підлітків, застерегти їх від поганих звичок, начальник не шкодував грошей на культуру, постійно оновлював суднову бібліотеку, при першій можливості відпускав їх з борту на танці і в кіно.

В пониззі Єнісею і влітку бувають затяжні, дикі шторми, що вже казати про осінь? Січе снігом, хлюпає водою через борт, а зігрів, як і на боганідинській тоні, лише один — спирт'яга. Та й на березі не знали хлопці, куди подіти час і гроші. Харчування майже безкоштовне, риби, дичини, ягід на борту завжди навалом, а вже дружби, злагоди в роботі і відпочинку — хоч відбавляй. На всю котушку розкрутять душу спраглі за сушею річковики. Дівчата звідкись візьмуться. В шістнадцять років оскоромився Якимко, а оскоромившись, згадав, як мати насварялася на нього пальцем, мружачи смоляні очиці: «Весь у мене вдався!..»

Боганіда, Боганіда! Не переболіла вона, пам'яталася добре, погане все забулося, та й чи було воно, оте погане, — нема з чим порівнювати. Одного разу пропливали Боганіду вдень. На пустельному, залізаному хвилями березі ані слідочка. Обрідними кущиками, шерстю травички і моху-волоссянця зрісся з тундрою рідний берег. Угрузли в землю хатини селища, лиха, могильна трава на них поросла, чорнобилем зветься. Звідкись занесло пух зніжу й чіпке насіння кропиви, які тут ніколи не росли, сіно, мабуть, на баржі возили, от і залишилося насіння, лежало, поки не

дочекалося запустіння. Крайня хатина, в який виріс Яким, жили його брати, сестрички й мати, зникла — навесні її знесло льодоходом, заволокло піском яму, а прілу трухлявину розтягло по лозняку. Артільний барак проламався в спині, хруснув кістяком, спав, видавивши вікна, наїжачившись уламками тесу; за випалою стіною барака, захарашена балками, біліла піч. У будці Мозглячихи пістрява штукатурка оголила під собою ромбиками набиту дражку. Не від хляпаючого толю, не від двох стовпів турніка, не від мотлоху і трав'яної імлі, а від упертої білизни печі, яка все ще не здавалася, хоча була покинута, защеміло серце в Якіма. І ще коли побачив будку — непомітна, сором'язливо схована раніше, тепер виперлася вона перед очі, ставши головною спорудою, і на неї, здалека видну, прямували судна. Над руїнами барака стійко стирчав пароплавний свисток, що правив за антену, волоссям сплуталися, лопотіли на вітрі обривки проводів; у піску видно два пеньки від артільного стола, і на них, підібгавши лапку, стояли мовчазно дві чайки. Трошки вище в кучері сизої травички, що зветься рідодід, лемешем врізався іржавий уламок чавунного казана.

Усі ці дрібниці Яким помічав мимохідь. Він не відривав, не міг відірвати очей від печі, що білим екраном миготіла в глибині порожнього барака, і бачив картинки недавнього дитинства. Тут, на цьому березі, од весни до зими копошився артільний люд, полковником гримів Кирига-дерев'яга, вчилася життю й пісням білява Касянка, варилася юшка в бригадному казані, за довгим дощаним столом день у день, рік у рік панувала артільна справа і слово, і за спинами дорослих, працьовитих людей, неначе в затишку теплого барака, виростали саморобні касянки й усі інші діти. На білій печі, яку використовували замість екрана, худий чоловік підкрадався вбивати собаку Біле Ікло, і мати не витримала: «Ви сьо з це, цоловіки, дивитесь?!» — закричала й кинулася боронити собаку. Але мати, певна річ, дитиною завжди була. Гульшой-ненець, дорослий чолов'яга, мисливець, приїхав оленями з-під Сопочної карги в гості, на піч-екран з ножем кинувся, побачивши ведмедя. А свято — початок путини! Хіба забудеш матір у морошковому платті, з блакитною хустинкою на плечах? Заплющ очі, і чути, як, гуркочучи мостинами підлоги, зірваними з цвяхів, відкаблучує вона, затуляючи рота хустинкою, а на хустинці пурхають голуби, і то зникає, то виринає слово «мир», і не треба ламати голову, що воно означає; мир — це артіль, бригада, мир — це мати, яка, навіть розважаючись, не забуває про дітей, блискучими очима розшукує їх, що навалом лежать на печі, підморгне їм, і хоч вони малі, їм теж хочеться скотитися з печі, затупцяти, застрибати, застукотіти мостинами,

когось обняти, стиснути, підкинути до неба — мир і працю — вічне свято життя!

Яким не хоронив матір у землю і не міг похоронити її в душі. Він потихеньку вірив, що коли-небудь причалить до берега колгоспного селища, а там, на камені, мати в морозковому платті, з лікарняним вузликом у руці, — його чекає. «Якимко ти, Якимко! — скаже. — Сьо з ти так довго плаваєш? Я вже не маю сил чекати!» — і тому у відповідь на пропозицію Парамона Парамоновича причалити в гирлі річки Боганіди, у селище навідатись — як-не-як батьківщина, на кладовищі кого перевідати, затремтів губами і тонко, з вереском закричав:

— Ніхто тут не жив! Ніхто не похований! — і, дзвякаючи, збіг по залізних східцях у машинне відділення, де він завжди ховався, коли тоскно ставало на серці.

Більше Парамон Парамонович не пропонував зупинитися біля Боганіди. Приклавши бінокль до очей, довго дивився він туди, де було і стерлося з землі селище Боганіда, розвалився, сповз із підмитого берега і барак, колоди, тес розтягла повінь по приплесках і островах, місце, де диміло димарями селище, поросло бур'яном, роззявленою пащею вниз упала жовта будка, мерзлотою виштовхнуло останні хрести на кладовищі, горбочки могил стягло докупи, зарівняло корінням кущів, і зникли обидва стовпчики від артільного столу, тільки гострий клин чавунного казана стирчав із супіску, але й за ним насипало вітрами землі, по пагорку дерлося зілля, заслоняючи собою і цей предмет.

«Та воно й правда, — голосно зітхав Парамон Парамонович Олсуф'єв, опускаючи на груди бінокль і поринаючи у безмежні роздуми. — Час зрушив людей з відстою, плывуть вони по хвилях життя, і кого куди викине, той там і укорінюється. А вже як людину зрушило з місця, зірвало з якоря, понесло, значить, нічого за сушею журитися...»

Одного разу нагадала про себе листом Касянка: «Касянкова Агафія Якимівна» — написано було на конверті. Кумедно! Побатькові взяла братове ім'я! Ну й нехай. З листа Яким дізнався: Касянка вивчилася на маляра, працює на будівництві поблизу самого міста Красноярська.

«Касянка, вона кмітлива, вона ніде не пропаде! — зрадів Яким. — А як інші брати й сестри? На кого вчать? Ким працюватимуть? Добре було б зустрітись». Бажання саянуло і одразу ж згасло, і Касянці на листа Яким не відповів — ніколи листів не писав, і часу не було, та й ніхто і ніщо йому тоді не були потрібні.

Але якийсь зміюка взяв і знову зруйнував так добре налагоджене життя Якіма — придумав цільнометалеві бакени-само-

запальнички. «Що їм там, у центрах, робити більше нічого, як турбувати й ганяти людину з місця на місце? — обурювався Яким. — То дорогу будувати припинили і Боганіди не стало, сім'я розсіялася, то на тобі — бакен поміняли!»

«Бідовий» тягав маленькі баржі з рибалками на північ, потім виходити на простори зовсім не зміг, догляду немає, став ветхим, возив уже зрідка місцевий вантаж, дійшов до вивозу заводських відходів, а то більше стояв, уткнувшись лобом у берег, як водовозна шкапа, і виходили пари з нього останні у всі дірки й щілини. Якось відвели «Бідового» на буксирі в затон, і більше він на воді не з'являвся. Чутка була, розрізали його на металолом.

Навесні, коли інший пароплав на чолі з іншою людиною пішов на пониззя Єнісею ладнати автоматичну обстановку, старого річкового бродягу Парамона Парамоновича Олсуф'єва розбив параліч. Він лежав величезною нерухомою тушею на прогнутому до підлоги лікарняному ліжку, сховавши очі в лахміття, не ворухився, не розмовляв, готувався помирати. Яким, що вже вступив на курси шоферів, приносив йому дорогий компот «Ананаси». Шанобливо посидівши біля безмовного річника, поправивши на ньому ковдру і мимохідь доторкнувшись до волохатої, слава богу, все ще теплої руки, клопець, впустивши халат, задукував з палати, кидався на подвір'я лікарні і невтішно плакав за стосом дров.

Богатирський чолові'яга все ж подолав смерть, вистояв, але все моряцьке з себе продав за безцінь на базарі, прибрався в якийсь сіренький тісний костюмчик, в кепочку, яка сплющила йому голову до все ще грізних брів, зовсім на цьому обличчі недоречних без форменого золотоколірного картуза.

Гупаючи себе кулаком у груди, Парамон Парамонович заявляв, що з води сходить він назавжди! Назавжди! На цілину поїде сади садити й овочі, а як треба, то хліб сіятиме і збиратиме, дороги моститиме, нужники чиститиме, але не скориться! Яким не зовсім розумів — кому не скориться Парамон Парамонович, але все одно такий порив зворушував: «Лю-у-у-ди-ина! Яка-а-а людина гине для флоту!»

— Ми, старі водники, ніде не загубимося! — запевняв Якіма, а може, й себе Парамон Парамонович. Яким уловлював: побоюється він відірватися від Єнісею, опори шукає. І всією душею став би опором для такої рідкісної людини Яким, та розгублювався ще більше, здавалося: там, за Єнісеєм, зовсім інша планета, і люди там інші, і ходять вони інакше, і їдять іншу їжу, і розмовляють іншою мовою.

Одне слово, хоч як було гірко Якимові, провів він Парамона Парамоновича Олсуф'єва з дружиною, яка стільки років матір'ю

йому була, на невідому, героїчну цілину, і незабаром одержав звідти листа, досить бадьорого, з деяким, правда, відтінком збентеженості, в ньому схованої. Парамон Парамонович повідомляв, що в Казахстані також є річка за назвою Иртіш. «До Єнісею, звичайно, далеко братися, однак плавати по ній можна, хоча б шкіпером на баржі...»

«От і гаразд! От і добре!» — зрозумівши, що людина влаштувалася хай на тиху, але все ж таки на річкову роботу і заспокоїлася буйним серцем, зрадів Яким, теж заспокоюючися. Сам він на той час уже працював шофером на самоскиді, зробився за одягом і звичкою щодня бігати в кіно й на танці зовсім міською людиною, проте частенько виходив і на берег річки. Літню білу ніч до ранку, бувало, просидить на траві, уткнувшись підборіддям у коліна, дивлячись у ті блакитні простори, куди текла велика річка Єнісей. Далі було багато рік, річок та озер, а ще далі — холодний океан, і на шляху до нього щовесни сходили й освічували холодну опівнічну землю квіти з дзеркальною крижинкою у віночку.

ПОМИНКИ

Того літа Яким працював у геологічному загоні на притоці Нижньої Тунгуски Єрачимо. Вважався водієм всюдихода, а взагалі слюсарював, ганяв двигок, був мотористом насосної станції, лебідчиком, заправником бурових долот, одне слово, всього й не згадаєш, ким він був і що робив. Сам про себе він скромно сказав: «На літаку, пана, ще не літав. Треба спробувати. Казуть, нісього особливого, штовхай важіль уперед, тягни назад, як поперечну пилку!..»

Допомагав Якимові в різних і необхідних у пошуковій роботі справах чи то парубок, чи то чоловік, хоч було йому вже за тридцять, і він усю північ пройшов, на ймення Петруньо.

З Петрунем ділив Яким хліб і сіль навпіл і на додачу круті матюки, які вони всаджували по черзі у всюдихід, зовсім розхитаний, розсмиканий, що працював на самій тільки нецензурній лайці і могутньому залізі. Ним, оцим рукотворним «залізним конем», Яким з Петрунем пробивали дороги в лісі, розчищали «фронти роботи», витягали загрузлі в болотах машини, один раз вертоліт із болота виволокли. Але, надірвана болотними вибоїнами і тайгою, доведена до інвалідності працюючими на ній перелітними гультяями, машина була в такому стані, що чим далі в ліс, тим частіше змовкав її бадьорий гуркіт і зупинявся її наступальний рух.

Штурхонувши «коня» в брудну гусеницю, сказавши, що це не техніка, а якийсь «справзній зах», водій з помічником ішли вимагати розрахунок. «Договір уклали? Грошкики пропили? Отож-то», — ніякого розрахунку їм не давали.

Яким тремтячим голосом кричав: «Йо-ка-ле-ме-не! Йо-ка-ле-ме-не! Як це так, розумієс?» Петруньо рвав на собі сорочку, наступав татуйованими грудьми на начальство, запевняючи, що він нікого і нічого не боїться, тому що всю північ і плюс Колиму освоїв, але зламаний ними не був. І взагалі судом його не залякаєш: після суду його пошлють ішачити також в експедицію, тільки в іншу, де керівники повороткіші, у них не загуляєшся, і призначать його на машину, може, навіть на нову, якщо немає машин, він кіномеханіком стане, а не кіномеханіком, то бурильником, а не бурильником, то колектором, а не колектором, то стропальником, а не стропальником, то лебідчиком, а не лебідчиком, то...

На «ура» Петруня не взяти і не перекричати — це знали всі керівники і тому давили головним чином на Якіма, який судів побоювався, ніколи і ні за що не притягався, в буцегарнях не сидів. А начальство всяке він шанував і жалів. Кінчалось тим, що Яким хапався за голову, вигукував: «Повішуся!» — повертався до «коня», щоб працею і винахідливістю вдихнути в його холодне залізне черево життя й повести за собою новими трасами та дорогами бойовий загін розвідників земних і всяких інших надр. Петруньо лаявся на всю Євенкію, звинувачуючи Якіма в безхарактерності, запевняв, що при такій поведінці він довго на цьому бурхливому світі не протягне, але напарника не кидав, розуміючи, що тут, на Єрачимо, вони як передовий загін на війні — один одного зраджувати не мають права.

...Стомившись від лайки, криків, проклять, копирсалися водій з помічником у машині, мирно вже мугикаючи старовинну пісню тутешнього походження: «Ой мчиться, мчиться скорий поїзд по Туруханському шляху», і несподівано почули хлюпіт, чалапання, сопіння, підвели голови і завмерли: сажнів за двісті, не більше, стояв у річці лось, жував водяне коріння, і з його м'яких губищ, із шерсті, висюльками витягнутої, і зі всієї вигнутої, горбоносої морди капотіла вода, неохайно вивалювалися об'їдки.

Яким упав на черево і поповз до табору — там у нього рушниця, розхитана, небезпечна на вигляд, але ще здатна стріляти. Розвідники надр, дізнавшись, у чому річ, кинулися було повним складом за Якимом — підупали на концентратах, консервованому борщі й кільках в томаті, жадали м'яса, а ще більше видовищ. Яким наказав бойовому загону, що складався переважно

недавно звільненого елемента, лягати на землю і не дихати. Лише Петруневі не міг відмовити Яким у задоволенні подивитися, як це він, його, так би мовити, безпосередній начальник, друг і товариш по бойовому екіпажу, буде скрадатися й валити звіра.

Слід сказати, що життя звіра, зокрема лося, в порівнянні з тринадцятим роком у тутешніх краях зовсім не змінилося. На Калужському або Рязанському шосе добродушна звірина могла собі дозволити вештатися, намагаючись забучати рогами «Запорожця» чи якусь іншу машину, або ж заходити в населені пункти й чинити там безладдя на радість дітям і місцевим газетяркам, котрі одразу ж відобразять пригоду, розписуючи, як домогосподарка Єпистима Агафонівна мітлою виганяла з двору лісового велетня, який намагався зжертити корм її власної кози.

У віддалених краях, подібних до Туруханського чи Євенкійського, лося ганяють, як зайця, намагаючись використати його собі на приварок і на корм собакам, часом на продаж і пропій. Тому лосі в тутешній тайзі геть усі із старорежимними манерами, найбільше покладаються на слух, нюх та прудкі ноги, а не на охоронні грамоти.

Останніми роками спокій лося порушився, щоправда, не лише на околицях країни, по непролазних і бездоглядних хащах, скрізь порушився, включаючи і ліси пристолічні. Все тут законно, все зразково організовано. Заздалегідь дістаються ліцензії, заздалегідь визначається район, де не тільки водиться звір, що зветься лосем, але й худобинка, що зветься єгер, ласа на дармову випивку, столічні сигаретки й свіженькі анекдотики. Зовнішність і суть такого холюя, як відомо, визначив ще Некрасов, і він за суттю своєю не змінився, став лише спритнішим і нахабнішим. «За стільцем у найсвітлішого, у князя Переметьєва я сорок років стояв. З французьким найкращим трюфелем тарілки лизав, напої іноземні із чарок допивав...»

Чесного єгеря, який шанув себе, для мисливських набігів, як правило, не беруть. Він з ганьбою прожене з лісу хоч яку високу особу, якщо вона задля розваги проливає кров, нехай і звірячу.

На трьох-чотирьох «газиках» прибувають озброєні до зубів любителі гострих відчуттів — мисливцями їх назвати не можна, щоб не замарати гарне давнє російське слово, а на узліссі вже й стіжок витоптано, багаттячко розкладено, чайок якоюсь рідкісною корисною травичкою (найчастіше звичайними малиновими гілочками) заправлено. «Ох і чайок же, чайок! — цмокають приїжджі. — А повітря! А сніг! Хіба в місті побачиш такий білий? «Ех -ха-ха, дихнеш морозцем, природою нами

лується, й так стисне серце, так потягне повернутись до рідного селянського ганку, зажити здоровим, трудовим життям — «Спра-авді, і не кажіть! Рідна земля,— вона сильніша від будь-якого магніту!..» — «Та що там казати? Ще Пушкін, а він життя таки розумів, геній був, чітко і впевнено висловився: «Хоча зруйнованому тілу байдуже де зотліти»...— але точно не пригадую, забулося, ну, загалом, думка така, що на рідній землі і спочивати приємніше!..»

Оці словесні баляндраси — своєрідна лірична розминка відпочинку душі перед справжнім, небезпечним і захоплюючим ділом. Для бадьорості духу і зігріву випили по чарці, егереві склянку подали. Вихилив він за одним духом, облизався пособачому, в очі заглядає, тільки що хвоста немає, а то авиляв би.

— Потім, потім! — махають на нього руками недбало. Нацмулишся і все зіпсуєш!

Егер удає із себе ображеного, в претензію вдається він же, мовляв, своє діло і обов'язок досконало знає, до нього і поважніші особи заїздили, але таких образ йому не чинили і авторитету не підривали. І покотить хвацько на лижах егер до засніжених чагарів, де дримає вислогубий лось із табунцем. Зморені чайком і чаркою наїжджі стрільці декотрі на лабази позабиралися, декотрі на номери стали.

І застогнав, заулююкав тихий зимовий ліс, червоною іскрою з гуцавини ялинників, майнула сойка, заець, переляк через галявіну дременув, сороки затріскотіли, кухня з пробудженого лісу посипалася, звіробої клацнули затворами багатозарядних карабінів з оптичними прицілами, підібралися тілом, напружилися зором. Гамір і вигуки долинають із ображеного дикою матірщиною незаймано чистого лісу, і ось на галявіну, важко пірнаючи в сніг, погойдуючи горбом, вискочив сполоханий відбитий від табуна, зацькований, приголомшений звір і став, поводячи спітнілими боками, не знаючи куди бігти, що робити, величезний, незграбний, беззахисний, перейнятий було довірою до людини за десятки охоронних років і знову людиною зраджений. Мокримі поршнями ніздрів лось втягував хапав повітря зі всіх кінців овівало його запахами, яких серед охайни звірів не буває,— перегорілої горілки, бензину, цини тютюну, цибулі. І завмер приречено лось — так огидно, так жахливо пропахлий звір нікого й нічого жаліти не здатний ні лісу, ні тварин, ні себе. Ні сховатися від нього, ні відмо... давно вже він відкритого бою в лісі не приймає, б'є тільки з-за рогу, б'є на безпечній відстані. Втрачено в ньому почуття благородства, і справедливості до природи, зажирі... все в... від... ності в розумовій перевазі над нею.

Постріли! Безглузді, гарячково-поквапливі, щоб вихвалитися один перед одним, і нарешті один, не найбоягузливіший і не найпідліший, постріл ударив кулею у велике серце тварини, розшматував його. Звір з болісною полегкістю впав на кістяві коліна, немовби молячись землі чи заклинаючи її, і вже з колін важко й незграбно перекинувся, збив скульптурно виліпленим, акуратним копитом, в розколинах якого застряг жовтий мох, вихор снігу, хрипким диханням червоно забризкав білу галявину, мучачись, вибив яму до коріння, до осіннього листа й травиці.

Скочуються з лабазів звіробої, біжать по снігу, галасуючи, захекуючись і завершуючи якийсь, ними самими визначений ритуал або вгамовуючи капосну жадоху крові, розряджають упритул рушницю в повалену тварину.

..Одначе захопивсь я, та ще в такий відповідальний момент, коли молодий і дуже азартний чоловіча, обдираючи коліна і лікті об коріння та вивертні, порвавши комбінезон і розпанавши кишеню куртки, рухається до мети, щоб добути лось на харч людям, що виконували таку важку роботу.

Виглянувши з-за свого роззубоного, роздгнубоного «сталевого коня», його бойовий екіпаж виявив, що лось не чекав їх, на місці не стояв. Він брів річкою, жер траву, і з усього видно було, думав податися на підводний острівець, що аж кишів дрібнотою — гальянами. Геологи іноді забредали туди, підбирали сорочкою чи рушником дрібноту локшину, варили її, намагаючись урізноманітнити страву і розширювати «розблюдівку» — так у загоні кепкували зі свого меню. Трава на острівку росла квола, від каламуті брудна, кошлата. Лось перестане жирувати, подасться на свіжу рибу, а чого доброго й вибереться на берег і подасться «додому» — що йому, великому, вільному, іди куди хочеш, а ти ось спробуй знайди його в такому широкому місці, в такій сахараченій, засміченій тайзі, поспіль забитій буреломом, хмизом і веретям.

Яким пішов стрибками від дерева до дерева Петруньо за ним, але Яким посувався тихо, заздалегідь прицілившись оком, куди поставити ногу, а Петруньо хоча й намагався бути тихше води, нижче трави, приборкати в собі шуми, затамувати подих, не тріщати гіллям, не міг не розкашлятися, не виходило, та й годі. Це ж бо завжди так, коли щосили стараєшся не закашляти, то неодмінно закашляєш і здіймеш гамір. Яким вирішив насваритися на Петруня кулаком, обернувся — і трохи ноги його не підламалися: соратник його невпізнанно змінився: волосся настобурчилося, пика, чорна від мазуту, горіла сухотним вогнем, пристрастю палало обличчя, допікало очі, які блищали нещадним і водночас переляканим полум'ям. І збагнув Яким: Петруньо

хоча й відбував двічі срок за буйні справи, насправді чоловік несміливий, можливо, навіть добрий, однак звивисті шляхи життя все далі вели його від доброчесності.

Придушено вибухавши кашель у долоні, Петруньо запитально зиркнув на напарника і покрався, як йому здавалося, по-котячому обережно. Проте в міру наближення до мети зовсім перестав володіти почуттями, спалахував сам у собі, ніздрі його гучно сопли, пересохлий рот пікав чимось — гикалося від перенапруження.

Яким жестом наказав Петруневі зупинитися — нікуди вже він не годився. Ковтнувши слину, Петруньо згідливо кивнув головою і впав під дерево на мох. Яким встиг ще мигцем подумати: не втерпить же, ідол, слідом потягнеться! Але було йому в ту мить не до напарника. Перевівши всю увагу на звіра, не зводячи очей з лося, він котився на спині по сипкій кручі на берег, підібрався рачки до приплеску і засів у вербовому корчі, з якого стирчали пучки лозин.

Стоячи серед річки, лось підвів голову, підозріливо вслухувався, дихав глибоко, і річка теж ніби дихала: стиснуться боки — спадає черево, і з-під нього з дзюркотінням стече вода, набухне тіло звіра, розідметься — і вода обтікає цівочками волохату тушу, лоскоче в пахах, обпрядає груди, охолоджує м'язи під шерстю. Губа в лося відвисла, очі притомлені, але вуха стоять топірцем, пильнують. Здригнулися, повернулися раковинами туди-сюди і знову замерли. Жоден м'яз звіра не ворухиться, око не зморгне, губа підібралася, дослухається лось до чогось.

Для певності треба було ще підкрастися до звіра хоч сажнів на п'ять — дуже запущена, розхитана рушниця, той же Петруньо бігав п'яний за людьми, бажаючи порішити когось чи налякати, але його начальник — «зух» тертий, задалегідь сховавав патрони, і Петруньо спересердя садонув прикладом об стовбур дерева. Яка ж рушниця витримає таке ставлення? Нехай навіть і вітчизняна, таська, з усього, як кажуть, дерева і заліза зроблена.

Вгорі зашурхотіло, покотилися грудочки, потік струмочком пісок, стягуючи сірі клаптики моху. «Петруньо, тухтій, скрадається! Наполохає звіра...» Яким звів курки, підняв рушницю до плеча, шукаючи мушкою ліву лопатку лося, під якою, темна від мокроти, ворушилася западина шкури, ніби втягуючись усередину і ту ж мить здуваючись тугим горбочком — міцно, рівно працювало звірине серце. Затамувавши подих, готовий через секунду натиснути на спуск, Яким здригнувся, відхитнувся **тому**, що згори, наче з піднебесся, звалився на нього крик і не **крик**, а якийсь надтріснутий звук, ніби вздовж розпанахало

блискавкою дерево, і водночас це був крик, сирий, розплющений жахом. Не слухом, ні, скоріше підсвідомістю Яким уловив, а потім уже зрозумів — кричала людина, і так вона могла кричати, коли її придавлює на смерть деревом або чимось важеним, і сам крик теж роздавлюється, переходить у надривне хрипіння не хрипіння, крехтання не крехтання, стогін не стогін, а щось таке стражденне, немов самою глибиною нутроців вивергнуте.

Вискочивши з лознякових хащів, Яким устиг іще з жалем помітити, як, збиваючи перед собою воду, пароплавом пер по річці лось до невеличкого острівка, в смородину, що кошлато клубочилася на торф'яній галявині, і далі, в гущавину заростів черемхи.

Не опускаючи курків, з прилиплими до скоб рушниці пальцями, Яким вискочив на яр, в обрідну попелясто-імлісту низу порість, непривітно кошлату від сирих корост, сучковату, ніби підгорілу, ледь-ледь підсвічену низу мохами. В ялиннику він угледів патлатого чоловічка — той копошився, щось копав і закидав хмизом. На чоловічкові не було взуття, весь він люто настовбурчений і водночас квапливо-діловитий — щось по-тайне, нечисте було в його роботі. «Біженець! Кримінальник! На Петруня напав...» — Яким ступив за дерево, не зводячи очей з чоловічка, щоб із схову націлитися на нього з рушниці: «Руки вгору!» — а далі вже що вийде, може, й стріляти доведеться... Нога, обережно намагаючи піддатливий мох, доторкнулась до чогось округлого, ковзкого і сама по собі відскочила, злякалася, і, перш ніж Яким глянув униз, ноги відкинули й понесли його бозна-куди — на білому моху, свіжо обляпаному червоними патьоками, лежала голова людини з перекошеним ротом і видавленим оком.

«I-i-i!..» — замість крику видихувалося гикання з Якимового горла, але й цей звук урвався — повернувшись, чоловічок виявився ведмедем, задастим, міцним, із слиняво вишкіреним жовто-липким ротом. Прикопана, закидана хмизом здобич ще забарвлювала кров'ю мох, і по знайомій мазутній спецівіці Яким розпізнав: ведмідь закопував пом'ятій, обезголовлений труп.

Вони дивилися один на одного невідривно — звір і людина. І по глибоко схованому, але зосередженому відсвіту звірячого розуму, що пробивався через довгасті, важким черепом здавлені очі, Яким здогадався: звір розуміє, що накоїв, знає, яку спостигне за це кару, і, щоб урятувати себе, він повинен знову напасти або втекти, схватися. Втекти не можна — людина тримає рушницю, і його, звіра, страх лише поверне людину до тьми, додасть їй смливості. Поки не отямилася людина, поки вона приголом-

шена, треба нагнати їй ще більше страху, а тоді вдарити, звалити. «Р-р-рах!» — викотив звір з утроби застрашливий рокіт. Але людина не зійшла з місця, не затулилася руками, не відкинула рушницю, вона раптом заверещала:

— Фасист! Фасист! — і, поперхнувшись своїм же криком, хрипло і аж стомлено запитала: — Що ж ти наробив?

Звір чекав крику такого, що він заgrimить по всьому лісу, і від цього крику, в якому воедино змішані жах і відчай видадуть страх, зламаність, в ньому прокинеться відвага, люта злість. Але слова, навіть не самі слова, а тон їхній, глибокий біль, у них закладений, приголомшили його, він на мить охолов, здіблена шерсть опала, пригладилася, щось у ньому шакаліне, капосне з'явилося — саме час повернути, утекти, але звір уже мовчки, невідворотно котився до людини. Лють, що розгоралася в ньому, передчуття сутички й крові згуслим вогнем обпалювали звіряче нутро, засліплювали розум, спружинювали м'язи. На загривку і на хребті звіра знову здібилася рудувато-жовта шерсть. Ведмідь став навальнішим і хижішим від упевненого, паралізуючого рику, що переходив у загрозливий переможний рев.

Яким виставив рушницю, немов загороджуючись нею, і, німіючи тілом і розумом, з подивом збагнув, що в цього, нібито величезного, найжаченого звіра нікуди стріляти! Нікуди! Лоб, у який так часто всаджують кулі писаки, вузький і похилий — куля зрикошетить від лоба, якщо не влучити посередині. Морда в звіра вузька, з чорним хрюкалом, але цією, донизу опущеною мордою і вузьким лобом ведмідь зумів закрити груди. Біля морди, вище неї, пружно каталися, кидали звіра вперед могутні, ніби напрямки з'єднані з тілом лапи, що прикривали боки, і лише горб із здібленою шерстю та по-котячому хижо вигнута спина доступні для кулі, та якщо не влучиш у хребет, ту ж мить будеш збитий, зім'ятий, розчавлений...

Рвучи м'які, невіддатливі пута, що зв'язували руки й ноги, переборюючи себе, Яким ступив за дерево, знову потрапив ногою в голову і знову відскочив звідти, мимохіть відгадавши: тут, за деревом, ведмідь чигав на лося, але набрів Петруньо, сам набрів, нагодився...

«Давай, давай!» — ніби підбадьорюючи звіра, Яким ступив назустріч. Звір одразу пригальмував, осів на товстий зад — він не готовий був до нападу людини, — він бачив, точно бачив: людина хотіла відступити, сховатися за дерево, людина боялася, вона маленька на зріст, клишава, безбарвна, як болотяна сиріжка, а звір кошлатий, здіблений, відважний, лютий. І ось людина раптом поперла на нього, на господаря тайги, і звір не витримав, загальмувався, осів, хапонував чогось ротом, лапами, і

ту ж мить пружно викинувся догори, сплив, і водночас звір і людина зрозуміли, хто з них програв. Величезним, широким став ведмідь, зліва під пахвою пульсував, кучерявився пушок, рокіт, що перекочувався в ньому, слабнув, стихав, ніби з перекинутої залізної тачки висипалися рештки гальки. Звівшись на диби, показавши глибоку, жіночу пахву в нижній шерсті, ведмідь відкрив своє слабе місце, сам показав, куди його бити, і, виправляючи необачність, він, як йому здавалося, ревував загрозливо, а насправді по-собачому прибито завищав і вже розслаблений не ки-нувся — звалився на людину.

І ту ж мить назустріч йому харкнуло вогнем, обпало пушок під пахвою, проткнуло розпеченим гостряком серце, рвонуло, струснуло все тіло і захрускотіли в ньому кісточки. Заклубочилася темрява в ненаситному череві, повернуло хребці, майнуло, закипіло перед очима червоне і зачало горілою кров'ю, чадом забивало могутній подих, застелило очі, звіра по-вело на позіхи і сон, розм'як тулуб, лапи, все відокремлювалося, опускаючи його кудись у порожнечу. Опираючись цій порожнечі, не бажаючи в неї валитися, ведмідь із незвичним, а скоріше з коров'ячим мукуванням махнув лапами, зачепив щось і останнім проблиском чи то свідомості, чи то очей, заклеснутих червоним, чи то затихаючим надчутливим нюхом уловив ненависний запах, лапами відчув холод рушниць. Переможним ахом, рештками нездоланної люті він ще розпалився, спробував підвестися, скинути вгору пазуристі лапи і розірвати, пошматувати ними клишавенького, безбарвного, як той мізерний гриб, чоловічка і сконати разом з ним.

У кидку зробив він останній подих, що перейшов у судорогу, від якої струснулася, болісно стиснулася і одразу ж розслабилася могутня туша й почала зморено заспокоюватися. Ще посіпувалися, клацали один об одній чорні, ніби наманікюрені яскравою фарбою пазури, тріпотіла шерсть під правою пахвою, з-під лівої не переставала бити струменем кров, і поки вона вирувала, клекотіла, в звіра не згасали очі. Лють, споконвічна ненависть до людини палали в них і потім, коли кров витекла, ледь-ледь уже сочилася по шерсті, загусаючи журавлиновим киселем, воно так і не згасло, те полум'я ненависті, його не поглинув смертельний морок, воно закам'яніло в зіницях. В напівзаплющені очі ведмедя начебто кинуло вітром пучку перетертої тирси, засмітило їх невидющистю, але злості не поменшало.

Усе ще посіпувалися, тріпотіли ледь помітно шерстинки в безпорадній, глибоко вдавненій пахві звіра, а пазури вже перестали клацати, скорчило їх, і вишкірилися жовті, землею і червоною кров'ю замащені зуби.

«Все!» — не ймучи собі віри і не сприймаючи ще до кінця того, що трапалося, подумав Яким і відчув не радість, а мерзність від того, що бачив, що сталося, позадкував, затуляючись руками, відхрещуючись від усього цього, і раптом почув себе: «И-и-и-и!» — витанцьовували губи, слабля коліна, а рот, неначе підковами заклепаний зверху і знизу, і язик у ньому не ворухився, не могли крикнути, погукати людей. Крик важкою болванкою викотився лише тоді, коли він знову наткнувся на обезголовлений труп Петруні, сахнувся від нього і трохи не перечепився через тушу ведмедя, що плавала в темно-червоній калюжі.

Яким знавісніло тупцював, крутився на місці, наче замкнутий, оточений зусібч смертю. Та ось ноги зовсім ослабли, і він упав обличчям у холодний мох, чекаючи, що зверху зараз навалиться на нього кошлате, мокре, липке чудисько.

У глибині захиращеного лісу завжди прохолодно, від прохолоди стоїть нерухома сирість, не роса, роси тут не буває, а вогкість, що пронизує живу душу, а в теплу погоду обертається в пару. І вона, ця вже передосіння, проймаюча вогкість, обволокла, стиснула покрите потом тіло Якима, зодягнуте в просторий комбінезон. Яким підвів голову, пошукав очима звіра — все правда, все так і є, звір нікуди не подівся, як лежав на спині в якійсь пустотливій позі, притиснувши лапами рушницю до грудей, так і лежить. Яким витер рукою губи і відчув на них солоне. Пальці його, темні від мазуту, під нігтями і на кісточках були в крові. Тільки тепер він помітив, що права рука розпанахана з тильного боку до кістки, і як була в кулаку, так і злиплася — гарячково, останнім махом устиг усе-таки звірюга дістати мисливця.

Підхоплений із землі люттю і соромом за свою слабкість і страх, Яким вивернув тонку ялинку, її коренем зачепив рушницю за ремінь і різко сіпнув, забувши, що в одному дулі рушниці заряд, а курок рушниці зведений. Лапи ведмедя гойднулися і випустили рушницю. Схопивши рушницю і одразу звільнившись від усіх страхів, Яким закричав, заплакав, ламав нігті, видирав із патронташа заряди й безтямно, мстиво бив упритул повергнутого звіра, кулями, дробом, картечю, але той вже до всього був байдужий, ніщо його не тривожило — ні біль, ні лють, ні ненависть, лише вдавлювалася лункою шерсть у тому місці, куди влучав заряд, смоляно димувала масна, товста шерсть, смердюча рідина, вихлюпнувши з простреленого черева, заглушувала запах смалятини.

На крик і стрілянину прибігли люди. Відкинувши рушницю, Яким ухопився за голову і впав, знепритомнівши, як потім він пояснював, від втрати крові, а насправді — від «заху».

За життя свого Петруньо завдав багато клопоту всіляким людям та організаціям, але те, що сталося після його такої приголомшливої і рідкісної смерті, перевершило все. Якби була така фантазія природи і Петруньо підвівся хоч на годину, подивувався б з уваги, йому виявленої, він, можливо, так почав би шанувати себе, що і життя своє, і поведінку переглянув би й докорінно змінив.

Людина обезголовлена! «Ким?» — докопувався молодий, дуже пильний і настирливий слідчий, який уперше потрапив у тайгу та ще й на таку «рідкісну» справу

«Звіром». «Буває, буває, в слідчій практиці ще й не такі дива трапляються, — граючись шлейками, то їх відтягуючи, то з хляпанням їх відпускаючи, погоджувався слідчий, але попросив усе ж таки ізолювати водія всюдихода в окрему палатку і вхід знадвору застібнути.

Знуджений самотністю, неробством і страхом, Яким очікував своєї долі — той, що прилетів вертольотом, суворий, заглиблений у себе чоловік у красивій формі з'ясовував витoki лиходійства і всім у загоні ставив запитання, які лякали своєю видимою прямоотою і оголеністю: «Чи були у водія сутички з помічником? Чи не погрожували вони розправою один одному? Чи давно зішлись їхні життєві шляхи? Чи судився раніше водій і якщо судився, то за якою статтею?»

Ведмедем слідчий чомусь не цікавився, на шкуру тільки поглядав. Шкура в потемнілих пробоїнах, наче в згаслих зірках, розіп'ята між деревами. В ній копошилася, прилипаючи до жиру, лісова попелиця, вовтузилися мурахи, чорні кузьки і мляві мухи. Тулуб ведмедя, теж увесь кулями продірявлений, з необдертими лапами, прив'язаний дротом за камінь, бовтався в річці, і те, що стрілець сховав ведмедя у воді, палив у нього в момент пригоди багато разів, повергнутого і перекинутого, викликало особливу підозру. Запевнення водія в тому, що палив він у звіра не знаючи навіщо, і в річку його вкинув «відмокати» — щоб не смердів псиною, бо ж потім його зварять і з'їдять — хай пам'ятає, як на людей кидатися — укріпляло слідчого в здогаді: він має справу із запеклим злочинцем, який удає із себе простачка

Водили підслідного до фатального місця, ставили з незарядженою рушницею за дерево, просили повторити «маневр», міряли рулеткою відстань від дерева до дерева, зішкрібали кров з білого моху підбрали паперові пижі, а пижі були з листа однієї Петруневої любки, і одразу ж виникла нова слідча версія — жінка! Ось ключ до розгадки злочину! Споконвіку жінка була і не перестала бути причиною неспокою в світі, відправною

точкою до всіх майже лиходійських злочинців, вона і вино — ось яблуко людських незлагод!

Ох, коли б знав та відав звіробій, куди заведе його та слідчого лист тієї грамотійки-буфетниці з аеропортівської ідальні міста Туруханська, він плюнув би на листа, купив би повстяні піжі, зекономивши на вині...

Еге, всі ми мудрі по шкоді...

Довго знімали ведмедебоя фотоапаратом і кінокамерою на місці сутички із звіром. Яким несміливо попросився одягти чисте й причесатися, якщо знімають «на кіно», однак йому суворо веліли «виконувати завдання і не темнити», через що він зовсім розгубився, став плутати «маневри» і так сельдючив, що неможливо було розібрати слова.

Та й як не розгубитися! Гаразд, його знімають. Але ж і піжі знімали, всі клапті позбирали, склали і до лабораторного, уважного аналізу зробили попереднє фотофіксування, як висловився слідчий.

«Йо-ка-ле-ме-не! Йо-ка-ле-ме-не! — лихоманило Якіма. — Засудять! Напевне засудять! Сперечалися з Петрунею, сварилися, бувало, й до бійки доходило. Рушницю в нього, п'яного, віднімав... Ой, пропав я, пропа-а-ав!»

А тут іще чим далі то гірше — до палатки приставили з його ж, Якимовою, рушницею, робітника, який був страшенний пройдисвіт, багато вештався по світу, називав себе мандрівником. Про що б мова не зайшла, усе цей мандрівник знав, і жартома чи всерйоз — не збагнеш, запевняв підконвойного, начебто знімали його на «художнє кіно», тепер показуватимуть у всіх клубах сутичку людини із звіром-людоїдом. А самого ведмедебоя за туфтові свідчення затарабанять років на десять, щоб усвідомив свою поведінку і не морочив голову ні собі, ні людям, а то й до стінки поставлять.

Вражений горем, пригнічений слідством, Яким усьому вже вірив, і щодо кіно теж. Відтоді він усі фільми дивився з прихованою надією уздріти себе, подивуватися самому і щоб люди подивувалися, як він змагався із звіром і який пережив «зах» від цього. Тому так зацікавлено і поставився він до мого повідомлення про те, що довелося мені побувати в комітеті у справах кінематографії: хотілося йому вивідати, чи не відомо хоч там щодо «його» картини, — природна сором'язливість заважала йому розпитати мене про це прямио.

Слава богу, залишився Яким зображенням лише в слідчій справі, яку було закрито в зв'язку з відсутністю складу злочину. Керівництво експедиції обіцяло навіть оголосити Якимові письмову подяку за виявлену мужність під час виконання службових

обов'язків, але не встигло з причини обурливої п'ятики, влаштованої на помин Петруневої душі. Якими й «мандрівника» збиралися вигнати з роботи за дезорганізацію виробництва, але сезон наближався до кінця, робітники розраховувалися самі по собі, а писати догану їм у трудову книжку було нікуди — пописувані книжки і на обкладинках. Крім того, хто-хто, а Яким до безчинств зовсім не схильний. Він коли нап'ється, усіх тільки цілує, гірко плаче і трясє головою, ніби все, востаннє він гуляє, доконала його житуха, і він не просто гуляє, не просто цілує по-братимів, він прощається з людьми і білим світом.

Та поки закінчилося слідство, поки дійшло до поминок, натерпівся Яким, настраждався. Ображений доскіпливим слідчим, пригнічений загибеллю помічника, який з часом ставав усе дорожчим йому і ближчим, знесилений пережитим страхом і безсонням, лежав ведмедебій у палатці, застебнутій знадвору, дивився в її забруднений задушеними комарами конус і хотів, щоб кровопивці з'їли його живцем, тому й репудином не натирався.

Якщо ж комарі з ним не впораються — обрідний і млявий став гнус, у тайзі заосеніло, вирішив Яким нічого не їсти, не пити і померти з голоду, — він на смерть ішов, двобій із звіром прийняв, а його під «русницю»! Це як розуміти і витерпіти? Ніякого інтересу до життя він не відчував, вважав усі зв'язки з ним обірваними. Віддавшись провидінню, робив «пана» підсумок життя, бабки підбивав — як у получку казали розвідники надр.

«Петруньо якісь там дні до авансу не дожив і місяць — менше місяця — до розрахунку!» — сяйнула думка в Якіма, і ту ж мить охопив якийсь неспокій: ось він заморить себе голодом, його в землю закопають, а получка ж кому дістанеться? Він мантулив, комарів годував, борщі іржаві їв, всюдихід ледве не на собі в хащі тайгові тягнув — і ось, на тобі! — його кровні, горбом добуті гроші хтось покладе собі до кишені! Ні-ні! Дудки! Треба або зачекати зі смертю, або написати записку, щоб перерахували гроші — місячну зарплату, польові, сезонні, північні — в дитбудинок. Десь там, у якомусь там дитбудинку живуть брати й сестри, може, їм на харчування гроші знадобляться.

Згадавши братів і сестер, Яким розхвилювався: «Е-ех, Якимку, ти, Якимку! Йо-ка-ле-ме-не!» — в гіркі хвилини він завжди згадував матір, і сльозаве почуття чи то любові, чи провини перед нею зовсім його на м'якушку перетворювали, жалісно йому ставало, спасу нема. Склавши навхрест руки на грудях, Яким чітко уявляв себе покійником і, страшенно жаліючи себе, чекаючи, щоб іще хтось його пожалів, тягуче й гучно зітхав, схлипував, аби було чути за палаткою. Дві сльозинки з нього видушилися і покотилися за вуха, защеміла шкіра, давно не

мита, роз'їдена комарами і мазутом. І нащо його мати породила? — не переставачи думати про матір, мучився Яким. — Узяла б та й когось іншого народила — не однаково їй було, чи що? І той інший, його брат чи сестра жили б собі, працювали, мучилися, боялися слідчих, а він, Якимко, сидів би собі в темряві, спостерігав збоку, що тут діється, і ніякого горя не знав би. А то ось живе для чогось, коптить небо дорогими цигарками в получку, махоркою у інші дні. Навіть у Красноярську жодного разу не був, не кажучи вже про Москву. Ось караульний оцей, скалозуб — земну кулю об'їхав на торговельному флоті, в Африці, в Індії був і ще десть, змій і черепах, безсоромний, їв, вино заморське, солодке пив, пелюстками троянд закушував, крадь різноколірних обнімав!..

А оцей бідолашний Якимко і зі своєю, вітчизняною, кралею не впорався, ганьби нажив: позаминулої осені плив у будинок відпочинку, на магістраль. Людей на теплоході мало, нудьга, ніхто нікуди вже такої пори не їздив, у нього відпустка після польового сезону, хочеш чи не хочеш, а їдь куди-небудь гроші тратити культурно. Першого ж дня запримітив він: вештається по палубі дівка в літньому плащику, зате великою червоною стрічкою на лобі перев'язана, в штанці-джинси одягнена, з нафарбованими нігтями, і туфлі на ній — каблук як поліно! — ходить незграбно, зате немає таких туфлів ні в кого на теплоході. Нудно також і холодно дівці. Вона усміхнулася до Якіма: «Хелло! Хлопче!» — і клацнула пальчиками, вимагаючи сигарету. Він пригостив її сигаретою, вогник підніс, усе як годиться. Вона прикурює і не на вогонь дивиться, а на нього, і око, синьою фарбою намазане, мружиться чи то від диму, чи то підморгує. Серце завмерло! Йо-ка-ле-ме-не! Ціле літо в тайзі, серед дядьків, заскучав за товариством, а тут ось вона, дівка, ро-оз-кішна дівка, і жива, підморгує! Ясна річ, ніяк тут не можна гав ловити. Яким повівся як зальотник, танцював під радіолу на безлюдній, обвіяній холодним вітром палубі теплохода, поклавши партнерші голову на плече. Вона від нього не сахалася, лягла теж йому на плече, мугикаючи сумну, хвилюючу й звабливу пісню неросійською мовою. Зуміла і сумну історію про себе вимугикати: вчилася — це вже по-російськи — на артистку, головну роль одержала в картині знаменитого режисера, але спізнала вона фатальне кохання, і полетіла вона із знаменитим запляярним льотчиком на Діксон, а там у нього дружина... «Ла-ла, ла-ла, даб-дуб-ду... О-ох, нудне все, банальне все! Душа змерзла! Зігрій її, зігрій, випадковий супутнику, який зореку прокреслив темний небосхил...» — а слова ж, слова які, красиві та доладні! Здохнути можна! А дівка взяла та ще й вухо йому куснула, він

і зовсім очамрів, теж хотів її вкусити за що-небудь, але не вистачило сміливості, треба було випити. Квапливо кинувши «Зарас-с!», Яким, гупаючи чобітьми, кинувся вниз по сходах, затарабанив у віконце каси, вихопив пригорщу грошей, сунув їх у дірку, благаючи якнайшвидше дати квитки у двомісну каюту, рвонув у ресторан, розштовхав офіціантку, що куняла біля самовара, і замовив у каюту вина, апельсинів, шоколаду, дістав із торбини в'яленої риби.

Дівка закочувала очі, дряпалася, де попало, кусалася, завивала: «К-ко-хай мене! Кохай мене палко і ніжно, мій дикий кабальєро!..» Ну, наробили вони тоді шереху! І так розійшовся Яким, так вразила його дівка своїм палким коханням і особливо культурними словами, що вирішив він з нею розписатися, як тільки причалять у Красноярьську. Годі, попарубкував, погуляв!

Прокинувся — ні дівки, ні грошей, ні торби! А головне, піджак забрала, в сорочці покинула! Осінь же надворі, сама в плащiku зубами цокотить, розуміти мусить!..

Уткнувся Яким у чийсь спальний мішок, просмерділий потом, репудином, димом, і дав волю почуттям, захмелів ніби, хоча в роті другий день макової росинки не було. А друзі, соратники, поганці — ходять, варять — чує ж носом їжу, адже мисливець — нюх у нього ого який! Та й посудом дзенькають, теж чути. Конвоїр за палаткою весь час жартики жартує, так і кортить рвонутися з палатки і заїхати йому межі очі! Ех, люди! Для них хотів лося добути, щоб згасаючі сили підтримати, таку людину втратив і заради кого? Тьху на вас усіх! Пришелепуватий він усе ж таки, Якимко цей! До всіх з відкритою навстіж душею, а туди — лапою! То його облапошать, то наплюють в душу...

Виплакався Яким, легше йому стало. Жалем усе ще підмивало зсередини, але й висвітлювало знову ж таки усередині, наче сонечком, яке після тривалих дощів сходить. До людей Якимові хотілося, про Петруня поговорити, подивитись, як він там? Або помовчати разом з усіма. З людьми і мовчаться зовсім не так, як на самоті. Він це ще з Боганіди знає. І як тільки подумав Яким про людей, як тільки відчув потребу в них, під чиймись чобітьми хруснула трава, тріснула гілочка, хтось пошкріб нігтями по брезенту, розстібаючи палатку.

«Невже знову допитувати?» — Яким причаївся у спальному мішку, заплющив мокрі, заплакані очі щільно-щільно, і навіть намірився храпнути.

— Гей, чуєш! Якиме! — хтось сипав за спальний мішок. — Іди, попрощайся з дружком...

Над урвищем річки, на моховитому горбі могила, що біла обрубками коріння, із звислими з бруствера китичками брусьмиці і вже безбарвним, наче пожованим листям морошки. Нефарбована домовина навкіс стояла на сирому супіску і на рудих грудках глини, викайлених з нижнього шару. Незвично причепурений, прибраний, у білій сорочці з синтетичною краваткою на шії, сумирно лежав у домовині Петруньо. Волоссячко, відросле за сезон, зачесане догори, відкрило чисте, не засмагле під шапкою чоло, навіть баки скошені хтось зобразив покійникові — в загоні є на все мастаки. Руки Петруня в задирах, в невідмитому мазуті — із залізом мала справу людина, голова пришита риб'ячою жилкою нуль чотири, шов під галстуком акуратний, майже непомітно, як понівечив людину звір, і весь Петруньо гарний... Лише темні, лише намальовані подряпини від пазурів і око, закрите жовтаво-червоним осиковим листком, схожим на старовинний п'ятак, змазували урочисту красу церемонії, не давали забутися, притягували і лякали погляд — усе це правда, звір, сутичка, загибель людини — все це не сон, не казочка про страхи-жахи, які в загоні є майстри так розповідати, що вночі закришиш і підходишся. Давило в грудях, соромно стало Якимові за свої думки, сльози, та й за всю його нещодавню поведінку там, у палатці, — людина загинула, людину, його друга й помічника, звір лютий роздер, знищив, а він комедію ламав, лахудру якусь згадував, себе жалів, тоді як Петруньо ось, бідолашний, який весь скоцюрблений, зізмаканий...

Хтось Петруневі запонки свої блискучі в рукава затягнув, штиблети на мікропорі віддав — видно носки штиблетів з-під полотна, полотно з середини палатки вирване, і хоча його прали в річці, сажа, плями та комарині сліди помітні. Нема щоб відвезти людину до Туруханська, поховати як годиться, з оркестром, у червоній домовині... Вічно так: працюєш — усім потрібний, здохнеш — одразу ж транспорту нема, пальне скінчилося, і везти нікому.

А може, хлопці не віддали? Хлопці гарні зібралися в загоні, багато пережили, все розуміють, даремно він на них бочку котив, нікчемами обзивав — таке на людину найшло. Віддай покійного, та хто його там, у Туруханську, ховатиме? Кому він потрібний? Повезуть із моргу на казенній машині, в казенній домовині, кинуть у яму, закопають — та й по всьому, бал скінчився! А тут скрізь свої люди, горюють, про свою кончину кожен задумується, дехто он плаче, жаліючи покійного й себе.

Яким не помітив, як сам захлпав, почав витиратися забинтованою рукою, його сіпнули за полу куртки: «Тихо!..» Начальник виголошував промову:

...— Пробиваючись крізь тайгові хащі, просуваючись уперед і вперед незвіданими шляхами, до земних скарбів, ми втрачаємо наших дорогих друзів і соратників, не боюся порівняння, як героїчних бійців на фронті...

«Гарно говорить! Правильно!» — Яким злизнув з губи сльозу, і йому знову захотілося вмерти, щоб про нього ось так само сказали і щоб Парамон Парамонович з цілини приїхав, і Касянка, може, прилетіла б...

Його підштовхнули до труни. Не знаючи, що робити, Яким дивився Петруневі на руки, і тому, що вони, ці руки, були в мазуті, сприймалися окремо, здавалися живою плоттю — ніяк не сприймалася смерть. Яким зітхнув, слухняно тицьнувся обличчям в обличчя друга і відсахнувся, обпикшись об холодну твердь; ніби в чомусь намагаючись переконатися, квапливо торкнувся рук Петруня, вони, як вимите з берега вербове коріння, були тверді, безживно жорсткі й теж холодні. То все це серйозно, насправді! Немає Петруня! Петруня ховають!

Якимові захотілося когось про щось запитати, щось зробити, налагодити, повернути — не може, не має так бути, адже все почалося з дрібниці, лося чорти занесли, він, Якимко, хотів його застрелити на м'ясо, а Петруньо причепився поглянути — цікавість його взяла. Ну то й що? Польювання побачити всім цікаво, що тут особливого? І ось чоловік, який стільки звів, під смертю побував, так випадково, безглуздо, несерйозно якось...

Але нічого вже не треба говорити і виправляти. Коли Яким протер тим самим забрудненим мотком бинтів до сліпоті затягнуті мокречею очі й розпухлі губи, він побачив старанно, вміло працюючих людей. Немов вислужуючись перед кимсь чи догоджаючи, вони наввипередки закопували вузьку земляну щілину і вже нагортали над нею довгастий горбочок.

Яким повернувся і побрів безцільно і бездумно в тайгу. Ноги приволокли його до всюдихода, він постояв біля машини, тупо на неї витріщившись, щось метикуючи, і раптом зіціп зуби, без того блідий, із запаленими щоками, він зблід ще дужче — йому нестерпно, до стогону, до крику захотілося вскочити в машину, погнати вперед і конем цим залізним неблаганним трощити, вивертати все навкруги, порозганяти всю звірину, всіх ведмедів, котрих стільки розвелось в туруханській тайзі, що зроблено відступ від закону, дозволено їх тут, як небезпечних звірів, винищувати цілий рік. Але машина розібрана, картер відкритий, рука скалічена болить — куди, навіщо і на чому він рушить? Крім того, товариші-друзі клопоталися з поминальною вечерею.

Досвідчений начальник загону виставив від себе літровий гермос із спиртом, випив склянку за упокій душі робочої людини, забрав планшет, молоду практикантку з молотком на довгому держаку і повів її в тайгу — вивчати таємниці природи.

Розвідники надр пожвавішали, забігали до лісу, зацюкали сокирами, казанами, підкинули дров у вогнища, заколючуючи на них консервовані борщі, кашу-розмазню. Віддалік, щоб «погань ця» не смерділа добрим людям, Яким у випаленому від мазуту відрі на окремому вогнищі варив ведмежатину, і пливли пахощі по негустому лісу, вздовж річки Єрачимо і навіть далі, може, до самої Тунгуски, тому що у вариво ведмедебій накидав лаврового листу, перцю горошком, травички, материнки, корінчиків дикого часнику. З відра опарою піднімалася руда піна, вибухаючи на головешках, вона горіла, шипіла, випускаючи задушливий чад.

Підштрикнувши загостреною палицею темно-бурий шматок м'яса, Яким відчикрижив смужку, зняв її губами з ножа і, перекидаючи в роті ведмежатину, що обпікала піднебіння, дивився вгору, немовби до чогось дослухаючись або збираючись завити. З зусиллям проштовхнувши в себе пробку недожованого м'яса, ведмедебій витріщив очі, і з виразу його обличчя прочитувалося, якими кривими шляхами йде у складних людських нутрощах гарячий кусень цієї клятої, відвортної для душі звірятини.

— Либонь, гайку легше проковтнути? — запитав «мандрівник», на якого Яким гнівався і розмовляти з ним не бажав. Запитав він ніби так собі, знічев'я, але з глибини все того ж складного, людського нутра пробилася цікавість.

— Не доварилося, — не дивлячись на бувалого «мандрівника», підгрібаючи докупи головешки, піддаючи сили вогню, обізвався Яким.

— Як ти жереш? — здивився раптом практикант із Томського університету Гога Герцев. — Він людину хотів з'їсти! Він людожер! Він і сам, обідраний, на людину схожий! А ти, смердохо, жереш різну погань! Тьху!

Яким знав багато всіляких людей, давно з ними жив, працював, вивчив їхні повадки, як висловився в місцевій газеті один заїжджий письменник під назвою нарисовець, і тому не перечив практикантові — молодий ще, та й напарницю його до лісу повели, мучся, вгадує тепер, навіщо її туди повели?

— Со правда, то правда, скозий. У ведмедея й лапи точні сінько як людські, лише в передньої лапи великого пальця не має, — миролюбно погодився з практикантом Яким і хотів далі пояснювати, але підоспіла пора піднімати печальну чарку за Петруня, щоб у мовчазній суворості й скорботі осушити її до дна

Випили, дружно взялися закушувати кришивом із іржавих кильок, кашею, борщем. Тим часом у відрі, закритому покришкою від тракторного циліндра, домліла на жару ведмежатина, і Яким, виваливши з відра кусяру, кивком голови показав напарникам на відро, але вони всі відвернулися, і прѣбурмотівши: «Не хочете, як хочете!» — звиробій по-остяцьки, біля самого носа кришив гострючим ножиком м'ясо і, блаженно мружачись, прицмокуючи, неквапливо, але убористо наминав шматок за шматком, з хлібом і солоною черемшею.

Першим не витримав «мандрівник».

— Ти це... з черемшею навіщо м'ясо рубаєш?

— Зирне.

Показавши рукою, щоб Яким і йому відчикрижив шматочок ведмежатини для проби, «мандрівник» скривився, ніби над ним чинили насильство. Яким, поглинутий черевоугодництвом, муркотячи від задоволення, пожирав м'ясо, ні на кого не звертаючи уваги. І довелося «мандрівнику» вдавати, що лізе він за цим самим м'ясом, долаючи огиду, і, бог свідок, старається не для себе, невдоволено морщився, навіть плюнув у багаття «мандрівник», на що Яким, хмільний від їжі й випивки, зауважив: «Доплюєшся, губи заболять!» Вивудивши з відра кусяру м'яса, по-дамському комизячись, «мандрівник» зняв його губами з леза ножа. Роботяги щільно обступили вогнище, спостерігаючи. Прожувавши шматочок м'яса і провівши його в черево, «мандрівник» звувив очиці і, дивлячись удалечинь, про щось задумався, потім заявив, що печеня нагадує смаком опосума чи кенгуру, але поки що до пуття це не розкуштував, і відрізав ножиком кусень більший! Радист загону, чоловічок пісний, миршавий, який вічно сумував за здоровою їжею і товстими жіночками, теж відрізав м'ясця, але заявив при цьому: навряд чи пройде воно всухом'ятку.

Натяк зрозуміли. Дружно випили по другому кухлю, і якось непомітно роботяги один за одним потяглися до Якимового вогнища, обсіли відро з ведмежатиною.

— А що, коли бігунка нападе? — завагався радист.

— З черемшею, з брусницею та під спирт хоч яке м'ясо нісього, окрім користі, не дасть,— заспокоїв товаришів Яким і, напостившись у палатці, напереживавшись без людей, вдарився у повчальну розмову: — Ведмеже м'ясо особливе, товарисі, дуже корисне, воно впливає на зір, від चाहотки допомагає, а мороз хоч який буде, їж ведмежатину — не заколієс, сила ведмежатини, розумієс, страшенна...

По молодичях від нього забігаєш! — реготнув хтось.
Я їм серйозно, а вони...

— Гаразд, гаразд, не купоросся, тим паче що молодіць тут немає.

— А-а...— почав було радист, намірившись бовкнути щодо практикантки, але його вчасно перебив «мандрівник»:

— Ото вже свята правда: вік живи, вік вертись і дивуйся! Білий світ увесь об'їхав, але ведмедя тільки плюшевого бачив, з дурного розуму пробував йому вухо відгризти, виплюнув — несмачно.

Зав'язалася розмова, розкручувалася, набирала силу гулянка, поминки ввійшли в самий розпал. Наприкінці наступного дня від ведмедя залишилися тільки лапи в темних шерстяних шкарпетках. По-братньому обнявшись, розвідники надр відвідали, і не раз, Петруневу могилу, лили спирт на груддя, між яким стирчали обрубки корінців, павутилилися нитки сивого моху, червоніли роздавлені ягоди брусниці. Кожен вважав своїм обов'язком покаятися перед покійником за спричинену йому і всьому людству кривду, люди клялися вічно пам'ятати дорогого друга і віднині не чинити нікому ніякого зла і прикращів.

Яким і виспався на могилі Петруня, обійнявши тесану з кедра пірамідку. Виспавшись і оглядівшись, де він, трохи засоромившись свого становища, звіробій скотився до річки, сполоснув обличчя й подався до майже згаслого вогнища, навколо якого урозкид, як після нелегкого бою, валялися повергнуті люди, і лише тверезий і злий Гога Герцев сидів на пеньку і щось швидко, стрибками писав у блокноті.

Із Туруханська в загін вилетів налагоджувати трудову дисципліну начальник партії. Знаючи, з ким має справу, він прихопив ящик горілки, і коли вертоліт гуцнувся на острівець серед річки Єрачимо, одного погляду начальника вистачило, щоб оцінити обстановку — сили загону майже вичерпалися поминки відбуваються без скандалів, бійок і поножовщини — люди горювали по-справжньому.

— Післязавтра на роботу?! — наказав і водночас запитав начальник партії. Кожна особа, яка їздить і тим паче літає по туруханській та евенкійській тайзі, була розвідникам надр відома, і вони пронюхали: у вертольоті сховано ящикок, і дали слово — в призначений начальник термін вийти на роботу і від почуття братерства хотіли обнімати і навіть підкидати гарного, чуйного чоловіка, але начальник навпростець через річку майнув до вертольота, машина ту ж мить затріскотіла й злетіла в небо.

Як пообіцяли, вийшли на роботу в призначений не зразу, але розламалися і, працюючи світання до

надолужили згаяне, в термін відпрацювали район, знялися з річки Єрачимо, повернулися до Туруханська, і ті, хто залишився в загоні, на наступний сезон уже працювали на іншій дільниці, на іншій притоці Нижньої Тунгуски, ще глухшій і віддаленішій, під назвою Німде.

Через кілька років Якіма занесло пополювати на глухарів по Нижній Тунгусці, він навмисне зробив гак, довго кружляв по похмурій річці Єрачимо, намагаючись знайти місце, де стояв і працював колись геологічний загін. Та скільки не бігав по річці, скільки не кружляв в надріччі, слідів геологів і могили друга знайти не міг.

Все поглинула тайга.

ТУРУХАНСЬКА ЛІЛЕЯ

Нарешті я побував на Казачинських порогах! Не проплив їх на пароплаві, не промчався на «Метеорі», не пролетів на літаку — посидів на березі біля самого порога, і він перестав бути для мене страшним, він ще більше зачаровував, пробуджував шаленством якусь силу, що дрімала в душі.

Я знав часи, коли, заходячи в поріг, дідуган «Ян Рудзутак» верст за десять починав перелякано кричати несамовитими гудками і до того доводив команду, всю підняту на вахту, а особливо пасажирів, що серед них дехто й непритомнів, і я на власні очі бачив, як билася від припадку огрядна молодиця і голова її гучно бухкала об залізну підлогу пароплава. Публіку на той час всю із палуби проганяли, та вона здебільшого й сама зникала, залазила під ліжка, під бочки, ховалася у вузлах, у стосах дров, якими пароплав набитий був до стелі. «Рудзутак», хоча й вважався «швидкісною лінією», опалювався дрівцями і, траплялося, з Ігарки до Красноярська прибував на десятий чи на дванадцятий день.

Звичайно, і тоді вже траплялися зухвальці, яким нічого не страшно на цьому світі. Вони сварилися з командою, прагнучи стояти грудьми наперекір стихіям, дивитися на них і зневажати їх, а вигнані з палуби часом із застосуванням сили хлопці й дівчата, особливо ж дівтора, визирали у вікна, розплющивши об шибку носи.

Коли мені уперше в житті довелося проходити Казачинські пороги, я сховався на палубі під шлюпку, і як я там не віддав богові душу, досі збагнути не можу.

Береги біля порога звужувалися кам'яним коридором, воду закручувало, вивертало здібленим сподом, від темряви скель

річка здавалася бездонною, її пронизувало мінливим світлом, подекуди півтму глибин прорізало гостряками німих і тому особливо страшних блискавиць, щось у воді іскристо пересипалося, утворюючи хмари вогняної пилюки, яка одразу ж скочувалася в кулю, набухала, розжарювалася здавалося, ось-ось вона лусне вибухом під днищем суденця і розірве його на тріски. Але пароплав сам безстрашно вривався плугом носа у вогняне місиво, м'яв його, кришив і, насмітивши за собою різноколірних клаптів, пер далі з неймовірною швидкістю і страхітливим гуркотом.

Кипіло, гахало, неначе тисячі млинів водночас гриміли жорнами, брязчали водозливом, бухкали кованим стержнем, рипіли дерев'яними суглобами передач і ще чимось. Глухли, завмирили в камені всілякі земні барви, звуки, і все виразніше наростав глухий рокіт звідкись з-під річки, із земних надр — так наближається, мабуть, землетрус.

Ліс на обох берегах чомусь сухий, та й немає лісу, саме веретя, згарище чорне. І вони, ці напівголі береги, крутилися, земля нахилалася, намагаючись скинути все живе і нас разом з пароплавом у хвилі, задерті на громаддя каміння білим сподом. Пароплав здригався, порипував, квапливо бив об воду колесами, намагаючись поспіти за вислизаючою з-під нього річкою, і на останніх уже схилах густо димів трубою, сповнював ревом околиці, чи то залякуючи річку й проганяючи морок скель, чи то благаючи пощадити його, не покидати, і водночас ніби зовсім некеровано, але вертко летів поміж гір, завалів, биків, скель, надривно злітаючи, задушливо охкаючи. Щось чимось дзвякнуло, гримнуло, охнуло, і шум здійнявся хмарою вгору, відстав, заглухаючи, запанувала мертва тиша. «Все! Ідемо на дно! Недаремно бабуся мені пророкувала: «Мати-утоплениця покличе тебе, покличе...»

Але пароплав не перевертався, ніякого вереску й виття не було чути. Я виглянув з-під шлюпки. Поріг димував, біло кипів, здіймався на громадді каміння уже далеко за кормою. Нижче порога, сумирно уткнувшись головою в каміння берега, як кінь у годівницю, стояло незграбне судно з величезною трубою, з лебідкою на кормі, і з нього щось гукали на «Рудзутак». Із недоступної нашому братові горішньої палуби голосом, здавленим міддю рупора, капітан «Рудзутака» буденно пояснював: «Зарплату не встигли. Не встигли. «Спартака» чекайте, «Спартака»».

Розмова про зарплату одразу заспокоїла усіх пасажирів. Пароплавчик з лебідкою під назвою «Ангара» був туер. Він пережив цілу епоху і залишився єдиним у світі. Трудилися

колись туери на Міссісіпі, на Замбезі й на інших великих річках — допомагали суднам проходити пороги, точніше, перетягували їх через бистрини, тремтячих, повискуючих, наче собачок на повідку. Туер, як кіт учений, прикутий ланцюгом до порога. Один кінець ланцюга закріплений вище порога, другий нижче, під водою. І весь шлях туера — дві версти, згори вниз, знизу вгору. Одноманітна, стомлива робота вимагала, однак, постійної мужності, терпіння, але ніколи не чув я, щоб покрили кого-небудь матом з туера, а причин для цього ой як багато траплялося: то повільно й погано причалювала баржа чи там якесь інше судно, то воно шарпалось, то не ладалося щось на ньому під час переходу через пороги, в найстрашнішій воді. Закінчивши роботу, туер відчепить від себе суденце, пустить його своїм ходом на вільні простори, в яких самому ніколи побувати не випадало, і пікне прощально, по-батьківськи по-блажливо.

Нині на порогах трудиться інший туер — «Єнісей» — дітище Красноярського судноремонтного заводу. Він замінив стареньку «Ангару». Її б до Красноярська підняти, поставити у дворі краєзнавчого музею — ніде не збереглося такої реліквії. Та де там! Хіба до «Ангари»?

Майже голяком сидючи на піщаному клаптику берега, слухаючи шум води, роздумував я про всяку всячину, але скільки не старався, колишніх вражень у собі не міг збудити, і поріг мені здавався сумирним, ручним, аж ніби роздягнутим. Ех, дитинство, дитинство! Все в його очах святкове, велике, незоре, сповнене таємничого змісту, все кличе звестися навшпиньки й зазирнути туди, «за небо».

Казачинський поріг підрівняли вибухівкою, зробили безпечнішим, і багато суден уже своїм ходом, без туера, продірявляють залізом дзьобом щільну, звиту клубками воду, уперто, наче по горі, вибираються по річці і зникають за поворотом. «Метеори», і «Ракети» зовсім порогів не визнають, літають вгору-вниз без перешкод, і тільки синій хвостик диму в'ється за кормою. Туер «Єнісей», якщо візьметься за діло, то без хляпання, без крику, суєти й свистків витягає «за чуба» величезні самохідки, ліхтери, старі буксири. Буденно, діловито на порозі. По той бік річки порожньооче сільце жовтіє кістками кроков, позіхає проваллями дверей, дахів і вікон — відпрацювало своє, віджило сільце, суціль у ньому бакенщики вікували, обслуга «Ангари», рятувальники-річковики та інший потрібний судноплавству люд.

Шумить поріг, обгладжуючи, обтікаючи громаддя каміння, кружляють потоки між валунами, звиваються у вузли, але не

грізно, не боязко шумить. І судно за судном, погойдуючись, мчать удалину. Ось з-за повороту вискочила куцозада самохідка, ввірвалася в пороги, шурує вільно, хвацько, не відійшовши по відбою до правого берега, від останньої на порозі гряди, де крайньою лежить, подібно до бегемота, гладенька, лискуча брила і вода круто здібленим валом кидається на неї, спадає обвально, кипить за нею, клекоче, збита з борозни. Поріг, навіть вирівняний, ледь загнуданий, нікому з собою гратися не дозволить. Стононну самохідку згребло, потягло на камінну брилу. Із патрубка самохідки вдарив густий дим, палубою пробіг чоловіча із барвистою водоміркою. Ставши майже впоперек течії, самохідка, напружуючись, тремтячи, з усіх сил опиралася наступаючій гряді, горбатову каменю, який магнітом притягував її до себе — п'ять-десять метрів, секунди три-чотири життя лишалося суденцеві, вдарило б, зібгало, як бляшане відро для сміття, і потягло б на дно. Безвільне, віддало себе суденце стихії, поклатося на волю божу. Його хитнуло, нахилило і, шарахнувши кормою об кам'яний поворот, виплюнуло з порога, мов цигарку, яка ще димить, але вже докурена.

— Там не один дурень лежить і обдумує свою поведінку, — присівши по-хазяйськи до нашого вогню і витягнувши з нього головошкву для прикурювання, сказав літній чоловік, який непомітно і нечутно через шум порога підійшов до нас. Прикуривши цигарку, він по-дитячому легко зітхнув, привітно нам усміхнувся, ледь піднявши з голови старого форменого картуза річковика, і розповів далі про те, що в порогах поховані забиті камінням, занесені піском сміливі плотогони, купчики в кунгасах добро сторожать, переселенці-горопахи, не знайшовши долі, спочивають; знайшов своє постійне місце різний непосидючий люд.

— А найбільше там нашого брата бакенщика спочиває...

Моложаве обличчя з прикипілою обвітреністю, на якому спокійно світилися тайговим, суворим світлом очі, м'яка вимова, коли слова ніби не вимовляються, а співаються, невимушена поведінка — наче все життя ми знали один одного, викликали довіру до цього чоловіка, народжувалася впевненість — десь його й справді зустрічав. Є люди, які ніби одночасно живуть на всій землі з однаковим обличчям, з невразливою і невідгубною відвертістю. Всі перед ними завжди відкриті навстіж, всі до них тягнуться, починаючи від захоплених бідою подорожніх і кінчаючи найвередливішими дітлахами. Таких людей ніколи не кусають собаки, в них нічого не крадуть і не просять, вони самі все своє віддають, аж до душі, завжди чують навіть мовчазне прохання допомогти, і чомусь їм, які ніколи не кричать і ніколи нікого не відштовхують плечем, і найзнавєсніліша

продавщиця, якимось чином угадавши, що ніколи людині, подає товар через голови, і ніхто в черзі не заперечує — тому що вони, такі люди, віддають більше, ніж беруть. Гризуть таких чоловіків за простодушність дружини, і вони, винувато зітхаючи, удають, ніби ой як правильно все говориться і ой як кається чоловік перед дружиною, ой як її слухається. На фронті, в санроті, не раз бувало — такий ось відсовується, відсовується вбік, поступаючись чергою до перев'язочної спритнішим людям, вважаючи, що їм дужче болить, а йому ще терпимо, і, дивись, догорить скромник у куточку церковною свічкою. Зовсім на іншій річці такий же ось чоловік потонув нещодавно, поступаючись місцем на перекинутому човні тим, які здавалися йому слабшими, а був хворий на серце і, рятуючи інших, пішов під воду без крику, без борсання, боячись собою обтяжити і потурбувати когось.

Душевно легке, завидно вільне життя таких людей. І як же побиваються дружини за передчасно надірваними і рано для них втраченими, такими ось простаками чоловіками, виявивши, що чоловічок, який не вмів нажити копійку, відстояти себе, мав непередливу й тиху вдачу, був найбажаніший, і кохала, виявляється, вона його, дурепа, смертельно, та цінувати не вміла.

Ми запросили Павла Єгоровича — так назвався наш гість — приєднатися до нашої трапези. Він не комизився, випив горілочку, витер губи і з бережною, святковою відрадою розговівся кружальцем огірочка й редиски, сказавши, що свіжої зелені нині ще не куштував. Ввічливо подякувавши за частування, він і сам поспішив порадувати нас: «Та куди ж це годиться — гості перебиваються чаєм на Казачинських порогах!»

Я не відходив від Павла Єгоровича і невдовзі дізнався, що приїхав він сюди в двадцять шостому році з Пермської області. Я тоді жив у Пермі і коли сказав про це Павлу Єгоровичу, він від такого повідомлення сторопів, втупившись у мене зеленонахвойними очима:

— Ну, недарма ж кажуть — тісна земля, тісна.

— А вас же, вас якими вітрами занесло сюди?

— Нас? — Павло Єгорович обвів примруженими очима Казачинський поріг, і я здогадався — він його «не чує», не те що зовсім не чує, він звик до нього, як ми звикаємо до годинникаходиків, до муркотіння kota — обжито чує, розуміючи голоси каміння, розрізняючи їх, визначаючи гул порога в різну погоду, в час високої води, в пору меження і восени, коли річка розшита сивувато-блакитними стібками, і харіус, скотившись на глибину, ліниво ворушить ці стібки, вибираючи з них корм, і коли-не-коли вдарить хвостом рідкісний уже тут таймень.

— Виріс я недалеко від Чорнушки, річку в нашому селі до середини літа корови випивали,— заговорив Павло Єгорович, а ось, на воду мене чомусь тягло, на велику. Мабуть, у кров заплутався моряк! — Він урвав розповідь, помовчав, не відводячи очей від порога і від зарічної протоки, яка обігнула кам'яний острівець з пучком вивіреного, голого лісу на маківці. Навкруги острівка навалом лежали змиті дерева, поза порогом, нижче його, на береги теж нанесло багато сушняку, він горів, розпливаючись сизим димом уздовж річки, по обидва боки якої то врозбрід, то поодиноці, то купою, то хвилясто тяглися вдаль хребти, хмуролісся, блищали голчасто скелі, з яких бурями і вогнем змахнуло рослинність, однак біля підніжжя хребта, у веселій строкатості кружляли хороводи осик, березняків, глоду, жимолості, проталинами стікали по кам'янистих схилах зарості дикої акації.— І потюпав я пішки по країні,— вів далі Павло Єгорович з легким видихом,— молодий, силою не обділений, рубати-пиляти ще з коліски навчений. До Анісею дотюпав!

«А пермяк, солоні вуха, зовсім очалдонився, Єнісей по-нашому називає!»

— Хочеш вір, хочеш ні, притюпав я до Анісею, глянув — і все в мені вляглося. «Тут, Павле,— сказало серце,— тут твій причал!» По Анісею матросом ходив і як попав сюди, остовпів: «Ох ти, батечку мій! Невже отаке наяву може бути? Треба зупинитися!» — Павло Єгорович не відриваючись дивився на поріг, слухав його, а я здогадався, що подив його не скінчився, що неможливо звикнути до такої краси, надивуватися нею. І тільки тепер збагнув, чому старі люди, вмираючи в підпоріжжі, просили, щоб виносили їх на волю перед смертю. Баби бурчали: «Не остогид ще тобі отой Анісей? Вхоркався ж на ньому! Руки-ноги він тобі покорчив...»

Мабуть, хотілося людині вірити, що там, за труною, у заспокойливій п'їтмі триватиме видіння рідної річки. А може, кликала, підштовхувала його до річки потреба переконатися, що за його життям продовжиться життя, нескінченним буде плін річки, ревіння порога, і гори, і ліс так само непохитно стоятимуть, упираючись в небо,— сила поповнює силу, впевненість у негнїтності життя допомагає з гідністю відійти в інший світ.

— Усе життя пропрацював я бакенщиком. Тепер потреби в нас немає...

Великими червоними дзвониками цвіли на Казачинських порогах бакени-автомати. Осиротіло, здичавіло сільце на правому березі, пустіє і Підпорожна на лівому. Подалися звідси хто молодший, але ті, хто народився під шум порога, до

останнього подиху чутимуть його в собі, і, поки бачать їхні очі, все котитиме поріг перед зором спінені вали, клубочитиметься голубим димом бризок, невпинно битиметься на камінні, тороситиметься горами криги в час льодоставу, гримкотітиме, кришачи й ламаючи земні тверді в час льодоходу, і заніє під грудьми, коли уродженець Підпорожної згадає осінню ніч, двох сміливих чоловіків, діда й онука, які на дерев'яній шкаралупці-човнику гребуться до хрестовин. Хрускіт коробки, схованої біля серця в нагрудній кишені, чиркання сірника, один раз, другий, відчай — не добути, не роздмухати вогню, не засвітити згаслий бакен, і ревіння, переможне ревіння порога навкруги — ні берега не видно, ні суші, а роботу зробити треба. Не раз, не два за ніч із теплого хатнього затишку відпливе бакенщик у ревучу безодню ночі, до згаслого сигнального вогню, і світилися вони в п'ятмі, в дощ і в негоду, в сніговій заволоці і при ураганній дурверті.

Пам'ятаючи ще старенькі лампові бакени, я дивувався вгледос із майстерності й мужності тутешніх річковиків. Павло Єгорович тільки знизував плечима, що тут, мовляв, особливого? Треба було, то й працювали, звикли, а коли я сказав йому, що, можливо, в дитинстві на «Рудзутаку» чи ще на якомусь пароплаві проходив між бакенами, ним засвіченими, він на мить задумався і, стиха зітхнувши, мовив:

— Нічого хитрого, життя велике настало...

Підняли ятір — вузький, довгий, міцно сплетений. Стояв він в ущелині, жерлом відкритий течії. Нитяну пастку забило слизькою пліснявою. Попався один вусатий піскар, зовсім не премудрий на вигляд, замучений до смерті течією. Павло Єгорович гидливо витрусив смердючу рибину з ятера. Піскаря покрутило за бичком і викинуло на струмінь. Там його схопили чайки, заповзалися з виском битися, впустили рибчину, згубили і, заспокоївшись, залопотіли над нами, чекаючи ще подачки. Павло Єгорович вибирав з ятера плісняву слизоту — усе на порозі та й сам поріг забризкано тванню, схожою на коров'ячий кізяк.

— Геса,— пояснив Павло Єгорович.— Геса керує річкою: часом вода підніметься, часом спаде. Дихає річка, береги не встигають висихати, а погань оцю, шмарклі ці слизькі, тягне та й тягне..

Другий ятір стояв також у кам'яному коридорчику з рівно обтесаними стінами і ловко втягнутим у нього потоком.

— Ущелини ці не природні,— охоче пояснив Павло Єгорович,— їх люди поробили. В давнину гріли камінь вогнем, ліс возами спалювали. Камінь від жару тріскався, його розхиту

вали, багато років довбали клинами — кожна сім'я собі місце для лову влаштувала. Ну а на моєму віку амоналом підсоблювали, проте без пуття не шматували камінь. Його, себто каменю, хоч тут і до погибелі, заважає він нібито, але рвати зайве не можна, оголяється верхні пороги, річка несудноплавною стане. Поріг легулює річку. Легулював, правду сказати. А тепер Геса всім керує...

У третьому ятері бовталася пара здохлих яльців і до синяви побита, зібгана плотвичка.

— Оце-то почаствував я вас рибкою, гості дорогенькі! — Павло Єгорович розтиснув руку з трьома жалюгідними рибками, подивився на здобич, хитаючи головою, і плюснув їх у воду. Залишивши ятері на камінні, він мовчки зійшов на підмитий високою водою яр, по бровці якого кучерявився брусничник.

Ми обмилися водою — купатися не можна — найбільша в світі ГЕС тримає таку товщу води, що вона не прогривається, температура її майже постійна взимку і влітку. Чалдони невесело жартують: якщо хочеш купатися, чеши в Заполяр'я!

За заведеною звичкою витягнуто на берег човни, загнано в затони судна і суденця, але всіма покинута, окутана морозною парою, безоко й безголосо кидається річка у важкому напівсні, між памороззю вкритими берегами — ані душі на воді, ані душі на березі, лише шмагоне по громадях скель, затріпоче тривожно вогник бракон'єра, що промишляє рибу острогою, і одразу ж поглине його непроглядна імла, та продрівають зненацька вологу каламуть десь у високості, наче в пеклі, один-другий вогник — це в горах пробираються машини, в морозний час цілодобово змушені світити фарами. Пливуть і пливуть по змученій річці, кружляють крихкі нарости шуги, десь у затишку, крадькома змерзнуть в забережень — річці хочеться зупинитися, вгамуватися, покритися кригою.

Немає і ніколи вже не буде спокою річці. Сама не знаючи спокою, людина з осатанілою впертістю прагне підкорити, зарканити природу. Але ж природу не переграти. Водоростей, які в народі називаються точно — водяною чумою, розвелося півтори тисячі видів, і вони захоплюють по всьому світу водойми, особливо сміливо й охоче свіжі, нічим не заселені. В одному лише Київському водосховищі — факт широковідомий — за літо назбирується і жиріє п'ятнадцять мільйонів тонн страшної водяної нечисті. Скільки накопичилося її в Красноярському водоймищі — ніхто не рахував.

...Обпечені крижаною водичкою, виповзли ми на сонце, на гладенький пісочок, понамиваний між бичками, і зібралися задрімати під шум порога, як побачили, що яр ом спускається

Павло Єгорович, усміхаючись хоча й стримано, але все ж не без задоволення.

— Ось,— розгортаючи шматину, сказав колишній бакенщик,— сусідові в сіточки три штучки потрапило. Одну якось вициганив.

Ми швиденько зварили із стерлядки юшку.

— Ви їжте, їжте! — відсовував від себе рибу Павло Єгорович.— Ми її тут переба-а-ачили! — похвалився він і ложкою показав на другий берег Єнісею, на нижню гряди порога.— Там є дві ями, і на зиму в них «залягала» червона риба. Ну прямо як поліна, одна на одну,— пояснив він.— Сторожа ставили з рушницею, щоб ніхто не капостив на ямах. Кожній сім'ї перед льодоставом дозволялося зробити два замети неводом. Два — і шабаш! Але брали риби на цілу зиму. Самі господарювали на річці, самі її доглядали, жаднюг не шанували.

Немає тепер червоної риби на тих ямах ні влітку, ні восени. Зійшла вона з порогів, покотилася в пониззя Єнісею і на Ангари, пліснява зіграла її, вередливу, до бруду незвичну. Лише поодинокі стерлядки добредають до порога на прадавній поклик природи. На туєрі «Єнісей» у колективному харчуванні каша, казенний борщ, смажена ставрида, хек замість стерлядки.

— І до нашого селищного магазину бичків у томаті привезли,— зітхнув Павло Єгорович,— і оцю, як її? От уже при жинці й сказати незручно, бледугу якусь. На Анісей — бледугу! А чим же ми далі жити будемо?

«І цей про «далі»! Всі-всі вболіваємо за майбутнє! Головою! А руками що робимо?..»

Змовк Павло Єгорович, засмутився і я, не став йому розповідати про його батьківщину, Урал, якому найперше і найбільше за усіх перепало від людини, про іржаві й мертві озера, ставки, річки, про погублену красуню Чусову, про Камське водосховище, де понад чверть століття мучиться земля, намагаючись укріпитися біля води, і ніяк не може стати берегом, обсипається, обсипається, обсипається.

Хто сперечатиметься щодо потрібності, щодо користі для кожного з нас мільйонів, мільярдів кіловат? Ніхто, звичайно! Та коли ж ми навчимося не тільки брати, але й віддавати, коли ми навчимося наводити лад у своїй домівці, як гарні господарі?..

Ревів поріг. Шумів поріг, як сотню й тисячу років тому, але не хлюпотіла, не звивалася в його струменях, не скидалася на хвилях, зблискуючи лезом спини, стерлядь — жива окраса річки.

...І вирушив я за тисячу верст од Казачинського порога, на Нижню Тунгуску, де начебто немає ще ворожих для природи міток людини. Лише впаде в око, що на багато сотень кілометрів береги Єнісею купаються в рожевому розливі медової трави — зніту, серед якого стирчать олівчиками небогати́рської статури північні ліси, в'ється квасениця, куцяться малина, лозняк, вовча ягода, вереття і жердняк — і скрізь згарища, але для пожеж надто вже широкі ці загублені простори, несила продертися вогневі серед запарених боліт, усічених розгалуженнями річок, хльосткими потоками й зірко навислими зверху хребтами з вічним снігом на горбі, що оточили беззахисну тайгу.

Є, виявляється, дещо сильніше від вогню — лісова попелиця, короїди, різні черв'яки, гусінь, і серед них найбільш неситима, нездолано вперта — шовкопряд. Це він зробив спустошливий наступ на сибірські ліси, спочатку в Алтайському краю, потім перейшов, точніше, ринув широкою, каламутною річкою до Саянів, полишаючи за собою голу, знекровлену землю, — поїзди буксували, коли гнійний нарив лісової зарази, прорвавшись, плив через залізничну сибірську магістраль. Стомившись, зазнавши втрат по дорозі, паразит причаївся в Саянах по розгалуженнях малих річок, непомітно розвішував павутинні торбинки на пагонах черемхи, смородини, на всьому, що було м'якше, солодше й піддавалося ослабим від неробства пилкам щелеп. У торбинках копошилися, звивалися, сліпо тицялися один в одного, перетинаючи свіжий пагінець, зелененькі, на вигляд невинні черв'ячки. Підрісши, вони шматували павутинне гніздо і вже самостійно пересувалися по стовбуру, спритно підтягуючи до голови зад, і там, де незграбно, ніби інвалідно проходив, звиваючись, гад, деревце ставало німим, обвугленим.

Зміцнівши, паразит уже відкрито рушив на ліси, сади, дачі й палісадники. Я на власні очі бачив, як син давнього друга нашої сім'ї, лісника Петра Путінцева, Петро Петрович сидів у нарядному, як у маршала, картузі лісника в огорожі рідного кордону, на Караулці, під мертвими черемхами, а вниз і вгору по річці, обпалюючи чорним полум'ям низовину й косогори, об'їдаючи осичняки, вербу, лозняки, пробуючи уже й хвойний ліс, що від покоління до покоління набирив сили, рухався мовчазний ворог, наривами нависаючи на безпорадно прикишклому лісі, в якому шаленіли, реготали самці-зозулі, крякали ронжі та заклопотано скрекотали веселі сороки — тільки ці птахи в нас їдять волохату гусінь, і кому горе, а їм свято!

Не думав, не гадав я, що ворог цей добереться аж до Осиновського порога й рушить по Підкамінній і Нижній Тунгусці,

все ж таки гусінь починалася колись на півдні, але там у неї є супротивники, з нею бореться сама природа. А тут, у північних краях, у роздягнених, обдертих лісах лише зніт квітне посеред літа — супутник злиднених російських земель, прославлений у народі під назвою іван-чай. Зніт створений природою приховувати земну скорботу, милувати око. В гушавині своїй зберігаючи теплу пріль, він яскравими, медовими квітками приваблює бджіл, джмелів, дрібних комашок, які на лапах, у дзьобі або прилиплю до черевця занесе сюди насіничку, зронить її в живлюще тепло і вологу, назбирані знітом, і воно відродиться там квіткою, кущиком, осичкою, ялинкою, потіснить, а потім і задавить, заморить зніт, і згасне рослина, віддавши себе іншому життю.

Мудрість природи! Як довго вона триватиме?

Туруханськ схожий на природу, яка його оточує. Поламаний на скибки крутим яром, балками й річками, він живе настороженим життям: чи знайдуть що-небудь геологи у тутешніх надрах? Знайдуть — процвітати місту й розвиватися. Підведуть надра — скніти йому далі. Але щось та знайдуть, не можуть не знайти — район на вісімсот довгих верст простягся по Єнісею, а вперек, в глибину тайги скільки його, району? «Міряли чорт та Тарас, але мотузка в тутешніх болотах підвела нас...» «З літака яка міра, — сперечаються тайговики, — з літака верста коротша».

У гирлі Нижньої Тунгуски, на злитті її з Єнісеєм, і стоїть Туруханськ — село Монастирське, а в хутряній торгівлі — Нова Мангазея — його колишні назви.

Сама Тунгуска відгороджена від Єнісею громаддями скель, які заступають собою все, що є далі, за їхньою стіною, за сніжними вершинами. Річка звивається поміж скелями, зсувами, виступами, вода котиться, то вбираючи човен у розлом та коловерт, то здимає його на гірку і плескає, плескає по дюралевих щоках. Човен тріскою стрибає, перекочується з боку на бік, з виямки у виямку, з горбочка на горбочок, не дуже слухається керма і не дуже-то подається вперед. Але минеш п'ятнадцять-двадцять кілометрів, і все вгамовується, аж нудно стає: скелі, нагромадження стрімчаків, круті стіни сірої і рудої глини, ребристо або гладенько спадаючої просто в глибину, здавлюючи річку з боків, — усе це, настрахавши людину, перевірили її нерви й характер, відступає.

Там, попереду, звичайно, всього ще буде — річка понад дві тисячі верст завдовжки, по ній якщо плити, натерпишся й надивишся всілякої дивини: і порогів, і чорторіїв, і чаклун-

ських проток, у які, розповідала одна туруханська переселенка, як утрапиш, то можеш і закрутитися.

Комусь у тридцяті роки знадобилося переселяти людей з Єрбогачона в Туруханськ, а з Туруханська в Єрбогачон. Від Єрбогачона пливли на плотах. «У Туруханську,— сказали переселенцям,— здасте ліс, за нього виплатять гроші, почнете будуватися, обживатись». До Туруханська дійшло всього кілька сімей, побила плоти Угрюм-ріка, розкидала на шиверах і порогах, затягла в чорторії. Жінка-переселенка бачила розп'ятого на скелі чоловіка, волохатого, голого — кінцем колоди підчепило його і придавило до каменя, і коли вода спала, він лишився вгорі — борода метляється, широкий чорний рот кричить із піднебесся, кістки рук розкинуті, наче не пускав чоловік людей далі, бачачи з висоти погибельне гирло річки.

Розповідаючи про той страшний шлях по Тунгусці і через тридцять років по тому, боязко озиралася переселенка, витираючи зігнутим пальцем очі: «Затягнуло пліт одного в сіле плесо, день носить по колу, другий, третій,— не пристати до берега, не вибитися, сили вже зовсім немає. П'ятеро дітей на плоту, їсти нічого, допомоги чекати ні від кого — якщо зрушили людей з місця, зрушили одних туди, інших сюди на погибель — яка вже допомога? Ліг тоді мій хазяїн на пліт, дітям звелів лягти й кричати в щілини між колодами: «Спаси нас, господи! Або покарай! За гріхи людські!» Але він у мене з іновірців був, він ікони з дому повикидав, отже, молитва не йде. І тоді за їхнім, за язичницьким звичаєм, молебень спорядив: настругав трісочок, наказав запалювати їх і по черзі кидати у воду. В меншенького синочка трісочки впали хрестиком і не гаснуть. Господар звелів усім лягти головою до хрестика, руки скласти хрестиком і повторювати: «Водо, лих не насилай! Вітре, вітре, прокинься, об північ обіприся, в полудень подми, наші душі не мині...» Ну, багато дечого він там вив-городив — і допомогло! Верховичок повіяв, на річку витягнув».

...Я дивлюся на таку простеньку після бурхливого гирла річку й мимоволі думаю про красиву евенкійку, яких до війни не зустрічав. Кривоногі вони раніше майже всі були, кирпатенькі. Евенкійка сиділа на колоді біля туруханського дебаркадера, в райдушному японському платті. З одного боку її кособочився ніби в помях викупаний чоловік із шрамами на обличчі й на голові, з половиною пальців на руках — з'явився на півночі сорт людей, які до того вимоталися по бараках, зимовищах, пристанях, що вже ні віку, ні статі їхньої одразу й не визначиш: з другого боку ніби зі всіма разом і водночас якось осібно сидів і смоктав мокрого недокурка евенк у відкочених до пахов гумових чоботях.

Перед трійцею на каменях стояла пляшка дорогого коньяку, замацана брудними руками склянка. Час від часу, не відриваючи погляду від чогось, лише їй видимого, дівчина-евенкійка навпомацки брала пляшку, наливала в склянку коньяку, повільно його висмоктувала, діставала з пачки зубами сигарету, владно хапала руку одноплемінника, припалювала від його цигарки, відкидала руку і знову втуплювалася у щось поглядом. У глибині очей, що світилися журливою темінню, настоялася глибока печаль, і вона, ця давня печаль, викликала незбагнений потяг до жінки, хотілося довідатись, про що думає, що бачить вона там, за білим верхів'ям гір, і «про що мріє?»

Першим розумом, тим, що зверху, я розумію: п'яниця і шльондра вона, ця несподівано вродлива північанка в дуже модному брудному платті, яке вона скине, як тільки воно почне ламатися від бруду, і натягне на себе нове. Другим розумом, надзябраним, але ще гострим, і не розумом, ні, а вічною чоловічою бентегою я відчуваю поклик цієї вільної красуні.

Назавтра, сидючи на березі Нижньої Тунгуски, біля вудочок, покусаний комарами, я мучився, згадуючи північну красуню — на кого ж, на кого вона схожа? І раптом відкрив: та на неї, на оцю річку, Нижню Тунгуску, яка, здогадуюсь я, все життя тепер кликатиме, манитиме до себе мовчазною печаллю. Одягнена в кам'яне вбрання, прикрашена на подолі то важкими блискітками алмазів вічної мерзлоти, то яскравим полум'ям квітів на берегах-шворках, то мисом, спіненим пухівкою, лужком, галявиною, гальковими приплесками, чадно шумливими потоками, що виривалися із захаращеної прохолоди лісів, усім, що росте, живе, звучить і заспокоюється нею, буде пам'ятатися сумовита на вигляд Угрюм-ріка.

У небі, над тайгою, над багnistими болотами, то ближче, то далі, то нижче, то вище примарно біліють далекі хребти, куди в цю пору йде, повзе, біжить всіляка жива твар, рятуючись від гнусу. Тільки ми з Якимом залишилися на поживу комарам біля потоку, що серпанково димує, сп'янілий від дикої води. Намет наш оранжевого кольору став жовто-сірим, аж бруднуватим. На ньому, відчуваючи живу кров, суціль налипла комарня. Вона не дає їсти, спати, думати, жити. Коли пригріє сонце, північний гнус, що не зносить тепла, дитина мерзлої землі, западає в траву, і ворухиться тоді, шипить сива трава на приплесках. Яким куривом вижив з намету комарів, застебнувся на «блискавку», сидить, не дихає, слухає суголосьний дзвін над собою, час від часу кличе мене до схованки і, не докликавшись, кидає: «Ну, як знаєш! Пропадай, коли чокнутий, отак!»

У мене є флакончик «дети», на мені штормівка, під нею костюм, білизна, я міцно замкнутий, зав'язаний, зашпилений, і все ж таки комарі знаходять що їсти: повіки, ніздрі, губи, зап'ястя під годинником, голову крізь башлик. Але я стільки років мріяв посидіти на північній річці, половити неполохану рибу, послухати велику тишу — мені вже не потрапити на північ, роки і здоров'я не пустять, то що ж, покинути все, відступити, здатися через комарів?

Харіус і таймень пройшли у верхів'я Тунгуски, розбрелися по її холодних притоках, закінчувався хід сига. Але все ж таки зрідка брав місцевий, становий харіус і ледачий, хвістовий, не косячний сиг, який полюбляє вільно погуляти. І як брав! Вудочок у мене розгорнуто дві — довга й коротка. Риба чомусь бере на одну й ту саму, на довгу, закинута нижче потоку, який шумно вривається в тугі, гордовиті води Тунгуски. Вантаж на вудочці — лише дві картечини, бо інакше засмокче, затягне знаряддя піском. Вода в потоці чистіша за сльозу, але все ж таки з кущів, з лісу сяка-така кузка, блоха, гусінь падають, з-під каміння чи піску комашку або мукшу вимис, і тому харіуси й сиги чутко чергують у гирлі потоку, шпаною накидаються на корм.

Я чекаю, щоб клюнула велика риба — в таку далечинь забрався, і невже марно?! І ось волосінь довгої вудочки потягло течією вгору: потім різко повело вглиб, у річку. Тонкий кінець вудлища забився, засіпався, вигнувся знаком запитання.

Я взявся за вудлище.

П'ятеро харіусів і чотири сижки-цьоголітки я дістав — ті брали не так. Напружене моє серце підказувало: «Клює придурок!» Я поквалливо згадував волосінь, чи немає десь вузлів, зачіпок? Волосінь без ганджу, все прив'язано міцно, гачок великий, вудлище перевірено на кріпленнях. Чому ж сиг зволікає? Хитрун чи дурень? Затиснув черв'яка за кінець і чекає, коли я рвону й подарую йому наживку, якої залишилося в мене обмаль?

Ех, хай буде, що буде! Без підсічки, потихеньку я зрушив вудочку з місця, у відповідь удар — ледве втримав вудлище! І пішов, пішов сиг плести кренделі! Я не міг підвести його до берега, не міг зупинити, взяти на підйом, щоб ковтнув зухвалець повітря. Сиг керував мною, а не я ним, але в мене все стійке, міцне, рибина заковтнула черв'яка, інакше давно б зійшла. Отже, сиг стояв на бистрині і спокійно пожирав черв'яка — вудлище знаком запитання. Який же я молодець! Який молодець! А поквапився б, схибив — і бувай здоровий! Отак я на полюванні: то пальну біля ніг, то вже коли версти зо дві птах відлетить, але

тут дзуськи! Тут я витримав характер, і сиг ходив на вудочці, танцював, рвався на воленьку, на простір. Я бігав, метушився вздовж берега, спуску йому не давав. І раптом рибина, збагнувши, що в річку не втекти — не пускають, різко помчала до берега, розсікаючи воду святим пером — так у Сибіру називають спинний плавець, — це була ще одна помилка сига, остання в житті — по ходу, по льоту я збіг на приплесок і викинув на темний пісок бунтівливого, темноспинного красеня, що обсипав із себе срібло луски. Відкинувши сига ногою вбік, я застрибав і закричав хвалькувато, що я старий рибалка і, якщо сиг хотів зі мною погратися, не треба кидатися до берега — вмить підхоплю слабака, і відними його, спробуй! І взагалі я хоч куди хлопець, а сиг — гарний людя! Взяв ось, та й попався, і надовго, якщо не на все моє життя, подарував мені таку радість.

Нікого ніде не було, що хочеш, те й роби, впадай у яке хочеш дитинство — і я поцілував сига в непокірну, стрімко застругану морду, виваляну в піску, зняв рибину і шпурнув за камінну грядку у потік, де він одразу заметушився, захлюпотів, збиваючи каламуть і розкочуючи гальку, пробував кудись дременути, та тільки викинувся на каміння і довго скочувався назад, у лоскітливу воду...

Тієї ночі брало ще кілька величезних сигів, але мені вже не пощастило — всі вони виявилися хитрішими й сильнішими за мене.

Я чекав дня, щоб перевести подих від комарні і хоч трішечки поспати. Але день настав такий паркий, що намет перетворився на душоубку. В наскрізь мокрому одязі, задихаючись, майже напівнепритомний, я подався до лісу, сподіваючись знайти черв'яків і перепочити в холодку, але як тільки ввійшов у ганчір'яно завішаний мохом, обляпаний на стовбурах пліснявою і лишаєм, дрібностовбурний, колючий лісок, відчув таку нерухому задуху, що одразу зрозумів: нічого живого, крім дрібних комарів, що густо заліпили мені рота й вуха, тут немає, все живе вигнано, вибито звідси на продув високих хребтів. Жив, вигравав і вільно дихав у завмерлому лісі лише потік — дитина вічних снігів. Не було йому ані метра простору, де він міг би випростатися, потягнутися, заспокоїтися. Загнаним звір'ятком з риком кидався він поміж ослизлого каміння, завалювався, весь майже губився під вимитим корінням, застрягав у завалах і нуртував там, пінився здиблено, гойдався колами, але пробивався все ж таки, просочувався в невідомо які щілини і стрибав з гряди на грядку, з каменя на камінь, витягуючись змійкою в розколинах, на клапті рвав себе на зсувах і вивалився,

нарешті, з тайги, з-під гряди прибережного завалу, нагорнутого льодоходом, який зовсім було його придушив, до Тунгуски.

П'яний, із розпанаханою на грудях білопінною сорочкою — і волі тієї сотня сажнів, але він і цієї воленьці радий, задзюркотів радісно, мов дитячко, що уздріло матір, він похило котився до Нижньої Тунгуски, припадав до її грудей і одразу ж умиро-творено змовкав. Узимку дикий потік порине в заціплений, крижаний сон, занесе його снігом, і ніхто не дізнається, що серед заметеного лісу, під глибокими сувоями розпластано, скам'яніло спить він непробудно, спить до тієї щасливої пори, коли оживить його сонце і знову він кипуче, світло, бурхливо відсвяткує літо.

Зрозумівши, що черв'яків я не добуду, я зламав бадилину борщівника, зубами здер із неї жорстку шкірку і жував соковите стебло, стрибавши з каменя на камінь, коли раптом, при виході з завалу, серед нанесеного хмизу, пробитого там і сям пирієм, мітлицею, трясучкою та всякою іншою довгов'язою травою, побачив лілею, яскраву-яскраву, але якось скромно й непри-мітно розквітлу серед трави, кущів і прибережного різнотрав'я.

— Саранка! Саранка! — не тямлячи себе, зрадів я і ледь не звалився з каменя в крижаний потік.

Саранками в нашому краю звать будь-яку лілею. Найпоши-реніша серед них — висока, з зозулино-пістрявим пером бузко-вого або сизого кольору, пелюстками її маслянистими, згор-нутими в стружку, ми в дитинстві наїдалися до нудоти. Є високо-гірні, наче чистою, дитячою кров'ю налиті і водночас ніби штучні саранки, але це те саме мистецтво, яке рідко трапляється в людини, — вона неодмінно передає фарб, полізе з потайним наміром у природу і порушить її єство своєю фальшю.

Я став на коліна, доторкнувся рукою до саранки, і вона здригнулася під долонею, припала до тепла, яке йшло від людської руки. Червоногуба квітка, в глибині грамофончика приглушена оксамитово-білим деңцем, засипана пилком па-морозі, несподівано теплої на вигляд, нагадувала казково розквітлий кактус із заморських країн.

— Та як же це тебе занесло сюди, голубонько ти моя ясна? — захищало роз'їдені комарами повіки — невже такий сенти-ментальний я став? Та ні, не спав ось дві доби, комарня гризе, стомився...

І тут, на первісно-безлюдному березі річки, треба було перед кимось виправдуватися за ніжність, що нахлинула на мене. Я обережно відокремив лілею від цибулинки, щоб на той рік із землі знову здійнялася квітка, і вона намітила мені на руки білими крупцями, одне стебельце квітки трішки прив'яло,

зморено похилилося. Так само обережно я опустив саранку в пухирчастий потік, неподалік від того місця, де я рибалив, і, винесена з темряви нетрів на світло, опущена в свіжу воду, ліея відкрилася, як тиха душа, освітлена яскравою любов'ю, на всю широчінь, зі всією довірливістю, і дикий потік, здалося мені, помітно присмирнів і ніби аж поголубішав, ворущачи бліді ниточки тичинок, на яких ледь примітними мушками ліпилося три коричневих насінинки.

Я перегорнув потім довідники-травники і різні посібники, але ніде не знайшов такої саранки. Зустрілося в одному атласі під назвою «даурська ліея» щось схоже на неї, і я вже вирішив, що більше ніколи такої квітки не побачу, але одного разу на півдні, в доглянутій клумбі засяяла мені привітно туруханська ліея — «Валлота прекрасна» було написано на табличці.

Бог зна, якими довгими шляхами добиралася в туруханські нетрі південна валлота, втрачаючи по дорозі горласту розкіш, надокучливу яскравість. А може, все навпаки? Може, ніжна північна квітка спускалася на південь по річках і морях, підхоплена бурями, летіло її сім'я, набуваючи в довгій дорозі ім'я, нагріваючись від жаркого червоного сонця? Перегріло квітку настирне південне сонце. Південна ніч надто важко навалилася на неї чорнотою, і тому ліея стала жорсткою на вигляд, ламка пелюстками й нагадувала скорше вареного рака, а не квітку. Тільки всередині лілеї, в заглибленні грамофончика затаєно біліла первісна серцевина, соромливо освітлюючи денце квітки: назовні без остраху, з викликом висовувалося насіння, не дві, три — цілий пучок насінин, що переповнені тягарем плоті, знемагаючої в розпеченому квітковому нутрі, й поспішають швидше запліднитися, впасти на землю.

Туруханську лілею не садили руками, не плекали. Наливалася вона холодним соком вічних снігів, пестили і стерегли її усамітнення тумани, бліда ніч і незахідне сонце. Вона не знала темної ночі і стулялася, оберігаючи насіння, лише в сиру погоду, в досвітню годину, коли крижаний вал котився з білих гір і близький, похмурий ліс дихав пронизливим смородом.

Як було, що було — не вгадати. Але я знайшов квітку на далекому пустельному березі Нижньої Тунгуски. Вона цвіте і ніколи вже не перестане цвісти в моїй пам'яті.

Настала ще одна ніч, каламутна, до дзвону у вухах тиха і ще задушливіша. Тіло моє змокрило, отже, прокисло, задихнулося від поту. З-за мису вихопився дерев'яний човен, задерши носа, полетів на мене, вдарився об берег.

— Дру-у-уже! — загукали з нього двоє скривавлених чоловіків, — бери що захочеш! Дай намазатися! З'їли! Згризли!

О-о-ой!.. Це що ж таке?..— Я подав їм флакончик. Вони із стогоном намазалися і воскресло зітхнули: «Го-о-осподи!» — Рибалки ці гналися за харіусом вгору по Тунгусці. Рибу не наздогнали, себе гнусові віддали на поживу. Покурили, матюкаючи комарів: — Е-е! Закружляв, забренькав! Що, вхопив? Взя-ав, паскудо! Не до смаку я тобі намазаний, не до смаку?! — І з вдячності запропонували мені змотувати вудочки й вирушати в Туруханськ пити вино.

Я відмовився, і, жаліючи: «Доїдять же!» — чоловіки віддали мені черв'яків, завели мотор і помчали.

На свіжих черв'яків я взяв ще одного сига, кілька дрібніших рибин, але згущалася пільма, густішало повітря, густішала комарня. Я сидів, засунувши руки в рукава штормівки, всьому вже покірний, до всього байдужий, каючись в тому, що не погодився попливти з рибалками.

Коли ми їхали до Туруханська, Яким не переставав вихвалитися, що друзяка його по геологічній експедиції, невтомні розвідники надр, якщо буде потреба, то й на місяць довезуть. Але на півночі все тече, все міняється в народі куди швидше, ніж на всякій іншій землі. Підвладні покликові кочових доріг, соратники Якими давно покинули Туруханськ, і, захекавшись від біганини по місту, він у якомусь бараці розшукав сонного чоловіка, який за червінця доправив нас сюди, один лише раз за дорогу розтуливши рота: «Чекайте Perezмінки». Perezмінка, — неділя, чекати ще два дні — спробуй доживи до призначеного часу!

Із скелястого гирла Нижньої Тунгуски долинув могутній рокіт, лунке, уривчасте, надто якесь упевнене биття моторного серця. Навстріч воді, задираючи її високо і розділяючи білими крильми, йшла моторка, що сріблясто поблискувала обідками. По-акулячому хижо витягнуте тіло моторки без напруження ковзало по воді. На носі судна кубрик урівень із обличчям з двома круглими фрамугами, зашклененими авіаційним склом.

Ключувши носом і відкинувши вал води, моторка ніби ненароком повернула до мене. За кермом сидів міцний, непромокально і щільно, під космонавта одягнений хлопець з обвітреним обличчям і по-адміральськи самовпевненим поглядом. У ногах у нього п'ятизарядний воронований карабін. Хлопець не вітався, ні слова не казав, обмацував мене настороженими очима, обшукував, вивертав кишені поглядом, намагаючись з'ясувати, яке там лежить посвідчення і хто причаївся в наметі? Мотор пофуркував налагоджено, могутньо, утримуючи човна на місці. З кубрика вискочило двос заспаних і теж здоровенних парубків, одягнених в рідкісні льотні костюми. Кормовий повів

на мене оком. Підтягнуті, напружені хлопці теж обмацали мене неприязними поглядами, один з них сердито кивнув: «А-а!» і став мочитися через борт, намагаючись потрапити в поплавець моєї вудки.

Троє оцих розбійників ще недавно були нормальними робочими хлопцями, але стоило їх виробництво. Вони сконструювали на авіаційному заводі і по-зłodійському, по частинах вивезли люкс-човен. Півмісяця тому вивезли з однієї із приток Нижньої Тунгуски шістсот кілограмів тайменячого балика і ось ідуть по хариуса. Прикриті брезентом, стоять у човні бочки. Закінчивши харюзні жнива, вони візьмуться за сига. Тим часом дозріє птиця, достигне горіх. Бензопилкою вони зрубають сотні гектарів кедрачів. За один лише сезон три добрих молодці виривають із тайги данини на багато тисяч карбованців, живуть з розмахом, розбій чинять не криючись. Пробував їх переслідувати й застукати рибінспектор Черемисін — був із лісу підстрелений і добре, що човен течією винесло до Туруханська.

Довелося Черемисіну після лікарні переводитися на «спокійнішу» чушанську дільницю. В Туруханську сили немає проти цієї маленької, але нахрапистої банди, яку за законом, бачте, слід брати на місці злочину, але бандюги такі озброєні, підлі й спритні, що взяти їх зможе хіба що військовий підрозділ. А військо ж зайняте зовсім іншими справами, тож безкарно, розперезано чинить розбій банда на збезлюднілій півночі, та якби ж то вона одна!

— Ну, чого витріщився? — зірвався я. — Не бачив, як вудкою рибу ловлять? Вибухівкою її гробити звик?

Кормовий сипнувся, стиснув рукою шийку карабіна так, що наколка на тильній стороні її стала синішою, але ту ж мить поглядом ковзнув по палатці, харкнув за борт, процідив крізь зуби: «Попадись-но нам іще, шибздику!» — і врубав швидкість. Звихрилася каламуть, заголило клаптем гирло потоку, скрутило вудки, штовхнуло хвилию пісок, ворухнуло сипкий приплесок, і срібляста моторка впевнено рушила за мис.

Ну чому, чому оцих запеклих головорізів треба брати неодмінно на гарячому, на місці злочину? Та для них уся земля місце злочину!

Глухої години, в хвилини всеосяжної тиші взялися перепливати Тунгуску лось із лосихою і відволікли мене від похмурих думок. Випливла парочка навпроти мису, розраховуючи вийти на берег далеко від людини, але течією затиснуло звірів, потягло по річці. Гучно хукаючи ротом, сопучи ніздрями, відфиркуючи воду, витріщивши то блискучі, то потьмянілі від небесного світла очі, вони пливли на мене, поринувши у воду до

підборіддя. Виходило так, що звірі ткнуться у вудочки. Я став міркувати, як і чим наполохати парочку, зібрався вже бігти до намету, але лосі все ж таки пересилили течію, торкнулися дна сажнів за п'ять від мене, якийсь час постояли, загнано дихаючи, опустивши важкі обрубки голів, з яких струмками збігала вода. Лосі, мабуть, зрозуміли: якщо стріляти, то я вже давно стрельнув би, тож не звертали на мене уваги — сидить і сидить дядечко на виступі приплеска, руки в рукава, не ворухиться, комари, його, либонь, прикінчують.

— Чого це ви хуліганите?

Від мого голосу звірі здригнулися, збили воду, незграбно виборсалися на берег і прудко помчали в кущі, цокаючи копитами об каміння. За нагромадженням завалу вони заgrimкотіли, струшуючи із себе воду. Я усміхнувся до себе — поява добродушних і незграбних звірів зняла тягар і приниження з душі, які з роками все більше давають і дужче ранять.

Нечутно підійшов Яким. «Чи зивий ти ісце?» — запитав. Я розповів йому, що причалювали «туристи», для яких людину клацнути все одно що висякатися. Потім лось із лосихою мало мене не з'їли. Яким буркнув, мовляв, тирився знову? Тут тайга, міліція далеко... і, побачивши саранку, доторкнувся пальцями до яскраво-червоних пелюсток, окроплених світлими бризками.

— Со це за квітка, пана? Яка красива! — і знову, вкотре вже, почав мені розповідати про ту квітку, яку однієї весни, в далекому дитинстві, знайшов він у тундрі біля Боганіди, і я подумав: «Яким починає відчувати роки, відчувати тягар пам'яті».

Уранці спускався по Тунгусці залізний тихохідний катер. Ми замахали, загорлали, забігали по берегу. На катері, виявилось, були симпатичні хлопці, капітан Володя, матрос дядько Миша і тихий парубійко, що їхав до селища Ногінська вступати до туруханського ПТУ. Нам дано було п'ятнадцять хвилин на збирання. Ми вклялися в десять. Але й за ці короткі хвилини цуценя, яке везли на катері, перекинулося на спину, закачалось, заскавчало — комарня.

На катері, теж забитому комарнею, зварили юшку із стеряді, у нас — пляшка. Ми її випили за знайомство, взялися артільно сьорбати юшку з каструлі, і я одразу поперхнувся — стерлядь була нечищена. Давитися плащем стерляді страшніше, ніж кісткою, плащ — наче склоріз, розпанахає кишки. «Ти що ж це, друже, — збавляючи темп в їді, збирався я дорікнути дядькові Миші. Але одразу здогадався — комар завадив! Місяць-півтора всім життям на півночі правуватиме гнус: мушка, комар, гедзь, мошкара.

Без сну витримати неможливо. Намазавшись «детою», я впа в кубрику на тапчан, замотав обличчя простирадлом і прокинувся начебто через кілька хвилин — ми стояли в Туруханську. І ось халепа, ось покара за непошану до батьків: щойно зійшли з катера, вибралися на яр, линув страшний дощ, який збирався всі останні дні, тому-то й було так глухо в тайзі, тому й лютував задушливий гнус.

Дощ періщив, пухирився, кришив гладінь Єнісею, обмивав запарошені будинки старенького, скромного містечка, висвітлюючи траву, листя на деревах, прибивав пилюку, оновлював повітря. Бродячі собаки, яких тут тьма-тьмуща, лізли під човни, десь верещали й пустували діти, всі канавки, вибоїни, ями й ковбані набухали, наповнюючись водою, перетворювалися в струмки, обпливав грязюкою високий яр, з міста понесло мотлох, сміття, тріски, тирсу, клапті старих оголошень і реклам.

Поспішаючи схватись в річковому вокзалі, біг туди, поблискуючи білизною зубів і притримуючи нарядного кашкета, франтуватий міліціонер. За ним, не наважуючись випередити владу, дрібцювали молодички з клунками, східцями нагору кидав себе в шкіряній корзині пристанський інвалід. Злизуючи з губів вологу, він вигукував щось веселе, зупинився на сходках, видихнувшись, і одна жіночка, покинувши строкатий клунок, схопила за руку інваліда, потягла за собою, перекидаючи зі сходинок на сходинок мокро хляпаючу корзину, щось пустотливе, підбадьорливе гукаючи йому, а інвалід так само по-дитячому грайливо злизував воду з губів і силкувався хапонути жінку за м'яке місце. Обидві руки в нього були зайняті: однією він відштовхувався, за другу його перекидала жінка, але він усе ж таки вловив момент, ущипнув молодицю за що помітив, вона хвицнулася, заверещала, міліціонер і люди, що набилися під дах, реготали, заохочуючи інваліда в його пустошах. Передавши комусь кашкета, міліціонер, котрий, як виявилось, мав модну, довгу зачіску, вискочив під дощ, схопив уже намоклий клунок і допоміг молодиці перекинути через поріг вокзалу вже до нитки змоклого інваліда.

Дихалося легко, дивитись було радісно. Всіх у таку ось зливу, навіть найважчих людей, охоплює почуття безтурботності, дружелюбності, з душі й тіла, наче пилюка й сміття із землі, змивається нашарування втоми, роздратування, житейської луги

Мені згадався тайговий потік: як він здувся, мабуть, як шаленіє зараз, вивертаючи каміння, підмиваючи сипкий приплесок, і, як, поринаючи, волаючи яскравим ротом, кружляє, пливе по ньому лілея, а нею покинута неозора тайга, із краю

в край миротворно шурхотить під дощем, і розпускається скручене листя, трави, м'якшає глиця, ховається, не може знайти собі місця від плюскітливих струменів клятий гнус, його змиває водою, чавить, викидає потоком у річку, риbam на поживу.

Дощ не лив, дощ стояв прямовисно над нами, над містечком, над далекою тайгою, оновлюючи світ. Біля дерев'яного магазину облягнувшись, тупцювали в калюжі, намагаючись танцювати, трос п'яних людей, серед яких я впізнав красуню евенкійку Нарядне смугасте плаття під дощем зробилося болотяного кольору, обліпило струнке, але вже розм'якле тіло дівчини, мокре волосся висюльками прилипло до шиї і лоба, лізло в рот. Дівчина його відпльовувала. Чоловіків, які заважали їй танцювати, вона відіпхнула, і вони одразу ж покірно беркицьнули в калюжу. Дико горлаючи, дівка осатаніла, застрибала, розбризкуючи воду взутими в закордонні босоніжки ногами. Вона була схожа на шаманку, і в криках її було щось шаманське, але, підійшовши, ми розібрали: «А ми — всі діти! А ми — всі діти сисдесятої широти!..»

Напарник мій, «пана», що похмуро тягся за мною, вмиг пожвавішав, затанцював на тротуарі, присвистуючи, розкинувши руки, розчепіривши пальці, крутячи кистями, пішов назустріч кралі, ніби почув лише йому зрозумілі позивні.

— Хана абукаль!

— Харки уляка-а-аль! — обізвалася краля, поблискуючи зубами.

«Вони привіталися одне з одним», — здогадався я, спробував угамувати напарника, але він уже нічого не чув, нікого, крім жінки, не бачив. Не перестаючи виробляти руками й ногами різні фортели, цокаючи язиком, прикладаючи пальцями, «пана», точнісінько як на токовищі, зближався з самкою, здавалося мені, і хвіст у нього розпустився, але з калюжі підвівся безпальий бродяга і вагомо сказав: «Конай».

Усе ще прикладаючи пальцями, посвистуючи, мов заведений, раз у раз обертаючись, спотикаючись об тротуар, дуже неохоче «пана» пішов за мною, запевняючи, що, коли б він був сам, без багажу, та не мокрий, та при грошах, він не відступився б так просто, він би...

Я не підтримував розмови, і, зітхнувши майже із схлипом, Яким замовк, однак відчував мою мовчазну незгоду і через якийсь час почав підлещуватися.

— Ох, собаки! Собаки! — мучився він. — Забули саранку! Сигів, бач, не забули! А саранку, таку гарненьку, забули! Со з ми за народ!?

Я нічого йому не відповів, тому що вірив: саранку винесе потоком у річку, викине на берег Тунгуски чи Єнісею, і, вчепившись за землю, хоч одна насінинка дикої туруханської лілеї просте квіткою.

СОН ПРО БІЛІ ГОРИ

Був час, коли туристів і у вічі не бачили і чути про них не чули. Хіба що приїде хтось вряда-годи, щоб потім книжку написати. А ще раніше, коли людям траплявся турист, вони або тут-таки вбивали його, або вимагали за нього викуп на тій вагомій підставі, що він, мабуть, ворожий шпигун. І хтозна, може, тільки так з ними й треба було чинити.

Уолтер Меккін

Як маленька стежинка виводить зрештою на широку стежку, а то й на дорогу, так і людина, яка з дитинства ходить з рушницею, неодмінно схилиться до думки — покінчити з пустощами й зайнятися справжнім полюванням, звідати отруту й солодощі промислового щастя, відкидаючи мудрий заповіт: людина живе хлібом, а не промислом.

Микола, нерозлучний друг Якіма, всіма силами і засобами впливав на промисловика, всілякі жахи йому розповідав, на хворобу посилався, матюкав його, погрожував рушницю втопити — все даремно. І тоді Миколка, добре пам'ятаючи, що сталося з їхньою артілью на Таймирі, взяв з Якіма слово: сельдюк вузькоп'ятий піде на промисел сам, без напарників — кого ведмідь рвав, той і пенька боїться.

У мисливців, які постійно промишляють у туруханській тайзі, були освоєні, обжиті ними райони, і Якимові, як новачкові, визначили угіддя і ніким не зайняте становище, найглухіше з глухих, найвіддаленіше з далеких, нижче озера Дюпкун, на річці Енде — притоці то бурхливої, порожистої, то болотно-нерухомої Курейки. До ближчого селища Усть-Мундуйки, позначеної на карті якорем, оскільки сюди з весняним заводом заходять пароплави і самохідки, а влітку зрідка катери, від зимовища сотня з гаком верст. По лівому берегу Курейки, десь серед озер, боліт і сонно темніючих гір загубилося селище Агата, в якому, подекують, давно немає жодного жителя. По правому берегу Курейки, за річками Кулюмбе й Горбіачин, десь біля озера Хантайського, взимку і влітку стоїть бригада рибалок, здобич якої тягає до ігарського рибозаводу літачок. Одне

слово, від зимовища Якимові хоч ліворуч, хоч праворуч гукай — не догукаєшся, біжи — не добіжиш.

«Дві Бельгії й півтори Франції в твоєму віданні!» — сміявся пілот вертольота, ще за тепла закидаючи до мисливського зимовища все необхідне для тривалого життя і нелегкого звірування: пилку, сокири, плішню, пастки, одяг, постіль невеличкого човна-довбанку, сіль, сухарі, гас, всілякий інший скарб і запас.

Похмура, просторова тиша лежала навколо запліснявілої на нижніх вінцях, перехнябленої хатини із сплющеною від товстих снігів трухлявою шапкою даху. Тривожно ворухнулося й зіщулилося щось в Якимові, просвистіло по всьому нутру: «Бою-у-у-уся-а-а». І якби не була дрібноліса, одноманітна місцевість, обійнята болотямим смородом, в оточенні небесно-чистих гір, від яких віяло пронизливою свіжістю, м'якою прілляю мохів і чимось незбагненно привабливим, Яким, чого доброго, здався б, і думка, що несміливо в ньому ворухнулася: «Тікати! Виплатити аванець і відмовитися від договору», — зміцніла б у ньому. Але, дивна річ, повернувшись до міста, на базу, він став думати про місце, йому визначене, про ці «дві Бельгії й півтори Франції», як про своє, давно йому знайоме, обжите, навіть засумував за річкою Енде, за старенькою, самотньою хатиною. І приснились йому білі гори. Ніби йшов він до них, ішов і ніяк не міг дійти. Яким зітхнув солодко від невиразної туги, від незрозумілого замилювання, і йому подумалося, що всі його давні поривання, мрії про щось хвилююче, незбагненне, чи то про інше життя, чи то про кохання якщо не збудуться там, серед білих гір, то якось проясняться, він стане спокійнішим, не тинятиметься по землі, знайде душевну, а може, й житейську пристань.

Як, чому це має статися в місцях, де до найближчого мисливського стану п'ять діб ходьби, нічого й нікого, крім тайги та гір, немає, — Яким ні собі, ні комусь іншому пояснити не зміг би. Але він давно звик покладатися на себе, довіряти тільки власному серцю й чуттю, які не раз і не два добряче його підводили, і все ж таки нічого іншого не залишалося, як радітися з собою. Здавши на волю душу й тіло своє, довіряючись внутрішньому порухові, Яким уже був готовий до всього, нікому й нічому найчастіше не дивувався, сприймав чи то успіх, чи то біду як само собою зрозуміле, і, можливо, саме ця незворушність, здатність у будь-який момент робити те, що треба, йти з готовністю далі й допомагали Якимові зберегтися на білому світі, дожити до тридцяти років (це він в мисливському договорі для солідності написав. А насправді до двадцяти семи з невеликим гаком). Гірше йому бувало, коли повороти життя траплялися

знанацька, коли він не був готовий до поєдинку з напастями. Отоді один лише хід, один порятунок знав — вино. Ой, це вино! Коли б не воно, кляте, то де б зараз і ким був Яким! Де б і ким він був, Яким, правду кажучи, уявляв невиразно, однак не сумнівалася в тому велика людина — Парамон Парамонович і всі питущі, схильні до бродяжництва люди. І коли загулював, часто плакав за собою Яким — за тим, яким він міг би бути, навіть нібито і є десь зовсім поблизу, та оцей, ворог, п'янюга, до нього не підпускає...

Словнений діловитості, збуджений сподіваннями всього найкращого, Яким вийшов у гирлі річки Енде, на зручному майданчику, накрив багаж, придавив брезент каменюками, помахав вертольоту рукою і поплив на старенькій осиковій довбанці з першим невеликим вантажем до табору — дізнатися, що там і як, та й шлях-дорогу по осінній річці розвідати. Мав він на жердині подолати цей шлях разів з десять, якщо не більше, — багато необхідного добра потрібно сучасному мисливцеві.

Відштовхуючись легкою жердиною, покурюючи запашну сигаретку з мундштучком, він обдумував своє майбутнє тут життя. Зимовище Яким підремонтував ще в минулий приліт, але мороки з ним ще багато, підопріло зимовище, давно в ньому не було промисловика, а ось туристи й бродяжки всілякі навідувалися: поцюкали причілки зимовища на розпал і козинок над дверима перевели, порубали сокирою підлогу й поріг. Чи комарня, чи холод не дали прибудним людям розбити шибки у вікні: розбити шибки, напакостити в хатині, повисікати написи сокирою на стіні й ножиком на столі — це вже неодмінний обов'язок сучасних ночувальників, коли вони цього не зроблять, то ніби з хворобою в душі підуть, з невдоволеністю. Треба позаконопачувати, обшити двері, набити за віконний надбрівник моху — повискубували птахи, миші, та й саме вікно обклеїти, промазати, підлогу трохи підняти — осіла на землю; а головне — дров на цілий сезон нарізати, запасти криштива, птиці, риби, ближче познайомитися з молодістю, щойно придбаною собакою Розкою, котра жваво бігала по тайзі, обгавкувала глухарів чи рябчиків, проламавшись крізь гущавину, гучно хлебтала воду, дивилася, як наближається човен, крутила хвостом, загнутим як знак запитання: що за людина мій новий господар, як ми з ним уживемося?

Яким гладив Розку по пухнастому загривку, шкріб нігтем за чутливими вухами. Розка, ввіткнувшись господареві в коліна вологою, чистою мордою, припишкнувши, дивилася знизу вгору з покірливою ласкавістю. «Ти тільки не бий мене, і все буде гаразд», — промовляв її погляд.

Дуже б'ють іноді собак, дуже. І найдобриших, і найпотрібніших б'ють — їздових і мисливських. Кімнатних шавок бити нема за що, вони цукор їдять, лапу подають, гавкають — та й усе. В тайзі життя серйозне, тут лапою не відбудешся, працювати треба, ще й знати, коли гавкнути, а коли й промовчати.

— Нічого, Розко, нічого! — заспокоював собаку Яким. — Ану шукай, шукай! — З дітьми й собаками Яким умів ладнати, вони його любили — вірна ознака душі відкритої й незлобивої.

У річці Енде, вибиваючи мальків, хлюскотів ленок, зав'язавши вузол на воді, відходили з мілин таймені, харіус промацував пливуче листя й осінне сміття, лінькувато знімаючи личинок, пускаючи обережно кола. Ожиріла, неполохана риба від човна відходила неквапливо, вилаштувалася біля струменя, в бій води, у коловороти не лізла. Незабаром покотиться харіус у пониззя, слідом за ним піде таймень, ленок, і річка обезрибиться. Добре, коли б на ямах щось лишилося, хоча б дрібнота, минь пішов би на ікромет — узимку харч собі й собаці, та й кришиво — найбільший із клопотів клопіт.

Зимовище темніло продавленим дахом за прибережним веретням, у сірому оголеному вільшанику. Одразу ж за хатиною — моховитий кам'яний бичок-плакун, вичавлюючи з-під себе чи з себе проталину, шлях якої й життя якої на світі було зовсім куценьке. Рідко ставлять мисливці зимовища в такому сирому, глухому місці, на сезон-два, видно, й ставили хатину, і мисливець ледачий був: щоб вода, дрова, промисел — усе поряд, на все інше наплювати. Потічок і камінь переплело, обплутало смородинником з останнім на нинішніх, маслянисто-темних пагонах листям, прибитим приморозком; дружнім гайком стояли вздовж потічка ведмежі дудки, зронивши клапті обпеченого листя і настобурчившись кошлатістю зонтиків; тулилися до каменя кущики аршинного чаю-гадючника, смітячи в жолобок проталини кругле пилке насіння; нижче світилися вже сліпі нитки незабудок і сухотливо квітучої, але соковитої мокриці, яка після того, як осипалися й зав'язли зонтикові, дістала краплину світла, збадьорилася від припізнілого сонця чи від перших інеїв; липучка нав'язливо лачилася до всього. Коли ще з першим вертольотом прилітав Яким, то нащипав біля проталини берестяний кошик плюскої, недоспілої смородини, хрумкотів кісточками черемхи, ласував лохиною і називав зарості за хатиною садом.

Одразу ж за «садом», за крок від хатини починалася приполярна тайга з обрідними, колотовими кедрачами, йоржистими ялиниками, сивим ялицевим лісом у западинах, дрібним чорноліссям на річці Енде і здіблених її притоках. Але поза річками

простягалася ластва — низька місцевість, закручена в мохові галявини, — передвісниця тундри. В ясні дні око досягало підтайги — нічого дивного: за якихось півсотні верст на північ, а може, й ближче — шістдесят сьома паралель — Полярне коло. Яким намагався «оформити» цю саму паралель, зримо уявити її в вигляді межі. І хоча він у Заполяр'ї народився, виріс, усе бачив і знав, від наукового слова «паралель» у нього в голові переверталася, життя і місцевість набували якихось інших форм, і виходило, що по цей бік паралелі — ліс, ягоди, чагарники, борове птаство, лісова звірина, а по той — відразу ж гола тундра, поцяткована озерами, і нічого там немає, окрім моху та чагарників, качок та гусей, песців та куріпок.

Зачепившись поглядом за ріг зимовища, Яким із задоволенням відзначив: осадка хатини та сама, що й напровесні, — отже, не марна праця те, що потічок, який націлівся підмивати житло, відведено Якимом у гущавину «саду», що підперто набережну стінку трьома жердинами й підатано корою дах — людські руки, вони і будують, і оберігають, без них навіть лісова хижка розвалюється.

І все ж таки щось було не так із зимовищем, потривожене воно нібито чимось, мох на стежці притоптаний, на каменях збитий і оголений; стирчить пеньок недавно зрубаної вільхи; димар у чорній облямівці свіжої сажі, отже, теж недавно топлено; «сад» страшенно зім'ятий, потоптаний біля мерехтливого гирла потічка, а смородинник і зовсім обламаний; на дні Енде зблиснула кришка консервної бляшанки; до стіни хатини прихилено нашвидкуруч вирізане вудлище, теліпається обірвана жилка з міським пластмасовим поплавцем. «Туристи! — завив Яким. — Добралися, падло! — Уривчасто, сполохано загавкала біля зимовища Розка. — Заблукали, в рот їм пароплав!»

Приткнувши довбанку до берега, Яким підтягнув її, вигріб з носа човна патронгаш, дощовик, зазирнув у рушницю, чи заряджена, і, внутрішньо настовбурчений, чекав, що, тримаючи пальці в неглибоких кишенях рваних джинсів, патлачем, без шапки, спуститься від хатини зарослий чоловік, безтурботно привітається і видасть що-небудь кисло-жартівливе про те, що заблукали вони з друзками, здичавіли, поїли в хатині все, крім колод, і стійко ждали, коли прибуде господар зимовища — мисливець, нагодує, напоїть і виведе або покаже їм дорогу, рятуючи їх для нащадків і майбутніх великих справ. Любителів подорожувати по диких місцях розвелосся до біса, і вони не тільки не стараються, щоб повчитися ходити по них, а навіть розпитати лінуються, що це за одне, тайга ця, чи придатна вона для прогулянок?

Ніхто від хатини не спускався. Розка гавкала все тривожніше й лункіше. Яким поспішив до зимовища, на ходу відзначаючи поглядом прикмети нашестя: відро, повне дощової води, пеньок вільхи і тріски почервоніли; каламуть відстоялася в людському сліду — судячи з нього, чобіт сорок другого розміру, тиждень, якщо не більше, не виходили. Ага, недокурок! Недокурок давній і зовсім розкислий, і сигарета докурена до фільтру — бережливий, досвідчений турист був чи вщент витрусився? На підпареному мохом ганочку, врослому в землю, двома рябими куріпками сиділи драні, стоптані в п'ятах кеди підліткового розміру. «Ой, який зах! — волосся на голові в Якіма заворушилося. — Цоловік із хлопцаком! Померли!..»

Яким штовхнув двері — вони не піддалися. Він опустив з плеча рушницю, прихилив її до стіни, ухопив дерев'яну ручку обома руками, штовхнув двері ногою, навалився плечем. Сиро схлипнувши, вони знехотя відчинилися. Якіма втягло на дверях у житло і там ледь не збило з ніг ядучим, застояним запахом гнилятини й сечі.

Прокліпуючись на каламутне, в сірих розводах віконце з плямками прилиплих до шибок комарів і лісової тлі — вікно не протирали, чи то часу не було, чи то не здогадалися, Яким обводив очима хатину: з підвіконня, тесаного звичайною сокирою невідомого мисливця, звисала брудна барвиста кепочка, витягнувши целофановий козирок качиним дзьобом, — при бідному тайговому обладунку хатини зовсім недоречна і жалюгідна річ; на столику тюбик протикомариної мазі, брудний, майже вичавлений; тут же темні окуляри в перламутровій оправі; золотий годинничок, який світився квіткою-стародубкою; розсипом невилущені кедрові шишки; казанок чомусь на підлозі, в ньому дерев'яна ложка з рудим держаком; стирчала рваною жерстю невміло відкрита, перекинута набік бляшанка, з неї витекла, густим шаром пилюки облипла калюжка; блакитна торбинка з голубом на боці; порваний міський плащик-болонья; величезний рюкзак із розшморгнутою пащею; сокира — чимось дуже знайома сокира, поряд чохол від сокири валяється; біля печі скіпки, горіхові шкаралупки, піч давно холодна, в хатині настоявся вогкий сморід.

Ганчір'я, що купую лежало на нарах і зверху було придавлене поїденою мишами оленячою шкурою, заворушилося, і з-під нього приглушено почулося:

— Го...Го...Го-го...

Яким кинувся до тапчана, підняв шкіру, розкидав ганчір'я, відгорнув зібгану палатку і в брудночому спальному мішку побачив непритомного, гарячого підлітка. Замість обличчя

в нього був кістяк, щільно обтягнутий ніби приліпленою до нього восковою шкірою, вицирилися зуби, загострився ніс, випулася кістка лоба — печать тління торкнулася людини. Долаючи огиду, Яким стягнув з нього зіпрілі джинси, разом з ними павутинням стяглося щось подібне до жіночих колготок, і незабаром показався фасонно пошитий атласний бюстгальтер, що в'яло теліпався на опалих грудях.

«Жі-і-ін-ка-а-а!» — відсахнувся Яким.

Отямився він лише через кілька днів, коли вийшов із хатини на берег Енде і побачив у гирлі потічка на промитому піску і скляно зблискуючій гальці щось пишнопере, головате, яке по-пороссячому сито, аж ніби зверхньо поглядало круглими зіркими очима. Позадкувавши в зарості затоки, Яким умить злітав до хатини, вхопив рушницю і дулетом звалив красеня тайменя, що ніжився на лоскітливому струмені. Громом пострілу так рвонуло по річці й по тайзі, що ніби двері розчухнулися в світ, і Яким почав чути все навкруги і відчувати себе.

Три дні і три безсонні ночі він був цілком відокремлений від світу, переборюючи смерть, рятуючи людину — жінку чи дівчину — не збагнеш, виснажилася від голоду, висохла від тілесної гарячки й хвороби, зробилася як качка-хлопунець, вся плюскла, шкіра на ній зашкарубла. Самим горлом, без'язико вона вибулькувала: «Го-го, го-го, го-го...» Яким прилипав вухом до спини хворої, і вона, чуючи його, переставала ворухитися, замирала в собі. Хрипіло, рохкало, постогнувало під обома лопатками, під обвислою, в'ялою шкірою. По всьому змученому, витрясеному до кісток тілу йшла спопеляюча робота, не одну, не дві, а одразу кілька рипучих сухостоїн хитала хвороба в глибині людського нутра, туди-сюди катала незмащеного воза. «Запалення», — ніби почувши смертельний вирок комусь із близьких і безсилий полегшити долю приреченого, Яким мучився тим, що сам ось залишається жити, дихати, до людини ж рукою подати, але вона начебто неприступна і все віддаляється, віддаляється...

Не дав Яким ходу таким думкам, переборював свою розслабленість і розгубленість, перебрав аптечку, назвав себе вголос молодцем за те, що серед найцінніших вантажів прихопив її з першою ходкою в довбанці. Невеличка аптечка, та й ту друг Миколка нав'язав, а цінність її в тому, що головні в ній ліки — від застуди. Пораючись у хатині, Яким нагрів води і вимив дівчину чи дівчинку на застеленій кедровим гіллям долівці. Обліплював її гірчичниками, натирив спиртом, робив гарячі компреси, напоював ягідним сиропом, метушився, бігав увесь

спітнілий, задиханий від спеки, але чітко пам'ятав: треба економно витратити ліки, адже лікарні й аптеки тут немає. Лікувати хвору слід обережно, життя в ній ледь жевріє, та й себе треба берегти, дуже берегти. Першого дня в самій сорочці, спітнілий вискакував надвір, підхопив нежить, кинувся мерщій лікуватися: приліпив собі гірчичники на спину, доки рука діставала, таблетку проковтнув — як рукою зняло, а то дуже перелякався — загнеться він — усі і все тут, у глушині, пропадуть разом з ним. Він і Розку не забував нагодувати, і сам їв, хоча й на ходу, бігцем, але хоч раз на день, зате гарячу страву. Ніколи в житті Яким ще не беріг так сам себе, не дбав про власну персону, та, правду кажучи, ніколи в житті він так украй нікому й не був потрібний, хіба що братам, сестрам та матері. Але де, коли це було? Минуле затьмарилося бродячим життям. Найбільше Яким боявся розігрітися в теплі, розслабитися, заснути. В голові у нього піднявся кров'яний шум, у колінах зробилося м'яко, нудило, як він думав, від тютюну; він намагався менше курити, не сідати надовго, а товктися на ногах, займатися різним ділом.

Випрошивши тайменя, Яким присолив його вздовж розрізаного хребта і повісив за хвіст на дерево, нехай зав'яне, обвітриться тласта рибина. Із шматочка голови й підгрудних плавців тайменя він варив юшку, начистивши для неї без економії аж чотири картоплини! Нічого не жаль! Треба людину піднімати.

А звір? Промисел? Адже під договірчик аванс взято, п'ятсот карбованчиків!.. А-а, якось виручиться, викрутиться, не вперше в житті гори ламати та з-під гори виламуватися, головне — людину врятувати! А там буде видно що та як.

Але спочатку, коли доба котилася колесом, так, що спиць не видно, він не встигав ні про що думати: ні про полювання, ні про план, ані про те, де і як він відробить аванс... Помічати час, рахувати дні й горювати «про план» мисливець почав уже після того, як залягла в тайзі глибока, глуха осінь. Десь там, у Росії, в Москві, опадало барвисте листя, діти з дитсадків і закохані дівчата збирали їх у букети, а тут, у Приполяр'ї, лише у затишку там-сям тріпотіло пожухле листя на березах, хоча й дрібне, приморожене, але все ж освітлене прощальною жовтизною, охоплене сумом в'янення. А на острівках, біля мокрих лайд, у щілинах кипунів, листя так і залишилося недозрілим. Жовано темніло воно, не встигнувши зміцніти, відцвісти, зів'янути, у заморозки бляшано дзвеніло під вітром і зривалося шрапнеллю, якщо з чагарів злітав птах. Багато ще було необсипаної черемхи на островах і в затишних місцях на берегах, від заморозків ягода стала м'якшою, солодшою. На черемху й рідкісну тут горобину зліталися глухарі, рябчики. Неопале дрібне листя, недостиглі

ягоди, рябчики, які довго не надягають «штани», тобто не обросли пухом на лапах, стомлено паруючі болота — все це прикмети зтяжної, сльотавої осені.

У хатині, на прибраних нарах, застелених ситцевим покривалом, у чоловічій теплій білизні, випроставшись, лежала дівчина — тепер Яким знав точно — дівчина, у неї було відбілене волосся, але давно відбілене, і вона стала пістрява. Більше ніж на чверть відросло в неї волосся горіхового кольору, своє. Яким вимив, вичесав із нього весь гнус, а в тому, нерідному волоссі, що ковиль-травною струмувало нижче, гнус не тримався. Очі дівчини, опалені гарячкою, були ще кисільно розмазані, затемнені з дна, але вже згасало почервоніння на білках, по краях зіниць, точніше, з-за них починала випливати хоча й ріденька, але вже теплом зігріта блакить. Загострені вилиці дівчини, смагли губи, тіні навколо очей, різко окреслені брови та вії, все-все, ніби окремо позначене й обложене хворобою, бачилося виразно на блідому, висохлому обличчі. Висока, круто вигнута шия в дрібненьких кволих жилках викликала такий жаль, що й сказати важко. Підтримуючи голову дівчини, Яким напував її з кухля теплою, наваристою юшкою, примовляючи:

— Пий! Пий! Їж. Тобі треба багато їсти. Ти мене розумієш?

Дівчина примружила повіки і якийсь час не могла їх розплющити — не вистачало сили.

— Го-го! — прогогокало її горло. Хвора пробувала підвести руку, намагаючись щось показати. З марень хворої, з речей, із слідів і порубок Яким з'ясував: в хатині було двоє, дівчина й чоловік. Найімовірніше чоловіка й звали Гога, або Григорій, або ще якось, на літеру «г», про нього й хотіла дівчина розпитати чи сказати, куди той подівся, і пошукати просила свого напарника чи чоловіка.

Яким удавав, ніби не розуміє прохання хворої, тому що залишати її саму поки що не можна. А Гога чи Григорій найшвидше заблукав у тайзі, і знайти його — діло забарне, головоломне, майже неможливе, однак шукати все одно доведеться. Приречено зітхнувши, мисливець витирав губи дівчини рушником і подумки журився: «Йо-ка-ле-ме-не! Оце-то халепа — ні кіна, ні полювання!» — так поскаржився йому один товариш-мандрівник колись у листі з цілинних земель. Якимові так смішно було, що стала ця скарга-крик для нього приказкою.

І ось чорна струминка градусника вперлася в червону перекладину й зупинилася. Яким струснув градусник, знову ткнув його дівчині під руку. Температура стояла на тридцяти семи. Яким приклацнув пальцями, навіть ляснув себе по коліну, втер обличчя рукою і, гучно видихнувши: «Пор-рядок!» — наоів

хвору наваром із трав і чаєм із брусницею. Одразу стало несила триматися на ногах, голова хилилася — так ухоркався за ці дні. Кинувши тілогрійку на кедрове гілля, він збирався поспати годинку, але прокинувся аж уранці. Скрикнувши: «Йо-ка-ле-ме-не!» — кинувся до хворої, думаючи, що вона померла...

Ні, дівчина не померла і навіть у сухому лежала. Але сили на те, щоб залишитися сухою, витратила так багато, що знову знепритомніла, і в неї підскочила температура. «Фершал, н-на мать!» — вилаяв себе Яким і став на ніч пускати в зимовище Розку. Собака спочатку від запрошення делікатно ухилилася, почувала себе в хатині незручно, коли не глянеш на неї — махне хвостом і до порога. Але ніби щось зрозумівши, змирившись з долею, з пригніченим, жіночим стогоном зітхнула й лягла біля дверей. Уночі Розка часто підводила голову, дивилася на нари, принохувалася і, заспокоївшись, нишпорила зубами в своїй шерсті, виклацувала когось, зализувала розкуйовджене місце, прилизуючи себе. Чутливому вухові мисливця й такого шуму було досить, щоб не провалюватися на безпам'ятне дно забуття, а тільки дрімати.

Через тиждень після того, як у хворої спала температура, тайгу оглушив перший лункий заморозок, і цього ж ранку, важко повертаючи язиком, дівчина назвала своє ім'я — Еля. Почувши себе, вона розгубилася, заплакала. Яким гладив її по голові, по чистому волоссю, втішав, як умів. З того дня Еля взялася квапливо їсти і не соромилася жадібності — назбирувала силу. Трішки зміцнівши, вже настійливіше заговорила:

— Треба Го-го... Треба... Там... — ледь підвівши руку, показала хвора в бік Енде.

Яким ще в перший день свого перебування в зимовищі побачив застряглу в щілині між колодами саморобну блешню з обламаним якірцем; на підвіконні біліли обривки волосіні, іржавіло завідне кільце. «Рибалка! Пішов ловити рибу. Потонув, мабуть. Де, як я його знайду? А що, коли?...» — Яким забороняв собі думати про те, що напарник дівчини чи чоловік утік, покинув її — настільки чорною була ця думка. Потонув, заблукав чи втік невідомий той Гога, а шукати його маєш — такий закон тайги, шукати, сподіваючись, що людина не пропала, чекає на порятунок, потребує допомоги. Та насамперед слід було перевезти від гирла Енде вантаж. Після склянистого заморозку, після світлої цієї, короткої, передзимової тиші може одразу впасти сира негода, снігова хурделиця та й укріпиться зима.

Напаливши грубку, поставивши в головах дівчини півлітровий термосок із солодким чаєм, Яким плив униз по Енде, злегка

підправляючи човна легким кормовим весельцем, зірко оглядав береги і за першим же порогом, на обмиску, занесеному темним тайговим піском, заваленому колоддям, серед якого по-хазяйськи стояв присадкуватий кедр без верхів'я, примітив рядочок соболиних слідів і пару воронів, що мовчазно, в'юнко, як на їхні тулуби, шаснули в кущі. Яким підвернув до берега. До пояса занесений піском, біля води лежав чоловік з вигризенним горлом і понівеченим обличчям. «Коли потонув, вода стояла вище, — відзначив Яким і втомлено, якось аж ніби байдуже розмірковував далі: — Дощів не було, струмки в горах перехопило, сніг там задубів, не просочується».

Заскімлила ронжа на кедрі, який опустив до землі поли старого, непродувно-кошлатого кожуха. Було це головне в окрузі дерево, отож по головному й рубонуло блискавкою, відчиржило верхів'я, ось і роздався кедр ушир, розлапився, в гущавині рудіють шишки, не оббиті вітром, величезні, відбірні шишки. Одна ген покотилася, сухо чіпляючись за кору, поклацуючи об гілля. Ворон із старечим буркотінням вовтузився в кедрі, зрушив вивітреному шишку. Десь зовсім поблизу по-котячому шипів соболь — зовсім це рідко, потайний звірок, неполоханий, виходить.

Під утоплеником нариті нірки. Чоловік був не великий, але грудистий, круглокостий. З глибини страшного, виіденого рота начищено блищав сталевий зуб. Бакенбардики, колись хвацькі, відкмілися, сповзли із шкірою щік до вух, висіли моховим лахміттям. Порожні вже очниці прикрило білястим лісовим павутинням.

«О-о-ох ти, переохти! Йо-ка-ле-ме-не!» — видихнув Яким і, до всього вже готовий, але розтривожений залізним зубом, бакенбардами і коротко, похідно стриженням волоссям, почав розгрібати покійника. Витягнувши труп із піску, він насамперед глянув на кисть правої руки. На обезжиреній, виполосканій до білизни шкірі руки, під першим, колись смаглявим шаром, оновлено, вилуплено синіла наколка «Гога» — акуратна наколка, дрібненька, не те що в Якіма, бо ж йому на «Бідовому» наляпали якорів, кинджалів, русалок і всілякої звірини. Людина ця, Гога, вміла берегти своє нагуляне тіло.

Змушуючи себе надіятись, що це все ж таки марення — надто вже багато всього на одну людину: спершу дівчина, що конала на нарах, а тепер ось мерця бог послав, та ще ніби й знайомого, нехай не друга, не товарища за життя... Ні, чому ж? Це він, Гога, не вважав людей ні друзями, ні товарищами, він сам по собі й для себе жив, а для Якіма кожна людина, в тайзі зустрінута, — своя людина.

Міцна, зручна штормівка, пошита за викрійкою самого господаря, з внутрішньою, плетеною на зап'ястях вовняною резинкою. Самов'язний грубий светр, штани без ширіньки, на резинці, зі щільно «блискавками» затягнутими кишенями, годинник із світловим циферблатом, на широкому збірному браслеті, з годинною стрілкою, що зупинилася близько дев'ятої, і майже на шостій — хвилиною, чоботи, відкочені до пахов — ловив рибу Гога.

Перш ніж пошукати останню, найдостовірнішу прикмету, щоб упізнати покійного, Яким забрів у Енде, вимив руки з піском, витер їх об штани і закурив, намагаючись тютюном перебити запах мертвечини, що хмарою огорнув його.

Зрідка зиркаючи на безформно розпластане, виполіскане водою, забите піском тіло утопленика, якого ніби роз'їздили колеса, Яким майже не затримувався очима на біліючій хусточці, якою він прикрив те місце, де було колись засмагла, трохи панське й завжди неприязне обличчя. Погляд привертала до себе відстовбурчена кишеня в штанях. Там, у дерев'яній коробочці, перетягнутій червоною резинкою, в вузькій загородці — гачки, грузильця, уламок бруска для точіння затуплених вудок, запасний поплавець, а поряд по-павучому зчеплені блешні — гойдлива, вертка, хистка, стрічкові, ложкою, і серед них має бути потемніла, ніби підкопчена на вогні, блешня із старого, бойового срібла, якою Гога, якщо це все ж таки той, відомий Якимові Гога, дорожив не менше за око.

Через ту блешню вони ледь не пострілялись.

Доля звела їх у геологічній експедиції. Гога Герцев відпрацьовував у полі практику. Злий на язик, твердий на руку, меткий у роботі, студент був не за віком гоноровитий і самостійний. Роботяги спершу називали його Гошею, пробували, як то заведено, зробити з юнака попихача, використовувати на побігеньках — не вийшло. Герцев поставив на місце і себе, і загін та й зберігав дистанцію незалежності. До речі, тримався він гоголем не лише з роботягами, але й перед начальством, практику проходив упевнено, майно тримав акуратно — бритву, транзистор, ліхтарик, флакон репудину, спальний мішок та інше нікому не давав, ні в кого нічого не позичав, жив на стипендію і на те, що заробляв, майже не вживав спиртного, спогадами про перше кохання й гріховні тасмниці ні з ким не ділився, в загальному казані був справедливим, із здобиччю, якщо вона попадалася, не крився. В його молоді роки він знав і змів напрочуд багатого: ходити по тайзі, бити шурфи, плавати, стріляти, рибалити і в усьому намагався обходитися власними силами. В геологіч-

ному загоні Герцева шанували, а сказати точніше, терпіли, але не любили. А втім, любові й різних там розслаблюючих людину почуттів він і не потребував.

У термін, день у день Герцев закінчив практику, одержав гроші, довідку, блискучу характеристику й відбув до Томська на геофак захищати диплом.

І чи не диво?! Через п'ять років, на річці Сим, у тайгового чорта в закутку, Миколка з Якимом ставили хатину, маючи на меті поскубти з потаємного табору незаймані угіддя, і ось на тобі! Явлення Христа народів: негожої ночі вибрів на вогнище добротно й гарно одягнутий хлопець із рюкзаком, що горою здійнявся за спиною. Він приліг біля вогню на спину, полежав, вийняв себе із застебнутих лямок рюкзака, помахав руками, розминаючись, і тільки після цього привітався. Діставши кухоль, він мовчки націдив чаю, кинув до кухля економно, два кубики, цукру, неквапливо спорожнив посудину, потримав її у всячому положенні, не дозволивши собі ще один кухоль, відхилився головою на рюкзак і сказав, дивлячись у темряву, буденно, однак із тією інтонацією, яка дається людям, котрі ще з пелюшок піднесли себе над іншим людом:

— Ну що, прийомний сину? Все бродиш по світу, все тулишся до добрих людей? Усе корабель «Бідовий» шукаєш?

Впавши в розчуленість від пиятики, Яким розповідав колись різношерстому, робітному людові в геологічному загоні про Парамона Парамоновича — велику людину — і що на «Бідовому» він, Яким, був ніби прийомним сином. Практикант-геолог висміяв його святі сльози, і весь сезон дражнили Якіма в загоні «прийомним сином».

— Йо-ка-ле-ме-не! Георгій! Звідки взявся? — сплеснув руками Яким і ту ж мить відчув до себе зневагу — він же хотів відрубати Герцеву: — «А ти, прибудний сину, — сказати, — чого в тайзі трешся? Чого шукаєш? Золотця? Соболів?» — але ж тільки подумки і вдатний відрубувати. Запитав лише: — Де загін?

— Який загін? — розплющив стомлено зведені очі Герцев і, поворухнувшись, почав розв'язувати рюкзак. — Я сам собі загін! Ночую біля вашого вогню, хлопці, — чи то попросився, чи то дозволив собі Георгій. — Сокиру втопив, — пояснив він, вправно розбиваючи односпальний намет.

Вони дали Герцеву сокиру. Він вибив з неї старе, тріснуте сокирище і кинув його не в багаття, а в річку. «Щоб не ображати давній священний вогонь», — пояснив. Довго тесав, скоблив березову заготовку, не майстрував, а прямо-таки творив біля вогню Герцев, виготовляючи найпростішу річ — сокирище. Обсмаливши свій виріб над жаринами, від чого він став гладеньким,

жовтим, наче полакованим, він випробував сокиру, спритно допомагаючи Миколці й Якимові ставити зимовище, жартома чи всерйоз — ніколи не збагнеш Герцева, — сказав: «Треба розрахуватися. Не люблю бути боржником».

Яким сплюнув і відвернувся, не розуміючи, чого цей чоловічина весь час випендрюється, все йому якось неспокійно з людьми? Другого дня, на честь закінчення будівництва, випили, і Миколка пообіцяв узяти в човен Герцева, глумливо сказавши: «Бензин потім відробиш!» — «Гаразд», — без посьмішки згодився Герцев. «Гній треба з-під корови вигребти — до стелі в повітці». — «Завдання зрозумів», — знову погодився Герцев. Яким замукав пришелепувато, головою замотав, від роздратування хильнув зайве спирту. Захмелівши, сікався до Герцева із запитанням: «Що ти за людина?!» — «Зуби спершу навчись чистити, а потім до людей лізь із запитаннями! — відмахнувся Герцев і, карбуючи слова, нищівно процідив: — Я ві-і-ль-на людина! Влаштує тебе це?» — «І я вільний!» — «Ти-и?! Ха-ха-ха! Тричі сміюся! Ти був і скрізь будеш прийомним сином, ясненько?» — «Ясненько! — Яким раптом звертенився, зарепетував: — Миколко! Нехай він забирається геть! Я за себе не відповідаю!.. Застрелю! Втоплю падло або щось зроблю-у!..» — «Гі-ів-нюк!..» — Герцев звалив на себе мішок і пішов у темряву, з біліючим сокирищем, засунутим у чохол з правого боку.

Вдень вони наздогнали Герцева. Миколка ткнув човна носом у берег, кивком запросив мандрівця сідати. Скорчивши гидливу гримасу, Герцев відіпхнув ногою човна і подерся по оповзню на глинясту кручу, хапаючись за впалі дерева й глід. На горі він зупинився, здійняв з плеча дрібнокаліберку і на витягнутій руці, наче з пістолета, збив кедрівку, що зачепилася на верхечку ялини сажнів від нього за півсто, коли не більше.

— Стрїле-ець! — захоплено вигукнув Миколка.

Напарник його помовчував біля паруючого під дощем мотора, пошморгував носом.

— Ну сьо, попливемо ци милуватися будемо артистом? — не витривав він.

Незабаром з'явився Герцев у Чуші. Яким зустрів його, постриженого, з підфарбованими бакенбардами, випареного в лазні. Якими він начебто й не помітив, ніби забув про нього. Попрацювавши якийсь час на пристані, вантажником у Рибкоопі, Герцев узимку влаштувався одразу на дві посади — слюсарем і черговим електриком на лісопильні. Жити оселився в електромайстерні, старанно її засклав, оббив двері, законопатив, вишкріб, перекавав по-коров'ячому розкарячену плиту на велику затишну піч і навіть деркача перед ганком на мотузочок

прив'язав. «Люблю, знаєте, після вогнищ і тайги поніжитися в сухому теплі. До того ж добре думається, коли топиться в печі»,— пояснив він начальникові лісопильні, який оторопів, побачивши, чим стала продимлена, брудна, просмерділа мазутом майстерня, і ставив новоприбулого хлопця за приклад деяким жінкам, та й сам підтягався при ньому, не матюкався, не лютував. І з переляку чи з поваги випишував Герцеву щомісяця премію, очікуючи, що той неодмінно зробить щось видатне, а зробивши, витворивши відкриття чи винахід якийсь, не забуде і про нього, скромного начальника чушанської лісопильні, пом'яне де слід «добрим, тихим словом».

Ночами в майстерні довго світилося — Герцев упорядковував літні записи. Він часто навідувався до порожньої, просторої бібліотеки селища, де нові, незамащені, незачитані книжки стерегли аж дві бібліотекарки, технічка та ще й клубний опалювач — Дамка. Середнє відвідування бібліотеки дорівнювало шестивосьми душам на добу. Одна бібліотекарка була одружена з бухгалтером Рибкоопу, мала корову і двох дітей. Книжок давно ніяких не читала і всю роботу переклала на «миленьку» Людочку, котра закінчила Мінський бібліотечний інститут, з ентузіазмом прийняла розподіл на Крайню Північ, впевнена, що бібліотека й читач у неї будуть зразкові. Першої ж зими вона завагітніла від вертолётника, що прикинувся активним читачем, і за допомогою подруги-бібліотекарки Гаврилівни покладена була до лікарні міста Єнісейська, де її «звільнили» від тягара. Літун-зух тим часом перевівся в інший, ще віддаленіший загін, звідки не подавав звістки.

Кволенька Людочка, що завжди мерзла, сиділа за дерев'яним, по-крамничному відкинутим бар'єрчиком, дивилася на запорошені, ще з осені висухлі в півлітровій банці гілки горобини й осики, тихо кидала: «Так», «Ні», «Прошу» — і все куталася, куталася в теплий вовняний шарф, гортала свіжі тонкі журнали з картинками, вечорами від пекучого неробства вивчала англійську мову й читала-перечитувала без кінця один і той самий роман «Доктор Фаустус».

Цікавістю до цієї зарубіжної товстої книжки вона лякала Гаврилівну. Йй, Гаврилівні, і сам Фауст здавався лиховісною особистістю. А тут Фаустус! Пристрасті ж які, заморські! Обережно, по-материнському турботливо Гаврилівна під'їжджала до Людочки з порадами: «Ви б, Людочко, щось інше почитали, отямилась би, розважились, потанцювали б, попили б тепленького молочка. Якщо треба, то прямо до бібліотеки носитиму, безкоштовно».

Одного разу Гаврилівна застала в бібліотеці новоприїжджого. Він так улесливо-приятно розмовляв з Людочкою, навалявшись на бар'єрчик, що Гаврилівна й сполохати співрозмовників не насмілилася, задом штовхнула важкі двері і відступила в читальний зал.

Герцев запросив Людочку до свого білосніжного палацику, напоїв чаєм, доливши для аромату в нього ложку коньяку, розговорив, розігрів дівчину, однак сповістив, що в нього у Ново-сибірську дружина й донька, тож якихось планів будувати не слід, але він гарантує: до Єнісейська літати не доведеться.

— І ви — хам, — стиха мовила Людочка, проте ночувати лишилася — дуже вже тепло й затишно було в Герцева, та й цікаво його слухати, думки він прорікав не нові і не свої, але з такою переконаністю, з такою небаченою наполегливістю, що встояти несила.

Ще в дитинстві, надивившись на мишине вовтуження батьків «при мистецтві» — і це в оперному обозі — мистецтво! — глумився він, Гога поставив собі завдання: всього навчитися, що треба для життя, незалежно від інших людей, загартувати дух і тіло, щоб потім іти куди захочеться, робити що спаде на думку і рахуватися тільки з собою, слухатися тільки себе.

Закінчивши університет і «відбувши належне», він одразу ж пішов із геологів та й бродить де хоче, куди хоче, робить, що заманеться, обмеживши свої потреби до мінімуму, але все, що потрібно людині не барахляних нахилів, у нього є: намет, мішок, ніж, сокира, бритва, малокаліберна рушниця, з якої він за сто метрів влучає в гривеник і, якщо треба, вб'є лося, ведмедя, тайменя на міліні. Коли обійде присінейську тайгу, стомиться від неї, перебереться на Анггару, а по ній до Байкалу, потім на Лену — всі шляхи земні перед ним відкриті...

Людочка слухала оратора, який, наче той застояний у стайні кінь, ходив по майстерні, махаючи руками, говорив голосно, поважно, не говорив, а прямо-таки проповідував, і, сама того не помічаючи, Людочка заведено, як китайська лялька, кивала головою, та часом підводила повіки, обтяжені тінню густих вій, пильно, так пильно, що він аж бентежився від цього погляду, втуплювалася в нього і знову починала похитувати головою байдуже, до несамовитості спокійно. Але раз вона тихо зронила: «А сім'я? Як же сім'я? Дитина?..»

«Жінка є жінка! І освічена, і начитана, а все жіночі турботи в голові — сім'я, квартира, пелюшки, головна власність — чоловік!» Герцев терпляче пояснив, що свої батьківські обов'язки він виконує, взимку, коли «служить», акуратно посилає гроші, ну а влітку нехай пробачать, влітку йому працювати ні

до чого, влітку він живе тайгою і водами, добуваючи на хліб і чай випадковими заробітками. «Сім'я — моя груба помилка!» — засуджував себе Герцев. Людочка гнула своє: «Вас же бічем¹ вважатимуть! При всьому такому високому — і біч!» — «Яке це має значення? Важливо, як сама себе розуміє людина». — «Може. Може, й так... А старість? Самотньої старості ви не боїтеся?» — «В мене не буде старості». — «Як це так?» — отямившись, Людочка знову втуплювалася в співрозмовника довгим поглядом, і за сонною тихістю погляду ввижався йому глум — скам'яніле, зарозуміле обличчя Герцева, в якому проглядала відчутна піднесеність над кожною живою істотою, линяло, ставало пісним — його високі думки падали в порожнечу.

І ось безлюдний берег Енде. Осіння тайга, ворони, що насто-рожено стережуть мерця, майже згасаюча дівчина в зимовищі. «Чому ж ти не жив сам? Чому штовхався ліктями, збивав людей? Бути людиною відокремлено від людей захотів! Варитися в загальному казані, в клетотливій каші — і не зваритися?! Дуже спритний! Ні, тут як не крутись, все одно розіпрієш, потовчешся, змелешся. А коли хочеш жити окремо, винайди собі корабель, полети в небо, на іншу землю, живи там сам собі, не зводь дівчат...»

Яким із силою рвонув заіржавілу «блискавку», дістав коробочку з кишені покійного, повагався і зняв резинку. Блешня, воронована, із самопайним, пружинистим якірцем лежала ніби окремо від решти гачків, кілець, карабінчиків і блешень, покритих рудиною на ребрах і дірках. Цю важкеньку, плавно вигнуту під «шторлінг» блешню Яким виважив на долоні, а тоді стиснув так, що якірець уп'явся в тверду шкіру руки — на велику рибу, на тайменя блешня.

Киряга-дерев'яга, переселившись з Боганіди до Чуші, наблизитися до посади своєї вже не міг. Служив грубником при конторі і сторожував рибкоопівський магазин, за що йому платили півтори зарплати. Але й півтори не вистачало. В Чуші повно компаньйонів, розпився з ними в дим Киряга-дерев'яга, лише дерев'янка та медаль «За відвагу» з потертою колодочкою ще старого зразка й уціліли в нього. Киряга-дерев'яга попросив Якіма приробити до неї надійну застібку, бо тільки медаль «За відвагу» та дерев'янка ще давали йому змогу вирізнитися серед бродячих волоцюг, вихвалитися подвигами, поплакати за фронтовим снайпером і за «дузе великою людиною», якою він був на Боганіді.

¹ Аббревіатура від рос.: бывший интеллигентный человек.— Приміт. перекл.

Яким на той час шоферував у Рибкоопі, заглянув якось до Киряги-дерев'яги у сторожку. Той носом-гудзиком шморгає, по вилицюватих його щоках, плутаючись у ріденькому дитячому пушку, котяться сльози: кинувся, де медаль, а її нема в тіло-грійці.

— Пропив?

Киряга-дерев'яга залився сльозами ще більше, вбити його вимагав, «тут же вбити, як собаку!».

— За скільки?

— Пляска...

— У-у, пико менева! — тицьнув Яким кулака під ніс Кирязі-дерев'язі.— Дати б тобі, та старий...— і кинувся до лісопильної майстерні. Він точно знав, хто може наважитись у жебрака відняти костур. Навіть у селищі Чуш, перенаселеному всілякими покидьками, обібрати інваліда війни, виміняти останню медаль могла тільки одна людина.

— Де медаль Киряги? Віддай! — увірвавшись до майстерні, запально налетів на Герцева Яким.

Гога відчинив стіл, узяв двома пальцями за трійничок красиву, кислотою оброблену блешню і, як фокусник, покрутив її перед Якимовим обличчям.

— Краща від фабричної! Як ти вважаєш?

— Ну ти й падлюка! — похитав головою Яким.— Кирилка називають старі баби божим чоловіком. Та він божим і є!.. Бог тебе й покарає...

— Плювати мені на бабів, на каліку цього брудного! Я сам собі бог! А тебе я покараю — за образу.

— Давай, давай! — У Якіма похололо під грудьми від якогось, ніби довгожданого задоволення.— Давай, давай! — ледве стримуючись, щоб не кинутися на Герцева, вимагав він.

Гога пройшовся по ньому поглядом.

— Адже задушу!

— Там буде видно, хто кого...

— Сидіти за отакого смердючку...

Фразу Герцев не закінчив, по-кумедному, незграбно, зовсім не спортивно летів він через ослін, на шляху змахнув із стола посуд, коробку з блешнями, загримкотів об підлогу кістками і не кинувся їй собі на Якіма — несподівано почав мацати по підлозі рукою, збирати гачки кільця, карабінчики з таким виглядом, ніби нічого не сталося, а якщо й сталося, то не з ним і його не стосувалося.

— Задоволений? — витріщився нарешті на розкуйовдженого Якіма.

— Ну, чого ж ти! — Тільки тепер збагнув Яким, що хлопця цього, печеного, здорового, ніхто ніколи не бив, а йому бити доводилося всімох одного, як нині роблять деякі молодики, підгулявши в компанії, клеочучи від пристрастей. — Муляє, чи що? Муляє?!

Герцев обтер рота і, здолавши розгубленість, сказав, що мордобій — справа недоносків, він не опуститься до бійки, а ось стрілятися, за благородним давнім звичаєм, — це будь ласка. Яким знав, як стріляє Гога — з юнацьких літ у тирах, у спортивних залах, на стендах, а він, сельдюк, — стрілець відомо який — патрон дорожчий за золото, змалечку бережи припаси, бий птаха на три метри з підбігом, тож хід Герцева правильний, але надто оголений, зухвалий хід, не від тайги, де ще в бійці та в біді відкритість і чесність живі. Без люті вже, але не без зловтіхи Яким поставив умову:

— Стрілятися то й стрілятися! Як схрестяться в тайзі стежки, щоб і кінців не було... Сце сидіти за таку гниду!..

— Тобі не сидіти, тобі лежати!

— Ну-ну, там видно буде. Я не дивися, що по-банному збудований, зате по-комірному критий! — Ох, як до речі прийшлася примовка боганідинського рибальського бригадира — так і пришив-прицвяхував майже до стіни пикою бувалого «вільного чоловіка» задоволений собою Яким.

І ось стежки пересіклися, схрестилися. «Сам собі бог», висмоктаний гальянами, погризений соболиками, валявся, скошений смертю, яка, не те що життя, не дає себе ошукати, зробити із себе розвагу. Смерть у всіх однакова, і звільнитися від неї нікому не дано. І поки вона, смерть, чигає на тебе в невідомому місці, з неминучою мукою, і живе в тобі страх від неї, ніякий ти не герой і не бог, просто артист із погорілого театру, який потішає себе і роззявкуватих слухачок на зразок бібліотекарки Людочки і ось цієї крихітки, що в хатині конає.

Перед тим як закопати Герцева і закласти його камінням, Яким помацав потилицю покійного — так воно і є: все нібито вмів, обачний був, а припустився похибки — каміння на порозі слизьке від плісняви, по ньому і з добрячим нарізом на підошві чобіт стрибай, та остерігайся. У Герцева чоботи зношені, гума стерта, слизька — довго човгав у тайзі, а, вийшовши на лов, поспішав: у зимовищі хвора. І коли підчепив тайменя, хотів якнайшвидше його зморити, забігав, застрибав по камінню, щоб підтягти рибину до мілини і добити з дрібнокаліберки. Був, мабуть, перший приморозок, підсковзнувся, впав, ударився потилицею об камінь, на мить, либонь, знепритомнів, але

захлинувся на порозі здоровенний чолов'яга, можливо, й судомою скрутило, вода ж бо — лід.

Поховавши Герцева, Яким, опустивши очі, сказав: «Ну ось, розумієс, яка справа...» Він зійшов до порога і в прозорій воді побачив котушку, що дзеркально поблискувала, підняв із дна складаний спінінг, по волосіні підтягнувся до того, що було тайменем. Скелет рибини погризений звірками, розбитий дзьобами птахів, голова розірвана пазурами, щелепи тайменя, наче кінські підкови з гостряками цвяхів, стирчали з піску. Блешні покійничок завжди робив сам і якірки сам паяв, риба з них рідко сходила. Тут-таки знайшлася і дрібнокаліберка, стара, заслужена, полагоджена на шийці приклада, вона була прихилена до каменя біля порога. Вода в мить загибелі рибалки стояла біля самого каменя — мжичка із снігом валила, під камінням пліснява...

Саме тоді Яким широко обмивав із друзями в ігарському ресторані майбутнє фартове полювання, а тут ось люди гинули — скрізь суперечності, і спробуй їх ліквідувати. Завжди було і є: одному добре, другому погано і «живій собаці краще, ніж мертвому левові», — говорив на поминках Петруня, той самий «мандрівник», що весь світ об'їхав і багато чого звідав і знав.

Піднявши руку, Яким натиснув на спуск — дрібнокаліберка клацнула, і куля, можливо, призначена Герцевим йому, Якимові, зі свистом полетіла вдалину, задзижчала, разок-другий чутно зачепила за стовбури кедрів, що топталися на виступах рудого кам'янистого берега, навислого над водою, і десь упала. «Салют!» — змучено усміхнувся Яким і повів човна по Енде, до хатини, мимоволі зиркаючи на дрібнокаліберку і знижуючи плечима: дуже все ж такі часом дивно виходить у житті.

Коли Яким переступив поріг, од вікна відліпилося щось біле.

— Гога... — ніби опухлим язиком не просила, а вимагала Еля «Ач, яка ти прудка! — насупився Яким. — Чорт чорта знає! І ця починає права качати!..»

Не відповідаючи дівчині, мисливець розпалив у грубці, поставив гріти юшку, виніс зварені риб'ячі потрухи Розці, зібрав на стіл.

За ним невідступно стежив запитальний погляд, і коли світло вогню, що ворухився в печі, ударившись об стіну, рикошетом потрапляло в куток, очі відсвічували фосфорично яскраво, по-звіриному затаєно.

«Йо-ка-ле-ме-не! Якийсь зах! Сщастить мені, як утопленику!..» — і ту ж мить здивувався безглуздості приказки. Від рук і одягу дуже пахло утоплеником. Мив руки спочатку

гасом, потім водою із запашним милом, але такий запах липучий — не відшкребеш. «Смердючка!» — пригадалося Якимові,— не промовив, а просто віддив слово мислитель Герцев.

— Ну, як ти тут сама? — поцікавився Яким, очікуючи, коли смеркне, зовсім згасне за лісом клапоть неба, неначе змазаний йодом опік, знешкоджений з боків зеленкою,— смалкий заморозок віщує призахідне сонце, він покvapить у дорогу останнього птаха, зрушить з верхів'їв останні косяки риби, яка боїться примерзнути з кригою до дна; ось-ось відріже заметами і кригою багаж, що зберігається в гирлі Енде, без того багажу, без запасів їм загинути на зимовищі. Усе тут передбачено, розраховано на одну не хвору людину.— Ну то як же сама тут зимувала?

— Еля! — прошелестіло з кутка.

— Еля! — підхопив Яким.— Я знаю.— І, продовжуючи подумки жити своїми турботами, повторив: — Еля! Дуже приємно! — Спіткнувся, підскочив, намацав її в кутку: — Підвелася! Заговорила! От добре! От славно! — І далі розмовляв, наче з глухонімою: — Треба мені. Вантаж! Вантаж, розумієш, вантаж! Перевозити якнайшвидше, запасатися. М'яса, риби заготувати...

— Гога! — перервала його дівчина.

Яким змовк, посовався на тапчані.

— Пропає Гога,— похмуро промовив він,— пішов. Заблукав...

— Го-га... не може...— ніби навпомацки збираючи слова у фразу, не погоджувалася дівчина.

«Може, голубонько, може! Тайга і не таких сколупувала, засперечався Яким і здивувався: — Ач, як він їй голову закрутив! Вірить, га?!»

— Ногу звихнув, може, на ведмедя наскочив? Зірвався із скелі, в опливіну потрапив... Тайга-а!

Еля схлипнула, затиснулася далі в куток. Яким мовчки витягнув її з кутка, поклав на постіль, укрит, погладив по м'якій голові. На тім'ячку, що по-дитячому запало, тепліла тоненька шкіра — знову стало жаль живої, безпорадної людини, просто до крику жаль.

— Елю, послухай-но мене.

— Га-а.

— Я мисливець-промисловик. Це моє зимовище. Ти потім розповіси, як сюди потрапили. А поки що слухай, що скажу.

Розділяючи слова, ніби диктуючи в школі, Яким розповів їй усе про себе і про те, що їм конче треба робити, щоб не задерти литки догори, їй якомога швидше поправлятися й бути

терплячою, все інше він обміркує, уладнає, зробить, і вони не пропадуть.

— Жити ж хочеш, правда?

— Жи-и-и-ити!

— Оце правильно! Отож не плач, не бійся мене. Залишишся сама, теж не бійся. Я буду весь час із тобою. Тільки ось багаж...

Він наполегливо, з усіх сил намагався переконати її в чомусь. Еля напружилася, слухаючи, але зрозуміла тільки, що ця єдина біля неї жива людина теж кудись їде, і вона вчепилася в Якіма гострими пальцями, тряслася всім тілом, склипувала, світилася сльозами в темряві.

— Ну, ну, йо-ка-ле-ме-не! Як же? Пропадемо ж?..

Вона так і заснула, а скорше заспокоїлася сном, тримаючи в кволій жмені його рукав. Яким обережно розтулив тендітні пальці, посидів ще біля хворої, позітхав і, приготувавши все необхідне для існування: їжу, питво, ліки, тихо виліз із хатини. Розка, побачивши рушницю, радісно заскавчала, застрибала. Яким упіймав її, притиснув собачу морду.

— Тихо мені! — прислухався: в хатині ані звуку.

За кілька вже коротких днів, загнавши себе до напівсмерті, обдерши жердиною долоні на клапті, Яким підняв до стоянки багаж. Не маючи сили поїсти, роззутися, залізти в спальний мішок, він запаленими, сльозавими очима вп'явся в Елю, намагаючись щось пригадати, збагнути, але нічого вже не могла його важка голівонька, він упав на хмиз, проспав майже добу.

Розбудив Якіма легкий, але настійливий дотик. Мисливець розплющив очі, побачив дівчину, що сиділа на нарах з накинутою на плечі байковою ковдрою, яку возив скрізь за собою, тому що зручна для упакування. В грубці блимав вогонь, у вікно лилося незвично ясне, рівне світло, і від нього, хоча й навощено, паперово, але все ж таки й живим життям світилося обличчя Елі.

— Сніг?

Яким підхопився, головухий, у самій сорочці вивалився за двері і побіг до річки, до болю закусивши губи, боячись брудно виматюкатися. «Розчавило! Човна розчавило!»

Човен упаявся в каламутний забережень, який олив'яно прогинався, обдавлений сірою кашею мокрого снігу. Яким знесилено сів на ніс човна і погладив його шкарубку осикову щоку, наче шию коня в цупкому короткому волоссі. Ніколи, дав він собі слово, ніколи в житті більше надіятися на щастя не буде, особливо в тайзі — багато залежало від цього й справді, а не за прислів'ям блаженного човника...

Повернувшись до хатини, він бадьоро похвалив Елю, молодцем назвав і ще додав, що справи їхні налагодяться, не може бути, щоб не налагодилися...

— Гога пропав? — Еля дивилася прямо. — Чи покинув мене?

«Бач, засумлівалася! Не зовсім, виходить, дурна!» — віджартовуючись, мовляв, Гога не такий, як Ванько за річкою, Гога не покине, Яким швиденько знайшов діло, вислизнув надвір, почав цокати сокирою по стіні — давно хтось із п'яних мисливців, утікачів-арештантів чи туристів залишив на колоді соромітний напис. Стесуючи матірщину, Яким не переставав мучитися різними клопотами і турботами. Одне запитання пластирем прилипло — не відірвеш: «Де? Як? Коли цю гарненьку дівчину звів Герцев?»

Зійшлися вони, Еля-москвичка та Георгій Герцев — вільна людина, швидко і на диво просто. На знайомство і поєднання доль їм вистачило стоянки теплохода — дванадцяти хвилин.

Теплохід підвалював залізним боком до чушанського дебаркадера, лунали звичні причальні команди, працював черговий матрос на носі, а на верхній палубі, з'юрмившись, ліпилися біля жовтого леєра пасажири. Герцев попольовував у воду з дебаркадера, очікував теплохід, надумавши купити в судовому буфеті добрячого чаю — в селищі чай геть-чисто спожили чифірники. А взагалі Герцев більше знічев'я вештався разом з іншими чушанцями на дебаркадері. Чомусь він ніяк нині не міг знятися, вирушити в тайгу, затримувала його на обжитому місці якась нерішучість. Він усе ще служив на лісопильні, хоча й набридли йому і чушанська лісопильня, і селище Чуш, і бібліотекарка Людочка. Незважаючи на всі його остороги, вона ухитрилася «попастися», плакала за стелажми, валялася непритомна при читачах, сподіваючись спектаклями зворушити Герцева, перейметься співчуттям, мовляв, та й не покине її таку...

Із середньої палуби теплохода, обіпершись на леєр, байдуже дивився вдалину, на селище Чуш, на городи його, на стоси дров, на лазні, парубок, зовсім ще молодий, але вже перегодований. Знічев'я, мабуть, парубок зачепився поглядом за дебаркадер, за Герцева, погляд його, стомлений лінощами, нічого в Гоги гідного уваги не знайшов, перейшов на сигаретку, яку парубок курил без насолоди, ніби з обов'язку, і, не докуривши її, кинув, ні, не кинув, не клацнув, а, розтуливши пальці, випустив і тупо стежив, як вона, сиплючи іскри й крутячись, падала за борт.

Поряд із парубком нудьгувала дівчина, одягнена в двоколірний тонкий светрик, розшитий на манір одєжини П'єро, напущений на єдвабні оранжеві штанці. Ті, в свою чергу, напущені

були на золотом пофарбовані туфельки, точнісінько такі, які подарував колись Попелюшці принц, а ця, вирішив Гога Герцев, відхопила на сертифікати у модернових валютників. На грудях, що по-звіриному до чогось принюхувалися, по светрику з одного боку синім по білому надруковано: «Ну!», з другого — білим по синьому: «Постривай!» Знак оклику завбільшки з міліцейську регулювальну паличку увінчував вислів віку.

Дівчина теж нудьгувала й курила сигарету, але нудьгувала активно, курила залпом, жадібно і, немов поспішаючи кудись, перебирала-перебирала золотими туфельками — Боббі Ділон, що саме горлав з динаміка, чи ще хтось там не давав їй спокою, накручував чи, навпаки, розкручував щось у людині, і треба ж таке, Гога відчув, як у ньому теж почало все розкручуватися, йому теж захотілося на теплохід, до дівчини, слухати голос Боббі й сором'язливо гадати: до нього, до Гоги Герцева, особисто чи до всього людства звернено виклик, намальований на незалежно випнутих грудях. «Навколо пристрасті фатальні, ніде від долі не втекти!» — покірно зітхнув Герцев і помітив другу дівчину у дрібностроченій, відстовбурченій на грудях тільняшці, з вибіленим волоссям, зібраним на потилиці в мітлу, а на лобі відчикриженим чубчиком, яскравогубу, з великими очима, свіжу, як лугова сунічка. Несхибне око мисливця й мандрівника вмить узяло на приціл і відстрелило від маси цю пасажирку.

— Гей, кирпата! Куди їдеш, що шукаєш?

Не перестаючи сяяти очима і чомусь усміхатися, дівчина весело обізвалася:

— Долю!

— Може, разом пошукаємо? — Герцеву властиво було, як сліпим чи до нестями п'яним особам, не соромитися людей, не бачити їх, відокремлювати при потребі від того, що робив або збирався робити, і тому зовсім ніякої уваги не звертав на посмішечки й цікаві погляди пасажирів, а також обивателів селища Чуш, які юрмилися на дебаркадері. Перебуваючи серед мас, він розмовляв з дівчиною ніби наодинці. І — диво дивне! Дівчина, відчувши щось непевне, внутрішньо напружилася, перестала усміхатися, намагаючись не піддаватися насланню, відчувала, як слабла під натиском якоїсь сили, гіпнотичної, чи що? Недарма колишній університетський друг сказав одного разу Герцеву: «Ти що за людина? Ти ж із дівчиною півгодини розмовляєш, а вона й не помічає, що її вже двадцять дев'ять хвилин роздягають!»

«Зійди вниз!» — показав собі в ноги Герцев, зігнувши кисть руки витонченим, диригентським жестом.

Дівчина здригнулася, відхитнулася від леєра, замацала по горлу, намагаючись затулитися, але ж на ній лише симпатична циркова тільняшечка з невинно-білим обідком, невинно білою часчкою-аплікацією на невинно гострих груденятах з кругленькими ягідками-агрусинками сосків під тонкою тканиною, що спокусливо обтягала її. Чисті, безпорадно слабкі нігті в майже безбарвному манікюрі збирали в жменю синеньку травичку тільняшечки, щоб сховати, прикрити швидше так, виявляється, небезпечно оголені груди.

«Заковтнув!» — прицмокнув язиком Гога і, не чекаючи, коли викинуть трап, перестрибнув через бортик дебаркадера на теплохід «Композитор Калинников».

Стоячи в черзі біля буфету, він розгублено дивився на літографічний портрет людини, чиім іменем було названо цей легкий білий корабель. Вухастенький, провінційний зовні чоловік з короткою стрижкою, і якби не натхненний, із середини висвічений іскрою погляд, з душі ніби в душу спрямований, не галстук-метелик — постійний атрибут служителів муз, та не обличчя, дитяча довірливість якого й була вже талантом, таємницею його, ніби всім відкритою, але навіть для самого творця незбагненою, бо мучила його неспокоєм, терзала уяву, слух і серце невидимими світові пристрастями, — цей вухастенький чоловік сприймався б як звичайний конторський службовець, обтяжений безпросвітною долею дрібного чиновника і великою кількістю дітей.

В салоні теплохода лунала музика. Виконували другу симфонію Калинникова, улюблену в сім'ї Герцевих.

«Батько композитора служив становим приставом у Мценському повіті. Потім помічником справника в Брянську», — слухаючи просторово-сумовиту, нічим не загромаджену музику, читав Герцев біографію Василя Сергійовича Калинникова, і йому здавалося, що йшов він чистим степом, уже зачепленим шумами осені, і вдалині застигло стояла жовта береза, одна-однісінька на всю землю. «В умовах старого, експлуататорського ладу змушений пробивати собі дорогу до висот мистецтва ціною болісних нестатків і боротьби, він врешті-решт надірвав свої сили». І далі все, як у нас в Росії має бути: захоплення і сльози під час виконання першої симфонії, шапка по колу для збору коштів на лікування смертельно хворого на сухоти композитора, але рятувати його вже пізно. «Ох, мати божа!» — зітхнув Герцев і напружив слух: виконують начебто й не Калинникова? Гріга, мабуть? Здається, вступ до єдиного фортеп'яного концерту — Алегро-мотто-модерато, чи як там? Тр-р-рам-пам! Та-ра-ра-рам-пам! «Та-ак, дожив, докотився! Норвега

з росіянином плутати почав! Усе шкереберть, як і передбачали дорогі батьки...»

Батьки, діти старомодних сільських педагогів, закоханих у поезію й музику, зустрілися в музучилищі, в консерваторії бідували вже як чоловік і жінка — непомітно для себе, під менуети й фуги зладивши дитинку. Матері так і не вдалося «добити» консерваторію через дитину, а батько, поки її закінчив і одержав місце в оркестрі оперного театру, став неврастеніком. Хлопчик ріс під мелодію Глюка, засинав і прокидався з нею. Років до десяти він припадоочно заковчував очі при звуках таткової флейти, вимикав програвачі, радіо, ні на які концерти, а тим паче в оперний театр, не заглядав, на зло матері калічився на пустирищах із футбольним м'ячем. Рано став заробляти власні гроші. Батьки мріяли його прилаштувати в гуманітарний вуз, але після десятого класу він заявив: якщо йому не дозволять вступити на геологічний факультет, він піде з дому або повіситься.

Маленька, істерична мама рано померла. Тато, чутка була, одружився знову, але так це було чи ні, Георгій точно не знав — він ні з ким, і з батьком також, не листувався.

«Тр-р-рам-пам! Тара-ра-рам-пам! Що ж це все-таки? Гріг чи Калинников?..»

Чомусь згадалися щойно побачені на теплоході парубок і дівчина. Впустивши сигарету і не знаючи, що б іще зробити, парубок задивився на селище і щось із посмішкою сказав дівчині. Переставши вихилатися й тупцювати, дівчина теж утупилася з-під густо намазаних синьою фарбою повік — поглядом не поглядом — чимось загалом запаленим, уже розплавленим всевіданням, перенасиченістю доступних насолод. Дивилася дівчина на землю, на селище, на людей, що товпилися на березі, біля борту дебаркадера, і чи то жаліла всіх, чи то ображалася за те, що таке населення, таких нецікавих їй людей показують. Якась навмисна, театральна манірність цієї ультрамодної дівчини гнула в дугу її ество, зневага до всього, навіть відчайдушність її були жалюгідними.

Вийшов лицедій на вулицю! В гримах вийшов, у перуках, в недоладно яскравому вбранні, і нічого, крім ледачого плазування перед модою, собою не пробудив...

А театр, здавши бутафорське ганчір'я в загальне користування, обтрусивши з себе споконвічну порохняву, зажив природним життям, у ньому майже не стало гриму, стираються скам'янілі умовності, знімаються зависи, забираються декорації, і ось уже принц Датський утинає сучасні пісні під гітару; Отелло душить Дездемону в білих рукавичках; роботяги з крокуючого

екскаватора в слинявій історії, що розповідає про страждання сучасної Магдалини, яка працює касиром у селищному магазині, бродять у чоботях по залу і гукають на сцену: «Піжони!»

Де глядачі? Де артисти! Де життя? Де театр? Де правда? Де брехня? Все змішалось, все на роздоріжжі між грою в життя і самим життям. І оці парубок з дівчиною, та й він, Герцев, правду кажучи, розчепірилися: однією ногою в театрі, серед лицедіїв, другою — на вільному мирському просторі, на всіх земних вітрах.

— А ось і я!

У двостулкові скляні двері просунулася дівчина, вже в нейлоновій курточці, вона намагалася зберегти той же безтурботно-радісний вираз на обличчі, але в голубих, неспокійно розширених очах її проглядали ознаки збентеження.

— Цвай хвилині! — Герцев швидко порозпіхав по кишнях покупки — пачки з чаєм, лаковану коробочку з монпасье, два плавлених сирки; недбало тримаючи пляшку сухого вина з виноградним листям на картинці засмаглою жилавою рукою, на якій синіла наколка і скромно світилася золота каблучка, підхопив дівчину, вивів у коридор, інтимно до неї нахилився: — То, значить, долю шукаємо, красуне?

— Тата я шукаю! — намагаючись вивільнитися, заявила дівчина.

— Та-а-ата-а! — не випускаючи дівчину і наче огорнувши її теплими, в'язкими парами, здивувався Гога: — Він що, від аліментів тікає?

— Він працює! — рішуче відхилившись, сказала дівчина і назвала ім'я відомого епідеміолога. — Його експедиція на Нижній Тунгусці.

— Вона була там торік! — Герцев стурбовано глянув на годинник — до відходу «Калинникова» залишалось шість хвилин: — Пояснення на ходу! Де ваша каюта?

Коли теплохід «Композитор Калинников» відійшов від чужанської пристані, дівчина на ймення Еля, переплівши ніжки, взуті в новенькі яскраві кеди, удаючи безтурботність на обличчі, стояла на дебаркадері біля картатого чемоданчика з «блискавкою» і шкіряної сумки, з якої стирчала ручка тенісної ракетки. Еля комусь на теплоході махала рукою, знизувала плечима, розводила руками і то застібала, то розстібала нейлонову курточку кольору бичачої крові — налетів спортивного вигляду хлопець, перекинув, підхопив, потягнув, сказавши, що тільки він і знає, де перебуває «татова» експедиція і що тільки він може доставити дочку до татка.

А теплохід тим часом не поспішаючи розвернувся, стіснивши собою Енісей і, націлившись вузьким, обкатним носом у північні, розлогі простори, застукотів голосніше, звихрив кучерявий димок над трубою, круто збурился за кормою воду, відкинув її звитим горбом і покотився на круто вигнуте плесо річки, де гойдалися, зблискували в сонцебої дві між собою не з'єднані смужки землі.

Незабаром теплохід завис між ламко тремтячими стрілками і не йшов далі, не хитався, а білоцукровим кубиком намокав знизу, опускався у воду, поки нарешті зовсім у ній не розчинився.

Виїздити із Чуші Гога не поспішав, запевняючи, що в тайгу не поткнешся — гнус. Пожили тижнів зо два в біленькій майстерні, читали книжки, говорили і наговоритися не могли, вешталися білими ночами по околицях, тримаючись за руки, декламували вірші, співали пісень, ловили закидучками рибу. Але повернулася з «відпустки» бібліотечарка Людочка і сполохала парочку. Нервовими, красивими руками обмацуючи себе, знекровлена, синенька, як ото медуничка, стояла Людочка, спиною спершися на одвірок майстерні. Ховаючи спустошеність за презирством, кривлячи висхлі губи, вона окинула поглядом дівчину, що валялася з книжкою, прямо в штаненятах на ліжку, буркнула із втомленою посмішкою: «Ще одна романтична читачка прибула!» — постояла ще з хвилину і, нічого більше не сказавши, вийшла, залишивши гостю стривоженою і розгубленою.

На всі надокучливі запитання Елі Герцев переконливої відповіді не давав, кривився: «А-а, не гідна розмови — смердючка!» Але все ж таки, не витримавши натиску Елі, відкрився: «Ходила тут, нав'язувалася, та ще й скрізь носа почала сунути, навіть у щоденники. Баба!»

Через добу Гога з Елею пливли на вилизаному швидкохідному теплоході «Професор Близняк» до світлої країни з незахідним літнім сонцем. У них була окрема каюта, вони обідали в ресторані, увечері танцювали на палубі і нікуди не поспішали. Теплохід відвіз їх у Дудинку й повернувся назад. Вони зійшли в Ігарці — Еля читала про це місто статейки в газетах, хотіла його подивитися, і влітку гомінке, розбурхане навігацією заполярне містечко сподобалося Елі. Всюди в той час їм було гарно, правильно.

Лише в серпні, на тихохідному катері вони добралися до станка Курейки, перепливли на той бік Єнісею, довідалися, що через мілководдя катери вгору по Курейці не ходять. На човні їх везти ніхто не погоджувався — рибалки з ночі на ніч

очікували ходу чира, а в гирлі Курейки він буває короткий, риба збивається тут у косяки, і якщо її не взяти швиденько, значить, плану не витягнеш. І ще рибалки сказали, що нібито ніякої експедиції нині на Курейці не було, вешталися по тайзі різні люди з рюкзаками та ще й зараз вештаються, але на експедицію це не схоже.

Зупинитися б Гозі, подзвонити до Туруханська, але він перебував у невідомому досі душевному піднесенні, все для нього навкруги раптом узялося райдужним світлом, ніде й ні в чому не бачилося перешкод, хміль бродив у голові, тіло вимагало ходу, роботи, ризику. Він черкнув червоним олівцем лінію на карті, прямо від Єнісею на притоку Курейки Енде, і, давши щигля по носу зачарованої супутниці, вигукнув:

— Ми та експедиція підемо одне одному назустріч і впадемо з верхів'я Енде прямо на голову твоєму мудрому татові! Ти бачила в кіно білі гори? Віднині ти їх бачитимеш наяву і не помітиш, як увійдеш у дивовижну казку...

Не вийшло казки. Вже на першому переході Гога відчув: бути в тайзі одному — зовсім не те, що удвох, та ще з дівчиною, та ще з міською, яка ходила в гори біля курортної Ялти й прогулювалася в неділю по охайному, поспіль обгородженому Підмосков'ю. На другому переході, під час обіднього привалу, поглянувши на змарніле обличчя принишколої, аж переляканої супутниці, Герцев подумав: а чи не вернуться? Але він не вмів відступати, поступатися, повертатись, та й Енде на карті — ось вона, рукою подати. За два переходи до Енде довелося зупинитись — Еля намуляла незвичні до чобіт ноги. Мозолі заживали на молодому тілі швидко, проте половину тижня було втрачено.

Упав іній Тайга перекипіла гнусом угамувалася, зашурхотіла відгорілим листям, зачервоніла брусницею, наче у варенні, солодкою стала лохина й чорниці дичини — не переїсти, риби в річках не переловити.

Бабине літо залишало Приполяр'я, розчинялося в прорідженій листопадом і вітрами тайзі, задкувало до Єнісею під натиском все ближче підступаючих гір. У легкому осяйному вбранні, обсіпаному спілими ягодами, не крокувало, а жовтим, вивітраним листям летіло це коротке приполярне літо все далі й далі, згортаючи в трубку розшитий килим залишаючи позаду хмари зігнаних з місця птахів, безголосі ліси, темні туші ожередів серед сивої від інєїв отави. Світла крижинка дня танула на красках, саме вже денце його несміло підсвічувало перегорілим попелом літа

Після перепочинку, по прозорій і пишній тайзі, без на комарників і мазей, йти було легко, дихалося радісно, Еля втягувалася в похідне життя, міцніла мускулами і вже не збивала ніг — їх, виявляється, в тайзі треба берегти як зіницю ока. Все тут, як з'ясувалося, треба берегти: продукти, взуття, одяг, себе.

Вийшли до Енде, підкинули плетені шапочки, вмилися, напилися, і Гога дав Елі щигля:

— Все, кирпата! Три-чотири дні — і ти поцілуєш татуся, поїси тайгового борщику й майнеш до Москви, до свого Літінституту, писати віршики та п'єси, і, може, втиснеш кудись картинки, побачені тут, опишеш мандрівця незайманих нетрів.

Піднесений настрої не полишав хлопця й дівчину. Пливли по обмілілій Енді, перемовлялися безтурботно. На першому ж оголеному порозі розбило об каміння пліт, нашвидкуруч зв'язаний лозинами. Підмокли продукти, майно, та й самі плавці набрюхалися до ломоти в суглобах, рятуючи пожитки. Річки, які течуть по вічній мерзлоті, круглий рік крижані, а снігова вода пронизує тіло до кісток, загрожує тяжкою застудою, особливо людям, незвичним до холоду й кочування. Еля застудилася, і Герцев одразу збагнув — тяжко. Він натирав її спиртом, прив'язував до спини нагріту сіль, накладав гірчицю, але супутниця задихалася, не могла йти, слабла, танула на очах. Гарячу дівчину, що дихала зі стогоном, тягнув Гога волоком назустріч «татовій експедиції», та не було жодних її ознак. Натрапляли тільки на первісні стоянки диких туристів, згаслі вогнища браконьєрів, котрих вертольотами закидають на незаселені річки, постачають сіллю, тарою, продуктами діляги з авіазагонів, лісоохоронці і всі, в кого є під рукою літаючий транспорт. Цілісіньке літо бічі, романтики й всілякі пройдисвіти тягають із безнаглядних вод тайменя, ленка, хариуса. Траплялося, й Герцев підробляв отаким нехитрим способом.

Настало передзим'я, повіяло сирістю, снігом. У наметі Елі каюк за такої погоди. Знову пліт, знову волок і — о, щастя! — нарешті мисливська хатина. Пересидіти, підлікувати хвору, а тим часом, чого доброго, й епідеміологічна експедиція підтягнеться.

Правду кажучи, в експедицію вірила вже тільки татова дочка...

Якби вони здогадалися перервати приємне плавання на теплоході й з'ясувати плани польових робіт, намічених на нинішнє літо в туруханській та евенкійській тайзі, то їм стало б відомо, що епідеміологічну експедицію залишено ще на сезон на Нижній Тунгусці. До початку серпня провадила вона роботи

в районі річки Єйки — притоки Тунгуски, і наприкінці сезону мала з'єднатися з експедицією, що рухалася з Іркутської області. Зміни були пов'язані з тим, що на Східних Саянах планувалося будівництво нової залізниці. Виникла нагальна потреба в прискоренні досліджень епідеміологів саме в цих районах задовго до приходу будівельників.

Чув ще минулої осені Герцевдесь щось про це, та знехтував тайгове правило — кожну новину запам'ятовувати. Звиклий жити для себе і відповідати лише за себе, він виявився не готовим до труднощів, робив помилку за помилкою. Майже напевне уже знаючи, що «татової» експедиції немає на Енде, він все ж таки подався до гирла річки, залишивши хвору в зимовищі, сподіваючись натрапити на якихось людей, хоча з досвіду мав би знати — такої пори північна тайга порожня, передвісник зими проганяє з неї усіх людей, окрім мисливців-промисловиків, але мисливцям ще ранувато починати полювання — міжсезоння.

У порожній, прілій хатині, в тайговій глушині навіть бувалій людині якось моторошно, якщо вона сама. Еля забилася в куток, не топила грубку, перекинула термос із окропом на підлогу, але привиділося їй — перекинув його сивий дідок, що тихо вліз до хатини через щілину в дверях. Еля паралізовано спостерігала, як дідок безтілесно плаває по зимовищу, трусить бородою, обмацує, лоскоче її, заліплює волоссям рот — дихати нічим. Зищулившись від жаху, Еля кликала Гогу, а дідок усе лоскотав, лачився, лип...

Коли Герцев, звично збігавши до гирла Енде, на тремтячих ногах ввалився до хатини, Елі на нарах не знайшов. Вона, непритомна, лежала під нарами на зіпрілій, пліснявій підлозі, із зірваними нігтями — когось, видно, відпихала від себе, від когось відбиваючись ховалася. Вихопивши супутницю з-під нар, він поклав її на збиту постіль, влив ковток спирту в ледь теплий рот. Дівчина розплющила потьмянілі від жару очі, ворухнувши губами: «Господи!» — припала до нього, і він зрозумів, здогадався. хвора подумала, що він її покинув

Тепер уся надія на мисливця. Мішок із сухарями, підвішений до стелі, ящик патронів під столом, за хатиною в землю вкопана каністра з гасом, на горіщі зимовища пила, сокира, цвяхи, всяке мисливське спорядження, непоржавіле, доглянуте, судячи з усього недавно залишене. В мисливця чи мисливців має бути рация вони викличуть вертоліт А поки що гріти, лікувати рятувати хвору Але їй з кожним днем стало все гірше й гірше. Ліків немає Ті, що були, а були вони більше для забавки ніж для лікування, закінчилися, отже, вся надія на ліс, тепло на ягоди, на трави, хвойні припарки. Ягоди навколо

хатини Герцев повизбирував, кедрові шишки пооббивав, сушняк звалив, птахів вибив, рибу в гирлі проталини виловив, а з верхів'їв річок вона ще не покотилася. Треба було відходити далі від хатини, щоб назбирати ягід, набити горіхів, роздобути їжу. Але Еля його нікуди не відпускала, і він почав її обдурювати — треба, мовляв, готувати майданчик — завтра-післязавтра прибуде мисливець із рацією, вони викличуть вертоліт і одразу ж полетять звідси. Загостреним хворобою чуттям вона вгадувала брехню, потихеньку плакала, але одного разу зірвалася, заверещала, кинулася бити його по обличчю, однак сили її швидко скінчилися, істерика минула, вона перелякано обняла його за ший, цілувала те місце, по якому біла.

До приходу мисливця, як потім стало відомо із щоденника Гоги, який його вів, незважаючи ні на що, залишався тиждень, щонайбільше — півтора. Герцев усе ж таки був міцний, умілий тайговик, зумів заспокоїтися сам, заспокоїти супутницю, запевнивши, що хвороба її дитяча, не смертельна бронхіт, а вінвиліковний і в тайзі. Від трав, від ягід, прогрівань хвора стала поправлятися, а щоб утішити напарника, казала, що їй навіть подобається отак удвох, у лісовому зимовищі, про таке, мовляв, лише в романах і прочитаєш, а тут ось усе наяву, перед очима, так би мовити. В Москві розповідь — не повірять.

І природа до них милосердна була: після погибельної, сльотавої негоди подарувала тихий, жовтий деньок, і не вірилося, що тут, на оцій землі, в цих лісах щойно тягло непрогляду снігову каламуть і так було сиро, мокро, що й повітря ніби загусло, в грудях залягало холодом і не тануло. Сипонувши з казанка смажених горіхів на стіл, поставивши термосець із чаєм, Герцев узяв спінінг, дрібнокаліберку, поплескав Елю по шапочці, бадьоро кинувши перед тим, як вийти:

— Ну все, кирпата! Покотився таймень! Не встигнеш поклювати горішки, як я притягну найвідчайдушнішого річкового забіяку. Ми його зваримо, з'їмо, і ти одразу станеш рум'яна і товста. Погода саме для польотів, незабаром чекай вертольота-самольота-драндальота! — Поцілувавши кінчики пальців, Гога жартома перехрестив її, і вона, пам'ятає, зіщулилася: «Ну навіщо він так? Недобре це»

Вона терпляче ждала його до ночі. Ждала вночі. Ждала ще день і ще ніч. Потім її оглушив сон. Потім сон перейшов у якусь нескінченне забуття, вона неначе віддалилася від себе самої, поринула кудись.

Не було голоду, болю, страждання, нічого не було.

Спала б Еля вічним сном у вічній мерзлоті на березі безлюдної, глухої Енде, якби в Якіма не було вірного друга, який

знав багато лиха. Це він, Миколка, змучений хворобою, сказав на прощання Якимові: «Коли вже ти такий упертий бовдур, і нема в тебе ні крихти розуму, і ти прешся в тайгу — запасися ліками, та не лише аспірином...» І сам спорядив аптечку, в якій, на подив Якимові, виявився навіть шприц із маленьким кип'ятильником, кілька коробок з ампулами камфори, глюкози, пляшечки з пеніциліном та ще повна целофанова торбинка з таблетками й порошками.

«Сьо я, хворіти, ци сьо, в тайгу йду? Я полювати йду!..» — «В хатині залишиш, коли обійде лихо тебе, дурня! Це ж найлегший вантаж і найцінніший в тайзі...» — «Ну, добре вже, анальгін побільше всунь...»

У Якіма частенько поболоювали поганенькі північні зуби, і він знав тільки одні ліки — анальгін, їв його, як цукерки-горошок. Дуже захворів він лише один раз, якщо не вважати хворобою цингу, добуту ще в дитинстві. Другої чи третьої осені, коли він служив під керівництвом Парамона Парамоновича, вони припізнилися в пониззі, поспішали на відстій в Ігарську затишну протоку, але мороз випереджав їх. Доводилося обколювати ломами «Бідового». Якимко зірвався з драбини, булькався в кризі, не кидаючи лома — дорогоцінну в тому становищі «Бідового» залізяку. Так із ломом і вийняли його з води. Коли він опинився в ігарській лікарні, кризь товщу жару чув віддалено: «Камфору! Камфору! Дихання...»

Нічого жахливішого, сковуючого руки-ноги він не переживав, як перший укол камфори, який робив Елі.

Думки й пам'ять Якіма були чіткі. Він усе робив, як у лікарні: розіслав на столі марлю, прокип'ятив у грубці шприц, обережно обрізав малесенькою круглою пилочкою сосок ампули, всю рідину, до крапельночки витягнув з неї і аж солідно кашлянув: «Зараз ми зробимо укольчик. Тросецьки потерпіть». Конфуз трапився — куди його ставити, укольчик тобто? В руку не годиться, болить не рука, в сідницю не те що соромно, а якось все ж таки незручно... Вирішив під лопатку — все ж таки ближче до легенів. Він злегка підняв на вузькій, запалій на хребті тремтливій спині теплу сорочку, при світлі лампи й двох свічок, які здавалися яскравими в підсліпуватій хатині, доторкнувся долонею до шкіри, що молочно світилася. Шкіра «боялася», бралася пухирчиками, під нею щось ворушилося, хвора тряслася від внутрішньої лихоманки, і водночас спина її масно поблискувала потом. Відстовбурчена хребцями, ребрами, лопатками, спина ця стискала, провалювалася в затемнений рівчачок — куди й штрикнути, невідомо. Сам від напруження вкрившись потом, Яким накинув на хвору ковдру і, вхопившись за

голову, сидів біля стола на колодці, тупо дивлячись на квадратик вікна, в якому віддзеркалювалися й тремтіли вогні свічок і пелюсткою цвів, чимось нагадуючи квітку, знайдену біля Боганіди, вогонь лампи.

На марлі перед Якимом виблискував, переливався шприц, зухвало, з викликом розчепірівшись голкою; поряд, на тапчані, долілиць, як він повернув, так і лежала дівчина, хвора людина. В неї переривалося дихання, та й не було його, вважай, дихання, сипіння, шум, часті легкі схлипи, коли не вистачає в людини сил на марення й стогін, коли вона вже не на дровах горить, а дотліває на червоних жаринах. Яким підходив до хворої, піднімав сорочку, старанно протирав стеариново прозору шкіру під крилато підведеною лопаткою, підносив шприц і ту ж мить злякано відсмикував його, бачачи, як корчиться маленьке, безпорадне тіло, проколоте голкою, яка чомусь ураз стала завтовшки з палець.

Після третьої чи четвертої спроби Яким вирішив знову прокип'ятити шприц — мікроби можуть... мікроби скрізь, та й руками замацав тонкий інструмент. Руки ж бо, ось вони, як гаки, хоч скільки мий їх, усі в наростах...

Тільки вранці, коли побіліло небо за вікном і хвора перестала навіть схлипувати, стихла зовсім, він, перехрестившись потихеньку, ніби перед стрибком у воду, затаївши подих, відтягнув слабеньку, зім'яту шкіру на спині хворої і, примружившись, устроїв голку, як йому здалося, в порожнє місце, але, розплющивши очі, побачив: чорненьке жало голки ввійшло під шкіру, хвора навіть не здригнулася, вона ніби розслабла і витягнулася, відчувши укол. Сили в нього вистачило ще на те, щоб вицідити із шприца рідину, проспиртовану ватку потримати на малесенькій, ледь закривавленій точці укола, обережно покласти шприц на стіл. Після чого він шугонув надвір, висмикнув сорочку із штанів, трусив нею, пускаючи холод до тіла, реготав, схлипував, розповідаючи про те, що сталося, Розці, яка аж відскочила з переляку: «Отак, Розко! Оце, собасько, і все! А ти, дурненька, боялася! Розумієс, біда намучить, біда научить... Фершалом став... Йо-ка-ле-ме-не!..»

Хвора опритомніла, не розуміючи, де вона і хто перед нею, побачила нахилене над собою обличчя людини, на якому не вирізнялися ні брови, ні ніс, ні губи, все було сховане пільмою. Самі тільки очі блищали живою вологою і світилися зеленавим, тихим, заспокійливо-домашнім світлом, а з напіврозтуленого від цікавості й напруження вузького рота пахло смаженими кедровими горіхами і чимось горілим, що ніби відчутно й зримо клубочилося, тютюном — збагнула вона. Перед нею чоловік.

Щойно він курив осторонь і раптово зірвавшись з місця через її порух, затискав у кулаці цигарку. З носа й рота його ще сирумував спрацьований, очищений від нікотину слабкий дим. «Дядечко! Курить!» — вона, як їй здалося, сполохано підхопилася, а насправді кволо потягла на груди ковдру і відчула своє тіло, товсто й громіздко придавлене зверху, відчула біль у кістках і під лопатками, запаморочення в голові й ворухнула до чорноти запеченими губами, запитавши те, що завжди і скрізь запитують воскреслі люди:

— Де я?

Одне око дядечка ворухнулося, зникло, перестало світитися, і трошки пізніше — загальмованою свідомістю вона зрозуміла і чомусь злякалася — око їй підморгнуло!

— Вваж-жай, на цьому світі!..— Над нею зашаруділо, заворушилося, в рот полилося щось солодкувато-кисле, розтікаючись по всьому стомленому, спеченому жаром нутру.— Вваж-жай, на курорті кримуеш! — зовсім уже бадьоро повідомив їй незнайомец і чимось м'яким обтер облізлі, потріскані губи, які пощипувало від кислого напою.

Яким став «фершалом», милосердною сестрою, нянею, сиділкою — усім лікарняним персоналом відразу. До запаху лікарні, який заповнив хатину, він довго не міг звикнути. А Розка то й зовсім не терпіла ядучих ароматів, пирхала, вичиувала із себе хімію, тяжко зітхала, вовтузячись за грубкою,— Яким так весь час і замикав її в хатині замість будильника.

Коли Еля поправилася вже так, що змогла свідомо все бачити і навіть розмовляти, вона із зворушливим щастям і просвітлінням сказала:

— Соба-а-ачка-а! — і простягла руку, щоб погладити Розку.

Ніби все розуміючи, Розка теж розчулено дивилася на хвору, подригувала хвостиком, форсисто закинутим на холку, але підійти не наважилася. Яким узяв собаку за шию, підсунув до тапчана. Торкнувшись тремтливими пальцями до прохолодної, м'якої шерсті Розки, відчувши під долонею гостроту зовсім негострого вуха в чутливій шерсті, Еля, ніби вивільнюючись з-під чогось, прошепотіла із слізьми: «Соба-а-ачка-а!»

Розка лизнула долоню дівчини, м'яко прилягла біля тапчана мордою на витягнуті лапи, віддано дивлячись на хвору. Відтоді досить було їй тільки повернутися знадвору, вона ось так, на тому самому місці й лягала, дивилася невідривно, засинала й одразу ж розплющувала очі, зачувши рух на нарах. Вона лизала в обличчя Якіма, що спав на підлозі, торкалася мокрим носом його вуха й гучно чхала — хвора прокинулася, їй потрібна допомога. «Невже чи то тварина, чи то людина — жінка

жінку знає?» — дивувався Яким, радіючи невідомо чому, був балакучий, як лікарняна сиділка, все жартував, підсміювався над Елею, наче над малою дитиною, і йому вдалося згладити не зручність стосунків, які неминучі між безпорадною людиною і тим, хто її доглядає.

Натягнутість і незручність наростали в міру того, як вона одужувала, краще все розуміла й більше бачила. Господар хатини, побачила вона, зовсім не дядечко, і, що найжахливіше, він не просто молодий, він ще й сором'язливий. З кожним днем ніяковість між ними зростала, і найбільше, чого вона чекала, домагалася з хворобливою, прямо-таки ріжучою її нетерплячістю, — щоб швидше виходити надвір. Але температура в неї довго не спадала, під вечір піднімалася на дві-три поділки, ще її хитало, паморочилася голова, і вона швидко втомлювалася, навіть від розмови. І чим виразніше пробуджувалася в ній думка, тим ясніше усвідомлювала Еля: яка ж бо, по-сучасному кажучи, некомунікабельна істота жінка! І вперше їй спало на думку: як же це бідолашні дівчата, її однолітки, на фронті, серед чоловічнї, в окопах, на марші і особливо на морозі виконували военну роботу?

Вона стала критися. Яким зразу це помітив і намагався вгадати, коли й наскільки йому треба вийти з хатини, що покласти на видноті, а що сховати, що бачити й чого не бачити, про що говорити і чого в розмові уникати. І по тому, як він усе це робив — старанно, непомітно і через те часто незграбно, не важко було зрозуміти — він мало знав жінок, довго з ними не спілкувався, не жив, а матір, судячи з його розмов і спогадів, він так і не звик вважати жінкою, мати є мати — та й годі!

Коли Еля вперше вийшла надвір, попросивши не проводити її, Яким забубонів: «Ну, як же, розумієс, зразу сама?..» але на прохання зважив, її мало не звалило за хатиною вітром. Задихнувшись від холоду, снігу, що аж паморочив голову, від відчуття неба, живого світла, живого світу, вигляду дерев, кущів, доріжки до річки, віяла слідів на снігу, від усього того, що вона бачила ніби вперше, Еля, тримаючись за стіну, і долонею відчула, яке гладеньке дерево. Придивившись, згадала: тут, під рукою, де свіжо стесане дерево, була написана ножем чи вуглиною непристойність. Але чомусь дуже розумний Герцев не здогадався стесати сокирою паскудство, а парубок, який виріс у якомусь богом забутому селищі, намагався бути делікатним, хоча не завжди це йому вдавалося, не щоразу виходило «непомітно», але він намагався, ось у чому річ!

За хатиною несподівано з'явилося щось схоже на загороду. кілька ялинок було прихилено до стовпів-підпірок, придавлено

з боків гілляками і жердинами. Загорода щільно закидана снігом, у ній було глухо, не дуло. Повертаючись знадвору з опущеними очима, Еля накривалася з головою, лежала глухо, а «пана» заклопотано покашлював, намагаючись угадати, де знову припустився помилки. Надворі намагався бути якнайдовше, цюкав сокирою, шаркав пилкою. Він розпиляв човна і майстрував з його носової частини візок. Загнувши обноси — бортові дошки — лижинами, Яким прибив їх до обпиляної довбанки, вставив у задку денце з дощок — вийшло щось на зразок саней.

«Скоро вирушати»,— здогадалася Еля, їй стало страшнувати, хоча вона й чекала цього дня, як Христового воскресіння. Яким чогось зволикав, принохувався до тайги, довбав лід на Енді, ставив вудки.

У тайзі залягла справжня, тиха осінь.

Ще за погоди Яким обнишпорив увесь найближчий ліс, повизбирував геть-чисто всю брусницю, замочив її в баночках, зберігав на горищі в кошиках, які плів довгими ночами, сидячи біля постелі хворої; наносив і наморозив горобини, насушив черемхи, чорничного листя. Еля, спостерігаючи, як він порасте, дивувалась — навіщо стільки всього? Вони що, тут вікувати збираються? Міський житель, вона не знала, як багато треба людині харчів, якщо вона сама собі добуває й запасає на довгу зиму. Тут з магазину чи з ринку не візьмеш того сто грамів, цього двісті. Мисливець і сам дивувався — звідкіля в нього така хазяйновитість? У Боганіді жив він давно, звик бути перекотиподем: лід — згорнувся, встав — струснувся, ідальні скрізь є, ну а коли з приварком сутужно, окраєць хліба, дрібку солі, кухоль води — та й живи далі.

І ось такий собі вітрогон економив у хатині кожну крихту, їв пташине м'ясо майже без хліба, густо його солячи, все ж таки менше пахне. Птиця борова з ягід перейшла на бруньки та вільхові шишки й смерділа гниллю. Запах цей не відступав од Якими навіть уночі, в животі пекло, під горлом стояла гіркота, яку він намагався глушити ягодами й горіхом. Елю дратувала його селянська скупість, але Яким робив своє, незважаючи на її вередливість, і старався різноманітно годувати хвору, щоб швидше набиралася сили — супом, м'ясом, для апетиту давав скибочку солоного харіуса або шматочок тугого тайменячого балика, на закуску — квашеної морошки, брусниці, а то ще й ложку згущеного молока.

У той час, коли Енде стрімко котила вниз шугу, на очах скокуючи річку вздовж берега, стираючи її криву смугу із землі, наче розчерк із зошита учнівською гумкою, Еля перебувала між

життям і смертю, і запаси робити було ніколи, та як тільки вона трішечки одужала і її можна було залишати в хатині удвох із Розкою — домовилися: на випадок чого випускай собаку, вона господаря знайде, Яким став відходити від хатини все далі. Енде замерзла лише на плесах і приплесках, ополонки скрізь парували, і, остереігаючись зірватися, загинути, Яким добував вудками миньків або заколював острогою запізнілого, безпутного, неко сячного харіуса, який не скотився з усією рибою разом у Курейку, застряг у тайговій річці, на ямах, дай боже, хоча б і на цілу зиму Надія була на хід минька, але навряд чи він сюди зграйно піде — тісно жирному поселенцеві на Енде, скрутно в напористих струмках, мало тут наливних пісків для ікромету. Миньок траплявся зрідка й дрібний. Яким змушував Елю їсти печінку минька: — Їс! Набирай тіло, світла не бачила, сніг сліпить, зір мозе сісти. Риб'ячий жир — найперше діло для очей, минева макса — чистісінький риб'ячий жир...

З напруження, яке вгадувалося в Якимові, з того, як він жив і довго, старанно готувався до походу, відчувалося: з тайги вибиратися важко й небезпечно. Але з теплої хатини, із ситого, хоча й скромно ситого житла безпека й труднощі здавалися Елі не дуже страшними. Ходять же люди. Іздять на оленях. Доберуться й вони, бог дасть, до селища, до людей, вона майже зміцніла, не мерзне, чого ж зволікати?

Яким в'язанками носив зайців, білував їх, запасав м'ясо для Розки, пам'ятаючи давнє правило: який псові корм, такий його й лов, обстригав шерсть із заячих шкурок, зробив прядку з двох дощок, веретено з вершечка ялини вистругав і обпалив на жаринах, учив Елю прясти шерсть на нитки. Дві котушки ниток він знайшов у кишені рюкзака Герцева, та своїх мотків було з п'ять — збирався знічев'я в негоду розпустити нитяний сачок, знову ж таки знайдений у мішку покійного, але той усе робив добротню — скільки не бився Яким, розслабити туго стягнуті вічка не зміг, отже, так і буде — сачок із собою візьмуть, у заторошеній ополонці, у відбитій від річки кригою затоці, в гирлі теплих джерел, під камінням підчепить чого доброго якусь роззявувату рибину.

Коротший і коротший ставав день, і чим він швидше вкорочувався, тим ущільненішим ставав для мисливця. Дві дурниці зробив він, вирушаючи на промисел: не взяв пилку «Дружба» — навіщо вона? «Я не дроворуб, я мисливець. Заздалегідь наготую дров ручною пилкою». Відмахнувся і від рації: «В мене любаски немає, теревенити соб з нею, а вчитися на рацію довго Цасу де взяти? Промисляти хто за мене буде?»

... Лучковою пилкою Яким чиргикав, чиргикав дрова і до того дочиргикався, що Еля якось сказала:

— Чого це ти скрегочеш і скрегочеш? Не можна терпіти. Серце перепилюєш!..

Як і в кожній вимотаній хворобою людини, в неї були слабкі нерви. Жива темна хвиля волосся її набігала на вибілене, зашлюпувала, змивала штучну каламуть. І всередині людини, здогадувався Яким, щось відмирало й мінялося. Соромлячись недосяжного для нього, складного світу жінки, який здригнувся, зламався, вважай, і ось знову набирався барв, звуків, руху, сприймав усе це заново, Яким вирішив не тривожити її розпитуваннями, навпаки, відволікати від поганих спогадів, уникати їх. Давно треба було порадити Елі відрізати це подвійного кольору волосся — мила багато забирає, але може, їй подобається отак? «Якось обійдемося. Нехай покрасується...»

Яким відніс козли далі — Еля й не здогадувалася, скільки йде дров за ніч і скільки їх ще знадобиться — великі морози поки що не вдарили. Тому й вирушати не можна, крига на Енде ненадійна, бубухнеш в ополонку чи в трясовину на болотах із попутницею, нахлюпаєшся...

Яким помаленьку втягував її в діло: то підлогу замести просив, то заштопати щось, то зварити, і вона не без гордоців бралася за віник, за голку. Але й це їй великою роботою здавалося, бо вона справжньої роботи, правду кажучи, поки що і знати не знала, і відати не відала. Та вже й те добре, що голкою орудувала, підлогу замести й помахати ганчіркою могла, юшки якоїсь там зварити й не пересолити — чомусь завжди вони, міські тобто, на язик лише спритні, їжу пересолоють, каша в них пригорає, а то ще й самі пообпікаються біля вогню.

Уранці хрускотів, яскрів навкруги чарим — осінній наст. Яким старався бігом перевірити десяток пасток, розставлених поблизу, три кулемки за річкою, стріляв п'ять-десять білок, для чого став брати з собою Розку. Борг-боржок, хоч якусь частину його треба відробити, ніхто не покрий, не спише той борг: до відповідальності притягнуть, шахрай, скажуть, пройдисвіт, обдурих контору.

Елі в хатині сумно, страшноувато, і чим вона ставала здоровою, тим більше її пригнічувала самотність. Але просити Якіма, щоб він не тинявся по тайзі, не лишав її саму, вона не сміла — не заради втіхи гасає «пана» по тайзі. І все ж таки Еля зірвалася, несподівано навіть для себе. Яким обдирав білок біля груби, викидав тушки за двері. Розка там їх уминала, похрускуючи кісточками, наче макаронами. Елю занудило, вона попросила

подати з грубки кухоль з водою. Яким охоче подав їй настій з трави одинарника — від дружини Парамона Парамоновича він перейняв не тільки вигук: «Зах!», але й деякі навички в споживанні всіляких трав. У кожного лікаря-самоучки є своя заповітна травичка, в силу якої він вірить особливо, отакою заповітною травичкою дружини знаменитого річковика був одинарник, квітка, що цвіте в липні і вважається не лише цілющим, а й приворотним засобом. Цей самий одинарник Яким, хоч би де його побачив, обов'язково зривав, і тепер він запас чаклунської трави, економно її заварював, даючи хворій випити на ніч.

Руки мисливця в сукровиці, в прилиплій до пальців рудій і сірій шерсті.

— Огідно! Оги-и-идно! — Еля вибила з руки Якіма кухоль і затулила обличчя руками.

Не одразу збагнувши, в чому річ, Яким підняв посудину, зішкріб з долівки розварене бадилля одинарника, жаліючи добро, розтрусив його за грубкою на залізяці і хоч як намагався стриматись, однак з непогамовною неприязню сказав:

— Огідно шкурки натягати на себе! Порожня, обдерта, кишка-кишкою, а її на шию! Йо-ка-ле-ме-не! — і пригальмував себе — втомився, звичайно, змарнів, але ж він чоловік, а тут людина нездорова, вередлива, бридлива, отже, не при собі людина, з міста, з Москви самої. Він-бо до всього звиклий, лісовий-тундровий, не одружений, парубок, і, угамовуючи себе, миролюбно вже казав: — Мисливець хутро заради хліба добуває — сам хутра не носить. — І згадавши, як друг його Миколка полював на Дудипті, додав іще: — Не до хутра! Може такий сезон випасти — без штанів залисисся...

— Все у вас тут шиворіт-навиворіт!

— Мозе, це у вас там виворіт-нашиворіт!..

— У кого це, у нас?

— У тебе, скажемо!

— Не узагальною! — Еля схлипнула. — Блукаєш по лісу, чорт-зна де ганяєш за цими звірками. Я сама, сама... так страшно, так страшно! Не ходи, будь ласка, не ходи, га?..

«Не розуміє. Звикла, щоб усе готове. Для неї все само по собі росте й добувається», — з гіркотою думав Яким, виходячи до ловушок після того, як Еля засинала.

Одного разу довго йшов соболиним слідом, потрапив у сніговий замет, сколовся з лижні, заблукав і добрався до хатини ледве живий, в одязі, що брязкотів від льоду, перевалився через поріг, бухкаючи взуттям, рачки поліз до грубки. Еля дала йому окропу, спирту з пляшечки, допомагала роздягатися, але сил

їй не вистачило розламати, стягти з нього одяг. Вона голосно плакала, ламаючи нігті, смикала з мисливця валянки:

— Ти що, тонув? — запитувала вона, кричала, а він валився з ніг, засинав. Вона лупцювала його, термосила, благала: — Не спи, простудишся! Не спи! Не спи! Не спи-и-и-и! — І все ж таки якось роздягла його, розтерла спиртом, затигла на нари.

— Пали грубку, поки є сила! — деренчав він голосом, трясучись під горою одягу й засинаючи, заснувши уже, встиг ще повторити: — Пали! Пали! Інакше...

До неї дійшло нарешті: якщо з Якимом щось станеться — то і їй хана. Кидаючись від грубки до нар — помацати, чи живий господар, Еля напарила ягідного сиропу, суп зварила з птиці, а коли знесиліла, лягла поряд, притулилася до мисливця, намагаючись зігріти його своїм немічним теплом. Він був гарячий, розметався, нічого не відчував і, проспавши решту дня і довгу-предовгу ніч, підвівся, як «огірсьок», тільки зуби нили, права щока підпухла, і він зжував дві таблетки анальгіну.

Не чуючи під собою ніг, Еля метушилася в прибраній хатині, принесла казанок із грубки, поставила сільничку, поклала по сухарю собі й господареві.

— Їж! — запросила вона і перша сьорбнула з казанка. Яким не зразу відгукнувся на запросини, навіщось понюхав у казанку, скося зиркнув на неї сльозавими очима — все-таки застудився, хоча й запевняє, ніби він як «огірсьок».

— От, йо-ка-ле-ме-не! Нужда — наука проста, але несхибна, будь-якого недотепу, ледацюгу догори овчиною виверне!

— Їж краще! Їж більше, базікай менше, товстий будеш!

Яким витріщив очі: ну й пам'ять у людини! Вона чула ці слова, коли в неї й голова не трималася, падала, як у рахітного немовляти, а бач — запам'ятала!

Після того випадку в тайгу проти ночі він не ходив, перевіряв капкани, вистежував соболя завидна, і серце його обливалося кров'ю — густо було соболя чи то від того, що давно на Енде ніхто не полював, чи погнав голод від північної околиці звірину туди, де врожай горіха, де збиралася білка, птиця, миша і всіляка інша кормова живність. Рідше траплявся рябчик на Енде, обережнішою стала білка, додавалося слідів лисиць, ширше кружляв соболь, порідшав збіг слідів, але частіше й частіше зустрічалися місця поєдинків — осілий соболь обороняв свої володіння, проганяв з них ходового соболя. Перемагав сильніший.

Та ось наспіло нове, неминуче лихо: слідом за білкою, сободем, колонком і горностаєм рушив песець, вовк, росомаха. Припізнівшись до капканів, мисливець знаходив у спущених

пастках лапку або шерсть соболя. Годилося б за погоди частіше обходити капкани, будувати сільця й пастки на песців, ганяти вовка, росомаху. Майже не сплять мисливці в таку пору, ловлять, промишляють, працюють — порідшає звір, мине урожайний час, тоді вже й відсипайся.

Яким скреготів зубами, лаявся, трохи не вив, бачачи, як тікає від нього удача. Квапився упоратися з домашніми справами — кухонні клопоти забирали стільки часу! Виривався в ліс на годинку-другу, гасав на лижах неподалік від хатини, тушцював навколо десятка пасточок. Змащені, нові, добротні пастки висіли на горищі, капкани й сільця він наглядати перестав — виїдає з них звірка і глухаря росомаха — до того знахабніла, що до хатини підібралася, подряпала Розку. За нею, за росомохою-розбийницею, ганявся в погибельну ніч Яким, стріляв, нібито поранив, духу не вистачило дістати, добити. Рожен би на неї, на падлюку, злагодити — Яким бачив якось у тайзі, на Симі, просту на вигляд, але хитру пастку — «русомага» лізе на рожен, знімає приправу з гостряка, і де така хитра, а тут глузду бракує, щоб зіскочити, повзе по гладіні рожна задом і наштрикується рилом на загострений кінець.

Чим далі в зиму, тим більше поспішав песець, отже, знову, як і того року, коли Миколка кружляв по Таймиру біля річки Дудипти — в тундрі моровиця лемінга, голод гнав відтіля звірка. Сніг ще неглибокий, зима не дуже-то тисне, морози вдарять одразу пізніше, видно, закрутить землю в білий калач, отоді начувайся. А поки що більше верхова, рідкісна тут такої пори погода, озолотитися можна в такий сезон, але... На ось тобі, спокутуй гріхи Гоги Герцева! Домовились стрілятися, та він і тут схитрував, вибрав помсту важчу, підкинув своє майно в зимовище, та ще й з причепом...

Ой уже цей причеп!

Немає в неї ні бажання, ні розуміння, що допомагати йому, а отже, й собі — працювати, працювати, працювати треба для життя, для існування. Хоча й зрушило щось у людині, а все виходило так, що буденне, брудне, нудне хтось повинен робити за неї, людину начебто іншої, вищої породи, а вона б тільки розумувала з приводу зробленого, поділяючи все на дві частини — це їй до вподоби, а це ні.

Розспихувалася нещодавно, пожбурила майже цілу тушку рябчика до порога: «Не можу більше! Набридли! Травною пахнуть! Гірким чимось! Нестерпно!..» Розка тушку рябчика підібрала, затиснула в лапах, дивилася на Якіма. Він рябчика в собаки відняв, кинув у лубянку під грубкою і, відчуваючи в собі нудоту й огиду до пташиного супу, сьорбав його розлючено.

Еля відвернулася до стіни, не вмючи, а може, не бажаючи приборкати характер, пхинькала.

«Навіщо мені вся ця чортівня здалася? Покинути, піти!..» І, знаючи, що не зробить він цього ніколи, стримуючи в собі буйне шаленство, якомога байдужіше Яким промовив:

— У Москві розкажеш, як ми тут кривували і як ти рябчиків не їла — порегочуть!

— У Москві? Де ж вона, Москва? — Її саме й дратувала його буденна, нудна до всього тут терплячість, і він, відчуваючи неприязнь, ворожнечу, що виникала між ними, спокійно пояснював:

— Де Москва? Москва далеко, і магазин, як це там у вас — бери сам, що хочеш, чи то пац, універсам, не близько, а їжу стало важко добувати, а надалі й ще важче буде. Треба вирушати, і якнайшвидше. Щоб дійти — сила потрібна. Щоб сили набратися, їсти треба, щоб їсти, звалити лося треба, а як не лося, то оленя, а як не оленя, то глухаря, а як не глухаря, то куріпку, а як не куріпку, то хоча б рябчика...

Ріденька кучерява борідка пушилася по загостреному обличчю Якіма, пасма волосся звисли на плечі — з такою рослинністю та на столичний бульвар — ціни б не було кавалерові! А в тайзі грива на заваді, та ще й набридлива завада, пітніє, обмерзає, брудниться — митися, підстригати волосся часу немає, час і мило витрачаються на пожилицю, запаси ж брав на самого себе й особливо на туалети не витрачався — флакон потрійного одеколону, коробочка пахучого вазеліну, змазувати потріскані від води та вітру руки, губи, щоки, пара пачок запашного мила, п'ять прального і, для «форсу», пляшечку шампуню, цю штуку нав'язала йому продавщиця в госптоварах, розхвалюючи фасонний флакон з ковпачком — можна використати, як флягу, коли спорожниться. Шампунем Яким мив голову хворої — піни багато, в хатині пахло перукарнею, голова швидко очистилася, волосся перестало сіктися, струмувало живими потоками — корисна, виявляється, штука, а він думав, забавка.

— Якіме, дай я тебе підстрижу, — запропонувала Еля й винувато потупила очі, — повинна ж я хоч щось робити, допомагати тобі.

— Повинна, — жорстко підтвердив він. — Ходити надвір, носити дрова, різати гілля, відкидати сніг, плести собі теплу шапочку й шарф, разом шитимемо взуття й одяг, тому що літо красне ти прогуляла, про зиму не думала, не гадала.

— Як треба, то й треба, — згодилася Еля. — Шила ж для ляльок вбрання, пригадую, мамі фартушок зліпила до Восьмого

березня. Ось ножиць до рук ніколи не брала, тільки в перукарні й бачила, як обчиржують людей... Ох-хо-хо-о-о! Перукарня! — і постукала ножицями по голові Якима, щільно обіпнутого полотняним рушником. — Вам як, громадянине? А-ля бокс чи під «горщик»?

— Валяй, пана, як умієш, — здавлено погодився Яким і голосно зітхнув: ні, не дослухалася вона до його слів, не розуміла скрутності їхнього становища. Вона й цю розмову про допомогу завела ніби між іншим, немов послугу йому роблячи, піддобрювалася, виправляючи своє вередування. — Тобі треба звикати до тайги, до холоду, інакше нам не вийти, — знову наполегливо почав Яким. Але Еля доторкнулася до голови суворого мисливця, і серце защеміло — волосся тонке, ріденьке, як у дитини, незміцніле, і вона, наче сама до себе, сказала про це вголос. Яким помацав себе за голову, пом'яв борідку і, слабівільно переходячи на інший тон, зніяковіло засовався:

— Обріс, йо-ка-ле-ме-не, наце цорт, мохом. Ой, тьху, тьху! Не в хаті його згадуючи!

Його забобонність, бурмотіння замовлянь і заповітів, життя за прикметами спочатку смішили Елю, потім почали дратувати, але чим довше вони жили в тайзі, чим глибше вона переймалася сенсом цього буденного, одноманітного життя, тим поважливіше ставилася до всього, що робив Яким, вгамовувала себе, намагалася стримуватись. Напарник її і господар, якого вона іноді насмішувато й поблажливо називала «паною», з кожним днем неначе віддалявся від неї, ставав дорослішим: він багато вмів, до всього тут був пристосований, але ще більше він змушував себе уміти, часто понад силу, зате вона не здатна себе переламувати, не уявляла досі, що можна поступитися своїми бажаннями, силоміць виконувати роботу не до душі, їсти страву не до душі, пити відвар із трави й хвої, від якого нудить. Та ні ж бо, виявляється, не дуже-то добре знала себе, навчилася їсти вариво із птиці, відвологлі і тому наче прісні сухарі, смажила на якомусь жирі, що тріскотів, бризкав, горів синім полум'ям, млинці і вже не порскала, затуляючи рота, за двері. Одного разу наважилася і по добрій волі відшкребла сакирою зіпрілу по кутках і щілинах підлогу, випрала свою, а потім і Якимову білизну, побанилася в хатині, настоявши луг для голови. Зіщулившись у грудочку, терпіла бридливість, коли Яким білував звірків, хоча, як і раніше, нудило, крутило її при вигляді крові і рожевих тушок з підібганими кігтками.

Еля не те що злякалася, а внутрішньо ослабла, притихла, коли Яким, дочекавшись, щоб вона була при здоровому глузді й твердій пам'яті, взявся розбирати майно Герцева. Через те,

що мисливець довго не торкався чужого рюкзака і нарешті витрусив на підлогу речі й розкладав їх так, наче підсумок чогось робив, вона впевнилася: Герцев із тайги не повернеться.

Яким суворо й відсторонено дістав з целофанового пакета документи, розклав їх на столі: червоний диплом відмінника, червоний військовий квиток, паспорт у шкіряній обкладинці прибалтійського виробництва, красивий біленький квиток члена Всесоюзного товариства охорони природи, трудову книжку, пачку квитанцій на грошові перекази в Новосибірськ — аліментний податок. Вузівський, зовсім новий «поплавець», похвальний лист і медаль «За врятування потопаючого» та різні довідки, серед яких зберігався навіть старий-престарий трамвайний квиток з однозначним, «щасливим» номером, побачивши який, Еля заплакала. Якимові згадалася приповідка Афимії Мозглячихи, яку вона говорила не раз з приводу існування касянок: «Вівця не пам'ятає вітця, сіно їй з думки не йде».

Стягнувши тугою червоною резинкою паку паперів, Яким дочекався, коли Еля заспокоїться, і не підсунув, а підштовхнув до неї пальцем туго пачку документів.

— Ось,— відвернувшись, мовив він,— вийдемо — здасте заявте про зникнення людини. Я не буду цього робити. Мене вже разок тягали слідчі, досить!..

І те, що Яким перейшов на «ви», став боязко-суворим, збентежило Елю, тому що за цією суворістю вгадувалися пригніченість, ніяковість, і вдаваний спокій не міг їх прикрити.

— Якиме, де він? — боячись чомусь доторкнутися, показала Еля на пачку паперів, ніби перекреслену кривавою смужкою.

— Не знаю,— повагавшись, сказав Яким і, ще повагавшись, запевнив: — Але я довідаюся. Скажу.

Речі покійного, особливо намет, сокира, ніж, острога, пачка сухого спирту, бритва, запасні онучі, були необхідні мисливцеві й Елі, могли згодитися й тим, хто набреде на тайгове зимовище. Лише стосик загальних зошитів, зшитих рибальською жилкою, ні до чого, непотрібна річ.

— У грубку?

Н-ні! — стрепенулася Еля і, чомусь ніяковіючи, швидко додала: — Може, там записи останні є, може, цінне щось із геології? Може, з'ясується щось? І потім, все одно читати нічо-

— І зраділа можливості відвести розмову вбік: — Ти чому книжок із собою не взяв?

— Ніколи читати промисловику.— Яким перемотував нитки, руки його були зайняті, і він кивнув головою, змушуючи допомагати йому трудитися.— Збоку, пана, будь-яка робота, а тайгова особливо задоволенням здається.

бігає мисливець лісом, пострілює, собака погавкує... Ти бачила дещо, але не все. Коли б я упригул зайнявся промислом, мені треба було б наготувати кубометрів з двадцять дров — узимку з ними ніколи морочитися. Запастися кришивом. Добре, якби вполював лося, так десятків зо два виставив би пасток, а не пощастило б із лосем, наставив би сильця, западні, ловив би рибу, солив птицю. Пастки — хочеш ти чи не хочеш, здоровий ти чи хворий — здохни, але щодоби обійди, замело снігом — відкопай, наживи. І посьорбати треба хоч разок гарячого, оббілувати шкурки, висушити, підготувати патрони, хатину впорати, рукавички, те-се полагодити, та й самому не заослитися, митися, білизну прати, волосся зайве прибрати — надбаєш добра, ну й собаку годувати слід, ополонку на річці піддовбувати, щоб без води не залишитися — снігу не нарзотплюєшся. А до всього не вчадіти і не обгоріти, не захворіти... — Він змовк. — Боронь боже захворіти одному. Один і біля каші згинеш...

— Так-так,— кивнула головою Еля.— Це мені можна не розповідати. Але чому ж... чому полюють поодинці? Удвох же зручніше, краще?..

— У мене друг, Миколка, на П'ясині втрюх були, та загризлися. Не уживаються теперішні люди, тундряна істерика, психопатія по-простому, на них накочує.

— А раніше?

— Раніше, видно, нерви в людей були міцніші. Може, в бога вірили — стримувало. Але також послухаєш, всяке лихо коїлося — різалися й стрілялися, а то озлобою доводили самі себе. Зах, та й годі!..

— Як це?

— А так. Осатаніють до того, що ладні вбити один одного, а не можна: уб'єш — пропадеш або ж бог покарає. Тоді вони переслідувати один одного візьмуться, полювання геть занедбають, не сплять, сахаються від кожного куця, воно й з глузду, бува, хтось зсунеться. А озлобиться хтось на когось, поранить, на собі в хатину тягне, лікувати починає, богові молиться про спасіння, інакше тюрма.

— Та що ж це таке?

— Життя в тайзі д-дуже хитре, пана, багато сил, терпіння і, не смійся, розуму потребує.

— Та який же тут сміх? — Еля раптом похопилася: говорить Яким майже чисто, не сельдючить, голос його, відм'яклий, якийсь аж проникливий, доброзичливий, ніби він

напучує слухняного, співчутливого слухача шкільного віку, і хитнулася, покотилася по ній у відповідь хвиля вдячності до людини, яка замінила їй усе живе на світі. До цієї миті вона хоч і казала йому спасибі, однак сприймала все як само собою зрозуміле, як належне — сама в тайзі, хвора, безпорадна, тож рятуй, допомагай, присвяти себе, якщо ти людина. А де, власне, і ким це написано чи вказано — рятуй, допомагай, забудь про себе й справи свої, та й чи всі здатні допомагати безкорисливо?

Ось вони, папери, документи! А що за ними, за цими добре збереженими документами сховано? Господар їх і хранитель був напористо-відвертий, начебто великодушний і водночас невловний, загороджений усмішкою, неприязно грубий з людьми, він ніби підніс себе над умовностями буття, напустив на себе серпанок значущості, і цього вистачило, щоб інші не те що дрібнотою себе відчули в порівнянні з ним, а поважали в ньому силу і широчінь душі. Довірилась же ось вона йому відразу, беззаперечно. Першого ж дня, саме дня, не дочекавшись ночі, там, у чушанській майстерні, він заграбастав її, підім'яв, ніби й не могло бути інакше, потім водив її за собою, як овечку, плів-говорив саморобні розумності, а вона, простака-аржанка, слухала його, очей не зводила. Паралізуюча сила йшла від Герцева, навіть не сила, а впевненість у ній.

Молода, ой же молода вона була і дурна, ой, дурна! І непам'ятлива, і довірлива: ось хіба багато часу минуло від зустрічі, а не пам'ятає вже обличчя Герцева, не може уявити його чітко, виразно. У хворобі згорів, видно, його образ, попіл zostався в душі і перед очима, і в пам'яті щось розпливчате. А може, він і був таким розпливчастим, неоконтуреним. Єдине вона добре пам'ятає — його руки. На них, на цих міцних, до всього вдатних руках, заковчені рукави; стиснуті в напівжменю, готові кожної миті схопити, згребти, придавити, засмаглі, з іскристим волоссям, з товстими поздовжніми жилами — дуже виразні були руки, тому й запам'яталися, мабуть, і, як з'ясувалося, назавжди. А ще що? Слова, слова, слова! Багато слів, теж ніби щось значне приховували за собою. Еля спробувала напружитися, зазирнути за дужки слів — за ними виявилася порожнеча.

Це сталося, точніше почалося після того переходу, коли, підбивши ноги, Еля ніжилася в наметі, а Герцев готував їжу, мимохідь сунувши в намет пучечок білосніжних тайгових анемон, котрі, як він пояснив, на нормальних землях давним-давно відцвіли, а тут, на мерзлоті, в деяких закутках усе ще

початок літа. «Улюблені квіти моєї покійної родительки», — як завжди, криво усміхаючись, пояснив він і після обіду десь зник. Прийшов мокрий, вхорканий.

— Чи не корисні копалини ти, бува, шукаєш?

— А чого ж? — обізвався Гога. — Не погано було б подарувати державі золоту, припустімо, копальню і назавжди розрахуватися — вчила, годувала, мораллю напишала — не люблю бути боржником. І трапляється золотце, частенько трапляється, але все це дріб'язок. Ось, — кинув він супутниці вузлик. — Ніколи не бачила?

Еля з цікавістю розв'язала шматину. Золотинки нагадували блискітки жиру, зняті з пряженого молока, вже старого, потемнілого, висохлого, мов лусочки, прилипли вони до шматини, не горіли, не сяяли. «Люди гинуть за метал! За оцей?»

— Висівки! — недбало кинув Герцев, узявши від неї хустинку і зав'язуючи її зі спритністю фокусника навкруг пальця.

— А як знайдеш родовище, то копальню твоїм іменем назвуть?

— Що? А-а! Не заперечував би. Але головне — одержати кругленьку суму і назавжди розквитатися за дурощі молодості. Послати б отак за одним разом з розрахунку півста кербелів аліменти до повноліття дочки.

— Не щедро як для відкривача родовища!

— Нічого псувати дітей!

— Розумник ти! Ой, розу-у-умник!

— Тільки практичний. Не розумієш?

— Розумію. І все ж таки шахрайством тхне.

— М-м, мабуть, ти не точна. Швидше дилетантством. Але один розумний режисер мене втішив: «Сучасному мистецтву не вистачає дилетантів», науці, по-моєму, також.

— Поповнюєш?

— Комусь же треба постраждати за громаду.

— Нині бажаючих страждати за громаду на словах навалом! — пустила шпильку Еля, і в патрона її одразу ж почав важчати погляд. Сокирка, яку він підгострював брусом, зав'язла в пальцях, що випробовували лезо, рухи загальмувалися, каламуть, клубочачись, піднімалася з відстійників, засліплювала, перемелювала людину, і якщо вона не переборе себе, дасть заплеснути — рубоне, може рубонуту — затверділа, давня злість нашарувалася в покладах душі Герцева, а батьки, розповідав, слабаки й добряки були. Отут і розберися в генах цих самих. Ні, краще не крутити запал у міни, не гратися — а раптом неіграшкова...

Потім між ними всього було навалом — вона вередувала, і плакала, і шпурляла в патрона чим попало, лаяла його, але він усе терпів, однак близько її вже не підпускав, від розмов про особисте ухилився, та й на той час ніщо їх разом, окрім єдиної мети — знайти експедицію — і не тримало. Еля відчувала: патрон як тільки збуде її з рук, одразу ж перестане про неї думати, тоді і їй думалося: чого очі не бачать, того серцю не жаль...

Довгими вечорами, сидючи навпроти дверцят грубки, дивлячись у палаючий, від горіхової шкаралупи особливо жаркий і масний вогонь, сидючи вечорами при світлі лампи-горнушки в прибраній, з усіх боків стиснутій тайгою і темрявою хатині, Еля слухала щоденники Герцева, намагаючись щось збагнути, нехай і запізнило, розібратися, що й чому сталося з нею.

Загальні зошити, обгорнуті в целофанову плівку, Герцев носив із собою в кишені, пришитій під спиною до рюкзака. Судячи з охоронних заходів, Гога дорожив щоденниками. В зошитах траплялися записи геологічного характеру, які склалися із спеціальних термінів, страшенно, до нерозбірливості скорочених. Судячи із записів, Герцев з геологією не покінчив і вів свої спостереження, подібно до британського детектива, приватним, так би мовити, чином. А взимку розшифровував нотатки, опрацьовував, наносив свої спостереження на карту. Але з собою детальних записів у нього не було, і карта була позначена системою хрестиків, здебільшого в гирлах річок, джерел і потоків.

Чому, навіщо зацікавили її щоденники Герцева? Дізнатися чужі таємниці? Але Гога від людей приховував речі, а мораль свою завжди тримав на видноті, хоча вона в нього й була найбільшою гордістю. Записи й думки свої він вважав настільки високими, що не боявся за них — не віднімуть, вони в іншій голові просто не вмістяться. А соромитися? Чого б це? Він не школяр, що стереже і ховає свої таємниці під подушкою.

Дивувало трошки, що така акуратна в справах людина не ставила підписів під цитатами з книжок і наукових праць, ніби ненавмисне плутаючи чуже із своїм — виняток зроблено лише для Блаженного Августина та для модного серед студентів того часу Сент-Екзюпері. Запис, зроблений, видно, ще в юнацькі літа, загалом ще ні про який снобізм не свідчив: «Природа — скорше мачуха, аніж мати — кинула людину в життя з голим тілом, слабким, нікчемним, з душею, яку тривожать клопоти, лякає нерішучість, захоплюють пристрасті, але в якому все ж таки, хоча напівзадушена, завжди залишається божественна іскра розуму і генія». — Блаж. Августин. Вплив Блаженного Августина

на духовне формування юного мислителя був нетривалим — уже перші записи в студентському зошиті рвали очі: «Люди, як черви, копошаться на трупі землі». «Добре артистові — він може бути царем, коханцем, героєм, навіть вільною людиною, нехай граючи, нехай на якийсь час». «Невже людині треба було підвестися з чотирьох лап на дві, щоб з часом накласти на себе вивільнені руки?» «Закони створено слабкими, для захисту від сильних». «Щастя чоловіка: «Я хочу!» Щастя жінки: «Він хоче!» Звичайно, Ніцше. Куди без нього «сильній особистості!» «Всі люди, одні більше, інші менше, невизначно відчують потребу народитися вдруге» — Сент-Екзюпері.

— Для чого ведуть щоденники? — відклавши зошит, закурюючи, запитав Яким, дивлячись на пригасаючий вогонь лампи, поставленої на полицку в запічку. Вони старалися обходитися грубкою, берегли гас, свічки, жир і горнушку запалювали, лише коли щось латали. Еля не відповіла, не чула запитання, поринувши в ті слова і думки, які читав їй Яким, не завжди правильно роблячи наголоси, ледве розбираючи почерк Гоги, напористий, загострений — літери стрибали, слова налазили одне на одне, ніби кудись поспішали.

— У війну підбили підводного човна, — опустивши на коліна рукавицю, не розплющуючи очей, заговорила Еля безбарвним, тихим голосом, — човен упав на морське дно. Команда повільно, в муках гинула від нестачі повітря, командир човна до останнього подиху вів щоденник. Коли човна підняли і дружина прочитала щоденник чоловіка, командира човна, вона все життя присвятила тому, щоб винайти елемент, що виробляє кисень. — І, трохи змінивши інтонацію, додала: — Ось вони які бувають, дружини! А взагалі люди ведуть щоденники, коли поговорити ні з ким, найчастіше замкнуті люди, ну й ті, котрі знають або думають, що їхнє життя й думки мають велику цінність...

— А-а! Зрозуміло. Далі тут вірші. Пропустити?

— Ні, читай! Усе читай, часу в нас навалом. — Еля нахилилася над рукавицею, до якої тулила латку, рукавиці не носилися — горіли, Яким тягав сушняк на дрова.

— «Більшість віршів записан в студентські роки і в полі, — прочитав Яким. — Їх склали люди, які могли стати поетами, але уявили себе поетами раніше, ніж ними стали, пропили свій талант, розгубили по шинках, змарнувавши у хмільному застіллі...» — Яким прокашлявся і перейшов до віршів:

Що таке самотина?
Що за дикий це звір?
Прагне кожна билина
На волю, повір!

Ну а може, це просто —
Твій зневірений крик
Із безлюдного острова
На материк?

Я самотній з отроцтва
І не знаний ніким?
І вірші, і пророцтва —
Безпредметні, як дим?

І що всі твої думи,
Все, чим мить дорога, —
Це лиш хащі із суму,
Мов безмежна тайга?

А самотність, як лучиться,
Не збагнути мені.
Може, мить, коли мучиться
Десь людина в петлі?..

* * *

Пустелі від спеки не спиться.
Лежить на безлюдній межі,
Дрімає з дитятком левиця,
Колише в очах міражі.

Під пальмою звірі заснули,
І зрадницьки хруснув пісок,
Левицю розпечена куля
Ударила в рижий висок.

Маленький, ще зовсім безсилий.
Синок біля матері спав.
Схопився, від жалю заквилів.
І тут же від болю упав.

Він виріс, ворожий до щастя,
Охрещений злом вогневим,
Та знає, десь зла і пристрасна
Сумує подруга за ним.

Примруживши очі похмуро
І рану загадавши важку,
Він марить про звихрені бурі
Й бархани сумного піску..

Хоч в клітці, та гордий і нині,
В неволі між пишних дерев,
Він рветься до волі пустині,
Вже сивий нескорений лев.

* * *

Ледь промайнула вогняна ніч,
Скабрзна, скупердяюча шлюха,
А вже нова — холодна, як той ніж,
В моїй веселій каті бродить глухо.

О, дивна ніч!
Навзнак упавши, простір п'яний
Хрипить, здригається од вітру,
І час,
 не визначений і незаний,—
Гримкоче в вікна,
Черепи
І двері.
Та, не діждавшись денної прикмети,
Наш мир, заснувши, бережуть батьки,
...У ніч таку стріляються поети
І тішаться падлюки та кати.

— У-ух! Йо-ка-ле-ме-не! — розслабився Яким. — Нічого не розумію. Мозе, досить?

— Що? А, досить, досить! Там ще є вірші?

— Навалом! — Яким не помітив, коли почав вживати улюблене Елине слівце.

— Завтра почитаємо, гаразд?

— Звичайно! Куди нам поспішати! Поци-та-а-аємо! Завтра я тобі не це горе, — клацнув по зошити нігтем Яким, — завтра я тобі вірш так вірш витягну!..

— Може, сам утяв?

— Ні-і! З глузду ще зовсім не зсунувся! Дружок один на копальні старателем подався, а там ні кіна, ні полювання, от від нудьги і строчив віршики та мені в листах прислав. Дуже мені до душі припав один віршик. Я знайду цей лист...

— А сам? Нічого тут такого?.. — покрутила Еля біля голови розчепіреними пальцями.

Яким ухильно гмукнув і забарабанив об грубку поліном, підживлюючи вогонь. По хатині жвавіше застрибали, висвітлюючи її до кутків, відблиски полум'я. Яким стояв навпочіпки, дивився на вогонь. Еля теж не ворушилася, мовчала.

Відчуття первісного спокою, того стійкого затишку, солодощі якого розуміють у всій повноті лише бездомні мандрівці й люди, які багато працюють на холоді, огорнуло зимовище і його мешканців. Кожушок, накинутий на плечі Елі, почав сповзати, вона його підхопила і без жалю, майже байдуже сказала скорше собі, ніж Якимові:

— Наплутала я щось у житті, наплела... — Ще помовчала й усмішливо зітхнула: — Вважали б за царя Гороха — бога прогнівила. І справді. — Вона ще раз, але вже коротко, немов поставивши крапку, зітхнула: — Бога не бога, але когось таки прогнівила...

Побоюючись, щоб від хвилювання Еля не скисла зовсім, щоб не стало їй гірше, Яким знову перевів розмову в русло поезії, мовляв, ось, коли блукає один по тайзі, особливо навесні чи

восени, з ним щось коїться, начебто він сам із собою чи ще з кимось розмовляє, і складно-складно так виходить.

— Дуроці! — підсумував Яким.

— Може, й дуροці,— погодилась Еля,— але з очих дуроців і почалося краще в людині. З них, дуроців, і вийшли пісні, вірші, поеми, те, чим можна й треба пишатися...— Не підбираючи нависле на обличчя відросле волосся, а підбирала вона його якомсь спритно, красиво, склавши ківшиком руку, відхияла його легкий навіс убік і плавним порухом голови зганяла пасма за спину. Біле, як приклеєне, волосся поріділо, оплигло донизу, зовсім уже лишилося на кінчиках; темна хвиля живого волосся все настирливіше відтискала їх, проріджувала.

Було тихо, так тихо, що чути було не лише впалу з даху хатини крижинку, що відтала біля димаря, але й зрідка падаючі краплі, звук яких заколисував, і коли грубка пригасла і краплі змовкли, вони, ні слова не сказавши одне одному, лягли кожне на своє місце. Яким повернувшись під собою гілля й відчув закису в них сирість: «Треба змінити»,— мимохідь подумав і прислухався: Еля не спала. Розхвилювалася, видно, і ще раз лайнувся подумки: «Па-ад-ло-о! Фертик з університету!»— і хотів сказати Елі: нічого, мовляв, не побивайся, незабаром я завалю тебе на санчата і відтарабаню до людей, а там на вертоліт, на літак — і будьте здорові! Вітання столиці!..

— Ми, як то кажуть, в житті зненацька стрілися, тому так рано й розійшлись...

— Що?

Яким здригнувся і ту ж мить зіщулювся — за звичкою тайгового бродяги він заговорив уголос.

— Ти чого? — стривожено підвелася Еля.

— Нічого, спи! — Яким знову причаївся на підлозі і не дозволив собі заснути доти, доки не почув рівного, сонного дихання Елі. Для нього стало вже звичним ловити її порухи, погляд, стергати її сон і спокій.

Коли вони зустрілися, скільки часу минуло відтоді? Мабуть, ціле життя. Встиг же він із колись маленької безпорадної дитини виходити й виростити дорослу, красиву дівчину, таку йому рідну, близьку, що немає нікого йому тепер ближчого й дорожчого на землі.

...Еля здогадувалась — Яким читає не все із щоденників, нецікаве, на його думку, пропускає, а дещо лінується розбирати. Коли «пана» на цілий день вирушив у тайгу, вона забралася на нари, підігнала ноги, закуталася в ковдру і при блідому світлі засніженого вікна не лише заново перечитала, але й розібрала коментарі, що бісерними рядками петляли на полях

заялених зошитів — їх Яким і зовсім залишив без уваги.

Перший коментар — комарині літерки, нашкрябані несправною ручкою, що погано подавала мастику, кинуті були на аркуші зошита, перекладені сухою гілочкою багна, під віршем такого змісту:

Побачивши на світі трохи,
Сприймавши неворожим світ,
Не сходить він із битої дороги
І не збиває на ногах копит.
А люди, мов глухі, не чують,
Їм не жаль грайливого бичка.
Чоботи не раз його лущують,
Здуру б'ють по молодих боках.

Потонула мама в теляти, зірвавшись навесні із підмитої кручі, і всі, кому хочеться, штовхають нетямущу тварину. Але час минав:

Раптом якимось із воріт відкритих,
Витрищивши очі, навстріч їм
Вискочив бугай, блискучий, ситий,
Темно-синьомастий, наче грім.

І ось воно, те, заради чого й старався Герцев, переписуючи довгий, нуднувятий вірш:

Недруги сахнулися від нього,
Ненависть до сили — мов змія:
Кривдили бичечка молодого,
А тепер їм зась до бугая!

Еля не без іронії гмукнула і почала читати коментар: «Вас, містер, ніхто не кривдив, а все одно бугай удався, лютий, породистий, рогатий...»

З круглого, дрібнесенького почерку Еля здогадалася, хто це насмілювався заперечувати Герцеву і навіть вичитувати йому.

Ще сторінка, перекладена молочасм — майже всі сторінки в зошитах перекладені травичками, квітами — пам'ять про походи? Чи про зустрічі? Один з різновидів оригінальничання, сентиментальності — цієї невиліковної хвороби гордунів?

«Мовчання — доля сильних і порятунок слабких, чеснота гордунів і гордість принижених, розважливість мудреців і розум дурнів!» Нижче дрібненько, але гарно вже ручкою, чітким почерком зроблено резюме: «А загалом так мудро, що вже й незрозуміло простим смертним. Зовсім не до речі, але чомусь згадалося: одного разу розбився літак, загинули

люди, чимало пасажирів було покалічено, потребувало допомоги. А тим часом двоє цілісіньких, здорових парубків, переступаючи через убитих і скалічених, шукали свої валізи! Мені здається, одним з них були ви, містер!»

А далі розчерк Герцева — непристойний, зловивий.

— О-о, філософ нервує! — Бля щільніше закуталася в ковдру. Після отакої думки — про цінність мовчання — раптом непристойна лайка!

«Мені здається аморальним «хотіти», щоб мої діти стали, наприклад, ученими. Ким вони стануть — це питання і право їхнього власного вибору», — професор Дрек Брайс. Меланхолійний запис супроводжував висловлювання Дрека Брайса: «Що це у вас, містер, усі улюбленці із «відтіля»? Ніде ви наш народ і слівцем єдиним не похвалите?..» І розчерк Герцева: «Не похвалиш — не продаси? Еге?»

В давньому, більше від інших пошарпаному зошиті, перекладеному простенькими травичками з інститутського скверика й міських бульварів, що вже перетворилися на порох, виявилися висловлювання улюбленого героя юнацьких літ. Цей зошит наче перший, чистий гріх юності Гога зберігав пильніше від інших. «Немає в світі людини, над якою минуле набувало б такої влади, як наді мною. Будь-яка згадка про минулу печаль або радощі боляче б'є в мою душу і викликає в ній ті самі звуки. Я по-дурному створений, нічого не забуваю, нічого...»

«Ех, Герцев, Герцев! Ось що тебе, мабуть, і освітлювало для мене, — посмутніла Бля. — Печорін — і мій улюблений герой! А я все гадала: що нас об'єднує, що? Виходить, ми обоє по-дурному створені...»

Любителька читання — професія зобов'язує все, що писано, читати, добралася й до цього святого запису! Дуже потоптав Герцев Людочку, вона вже не просто полемізувала, вона біла по пиці: «Бач, який сучасний Печорін із замашками мюнхенського штурмовика!..» Людочка лише зовні тиха-тихенька, а «всередині», видно, ой-йой-йой яке жіноче полум'я її спалює! Брехав, обмовляв Герцев, що «крихітка» мала намір підловити його вагітністю, одружити на собі й затиснути тоді суворою моральністю, недугою, дитиною...

О, не кажи, що духом хворий,
Що ти зламався від тривоги,
Чим глибша ніч, тим ближчі зорі,
Чим глибший сум, тим ближче бог!

Віршик цей «на згадку Г. Г.» залишила колись наречена Герцева, лагідна, з усього видно, тепла, чистенька, але Гога-орел,

Гога-боєць викрутився, дременує і від цієї лагідної особи, наслідив, щоправда, податок у вигляді аліментиків виплачує, але все ж дременує! Оце-то Гога! А я! А я! Теж молодчина! Яка-а молодчина! Оце-то так! Йо-ка-ле-ме-не! Так тобі й треба, дурепо! Так тобі й треба! — кинувши за грубку зошити і витираючи руки об спортивні штани, завила вона. — Адже паскудство, паскудство яке! Гос-споди-и! Куди ж від нього сховатися? В тайзі, у снігах спіткало! Оце-то так! Йо-ка-ле-ме-не! Йо-ка-ле-ме-не!

Було нестерпно соромно, хотілося швидше щось робити, відсторонитися, забутися, і, сама себе не чуючи, Еля все повторювала й повторювала, хитаючись з боку в бік і тримаючись долонями за щоки:

— Люди добрі! Люди добрі!

Нарешті вона отямилася, занепокоїлась — пора Якимові прийти, накинула вдяганку, вискочила на ганок хатини. Порожньо, холодно, первозданно чисто в світі! Широкий він, тобто світ, його не замацаєш, не заплюєш, не обчикрижиш так скоро. А ось душа людська, особливо жіноча, мала, слабка... «Де ж це «пана»? Не поспішає «пана».

Еля повернулася в хатину, запалила в грубці, поставила казанок, чайник на її прогнуту хребтовину. Не одразу, не раптом улігся душевний розлад, але потрясіння минало, дівчина ніби поверталася до себе самої, до простих тайгових буднів, і помріялося їй трошки: «От аби завжди й жити тут, несуетно, спокійно, плести шапку, чекати, коли ввалиться з морозу господар, бухне під грубку дрова, вивітрені до костяного дзвону, й загадково усміхнеться: «А я сось приніс!» — та й висипле пригорщу мерзлої черемхи або приліпить до її щоки пізній, десь завислий, непобляклий листок чи кине в руки заповнену в усіх чарунках кедрову шишку, буває, подарує гілку, що вигнулася звірятком, наріст із дерева — копито — та й годі. Еля не відставала від моди, збирала лісові диковини в парках Москви й на півдні, але що ті диковини в порівнянні з Якимовими! Правду кажучи, в його віданні майже вся туруханська тайга.

Яким не йшов. Тривогою зміло всі думки, що не давали їй спокою, хотілося їсти, але вона терпіла, підшуровувала у грубці, на якій буркотів казанок із варивом, бризкався носиком чайник, притулений до комина. Вона вже звикла і наяву, і думками бути весь час із Якимом і, дичавіючи, чи що, обростаючи мохом, глухла до минулого, відвикала від людей і — о себелюбко, себелюбко! — почала забувати й про тих, кого шанувати й пам'ятати сам бог велів! Яким, знову ж Яким зробив прополовання в її голові, повернув Елю на житейський круг.

Після того, як вона обстригла його драбинкою, кущиками, виступами і він довірливо погладжував, мацав свою полегшену верхотуру, а вона, піддражнюючи його, реготала — аж надто куций і по-дитячому голий зробився «пана», і дореготалася — перехопило горло, кашлем било до хрипоті. Притримуючи Елю, повторюючи: «Не дурій! Не сіпайся, навіжена!» — Яким напоїв її теплим чаєм, дочекався, щоб улігся приступ, полегшено зітхнув:

— Ой дівко, ти, дівко! Регочеш тут, а батькомати, може, збожеволіли! Хіба жарт! Одна дитина, і та загубилася... — і зітхнув уже глибоко, аж подих перекоотився в грудях. — Зима скрізь настає, і в Расеї також. Зовсім загинула, думають, плацоть... — Він зв'язав разом два слова, і вийшло воно злитним — батькомати, лихо, яке її спіткало, і справді могло зробити добру справу, об'єднати їхню сім'ю. «Коли б назавжди», — подумала Еля... Яке ж розмаїте все-таки життя! Їхала ось до тата, на прогулянку, покрутитися в експедиції, набратися вражень, а тут на тобі яке діло вийшло!..

Елі завжди щастило якщо не на оригінальних, то на диваку ватих людей, і в батьки їй бог послав людей превтішних. Мама курила, була бурхлива, багатослівна, неприбрана, вічно когонебудь «рятувала». Тата, що прибув у сорок п'ятому році з госпіталю, вона, будучи студенткою поліграфічного інституту, «рятувала» від бездомів'я, холоду й голоду. І «врятувала!» Перейшовши на заочне відділення, влаштувалася працювати коректором у газету. Будучи людиною благородною і безхарактерною, тато після інституту допомагав довчитися мамі, тягнув лямку в науковій установі, ледь не написав під маминим натиском дисертацію, але якось знесилився, порвав домашні й службові пута, подався в поле і зачався в лісах. Років через чотири прислав плутаного листа, якого, мама через неуважність залишила на кухонному столі.

Будучи саме в допитливому юнацькому віці, Еля той лист угледіла й прочитала. «Я навіки тобі зобов'язаний, але я не можу так жити. Тут я почуваю себе корисною людиною. Будь вільна, розпоряджайся собою, як тобі забagnetься, і мені дай таку можливість...»

Мама не рвала волосся на голові, не скаржилася в парторганізацію. Вона на той час працювала старшим редактором у щойно створеному видавництві, приміщення для якого надали між господарчим магазином і похоронним бюро. Казали — тимчасово, та забули те, що казали, і мама й досі сиділа в кімнатці, вікно-бійниця з якої виходило якраз на подвір'я похоронної організації. Але це анітрохи не засмучувало співробітників

нового видавництва. За приткнутими столами, де коли редактор сидів за столом, то авторові треба було вже вмоцуватися на столі, мама рухала рідну літературу і вірила, що саме це видавництво завдяки їй і всіх працівників старанням випускатиме не просто кращі, а найбойовитіші книги, яких в інших видавництвах друкувати не візьмуться. Через тісноту і виробничі незручності мама працювала часто вдома. Завжди в них товклися й ночували на розкладушці, що деренчала вирваними з м'ясом пружинами, автори з периферії і ніде не прописані столичні «генії», за яких мама «клопоталася». Стіни квартири, на щастя, старогабаритної, а то б їх за гамір та содом виселили — двигтіли від вигуків: «Треба берегти мову! Заїздили, як шкапу!» — «Ми ще поборемося! Рушимо! Дамо!..» — «Ні, ти послухай, послухай! Прекрасне в нас шумуче вино і хліб смачний, що ради нас підходить, і жінка, від якої нам дано спочатку муку, потім — море насолоди!» — «Х-хосподи! Написати таке — то й умерти можна!..» — «А ось іще, ось: «Не вір поетові ти, діво, його словами не клянись, і гірше божеського гніву його кохання бережись...» Поетового! Це ж треба таке?! Та за одне таке «викривлення» сьогодні за поріг з видавництва виженуть, неграмотний, скажуть, поезію ображаєш...» — «Не звідусіль, голубе мій, не звідусіль!» — вступала в дебати зворушена мама, огортаючись хмарою сигаретного диму

Один неуважний поет, прощаючись, замість ручки тикав у кишеньку піджака чайну ложку, змушував маму пити з ним дешеве червоне вино і закінчив тим, що одружився на молодій продавщиці з пивного бару в парку культури та відпочинку став товстим від пива, купив «Запорожця», вірші писати кинув і маму при зустрічі «не впізнавав».

Потім з'явився якийсь Карепанов з Удмуртії — суміш безбарвного вотяка здебелою російською молодницею. В Удмуртії він розмовляв і писав лише удмуртською мовою. В Москві розмовляв і писав лише по-російськи. Він удав із себе тихенького, бездомного. Мама, звісно ж, пригріла «сироту», доводила «до ладу» його товстений роман про сучасне передове село, прописала його в своїй квартирі, і коли нарешті після скандалів і затримок роман, під який мама допомогла авторові вибрати всі аванси і не видавати його вже не можна було, вийшов, Карепанов загарбав через суд одну із трьох кімнат у маминій квартирі, бо тато до того часу втратив московську прописку, мама, захоплена стихією літератури, забула йому про це нагадати, та мабуть, і не знала паспортних законів. Зате Карепанов знав усе.

Не встигнувши полежати в лікарні після сутички з Карепановим, мама знайшла автора ще обдарованішого, з якоїсь бухти.

Цей мислитель, на прізвище Пупков, працював у ліспромгоспі лісорубом. Він і в літературі поводився, як на лісозаготівлі, писав, наче дрова рубав. Прямий, скуйовджений, був він тим рідкісним автором, який «імпонував» Елі. Всю письменницьку зграю, яка валала через їхню квартиру, наче через перевалочний пункт, вона терпіти не могла, однак із дитинства нахапалася літературної отрути, шпарко читала «рідкісні» вірші, перекидалася іменами модних поетів, могла зійти за «знавця». Пупкова-симпатягу вона балувала увагою, підгодовувала на кухні. Мама, працюючи над рукописом Пупкова, хапалася за серце.

«Ви, Тихоне, чудо! Я думаю, письменник з вас буде справжній. Тільки вчіться, вчіться. Знання життя, навіть і найкращого мало!» — «Що я, не розумію, чи що? Ось попаду в Спілку письменників, на літкурси попрошуся».

Пупков і справді опинився на курсах у Москві. Не подзвонивши, не попередивши, ввалився в розкішному пальті з каракулевим коміром, у собачій волохатій шапці, згріб на оберемок маму й Елю, підняв, закружляв, вихопив із портфеля шматок рідкісної риби, пристукнув пляшкою об стіл: «Бенкетувати будемо, якщо так! — і додав, потираючи руки: — В Москві калачі, як вогонь, гарячі!»

Сиділи, розмовляли. Тихін вихвалявся, скільки він «розумних» книжок прочитав, іще один син у нього народився — все гаразд.

Мама, мама! Що з нею зараз. Жила, працювала не лише заради Карепанових, але й на неї, на дочку, життя угатила, та не розуміла цього дочка, дурепа страшенна, клята!.. І життя мамине, на перший погляд, хаотичне, розкидане, безглузде, не розуміла, адже при всьому цьому мама відкрила, виплекала, «врятувала» навалом по-справжньому обдарованих авторів, а головне, вона завжди була серед людей і потрібна людям, і коли її надто інтелектуальна дочка після десятирічки, обпікшись на миттєвому коханні, впала в розпач і песимізм і нікуди не виходила з дому, терзаючи себе печальною самотністю, мама так сумно і так серйозно сказала: «Самотність — біда людини, люба моя. Горда самотність — гра в біду, і немає нічого підлішого від цієї гри! Дозволити її собі можуть тільки ситі, самозакохані й психічно ненормальні бовдури».

Дійшло! Дійшло нарешті! Дійшло, коли припекло! І мама зовсім іншою здається, і життя її, працею і клопотами сповнене, висвітлюється іншим світлом, і немає нікого кращого за маму, і дай боже вернутися додому, забере вона документи із Літінституту, куди вступила, піддавшись модному віянню часу — дітки літераторів геть усі нині прагнуть у літератори, дітки артистів — в артисти.

А вона вступить... Куди ж вона вступить? Ну, поки ще рано думати про це, але вступить здобувати серйозну, корисну професію і ніколи, ніколи не покине маму, буде весь час сидіти дома, варити, прати, прибирати і нічим-нічим і ніколи не скривить маму.

Біля дверей хатини почувся шурхіт, рипіння, попереджувальне покашлювання. Еля помацала обличчя, витерла очі, розчинила низькі двері хатини. «Пана» весь у кошлатому інеї, шапка, шарф, брови, кожа не примітна для ока волосинка на обличчі обросли білим мохом. Із кошлатої білої купини, з-під мокрих вій світилися щілинки нашмаганих вітром очей, губи здуло від холоду, валянки камінно постукували, велика знемога була в кожному русі мисливця.

«Навіщо ж ти так довго ходиш? Холоднеча надворі!» — ледве не вирвалося в Елі, але вона встигла вчасно застопорити, допомогла роздягтися промисловикові, витягнути валянки із спущених на халяви обважнілих штанів.

Зоставшись босим, Яким посидів на колодці розслаблено, застигло і не одразу ворухнувся, видихнувши:

— От ухоркався так ухоркався! — Вийнявши з мішка чотирьох миньків, замерзлу куріпку, зайця з дротяною петлею на шиї, він птицю і зайця засунув за грубку, на дрова, миньків, які в теплі відійшли й почали вовгузитися в лозовому кошику, розпорів, видер з них нутроці, відокремив максу.

— Відпочивай, грійся, я зварю, — сказала Еля.

Яким мовчки подав їй ножика, сполоснув руки, сів до грубки, запалив і, поки нагрівалася, закипала вода в казанку, не ворухився, не розмовляв. Вони «сліпували» без світла, і тільки проблиск вогню від цигарки та тютюновий дим, що сіро стелився низом і впливав у піддувало, свідчили про те, що Яким не заснув.

— Щось трапилось? — торкнулася його обвітреної, шкарубкої руки Еля й затримала долоню на коштовому, палаючому від морозу зап'ястку.

— Настають морози, сніг у низинах уже до колін. — Не зразу заговорив він. — Якщо ми на цьому тижні не вийдемо, хлебтати нам тоді тут мурцівку¹, чого доброго, до лютого. І дійдемо ми до ручки... Навіть якщо я добуду лося, знайдемо ми з Розкою

¹ Мурцівка — внутрішній ведмежий жир, зіплений у грудку разом із сухарями, його можна тримати роками, в мішку він прогрікне, затвердіє; коли прихопить у тайзі біда чи голод, від грудомохи надобують кришок, розварюють у кип'ятку або так жують — їжа гірка, нудотна, але дуже «сильна», на ній можна протриматися багато днів. Існують ще й інші мурцівки, авторів ж відома лише ця.

барліг, але ж ти людина хвора, зніжена, тобі харчування хороше потрібне, інакше беркульоз... Солі, крупів, якщо не сипати пригорщами, як ти щойно, має вистачити на місяць. А далі як?

Розсипана сіль потріскувала на грубці. Еля тільки й сприймала цей легкий тріск як докір у марнотратстві, все інше було таке серйозне, що збагнути суть Якимових слів вона одразу і не могла, її гнітила знову нависла мовчанка.

— Виходити, то й виходити,— надто бадьоро промовила Еля.— На цьому тижні то й на цьому тижні. Чим швидше, тим краще.

— По Енде до Курейки два переходи. Енде я пробіг — майже скрізь замерзла. На Курейці є перекази і пороги, біля них ополонки, пірнеш і більше не випірнеш... Гори нам з тобою не обламати, зірвешся, покотишся, засипле курумником,— все так само, ледве чутним голосом напучував її або розмірковував уголос Яким.— Якби ми й пройшли пороги, і якби Курейка скрізь стояла, то матьорою¹ торосів навернуто, як лісовалу. Нехай де бережком, де виступом, де горою, де тайгою пройшли ми по Курейці до стану Графітного. А чи живуть там люди? Питання! Давно я не ходив по Курейці. Літати намірився, розумієс. Пертися в Усть-Курейку? Але й там людей, либонь, нема. Від Усть-Курейки через Єнісей, до самої столиці — Курейки... Та-ак, довга верста тайгова!..

— Що ж робити, Якиме?

— Спускати рибу! — не розплющуючи очей, кивнув він головою на казанок, що булькотів і бризкав.

— Ой, роззява! — скочила Еля і з дерев'яної миски змахнула в клекітливу воду шматки риби з крильцями макси, лавровий листок, пучку сушеної цибулі.

Вариво перестало бурмотіти, в хатині знову все стихло. Яким розм'як у теплі, розслабився, цигарка згасла в його пальцях, і Еля не наважувалася турбувати господаря, нехай думає, вирішує. Яким спохопився, випрямив до хрускоту поперек, розтер його рукою, зачмокав цигаркою, як дитя прокинувшись — соскою. Не диміла цигарка. Він просунув у піддувало трісочку, припалив її, затягнувся разок-другий і голосніше, з тією самою глибокою серйозністю вів далі, підбиваючи нігтем трісочку в грубку:

— Є ще варіант, як кажуть брати-геологи: перевалити через берегове нагір'я і йти по лісотундрі. Верстов за п'ятдесят буде озеро Хантайське, на ньому стоїть бригада Ігарського рибозаводу, туди літак ходить, радист є. Якщо й нема бригади, то постіль,

¹ М а т ь о р о ю — серединою.

одяг, сіті, сіль, сьакі-такі харчі, мабуть, залишилися в бараці?— І повів носом, продув повітря тугими від застуди ніздрями.— Знімай юшку, чую, готова. «Це діло треба розжувати»,— як каже рибалка Грохотало. Спі-івак — куди тому Кобзону! — І «пана» труснув головою, відганяючи якісь розслаблюючі, голубі спогади.

Геть усе вже знаючи про Якимове життя в Боганіді і на «Бідовому» особливо, Еля підхопила струну, що забриніла в душі людини:

— Нема для людини нічого кращого, як їсти й пити, щоб було їй добре від її праці, говорить східна мудрість, і тому йди-но, Якиме, до столу.

— Хороса мудрість, поїсти й справді не завазає.

— І випити — говорить мудрість! — взялася спокушати мисливця Еля, проворно дістаючи сховану десь у головах пляжку зі спиртом, яку берегли більше за всяке майно й продукти— Випий, розважся!

— Не можна! — округлив очі Яким.

— Не все на мою особу витрачати, не дуже я й заслужила! — почувши, як він ковтнув слину, наполягала Еля.— Змерз, ухоркався; кажеш, а вип'єш — настрій бойовий, голова краще метикує:..

— Сьо правда, то правда.

— Чого там! Усією світовою наукою доведено, — доламувала слабкий опір мисливця Еля, — я ось і собі хлюпну на цю саму кам'янку...

— Тоді давай! — прошепотів Яким. Випивши спирту, він заїв його ложкою юшки, вслухався в щось у собі і зворушено сказав: — Давно хочу запитати: Еля — це як буде?

— Ельвіра.

— Йо-ка-ле-ме-не! Чого ці інтелігенти тільки не придумують! — обурено стукнув кулаком по коліну мисливець, з великим співчуттям дивлячись на Елю: — Але все одно ти хороса людина, і я тебе ніде не покину. Якщо прийде погибель, то разом! Правда!

— Правда, Якиме, правда, — запалюючи разом дві свічки, обізвалася Еля, найбільше радіючи тому, що Яким знову став тим славним, звичним «паною», якого вона знала, мабуть, уже вздовж і впоперек, у всьому на нього покладалася, всьому, що він говорив, вірила. Легко, просто було з ним, і слово «погибель» у нього зовсім не страшно виходило, як це: Яким — і раптом погибель? Дурниця якась, безглузда. Вона доторкнулася до плеча мисливця підборіддям, дихнула йому в вухо теплом. — Якиме, ти не будеш більше вовою? Не будеш мене лякати?

—Постараюся

—От розумник! От розумник! — зраділа Еля і цмокнула його в щоку. — Їж ану їж! Тиняєшся цілий день у лісі голодний, холодний, водять тебе чорти, балашманного! — лаялася жартома Еля, вдаючи із себе буркітливу молодицю-господиню. — Накладеш головою молодецькою, я одна зостануся горювати

—Виходить у тебе! — Яким довгим, уважним поглядом подивився на неї, вгадавши, що криється за цією напруженою грайливістю, заспокоїв: — Все буде гаразд, Елю!

Вона прихилилася до нього, заплакала:

— Нав'язалася я тобі, дурепа! Сплутала по руках і ногах.

Він гладив її волосся, худеньку, відому йому до кожної кісточки спину, таку рідну, безпорадну, обсипану плямками від голки

— У житті всяк буває... Он воно яке... І не таких, як ти, укоськувало..

Еля від «солідних» Якимових розмов зовсім розслабилася, залилася слізьми ще дужче в солодкій знемозі, притискаючись тісніше до свого рятівника та оборонця, лоскотала мокрим носом його шию вдячно цілувала за вухом, і він виразно відчував як змивають стирають з нього великі ці сльози бруд, сміття, всіяку погань що непомітно назбиралася, нашарувалася І воскресала душа, висвітлювалася, оновлено і легко несла в собі себе — та чорт із ним, з полкуванням оцим, із авансом і з усім на світі! Головне збулося: йшов він, ішов до білих гір і прийшов, зупинився перед здійсненим чудом, яке так довго передчував, може, й чекав. Не таке воно йому марилося, але вже коли прийшло, примчало, іншого нічого й бажати, вберегти, зберегти, на руках винести, — чудо, воно таке, виявляється, тендітне.

— А-а, гулять то гулять! — закричала Еля й побовтала флягою. — Тут іще навалом! Випий, Якиме! Випий! Ми врятуємося! Нам рано помирати! Ми довго жити будемо! Я тебе ніколи ніколи не забуду! — охоплена душевним поривом, вона міцно-міцно обняла його за шию ззаду, боляче стиснула кістлявими руками горло.

Якимові важко було дихати. Лопатками він відчував її невеличкі, обів'ялі груди, дихання уривчасте й гаряче біля вуха, схлипування, яке заковувалося всередину. В ньому почав зніматися дрібний дроз, і він обережно розняв її руки, встав із-за столу

— Курити хочеться, — ковтаючи слова, сказав Яким і, закуривши, швидко й жадібно засмоктав цигарку. — Та й спати пора. Погуляли — досить! Вставати рано, — і, немов виправдуючись,

почав перелічувати, що слід зробити, перш ніж вирушити в дорогу: дошити взуття-шептуні, викроєні зі старої шкіри, для Елі, зібрати з ковдри щось хоч трохи схоже на куртку підбивши її старими ватяними штаньми, які хтось забув у хатині; доплести шарф, шапку із заячого пуху; дошити запасні рукавиці, шкарпетки із розпущеної плетеної фуфайки Гоги. Еля сплела по парі товстих теплих шкарпеток, потрібна ще пара — запас. У мами вдома була машинка, і коли вона ще не захопилася до кінця літературою, то шила на ній дещо для себе й доньки, привчала до кравецького ремесла Елю, не підозрюючи, як це їй згодиться. Вирушаючи на північ, до тата, Еля найбільше переживала, щоб не забути тенісну ракетку і лак для нігтів, Герцев клопотався тільки особистим багажем, от і споряджалася тепер заново. Яким натішитися не міг Еліною вправністю — отака краля, а голку тримає в руках! Наполеглива дівка, наполеглива, охайна в побуті, з неї цілком можна людину зробити, якщо взятися добре, але мовчав, не показував, який задоволений нею, боявся повернути ту, гостру на слово, але мляворуку в справах городянку, яку він зневажав, на яку гнівався і яку злигодні чи він переламали-таки, може, навіть і перевиховали.

— Ех, дурнику, пісню зіпсував! — хитаючи головою, ніби жартома зітхнула Еля і почала прибирати на столі. Потім підмела хатину і, гніздячись на нарах, з посмішкою поцікавилася: чи не згадав він ще якоїсь невідкладної роботи?

— Згадав,— незворушно підтвердив Яким.— Послухати треба.

— Слухати то й слухати,— погодилася Еля, ставши на коліна, покійно підняла сорочку, чекала «фершала», вкриваючись сиротами, хоча в хатині було гаряче. Готуючись до огляду або, як зі сміхом казав «фершал», до «сіянцю», він розшуровував у грубці, але Елю, як завжди, морозило.

— Худому поросяті і в Петрівку мороз,— «пана», як і належало справжньому медикові, маскував серйозність лікувальної роботи за жартом.— Світло погасити?

— Ото ще! — Еля сіпнула гостреньким плечем, від якого починалась і обручем закруглялася лопатка.— Ти ж лікар,— відчувши в ньому збентеження, з удаваною хоробрістю додала вона,— а лікарів не соромляться...

— Лікар! — прикладаючись хрящуватим, ламким вухом до спини, намацуючи ним виімку під лопаткою, буркнув Яким.— Коновал, а не лікар! — І раптом уривчастим, півнячим криком видав:

Скинь, голубонько, сорочку,
Заліжай на сіновал!
Я тебе не покалічу,
Я ж колишній коновал!

І швиденько забігав вухом по спині, тикаючись у чутливо тремтячу шкіру — хитрував «пана»! Завжди він так: ляпне щось, зірветься і швиденько за діло візьметься, я, мовляв, не я, хата не моя.

— Твої жарти іноді...

— Тихо! Слухаю..

— Твої хамські жарти, — наполягала вона, — образливі для жінки, і тобі вони зовсім не личать.

— Сьо зробис! — віднімаючи вухо від спини хворої, відчужено й сумно промовив Яким. — Культури вчився я в Боганіді і на «Бідовому». Як зиття виховало, так і виховало, вибацайте. Під правою лопаткою сипить, під лівою ніби не чути. Будемо ходити чи в хатині сидіти?

— Ходити. А зиття ні при чому! Природа дала тобі розуму й такту досить. Не ламайся і не випендрюйся! — Еля сердито обсмикнула з шиї сорочку, полізла під ковдру.

Яким, збентежено пошморгуючи носом, відлічив краплі, почаклував над банкою з трав'яними запасами і, розуміючи, що зубатитися їм сьогодні не слід — такий гарний вечір, піддражнив її, подаючи ковпачок від термоса з краплями:

— Отож у столиці всього навалом?

— Усього! — Еля перешила ковпачок із ліками хвацько, наче горілку на іменинах, і осиплим від гіркоти лікувального зілля голосом додала, згадуючи щось своє: — І калачі там гарячі...

— Добре! Цудово! Далі ссьо?

— Мучитель ти, от сьо!

— Спасибі. Прийми ще оцей порошечок...

Вона слухняно висипала в рот якийсь жовтий порошок, що смердів тванню, запила його кухлем зовсім уже чудернацького настою — в ньому листя багна, корінь шипшини, кора рідкісної тут мізерної калини, гілочки черемхи — геть-чисто все, з точки зору «фершала», корисне, лише одинарника, заповітного зілля, немає, скінчився. Незабаром і сухарі, крупи, борошно закінчаться, та й закінчилися б уже, якби Яким не налягав на м'ясо, рибу й горіхи. Він мовив себе, тримався на побічному харчі, а все смачніше віддавав їй, беріг кожну крихту, кожне стебельце, ягідку. Уткнувшись поглядом у ноги, Еля переборолла, передихала кашель, що почався від гіркоти ліків, і довго ще сиділа, звисивши з нар ноги і дивлячись на

Якима, що улігся вниз, немов відкриваючи в ньому щось заново. Він зняковів від її погляду, забурмотів знову щось про завтрашні справи, про лагодження в дорогу і про близькі морози.

— Нянечко моя! — не слухаючи і не чуючи його, вдячно погладила Еля прохолодною долонею Якимову щоку. Він затиснув підборіддям її руку на плечі, торкнувся губами до жолобком прогнутого зап'ястка. — Люба, добра нянечко. Не заводь ти мене, не муч і сам не мучся! Чую ж бо, чую, крутишся на холодній підлозі, не маленька я, не дівчинка... Фершале ти мій, господарю ти мій, людино лісова... Славний... Добрий... Гинути, то вже разом. Гинути, то... О-о господи!

Уранці в зимовищі висіла гнітюча мовчанка. Еля причаїлася в постелі. Яким розпалював у грубці, підігриваючи юшку, яку майже не їли. Парив у кожусі термоса над грубою сухарі, посьорбував чай. Розкришивши зубами сухарика, закурив і, голосно кашлянувши, промовив ніби в порожнечу:

— Ну, я пісов! — Потупцював біля порога й повторив: — Пісов... У ліс... В тайгу тобто. Треба пастки знімати, петлі, кулеми спустити. Післязавтра вирушимо. Тож ти оце... гумажжя¹ змотай, допряди, сачок дошивай, споряджайся... кхе-кхе... Пісов я.

— Гаразд, іди...

«Навіщо я його покликкала? Спокусила. Зіпсувала все!.. Справжня мамина дочка! Теж рятувати люблю. Намуляв боки «пана» на підлозі. Холодно йому. Незатишно. Жаль хлопчика. А який же він хлопчик? У матросах був, із портовими шлюхами гуляв... О-ох! Ну, все! Ну, наплювати! Врешті-решт, це навіть смішно: двоє в тайзі, в хатині... Все! Все! Встаю! І за роботу. Роботою спробую врятуватись, як хитрий «пана».

Відчуваючи гіркуватий, але водночас приемний сором, Еля дещо запізнило, нехай навіть не по-свіжому зрозуміла, оцінила неповторність тих почуттів, яких, напевне, зазнавала і потім несла в собі як єдине, їй лише відоме щастя, дівчина-наречена, що пізнала заповідану природою насолоду. Переступивши невидиму, складну межу від невинності до того, що відкривало солодку і болісну суть продовження життя, нехай у ньому не цукор, не мед, нехай у ньому блимають самі тільки будні і буденний кінець за ними, — радість торжествуючої плоті, щастя і муки

¹ Гумажжя — нитки, пряжа.

материнства висвітлять і будні сльозом незабутнього свята, якщо воно, звісно, не буде заздалегідь відсвятковане десь у закутку, потай, блудливо, і двоє людей збережуть одне для одного чари першого сорому, трепет, біль — все-все, що становить красу зближення і таємницю, їхню таємницю, вічну, ніколи ніким ще не відгадану і не повторену.

Здавалося, давно забувся той хлюстуватий, розкішно вдягнений поет, книжку якого мама «рятувала»; одного разу поет запросив Елю «покататися» на машині. Він обійшовся з нею, як кухар із картоплею, розчавивши не тільки душу, а ніби й шкіру з неї живцем здер, а обдертому, голому все уже байдуже. Бували, ох, бували і зустрічі, траплялися й захоплення, але пам'ять уперто зберігала, утримувала самовпевненого поета, що по-собачому ошкірився, коли боляче встромив нігті в її спину. Від бувалих жінок довідалася потім — перший гріх і перший чоловік життям не виживаються, часом не стираються — тавро це вічне. «І ненавидим і кохаєм випадково, нічим не жертвуєм коханню і зlobі, в душі панує спогад лиш суворий...»

«Ох ти! Ох ти! Куди це всі ми поспішаємо? Чому такі немилосердні до себе при всьому нашому самолюбстві?»

Еля одягла кожущок, замотала голову плетеним шарфом, валянки, заздалегідь повернуті халявами до печі, натягла на ноги, підошвами відчула настояне в них м'яке тепло — хміль у взутті лежить. Яким пішов у чоботях, отже, ненадовго, і ця маленька радість дихнула в серце теплом, відсторонила печалі — чи багато людині, особливо жінці треба — погладь, приголуб, і замуркотить, на лапах присяде, до теплого пригорнеться.

Ріденька, морквяна зірниця танула за далекими перевалами, пришитими нерівним швом гірської тайги до низького сірого неба. Тиша навкруги лежала така широка й густа, що немає, здавалося, і не було ніде ніякого руху і життя. Сніжний ліс у глибині погустішав, з Енде, з нірки, прогризеної в шубі засніженого густолісся, викинуло упряжку — з бурлацькою брезентовою шлеєю через плечі корінним ішов сам «пана», в пристяжці стелилася по вузькій стежині, метушливо перебирала тонкими лапками Розка, впряжена в сирицеву нехитру шлею.

Навантажені ялиновими окоренками санки котилися, гребли перед собою білий-білий тайговий сніг.

Яким здаля усміхнувся Елі, Розка крутнула хвостом, закинула його на спину, але одразу ж хвіст сповз, вистелився на снігу, виваливши язика, натужно похрюпуючи, ледь навіть

скавулячи, Розка допомагала господареві тягти дрова до стану. Еля кинулася назустріч упряжці, прилаштувалася штовхати візок руками ззаду

— От-от, учися,— не обертаючись, кинув Яким,— учися, під старість шматок хліба.

Збиралися вийти на брезгу¹, але Яким ще й ще перевіряв поклажу — чи не забули чогось? Ще й ще обходив візок, підштовхував щось, підтягав, підв'язував, і Елі подумалося: він ніяк не може зважитися ступити перший крок у глибину неміряної, настороженої тайги — відірватися від хатини, наче зійти з покинутого корабля в безлюдне море.

Збираючись у дорогу старанно, але з легким серцем — одержина, взуття, білизна — все-все давно й задалегідь було випране, підшите, підбите, Еля не переставала дивуватися, як ходовий, досвідчений нібито тайговик Герцев легко, граючись, можна сказати, спорядився влітку в похід. Може, тому й легко, що влітку. А може, і його поійняла та бездумність, окутала та хмара, що зветься рожевою у людей захоплених або закоханих. Любити, правда, він нікого, крім себе, не любив а захопитися міг цілком. Спишемо все це на літо і на те, що обоє були здорові, вільні від усього і від клопотів про себе також, несли речей укладно, харчів уїдно, постелі улежно — вміщалися в одному спальному мішку, гордий мандрівець не міг допустити, щоб жінка при ньому мерзла.

Еля оглянулася на хатину, загрузлу в сніг, не зачинену на кілочок, а закладену в дерев'яну ручку струганим таяком мисливця — така собі тоненька, міцна паличка, нею, коли ходять по тайзі, відштовхуються на лижах, намагають слід, ополонку в річці, трясовину в болотах, нею відкопують ловушки, і нею ж, як здогадалася Еля по червонястому кінцю, добивають у пастках звірів — необхідна палиця, жорстока робота, суворе життя, про яке тепер їй багато відомо. Знає вона, наприклад, чому двері в лісових зимовищах відчиняються всередину — замете снігом, відкопатися можна, набреде ведмідь не вламається: він усіляке добро тягне лише на себе — так усе незбагненно просто.

— Ну, благословися! — проронив майже пошепки в передранковий морок мисливець і, здивувавшись шепоту, не дозволяючи собі піддатися душевному гніту, продзвенів хлоп'ячим фальцетом: — Уперед, товариси!

Чиркнули лижі, скрипнуло полоззя, вискнула Розка, сіпнулася, посторонком її підкинуло догори, вона по-тарганячому

¹ Брезга — від слова «збрезжило», тобто ледь тільки почало світати.

здригала в повітрі лапами, впала на сніг і, бочком приліпившись до ніг господаря, потягла разом з ним візок по доріжці, протоптаній до Енде. Борознився, піщано розсипався під полозьям і ногами подорожніх приполярний сніг, рипів він зовсім не музикально, а хрускотів іржаво, кришився. Біля загородженої ялинками ополонки зупинилися. Її обмело снігом, по краях вона губасто намерзла. Біля неї було слизько, за ніч воронка ополонки застигла, затяглася ніби плівкою блідого жиру, під плівкою ворушилася жива вода, спалахувала пухирцями. Покинуті ополонки та й хатинка ще якийсь час житимуть, охолоджуючись. Еля дивилася на ледве помітну, розмазану тьмяним світлом хатину, сховану в глушині тайги. Виразно було видно на крижано-вистудженому, гладенькому небі кінчик залізного димаря, що визивно стирчав, і здавалося, над ним, розтікаючись, кружляє останнє хатнє тепло.

По Енде петляла стежка. Версти зо дві їхали швидко, зупинилися чогось біля обдутого, оголеного вітром до пісків виступу, неподалік від якого, за куцями, забитими утрамбованим біготнею зайців і куріпки снігом, темнів кедр. І хоч у нього не було верхів'я, стояв він по-богатирському привільно, розкривши на грудях лахміття назустріч північним вітрам, усе і всіх розштовхавши на всі боки, розкидавши густі нижні лапи по снігу.

— Запам'ятай це місце, — сказав Яким, покліпуючи віями, що вже встигли загушитися інеєм, сказав і чомусь відвернувся, насупившись чи приховуючи щось.

«Навіщо?» — хотіла запитати Еля і не встигла, здригнулася, знітилася, здогадавшись. Нарта скрипнула, покотилася, Еля вхопилася за неї, але не підпихала, а волочилася за візком, озираючись туди, за виступ, на кедр, намагаючись розглядіти під ним або за ним могилу або хоч горбочок. Горбочків було багато, на кожному вивертні по горбку, густо сухих стирчаків на косогорі: тут колись шаленіла пожежа або ж змахнуло хачі бурею, тільки далі на тлі неба, на його ясному краю, маячили хрести, і хоча вона розуміла, що це ялинові верхів'я, їй там усе здалося суцільним кладовищем.

Вона заспішила, заперебирала ногами, намагаючись якнайшвидше піти з цієї мертвої тайги, і відчула — ноги загрузають. Стало важче йти, отже, доріжка скінчилася.

Еля не підпихала візок, тільки поспішала, метушливо перебираючи ногами, взутими в легенькі, теплі шептуни, поспішала, щоб не відстати, не загубитися. Задишкою стисло груди, підкочувався кашель. Довго й кругло б'ючись у грудях, він різонув її, бив до спалахів вогню в очах, до знемоги — вона

відірвалася од візка, хрипіла, відпльовуючись у сніг, і коли нарешті кашель улігся, хрипке дихання вгамувалося і вона стала виразно бачити, виявила: візок уже далеко — він віддалявся за поворот річки, залишаючи в сипкому снігу не слід, а борозну, збоку якої видно часті глибокі дірки від Розчиних лап. «Куди ж ви? А як же я?!» — хотіла закричати Еля, але ноги самі вже несли її вперед по сліду, і коли, як їй стало легше, вона не одразу й відчула.

Трохи похрипувало в грудях, але вона йшла, добре йшла, швидко і ще не спітніла — як спітніє, негайно у візок, велів Яким, пітніти на ходу не можна. Але їхати? На кому? На мисливцеві, який до самого снігу опустив руки, майже кругло, в упорі зігнув ноги, наче птах у польоті, тонко й незвично витяг уперед шию, на цій по-жіночому відданий, заїждженій собачці?.. Ні, ні і ще раз ні! Вона сама іде і сама дійде куди слід.

Ранок розріджував морок, неквапливо накочував від далекого, здавалося, вже зимовища. «Люба хатинко-бабусинко, прощай!»

Жаль за чимось, може, за хатиною? Затишна така хатинка, чимось рідна, залишилася сама в зимі, в лісі, ніхто в ній вогник не запалить, ніхто не гомонітиме довгими-предовгими вечорами в тихій оселі, пропахлій димом, горіхами, живицею.

В той час, коли з землею небо розмовля,
В глухому темнозір'ї, у птьмі загуслії
Казкова і на ніч така похожа лине птиця,
І, дзьобом цілячись в ясну зорю,
Почувши дзвін її, пронизана її сінням,
Натягнеться струною, в відповідь озветься,
І все довкруз тоді замовкне і принишкне,
Ту пісню слухаючи, дивну і тривожну.
В ній телеграфний перестук, удар, шипіння, звуки.
А все незрозуміле так хвилює,
А все, що недоступне, вабить...
А по розгаслому, купчастому болоту
Людина зірко йде
З рушницею в руці і з дикістю у серці.
А птах усе співа! І бліднуть в небі зорі!
І падають за весняне болото,
Ударившись ребром об дальню твердь,
Собою висікають іскру.
І небеса, від іскри зблиснувши зорею,
Заллють весь світ сінням світла,
І, впавши з неба, наче повіль, ранок
Затопить землю птаходзвоном,
Потоками води, лісів і трав буянням

І воскресінням для землі.
І здасться нам в той час: весна є вічна!
І вічно будь землі і небу,
І цій таємній пісні птаха,
Розкришеній зорі у переливах горла,
Яка віщує весняну любов.
О пісне, зрозуміла всім — бо про кохання!
І в тих світах, що нами не відкриті,
Настане час, ми скажем піснею про себе.
Якщо безмежний світ,
Кохання теж не знає меж!
...У скронях кров шумить, на вуха давить,
І погляд важчас, і важчі ноги,
Лиш совісті так легко від омани,
Лиш совість людська черства не болить.

І він іде, і липнуть пальці до рушниці крижаної.
І хляпас, і піниться болото,
Спливають пухирі на раненій землі,
І серце розгорається в жадобі крові.
А птах? А пісня? Неземна любов?
І, наче перед кимось в оправдання,
Зорю далеку перетнувши лінією мушки,
Він спуск натис і раниць землю, ранок, небо!
Рве чорним димом ранкову зорю!

Але, заригнувшись, не впало обважніле тіло,
Співець не змовк.
Світ впав — співає він!
І занімів мисливець, зчудувався —
Невже кохання справді дужче і від смерті?!
І раптом — радість!
Щастя!
Диво дивне!
Перо зронивши і себе рвучи об гілки,
Пішла в політ останній пташка,
Розстріляна наскрізь картеччу,
Пробитим серцем вивершила спів.
Перо, мов ніч важка, намита кров'ю,
І дзьоб скорботний у живиці сосняній,
Застигла пісня в ньому назавжди.

Співця убити й піснею його вбить — миттєва справа.
Та гордості його убить ніхто й ніде не зможе!
Ну, що ж це ти, володар, бог чи просто так мисливець?
Клади до торби здобич і неси в свій дім!
Там зголоділа вже твоя сім'я.

А пісня що? Бо піснею не їдять!
...А день іде.
Над лісом небо від дерев озеленилось,
І зажовтіло стиглістю морошки,
І вже мамури соком налилось.
А хор пташок розгойдував ліси,
І ріки розбігались в піні, в дзвоні, в реві.

І сік дерев, билінка, зело променились і співали.
Світ захлопнуло море світла,
Весни й життя нового торжество!

...Та птаха тінь гойдалась в світлі ранку.
Не помирала пісня звитяжного гостя
Незвіданих нічних світлів...
Далеких, недосяжних для людини.
Колись прийде мисливець без рушниць у тайгу,
І спробує збагнути він цю пісню
І, може, зрозуміє в докорах сумління,
Як дико він чинив і нерозумно,
І бив не птахів, а беззбройних тих посланців,
Які старались піснею зродити в нас любов
І доброту до кожної істоти на землі.
А на землі його свинцем! Вогнем! Обманом!
І не задумавшись, що там, в зірках небесних океанів,
В світах ясних візьмуть і нас, землян, до глухарів зачислять.
І стрінуть пострілом метким...

Яким все ж таки знайшов папір з обіцяним Елі віршем.
Вона прочитала його вголос учора, під грубкою, після того
як вони все зібрали, позв'язували і вже не знали куди себе
подіти. Не було ніяких справ на завтра, а тривогу чимось
треба було глушити, ось і згодився вірш невідомого Якимово-
вого дружка.

Прочитавши вірша, довго вони сиділи на колодках, на-
хилившись до дверцят грубки. Еля, підпершись долонями,
не ворущачись, дивилася на вогонь. Яким покурював, думав
про завтрашній похід. Що на них чекає завтра? Еля підсуну-
лася до Якима, немов заспокоюючи його і себе, поклала йому
голову на плече. Він її погладив, обережно натягнув м'якого
шарфа на виступ плеча, пригорнув до себе, мовчазно заспо-
коюючи і підбадьорюючи. «Сидіти б під дахом, у теплі, тихо-
мирно і нікуди-нікуди не йти...» Очі защеміли від жалю невідомо
до кого і до чого, але скоро все вгамувалося, заспокоїлося,
і Еля під рівне й таке вже звичне потріскування неквапли-
вого вогню в дірвяній грубці задрімала.

За перший перехід, за Якимовими підрахунками, пройшли
верст дванадцять, Елі здалося — всі п'ятдесят. Клопітливо
отаборювався мисливець, рубав гілля, прогрівав багаттям
землю, ставив над ним намет, уночі часто прокидався, обма-
цував Елю, турботливо підтикав під її спину одежину, при-
гортав до себе, намагаючись прикрити, але дівчина все одно
мерзла. Під ранок у неї ламало під лопатками, тверді вузлики
під ними напухали, і вона знову дивувалася, що відчуваються

вони окремо від усього тіла, але Якимові нічого не сказала, та й говорити не було потреби, він навчився по обличчю, по диханню, навіть по виразу очей угадувати її самопочуття.

Гріючи на вогнищі чай, обсмажуючи спечені перед походом коржі, мисливець обмацував супутницю тривожним поглядом, тоді нерішуче ув'язував багаж, зажурено дивився на небо, принохувався до тайги, і Елі здалося, що коли б він знайшов там прикмети негоди, то з полегкістю вернувся б назад до зимовища, тим паче від нього було ще недалеко.

Відійшли з версту по рівному, лише кригою подзьобаному снігу, над низьким, наче просілим у долині лісом усе ще курився струмочком покинутий вогник і щеміло серце, наростала тривога.

Вийшли до Курейки зовсім несподівано — надто вже однамітна, нудна ходьба по заламах, товсто вкритих горбами, у видолинках заплутаних слідами звірків і куріпок, подірвлених горностаєм, мишею, подекуди лушпинням старої кедрової шишки, помережаних знаками оклику відмерлої глиці — сухо, ламко, обсипається глиця, ось-ось ударять морози.

Еля змирилася з монотонністю руху з напівсном, з нечутливістю, здавалося, так буде вічно: вицання полоззя, хрипіння собаки, кашель, шоркання і тайга та сніг навкруги, попереду кроки, кроки, кроки...

І ось Курейка. Кривуляста стрічка ріки пощерблена гостряками торосів, нагромаджених на порогах та перекатах; вони темною хащею визначають стрижень, останній рух густої, зміцнілої шуги, що наповзала на скелі, зупинилася здиблено. Порожньо, похмуро. Навіть пещеве хутро снігового кришва, що облямувало крижини, не пом'якшило річкової незатишності. Кам'яним холодом тягло по глибокому каньйону річки, що прорізувалася в рудих скелях, які то стрімко, то обсипаючись підступили до неї. По розпадинах і ущелинах впевнено лежали засмічені дрібною галькою — курумником — сніги, стирчали камені-плакуни, гіллястими напливами зблискував накип теплих джерел, водяні жили потоків, розбухлі серед каміння. Обрідні, суціль ламані ліси, галька, що насмітилася на кригу, додавали похмурості й без того дикому місцю.

Ніде ані слідочка.

Яким розклав вогнище на лівому, похилому березі, взяв лижі, скотився на річку. Принишкла, заглиблена в себе Еля, zostавшись біля вогнища, дивилася на гори, що проступали в небі важким маревом. Улітку вони сліпуче виблискували, вабили білими вершинами, а взимку налилися тягарем, окреслилися темним громаддям — не одразу зрозумієш, що білизну

вершин міцно й надовго вкрило, увібрало в себе низько нахилене небо. Видно лише схили, міжгір'я, зсуви, сірі й брудно-жовті брили між скелями. Далі, вище накочують могутні вали сідловин, перевалів, здіблені рудими, вивітряними скелями, на яких, розповідав Яким, у неприступній височині, на поодиноких модринах гойдаються, перетираючи сирицеве реміняччя, обпалені колоди з навіки заснулими мисливцями та оленеводами, жителями цих моторошно безголосих країв, що поступово переходять у надгір'я, горби й безмежну, серпанково-хистку тундру, яка після голої кам'яної місцевості, що гнітить око й душу, здається легкою, світлою, привітною землею.

На річці гавкав собака, гримнуло два постріли, і гавкіт увірвався. Незабаром до вогнища викотився Яким, мовчки кинув до Єлиних ніг три куріпки. І вона з готовністю заходилася їх скубти, хукаючи на затерплі пальці.

— Куріпки на лозняках, як снігу, — обізвався мисливець, навішуючи казан над вогнем. Прикуруив, поворушив дрова, поморщився. — А дороги зовсім немає. Стара-престара борошна від оленячої нарти — ще до заморозків бойє на промисел чалив...

Спустився морок. Коротенький день, схожий на кошлатого, невиспаного звірка, згортався навколо вогнища, ховав нахолодий ніс у м'якість снігів, западав у ліси й гори. Вогонь ледь-ледь ворушився, пропікаючи собі дірку в зимовій імлі, часом здіймався, пробуваючи розсунути холодну твердь ночі, яка свинцево здавила його з усіх боків, і, вдавнений назад у проталину, сердито стріляв іскрами, шипів, сипів, нарешті, знесилівши, вгамувався, і вогнище розтеклося їдким димом по ялинниках. Та ледве хруснула морозом ніч, випростався дим, витяг за собою вогонь із снігу, в накатом складеному сушняку заворушилося, забухало полум'я, іскри, що попали в дим, кружляючи, летіли високо, довго, а деякі, ніби й не згаснувши, прилипали до неба зірками, і з часом густіше й густіше їх там назбирувалося.

Намет прогрівали казанком із жаринами, та хіба ж вулицю нагрієш, до того ж таку широку? На превелику силу скоротали ніч, у якої наче й кінця вже не було. Уранці Яким нарубав для вогнища товстих окоренків, зверху навалив виворотень і, звелівши Елі нікуди не відходити, підтримувати вогонь, узяв рушницю, рюкзак із їжею, патронами, казанок і подався по вчорашньому сліду до річки. Розка, кинувшись за господарем, одразу ж повернулася, повертіла перед Елею хвостом, ніби запитуючи — чому, мовляв, ти не йдеш? Дівчина поплескала її

по шиї і підштовхнула на слід. Розка слухняно потрюхикала, куди веліли, однак весь час оглядалася, та ось піймала слід і, одразу про все забувши, залилася, загавкала, голос її, лункий від морозу, розносився далеко довкруг, тривожив сонну тайгу.

Вдарив постріл, і знову все замовкло, зупинилося. Біла земля спала непробудно, і все довкола було ніби вкрите прозорою брилою льоду, яка не пропускала тепла, звуків, руху. Навіть пара по розпадинах не плавала, а непомітно виникала, густішала, набухала, збиралася в клубки і переходила в незворушно-порожнє похмуре небо, яке, не збагнеш, стояло чи рухалося над лісом, над горами, і ця порожнеча непроглядного неба, яке ніде не починалося і не кінчалося, чи суцільної хмари гнітила серце відчуттям безнадійності, охоплювала сонним безвіллям.

Але десь здригнулася земля, почувся далекий грім, ніби висипали в порожній льох картоплю — це заворушилося, попливло, потекло з гір перемерзле каміння. Прихоплюючи за собою дрібніші камінці, пісок, усяке кришиво, наростаючи, розширюючись, котилося воно, падало з піднебесся, і здіймалося над обвалом бруднувато-сіра пилюка, довго осідала потім на сніг і лід, вкриваючи його сріблясту, іскристу білизну мертво-сірим нальотом. І довго ще виразками гноїлася річка, вибурювало в рани пробоїн темною кров'ю, повільно їх заживляло морозом, бинтувало білою марлею, запорошувало сніговою ватою.

Страшні, ой, страшні зсуви-пастки, улітку страшні, а про зиму годі й казати. Влітку ведмідь по кілька діб переслідує оленя, поки не зажене в курумник, де тварини ламають ноги. Хижа морда лежить неподалік, «парить» м'ясо в камінні, а потім поїсть його досхочу. З широкими лапами, мішкувато-м'яким тулубом самого клишоногого рідко задавлює серед осипів. Трапляється, він «пливе» разом з камінням, і не збагнеш: дуріючи чи від страху реве на всю околицю, поки не плюхнеться у воду або не вивернеться якимось із потоку.

Спить ведмідь, спокійно спить у своїй захованій «домівці», але живуть осипи, звучать, рухаються, гримкотять по занімлій землі, вкритій снігами, пробивають броню Курейки-ріки.

А як же багато землі навкруги! І вся вона біла, вся в рівних снігах, ні доріжки, ні стежини, ані слідочка — іди куди хочеш.

Яким піднявся в гори, досяг середини, повалив суху деревину, розполовинив її, і незабаром у піднебессі, де холод був ясний і дзвінкий, світло неба близьке, хоча й мляво, нежарко — повітря ж бо розріджене,— горіло вогнище. Полум'я

відхилилося до Курейки, димок усмокувався в каньйон, у снігу під вогнем попискувало. Поки розтавав сніг для чаю, Яким, віджекуючись, стомлено опустивши руки, сидів на деревині й дивився зверху на химерні вигини Курейки. Евенки називають її Нума, Люма — ласкаво так, прямо прилипає до язика цукеркою. Так і лише так можна називати місце, яке тебе надійно годує, дає не тільки притулок, але й сенс існування, і любов, з якої потім проростає туга за землею, за отаким ось хоча й диким, але рідним її куточком.

Евенки не вірили в смерть і тлін, переступаючи з одного світу в інший, вони просто ніби перекочувували з місцевості на місцевість і тому споряджалися старанно, брали з собою нарти, чайник, казан, луки, піки, пізніше рушниці, пастки, нині на могилах і в колодах можна знайти півлітру горілки, транзиторийний приймач. Одного разу Яким бачив на похованні евенків балончик з аерозолем, прив'язаний до берізки, — а раптом на тому світі комарня нападе? На сучку тієї ж берізки вивірювалася папуха грошей — а раптом надумає бойє до магазину забігти, а грошей із собою нема!

Нума, Люма, Курейка! А десь за нею теж білий, широкий Єнісей. У нього ввіткнулася крихкою крижаною голкою річка Боганіда, в гирлі її ще стирчать либонь два-три стовпи, може, й будка ще не згнила, вона ж пофарбована, будка та, міцна. Добре було б відчути свій кінець, податися на Боганіду і лягти серед тундри на мох, під переплетене коріння слаників, поряд з тими людьми, які любили тебе в дитинстві і яких любив ти. Та як дізнаєшся про прихід останнього дня й години? Розучилися люди в суєті думати про смерть, готуватися заздалегідь до вічного кочування; нема його — визнали надто розумні люди; кожен із школи знає: смерть — темрява, прах, тлін; помирати — значить пропасти назовсім, згнити, хробакам себе згодувати. Чи легше стало людям від цього знання? Питання! Велике питання й невеселе. Втративши віру в безсмертя, чи не втратили вони разом з нею і себе? Чомусь же силкуються деякі люди хоч на тиждень, хоч на день, хоч на годинку віддалити смерть? На злочин дехто йде заради цього, інших людей намагається замість себе наперед висунути, але не виходить, не вдається поки що від смерті ні відгородитися, ні відкупитися. Сконаєш десь у невідомому тобі місці, добре ще, коли не загубиш сам себе, як Петруньо, в тайзі. Але той хоч у справжній, зеленій тайзі загубився, а люди найчастіше загублюються в людській тайзі, мегушливій, заклопотаній собою, захопленій буденними турботами. Біжать, біжать кудись, випустять із зграї свого брата і, як запізнілі, холодом гнані

птахи, навіть не оглянуться. Лише скрикне, заголосить одинока самка в табуні, відстане трішечки, зробить коло над упалим самцем і заквапиться слідом за стрімким табуном...

Курейка — безлюдна річка, не замерзла ще на порогах, парусе. З висоти видно роззявлені пащі ополонок, пошарпане біле шмаття криги — нагромадження торосів. Чорно, бездонно світиться вода, ворухиться стомлено серед обледенілого каміння. Щось незавершене є в природі, в зимі, в неприкаяності й порожнечі змученої річки, сама природа ніби мучиться разом з нею.

Від порогів до каменів-плакунів праворуч і ліворуч непролазні скелі, підперті ззаду горбами перевалів, і далі — темним мороком тайги. Пройшов би, проїхав на лижах, де забережнем, де закрайком, де вузькою жилкою вибалка, але ж один! Один — сам собі господар! Загубишся, зірвешся з обмерзлих каменів, потрапиш у обвал, підеш під лід — сам, один! Жаль, звичайно, себе буде, всім себе жаль, та жалість згасне, як оце єдине вогнище, і нікому від того ні жарко, ні холодно.

Нума, Люма, Курейка — ходу їй сімсот з гаком верстов, вона по дорозі два озера робить — Анаму і Люпкун. Живиться Курейка водою вічних снігів і тече по вічній мерзлоті. Вічні сніги мертві, але скільки річок, озер, боліт, лісів, квітів, трави живе ними! На Єнісеї льодохід завжди починається раніше, ніж на Курейці, і тоді сперта вода котиться по притоці вгору, тривожить, ворухить високою водою ліниво сплячу Курейку, і якої весни півмісяця, а якої й довше тече вона впереворот, відступає, назад звалена: прокинувшись, б'ється, реве, вирує; дурна, загалом, річка — багатовада, довга, а транспорт далеко не пускає. Для вертольотів лише приступна та для човнів, якщо в човнярів сили багато й кишка не тонка.

Обламати б гори, спуститися за так звану «паралель» до ріденьких, болотистих лісів Заполяр'я, що притисли до Губенської протоки сумирною зимовою порою містечко Ігарку. Один та на лижах, та з собакою — за три-чотири дні приплентав би до містечка, попарився б у лазні, випив би з друзками-приятелями і розповів би про весь цей «зах», який скоївся з ним у тайзі.

До стану Яким повернувся затемна, приніс у мішку білок, песця й соболька худющого, загнаного братами в безкормні прибережні скелі. Обдерши шкурки, мисливець нагрів у казанок жару, заніс до намету, нагрів його всередині, зняв із себе кожушок і звелів Елі скинути кацавейку, яка робила її старою, згорбленою бабусею.

«Навіщо?» — запитала вона поглядом, і він теж мовчки втупився в неї: «Роздягайся!»

Еля боязно звела лопатки, зіщулилася. Якимове вухо, наче холодна телефонна трубка, доторкнулося до спини, втиснулося в тіло. Ніби й не людська дихавка працювала під вухом, а поршневий двигунець рохкав, пухкав, рипів соплом, дихання плуталося, чіплялося за щось, хрускотіла й хляпала всередині хворої мокрота, як ото сметана під колотівкою.

— Ну як там моя душа, лікарю? — силкувалася жартувати Еля, тремтячи спаленими губами.

— Кепсько.

— Що ж нам робити? Помирати? — все ще намагаючись триматися на жартівливій хвилі, вимучила усмішку Еля, натягуючи на себе охололий одяг.

— Нащо помирати? — обізвався Яким. — Нащо помирати? — І з його відстороненості вона раптом зрозуміла: він таки не жартує, він щодо можливості померти говорить серйозно.

— Якиме, любий! — виводячи мисливця із задуми, доторкнулася вона до нього. — Я витримаю... Я наберуся сили... — і поспішила відігнати від нього, а скорше від себе тривогу. — Не бійся гір! Якби Кавказькі — інша річ! А ці невисокі. Скільки там, п'ятдесят, сто кілометрів? Пройдемо! Я допомагатиму тобі... Розка, я. Піду ногами, піду... Не треба стояти. Майже добу втратили. Дні коротші й коротші!.. Я ж сама здорова, тільки легені... Але ж люди з туберкульозом навіть з одною легенею живуть. Борються. Ми вийдемо, вийдемо, Якиме!..

«Щось відчуває, — насторожився Яким, — але не розуміє, досі ще не розуміє. Слова марнує... Нічого тут слова не варті».

— Гаразд, давай спати. Ранок від вечора мудріший, як то кажуть, — урвав він супутницю.

Еля вдячно посміхнулася до нього, в очах її заблищали сльози. Вона обняла мисливця, пригорнулася до нього і заспокоєна заснула в нагрітому наметі. Яким її нічим не тривожив, намагався лежати не ворушачись, дихаючи на груди жінці, щоб не пропадало марно тепло, хоча й маленьке.

Крижана, німотна ніч лежала навкруги, здавлювала, жолобила намет, а в Якимових очах усе не згасала, квітла вечірня зірниця...

Як добре, просто чудово, що, задумавшись глибоко, він просидів учора на виступі аж до неї, до цієї зірниці.

Вогнище майже згасло. Біля ніг мисливця, сховавши в пишній хвіст вузеньку мордочку, спала Розка. Над Курейкою, вище паруючих ополонки, вище виступу, вище ламаних, розщеплених, обідраних скель, за хребтом перевалу, чорноту

й похмуру голизну якого виразно висвічувало жовтим світлом сонця, що десь сідало, що вже тиждень тут не показувалося, і лише відблиск цей далекий нагадував, що сонце живе, і там, далеко, в західній стороні, люди бачать його в небі, на звичному місці.

Зате тут, у громадді каміння, серед холоду й снігів світло далекого, безвісного сонця тільки посилювало почуття пригніченості, самотності, особливо відчутного серед тих просторів, які відкривалися з височини. Рожева ніжність зірниці зів'яла, ледь зайнявшись, холодним блиском важкого золота засліпило, залило живу небесну плоть, зливok металу, поринаючи в глибину швидкоплинних сутінок, розтоплював твердь гірських вершин, і коли зазубреним ребром, зовсім уже твердий, захолюй, вивалився цей зливok із прорваного неба у вузьку гірську ущелину, небо ще довго залишалося прорваним, і в прорив, цю небесну діру, заглядала й дихала мертвим холодом безодня.

Привид сонця, це верхнє, зронене небом і всмоктане чорнотою каміння світло віщувало морози. Близькі. Почнуть тріскатися в тайзі дерева, з глухим звуком рватиметься каміння. Розкочуючись по каньйону річки, глухий звук буде повнитись, наблизатися, наростати і гахне громом так, що здригнуться гори, гримнуть обвали, тягнучи за собою потоки мерзлих, крихких лав. І тільки тоді, в тріскучі морози, відмучиться, заспокоїться скрізь, і на порогах також, Курейка, зажене її під кригу, і тільки тоді можна буде пройти до тирла, до селища, до людей.

Та чи дійдуть удвох? А одному йому дороги звідси немає.

Яким хотів уже вставати. Розка зачула його порух, підвела голову, заспано втупилася в нього, як раптом щось торкнулося слуху, змусило затамувати подих — з неба, звідти, із затемненої північної сторони, наростав гул, і незабаром на слабкому світлі, що йшло від гірських снігів, чи від останнього зблиску зірниці, який здіймався із западини, постала темною пір'інкою витягнута фігурка літака із зеленим вічком під черевом і лампою на хвості, що червоно, боляче стріляла у вічі.

Літак, як прикинув Яким, пройшов майже над самою хатиною, залишеною, покинутою в лісі, на річці Енде, щасливо перевалив через гори, повільно поплив далі, на хвилину весь окреслившись від хвоста до крилець, і зник, не чорно, а сріблясто сяйнувши за горами в небесному прорізі.

«Ех ти, ероплан-літачок! Забери нас, діточок!» — тамуючи схвильоване серце, зрадів Яким, але ту ж мить забобонно пригасив радість, заховав якнайдалі — може, це випадковий

літак... забрів на північ і кружляє? Зимівників висаджував, а може, якийсь науковий чи шукав когось, на полюс на Північний літав? Мало чого...

Але сумніви заперечувалися, в голові була незлагодa — почали ж ходити рейсові літаки на Хатангу, почали. Зима набрала силу, крига міцна, можна сідати на річку, на озера. І як він забув? Чому? Але звідки знати, що траса на Хатангу прокладена отут, над його, Якимовим, зимовищем? Розпитати? Кого ж розпитувати? Він не збирався бідувати в тайзі, він полювати, працювати в ній збирався.

Звичайно, рейсовий літак є рейсовий літак, надіятися на нього ризиковано, але більше надіятися ні на що і ні на кого.

Холодом підняло й вигнало їх з намету, коли ще небо не відбіліло ні з якого краю, і кичиги, як називали в давнину сузір'я, крижаним кришивом пересипалися в небі, над жарко нагорілим вогнем, який обпікав обличчя, пік до болю, майже видавлював очі, але від морозу зовсім не рятував. Яким заколотив у казані затірку з борошна й сухого пташиного м'яса. Пили її кухлями, прісну, недосолену, пропахлу димом. І слава богу, всередині потепліло. Поки мисливець у сердитій, як здалося Елі, зосередженості з хрускотом складав запушений інеем, затверділий намет і прив'язував до візка багаж, у казанку знову розтав сніг, голосно забулькало, запарувало з посудини. Заваривши міцніше окріп, Яким злив його в маленький термос, залишки дав попити Елі і, щось у собі перерубавши, відчайдуш-но, здавалося, навіть із страхом, сказав:

— Ну, ніби все? Рушаймо!

Ішли швидко, не йшли, можна сказати, бігли. Еля задихнулася морозом, кашляла. Яким пхнув її на візок, прикрив наметом, з боків підтикав, зав'язав шарфом рота, натягнув башлик қацавейки, залишивши тільки очі, поплескав по плечу, ворущачи затверділими від морозу губами: «Тримайся!» — і потягнув візок, раз у раз провалюючись лижами у вибої, застрягаючи в сухому гіллі, задушливо підбадьорюючи чи то Розку, чи себе:

— Гей-гей, мої милі! Гей-гей! — І спочатку ще пробував веселитися: «Гей, Хомо, село вже близько...» — Далі там ішли визивні слова: «А в милої темно в хаті. А в дорозі дуже слизько, хоч скидай із себе шати!» — але доказати їх у Якіма не вистачило дихання. Він гнав себе, гнав собаку, а навколо все напруженіше сяяли студені сніги, сухо потріскували, охали в глибині осклілої ночі дерева, струмками стікала з дерев шарудка крупа, риб'ячою лускою сипалася, клубочилася міражна пороша, що згущувала повітря, наростала тиша, і ще

холодніше, ще крижаніше світилися застигаючі зорі в глибині бездонного й нечутливого неба.

Стискало серце, ломило вуха, сліпило очі холодом блискучих снігів, покірністю роз'єданого лісу, що зачаровано опустив лапи в сніг. Кожне дерево, убого обшарпане, нащетинене гіллям, стояло із своєю окремою тінню, ніби завмерши в безмовній молитві про вічне терпіння.

Шарудів, рипів, яскрів під лижами сніг, надсадним диханням рвало рот і груди Якіма й Розки, візок перехняблювало, кидало з вивертня на вивертень, з купини на кушину, полоззя повискувало, ніби розчавляючи пацюка, і котилося далі то плавно, то ривками. Елю охопила байдужість, думалося тупо і все про вічне, про Стародавній Єгипет чомусь, про таємничих жерців і жриць і ще про вимерлі в Індії міста, про заблукалих серед джунглів, про мандрівні кораблі, про покинутих людей і про всяке отаке. Все земне, близьке віддалилося в пустелю студеної, смиренної ночі і тайги. Тут і себе забути просто, і забув би, коли б не біль, що ламає обличчя, кригою заліплює очі й ніздрі.

— Не спа-а-ати! Не спа-а-ати!

Здерши кригу з вій, Еля побачила Якіма, що вперся руками у візок. Весь він у снігу, в кризі, все на ньому зашкарубло, шурхотіло, дихання уривалося, очі в закрижанілих щільнах світилися сполохано, на щоках плями молочного кольору. Еля ніколи не бачила обморожених людей, але все одно злякалася — так, тільки таким, безкровним, чужорідним може бути відмираюче тіло. Яким зачерпнув снігу рукавицею. Еля, схлипуючи, поспішила відтирати обличчя мисливця і, відчуваючи, як йому боляче, лепетала якісь слова, просила потерпіти, розсипала сніг, зачерпувала його, зачерпувала. Нахилиючи обличчя все нижче й нижче, стискаючи до хрускоту в пальцях бортик нарти, Яким матюкався крізь зіцплені зуби:

— Сьо ти як без рук!.. а душу твою! — вишкірився мокрим, обсмаленою рукавицею замурзаним обличчям.— Дужче три! Дужче!

І знову біг, задихався Яким, майже рачкував, а біля нього хрипіла, повискувала Розка, червоно плямуючи сніг зірваними лапами; не попискувало, не крякало, не скрипіло, а живим вереском заходилося полоззя нарти. Її підкидало, перекиляло, сіпало все різкіше, і щось випало, зачорніло позаду на снігу. Еля кричала про загублене, але Яким навіть не оглянувся, і якщо відірветься нарта, подумала Еля, він теж не оглянеться, як ішов, так і йтиме доти, поки не впаде, — нічого він уже не чув, не розумів, не розрізняв.

Страх, ні з чим не зрівняний страх охопив Елю, гнав її

слідом за візком і мисливцем із собакою. Не думалося вже про вічність, про всесвіт, про загублені міста і стародавні країни, ні про що більше не думалося — все витіснив страх. Відчуття нескінченності дороги, порожнечі, безмежності тайги гнітило не лише думку, але й будь-яке бажання, крім одного: зупинитися, прилягти біля живого, червоного вогню і перестати чинити опір — все одно нікуди не прийдеш, вірніше, прийдеш, куди всі врешті-решт приходять, то яка різниця — раніше чи пізніше?

Раз-другий зашкарублі шептуни ступили на щось тверде, ковзке — купина, пеньок, подумалося їй. Але раптом сяйнуло — слід! Вони йдуть по сліду, щоправда, якомусь трохи дивному. На передовах і зметах сніг прорило чимось тупим, на рівній дорозі слід роздвоювався, видно було лижні борозенки, собаче дрібцювання. Гори, злами оголеного громаддя, яке зловісним воронням чорніло понад білою стрічкою річки, віддалилися в примарність неба: сплюснуті, вони там шарами з'єднувалися з громаддям нерухомої небесної тверді.

Гори залишилися позаду. Значить, вони їх колись перевалили, отже, вони йдуть до житла, до становища, до чуму, до рибальської бригади! Та хіба не однаково? Аби лише вийти на світ, на люди. Тут загинути не дадуть. Відітруть, зігріють, напоють, нагодують, на оленях довезуть куди треба, підлікують і на літаку додому, до мами, до Москви відішляють.

Та невже вони є: мама, Москва, люди, багато людей! Ніколи-ніколи й нікуди вона більше не поїде, ніколи не залишить матір, нехай курить тютюн, нехай свариться з авторами, «рятує» їх. Виходить, Яким вийшов на слід, тому й поспішає так, заганяє себе й Розку. «Бідний Яким! Хороший Яким!»

У лісі трохи посвітліло, послабшав мороз — непомітно для ока, але відчутно для обличчя пом'якшало в тайзі, дерева рідше тріщали, розриваючись, зате дужче хрускотів, сипався сушняк і спорохнявілий мох-бородань, зліплене холодом у тютюнові папуші, шурхотіло листя, і ця дивина чомусь теж лякала Елю.

Зупинилися в неглибокій улоговині, засиненій від тіней чи від лісу, чи від затяжного світання, чи від наповзаючих уже сутінок. Еля впала грудьми на візок. Яким іще спромігся розкласти вогонь, нависити казанок і теж упав на тонко накиданий хмиз, який, хруснувши, розкришився під ним. Обличчя Якіма в кривавих подряпинах, вуха роздулися, кістки вилиць завело під очі, очниці по-старечому позападали. Пили чай, не економлячи цукру, пили жадібно, багато. Якимові руки тремтіли, набухлі жили чорно розгалужувались, ніби аж дзвеніли від надсади, по білках очей розтікалися, тріснувши, судини,

повіки набрякли, вивернулись мокрим сподом, і не погляд, не очі Якимові так дико світилися вночі, а оця набрякаюча і набрякаюча мокріль, під якою нічого, крім смертельної втоми, не проглядало.

Відкривши останню бляшанку згущеного молока, Яким погрів її на вогні, сьорбнув пару ложок, наколотив молока в кухлі і дав похлебтати Розці. Собачка недовіриливо дивилася на господаря, покручуючи хвостом, він трохи розплющив очі: «Їж, їж!» І вона, завжди така несмілива, задеренчала кухлем, зацмокала голосно язиком.

«Правильно! Навіщо продукти жаліти? Прийдемо до людей, у них усе є, і молоко, і цукор. А собачка чиста, в тайзі живе, на снігу спить, дичиною годується. Їй можна і з кухля. Собака — друг. Розка — друг, удесятеро вірніша від деяких людей!..» \

Знялися. Пішли. Кісткам чомусь боляче, та й голова розламується, у вухах дзвін. Гналися, не зупиняючись, без перепочинку, страшенно поспішали. Яким почав спотикатися все частіше й частіше, ось і впав обличчям у сніг, підібгав під себе руки. Розка скавуліла, лизала його в шию, в потилицю. Еля нахилилася над Якимом, боязко торкнула його рукавичкою. Упершись руками в сніг, Яким сів, обмахнув рукавом обличчя.

— Тепер іди. Скільки можеш. — Але все ж таки він пожалів її і потім, о котрійсь там годині дня чи ночі, яка до дзвону все виморозила, чуючи надривний хрипкий кашель позаду, зірвано прохрипів: — Тримайся за нарту! — і, подихавши, схлипнув: — Не відставай!

Боячись відірватися від візка, Еля перебирала не своїми вже ногами і не тільки думати, помічати щось, відчувати втратила здатність. Кашель вибивав оранжеві спалахи в голові, валив її на коліна, тіло вкривалося мокротою. «Почекайте! Постійте! Я більше не можу!» — волоклася вона по снігу. Але її не чули, і вона набиралася сили, підводилася, тяглася за візком, не відчуваючи вже, як змерзаються очі, губи, мокрі від кашлю, як закам'яніло під лопатками і зовсім немає дихання, нудота підступає, видавлює з тіла холодний піт, шум і дзвін у голові покрили всі звуки, всі шерехи, яскраві кола, кружляючи перед очима, спалили весь білий світ і повітря. Хоча б ковточок, один ковточок теплого, живлющого повітря!

У маренні чи наяву вона знайшла, намацала в затишку Якіма, що привалився спиною до дерева. Гілля густо загрузло в снігу, утворилося щось на зразок шатра, тут ніби тепліше було. Сприймалося тільки це та ще звільнення від напруги, від виснажливого бігу, що ламав кістки. В маренні чи наяву вона

побачила перед собою не обличчя Якимове, ні, не обличчя — маску, здуту, обпалену до цегляної червоності, і по ній рудастим, грибним розсипом горбилися плями. Вихолоджені, загнані очі світилися червоним, гострим зором і горіли вже тільки силою впертості й злості. Вона чи не вона, зовсім якась інша істота, розчавлена жахом близької смерті, повзала біля обмороженого, розпластаного під деревом чоловіка, термосила його, тикалась губами в обличчя і, відчуваючи скам'янілість щік, носа, вже не просила отямитися, встати, йти, а упереміж із кашлем вистогнувала:

— Прости мене!.. Прости! Прости!..

Колись, піжонячись, забавляючись, завертала Еля в Словхоську церкву на великі свята, душилася в юрбі роззяв і віруючих і ось тепер, на краю погибелі, силкувалася пригадати хоч що-небудь із почутих тоді молитв: «Боже, милостивий будь мені, грішному, отче наш, іже на небесі... Да святиться ім'я твоє!.. Ради пречистої твоєї матері, помилуй нас!.. Відверни обличчя твоє од гріхів моїх... не відринь... Воздай мені радість спасіння...»

Сльози вимерзли, зупинився крик. Вона привалилася до Якіма, обняла його, сховалася обличчям у те місце, де за відірваною з м'ясом петелькою, в хутрянному розхристі кожушка, під м'яким, заячим, її руками зв'язаним шарфиком сіпалося горло, поштовхами здійсмалися груди й чулося хрипіння: «Молися! Молися іще».

І вона слухняно шепотіла, звертаючи молитви вже не до неба, а до нього, до чоловіка, до земного заступника і покровителя, який споконвіку був опорою і захистом жінці, годівником її, господарем і володарем. Так було. Так є. Так буде. Ніхто, крім нього, чоловіка, не врятує її, слабку жінку. Треба підвестися. Треба! Треба!..

І вражений схованою в жінці шаленою жадобою до життя, він здолав слабкість, підвівся, постояв рачки, загрузнувши руками в снігу. Вишкірившись від болю, скавулячи по-собачому, він викотив себе із снігу, виповз із-під дерева рачки до синіючого сліду. Там випростався, встав, ступив крок, і Розка сіпнулася, задзявкала. До цього він пхав, бив, топтав у снігу Розку, але вона все пробачила воскреслому для життя господареві, який, спокуючи провину перед нею чи ще перед кимось, волочив тепер і її, і Елю й не міг уже ні кричати, ні матюкатися, лише хрипів погибельно, і хрип цей був криком, який ще підтримував його, не давав упасти.

Розка до чогось принохалася, тугіше натягла шлею, ще більше висолопила язика і задріботіла, задріботіла кривими лапами, до

м'яса зіструганими снігом і кригою. Яким, не збавляючи ходу, озирнувся — руки його зчеплені на шлеї, з-під якої вибивалася пара, кожушок розхристаний, шарф волочився по снігу, він наступав на кінець шарфа: «Падай!» — мотнув головою. І, знаючи, що наказ не повториться, одразу зрозумівши, що робити, не думаючи про Якіма й Розку, про те, як вони її повезуть, не жалюючи їх, а радіючи своєму щастю, Еля впала у забитий снігом візок.

Хід нарти уповільнився, вона майже зупинилася, але витягнута як струна людина й собака все ж тягли — не візок, а непосильний вантаж — кудись у височінь, нагору, і вона зіщулилась у візку, в собі, щоб бути меншою, легшою, щоб хоч якось допомогти людині й собаці. Намагалася знову молитися, але не могла вже згадати не лише молитви, а навіть жодної церковної фрази. Із скованого жорстоким холодом рота виштовхувалося тільки: «Боже!.. Боже!..»

На припорошеному чистим, новим сніжком порозі хатини, розкинувши руки, пластом лежав чоловік із шлеєю і рушницею через плече. За поясом його блищала сокира. Чоловік блював. Собака з іграшковою шлейкою на худому, ребристому тільці, із вдавненою на плечах шерстю квапливо й догідливо облизувала ганочок і водночас обличчя господаря рожевуватим, спиритним язиком.

Двері хатини закладено дрючком, біля стіни сухі ялинові жердини, сточені короїдом, на них навалено гілля — для збереження. Біля дверей на колоді стес, усе ще жовтуватий. На колоді колись кривуляли чорними каракулями матюки. Таяк, з яким хлять на полювання — палиця така стругана, в дерев'яну скобу притиснута і кінцем обіперта в підгнилий одвірок дверей лісового зимовища. Кінчик димаря над дахом, прогорілий до дірок; дрова під навісом, щоб не замітало, доріжка, пробита до спуску річки, і сліди, багато слідів, залишених криво зношеними валянками, і поспішний, густий собачий слід, наче накидане вітром зіжмакане листя.

— Ти куди мене привів?!

Чоловік не хрипів уже, не корчився на ганку — вже сидів на східці, відпльовуючись, відхекуючись.

— Ти куди мене привів?! — Еля з несподіваною силою вхопилася за вилогу кожуха супутника, смикнула його з ганку, затрусила, загупала кулаками в груди.

Він зморено дивився на неї, нічого ще не розуміючи, а тоді рішуче відсторонив її рукою, зняв із себе задубілу шлею,

розпріг собаку. Вивільнена із шлейки, вона струснулася, стала качатися на снігу.

— Відітри мені обличчя,— зачерпнувши снігу рукавицею і простягаючи Елі, велів він,— та не дряпайся. Боляче.

Пригнічена його спокійною владою, Еля покірно відтирала обличчя мисливця, здирала головки блідих, обвуглених по краях грибів-поганок, але нутро її наливалося темрявою, клетотіла в ньому лють, якої вона в собі не підозрювала.

— Йому боляче! Йому, бачте, боляче! — почала вона приглушено.— А мені хіба ні? — заверещала раптом.— А мені хіба ні?! — І почала шмагати рукавицею по обличчю, ще нечутливому, невідтертому.— Гад! Гад! Гад! Ти куди мене привів?! Я до мами хочу! До мами! В Москву! Гади! Гади! Гади! Всі гади! Що ви зі мною робите? — Рукавиця полетіла в сніг, і вона біла його із щоки на щоку усохлою до кісток рукою.— Я помру тут! Здохну! Я не витримаю! Не витримаю-у-у!

Яким піймав спочатку одну її руку, потім другу, стиснув так, що вона засіпалася як підстрелена. По підборіддю з розбитої губи текла кров. Він витер губи, подивився на долоню й приглушеним шепотом виштовхнув:

— Вони свій тільки біль відчувають, своє тільки життя цінують! — І з небувалою, сліпою люттяю теж закричав: — Не витримаєш?! Здохнеш! Песцям згодую таку солоденьку! Хоч якась користь! Ні, ще разок догоджу: закопаю поряд із коханцем! Там! — Він ткнув рукою в бік Енде.— Щоб не скучала... Ану! — відіпхнув її з дороги Яким.— Плутається тільки під ногами! — Він узявся висмикувати з візка рюкзак, дістав казанок, набив його снігом, свіжим, білим снігом, зішкрібаючи тонкий його шар із стосу дров. А кров усе сочилася з губи, тяглася ниточкою по підборіддю, плутаючись і насихаючи в стирчках обмерзлої борідки, і він злизував, злизував з губи кров, яка не згорталася на морозі. Еля бачила на білизні його зубів червоно спливаючу півку, і її знудило. Проходячи повз неї до дверей хатини з казанком, набитим снігом, в одній руці і зі жменюю жовтої кори в другій, він ніби спіткнувся об дівчину в незграбному, обмерзлому одязі, синюшно-безкровну, як цуценя тремтячу, але таку саму уперто злу.— Чи не бажаєте ввійти в приміснення! — Кинувши кору, Яким схопив її за комір, як кошеня, і поволік до хатини, матюкаючись так шалено, що Еля перелякалася, задрібцювала.

Двері зимовища крякнули, зарипіли, і Еля полетіла в глиб вихолодженої хатини, вдарилася грудьми об низький столик, сповзла на підлогу. Так вона й стояла навколішки, поклавши руки на столик, обличчя на руки, і чула, як господар гупав по-

лінами об грубку, відчувала, як поплив по хатині густий дігтярний запах кори, що вже розгоралася, як радісно здригнулася й загула грубка. Незабаром зашипів на ній сніг, що підтанув у казанку. «Чаю б швидше. Гарячого! Гарячого! З цукром!..» — подумала Еля й ковтнула слину, але слина не змочила горла, застрягла — так у ньому було сухо.

І поки розпалював грубку Яким, носив манаття знадвору, ходив сюди-туди, все він лаявся, але вже не люто, і не лаявся, а бурчав:

— Вередулечки! Купоросочки!.. Спасибі, що дійшли! Не знаю, якому угодникові й свічку ставити. З'їли б нас звірі, потім з отих звірів шкурки здерли б таким ось цяцям на коміри та на шапки!.. Нас якби з'їли — туди й дорога! Розку жаль! Бо вона, бідна, за що страждає? Її за що згубили б? О-о-ох, падлюки! О-о-о-ох, падлюки!

Розка, налякана лайкою, але ще більше вбита дорогою, розпластано лежала за грубкою на дровах, однак, почувши своє ім'я, знайшла силу підвести голову.

— Спи, собасько! Спи! Відпочивай! — погладив її Яким. І стільки було ніжності в його голосі, що в Елі знову почала закипати образа: вона гірша від собаки!

Від грубки повіяло теплом. «До грубки треба, до грубки!» — і, перебираючись по нарах, вона, як сліпа, полізла навпомацки до грубки, натрапила за нею на Розку, обхопила її руками, увіткнулася обличчям у густу шерсть, не відчуваючи вже того запаху псятини, який колись не могла терпіти. «Собачко ти моя! Собачко ти моя, собачко!» Пронизливий жаль душив її, розслаблював, заколисував.

Прокинулася вона від грубого, сильного штурхана й відчула, як їй сиро, гаряче, задушливо, як боляче сіпає обличчя, як паляють і відходять затерплі руки, ноги, як нисе все тіло.

— Поїмо, чи що?!

Більше Яким з нею не розмовляв, та й до хатинки, що крєктала від лютого, шаленого морозу, заходив пізно вночі, їв, що йому давали, пив чай, захлинаючись, стогнучи і, впавши на тапчан, одразу ж засинав, виставивши догори загострене, сірим мохом поросле обличчя. Еля палила грубку, варила їсти, затуляючись долоньями, кашляла, лікувала себе наварами мерзлої брусниці й таблетками, які Яким виклав усі разом на столі: «Хочеш жити — лікуйся!»

Ще восени Яким облазив повалений грозою ліс на Енде, за тим обмиском, на якому панував старий кедр, і ось Яким нишпорив по ньому, перевертав сушняк, возив його на обмисок, біля

якого під кедром, не знаючи горя й печалі, спав тепер уже посправжньому вільний Георгій Герцев. Морози, як це водиться в Приполяр'ї, зміняться хуртовинами — затяжними, лютими, зовсім тоді кепські часи настануть. Яким поспішав до сніговалів запалити велике вогнище, придавити його оберемком сирого гілля, щоб вищий і густіший стояв дим. Те, до чого він не міг додуматися раніше, що спало йому на думку там, на виступі, коли він, дивлячись із висоти на річку, що куріла зимовою парою (тому-то видно й названу Курейкою), почув і побачив рейсовий літак, — вселяло віру: пілоти, раз на добу пролітаючи над зимовищем, помітять, не можуть не помітити диму постійного вогнища.

І пілоти, на те вони й полярні пілоти, не одразу, не раптом, але звернули увагу на настирливе, тривожне світіння вогнища навіть уночі і зробили з авіазагону запит по всіх місцевих радіостанціях: чи є хтось у квадраті номер такий-то на середньому відтинку річки Енде?

— Є! — відгукнулися радисти Мисливспілки.

Над обмиском, поміченим темною віхою самотнього кедра, морозно рохкаючи, знизився вертоліт, скинув на мотузку торбинку, в якій була похідна аптечка, добовий запас продуктів і записку із запитанням: «Що трапилось?» Яким поклав до торбинки задалегідь приготовлену відповідь: «У зимовищі тяжкохвора людина. Прошу допомоги». У відповідь йому, уже без мотузка, в тій самій торбинці скинули записку: «Виконуємо терміновий рейс. На зворотному шляху візьмемо. По можливості позначте майданчик для посадки».

На цей випадок нарубано стосик темних вільхових жердин. Яким виклав їх на снігу квадратом. Вийшло щось на зразок загону, куди потрапив майже весь похилий обмисок з кедром і незаторошений забережень Енде — кращого місця для посадки в цьому купинястому, забуреломленому й кам'янистому місці не знайти.

На тій же напіврозваленій нарті, в якій зістругало снігом, льодом і пеньками-кореняками полоззя до паперової тонкості, кашляючи, відхаркуючись, віз Яким Елю до місця посадки вертольота. Був він похмуро-мовчазний, обличчя його вже не впізнати, таке обморожене, що короста нашаровувалася на коросту. Але, набурмосено сидячи у візку, супутниця не почувала вже ні злості, ні жалю до свого рятівника, та й до себе теж. Покинувши хатину — по ній вона ледве пересувалася, худа, з восковим, жовтим обличчям, яке голубою порожнечею пронизали очі, вона безупинно покашлювала і голосно, з боліс-

ним стогоном відхаркувала в сніг густою мокротою, переплутаною кривавим павутинням.

А Якимові хотілося спати. Спати, спати і нічого більше не бачити, не чути. Як пече, розриває водянисто налите обличчя, не чути, як ламає надсажені кістки, як стогоном стогнуть наспіх замотані брудними бинтами руки. По-старечому згорблений, він ледве волочив себе й нарту, і коли досягнув обмиска, допоміг Елі доплентати до кедра, вклав її біля вогню, у затишку, сам опустився навпочіпки і, затуливши обличчя, хитався над вогнем.

— Може, попроситися хочеш? — не віднімаючи рук від обличчя, тихо запитав він. — Попутниками все ж таки були...

Еля мотнула головою, погоджуючись чи відмовляючись, але з місця не зрушила, і коли над ними завис і потім опустився в загін невеликий череватенький вертоліт, видувши сніг до піску, вона все сиділа нерухомо. Яким допоміг їй підвестися від вогнища. Повільно, наче й без радості вже, Еля ступила до розчинених дверцят вертольота, з яких виглядав молодий пілот, що випромінював привітність. Він опустив залізну драбинку і, піднявши на борт підтримувану мисливцем жінку, сказав: «Ласкаво просимо, тайговики!»

Вхопивши за ошийник легеньку, мов мишка, тремтячу собаку й благенський рюкзак за шлейки, Яким незграбно поліз у вертоліт, намагаючись не впустити собаку, яка скавуліла, упиралася, дряпалася об метал кітнями. Вкинувши її та рюкзак у машину, Яким пошукав очима — куди б його сісти далі від попутниці, але сидіння всі, крім двох, були нахилені спинками вперед, і він ткнув себе поряд з нею на м'яке. Пілот нахмурився, збираючись, певне, сказати щось відносно собаки, але Розка встигла заповзти під сидіння, втиснулася головою між ноги господаря, лизнула його долоню, не забувай, мовляв, мене, і я тебе не забуду, та Яким нічого вже не чув, не сприймав. Він уже спав.

Вертоліт затріщав, підстрибнув, виправився і потягнув невисоко над лісом, до гирла Курейки, здібленої на стрижні торосами. Машину похитувало, коли вона різко злітала над вершинами скель. Молодий пілот, не перестаючи чомусь променисто усміхатися, приніс із кабіни флакон з гусячим жиром, поторсав за плече пасажира.

— Гей, друже, намажся... — Яким не обзивався. Обличчя його завалилося між сидіннями, із роззявленого рота з хрипом, з клетотом виривалося здушене простудою дихання.

— Дайте я, — простягла руку Еля і обережно, одним пальцем почала змащувати схожі на ялинову кору корости на Якимовому обличчі, загнилі місця за вухами, ніс.

— Не жалійте, не жалійте! — кивав пілот на флакон з мазю і, потупцявши, похитав головою. — Ну й прихопило вас! Ви хто? Звідки?

— Довго розповідати! — Еля вимучено усміхнулася, показуючи на стелю гуркітливого вертольота. — Немає сили, даруйте. — І, перебиваючи шум, прокричала ще, повертаючи пляшечку з мазю: — Тільки роз'ятрила! Дякую! Дуже дякую! — і теж відкинулася на сидіння, заплющила очі, щоб пілот швидше відлип із розпитуваннями.

Якби Яким не спав, він здивувався б, що летять вони не до Туруханська, не до Ігарки, а тягнуть вони над Курейкою, випрямляючи її кривулі, до давно забутого селища і сідають на розгребеній у снігах аеродромчик, біля якого самотньо темніє шкарубка модринка з однією кошлатою лапою. У модринці, до загинів врослі, рудіють гаки, усвердлені ще в тридцятих роках, на них висять прогнуті дроти, товсто оброслі памороззю. Вони весільними віжками тримають, не дають утекти, скотитися в річку кривобокому баракові, збудованому з дощок — будівля аеропорту зведена теж у тридцятих роках. Чорний, вивітрений барачок, зате нові в ньому рами, підпірки, латки на даху білі, і новий димар струмує димом із снігового замету. На модринці, на вершечку, теліпається «кишка» з продертим вітрами дном Селище на краю збіглося докупи, з'юрмилося довкола недавно поставленого будинку з вивіскою, і всі будинки в селищі попід бивані, полагоджені, підлатані, димлять димарями, скрізь тріщать трактори, ходять машини, світить електрика. З подивом дізнався б Яким, що селище це забите по зав'язку майстровим, робочим та інженерним людом.

На Курейці, на пустинній Нумі-Люмі люди збиралися будувати гідростанцію.

Селищний фельдшер, старомодно-поштивий, судячи з носа і метушливого поводження схильний до пиятики, оглянувши і обстукавши Елю, без провінційної пихovitості, по-простецькому відверто здивувався:

— А хлопець, що в його силах-можливостях було, робив правильно, — і не без гордої значущості промовив ще Тайгова наука! Ну, а справи наші, прямо скажемо, поганенькі. Ні летіти, ні їхати поки що вам не можна. З тиждень я вас, даруйте за сміливість вислову, в лікарні полікую, оживете трішки і, благословившись, додому, до мами, в Москву. А там і пиво, і мед пливе, лікарів мільйон живе!.. — Еля кивала головою, чекаючи миті, щоб запитати про Якіма, але балакучий, як і багато хто з півничан, фельдшер випередив її. — Рятівник ваш лікарень не визнає,

лікується тайговим способом — гусячим салом, лазнею, віником...

— І вином...

— У міру.— І, кудись у простір дивлячись, думаючи про щось своє, фельдшер додав: — Е-е, що вино? Краще воду пити в радості, ніж вино в журбі. А хлопець у тайзі був, намерзся, за людьми знудився.

До аеропорту Яким прийшов тверезий і невеселий. На людях тримався сковано, курил чомусь у кулак, поглядав весь час убік, шморгав простудженим носом, витирав його долонею, але, похопившись, витягав сіреньку ганчірочку, промокав нею облізлий, малиновий круглячок носа, підгинав по-пташиному голову, ховаючи в комір порваного на ліктях кожушка то одне, то друге до м'яса виболіле вухо. Обморожене обличчя його трохи загоїлося, але все ще заквацяне сірою, на курячий послід схожою маззю, потріскані губи він облизував, скушуючи з них плівочки шкіри. Вивітрений, схудлий, на світлі «пана» здавався завбільшки з підлітки, і дорослий одяг: шапка, кожушок, штани, що сповзли на валянки,— все на ньому висіло, теліпалося, заношений шарф сірою кишкою вивалився з вилог кожушка. Червоність ще не вся вицвіла в Якимових очах, а там, де вицвіла, стояла мокріль. Вітром відтискало мокріль у куточки очних ямок, і вона там біло змерзалася. Весь «пана», такий упевнений, метикований, умілий у лісі, не те щоб жалюгідний був, а розгублений якийсь, до крику самотній, усім тут чужий, нікому не потрібний.

— Ну чого це ти куриш та й куриш? Ніколи не курив! — не знаючи, що робити, що казати, скривилася Еля, дивлячись на жовту гілку модрина. В сірому повітрі, в погаслих снігах, у попелястому світлі дня летіла кудись святковим крилом сонячна й така жива гілка — не встигнувши обсіпатися, глиця восени примерзла до дерева на сирому вітрі, і тому гілка здавалася живою — вона та дим над димарем тільки й були живі.

— Тобі пора! — торкнув Елю за рукав Яким, киваючи вслід пілотам і гуртку пасажирів, що поспішали за ними, водночас вирішуючи: обняти чи тільки руку подати Елі? Руку нібито незручно — не чужі. Несподівано для себе перейшовши на «ви», він заговорив, колупаючи валянком сніг: — Пробачте, коли щось не так...

— Що ти! Що ти! — погладила Еля рукавичкою по вилозі його кожушка й затримала руку, наче спонукаючи його бути сміливішим.

— Висловлювався іноді... некультурність, звісно,— стояв на своєму Яким,— так сьо вибачайте за нескромну мою поведінку.

Перед тим як піти, він сунув їй у рукавичку якусь грудочку. Виявилось, це зіжмакана, пітна від руки п'ятірка. Еля хотіла відмовитися, мама, мовляв, зустрічає в Красноярську. В неї гроші, одяг теплий, у неї все є, але язик не повертався відмовитись від грошей, які Яким у когось перехопив, щоб у Красноярську вона не їздила автобусом — на таксі щоб, а то продме. А їй тепер треба дуже берегтися...

— Ох, Якиме, Якиме! — Мороз стискав горло, перехоплював подих. — Ох, Якиме, Якиме! — Від літака махали рукою, але Еля ніяк не могла змусити себе зрушити з місця. Їй також хотілося в чомусь покаятися, за щось вибачитись, а як це зробити, які слова сказати — вона не знала. Хоч би швидше все скінчилося! Чекала терпляче, чекала, щоб Яким пішов першим — їй незручно першій, не мучив би її незграбною чемністю, за якою вгадувалася відлякуюча недоговореність. — Ох, ти боже мій! — відчуваючи, що зараз вона не витримає, старомодно впаде йому на груди й розплачеться, стогнала Еля. — Та що ж це ми такі самотні, старі! — А губи, зморщені хворобою, обвітрені й теж потріскані, все повторювали й повторювали: — Ох, Якиме, Якиме!..

Раптом вона наткнулася на його винуватий і водночас напружений погляд, почула себе і, прикрившись обсмаленою рукавичкою, що пахла вогнищем, зірвалася, побігла до літака. І чи то від зібганої п'ятірки, чи від дірок у рукавичках у неї затерпли, задубіли пальці на правій руці, на бігу вона кашляла чи плакала в рукавицю — не збагнути. Вихлясто зійшла по східцях, все повторюючи: «Ох, Якиме! Якиме!..», в літаку вона ткнулася обличчям у сидіння, і коли прокашлялася, віддихалася — працювали вже мотори, поринаючи на нерівностях, літак вислозадим птахом похитувався від будиночка з аеропортівським смугастим сачком, виповзав із розкопаних кучугур на злітну доріжку.

Еля припала до матово-білої шибки, дихала на неї, протирала рукавицею. Вона уперто шукала очима Якіма, впевнена, що він самотньо стовбичить на холоді й вітрі, серед снігового поля, зарані проймаючись до нього і до себе жалістю, але ні на полі, ні на втоптаному, запльованому, закиданому недопалками майданчику нікого вже не було. Відправивши літак, обслуга аеропорту і всякий інший люд швиденько чкурнули під дах, у тепло.

Щось або чимось неприємно зачепило Елю, вона ще раз обвела поглядом поле, окинула аеропортівський будинок, ще раз зачепилася очима за жовтеньку блискітку модринової гілки. «Ну то й добре! Ну то й добре!» — здригнулися в неї губи.

У цей час літак вирівняв хід, зупинився, розпалюючи себе ревом, здригаючись від напруження чи страху перед порожнім простором, і Еля стрепенулася, сіпнула: від річки, через улоговину, пориту траншеями, котлованами під забудову, до селища, суціль поплямованого ямами для стовпів, поспішав чоловік, закриваючись од вітру коміром брудно-жовтого кожуха: «Яки-име-е-е! — з глибоким і неясним смутком видихнула Еля, щільніше припадаючи до холодної шибки й зморгуючи з вії сльози.— Яки-име-е-е!..»

Сніг з дороги згрібали бульдозером, нагортали по узбіччях рябі хребти, і чоловік то зникав за ними, то ненадовго вигулькував. Сутінки, що зайнялися за тайгою та горами, давно вже зайнялися, може, восени, може, вік тому, вбирали в себе самотню постать у кожуху, і ще до того, як літак злетів у низьке небо, чоловік, який ховав обличчя в комір, скоцюрбившись на вітрі, чи привид, що брів назустріч собі, розчинився в каламутному присмерку.

З ночі не стихла постійна тут завірюха, яка весь сніг перетрусила, щось іще знаходила в кучугурах, вибивала з них жменю-другу білих клаптів і тягла білі нитки навкоси, через злітну смугу, через видолинок, через дорогу розтягувала, пряла, сукала їх на гостре веретено зими. Сніг, порожнеча, вітер, метелиця — хоч скільки живи тут, ніколи до них не звикнеш. Тільки й зігриває людей мрія про весну, про літо, і чим затяжніша негода, чим дошкульніші морози й вітри, тим дужче чекають, щоб розпогодилося, щоб настало сонце і тепло.

НЕМАЄ МЕНІ ВІДПОВІДІ

Не вернути
Ніколи нічого,
Як на сонці не вивести плям,
І, в зворотну пішовши дорогу,
Не вернутись назад уже нам.
Споконвічна є істина ця,
І вона, ніби смерть, невмолима.
Можна в ті ж повернутись місця,
Та вернутись назад
Неможливо..

Микола Новиков

Щоразу, коли вилітаю з Красноярська й літак, націлений носом у простори, подрижить, понервує, доведе себе до шаленства, зареве диким жеребцем і рвоне з Покровської гори, я знову оглядаю рідні місця. Доля ласкава була зробити мені ще один подарунок — пролітаючи по скелястому коридору Єнісею, літак

часом проходить над моїм селом, і мені чомусь завжди здається: бачу я його востаннє і прощаюся з ним назавжди.

Але поки зблисне дзеркально назустріч річка, прокреслиться ниточка бон від Усть-Мани до Базаїхи, зачорніють олівчики колод, що впаялися в сталеву твердь води, і напливе рідне село, я проводжу поглядом місто, яке стає ширшим, забудованішим, гамірнішим, задимленішим і чужішим для мене.

Дивний збіг, але перші мої виразні спогади про це місто пов'язані з рибою! Там, де зараз центральна площа міста і вечорами горять на ній шикарні світильники, гомонів колись, рипів мерзлыми саньми, гримкотів кованими возами базар, огорожений дерев'яним парканом, побіленим вапном, і кожен віз, доторкнувшись до того паркана, показував, що землі довкруг чорні.

Людні, багаті були тутешні базари! Народ з'їжджався, як на свято. Дешевизна тут утвердилася здавна. Наведу кілька вибірок з книги Петра Симона Паласса, який мав титули: «Медицини доктора, натуральної історії професора, Санкт-Петербурзької імператорської академії наук і Вільного економічного товариства, Римської імперської академії, Королівського Агленського зібрання і Берлінського природничого товариства члена...»

Професор Паллас побував у 1772 році в Красноярську, і, відзначивши, що «немає майже іншого місця, де б повітря було так у безперервному русі, як тут», видатний вчений переходить до економічного огляду губернії: «Навколо Красноярська чим більший урожай, тим жити дешевше, та й я цілком певний, що хоча в благодатній цій імперії Росії нема жодного повіту, де б на дорожнечу нарікати можна було. Одначе в жодній частині цієї держави земні продукти такі дешеві не бувають, як тут... Про загальний недорід, крім постійно гарних жнив, тут не знають і випадку... Красноярські жителі знатний при тому прибуток одержують з островів, які лежать по Єнісею, особливо біля Абаканська й вище, де пребагато росте дикого хмелю, за яким чимало людей туди восени їздять і, сплавивши на плотах до міста, продають від п'ятдесяти копійок до карбованця за міру. (Пуд житнього борошна коштував у той час дві копійки, пшеничного — по чотири з шелягом). А то здебільшого з кращим прибутком відвозять його (хміль) до Єнісейська, Іркутська та в інші місця, по Тунгусці, де хміль не родить. Велика кількість його і дешевизна хліба дають красноярцям привід постійно тримати брагу і бути веселенькими».

«Бути веселенькими!» — бажання це, закріплюючись у дорозі, пробилося крізь товщу часів. Гомонів базар, гуляв базар,

і не вистачало в ньому рядів. Торгівля з возів, на березі — з барж і човнів, рибу продавали бочками, попудно свіжу й солону, в'ялену й копчену, морожену й сушену, червону й білу, «низівську» і «верхівську», велику й дрібну — на всякий смак і попит. Але вражений я був не базаром, не багатством і багатолюддям його, а бурою скелею, що стояла в рибному магазині, і під скелею, тьмяно з дна освітлена, плавала жива стерлядь. Риба, що плаває в будинку, — це не для глузду сільської дитини! Магазин той і зараз стоїть там, де й стояв, на проспекті Миру. Був він колись тісніший, темніший від нинішнього, дуже кахляного, з сучасним холодильним обладнанням, з чепурними вітринами, без постійного рибного смороду в приміщенні.

Аж не вірється, що це той самий магазин, де велично плавала жива риба і захеканий чалдон, вцілівши оком стерлядь, рішуче вказував перстом: «Оцю!» Чолов'яга в шкіряному фартусі, з довгою цигаркою в роті ту ж мить відгукувався: «Оцю то й оцю», підчіплював сачком стерлядку і звалював її на ваги. Рибина непокірно бухкала по тарілці хвостом, дядько в фартусі старався її притримати. Покупець протестувати: «Е-е! За пальці не плачу!» — «Зважуй тоді сам!» — продавець приймав руку. Стерлядка хлюп на кований прилавок, ляп на підлогу й кидається, валяється. Продавець, теж протестуючи, на ящику сидить, нога на ногу. Народ обурений, покупець у відступ: «Уже й слова не скажи! Я ж не сердито»... — «А як же тоді? Я, знаш, скіки цієї риби перебачив? На Хатанзі, на Хеті бував, у Карських водах...» — «Та, звісно, поганой людини за прилавок не поставлять» — «Але й шахраї серед них трапляються теж!» — «А де їх немає тих шахраїв?»

Зусиль, і чималих, коштувало бабусі виманити мене з казкового рибного магазину, тим тільки й узяла вона, що цукрового морозива пообіцяла, круглячок на дві половинки: унизу сучинний, зверху козирем — білий, солодощі, аромат, холодочок так ось тебе всього й пронизують, від язика до щонайдавшої кишки. Супроти таких ласощів і нинішні, пещені дітлахи не встоять, а де вже голоштаному селу?! Та я й куштував морозиво в дитинстві лише кілька разів, коли потрапив у гості до дядька Кольчі-старшого.

Навесні тридцятого року дядько Кольча-старший збив човника, поскладав у нього манаттячко, приставив до переднього весла непокірливу дружину Талю, сам сів за кормове та й подався з села. Оселився він у місті за річкою Качею, на вулиці Лассаля, де будувалися в ті часи всі, кому хотілося і як хотілося, навіть пісню тоді склали: «Я на Качу їду — плачу, з Качі їду веселюсь!..»

Усе мінялося навколо, бурхливо рухалося вперед, лише дядько Кольча-старший нікуди більше не рухався і не мінявся, як жив натуральним господарством у селі, так і далі жив: корова, кінь, свиня, кури, собака, вози, погребі, огорожі; навіть ворота засувалися на ніч вориною, і в хаті була дерев'яна засувка. Сорочки дядько Кольча носив з косим коміром, штани на гудзиках, не пустив жодного міського слова в ужиток, тільки зробився з роками обличчям і голосом сумним та надто спритним став. Тітка Таля провела своє життя на базарі, реалізуючи продукцію власного господарства. Жило подружжя дивно: торгують, витискують кожну копійку, ховають одне від одного грошенята, а тоді я-ак загуляють! Широко, гамірно — і все назбиране спускається.

Тітка Таля вважалася в Качі чимось на зразок прокурора. Вона тут знала всіх, і всі її знали. І не раз бувало: витягнуть у когось гроші або щось цінне з воза вкрадуть, торговий люд радить звернутися до Оники — так називала улюблена хрещениця тітку Талю, і так чомусь гукали її на базарі.

Іде потерпіла понад Красним яром, до якого притиснута одним боком вулиця Лассаля, лементує про пропажу, і тітка Таля вже мізкує: «Так-так-так! Та не репетуй ти, не репетуй! Скільки грошей було? Чотири сотні?! Де це ти таку прірву грошей узяла? Корову продала! Оце-то молодці! Вистежили роззяву! Де гроші лежали? В кишені? А в що зав'язані були?» — «В хустину». — «Шпилькою причепила?» — «Причепила». — «Ну то це Толька Прищемихін! Він, він, собака! З-під шпильки ні Чужовським, ні Цигарям, ні Капловухому не взяти. Ні, ні, дівко, не взяти! Це Толька! Толька! Золоті руки! Йому будь-який замок, механізм ніщо, а про кишеню й мови нема. Спец! Ох, спец! Стривайно, дівко! У нас «Марея» з півночі коли прийшла?» — «Позавчора». — «Отже, я не вклепалася. Дивлюся, знайомий парубок по базару нипає. Здоров будь, кажу, Только, а думаю, може, не Только? Йому ще рік відбувати. А він у мокрому забої волохав. Зараховано. От і прибав, не вибув! Ох, ти, шкідник народу!..»

І чимчикувала тітка Таля за відомою їй адресою.

«Тільки вдома?» Мати-бідолаха сякалася в фартух: «Куди він дінеться? На повітці спить». — «П'яний прийшов?» — «Як дим. І кустом на ньому новий, і хромові чоботи. Знову, кажу, за старе? А він мене до такої матері...»

Тітка Таля вилазила по хисткій драбині на горище, сіпала двері. «Только, чуєш, Только! Ану вставай-піднімайся! На зарядку відправляйся!» — «Чого тобі, тітко Оніко?» — «Ти взяв учора чотири сотні?..» — «Ну, взяв, а що?» — «А те, що в своїх береш, безсоромна пико! Це Агафія Заварухіна з Базаїхи,

племінникові Гешки Єловських родичка...» — «Кругом рідня! Скоро і щипнути нікого буде!..» — «І не щипай! Берися за чесну працю! А як ні, то мотай на злобинський базар або ще кудись далі!» — «А є коли роз'їжджати? Душа змудилася, гарячого життя просить!» — «Скіки пропили?» — «Ніколи було рахувати». — «Давай сюди. Я порахую».

Сідали рядком на драбині — закахинський «прокурор» і заспаний, набурмосений щипач, пройдисвіт і забіяка. Босий і зім'ятий, він почухувався — сіном накололо, примружившись, дивився на Покровську гору, на церковцю, що самотньо плавала у височині. На обличчі його, кресленому «мийкою», почуття провини й каяття не було.

«Ех ви, сабаки, сабаки! — ляскала себе по спідниці тітка Таля. — Оце-то погуляли! Сімдесят карбованців промотали і не захлинулися! Ось що таке не своє! Шпурляй, розкидай по вітру!» — «А що ж тепер робити?» — «Що робити, що робити? На ось для круглого рахунку тридцятку — похмелися, та оцим ось місцем думай, у кого брати! — стукала тітка Таля кулаком по «довбещці» щипача. — Я поки що із своїх докладу...»

І чимчикувала тітка Таля до Агафії, рідні чиєсь рідні, щоб з миром відпустити її з-за Качі. Агафія біла чолом, а «прокурор» її повчала: «Іншим разом гав не лови!..»

Ще до війни базар із центру міста витіснили під гору, до самої Качі, і життя тітки Талі значно полегшало. Вона там пропадала з ранку до вечора, стійко б'ючися за кожну копійку, дядько Кольча добував корми, порав худобу, розвозив по вуличних торговельних точках з пивзаводу квас і пиво, за що на заводі йому виписували брагу й відходи для худоби, а торговки, що всі до однієї знали його, так «накачували» на своїх «точках», що до вечора він уже віддавався на волю коня, і той віз господаря під гору, додому.

Понад десять років уже спочиває дядько Кольча на покровському кладовищі, а тітка Таля ніяк не може без нього. Волочачи набряклі ноги, зійде на гору, покришить хліб, яечко на могилку, поле землю кваском, сама пожує чого-небудь і скаже: «Ну от, і поїди ми з тобою, Микольцю».

Помер старий базар і порядки його, але жива стара Кача і закахинська «Нахабівка».

Позаторік, заблукавши за Качею, я зустрів жінку, яка ридма ридала, шукаючи якусь контору, і не тільки не знайшла її, але й надію втратила вийти з тутешніх завулків і лабіринтів, із перехняблених халуп і будиночків.

Ми пішли з тією жінкою поміж високими парканами по втоптаній стежці, потрапили на чийсь город, з нього на подвір'я,

де бабуся варила кашу на тимчасовій печі, поряд лазила дитина, порпалися кури. Перестрибнувши через перила, які були вивезені з центральної частини міста для огорожі і на яких ще залишилися червоні й жовті смужки, ми вже чули поблизу вулицю Брянську — так тепер зветься колишня Лассаля, як раптом опинилися в тупику. Жінка кипіла від обурення, але тут знайшлася відірвана дошка. Ми її відхилили й потрапили в загорожу, посеред якої безтурботно спав парубок у нейлоновій сорочці, його обнюхував і облизував здоровенний пес. Побачивши нас, пес спочатку завмер, не вірячи своїм очам, що ось ми своїми ногами придибали розвіяти нудьгу його буття, і, не гавкаючи, а із лобострасним заковтом схлипнувши, він покотив кільце по натягнутому дроту, на ходу настовбурчуючи шерсть на загривку, вишкіряючи жовті зуби, щоб дати нам і всім зрозуміти, що до служби він приставлений не дарма.

Зустрівши мене, тітка Таля заметушилася, але більше вже руками та язиком, ноги погано слухалися, однак чарку горілки завбільшки з півсклянки перекинула на честь гостя і поцілувала деще із звичною хвацькістю: «Знай наших!»

На подвір'ї ні скотини, ні тварини, навіть собаки немає. По двору трава поросла й березняк. Навозив дядько Микольця з сіном насіння. Воно лежало в землі, затоптаній худобою, і ось зійшло, і давай рости, давай буяти! Дев'ять беріз, одна краща від одної, самосійки — деревця міцніші від саджених. «Душа Микольця білою березою зійшла!» — роняючи сльози, казала тітка Таля.

У ту мить в моїй голові постали рядки маловідомого поета Олексія Прасолова, який трагічно закінчив свій шлях, — його цінував і друкував Твардовський: «Що значить час? І що простори? Для праці й мудрості на світ прийди й залишся сам собою назавжди».

...Як довго кружляла моя пам'ять над містом, а льоту — хвилини. Ледь було станцію не прогавив, і не так станцію, як блокпост. Ніби не на місці, зайвим він стирчить і біліє серед перевитих між собою, блискучих залізничних колій. Але це найпотрібніше, найнеобхідніше приміщення — серцем станції був колись блокпост. У ньому пульсували живою кров'ю струми, переливалися судини, тріпотіли, музично подзвонювали струнки дротів, блимали на щитах лампочки то зловісно-червоним світлом, то лісовим, зеленим оком лісовика, то мертвно-білим, то фіолетовим, звичним для нашого брата, майбутніх маневрових працівників. Переморгувалися сигнали, гули, поклацували, попискували великі прилади, малі, з гуркотом перекочувалися важелі блокування, повзли сірими зміяками

ніким нібито не керовані триси й тросики — туди-сюди, туди-сюди. І то весело, з жартами, то роздільно, з металевими, владними нотками у голосі командував у селектор диспетчер, ні з того, здавалося, ні з сього вибухав, навіщось повертав кашкет задсм наперед: «Ну, шістнадцятий! Ну, шістнадцятий! Ти в мене достукаєшся! Зараз же щоб тисяча другий був поданий на дев'яту! А з дев'ятої — це тобі покара! — забереш порожняк! Вугілля нема? Заправлятися пора? А мені хоч на рябій парі порожняк витягни на гірку! Витягни — і все! Все, все!» — і повертав кашкета на місце.

Дороге серцю, напружене життя товарної станції, робота воєнного періоду...

«А хто, орли, на млинокомбінат?» — перед фезеушниками-практикантами, що навалилися спинами на теплі, шиплячі по-банному батареї і зовсім у теплі розімліли, розгойдувався з п'ятки на носок, з носка на п'ятку диспетчер, і вигляд у нього такий, ніби він тримав за спиною булку з маслом. Ми всі разом підхоплювалися і виструнчувалися. Роти наші розтягнуті щасливою усмішкою тому, що поїздка на млинокомбінат — подарунок, та ще який! Там, поки на стрілці скидали й підбирали порожняк або пломбовані «пульмани» з борошном, ми встигали пшеничкою поласувати або перепічками, які безперервно пеклися на залізній пічці в будці стрілочника з наметеного у вагонах борошняного пилу.

Мимохідь, проїздом меткий фезеушник насипав зерна в задалегідь прорвані кишені бушлата, зарані знаючи, що при виїзді його обшукають, витрусять вахтери всю одежину, а з досади ще й штурхана дадуть. Але вахтери — теж люди. В них десь, на когось, теж навчаються, воюють свої хлопці, і вони, ніби знесилівши в боротьбі з нами, насправді ж надіючись: добро добром відгукнеться, і хлопців їхніх також хто-небудь підгодує, плюнуть, матюкнуться, штурхонуть ще разок — задля виховання, і де-небудь — за рубцями в бушлаті, в нагрудних кишенях або в пришитому до ширіньки гаманці «не помітять» зерна. Увечері ми смажили пшеницю на розпечених в гуртожитку каглянках, бадьоро хрумкотіли зерно, перекиривляля вахтерів, згадуючи, як ми їх спритно обдурили і як ще спритніше обдуримо в наступну поїздку.

Ось він, млинокомбінат, під самим літаком. Вп'ялися в гору сірі куби, коліна, труби, і на подвір'ї, на подвір'ї маневрушка метушиться, та ще й з трубою! Немає тепер маневрушок-паровозів, а ця вижила, димить, свистком попукує, наче ото мильні пухирі видимає, два довгастих і один кругленький. А що це? Один довгий — уперед, два довгих — назад, два

коротких — пригальмує, повільніше їдь. Або навпаки: один довгий — назад, два довгих — уперед? Забув сигналізацію. Ми нає життя, тьмяніють його прикмети. Вже й бараків нашого ФЗН немає. Нашвидкуруч вони будувалися, з насипними стінами. Потрухли. Некрасиві вони були, от і стерли їх із землі. Натомість збудували сучасні бараки, багатопверхові, суціль сірі.

Так-так, поки на млинокомбінат видивлявся, ФЗН згадував, мало не проворонив Гримлячий лог, у якому відшуміла річка — була й нема!

Пішла під крило літака, майнула вершина гори з сяючими новизною, голими якимись, незатишно чужими тут будинками Академмістечка. Попереду плесканиця острова, наче зелений коров'ячий плячок, плюхнутий серед річки, але погляд майже не затримується на ньому, око поспішає до того місця, при вигляді якого завжди мліє в мене серце.

Шалунвей — Шалунин'бик, обколотий вибухами, наче заношена в кишені сіра грудка цукру, — тут був останній мамин притулок.

Кажуть, що людська душа жива й безсмертна доти, доки залишається на світі той, хто її пам'ятає і любить. Не стане мене, і мамина душа заспокоїться, відмучиться нарешті, тому що мучиться вона не десь там, на небесах, мучиться в мені, бо існую я — її продовження, її плоть і дух, її незакінчена думка, пісня, сміх, сльози, радість.

Високо летимо, і вже не зором, дном його відчуваю я горбочок недалеко від гирла Великої Слізньовки, порослий дрібною густою травичкою — збігає до Малої Слізньовки, як і раніше, лискуча Лиса гора.

Над Великою Слізньовкою, по гриві і по сопках, суціль згарище. Життя доживаю, а не бував на Слізньовській сідловині і бабуся моя, і дідусь, і всі мої односельці не бували там. Гриби ягоди — вони і внизу завжди росли. Лісу на скелях не рубали. Самою природою призначено красуватися жовтокорому червонястому сосняку зі стрункими стовбурами в синьому під небесі. Але натреновані в спортзалах, порожньою транзисторники забралися на скелі, погуляли, повеселилися і для повноти відчуттів пустили по горах пожежу.

На яру, розритому гусеницями, біля Малої Слізньовки, ще торік стирчало дві тремтливі тополі — все, що залишилося від Касянівського кордону. Тут був єдиний на всю округу сад, наносив його з лісу дивакуватий чоловік на прізвище Лапунін, привозні в тому саду були тільки тополі. П'яні трактористи повернули їх гусеницями в річку, просто так, знічев'я, і навіть не оглянулися, не побачили, не почули, як передсмертно

хрускотять, безголосо здійсмають обламани лапи добрі, нетутешні дерева, які давали прихисток птахам і дітям, тінь саду, прохолоду оселі, красу річці.

Ось і рідне село. Але поки ще не заступило корпусом літака те, що попереду і внизу, я повертаюся праворуч, знаходжу поглядом косу ниточку розпадини Караульної річки, втягнену в гостру голку затоки, намагаючись побачити хатинку бакенника, в якій тепер мешкають міські дачники, котрі посадили замість картоплі петрушку, кріп, корінь ревінь, турецькі ромашки.

Наприкінці п'ятдесятих років смерть забрала брата на Мишка і його вірну подругу Поліну. Майже водночас залишилися дітлахи без матері й батька, і прийняв сім'ю на широкі плечі, повернувшись з армії, Михайлів син — Петро. По гладіні річки повзе сіра кузка з білим підгузником, за нею роздвоюється розчерк. Катерок не катерок, човен не човен, з критим носом і вузькими віконцями, тріскотить на весь Єнісей, перевозячи зрання до смеркання людей, що снують сюди-туди. Править цією машиною веснянкуватий, верткий, на Поліну схожий чолов'яга. «Петько! А бий тебе сила божа! — лаються овсянські дядьки. — У нас кури нестися перестали через твою тріскачку!» — «У вас молодіці родити перестали, то це теж моя моторка винна?!»

Тінь, що летіла попереду літака, ковзнула по старих, дерев'яних, і нових, шиферних, дахах. Роздалося село Овсянка. Два нових селища на пагорбах показалися. Будівники ГЕС залишили на згадку селу деревообробний завод — основне підприємство на три поселення.

Село, що простягнулося вздовж річки, перебралося через світлі струни залізниці, павутинку шосе, грибними плотами висипало на перший пагорб і завагалося, зупинившись перед пологим схилом Чорної гори. Берег річки з безперервною майже загорожею здається підрубленим на швацькій машині. Завбільшки з мушок-тарганців видніються на вулицях і на березі мотоциклетки, моторки, машини. Я пошукав очима старий бабусин будинок, у якому живе тепер тітка Проня, та хіба знайдеш його з такої висоти? Маленький він, дах перекритий, двір завужений, город від лісу обрубаний казенними дорогами, стиснутий з боків новими садивами. Ген-ген у квадраті однієї загорожі метеликом біліє жіноча хустина. Я потягнув супутника до вікна, показав пальцем униз, сказав, що це Льолька, тітка моя Проня редиску поле. Чомусь не засміявся на мій жарт супутник, лише сумно похитав головою.

Поглядом я знайшов квадратик кладовища біля Фокінської річки. Незрадливий, живий друг нашого стрімкого дитинства, місце ігор і забав — Фокінська річка улітку тепер не тече —

її розбирають шлангами по городах. Опівдні шлях річки вгадується лише по брудній борозні і блідих, вимитих із землі камінцях. Уночі річка ще видавлюється з лісів живим струмочком і, скрадаючися, потихеньку повзе впоперек села до Єнісею. Кладовище теж «не працює», заростає лободою, кропивою — покійників возять на Усть-Ману.

Мана! Я пошукав очима рудий гребінець Манського бика. Немає! Гідробудівельники стерли. І сама красуня річка ошетинена торосами сплавного лісу. Через Ману прокладено міст. Коли в гірлі річки бурили ґрунт під опори, на вісімнадцяти-метровій глибині попадала в проби деревина. Затоплений і заритий ліс, переважно модрина — вона у воді майже не гніє. Може, нащадки дякуватимуть ще нам за хоча б отаким хитрим чином зроблені для них запаси деревини?

Прощай, Мана! І пробач нам! Ми знущалися не лише над природою, а й над собою, і не завжди через дурість, частіше через необхідність...

Літак хитнуло, повело на праве крило. Промайнув оголений Манський переказ, прокреслилась і зарябіла в розпадині річка Мінжуль, напливали малахітово застигли перевали гір, біля підніжжя яких східчасто вибудувалося нове красиве місто. Ось-ось вирине гребля електростанції, але я не вперед дивлюся, я завертаю шию, щоб ще хоч раз побачити зникле за хвостом літака рідне село і Усть-Ману, та загусла синява за бортом, вибухами замиготіли під праскою черева літака хмари. Забираючи праворуч, вище, мчав літак, залишаючи по лівому крилу в розпанаханій блакиті неба ліси й гори, рідний Єнісейськ, береги якого звідсіля, із застрашливої висоти, як у давнину, здаються незайманими, по-дівочому чистими, зануреними в пухнасту тишу. Місячними серпами то там, то тут прорізає тайгу Мана. Все таке спокійне, величне, але чому ж на серці гнітюча туга й гірка тривога?

За день до відльоту земляки умовили мене і мого друга подивитися річку Бірюсу і гідроелектростанцію. Я бачив востаннє гідроелектростанцію ще не добудовану, обліплену людським мурашиком, і мене вразило тепер її безлюддя, і подумалося мені, що підприємства майбутнього стануть ще безлюднішими. Острах навалюється на людину, яка звикла до артільної, гомінкої праці, охоплює почуття мізерності, нікчемності своєї. Уперше таке почуття комашки з'явилося до мене в залі синхрофазотрона і ось повторилося на гідроелектростанції.

На шляху до Бірюси, за греблею, в старому-старому, бездимному пароплаві, що киснув у киселі запліснявілих водоростей, я ледве впізнав дідугана «Спартака», пристосованого під

брандвахту. Багато в житті переживши сумних зустрічей, можно сказати, що це була не просто сумна зустріч, це були хвилини підведення свого підсумку, та риска під призахідним періодом життя, про яку здогадуєшся, але якось ухитряєшся її віддалити, не думати про неї, і ось неминуче і скорботне для себе самого признання: «Та-а-ак, старіємо!..»

По водоймищу не пливли — летіли на напівглісері.

Погана слава йшла в наших місцях колись про річку Бірюсу. Лісовиків, водяників і всілякої іншої нечисті водилося на ній видимо-невидимо, відбивало в багатьох бажання тут полювати й рибалити. А взагалі, розповідали, річка дуже багата, красива. Те, що побачили ми на Бірюсі, навіть затоплений, в плісняві засміченої води, не піддається описові. Дух перехоплює від неповторної, справді чарівної краси!

Є на Бірюсі одна скеля особлива. Верст за десять від гирла Бірюси, ніби напіврозгорнута книжка, зачеплена іржею і тліном часу, громіздко стоїть вона у воді. На одному боці скелі, на тому, що сторінкою відкритий у глибину материка, чи то давнім художником, чи силами природи намальовано обличчя людини — носате, двооке, із стуленим кривим ротом: коли проходиш близько, воно плаксиве, а як відійдеш — усміхається, підморгує, живемо, мовляв, творимо, хлопці!..

— Ось вона!

Я здригнувся й отямився. Пасажири в літаку припали до віконця, не відриваючись дивилися на гідростанцію, що вже віддалялася. Вони милувалися творінням своїх рук.

Змінився мій рідний Сибір. Усе тече, усе міняється — свідчить сива мудрість. Так було. Так є. Так буде.

Усьому свій час і час кожній справі під небесами;
Час народжуватися і час помирати;
Час садити і час виривати посаджене;
Час убивати і час зцілювати;
Час руйнувати і час будувати;
Час плакати і час сміятися;
Час горювати і час танцювати;
Час розкидати каміння і час збирати каміння;
Час обнімати і час уникати обіймів;
Час шукати і час знаходити;
Час зберігати і час витрачати;
Час розривати і час зшивати;
Час мовчати і час говорити;
Час любити і час ненавидіти;
Час війні і час миру.

То що ж я шукаю? Чого мучуся? Чому? Навіщо?
Немає мені відповіді.

ПЕЧАЛЬНИЙ ДЕТЕКТИВ

РОМАН

Переклала *Тетяна Маркевич*

Розділ перший

Леонід Сошнін повертався додому в найгіршому настрої. І хоч іти було далеко, майже на околицю міста, в залізничне селище, він не сів у автобус — нехай ние поранена нога, зате ходьба його заспокоїть і він обдумає все, що йому казали у видавництві, обдумає і розміркує, як йому далі жити і що робити.

Власне, видавництва у місті Вейську не було, від нього лишилося відділення, а саме видавництво перевели у більше місто і, як, мабуть, гадали ліквідатори, культурніше, яке має потужну поліграфічну базу. Але «база» ця була така сама, як у Вейську, — ветхий спадок старих російських міст. Друкарня містилася в дореволюційній будівлі з міцної рудої цегли, прошитої ґратами вузьких віконць унизу і фасонно вигнутими угорі, теж вузькими, але вже піднесеними у височінь, ніби знак оклику. Половина будинку вейської друкарні, де були наборні цехи та друкарські машини, вже давно провалилася в надра землі, і хоч на стелі суцільними рядами ліпилися лампи денного світла, однак у наборному й друкарському цехах було незатишно, холодно і щось весь час, ніби в закладених вухах, цвірчало або працював, закопаний у підвалі, вибуховий механізм сповільненої дії.

Відділення видавництва тулилось у двох з половиною кімнатах, які ледве спромоглася виділити обласна газета. В одній з них, оповите сигаретним димом, сіпалося, совалося на стільці, хапалося за телефон, смітило попелом місцеве культурне світило Сироквасова Октябрина Перфілівна, рухаючи вперед і далі місцеву літературу Сироквасова вважала себе дуже знаючою людиною коли не в усій культурі країни, то у Вейську за інтелектом таких, як вона, не було. Вона робила доповіді та звіти про сучасну літературу, ділилася планами видавництва через газету, іноді в цих газетах і рецензувала книжки місцевих авторів, до речі і не до речі вставляючи цитати з Вергілія і Данте,

із Савонароли, Спінози, Рабле, Гегеля і Екзюпері, Канта й Еренбурга, Юрія Олеші, Трегуба та Єрмілова, а втім, і прах Ейнштейна з Луначарським іноді тривожила, вождів світового пролетаріату теж не залишала поза увагою.

Уже давно все з книжкою Сошніна вирішено. Оповідання з неї надруковано хоч і в тонких, але столичних журналах, разів зо три їх поблажливо згадали в оглядових критичних статтях, він п'ять років простояв «у потилицю», потрапив у план, утвердився в ньому, залишилося відредагувати й оформити книжку.

Призначивши час ділового побачення рівно о десятій, Сироквасова прийшла у відділення видавництва на дванадцяті Війнувши на Сошніна тютюном, задихана, вона промчала повз нього темним коридором — лампочки хтось украв, хрипло кинула «Пробачте!» і довго хрустіла ключем у несправному замку, впівголоса лаючись.

Нарешті двері сердито крякнули і, щільно не причинившись, пустили в коридор щілину сірого похмурого світла — надворі другий тиждень йшов дрібний дощ, розмивши сніг на кашу і перетворивши на ковзанки вулиці й провулки. На річці — у грудні! — почався льодохід.

Тупо і безперестану нила нога, пекло і свердлило плече від недавньої рани, знемагала втома, хилило на сон — вночі не спалося, і знову він рятувався пером та папером. «Невиліковна це хвороба — графоманство», — усміхнувся Сошнін і, здається, задрімав, але ось стук у лунку стіну струснув тишу.

— Галю! — зверху кинула у простір Сироквасова. — Поклич до мене цього генія!

Галя — друкарка, бухгалтерка та ще й секретарка. Сошнін озирнувся — в коридорі більше нікого не було, отже, геній він.

— Гей! Де ти тут? — ногою прочинивши двері, висунула Галя коротко підстрижену голову в коридор. — Іди. Кличуть.

Сошнін знизав плечима, поправив на шиї нову атласну краватку, пригладив набік долонею волосся. Хвилюючись, він завжди гладив собі волосся — його маленьким багато і часто гладили сусідки і тітка Ліна, ось і привчився пригладжуватися «Спокійно! Спокійно!» — наказав собі Сошнін і, виховано кашлянувши, запитав:

— Можна до вас? Досвідченим оком колишнього оперативника він одразу охопив усе в кабінеті Сироквасової: старовинна точена етажерка в кутку; накинута на точену дерев'яну піку, горбато висіла мокра руда шуба, до якої вже давно звикли у місті. Шуба була без вішалки. За шубою, на струганому, але нефарбованому стелажі розставлено літературну продукцію

об'єднаного видавництва. На передньому плані красувалися кілька зовсім непогано оформлених рекламно-подарункових книжок у ледеринових обкладинках.

— Роздягайтеся,— кивнула Сироквасова на стару жовту шафу із товстого тесу.— Там вішалок нема, забито цвяхи. Сідайте,— показала вона на стілець навпроти себе. І, коли Сошнін скинув плащ, Октябрина Перфілівна роздратовано кинула перед собою папку, діставши її мало не з-під пелени.

Сошнін ледве впізнав папку із своїм рукописом. Складний творчий шлях пройшов рукопис відтоді, як здав він його до видавництва. Поглядом знову ж таки колишнього оперативника відзначив Сошнін, що і чайник на нього ставили, і кішка на ньому сиділа, хтось розлив на папку чай. Вундеркінди Сироквасової — у неї троє синів від різних творців — намалювали на папці голуба миру, танк із зіркою і літак. Пригадується, він зумисне підбирав і зберігав строкату папочку для першої своєї збірки оповідань, біленьку наклейку посередині зробив, назву, хоч і не дуже оригінальну, акуратно вивів фломастером: «Життя найдорожче за все». В той час у нього були усі підстави стверджувати це, і ніс він до видавництва папку з почуттям не звіданого ще оновлення в серці і жадання жити, творити, бути корисним людям — так буває з усіма, хто воскрес, видряпався «звідти».

Біленька наклейка стала за п'ять років сіренькою, хтось поколував її нігтем, може, клей поганий був, але святковий настрій і світло в серці — де все це? Він бачив на столі рукопис, що недбало зберігався, та дві рецензії, нашвидку написані спритними місцевими п'яничками-мислителями, які підробляли у Сироквасової і бачили міліцію, відображену в його творчості ось у цій строкатій папці, найчастіше у медвитверезнику. Сошнін знав, як дорого обходиться будь-якому життю, будь-якому суспільству людська недбалість. Що-що, а це засвоїв. Міцно. Назавжди.

— Отож, виходить, найдорожче за все життя,— скривила губи Сироквасова і затяглася сигареткою, оповилася димом, швидко гортаючи рецензії, все повторюючи і повторюючи у роздумливій відчуженості: — Найдорожче... найдорожче...

— Я так думав п'ять років тому.

— Що ви сказали? — підвела голову Сироквасова, і Сошнін побачив зів'ялі щоки, неохайно підсинені повіки, теж неохайно, висохлою фарбою, підведені вії і брови — дрібні чорні грудочки застряли в очерствілих уже, напіввилізлих віях та бровах. Одягнена Сироквасова у зручний одяг — отак у сучасну жіночу спецівку: чорну водолазку — не треба часто прати, зверху джинсовий сарафан — не треба прасувати.

— Я думав так п'ять років тому, Октябрино Перфілівно.
— А зараз так не думаете? — Ущипливість так і прозирала в обличчі й словах Сироквасової, яка копирсалася в рукописі, ніби в капустяних покидьках.— Розчарувалися в житті?

— Ще не зовсім.

— Он воно як! Цікаво-цікаво! Похвально-похвально! Не зовсім, значить?..

«Та вона ж забула рукопис! Вона ж виграє час, щоб хоч якось, на ходу ознайомитися з ним заново! Цікаво, як вона викручуватиметься? Дуже цікаво!» — Сошнін чекав, не відповідав на останнє напівзапитання редакторки.

— Я думаю, розмови довгої у нас не вийде. Та й ні до чого час марнувати. Рукопис у плані. Я тут дещо виправлю, надам вашому творові божого вигляду, відам художнику. Влітку, гадаю, ви триматимете своє перше друковане дитя в руках. Якщо, звичайно, дадуть папір, якщо на друкарні нічого не станеться, якщо не скоротять план і таке інше, і таке інше. Але я ось про що хотіла б поговорити з вами, на майбутнє. З преси видно, що ви наполегливо працюєте, друкуєтеся, хоча й не часто, але злободенно, та й тема у вас актуальна — мі-лі-цейсь-ка!

— Людська, Октябрино Перфілівно.

— Що ви сказали? Ваше право так думати. А якщо відверто — до людських, тим більше загальнолюдських проблем вам ще ой як далеко! Як сказав Гете: «Унеррайхбар ві дер хіммель». Високе і недоступне, як небо.

Щось не зустрівач Сошнін у великого німецького поета такого висловлювання. Мабуть, Сироквасова в суті життя переплутала Гете з кимсь іншим або неточно його процитувала.

— Ви ще не засвоїли як слід, що таке фабула, а без неї, пробачте, ваші міліцейські оповіданнячка — полова, полова з обмолоченого зерна.— Повело Сироквасову в теорію літератури.— А вже ритм прози, її, так би мовити, квінтесенція — це за сімома печатками. Є ще форма, що постійно оновлюється, рухається...

— Що таке форма — я знаю.

— Що ви сказали? — отямилася Сироквасова. Під час нагненної проповіді вона заплющила очі, натрусила попелу на скло, під яким красувалися малюнки її геніальних дітей, зім'ята фотографія заїжджого поета, який повісився після пиятики у готелі три роки тому і через це потрапив до модних, майже святих лав померлих особистостей. Попіл натрусився на пелену сарафана, на стілець, на підлогу, та ще сарафан попелястого кольору, і вся Сироквасова ніби засипана попелом або тліном часу і сприймалася як діюча особа в телевізорі, де застарів кінескоп і не працювало дві лампи.

— Я сказав, що знаю форму. Носив її.

— Я не міліцейську форму мала на увазі.

— Не зрозумів ваших тонкощів. Пробачте.— Леонід підвівся, відчувачи, що його починає захльостувати лють.— Якщо я вам більше не потрібний, дозволю собі попроситися.

— Так-так, дозволяйте,— трохи зніяковіла Сироквасова і перейшла на діловий тон: — Аванс вам у бухгалтерії випишуть. Одразу шістдесят процентів. Але з грошима в нас, як завжди, погано.

— Дякую. Я одержую пенсію. Мені вистачає.

— Пенсію? У сорок років?

— Мені сорок два, Октябрино Перфілівно.

— Що це за вік для чоловіка? — Як і будь-яке завжди роздратоване створіння жіночого роду, Сироквасова похопилася, закрутила хвостом, намагалася змінити ущипливий тон на напівжартівливу довірливість.

Але Сошнін не прийняв змін у її тоні, попрощався, ступив у напівтемний коридор.

— Я потримаю двері відчиненими, щоб ви не вбилися! — гукнула услід Сироквасова.

Сошнін їй не відповів, вийшов на ганок, постояв під козирком, прикрашеним по обідку старовинним дерев'яним мереживом. Покришене воно нудьгуючими розтелепами, ніби житні пряники. Звівши комір утепленого міліцейського плаща, Леонід увібрав голову в плечі і ступив у безгомінну імлу, ніби провалився в пустелю. Він зайшов у місцевий бар, де постійні клієнти зустріли його схвальним гомоном, намагалися втягти в розмову, взяв чарку коньяку, випив її без передиху і пішов геть, відчувачи, як терпне в роті і тепліє в грудях. Жар у плечі ніби стирався теплом, ну, а до болю в нозі він начебто звук, мабуть, просто змирився з ним.

«Може, ще випити? Ні, не треба,— вирішив він,— давно не займався цим ділом, ще захмелію...»

Він ішов рідним містом, з-під козирка мокрої кепки, як привчила служба, звично помічав, що робилося навкруги, що стояло, йшло, їхало. Їхало мало, а багато стояло, йшло обережно. Ожеледиця загалюмувала не тільки рух, але й саме життя. Люди сиділи вдома, працювати вважали за краще під дахом, зверху лило, хлюпало скрізь, текло, вода бігла не струмками, не річками, якимось безбарвно, суцільно, плоско, неорганізовано: лежала, крутилася, переливалася з калюжі в калюжу, із щілини в щілину. Скрізь оголилося раніше прикрите сміття: папір, недопалки, розмоклі коробки, целофан, що тріпотів на вітрі. На чорних липах, на сірих тополях тулилися ворони й галки,

їх хитало, подекуди птаха зривало вітром, і він знову сліпо й важко чіплявся за гілку, сонно, із старечим буркотінням мостився на неї і, ніби вдавившись кісточкою, клекнувши, змовкав.

І думки Сошніна були такі ж, як і погода, повільно, загусло ледве ворушилися в голові, не текли, не бігли, а саме ворушилися, і в цьому ворущінні ні світла далекого, ні мрії, сама тільки тривога, сама турбота — як далі жити?

Йому було абсолютно ясно — в міліції він відслужив, відвоювався. Назавжди! Звична лінія, найджена, одноколійна — винищуй зло, борись із злочинцями, забезпечуй спокій людям, — ураз, як залізничний тупик, біля якого він виріс і відгуляв дитинство своє «в залізничника», обірвалася. Рейки закінчилися, шпали, що їх зв'язували, закінчилися, далі ніякого напрямку ніякого шляху немає, далі вся земля, одразу, за тупиком, — іди на всі боки, або крутись на місці, або сядь на останню в тупику, потріскану від часу, вже не липку від мастила, вивірену шпалу і, поринувши у роздуми, дрімай або кричи на весь голос: «Сяду я за стіл та подумаю, як на світі жити самотою...»

Як на світі жити? Самотою? Важко на світі жити без звичної служби, без роботи, навіть без казенної амуніції та ідальні, треба навіть про одєжину і проїжу турбуватися, десь прати, прасувати, варити, посуд мити.

Але не це, не це головне, головне — як жити-бути серед людей, які ділилися тривалий час на злочинний і незлочинний світ. Злочинний, він усе-таки звичний і одноликий, а цей? Який він у строкатості своїй, в скупченні, метушні й постійному русі? Куди? Навіщо? Які в нього наміри? Який норів? «Братці! Візьміть мене! Пустіть до себе!» — хотілося закричати Сошніну спочатку ніби жартома, побаламутити за звичкою, але ж закінчилася гра. І постало, підступило впритул життя, будні його, ой, які вони, будні ці, у людей буденні.

Сошнін хотів зайти на базар, купити яблук, але біля воріт базару з перекошеними фанерними літерами на дузі «Ласкаво просимо» викривлялася й чіплялася до перехожих п'яна жінка, на прізвисько «Урна». За беззубий, чорний і брудний рот дістала прізвисько, вже й не жінка, якась відособлена істота із сліпою, напівбожевільною тягою до п'ятики і неподобства. Була у неї сім'я, чоловік, діти, співала вона в самодіяльності залізничного БК під Мордасову — все пропила, все втратила, стала ганебною славою міста Вейська. До міліції її вже не забирали, навіть у приймальні-розподільнику УВС, який в народі називається «бичовником», а за старих грубих часів називався

в'язницею для бродяг, не тримали, із витверезника виганяли, у будинок для пристарілих не приймали, тому що вона була старою лише на вигляд. Поводилася вона в громадських місцях по-сороміцькому, брутально, із зухвалим і мстивим до всіх викликом. З «Урною» неможливо і нічим боротися, вона, хоч і валялася на вулицях, спала на горищах і на лавках, не вмирала і не замерзала.

А-ах, мой вессе-олай смех
Всегда имел успех...—

хрипко горлала «Урна», і мряка, холодна просторовість не вбирали її голосу, природа ніби відокремлювала, відштовхувала від себе своє породження. Сошнін проминув базар і «Урну». Все так само текло, пливло, сочилося вогкою порожнечою по землі, по небу, і не було кінця сірому світлу, сірій землі, сірій тузі. Та раптом серед цієї безпросвітної, сірої планети виникло пожвавлення, почулися гомін, сміх, на перехресті злякано кхекнула машина.

Широкою, тільки-но восени розміченою вулицею, точніше, проспектом Миру, якраз посередині його, по білому пунктиру розмітки не поспішаючи йшов рябий кінь із хомутом на ший, зрідка обхльостуючись мокрим, чванливо підстриженим хвостом. Кінь знав правила руху і цокав підковами, ніби модниця імпортованими чобітками, по самісінькій нейтральній смузі. І сам кінь, і збруя на ньому були прибрані, доглянуті, тварина зовсім не звертала ні на кого і ні на що уваги, поволи тупаючи у своїх справах.

Народ одностайно проводжав коня очима, світлішав обличчями, усміхався, сипав услід коняці репліки: «Утік від скупого хазяїна!», «Сам пішов здаватися на ковбасу», «Н-ні, у витверезник — там тепліше, ніж у конюшні», «Нічого подібного! Іде доповідати дружині Лаврі-козака про його місцеперебування...»

Сошнін теж усміхнувся з-під коміра, провів коня поглядом — він ішов у напрямку до пивзаводу. Там його конюшня. Хазяїн його, возій пивзаводу Лавря Козаков, у народі — Лавря-козак, старий гвардієць із корпусу генерала Белова, кавалер трьох орденів Слави і ще багатьох бойових орденів і медалей, порозвозив по «точках» ситро та інші безалкогольні напої, засів з чоловіками на постійній «точці» у буфеті Сазонтєвської лазні — погомоніти про минулі бойові походи, про сучасні міські порядки, про лютих жінок і безхарактерних чоловіків, а коня розумного свого, щоб не мокла і не мерзла тварина просто неба, пустив своїм ходом на пивзавод. Уся вейська міліція, та й не тільки вона, усі корінні жителі Вейська знали: де стоїть віз

пивзаводу, там бесідує і відпочиває Лавря-козак. А кінь у нього вчений, самостійний, усе розуміє і пропасти собі не дасть.

Ось уже й зрушило щось у душі, і погода погана не так уже пригнічує, вирішив Сошнін, звикнути час — народився тут, у гнилому кутку Росії. А відвідини видавництва? Розмова із Сироквасовою? Та біс із нею! Ну, дурна! Ну, проженуть її коли-небудь. Книжка ж і справді поганенька — перша, наївна, дуже я в ній наслідую інших, та й застаріла вона за п'ять років. Наступну треба робити краще, щоб видавати, обминувши Сироквасову; може, й у самій Москві...

Сошнін купив у гастрономі батон, банку болгарського компоту, пляшку молока, курку, якщо цю скорботно заплющену, синьо-голу істоту, прямо з шиї якої довго, кігтисто стирчало багато лап, можна назвати куркою. Але ціна справді гусяча! Проте й це не причина для досади. Супу вермішелевого зварить, сьорбне гаряченького і, дивись, після ситного обіду, за законом Архімеда, під монотонне капання з батареї, під цокання старого настінного годинника — тільки б не забути завести, під ляпотіння дощу півтори-дві години вдосталь прочитає, потім поспить, і на цілу ніч за стіл — творити. Ну, творити не творити, а все ж таки жити в якомусь відокремленому, створеному своєю уявою світі.

Жив Сошнін у новому залізничному мікрорайоні, але в старому двоповерховому будинку за номером сім, який забули знести, потім це забуття узаконили, присєднали будинок до магістралі з теплою водою, до газу, до стічних труб — побудований у тридцяті роки за нехитрим архітектурним проектом, з внутрішніми сходами, що поділили будинок на дві половини, з гострим наметиком над входом, де була колись засклена рама, з жовтуватими зовнішніми стінами і бурим дахом будинок скромно мружився і покірно вгрузав у землю між глухими торцями двох панельних споруд. Примітна річ, провідна віха і добрий притулок для людей. Жителі сучасного мікрорайону орієнтували приїжджих людей і себе по ній, дерев'яній пролетарській будівлі: «Коли йтимеш повз жовтий будиночок...»

Сошнін любив рідний свій дім чи жалів — не зрозумієш. Мабуть, і любив, і жалів, тому що в ньому виріс і ніяких інших будинків не знав, ніде, крім гуртожитків, не жив. Батько його воював у кавалерії і теж у корпусі Белова, разом з Лаврею-козаком. Лавря — рядовим, батько — комвзводу. З війни батько не повернувся, загинув під час рейду кавкорпусу по тилах ворога. Мати працювала в технічній конторі станції Вейськ, у великій, плоскій, напівтемній кімнаті, і жила разом із сестрою

ось у цьому будиночку, в квартирі номер чотири, на другому поверсі. Квартира мала дві квадратні кімнатки й кухню. Двоє вікон однієї кімнатки виходили на залізничну колію, двоє вікон другої кімнатки — у двір. Квартиру колись дали молодій сім'ї залізничників, сестра його матері, тітка Сошніна, приїхала з села глядіти його, він її пам'ятав і знав більше, ніж матір, тому що у війну всіх конторських часто посиляли розвантажувати вагони, на боротьбу із снігом, на збирання врожаю у колгоспи, вдома мати бувала рідко, за війну підірвалася, наприкінці війни тяжко застудилася, захворіла й померла.

Вони лишилися удвох з тіткою Липою, яку Ляоня, помилившись іще в ранньому дитинстві, назвав Ліною, та так Ліною вона й закарбувалася в його пам'яті. Тітка Ліна пішла сестриною дорогою і зайняла її місце у технічній конторі. Жили вони, як і всі чесні люди їхнього селища, сусідством, з картопляної ділянки за містом, ледве дотягували від получки до получки. Іноді, якщо траплялося справити обнову чи погуляти на свято, — і не дотягували. Тітка не одружувалася і не намагалася одружитися, повторюючи: «У мене Ляоня». Але погуляти широко, по-сільському галасливо, з піснями, з танцями, вереском любила.

Хто? Що зробив з цією чистою, бідною жінкою? Час? Люди? Пошесть? Мабуть, що і те, і друге, і третє. В тій-таки конторі, на тій-таки станції вона перейшла за окремий стіл, за перегородку, потім її перевели аж «нагору», в комерційний відділ Вейського відділення дороги. Почала тітка Ліна приносити додому гроші, вино, продукти, стала збуджено-веселою, запізнювалася додому з роботи, пробувала фасонити, підфарбовуватися. «Ой Ляонько, Ляонько! Пропаду я — і ти пропадеш!» Тітці дзвонили кавалери. Ляонька, бувало, візьме трубку і, не вітаючись, грубо питає: «Кого треба?» — «Липу». — «Немає у нас такої!» — «Як це немає?» — «Немає, та й годі!» Тітка шкрябне по трубці лапкою: «Це мені, мені...» «Ой, вам тітку Ліну? Так би й сказали!.. Та будь ласка! Завжди будь ласка!» — І не одразу, а потиранивши тітку, передасть їй трубку. Та її у жменьку затисне: «Навіщо дзвониш? Я ж казала: потім... Потім-потім! Коли-коли?.. — І сміх, і гріх. Досвіду ніякого, візьме та й бовкне: — Коли Ляоня до школи піде»

Ляоня вже підліток, з гонором уже: «Я й зараз можу піти! На скільки, скажи, і бу зроблено...» — «Та ну тебе, Ляоню! — відвівши очі, зашаріється тітка. — З контори дзвонять, а ти бозна-що...»

Він їй посмішкою дошкуляв і поглядом зневажливим спопеляв, особливо коли тітка Ліна забувалася: відставити стопта-

ний тапок, покладе ногу на ногу, потягнеться на носочку — отака собі фіфа-десятикласниця у громадському автоматі біски пускає і «ді-ді-ді, ді-ді-ді...». Хлопчині саме підлогу замести треба, і він обов'язково віником ніжку тітці поправить, на місце її поставить або заспіває ламким басом: «Уйми-и-и-итесь, волнення страсти».

Все життя добра жінка з ним і для нього жила, як же він міг нею з кимось ділитися? Адже сучасний хлопець! Егоїст!

Біля будинку обласного управління внутрішніх справ, чомусь облицьованого керамічною плиткою, завезеною аж із Карпат, щоправда, кращим від цього будинок не став, навіть зробився ніби ще похмурішим, у «Волзі» вишневого кольору, навалившись на дверцята, дрімав шофер Ванько Стригальов у шкірянці і кролячій шапці — теж дуже цікавий чоловік: він міг у машині просидіти добу, не читаючи, про щось повільно думаючи. Сошніну доводилося разом з двірником УВС, дядьком Пашею, та його другом, старим Аристархом Капустіним, їздити на рибалку, то багато хто ніяково себе почував від того, що молодий хлопець з бакенбардами сидить цілий день у машині й чекає рибалок. «Ти хоч би почитав, Ваню, газетки чи книжку». — «А навіщо їх читати? Яка користь від них?» — скаже Ваня, солодко позіхне і платонічно пересмикнеться.

Он і дядько Паша. Він завжди підмітає. І шкребе. Снігу немає, змило, то він воду мете, за ворота увеєсівського подвір'я її виганяє, на вулицю. Але замітати й довбати — не найголовніше для дядька Паші заняття. Був він абсолютно навіжений рибалка і уболівальник хокею, двірником він пішов заради досягнення своєї мети: як чоловік непитущий, але такий, що попивав, на кокей і на рибалку дядько Паша, щоб не витратити пенсію, не рвати її на частини, підробляв двірницькою мітлою — на «свої потреби», пенсію ж віддавав у надійні руки дружини. А вона з розрахунком і докором видавала йому «недільні»: «Це тобі, Пашо, п'ятерик на рибалку, це тобі троячка — на кокей твій клятий».

В УВС тримали ще кілька коней і маленьку конюшню, якою віддав друг дядька Паші, старий Аристарх Капустін. Удвох вони підкопали рідну міліцію, дійшли до гарячих труб, до теплоцентралі, прокладеної в будинок УВС, навалили на ці труби кінського кізяку, землі, перегною, замаскували зверху плитами шиферу — і таких червів плодили цілий рік у підкопі, що за наживку їх брали на будь-який транспорт, навіть начальницький. З начальством дядько Паша і старий Аристарх Капустін їздити не любили. Вони стомлювалися від начальства і від

дружин у щоденному житті, хотіли на природі бути зовсім вільними, відпочити, забути і тих.

Старі виходили о четвертій годині на вулицю, ставали на перехресті, зіпершись на плішні, і незабаром машина, найчастіше з кузовом, напнута брезентом або ящиком з фанери, пригальмовувала і ніби злизувала їх з асфальту, — чийсь руки підхоплювали старих, ховали їх за спину. «А-а, Паша! А-а, Аристаша! Живі ще?» — чулися вигуки, і з цієї миті бували рибалки, потрапивши в рідну стихію, почували себе вільно тілом і душею, говорили про «своє» і зі «своїми».

У дядька Паші уся права кисть була в білих шрамах, і до цих шрамів дядька Паші рибалки, та й не тільки рибалки, але й решта громадськості міста ставилися, можливо, шанобливіше, ніж до його бойових поранень.

Масовий рибалка піддається психозу, він хвилями хлюпоче по водоймищу, добає, крутить, лається, згадує колишню риболовлю, проклинає прогрес, який занастив рибу, жалкує, що не поїхав на інше водоймище.

Не такий рибалка дядько Паша. Він припадає до однієї місцини й чекає милостей від природи, хоча й майстер у риболовлі неабиякий, принаймні на юшку завжди привозить, траплялося, і повну катеринку — ящик, мішок і сорочку спідню, рукавами її зав'язавши, набивав рибою дядько Паша — тоді все управління юшку сьорбало, особливо, низовий апарат, — усіх наділяв рибою дядько Паша. Старий Аристарх Капустін скупіший, той рибку в'ялив між рамами у своїй квартирі, потім, набивши кишені сушеною рибою, з'являвся в буфеті Сазонтьєвської лазні, стукав рибкою по столу — і завжди знаходився охочі пожувати солоненьке і поїли старого Аристарха Капустіна даровим пивом.

Про дядька Пашу розповідали катверзну небилицю, з якої він і сам, однак, схвально посміювався. Нібито припав він до лунки, але кожен рибалка, ідучи повз нього, пристає: «Як клює?» Мовчить дядько Паша, не відповідає. Його термосять і термосять! Не витримав дядько Паша, виплюнув із-за щоки живих черв'яків і вилаявся: «Усю наживку з вами заморозиш!..»

Вірного його напарника, старого Аристарха Капустіна, якось навесні захопила примха пошуку — увечері ринула велика річка, що впадала у Світле озеро, поламала, наторосила кригу, каламутною, багатою на корм хвилею підігнала рибу до середини озера. Розповідали, звечора, уже майже смерком, почав брати с а м — здоровенний судак, і місцеві рибалки дуже обрибилися. Але на ранок межа каламутної води перемістилася і кудись, ще далі, відпливла риба. А куди? Озеро Світле зав-

ширшки п'ятнадцять верст, завдовжки — сімдесят. Шипів на напарника Аристарха Капустіна дядько Паша: «Замовкни! Сиди! Отут вона буде...» Але де там! Лукавий поніс старого Аристарха Капустіна, як метелика, по озеру.

Півдня зловиствся дядько Паша на Аристарха Капустіна, смикав вудочками плотвичку, траплявся міцненький окунець, двічі на ходу чіплялася за рибчину і рвала волосінь щучка. Дядько Паша спустив під лід блешню, подразнив щучку і вивернув її наверх — не жартуй! Он вона, хижачка підводного світу, хлюпочеться на весняному льоду, аж бризки летять, у пащі в неї шматки тонкої волосіні з блешнями, ніби вставними, блискучими зубами прикрашена нахабна паща. Дядько Паша не виймає блешні, нехай знає бешкетниця, як розоряти бідних рибалок!

Опівдні з розчахнутої брами притихлого монастиря з хоч і ветхими, але нетлінними вежками, що біля в'їзду має скромну вивіску «Школа-інтернат», вийшли і припленталися на озеро двоє отроків, двоє братів, Антон і Санько, дев'яти і дванадцяти років. «Утекли вони з останніх уроків»,— здогадався дядько Паша, але не засудив хлопчаків — учитися їм ще довго, може, все життя, а весняна риболовля — святкова пора, промайне — не помітиш. Велику драму пережили того дня хлопчаків разом з дядьком Пашею. Тільки-но посідали хлопці біля вудочок, як у одного з них взялася і зійшла уже у лунці велика рибина. Зійшла у меншенького, він гірко заплакав. «Нічого, нічого, хлопче,— напруженим шепотом утішав його дядько Паша,— буде наша! Нікуди не дінеться! На тобі цукерку і ще крендель міський, з маком».

Дядько Паша все передчував і розраховував: опівдні до каламутної води, де годується планктоном тьюлька та інша дрібна рибка, в озеро ще далі проштовхнеться річка, пронесе каламуть, і підійде на полювання великий «хижак». Загони рибалок, які затято бухкають плішнями, грюкають чобітьми, сповнюючи околиці матюком, її, положливу й чутливу рибу, що не виносить добірного матюка, відгонять на «нейтральну смугу», отже, сюди, де разом з отроками із самісінького ранку, не сказавши — жодного! — лайливого слова, терпить і чекає її дядько Паша.

І розрахунок його стратегічний цілком підтвердився, терпіння його і скромність у висловах мали винагороду: три судаки вагою по кілограму лежали на льоду і скорботно дивилися в небо олов'яними зіницями. Та ще найбільші, звичайно, два судаки зійшли! Але хто тішив незаздрісне серце дядька Паші, то це малі рибалки — отроки Антон та Санько. Вони теж

дітали по два судаки на свої утильні, з рушничного патрона склепані блешні. Меншенький кричав, сміявся, знову й знову розповідав про те, як клюнуло, як він попер!.. Дядько Паша розчулено заохочував його: «Ну ось, бачиш! А ти — плакати? В житті завжди так: то клює, то не клює...»

Тут і сталося таке, що збентежило не лише рибалок, а майже все приозерне населення, та й частину міста Вейська струснула героїчна подія.

Спонукуваний сатаною чи рибальським дияволом, дядько Паша, щоб не стукати плешнею, зсунувся на дитячі лунки, просвердлені льодобуром. І тільки-но опустив свою славетну, під тюльку зроблену блешню, як її пробним поштовхом щипнуло, потім довбонуло, та так, що він — хоч який досвідчений рибалка! — ледве втримав у руці вудочку! Довбонуло, притисло, повело в глиб озерних вод.

Судачище на сім кілограмів і п'ятдесят сім грамів — це було згодом з аптекарською точністю виважено — застряг у вузькій лунці. Дядько Паша, плюхнувшись на черево, засунув руку в лунку і затиснув рибину під жабри. «Бий!» — скомандував він отрокам, показуючи головою на плешню. Старший хлопчина стрибнув, схопив плешню, замахнувся і завмер: як «бий»?! А рука? І тоді загартований фронтовик, сказано крутячи очима, гаркнув: «А як на війні!» — і спритний хлопчина, завчасно спітнівши, почав довбати лунку.

Невдовзі лунку прошило червоними ниточками крові. «Праворуч! Ліворуч! У заступ! У заступ бери! У заступ! Волосінь не обріж...» — командував дядько Паша. Лунка була повна крові, коли дядько Паша вийняв з води і кинув на лід уже кволе тіло рибини. І одразу ж, брикнувши покрученими від ревматизму ногами, затанцював, закричав дядько Паша, та швидко отямився і, цокаючи зубами, відчинив катеринку, дав хлопцям флягу з горілкою, наказав розтирати заанімілу руку, знешкоджувати рани.

Два дні підряд у дворі УВС відбувалася демонстрація, в центрі якої перев'язаний дядько Паша розводив руками, трусив, смикав, виводив, кидав, кричав, стрибав, співав. Сошнін, дивлячись на все це у вікно, жалкував, що в нього немає камери, — це було б найвидатніше кіно!

На третій день начальник госпчастини відправив дядька Пашу в санупр, де рибалці дали бюлетень з позначкою «Побутова травма», тобто неоплатний. Ну, тут уже всі співробітники піднялися на захист героя, дзвонили в санупр, в обласний відділ охорони здоров'я — і домоглися справедливості: «побутову» травму виправили на «бойову».

Комерційний відділ пересудили і пересадили разом. Тітка Ліна труїлася. Її врятували і після суду відправили у виправно-трудову колонію. Строк їй дали короткий, але мук і ганьби тітка і Ляоня разом з нею пережили багато. Він уже вчився в обласній спецшколі УВС, тітка наполягла: «Обмундирування безкоштовне, харчування, догляд і робота на захист справедливості...» Вона відчувала, здогадався він потім, що не минути їй лиха, і хотіла влаштувати дитину надійно. Із спецшколи Сошніна мало не вимели. Конторські службовці, мешканці сьомого й сусідніх будинків, на очах яких він ріс, і головне, однополчанин і батьків друг Лавря-козак поклопоталися за нього. Лавря-козак підстригся, наодеколонився, почистив черевки, вирядився в новий костюм, на борт якого причепив ордени Слави і ще два ряди орденів, і в усьому параді рушив до начальника обласного управління внутрішніх справ, де мав довгу розмову.

Потім Лавря-козак запряг свою вірну конячку, і вони удвох з Ляонею їздили «на торф» — провідати тітку Ліну. Вона впала на коліна перед бойовим фронтовиком, і племінник її, майбутній страж порядку, відвернувшись, ковтав сльози і клявся у думці нещадно боротися із злочинністю, особливо з тими, хто спокушає, збиває з пуття невинних людей, калічить їм долю та душу.

Тітку Ліну звільнили по амністії. Вона пішла працювати у хімчистку, підробляла дома пранням і все ховалася, старалася вдень не з'являтися серед людей, розмовляла тихо, і коли померла, то Ляоні здавалося: і в домовині вона намагалася зіщулитись, ховала від людей очі й руки, з'їдені хімікаліями та милом, під ластами мереживної чорної накидки.

Ще до смерті тітки Ліни Сошнін закінчив спецшколу, попрацював у віддаленому Хайловському районі дільничним, звідти й привіз дружину. Тітка Ліна встигла трошки порадіти, що Ляоня влаштувався, побавилася з його дочкою Светою, яку вважала внучкою, і, коли помирала, усе жалкувала, що не встигла дотягти внучку до школи, не поставила її на міцні ноги, мало, зовсім мало допомогла молодим.

Ой, ці молоді — молодецькі!.. гривачі мої... Добре було б для них зробити відступ у найгуманнішій конституції, окремим указом ввести биття: молодого привселюдно, серед широкої площі шмагала б молода, а молоду — молодий...

Після смерті тітки Ліни перейшли Сошніни невеликим і зовсім не спяним осередком на руки іншої, не менш надійної тітки, на ім'я Граня, на прізвище Мезенцева, яка ніякою тіткою

Сошніним не доводилась, а була ріднею всіх пригнічених та осиротілих біля залізниці людей, які потребували догляду, співчуття та працевлаштування.

Тітка Граня працювала стрілочницею на маневровій гірці і на коліях, що прилягали до неї. Стрілочна будка стояла майже на виїзді зі станції, на задвірках її. Був тут побудований і давно покинутий тупик з двома дерев'яними тумбами, порослий бур'яном. Лежали під укосом кілька іржавих пар коліс, скелет двовісного вагона, кимось і колись розвантажений стіс круглого дерева, який тітка Граня нікому розтягати не давала і багато років, поки дерево не підгнило, чекала споживача, та, так і не дочекавшись, почала ножівкою відпилювати від колод короткі чурбаки, і діти, які зграєю товклися біля поста стрілочника, на цих чурбаках сиділи, каталися, будували з них паровоз.

Тітка Граня, яка ніколи не мала своїх дітей, не мала і вчених здібностей вихователя дітей. Вона дітей просто любила, нікого не вирізняла, нікого не біла, не лаяла, поводитися з дітьми, як з дорослими, вгадувала і приборкувала їхні норози та вдачі, не докладаючи до цього ніяких талантів, педагогічного характеру, на яких так довго наполягає повчальна сучасна преса. Біля тітки Грані просто росли чоловіки й жінки, набиралися сили, залізного досвіду, кмітливості, проходили трудовий гарт. Закуток із будкою стрілочника для багатьох дітей, зокрема й для Льоні Сошніна, був і дитсадком, і майданчиком для ігор, і школою труда, а для декого й рідним домом. Тут панував дух працелюбності й братерства. Майбутні громадяни Радянської держави з найбільшою довжиною залізниць, які не можуть іще виконувати найвідповідальнішу на транспорті роботу, забивали костилі, стелили шпали, загвинчували і розгвинчували в тупику гайки, гребли руками насип полотна. Працівники служби руху махали прапорцем, дуділи в дудку, допомагали тітці Грані перекидати стрілочний балансир, тягали і встановлювали на коліях гальмові башмаки, вели облік залізничного інвентаря, замітали біля будки, влітку садили й поливали квіти — нагідки, червоні маки й живучі маргаритки. Зовсім малих, які бруднили пелюшки і були ще не здатні на сувору залізничну дисципліну й труд, тітка Граня не приймала на роботу, не було в неї у будці для них умов.

Чоловік тітки Грані, Чича Мезенцев (чому, де взялося таке ім'я — Сошнін так ніколи й не дізнався), працював кочегаром при залізничному Будинку культури, з кочегарки вилазив на революційні свята та ще на різдво, великдень і здвиження, оскільки десь на здвиження у Чичі був день народження. Тітка

Граня працювала через добу по дванадцять годин, з двома вихідними наприкінці тижня, як працівник служби руху і, отже, відповідальна на залізниці людина. Вона приносила чоловікові в кочегарку їжу на добу і півлітра горілки.

По місту Вейську ходив анекдот, пущений знову ж таки Лавреку-козаком: ніби Чича до того закочегарився, що переплутав зиму з літом. До нього в жарке підземелля спустилася підсмажена делегація самодіяльного місцевого балету: «Чича! Туди-т-твою, розтуди! Який місяць надворі?» — «Лютець начебто...» — «Та червень, кінець червня! А ти шпариш і шпариш! Навіть партнерші з рук вислизують».

Льоня, як і всі хлопці залізничного селища, готувався в машиністи, їв з братвою печену картоплю, «гіркі яблука», тобто цибулю з сіллю, пив дешевий малиновий чай просто з носика мідного чайника тітки Грані — йому подобалося пити з чайника, і досі з тією звичкою — пити чай з носика — він не розлучався, що також призводило до конфліктів у сім'ї.

Одного разу захолили батареї в залізничному Будинку культури, і димар, який коптив небо та парк культури і відпочинку, що був по сусідству з ним, різко позначився на тлі вапном побіленої тильної стіни Будинку культури, по-сороміцьки оголилась задня частина приміщення, ніби вироблена кощаво жінка розляглася на сочинському курортному березі. Щось негаразд було в окрузі, якась звична деталь випала з пейзажу міста Вейська. Дим над димарем потоншав і, зрештою, перестав сочитися зовсім, вичерпався Чича — поліг на «бойовому посту», як писали в залізничній газеті «Сталінська путівка» в замітці «Самовідданий трудівник». Із замітки люди дізналися, що був колись Чича червоним партизаном, мав бойовий орден і трудову відзнаку «Ударнику труда», зароблену в кочегарці.

Коли поховали Чичу, тітка Граня якийсь час була у напівсні, ходила помалу, у брудних спеціальних черевиках, очі свої яскраві, чорні, в яких навіть зіниці не було видно, затінювала сільською хусточкою, яку надівала всупереч залізничним правилам навіть на роботі. Машиністи, складачі поїздів, зчіплювачі й кондуктори, поважаючи людську скорботу, не вказували їй на порушення.

Але біда одна не ходить. З платформи, що котилася по маневровій гірці, вилетів погано закріплений обалолок і вдарив тітку Граню по голові. Якби чув той нехлюй і п'яниця, який недбало закрутив дріт, закріплюючи пиломатеріал на платформі, дитячий крик у завулку станції Вейськ, якби бачив, як

артілька малюків дитсадівського віку намагалася стягти з колії закривавлену жінку,— він усе життя замолював би гріхи, сам усяке діло робив би як слід і іншим наказав би працювати до ладу.

Тітка Граня вийшла з лікарні, по-курачому косо тримаючи голову, зір у неї «пропав, і все двоїлося», для роботи на залізниці, тим більше найвідповідальнішої, тобто служби руху, вона стала непридатною.

На заощадження, що лишилися від чоловіка, який нікуди і ні на що свою зарплату не витрачав, купила тітка Граня в залізничному селищі маленький будиночок з прибудовою у дворі. Будиночок стояв одразу за тупиком, біля якого колись працювала тітка Граня, і давно вже його приглянула у станційного теслі, який мріяв податися на золоті копальні аж у Магадан.

У господарстві тітки Грані швидко з'явилась живність: підрізана на колях собака Варка, ворона з перебитим крилом — Марфа, півень з вибитим оком — Ундер, безхвоста кішка Улька. Перед самою війною тітка Граня привезла у вагоні з рідного вятського села ялівку і попросила племінника, який складав віршики бродячого й похідного характеру, і його приятелів придумати назву симпатичній скотині. Нічого путнього шпана залізничного селища придумати не могла, самі тільки непристойні прізвиська лізли їй у голову, і лишилася ялівка з іменем рідного села — Варакушка, з ним у корови перейшла та й вік свій преславний прожила.

У війну тітка Граня жила коровою. З ранку до вечора вона тягала з лісопилки у полотняній шматині, зав'язаній вузликом, жовту тирсу на підстилку корові, жала бур'ян по узбіччях дороги і траву по берегах річки Вейки. Ніде ніякої сіножаті у неї не було, і все-таки вона запасала сіна на всю зиму. Варакушка її завжди доїлася чудово, була ласкавою, можна сказати, патріотичною коровою, що все розуміла. Більшу частину надою тітка Граня відносила у найближчий госпіталь — пораним, поїла молоком дітей, яких так само багато бувало тепер уже в її будиночку. Брала молоко у тітки Грані сусіди — залізничники, а також евакуйовані. На виручені за молоко гроші тітка Граня купувала по карточках хліб і молотильні збоїни або полову в найближчому колгоспі — на пійло корові. Теляток від Варакушки, доростивши до того, щоб можна було відлучити від матері, тітка Граня за мотузочок відводила в госпіталь. Після війни і ліквідації госпіталю вона якийсь час носила молоко у залізничну лікарню, потім і корову туди відвела — почали підводити ноги, розпухли суглоби на руках, сили залишали

тітку Граню, і саму її завезли в залізничну лікарню. Трохи відлежавшись там, тітка взялася мити туалети і коридори, латати і прасувати лікарняну білизну — і лишилася нянькою в дитячому відділенні лікарні. Коли і кому продала вона свій будиночок біля тупика, чи його зламали, розширюючи маневрову площу станції, Леонід не знав, він на той час працював у Хайловську, захопився службою, спортом, жінкою та й забув про тітку Граню.

Розділ другий

Одного разу, це вже після повернення із Хайловська, Сошнін чергував з нарядом лінійної міліції — за залізничним мостом, де йшло масове гуляння з нагоди Дня залізничника. Скошені дамаські луки, пожовклий верболіз, побагровілі черемхи та чагарники, які затишно запустили староріччя Вейки, у дні гуляння, або, як їх тут іменували, «питників» (треба розуміти — пікніків), загіджували, ближчі дерева спалювали у вогнищах. Іноді, від збудження думки, підпалювали стоги сіна і раділи великому полум'ю, розкидали банки, ганчірки, набивали скла, смітили папером, обгортками фольги, поліетилену — звичні картини культурно-масового розгулу на «лоні природи».

Чергування випало не дуже клопітне. Порівняно з іншими загонами гуляючих, скажімо, металургів або шахтарів, залізничники, які здавна знали собі високу ціну, поводитися статечніше, відпочивали родинами, якщо хто-небудь задирався із прийшлих, допомагали його вгамувати й сховати від міліції, щоб не завезли у витверезник.

Глядь, від ближчого озера, з кущів, іде жінка у подертому ситцевому платті, косинку за ріжок по отаві тягне, волосся в неї розпелехане, панчохи упали на кісточки, парусинові черевки в грязюці, та й сама жінка, чимось дуже й дуже знайома, вся в зелено-брудній твані.

— Тітко Граню! — кинувся назустріч жінці Леонід. — Тітко Граню! Що з тобою?

Тітка Граня впала на землю, обхопила Леоніда за чоботи:

— Ой, сором! Ой, сором! Ой, сором же який!..

— Та що таке? Що? — уже здогадуючись, у чому справа, але не бажаючи цьому вірити, тряс тітку Граню Сошнін.

Тітка Граня сіла на отаву, роздивилася, поправила плаття на грудях, потягла панчохи на коліно і, дивлячись убік, уже без сліз, з давньою готовністю до страждання, безбарвно вимовила:

— Та ось... згвалтували за щось...

— Хто? Де? — Сторопіло, пошепки — зламався, кудись подівся голос — перепитував Сошнін.— Хто? Де? — І захитався, застогнав, схопився, побіг до кущів, на ходу розстібаючи кобур.— Перестр-р-ріля-а-аю-у-у!

Напарник по патрулю наздогнав Леоніда, насилу видер з його руки пістолет, який він ніяк не міг звести неслухняними пальцями.

— Ти що? Ти що-о?!

Четверо молодців спали навхрест у розтолоченій грязюці зарослого староріччя, серед поламаних і розтоптаних кущів смородини, на яких чорніли ще не обсіпані в затінку стиглі ягоди, такі схожі на очі тітки Грані. Втоптана у грязюку, синіла облямівкою носова хусточка тітки Грані — вона і тітка Ліна ще з сільської юності обв'язували хусточки крючком, завжди однаковою синенькою облямівкою.

Четверо молодців не могли потім згадати: де були, з ким пили, що робили? Усі четверо плакали вголос на слідстві, просили їх простити, усі четверо ридали, коли суддя залізничного району Бекетова — справедлива жінка, особливо сувора до гвалтівників і грабіжників, тому що під час окупації в Білорусії ще дитиною надивилася й натерпілася від розгулу іноземних гвалтівників і грабіжників,— вгатила усім чотирьом сластолюбцям по вісім років суворого режиму.

Після суду тітка Граня десь запропастилася, мабуть, і на вулицю соромилася виходити.

Леонід знайшов її в лікарні.

Живе в сторожці. Біленько тут, затишно, як у тій незабутній стрілочній будці. Посуд, чайничок, занавіски, квітка «ванька мокрий» червоніла на вікні, геранька догоряла. Не запросила тітка Граня пройти Леоніда до столу, точніше, до великої тумбочки, сиділа, стуливши губи, дивлячись на підлогу, бліда, змарніла, долоньки між колінами.

— Негарно ми з тобою, Леоніде, зробили,— нарешті підвела вона свої очі, які так невчасно й недоречно яскраво світилися, і він підібрався, завмер у собі — повним ім'ям вона називала його лише в хвилини суворого й непростимого відчуження, а так він усе життя для неї — Ляня.

— Чому негарно?

— Чотири молодих життя занастили... Такі строки вони не витримають. Витримають — уже сивими дядьками стануть... А в них, у двох, у Генки і у Васька, — діти. Одне у Генки вже після суду народилося...

— Ті-ітко Граню! Ті-ітко Граню! Вони поглумилися з тебе... По-глу-ми-лися! З сивини твоєї...

— Ну то що тепер? Сталося щось зі мною? Ну, поплакала б.. Прикро, звичайно. Та хіба мені звикати? Чича, бувало, повалить у кочегарці... Ти пробач, що про таке кажу. Ти вже дорослий. Міліціонером служиш, усякого сорому по горло нахлебтався і нанюхався, надісь. Чичі не скорись — фізкультуру робить. Схопить лопату, і гайда мене кругом кочегарки ганяти... Ці поганці...обмусликали... в грязюці виваляли...відмилася б...

І почали вони уникати, боятися одне одного. Але як уникнеш назавжди в такому містечку, як Вейськ? Тут життя іде по колу, по тісному. Задовго до того, як побачитись, вони відчували неминучість зустрічі. В середині у Леоніда не те що все обривалося, в ньому все скочувалося в одну купу, в одне місце, зупинялося під грудьми, тіснилося, він ще здалеку починав посміхатися і, відчуваючи недоречність і безглуздість посмішки, не в змозі був справитися зі своїм ротом, зняти посмішку з обличчя, стиснути губи — вона була і захисною маскою, і виправним документом, приклеєним до обличчя, ніби інвентарна печатка, приляпана ляпісом на заду казенних підштанків. Упіймавши його погляд, тітка Граня опускала очі і бочком, бочком прослизала мимо, в сірому старому залізничному береті з невилинялою позначкою ключа і молота, в старій залізничній шинелі, у стоптаних черевиках. Все це, здогадувався Леонід, тітці Грані віддавали доношувати подружки і товаришки, які з лікарні відправлялися туди, де не потрібен формений одяг, — туди ще не прокладено рейки.

«Доброго ранку!» — хоч уранці, хоч удень, хоч увечері кидала тітка Граня на ходу.

Сошнін відчував, що, якби не природна делікатність, тітка Граня не привіталася б з ним зовсім. І щоразу, пришиблений як цвях, до головки вбитий у тротуар, з гумовою посмішкою на обличчі, він хотів і не міг побігти слідом за тіткою Гранею і кричати на весь народ: «Тітко Граню! Прости мене! Прости нас!..»

«Доброго раночку! Здоровенькі були!» — замість цього видавав він жартівливо, працюючи під Тарапуньку зі Штепселем, ненавидячи себе в ті хвилини та українських безжурних гумористів, усіх естрадних словоблудів, увесь гумор, усю сатиру, літературу, слова, службу, світ білий і все на цьому світі...

Він розумів, що серед інших незбагнених речей і явищ він має осягти малодоступну річ, яку до кінця ще ніхто не зрозумів і не пояснив, так званий російський характер, наближено до лі-

тератури і піднесено говорячи, російську душу... І починати доведеться з найближчих людей, від яких він чомусь так непомітно віддалився, усіх втратив: тітку Ліну і тітку Граню, власну дружину з дочкою, друзів по училищу, приятелів по школі... І треба буде найперше для себе все досконально з'ясувати, довести і виявити на білому папері, на ньому все видно, як у прозорій джерельній воді, і в цій прозорості треба буде оголитися до шкіри, до незграбних маслаків, до таємних непривабливих місць, доходячи своїм недолугим розумом до підсвідомості, яка, здогадуватися почав Сошнін, і рухає творчість, вона і є її головний секрет. Як це важко! І скільки мужності й сили треба, щоб «мислити і страждати» весь час, усе життя, без перекуру і відпустки, до останнього подиху! Може, пояснить він нарешті хоча б самому собі: чому росіяни одвічно жалісливі до арештантів і часто байдужі до себе, до сусіда — інваліда війни і праці? Ладні часом останній шматок віддати засудженому, костолому і кровопускателю, відібрати у міліції злісного хулігана, який тільки-но бешкетував, якому заломили руки, і ненавидіти співквартиранта за те, що він забуває вимкнути світло в туалеті, дійти у битві за світло до того ступеня неприязні, що можуть не подати води хворому, не поткнутися в його кімнату...

Вільно, весело, зручно живеться злочинцеві серед такого добросердного народу, і давно йому так у Росії живеться.

Славний молодець двадцяти двох років, хильнувши у молодецькому кафе зігрівального, пішов гуляти по вулиці і заколов мимохідь трьох чоловік. Сошнін патрулював того дня по Центральному району і потрапив на гарячий слід убивці, погнався слідом на черговій машині, кваплячи шофера. Але молодець-м'ясник ні тікати, ні ховатися і не збирався: стоїть собі біля кінотеатру «Жовтень» і лиже морозиво — охолоджується після гарячої роботи. У спортивній курточці канаркового, чи, точніше, такого кольору, як папуга, червоні смуги на грудях. «Кров! — здогадався Сошнін.— Руки витер об куртку, ніж під замочок на грудях сховав». Громадяни шарахалися, обходили «артиста», який вимазав себе людською кров'ю. Він із зневажливою посмішкою на вустах долиже морозиво, культурно відпочине — стаканчик уже нахилений, дерев'яною лопаточкою вишкрібає ласощі — і по вибору чи без вибору — як душа велить — заріже ще кого-небудь.

Спиною до вулиці на строкатих залізних поручнях сиділо двоє друзів і теж ласували морозивом. Ласуни про щось збуджено перемовлялися, сміялися, зачіпали перехожих, в'язли до дівчат, і по тому, як сіпалися куртки на спинах, каталися бомбошки на спортивних шапочках, можна було здогадатися, який

безтурботний у них настрої. М'ясникові уже все байдуже, брати його треба зразу намертво, вдарити так, щоб, падаючи, він забився потилицею об стіну: якщо почнеш крутити серед натовпу, він або дружки його всадять ніж у спину. На ходу вискочивши з машини, Сошнін перестрибнув через поручні, оглушив об стіну «кенара», шофер за коміри скинув двох веселунів з поручнів, придушив до стічної канави. Тут і допомога підоспіла — потягла міліція бандитів куди треба. Громадяни заремствували, стовпилися, збилися в купу, міліцію оточили, лаються щодуху, не дають кривдити «бідних хлопчиків». «Що роблять! Що роблять, гади, га?! — трусився у просторому піджаку вивітрений до кісток чоловік, безсило стукаючи інвалідною палицею по тротуару. — Н-ну, лягаві! Н-ну, міліція! Як вона нас береже!» — «І це серед білого дня, серед народу! А попади до них туди-и...» — «Такий хлопчик! Кучерявий! А він його, звірюга, головою об стіну...»

Сошнін «тер до носа», але вражений шофер, який недавно працює в міліції, не витримав: «Попалися б ви до цього кучерявого хлопчика! Він би вам запросто вкоротив і язика, і життя...»

У відділенні саме лагодив телефони колишній командир відділення морських піхотинців, який давно вже вийшов на заслужений відпочинок, але, коли треба було, приробляв до пенсії і який переколов ножем фашистів більше, ніж його дід, поморський рибалка, острогою риби.

«За що ти вбив людей, гадюченя?» — стомленим голосом запитав він «кенара».

«А пики не сподобалися!» — безтурботно посміхнувся той йому у відповідь.

Старий вояка не витримав, схопив убивцю за горло, повалив на підлогу. Ледве відібрали доброго молодця, який горланив на цілий квартал: «Бо-о-оляче! Не маєш права! О-о-ой! Відпусти-и-и!» І потім невинно вилуплював очі на слідчого: «Невже мене розстріляють? Вишка?! Я ж не хотів...»

Розділ третій

«Але все, все! На сьогодні вистачить!» — відмахнувся Сошнін від невідчепних і завжди в погану погоду довгих і похмурих спогадів. Передчуваючи хатне тепло, він пощулився, перемикнув плечима, ніби струшуючи мокречу й прах від думок своїх, погладив себе по обличчю рукою і прискорив ходу. У нього хоч і було в квартирі парове опалення, але плита теж лишилася від доісторичних часів. Гарна, добра споруда — плита.

Він її підтоплював дрівцятами, які йому по давній дружбі восени звалював з воза біля дровітні Лавря-козак. «Зараз розтопимо піч, супчику зготуємо, чайку міцненького заваримо — бог з нею, з житухою цією незугарною, з погодою гидкою, з проклятим болем у плечі. Життя, воно все-таки загалом нічого. У ньому то клює, то не клює...»— Сошнін посміхнувся, знову побачивши наяву дядька Пашу з мітлою у дворі, конячку Лаврі-козака, яка з гідністю йшла додому, навіть мотивчик засвистів із фільму «Слідство ведуть знавці» і промутикав найвиразніший текст популярної не лише серед міліції, але й серед цивільного населення пісні: «Если что-то, где-то, почему-то у кого-то...»— чим, очевидно, і роздратував компанію з трьох чоловік, яка влаштувалася в їхньому будинку, під сходами, пити вино, поставивши пляшку на опалювальну батарею. «І чого вони всі по троє? Чим пояснити активність цього числа?»

З нових жител, із станції — в затишний куточок, під прілі сходи старого, доброго будинку номер сім, почали учащати любителі поговорити. Свинячили під сходами, блювали, билися, дехто й спав тут, притулившись до іржавої батареї, з якої просочувалася тиха пара, від чого підгнули і підвіконня, і підлога під батареєю. Одного з трьох Сошнін пригадав — колишній гравець футбольної команди «Локомотив», спочатку місцевої, потім столичної. Коли столичний «Локомотив», зазнавши поразки, гепнувся в першу лігу, земляк приїхав догравати спортивну кар'єру в рідному місті. Сусіди, насамперед бабуся Тутишиха, благали: «Альошо, наведи ти порядок під сходами. Розжени кирюшників. Життя немає!»

Але йому набридло на службі морочитися з різною поганню, втомився він од неї, і психувати, наражатися на ніж чи на бійку не хотілося — донаражався. Та однаково доведеться розганяти п'яниць — народ вимагає. «Але на сьогодні мені вистачить вражень»,— вирішив Леонід, та й пригадалися до речі слова знайомого тюремного перукаря: «Усю шпану не переголиш». І коли, піднявши понівечену ногу, спираючись на поручні вільною рукою, з дитинства натреновано вилетів він одразу на половину сходів, почув раптом з-під сходів: «Гей, ти, соловей! Хіль Едуард! Хто вітатиметься?» «Нічого не бачу, нічого не чую»,— продекламував собі і, накульгуючи, рушив далі, вище, в житло, у свій рятівний куток. Та тільки-но ступив крок чи два, як почув, що за ним женуться,— старі східці рідного будинку він розрізняв по голосах, як піаніст-віртуоз — свій рідкісний рояль.

Східці звучали напористо і не в лад — почув він вухами, відчув спиною, а спина у справжнього міліціонера повинна бути, як у дитдомівця, дуже чутливою і з «очима».

Його обігнав і заступив дорогу додому хлопець з розкішною смоляною чуприною, у розстебнутому кожусі з гуцульським орнаментом унизу, на бортах і обшлагах.

— Тебе питають, фізкультурнику: хто вітатиметься?

Кавалер у дублянці, з червоними прожилками у в'ялих очах — передосіння ягода, від нестачі сонця запліснявіла не дозрівши, — перекочував у роті жуйку, ліктем навалившись на поручень. Сходи в будинку номер сім розраховані не на хресний хід, на малий і нетовстий люд вони розраховані. Коли ховали тітку Ліну, піднімали труну над порізаними складаними ножиками бильцями так високо, що небіжчиця мало не черкала гостреньким носом по прогнутій вагонці перекриття стелі. Леонід поморщився від болю в носі, від видіння, яке рвало душу і так недоречно настигло його.

— Здрастуйте, здрастуйте, орли бойові! — лагідно і навіть трохи запобігливо вимовив Сошнін, з практики знаючи, що отаким тоном саме й не треба було розмовляти з войовничо настроєними гостями. Але так стомилася й нила нога, так хотілося додому, залишитися самому, поїсти, полежати, подумати, може, плече відпустить, може, душа перестане скімлити...

— Які ми тобі орли? — суворим поглядом уперся в нього і виплюнув жуйку під сходи хлопець. — Ти чого грубіяниш? — Він розгорнув модну дублянку, зробився ширшим, об'ємистішим.

«Цікаво, де це він дістав такий шабур? Ніби жіночий? Дорогий, мабуть?» — не даючи собі завестися, відволікався Сошнін.

— Ану, зараз же вибачся, тварюко! — вийшов з-під сходів футболіст. — Зовсім розбестився! Людей не помічаєш!

За футболістом з блукаючою посмішкою стояв чоловік — не чоловік, підліток — не підліток, по обличчю — старий, по фігурі — підліток. Матір'ю недоношений, життям, дитсадком і школою недорозвинений, але вже порочний, у блакитному шарфіку і сам весь блакитненький, безкровний, зовні зовсім не схожий на «кенара», якого Сошнін щойно пригадав, і все ж він чимось невловно нагадував того вбивцю, чи риб'ячим прикусом губів, чи відчуттям бездумної і тому особливо страшної, мстивої влади. Він, по синюшному обличчю і по синюшній стриженій голові визначив Сошнін, щойно з «режиму». Давно не сваволив, давно не пив недоносочок, захмелів раніше і більше від напарників. Барачного виробництва хлопець, погано в дитинстві годований, слабосилый, але, судячи з судачого прикрасу зморщеного широкого рота, до нестями психопатичний. За пазухою в нього ніж. Не перестаючи пливти у безкровній риб'ячій посмішці, він мимовільно засунув руку в кишеню куртки,

другою нервово, передчуваючи кров, смикав шарф. Найнебезпечніший це тип серед трьох вільних гульвіс.

«Спокійно! — сказав собі Сошнін. — Спокійно! Кепські справи...»

— Ну що ж, пробачте, хлопці, якщо чимось вас прогнівив.

— Що це за «ну що ж»? — Кавалер з бакенбардами, у гучульській жіночій кожушанці, нагадав Сошніну пухнастим волоссям, панською посмішкою розпеченого харчами, публікою, танцюристками співака з модного вар'єте. Розумово і сексуально перерозвинені дівки бацали у тому вар'єте в останній стадії одягу — одні в гультиках, інші в колготках, — та й це зв'язувало їхні творчі можливості, і якби не було суворих наших моральних настанов, вони і це все поскидали б і ще вище задирали б лосині, довгі ноги, зображаючи патріотичний танок під назвою «Наш подарунок БАМу». А співак «мужнім» басом розслаблено завивав у лад з рухами їхніх тіл: «Ти-и, м-моя мел-ло-о-о-одія-а-а-а...»

З ніг до голови підладжений під обожнюваного серед недоумків соліста, кавалер на сходах волів гострих відчуттів, решта все у нього було для життєвих розваг. За шикарною зачіскою — образливий плагіат з гусара-героя і поета Давидова, в модному кожушку з брудними орнаментами, в ніби зумисно пом'ятих вельветових штаних з олов'яним гудзиком, який зухвало світився майже на гупі, в засмальцьованому мохеровому шарфику, в брудно-червоній водолазці, що відтіняла ший, вкриту ніби вивітраним берестом, — у всьому, у всьому була не те що дуже рання, як казав поет, утома, немитість була, заяложеність. «Ось із запущення обличчя все й починається», — пригадав начальника Хайловського РВВС Олексія Демидовича Ахлюстіна, дуже доброї душі людину, яка невідомо коли, як і чому потрапила на роботу до міліції.

— Вибачайся як слід: чітко, уривчасто, виразно!

«Зіпсувати цю екзотичну пику, чи що? — подумав Сошнін. — У сітці пляшка з молоком, банка з компотом... Око за око, зуб за зуб, підлість за підлість, так? Так! Так! Але ж далеко ми так зайдемо... І молоко шкода на таку погань витратити. І курчатка шкода, воно, бідненьке, і так волі не бачило, не сформувалося його молоде, інкубаторське тіло для плотського життя — і такою невинною пташкою та по такій розпутній морді!..»

Сошніну вдалось відволіктися, він угамував у собі тремтіння, стояв упівоберта, щоб хлопця бачити, якщо кинеться, і тих, унизу, з поля зору не випускати, чекав, що буде далі. Найбільше його цікавив футболіст: по-перше, йому за тридцять, час, як кажуть, і мужчиною стати; по-друге, він повинен знати Сошніна.

Але футболіст і зроду був не дуже пам'ятливий, з нагоди повернення в рідну команду запив і рідної матері, мабуть, не впізнавав, а може, бачив Сошніна у формі, — а міліцейська форма дуже міняє людину і ставлення до неї.

Лише коротке замішання потривожило налитий злістю погляд футболіста, який так і не простив людству того, що «Локомотив» вигнали у «першоліжники», на околицю Москви, в Черкизово, де, незважаючи на затишний стадіончик, бувас болільників від однієї тисячі і до двохсот душ, які ховаються з випивкою на просторах трибунах; звідси тобі і навар, і нагородні, і слава, і пошана. Та ще це невдячне у футболі ремесло — «захисник»! З лексику табірних мовотворців йому скоріше підходило: стопор — стопорило, кайло — рубило, сікач, колун, обух, але найкраще — штовхальник, який не пускав до воріт чесних, сміливих хлопців — нападаючих, бив їх бутсою в кістку, стягав з них труси та майки, звалював на землю, одержуючи люте задоволення від зойку поваленого «супротивника».

— Так-так! — підганяв футболіст-штовхальник, косим, важким поглядом наступаючи на «супротивника». — Не лізь в офсайд! А то дістанеш гол у пику!

— Може, його на цьому модному галстуку повісити? — порадився із товаришами по плящі «кавалер» і, зачепивши пальцем, гидливо викинув галстук Сошніна назовні, між зморщених бортів поношеного форменого плаща. На фоні старезних сходів, у посірілому подряпаному вапні стін з оголеними скіпками та цвяхами і галстук, і власник його виглядали безглуздо, такий вигляд мав би тут, у їхньому трудовому житлі, золотий канделябр із розкішного Петродворця.

— А може, не треба, хлопці? — запихаючи лакований галстук назад під плащ пальцями, які почали тремтіти, вимовив Сошнін усе ще стриманим, навіть трохи прохальним голосом.

— Чого не треба?

— Дуріти. — Сошнін побачив, як, відмітаючи клаптями оббивки сміття, пил і недопалки, прочинилися праворуч по спуску сходів двері, з них висунувся круглий ніс і засвітилося кругле око бабусі Тутишихи. Сошнін витріщив очі, і бабуся швидко причинила двері.

— Що ти сказав? Що ти сказав? — футболіст-штовхальник, розпалюючись від праведного гніву, рушив угору по сходах. — Піночник! Офсайдник! Я то...

Нещодавній зек усе плив у посмішці, але вже розгальмований, з поводка спущений, із співчуттям хитаючи головою: «Сам винен. Що б то було вибачитися?» Однією рукою він перебирав по бар'єру, тягнучись за футболістом, який майже заслонив

його, другою ловив язичок у нагрудного замочка, щоб дістати ніжик.

«Звідки це в них? Звідки? Адаже усі троє нібито з нашого селища. З трудових родин. Усі троє ходили в садок і співали «С голубого ручейка починається река, ну, а дружба починається с улыбки...». У школі: «Счастье — это радостный полет! Счастье — это дружеский привет... Счастье...» У вузі чи в ПТУ: «Друг всегда уступит готов место в шляпке и круг...» Утрюх на одного в загалом доброму, древньому російському місті, яке ніколи не знало воєн і нападів...»

— Стривайте, хлопці! — владно скомандував Сошнін.

Бабуся Тутишиха знову висунулась у двері, і він знову витріщився на неї. Чутливий до небезпеки урка враз озирнувся, але нічого небезпечного не помітив — бабуся встигла причинити двері. Тим часом Леонід повісив сітку на виступ бруса і став спиною до нього так, щоб видно було нападаючих і вниз, і вгору.

— Ой ви, добрі молодці! Троє на одного! Та ще на кривого! Билинні звитяжці! Ілля Муромець, Микула Селянинович та Альоша Попович... Давайте по-билинному силу витратити.

— Як це?

— На роботі.

— На якій?

— Тротуари чистити.

— Знущаєшся, гад! — заревів модник і кинувся згори на жертву кудлатим звіром. Сошнін трохи прогнувся і перекинув хлопця через себе, з таким розрахунком, щоб він змів із сходів дружків по пляшці, але той збив лише рахітичного від народження урку. Футболіст устояв на ногах, але був приголомшений. Не даючи гультям отямитися, Леонід стрибком минув футболіста, двома ударами звалив модника на брудну підлогу, відкинув урку до батареї, уже не володіючи собою, — мікстури, уколи, антибіотики, усякі там ідіотики, виснажливі чергування, погоні, поєдинки, нічна літтворчість далися взнаки, рани далися взнаки, чужа в нього влита кров далася взнаки. Сироквасова ця...

Із здавленим хрипом він загнав кулаком футболіста під сходи, розмазував його по стіні.

— Заступайтеся за друга, покидьки! Заступайтеся за друга!

— Який він нам друг? Який друг?... — ховаючись за спину урки, повторював кавалер і, щось згадавши, штовхнув урку в спину, по-баранячому заволав: — Геха, ріж! На смерть ріж!

Геха слухняно засунув руку за пазуху, але витягти ніж йому Сошнін не дав, коротким ударом у сплетіння вибив з нього дих і, коли урка, зойкнувши, зігнувся, піддав йому зустрічним, відкинув до запльованого тьмяного вікна. Урка вдарився голо-

вою в батарею, запищав щось, як фарбована святкова кулька, з якої вийшло повітря, і, як кулька, зім'явся, всох, згорнувся синьою грудочкою на підлозі.

Футболіст не виявляв ніякого опору. Бити його було нецікаво, але Сошнін так озвірів, що зупинитися вже не міг і кинув футболіста, який чи то прикинувся, чи й справді вирубився, до батареї, на купу з уркою, а сам шарив очима, щось гарчав. Модник ослаб, розкинувши руки і витріщивши очі, сидів на підлозі, втискався в куток, у дерево, в пази, забиті брудним, остистим клоччям.

— Не буду... не буду... Дядечку! Дя-а-а-дечку! — вищав кавалер, затуляючись рукавом кожуха, який тріснув під пахвою. Оголилася овеча шкура бузкового кольору, від носіння чи для моди отак пофарбована, і овеча шкура ця, яку начебто зняли з іграшкового ведмедика, раптом змусила Сошніна опам'ятатися. Він дихнув раз, потім ще раз, здивовано поглянув на хлопця, який розпустив криваву слину, дістав його з кутка, ніби мишеня з мишоловки, за комір кожуха, підтяг до виходу і штурханом випхав на вулицю з дерев'яного, борозною протоптаного ганка.

— З'явися ще раз, погань!

Довго потім стояв Леонід біля сходів, не знаючи, куди себе подіти, що робити. Бабуся Тутишиха знову прочинила двері:

— Давно б отак! А то ходять...

— Тебе тут тільки й не вистачало!

Провал, затемнення — все-таки хворий він ще і кволий. Нервами. Сум'яття у душі, невлаштованість, і ці безсоромні ще на рожен лізуть...

Згадавши про сітку, Леонід вийшов на сходи. Сітка висіла на місці. Перехилившись, заглянув униз. Під батареєю темніла калюжа води, а може, крові, блищало щось, здогадався — ніж. Зійшов униз, підняв тупий, під kindжал зроблений тесак, яким баба чи хтось іще із старших родичів урки кололи скіпки, рубали дріт, — справжній фінар урка не встиг ще виточити або потай купити.

Повернувшись у квартиру, подзвонив у залізничне відділення міліції. Чергував Федір Лебеда, однокурсник по училищу і напарник по роботі, колишній роботі.

— Федю, я тут бився. Одному героєві черепа об батарею розколов. Коли що, щоб не шукали. Лиходій — я.

— Ти збожеволів!

— Їх треба було побити, Федю.

— Треба... треба... Як не треба? Та за них, за поганців, затягають.

Сошнін повісив трубку. Подивився на руки. Руки все ще тремтіли. Кісточки збиті. Почав мити руки під краном і ніби задрімав над раковиною. Почуття втомленої, безвихідної туги навалилося на нього — з ним завжди так, з дитинства: від образи, несправедливості, після спалаху люті, душевного потрясіння — не біль, не обурення, а пронизлива, гнітюча туга опановувала його. Все-таки за природою своєю він вайло, та ще жінками вихований. Йому б не в міліції трудитися, а, як матері і тітці, у конторі сидіти, квитанції підшивати і накладні виписувати, а якщо вже в міліції, то на місці дядька Паші — територію замітати.

А хто народжений для міліції, для військової справи? Якби не було зла на світі і людей, які його породжують, ні ті, ні ті не знадобилися б. Споконвіку вся міліція, поліція, митники і таке інше та йому подібне існують через людські непорозуміння. За здоровим глуздом уже давно на землі не повинно бути ні зброї, ні військових людей, ні насильства. Наявність їх уже просто небезпечна для життя, позбавлена всякого здорового глузду. А тим часом дивовижна зброя досягла катастрофічної кількості, і військових у всьому світі не зменшується, а збільшується, але ж призначення і тих, хто одягнув військову форму, військовий мундир, було, як і в усіх людей, — народжувати, орати, сіяти, жати, творити. Проте виродок краде, вбиває, махлює, і проти зла обертається сила, яку доброю теж не назвеш, тому що добра сила — лише та, яка творить. Та, що не сіє і не жне, але теж хлібець жує, та ще й з маслом, та ще й злочинців годує, охороняє, щоб їх не вкрали, та ще й книжечки пише, — давно втратила право називатися силою творчою, як і культура, яка її обслуговує. Скільки книжок, фільмів, п'єс про злочинців, про боротьбу із злочинністю, про гулящих жінок і чоловіків, злочинні місця, тюрми, каторги, зухвалу втечу, спритне вбивство... Є, щоправда, книжка з пророчою назвою: «Злочин і кара». Злочин проти світу і добра чиниться давно, кара вже не за горами, ніяка міліція її не відверне, усім атомникам руки не скрутиш, у холодну не пересадиш, усіх лиходіїв «не переголиш!». Їх багато, і вони сила, добре захищена. Беззаконня і закон для деяких мудреців розмили дамбу, об'єдналися й ринули єдиною хвилею на приголомшених людей, які розгублено й приречено чекають своєї долі.

Кажуть, зрозуміти — значить простити. Але як і кого зрозуміти? Кому і що прощати? Справжні злочинці не хатні блудні, дворушники, що заграють перед «бугром», жебрають вважаючи себе невинно засудженими, тягнуться і тремтять перед конвоїром, а вночі гострять ніж, роблять з поліетиленового мішка

насос і, вимінявши за пайку стару голку, вганяють у себе різну дурманну погань, палять коноплю, аж поки не потьмариться розум,— ні, не вони, а зек у перехідному віці, якого бачив «на торфі» Сошнін, зрушив його з місця своєю мораллю і життєвою програмою. Підтягнутий, із сильними руками і характером «злодій у законі», що «чесно» достукує строк і після виходу на волю одразу ж приступить до своїх основних обов'язків: підламувати магазини, чистити склади і квартири, зав'яжеться «цікаве діло» — косонуги виручку, пограбувати інкасатора, обібрати багатого фраера — хто-хто, а злодій безробіття не знає, так ось той злодюга відверто знущався з журналістки із повчально-виховного журналу, яку супроводжував «на торф» Сошнін як людина, яка має справу «з пером». Ніби з неба впавши, журналістка з усього дивувалася і вірила особливо захоплено в тих, хто перевиховався, усвідомив свою провину, прагнув до стерильно чистого і чесного майбутнього життя. З ними вона розмовляла «щирсердо».

— Ось ви,— звернулася вона до діловито-спокійного зека, який знав собі ціну,— ось ви грабували людей, обкрадали квартири... Чи думали ви про свої жертви?

— Начальнику,— посміхнувся зек, звертаючись до Сошніна,— ти навіть мене кривдиш? Я заслуговую тоншого співрозмовника.

— Але ти відповідай, відповідай. А то ми вважатимемо, що крутиш.

— Я-а? Кручу! Ще раз кривдиш, начальнику.— І повільно, чекаючи, щоб журналістка встигла записати пояснення, валив відвертість свою:— Якби я умів думати про жертви, я був би лікарем, агрономом, комбайнером, а не злодієм! Записали? Та-ак. Дарую вам ще одну цінну думку: якби не було мене і моєї роботи, їм,— показав він на Сошніна,— і їм, їм, їм,— тицяв він пальцем на сторожові будки, на будинок управління колонії, на Будинок культури, на лазню, гараж, на все селище,— усім їм не було б чого їсти. Вони повинні берегти мене як зіницю ока свого, молитися, щоб красти не покинув...

З цим усе ясно. Цей весь на видноті. Його перевиховуватимуть, і він удаватиме, що перевиховався, але як зрозуміти петеушників, які нещодавно розгромили у Вейську готовий до здачі житловий будинок? Самі на ньому практику проходили, працювали, і самі свою працю знищили. В Англії, читав Сошнін, гromлять уже ціле місто! Недалеко від задимленого промислового Бірмінгема побудували місто-супутник, в якому легше дихати і жити. І ось саме його гromлять жителі, і якби тільки молоді! На запитання, навіть вони це роблять,— скрізь та сама відповідь: «Не знаю».

Розділ четвертий

Сошнін багато й жадібно читав, не вибираючи і без системи, в школі, потім дійшов до того, що в школах «не проходили», до «Екклезіаста» дійшов і — ой, жах! Якби дізнався замполіт обласного управління внутрішніх справ, — навчився читати німецькою мовою, добрався до Ніцше і ще раз переконався, що, заперечуючи когось чи щось, тим більше великого філософа, та ще й чудового поета, треба обов'язково його знати і тільки тоді заперечувати або боротися з його ідеологією і вченням, не наосліп боротися, відчутно, доказово. Адже, як говорив російський вчений: «Шукати будь-що, хоч теорію відносності, хоч гриби, шукати, не пробуючи, не можна». А Ніцше якраз, може, й грубо, але прямо в очі ліпив правду про природу людського зла. Ніцше і Достоевський майже дістали до гнилої утроби людинки, до того місця, де пріє, зріє, набирається смороду і відрощує ікла найжахливіший звір, який сховався під покровом тонкої людської шкіри і модного одягу і сам себе пожирає. А на Русі великий звір у людській подобі буває не просто звіром, а звірдиною, і народжується він найчастіше покірністю нашою, безвідповідальністю, безладністю, бажанням вибраних, точніше, тих, хто сам себе зарахував у вибрані, жити краще, ситніше від ближніх своїх, виділитися серед них, вихопитися, а найчастіше — жити, ніби вниз по річці пливти.

Місяць тому, в листопадову вже мокречу, привезли на кладовище небіжчика. Вдома, як водиться, дітки й родичі поплакали над померлим, випили добряче — від жалю, на кладовищі додали: вогко, холодно, тяжко. П'ять порожніх пляшок потім виявили в могилі. І дві повні, з буркотухою — нова нині, хвальковита мода серед високооплачуваних трудяг з'явилася: з формом, багатенько не тільки вільний час проводити, але й ховати — над могилою палити грошки, бажано пачку, шпурляти вслід небіжчику пляшку з вином — може, похмелитися бідоласі на тому світі захочеться. Пляшок зажурені дітки накидали в яму, та ось батька опустити в земельку забули. Зарили, закидали скорботну щілину в землі, горбочок над нею оформили, хтось із діток навіть повалювся на брудному горбочку, поголосив. Навалили ялицевих і жерстяних вінків, поставили тимчасову пірамідку і поспішили на поминки.

Кілька днів, скільки — ніхто не пам'ятав, лежав сирота-небіжчик у паперових квіточках, у новому костюмі, у святотому вінці на лобі, із затиснутою в синіх пальцях новенькою хусточкою. Обмило бідолаху дощем, повну домовину води нахлистало. І вже коли ворони, розсівшись на деревах навколо

домовини, почали прикидати — з якого місця починати сироту, викрикуючи при цьому «караул», кладовищенський сторож досвідченим нюхом і слухом відчув, що тут не все гаразд.

Це що воно? Все той самий просторовий російський характер, який усіх розчулює? Чи непорозуміння, злам природи, нездорове, негативне явище? Чому тоді мовчали про це? Чому не від своїх учителів, а у Ніцше, Достоевського та інших давно померлих, та й то майже потай, треба дізнаватися про природу зла? В школі квіточки по пелюсточках розбирали, маточки, тичинки, хто що і як обпилює, вивчали, на екскурсіях метеликів винищували, черемхи ламали і нюхали, дівчатам пісні співали, вірші читали. А він, шахрай, злодій, бандит, насильник, садист, десь поблизу, в чиемусь животі чи в якомусь іншому темному місці причаївшись, сидів, терпляче ждав своєї години, з'явившись на світ, поссав матиного теплого молока, повипорожнювався в пелюшки, походив у дитсадок, закінчив школу, інститут чи університет, став ученим, інженером, будівельником, робітником. Але все це в ньому було не головне, поверхове все. Під нейлоною сорочкою і кольоровими трусиками, під атестатом зрілості, під паперами, під документами, батьківськими й педагогічними повчаннями, під нормами моралі чекало й готувалося до дії зло.

І одного разу відчинилася в'юшка у задушливому комині, вилетів із чорної сажі на мітлі веселою бабою-ягою чи в'юнким бісом диявол у людській подобі й почав гори перевертати. Бери його тепер міліція, біса, — визрів він для злочинів і боротьби з добрими людьми, в'яжи, відбирай у нього горілку, ніж і волю вольную, а він по небу на мітлі женеться, що хоче, те й витворює. Ти, якщо навіть у міліції служиш, весь правилами і параграфами облутаний, на гудзики застебнутий, стягнений, обмежений у діях. Руку до козирка: «Прошу вас! Ваші документи». Він на тебе потік блювотини або ніж із-за пазухи — для нього ні норм, ні моралі: він сам собі подарував свободу дій, сам собі мораль створив і навіть про себе хвалькувато-слізливі пісні склав: «Оп-пя-ать по пя-а-а-атницям па-ай-дут свида-а-анія, тюрь-ма Таганская — р-ря-адимай до-о-о-ом...»

У Японії, читав Сошнін, поліцейські спочатку звалять п'яного бешкетника, наручники на нього надінуть, потім уже балачки з ним розводять. Але ж місто Вейськ знаходиться зовсім на іншому кінці Землі, в Японії сонце сходить, у вейській стороні заходить, там сьогодні плюс вісімнадцять, зимові овочі на грядках зеленіють, тут — мінус два і дощище лле, ніби цілий вік не перестаючи.

Сошнін намочив голову під краном, труснув мокречею на всі боки: нема кому забороняти мокречею бризкати — теж цілковита свобода! Закрутив кран, поставив каструлю з куркою на плиту, пригладив себе руками по голові, ніби пожалів, простягся на дивані, втупив очі в стелю. Туга не відпустила. І біль терзав плече, ногу. «Адже могли й понівечити, добити, засунути під сходи... Такі все можуть...»

Патрулювали Сошнін з Федором Лебедею по місту, і бог дав крадія машини. П'яний, як потім з'ясувалося, щойно прибулий з Далекої Півночі з товстою торбою грошей «орел», налігався на radoщах, подвигів захотілося — і вкрав самоскид. Біля вокзалу, на віражі навколо клумби, а бодай їй грець, — на площі зрубали тополі, за новою модою закруглили клумбу, увіткнули в центрі п'ять ліванських ялин, навалили бурого каміння, посадили квіточки, і скільки вже через неї, через цю вейськими дизайнерами створену естетику, народу постраждало: не втримав машину крадій, зачепив зупинку, двох чоловік покалічив, одного об будку вбив і, ошалівши, запанікував, осліп, помчав центральною вулицею, на світлофори, на м'ясо розбив на перехресті молоду матір з дитиною.

Крадія переслідувала вся міліція, громадський транспорт, «відтискали» від центру міста на бічні вулиці, в дерев'яну глушину, сподіваючись, що, може, вріжеться в якийсь паркан. На хвості крадія висіли Сошнін і Федір Лебеда, загнали дику машину у двір, крадій заметався на піщаному квадраті, на друзки розбив дитячий майданчик — добре, що дітей не було на той час у дворі. Але вже на виїзді збив двох бабусь, які під руку гуляли. Ніби метелики-бояришниця, злетіли бабусі в повітря і склали легкі крильця на тротуарі.

Сошнін — старший по патрулю — вирішив застрелити злочинця.

Легко сказати — застрелити! Але як це важко зробити. Адже стріляти треба в живу людину! Ми запростака вимовляємо у будь-якому випадку: «Так би й убив його або її...» А ось візьми і вбий насправді. У місті так і не наважилися стріляти у злочинця — люди навколо. Вигнали самоскид за місто, весь час кричали в мегафон: «Громадяни, небезпека! Громадяни! За кермом злочинець! Громадяни...»

Вискочили на горб, проминули останню міську бензоколонку. Наближалось нове замиське кладовище. Глянули — ой лишенько! Біля кладовища зразу чотири похоронні процесії, і в одній процесії тьма-тьмуца народу — якусь місцеву знаменитість ховають. За кладовищем, за п'ять кілометрів, — великий

будівельний майданчик, що міг тут наробити лиходій — подумати страшно. А він зовсім очманів від швидкості, гнав на замиських просторах понад сто кілометрів.

— Стріляй! Стріляй!

Федір Лебеда сидів у люльці мотоцикла, руки в нього вільні, та й найкращий він стрілець у відділенні. Слухняно діставши пістолет із кобури, Федір Лебеда відтягнув запобіжник і, ніби не зрозумівши, в кого наказано стріляти, всадив одну, другу, третю кулі в колеса самоскида. Гума задимилася. Машина почала накульгувати, забрязкотіла. Сошнін, закусивши губу, натис до відказу на газ мотоцикла.

Вони зближались з машиною. Випередили її. Федір Лебеда підняв пістолет, але зразу ж безсило опустив руку.

— Зупини-и-и-ись! — кричав він. — Зупинись, вражина!.. Біля новобудови загородять дорогу — там пост!

По губах угадав Сошнін майже молитву, яку проказував напарник в останній надії на безкровне завершення справи.

— А кладовище? — по губах-таки вгадав і Федір Лебеда відповідь Сошніна.

Побілівши й справді як папір, не зіпсований графоманами, ніби важку гирю, піднімав Федір Лебеда звичний пістолет. Губи шльопали, витрушували з мокречею:

— Спробувати... Спробувати...

— Ніколи! — Сошнін люто пішов на обгін самоскида.

Крадій не пустив їх по ходу ліворуч. Різко гойднувши і кинувши мотоцикл убік, майже падаючи, пішли праворуч. Зрівнявшись з кабіною машини, розуміючи всю безнадійність слів, все одно обидва разом заклинали, забувши про мегафон:

— Зупиніться! Зупиніться! Стрілятимемо...

Колимага з гуркотом посунула на них, ударила мотоцикл залізною підніжкою. Сошнін був водієм-асом, але щось сталося з ним незбагненне — він ловив і не міг упіймати педаль мотоцикла лівою ногою. У вухах почало дзвеніти, небо і земля побагровіли, попереду забігали і кудись, за якийсь край посипалися люди з похоронних процесій.

— Та стріляй же!

Двома пострілами Федір Лебеда вбив злочинця. Машина з гуркотом промчала ще якусь відстань на продирявлених колесах і ткнулася носом у кювет. Уже падаючи із сидіння мотоцикла чи разом з мотоциклом, Сошнін устиг побачити, як із потилиці, ледь оброслої вперто-тугої потилиці шарикопідшипником викотилося кружальце, ще одне кружальце, швидше, частіше, ніби з конвейера покотилися, витяглися в червону нитку, шия, плечі, нова на Півночі, з корабля, видно, куртка,

уся в кишнях, чимсь туго набитих, можливо, листами матері, може, й коханої дівчини. Був ще значок на куртці. Яскравий значок за рятування людей на пожежах. І ось куртка зробилася червоною на плечах і на спині, як значок за відзнаку на пожежі.

Сошніна скрутило судомою на землі, червона мокреча підступила до горла. Скручений, зім'ятий, він лежав потім у машині «швидкої допомоги» поряд із застреленим злочинцем і чув, як під носилками по залізній підлозі хлюпотить, шкребе вуха їхня кров, яка в одне злилася.

Найдосвідченіший хірург залізничної лікарні, уродженець рідного залізничного селища, який уперто вчився на трійки при п'ятіркових здібностях,— Гришуха Перетягін устиг колись повністю оформитися на лікаря, був сивий, повільно-спокійний і, як здалося Сошніну, трохи напідпитку.

— Нога висить на одній шкірі і на жилі. Ампутувати чи рятувати? Як накажете, громадянине начальник?

— Спробуй, лікарю,— попросив Сошнін і запобігливо додав: — За мною не пропаде, Гришухо.— На спантеличений погляд лікаря ще додав: — Я ж теж наш брат-залізничник... тітки Ліни небіж.

— А-а! — пожвавився лікар.— Льошка, чи що? А я дивлюся, розумієш... Ну, коли із залізничного, та ще нашої, вятської, крові — і однієї жили досить... А я дивлюся, ніби знайоме обличчя, розумієш...— говорив Гришуха й показував на мигах щось сестрі й няні.— То не пропаде за тобою, кажеш? Заметеш і додому не відпустиш, хе-хе-хе...

Чомусь Гришуха-хірург не дав Сошніну наркоз. Налили повну склянку чистого спирту. Лікар почекав, коли пацієнт стане нестямно п'яним, побалакав ще з ним про те, про се і взявся за діло. Під час операції Сошніну піднесли ще мензурочку. Він пив спирт, ніби воду, дуже холодну, джерельну. З незвички обпалив слизову оболонку, довго потім сипів горлом.

Гришуха Перетягін, задоволений собою і професійною майстерністю, по-свійськи посміювався на обходах:

— Я тебе, як на фронті, латав. Бах-трах по гарячому. І приросло! При-ро-сло-о-о, розумієш! Ще на нас, на вятських, наркоз витрати, кров переливати. Наркоз шкідливий, крові у запасі мало, нас, вятських, багато. Слухай, ти що, і справді чистого спирту не пив? Н-н-ну, розумієш! Теж мені, миленький, лягавенький, гарний, кучерявенький! Таких хлюпиків треба гнати в шию з органів.

Розходжувався Сошнін довго. Від самотності й нудьги багато читав, ще дужче наліг на німецьку мову, почав бруднити папір

чорнилом. Спочатку писав пояснення, багато і довго, потім заготував короткий, схожий на рапорт, папір і відбувався ним. Особливо важкою була розмова із слідчим Антоном Пестеревим. Він дуже дорожив честю працівника правосуддя і, здавалося йому, все і всіх знав, бачив наскрізь.

— Як ви, міліціонер, людина немолода вже і зі стажем, могли стріляти в молодика, який ще й життя не бачив, невже не могли з ним справитись, затримати без пострілів і крові? — проколюючи Сошніна вузьким лезом очей, явно наслідуючи якогось незламного, залізного кумира, цідив крізь зуби Пестерев. Федір Лебеда примудрився ухилитись від пояснень — старший по патрулю хто був? Сошнін. Ось і звітуй, мучся. Леонід спершу стримувався, намагався щось пояснити Пестереву, потім скипів:

— Та за одну молоду матір з дитиною!..— Він прикрив очі, відвернувся.— Розтерзані... пилука, кров, змішалися... багрова грязюка. Я в будь-кого, але з особливим задоволенням у тебе всаджу цілу обойму!

— Псих! — зірвався слідчий.— Ти де знаходишся? Як ти в міліцію потрапив?

— Тому й псих, що ти надто блаженно живеш! — Збереглося, все-таки збереглося хлоп'яцтво в Сошніні. Він поплескав Антона Пестерева по форменому мундиру працівника правосуддя: — Це тобі не мати рідна! Від цього небіжчика, землячок, півсоткою не відкупишся! — Та на тому й пішов, спантеличивши борця за справедливість так, що він дзвонив Сошніну, домагаючись — що за натяки?

Родом із села Тугожиліна, Пестерев забув, що всього за три версти від його рідного села, в невеличкому селі Польовка, жила теща Сошніна, Євстоля Сергіївна Чащина, і ось вона вже воістину знала все і про всіх, може, не у всесвітньому, навіть і не в обласному масштабі, але на Хайловську округу її знання поширювалися, і від неї, від тещі, Сошніну стало відомо, що в Тугожиліні чотири роки тому померла Пестериха. Усі діти з'їхалися на похорони, навіть і невістки, і зяті з'їхалися, і далекі родичі прийшли-приїхали, але меншенький, найулюбленіший, надіслав переказом п'ятдесят карбованців на похорон і в довгій телеграмі висловив співчуття, повідомивши, що дуже зайнятий, а насправді щойно повернувся з курорту Белокуриха і боявся, як би родон, який він приймав, не пропав марно, щоб не розходилися нерви від переживань, та й з «чорною» сільською ріднею знатися не хотілося. Рідня, справді темна, взяла й повернула йому п'ятдесят карбованців та ще й із сільською, грубою прямою приписала: «Подавися, паскуда і соромітник, своїми грішми».

Повернувшись із лікарні на милицях у порожню квартиру, він заліз на дивані і пожалкував, що не навчився пити, — якраз би згодилося.

Навідувалася тітка Граня, мила, прибирала, варила, бурчала на нього, що мало рухасться.

Пересилив себе, почав знову читати запоем, до паперу потягло — розійшовся на поясненнях! У цій, незрозумілій ще, але захоплюючій роботі забувся. Він і раніше, іще в школі, паперовим ділом займався — звичайний загалом, навіть типовий шлях сучасного молодого літератора: шкільна стінгазета, багатотиражка у спецшколі, замітки, іноді і в «художній» формі, — в обласних газетах, міліцейський, потім і інші тонкі журнали, на «товсті» поки що не тягнув і сам це, хвалити бога, розумів.

«Може, мені до Паші поїхати? У Паші добре!» — мляво думав Сошнін, наперед знаючи, що він нікуди не поїде. Ворушитися, за поштою піти вниз — і на те немає сили, а головне — бажання...

Паша — людина, здатна ублажити, умиротворити й нагодувати весь світ. Це про неї Пушкін написав: «Кабы я была царица, — говорит одна девица, — то на весь крещеный мир приготовила б я пир...»

Після першого бойового хрещення і крену сімейного корабля набік Сошнін чи від замішання, чи від пустопорожності проведення часу вирішив поповнити освіту і затесався на заочне відділення філфаку місцевого педінституту, з ухилом до німецької літератури, і мучився разом з десятком місцевих єврейчат, порівнюючи переклади Лермонтова з геніальними першоджерелами, раз у раз натикаючись на шукане, тобто на різночитання, — Михайло Юрійович, на думку вейських мислителів, дуже псував німецьку культуру. В педінституті Сошнін уперше почув слово «цільовик», зміст якого громадяни нашої країни, за винятком розумних голів з Академії педагогічних наук, до кінця так і не збагнули. Тим часом «цільовик» — слово, яке абсолютно точно визначає зміст предмета: це абітурієнт, якого прислали у вищий учбовий заклад і прийняли на пільгових підставах з метою і зобов'язанням повернутися в рідну сільську місцевість на роботу. Про те, скільки і як повертається в рідну місцевість «цільовиків», особливо «цільовичок», — знає всезнаюча статистика, та мовчить засоромлено.

На стадіончику, який прилягає до педінституту, пробитому там і сям гіллям кленів, Сошнін грав у городки. На місці стадіону був колись патріарший ставок, з карасями, лататтям, лілеями і могутніми деревами навкруги. Борючись із мракобіссям сановних церковників, які історично себе пережили, дерева

повалили, воду разом з карасями засипали шлаком і землею; яку вийняли з-під фундаменту новобудов, але ж воно, прокляте минуле, причепливе, живуче, воно з-під землі, з-під притоптаних і второваних надр стадіону, з пеньків, міцно закопаних, давало про себе знати, раз у раз, нехай і крадькома, нишком посилало в яснооку сучасність провісників весни, нагадувало про себе живучою гілкою тополі або клена, між якими по присипаній шлаком доріжці, гостро виставивши лікті, бігали майбутні гармонійно розвинуті педагоги, тренуючи гнучкість тіла та міцність м'язів.

Оскільки Сошнін закривів, його призначили змагатися в наземних іграх, і він азартно жбурляв стругані палиці, вибиваючи то «бабку у віконці», то «змію», то «будиночок», і одного разу побачив у куточку стадіону дівку з чоловічим статурою, з невибагливо зрубленим, але рум'яним і здоровим обличчям, на яке спадало коротко підстрижене волосся, товщиною і за кольором схоже на житню солому. Дівка збирала волосся на потилицю старомодним кістяним гребінцем і одночасно стягала з себе лижні штани, рвала гудзики на кофті, нетерпляче стогнучи й посопуючи роздутими ніздрями. На ходу підтягнувши труси футбольного крою, із свистом увібравши в себе побільше повітря, дівка вийшла на бігову доріжку і завмерла, чекаючи старту. Крізь чоловічу майку, розтягнену тілом так, що вона була зовсім прозора, чітко вирізнявся бюстгальтер, зав'язаний на спині морським вузлом, тому що пластикова застібка не витримала натиску прихованих сил, луснула й теліпалася без потреби. Зрозуміло, тільки міцним вузлом і можна було стримати сили в чавунних циліндрах грудей з вкрученими всередину тридюймовими гайками. Ті гайки, напевно, не один раз відкручували передові сільські механізатори, проте навіть різьбу зірвати не осилили, не приборкали могутнього механізму, що все гарячіше розпалювався перед бігом.

— І-і-гех, глистогони-інтелігенти! — гарикнула дівка, коли порівнялися з нею молоді, блідо-сірі від тютюну, нічних побачень і неситого студентського харчу спортсмени, які бігли підтюпцем, захекавшись. Груди у дівки заколивалися, зад закрутився тракторним маховиком, ноги, взуті у кеди сорок другого розміру, робили сажневі кидки, обличчя її було натхненне, войовниче, вся дрібнота, яка перебирала ногами по землі, по захованому патріаршому ставку, розлетілася мошкорою в різні боки і залишилася позаду.

Не знаючи, що таке фініш, дівка промчала повз нього і бозна-куди забігла б, якби на її шляху не трапився паркан стадіону. Ось яка була Паша! Бог і прізвище призначив їй

відповідно до матерії — Силакова. Якийсь тренований спортсмен, не інакше як майстер спорту, розбитий у прах, виправдувався, протираючи окуляри: «Та я обійшов би цю стихійну тітку, але окуляри запітніли». Паша Силакова, поблажливо поплескавши по плечу знатного спортсмена, запропонувала: «Може, ще спробуємо?»

З того й народилася відома інститутська пісня: «Я б и кашу сварил, я б цветы подарил, я б любил тебя смертно и верно». Приспів: «Да очки запотели». «Я бы сдал сопромат, поступил на физмат. Я бы взял все высоты науки. Да очки запотели...»

Справи у «цільовички» Паші Силакової в інституті йшли не так вдало, як на стадіоні. Вона і в своїй починківській школі нікого в науках не переганяла, а більше наздоганяла. Працювати б їй на колгоспній фермі, бути ударницею праці, шанованою людиною, багатодітною матір'ю, але її рідна мати молодість, життя, красу і силу виробила на колгоспній фермі і, дізнавшись про додатковий набір до педінституту, сказала: «Ідь, учись на вчену, багато грошей одержуватимеш, у люди вийдеш, не будеш, як я, вік у гною бабратися».

Дуже й дуже хотіла Паша Силакова стати вченою, не спала ночами, тупіла від наук і міської культури, зметикувала своїм сільським вельми досвідченим розумом, як досягти мети: возила в гуртожиток картоплю, молоко, м'ясо із села, прибирала в кімнаті, прала аристократкам з філфаку білизну, прасувала, і ті, що палили сигарети з довгими мундштуками, розумілися на коньяках, коктейлях і сексі, які напам'ять знали назви іноземних наклейок на сидницях імпортих джинсів, з яких найцінніша була «монтана», насміхалися з Паші, мали її за попихача. Мадам Пестерева, яка читала в інституті класичну російську літературу, пристосувала Пашу в хатні робітниці.

Подружжя Пестеревих хатніми справами не займалося, не бруднило рук, жило за правилами й запитаними високоінтелектуальних особистостей: бавилося тенісом, купалося в ополонку, їздило на колективні полювання, обоє хоробро водили власну «Волгу», недбало крутячи кермо однією рукою і виставивши лікоть за віконце. У «Волзі» чохла з якоїсь волохатої істоти — із хутра лами, пояснили Пестереви, за заднім сидінням, як у багатого кавказця, катався строкатий м'яч, перед переднім склом, знову ж таки, як належить заможним особам, які розуміють культуру, почеплена екзотична широкорота мавпочка в червоних трусах; на склі яскраво написано: «Еспанію — уерто — командорос».

Одружившись іще в студентські роки з дочкою директора вейського льонокомбінату, Антон Пестерев мав на трьох чо-

тирикімнатну квартиру, утримував місцевий «салон» і збирав у ньому вечорами «вищий світ» міста Вейська. Одну кімнату подружжя Пестеревих перетворило на своєрідний різновид вітальні, гральний зал і дешевенький музей, на стінах якого висіли абстрактні полотна, гравюрки, кілька дорогих напівфривольних карбувань з русалками, дві прядки, пара личаків, репродукції з пікантних полотен Сальвадора Далі. Вечорами в залі приглушено, інтимно звучали на японській радіозаписуючій системі модні записи «звідти», ну, і наші, необхідні в модному салоні, модні поети: Висоцький, Окуджава, Новелла Матвеева; на інкрустованих полицках — Євтушенко, Вознесенський, Ахмадуліна, Аполлінер, Дос Пассос, Хіменес, Лі Бо, далі Пікуль, Сіменон і Апдайк, між ними Біблія дореволюційного видання, молитовник із золотою застібкою, «Слово о полку Ігоревім» у подарунковому виданні і ошатний словник Даля в чотирьох томах.

Мадам Пестерева розважала своїх гостей розповідями про Пашу Силакову і смішила студентів в аудиторіях.

— Ну, молодче,— старомодно зверталася вона до студентки, ніби до створіння чоловічої статі, поставивши її перед публікою по команді «струнко».— Що ви можете розповісти про фатальні помилки Миколи Васильовича Гоголя?

І швидка, радісна, приготовлена з підказок однокурсниць, була відповідь Паші Силакової:

— Містичні настрої Гоголя, нав'язані йому отцями церкви з їхньою темною і відсталою філософією, призвели і не могли не призвести до духовного краху великого російського письменника. Внаслідок цього краху він спалює другий том «Мертвих душ», який загалом був слабший від першого, тому що виявився перейнятим розтлінним духом церковників, які ховалися в катакомбах і темних закутках Оптиної Пустині та в інших кублах воявоначних мракобісів..

— Так-так. Ви, звичайно, прочитали другий том, і тому так упевнено його заперечуєте?

— Ні. Все це нам розповідала ще в селі вчителька літератури Еда Генріхівна Шутенберг, і дівчата мені допомогли. Завчити.

— Заслана вчителька?

— Так. Але вона потім виправилася, була поновлена. І орденоносцем навіть стала.

— Може, вона навіть заслуженою вчителькою стала?

— Так. Я забула сказати. І заслуженою.

— І вона вас, сільських учнів, привчала до самостійного мислення?

— Наполегливо привчала. Наполегливо. Багато сил доклала до цієї справи.

— Ну що ж,— ледь помітною посмішкою, що блукала по обличчю, мадам Пестерева закликала аудиторію в свідки, продовжуючи показовий спектакль, пропонуючи простодушній Паші Силаковій «дослідити епоху Пушкіна», і навіть підштовхувала Пашу кивками голови і «навідними» репліками на потрібний напрям. І дівчина натхненно викривала вищий світ і згубну епоху, в яких великий поет і мученик потонув, викривала графа Бенкендорфа, саркастично знищувала царя, критикуючи його, ніби питущого бригадира на колгоспних зборах, різко і нещадно, і сказала наприкінці, що нічого іншого, як «загинути на благородному полі брані» великому поетові й не лишалося, «інтриги, придворні інтриги погасили світоч російської поезії».

— Здорово ви їх! — хитала головою мадам Пестерева.— Ну що ж, давайте залікову книжку. Не щодня навіть у стінах нашого інституту отак досконально аналізують поведінку класиків.

Лерка, дружина Сошніна (нині, як і належить за сучасною модою, вони розлучені, але судом ще не оформлені), навчалася з Пашею Силаковою в старших класах починківської школи. Вона дізналася, що витворяють в інституті з найдобрішою людиною, дід і батько якої переорали плугом піврайону, перекопали окопів набагато більше, ніж подружжя Пестеревих обійшло та об'їхало курортних і туристських доріг, і що вчена дама перетворила дівку на хатню робітницю.

— Це що? Це отак? — горлала Лерка, людина нестримана.— Хуліганів в'яжете! У витверезник п'яниць тягнете. А це, це що? Коли з нас, сільських, перестануть глумитися новоявлені аристократи?!

— Не кричи ти і на бога мене не бери! Давай думати, як дівку рятувати.

Придумали перевести Пашу в ПТУ з сільськогосподарським ухилом, вчитися на механізатора широкого профілю. Паша — ревіти: «Хочу бути вченою! Ну, нехай хоч переведуть в училище дошкільного виховання, якщо я тут осилити не можу...»

Сошнін узяв Пашу Силакову за руку і відвів до ректора педінституту додому, до Миколи Михайловича Хохлакова, відомого книголюбця, в якого і «пасся» в бібліотеці Леонід відтоді, як, повернувшись із ув'язнення і не підшукавши ще роботу, тітка Ліна прала і прибирала в домі професора.

Микола Михайлович — зовні типовий професор. Важкий, сивий, сутулий, носив простору вельветову блузу, не курив тютюну, не пив вина. Запиленими книжками до стелі забита чотирикімнатна квартира, і все це, як і гадав Леонід, справило на Пашу Силакову велике враження. Коли Микола Михайлович пояснив їй, що для сучасного вченого вона занадто прямодушна, та ще додав, що сільський механізатор нині заробляє більше, ніж учений-гуманітарій, Паша махнула рукою:

— Не всім ученими бути. Треба комусь і працювати. Де у вас погане відро? — І, задержши пелену, почала мити підлогу, витирати меблі, книжкові шафи в квартирі недавно овдовілого професора, вигукуючи при цьому на весь «учений» будинок: — «Я! Ты! Он! Она! Вместе будет вся страна!..»

Поки не звільнилося місце в гуртожитку, Паша й жила у професора, іноді провідувала Сошніна, ще з порога горлаючи обурено: «Ну й засвинячився ти, братець-кіндратець!»

Училася Паша в ПТУ добре, стала відомою на всю область спортсменкою, у метанні диска побила всі місцеві рекорди, навіть їздила на зональні змагання і на Спартакіаду народів СРСР у столицю, після повернення з якої Сошнін ледве її впізнав. Перефарбована в золотий колір, із шапкою завитого, та й не завитого, а просто-таки розтріпаного волосся, із підсиненими повіками, в джинсовому костюмі, у чоботях «а-ля мушкетер» Боярський, з'явилася Паша в рідні краї, бурхлива, нестримна, з цигаркою в зубах.

— Знай наших! Поминай своїх! Ми, сільські, покажемо себе ще краще за отих лахудрів з філфаку!

«Е-е,— засумував Сошнін,— коли так діло піде — село втрапить ще одного гарного працівника, місто придбає галасливу хамку». І з допомогою того самого Миколи Михайловича та Лерки Пашу спровадили на центральну садибу рідного починківського колгоспу «Світанок», де вона працювала механізатором нарівні з чоловіками, одружилася, народила підряд трьох синів і збиралася народити ще чотирьох, та не тих, яких виймають з черева за допомогою кесарського розтину і тупцюють навколо: «Ой, алергія! Ой, дистрофія! Ой, ранній хондроз...»

— Мої хлопці на землі працюватимуть, у моря ходитимуть, у космос літатимуть.— І, слабке створіння, мати і жінка, зітхаючи, додавала: — А все ж хоч би один, як Микола Михайлович, ученим став...

«І ти мене не повезеш. І я, напевно, не поїду. А трійка? Трійка — це брехня! І я давно не вірю діду», — пробурмотів

Сошнін, лежачи на дивані й радіючи, що поїзд на Хайловськ відійшов, до завтра не буде туди okazії, крім автобуса, а на автобусі трястися в таку погоду бойові рани не велять. Ось завтра або післязавтра набереться духу і поїде до Паші в гості, може, й до тестя з тещею добереться — від Починка до Польовки зовсім близько. Треба було б Лерці подзвонити. Давно не дзвонив. Але ж по голосу здогадається, що знову щось скоїлося з людиною.

І це терпить.

Отже, на чому ж ми зупинилися? На суперечностях життя? Чому люди б'ють одне одного? Яке просте запитання! І відповідь найпростіша: «Хочеться, от і б'ють...»

Начальник Хайловського райвідділу УВС Олексій Демидович Ахлюстін, мислитель і боєць, казав: «Половина людей на земній кулі порушує чи збирається порушити, друга половина порушувати не дає. Поки що рівновага. Далі баланс може зміститися...»

«А Лерці все-таки треба подзвонити. Що вона там? Як?» Сошнін повернув руку з годинником до світла, яке тьмяно лилося з давно не митого вікна, з-за пузато роздутого «гардеропа», — о пів на п'яту. Лерка закінчує роботу о шостій. Поки за Светкою в садок зайде, в магазин, туди-сюди, раніше восьмої нема чого й думати дзвонити. Хіба що на роботу? Але ж там жінота! Знемагають у білій аптеці від білого неробства, від запаху ліків, який дурманить плоть і розум. «Твій!» — заметушаться збуджені жіночі розуми. «Грошей позичити хоче», «За ласками скучив...», «Про дитину рідну згадав...».

«Ух, баби, баби! Без вас прожити якби! Ого, вірші пішли! Самі собою! Як у Маяковського. А може, й кращі!».

Притягала до себе очі, тривожила розум могутня туша «гардеропа», яка у сутінках виразно нагадувала постать безсмертного Собакевича. Через нього, через цей «гардероп», подружжя Сошніних в останній раз розбіглося, точніше, через тридцять сантиметрів — рівно настільки Лерка хотіла відсунути «гардероп» од вікна, щоб більше світла потрапляло в кімнату. Хазяїн, знаючи, як вона ненавидить стару квартиру, старий будинок, старі меблі, особливо цей добродушний «гардероп», як хоче звести його зі світу, зрушити, зсунути, таємно сподіваючись: під час пересування він розсиплеться, історичну меблю можна буде пустити в піч, — учинив опір, а опір, знав він по службі, таїть в собі багато «наслідків».

Умить спалахнув скандал, крик, сльози, і такого ж непогожого вечора, схопивши за руку дитину, Лерка пішла в гуртожиток фармацевтичного інституту. Вдруге помчала Як зав. аптекою,

найшвидше завдяки сприянню Леонідового друга, приятеля дитинства, нині великого начальника, Володі Горячева, бідна мати з дитиною перебралася в будинок готельного типу, в дев'ятиметрову кімнату, де є всі умови для життя: туалет, мийка, кран, віник, диванчик, стіл і телевізор, а він, виходить, залишився «на просторах», царствує в своїй квартирі, тишиться свободою, і «гардероб» стоїть, мов скеля. «Стоїть! І стоятиме!» — майже урочисто, як Петро Великий про Росію, сказав Сошнін про «гардероб».

Думка про Лерку не згасала, навпаки, підступала ближче. Коли на душі смута — вона як уродиться, от причіплива людина! Жінка! Дружина. Хрест. Хомут на шиї. Обруч. Гиля. Морока земна.

Розділ п'ятий

Місто Хайловськ, куди направили працювати Сошніна після закінчення школи УВС, — типовий загалом райцентр на п'ятнадцять тисяч голів населення, досить спокійного, переважно сільського. Промисловість тут була лісова, текстильна й сільськогосподарська. Турбував часом і тривожив невелике місто, що стояло на відшибі, текстильний технікум та міжзональний будинок відпочинку лісозаготівельної галузі. Іноді, дуже рідко, Хайловськ потрясав відгомін сучасного прогресу. Струси котилися здебільшого залізницею, біля якої тулилася невелика, з дореволюційним дерев'яним вокзалом станція Хайловськ, на вісім колій, у будь-який час року забитих вагонами, навантаженими круглим деревом, дошками й брусом — продукцією місцевого ліспромгоспу.

Але ось почали вчащати до Хайловська поважні чини. Спочатку невеликі, стримані, небагатослівні, потім більші, солідніші, ще стриманіші. Все закінчилося тим, що на восьму колію поставили кілька вагонів, у яких жила трудова солдатня з лейтенантом на чолі. За три з чимось місяці бойовий військовий загін відбухав у центрі Хайловська двоповерховий готель, повеселив містечко і, залишивши двох-трьох удовиць у невтішному горі, від'їхав у невідомому напрямку.

У готелі тривалий час проживали відпускники й командирівочні. Нагрянув якимсь місцевий уродженець, видатний конструктор, у нього автомат був виготовлений у вигляді багатозарядної автоматичної зенітки, яку фронтовики назвали «дай-дай». І від тієї зенітки, хоч як літай, хоч як бігай, — нікуди не полетиш і не побіжиш.

Одне слово, готель дістався місту. І ось у цьому готелі судилося Сошніну прославитися на весь Хайловськ та його околиці. Жителі Хайловська проживали в своїх будинках, їхні гості та родичі, приїжджаючи у відпустку, теж там жили. Готельні номери заселяв багатенький, спритний уповноважений, націлений на Хайловську лісопродукцію, сонячної літньої пори ревізор із Мінлігоспу або із «Сільгоспмеханізації», дитя Кавказьких гір з дарами сонячного, родючого півдня: помідорами, квітами, фруктами, — ошчаслилював місцевий ринок, що заріс кропивою і будяком, насмішкуватий журналіст місцевої преси стрясав телефони «люкса», збираючи матеріал по передовому досвіду переробки льону і використання лісовідходів; поети та художники налітали найчастіше артільно.

Ось у готелі закрутилися «хіміки». Почалася картярська гра: «ворожки», «кулемети», «біблія», «стукалки», «альянці», «сонники», «стирки» — як тільки карти не називали. Забринчали гітари, вискнули вночі жінки, заскреготіли зуби, почувся брязкіт битого скла й кинджальний дзенькіт. «Кабел, демон, кут, індія, бал, грати на роялі, чмок-шпок, гладенько, задок, заліпити хаверу, чос, баціальний, духовний, їжак, кучер, шнифер» — слова, слова ж які! Музика! За ґратами, на тюремних нарах створена словесна продукція лякала тихий хайловський люд, який жив за лісами, за болотами.

Але ось прибув до Хайловська Демон! У сусідній області прибив ломом інкасатора, «взяв на хомут» — так це називається — сорок тисяч «рваних» і пістолет. «Озброєний і дуже небезпечний» — саме в той час ішла кінокартина з такою назвою у Будинку культури працівників лісу.

Сошнін не від картини, ні, швидше від фізичного й душевного застою, заздалегідь тремтячи і підібравшись, вирішив: «Візьму! Коли ще до Хайловська завітає Демон. Справжній...»

По телефону з обласного карного розшуку наказували не лізти не в своє діло, до приїзду оперативної групи нічого не робити, але із злочинця очей не спускати. Та Демон, «печальний Демон — дух вигнання», — раптом в небеса підніметься!..

Тонку операцію задумав Сошнін. Якраз на місто Хайловськ ринула спортивна орда. Будинок відпочинку, гуртожиток технікуму, готель забиті вщерть. Місто цвіте синіми штаньми, шапочками з іноземними буквами і знаками. Змагання, естафети, багатолюдність — дуже це важливий фактор! Запросивши двох дружинників з ліспромгоспу, Сошнін переодягся у цивільне і під час обіду «підселився» з розкладачкою в номер грабіжника. І коли лиходій прийшов і, побачивши сторонню людину, напружився й почав бліднути, не даючи йому ні хвилини на роз-

думи, молодий детектив, який читав технічну книжку,— для маскування таку книжку підібрав,— схопився із розкладачки, відрекомендувався:

— Інженер Зверев.— І прізвище, прізвище вміть, до речі, підходяще з'явилося.— Всі місця в готелі зайняті. Фізкультура і спорт. Завжди готовий. Пробачте. Підселили...— І тільки-но в простягненій руці відчув руку Демона, затиснув її, вивернув, і... бандит і зойкнути не встиг, як на нього мільон насів!..

Начальник карного розшуку міста Вейська, сивий, підслупуватий, але весь ніби складений з мускулястих, великогабаритних деталей, пояснив Сошніну всю його дурість: співробітник міліції маленького міста — та його собаки й ті не тільки в обличчя, але й на нюх знають! «Самбіст. Колишній чемпіон спецшколи з боксу! А звідки тобі відомо, що Демон — не чемпіон країни з вільної боротьби? Може, з усіх видів спорту чемпіон, включаючи фігурне катання?! Ти вивчав його біографію? Силу? Реакцію? Гастролер він, запеклий кучер чи онучник? Баклан? Тумак? А якби запеклий? Та він би з тобою розправився, як київський м'ясник! І збирали б тебе по частинах у моргу, щоб пристойний вигляд мав у труні...»

Та хоч як там було, а народ дізнався про «подвиг», і виходило, що не початківця-гастролера скрутив Сошнін, брав він двох досвідчених убивць, і були у них не пістолети, по автомату було, і одного бандита Сошнін відомим тільки йому способом викинув у вікно з другого поверху, щоб не плутався під ногами, а з другим йому вдалося легко упоратись!..

На вулицях і в громадських місцях Хайловська чув герой-детектив услід собі: «Той самий!» І не тільки з технікуму, навіть приїжджі дівчата почали дивитися на нього з пильною зацікавленістю і щось видатне знаходили в його зовнішності, тому що норували запитати саме в нього про розклад поїздів та автобусів, коли буфет відчиняється, яка буде завтра погода, надаючи голосу воркування, зачочуючи очі під зачорнені вії.

Сошнін просив усно й письмово своє керівництво перевести його кудись, бажано якнайдалі від Хайловська. Йому обіцяли «подумати», але тут найшла на молодого героя не менш жахлива, ніж озброєний бандит, небезпека...

Доживши до двадцяти двох років, Лерка з жодним іще хлопцем не дружила — вона відлякувала кавалерів зарозумілим виглядом і якоюсь надтехнічною оснащеністю тіла. Вилицюватенька, уся в ліктях, у колінах, в обличчі, в руках, у ногах, у грудях, навіть ніби і в заду у неї були коліна й лікті, і все це заведено рухалося, стрімко, виразно, навіть і нахраписто, все вертілося, у такому навіть місці, де в інших людей вертїтися нема чому.

Розмовляла Лерка різко, точно, коротко; на світ дивилася так, ніби все у ньому вже давно не тільки знала, а й вивчала ще в школі, і ніщо в цьому світі ні на яку її увагу не заслуговує. При всьому цьому Лерка була кокетлива, ходила «на тирлах», як кажуть блатняки, ручки напівзігнуті, ніби в заводної лялечки, накручувала немислимі зачіски, натягувала якісь ультрамодні плаття, косинки, пілотки, капелюшки, останнім часом — тугі, вузькі джинси і гарібальдійську пишну косинку, вузлом схоплену на горлі. Хайловські кавалери прозвали Лерку «примадонною» і прогулювалися по перону в «її стилі», вертячи всім, що у кого може вертатися, але близько до Лерки не підходили — і без неї вистачало «кадрів».

Пильну, практичну увагу на Лерку звернули «хіміки», прийнявши її за халяву. Лерка вчилася у Вейску на фармацевта, на вихідні їздила до батьків, у село Польовку — це двадцять кілометрів від Хайловська, дев'ять верст від Починка — центральної садиби колгоспу, і, коли чекала автобуса в рідні краї, «хіміки» відкололи її від публіки, відтиснули до паркана і між кіоском «Союздруку» та філіалом ліспромгоспівської їдальні почали знімати з неї штани. А штани — джинси, їх не так-то просто і по добрій волі здерти, а при опорі час і спритність потрібні. Сошнін, на свою біду, саме приїхав з лісоділянки, де цілу ніч утихомирював лісорубів після получки. Вийшовши з поїзда, відбив дівчину, відвів її в кімнату чергового, де її довго відпоювали водою.

— Люди на зупинці! Радянські, наші, місцеві — і ніхто, ніхто не заступається!.. Підлі!.. Підлі!.. Усі підлі! — в істеричі кричала Лерка.

Звичайно, підлі. Хто ж не погодиться або сперечатиметься? І люди на зупинці, і «хіміки» — це вже само собою, але ось автобус на Починок пішов і буде тільки завтра вранці. Що робити?

Безсонна ніч позаду. Спати хочеться — спасу нема. Молодий організм відпочинку просить. Брюзгін, співробітник лінійного відділення міліції, випровадить дівчину з кімнати чергового одразу ж, як піде з вокзалу Сошнін, тому що дружина в нього — сто кілограмів вагою, а ревнощів у ній на всі двісті, і перевіряє вона поведінку співробітника лінійного відділення міліції що дві години. У вокзалі на лавках валяються друзі «хіміків» чи на них схожі приятелі, роздумуючи про умови вербування: погоджуватися їм у Хайловський ліспромгосп чи в глиб країни подаватися? Довелось брати Лерку до себе, в холостяцьку кімнату, виділену Сошніну в ліспромгоспівському гуртожитку. Він кинув шинель на підлогу, під голову згорнув казенний бушлат, укритися плащем, показав дівчині на казенне ліжко з пружинами, які

дзвеніли, мов арфа, і, тільки-но доніс голову до узголів'я, — канув у непробудне, солодке царство.

І не повертатися б йому з того блаженного царства в гуртожиток, який вічно дзижчить, у вузеньку кімнатку з казенною жовтою занавіскою на вікні, позначеною чорною жирною інвентаризаційною печаткою, з казенним ліжком, накритим простирадлом, теж з печаткою, з чайником без кришки і без печатки, з емальованим кухлем, з гнутими виделками з їдальні, з чемоданчиком у кутку і стосом книжок на підвіконні.

Він продер очі і здивовано побачив, що на казенному ліжку, яке звучало, як арфа, скотившись головою з плескатої подушки, набитої відходами з кужеля, спала дівчина, зовсім не схожа на ту, яку вона з себе удавала на людях. Вона рівно дихала злегка відкритим червоним ротом, і щось зовсім далеке від грубої дійсності снилося їй, верхньої губи, позначеної пушком, торкалася легка, навіть мрійлива посмішка, ледь тремтіли зімкнуті вії, рум'янець залив щоки, і не метушилися руки-ноги дівчини, ніщо не метушилося, не дригалося, все було підв'ялене, утихомирене довірливо-глибоким сном. Сонце в радісному осліпленні дивилося крізь занавіски на сплячу дівчину, гралося, дражнилося, лоскотало її. Форсисти джинси Лерка зняла — кочегарили, не жалючі лісовідходів, по-зимовому, хоч була осіння пора, кінець бабиного літа, дівчині зробилося жарко від сонця і батарей опалення, що волого шипіли, скинула пальтечко на підлогу, коліна її оголилися і виявилися зовсім не гострими, не задиристими, а круглими, чисто білили натягнутою шкірою, і плямка сонця лащилася, стрибала кошеням на колінах гості.

Сошнін замахнувся, щоб прикрити гостю одежиною, і в цей фатальний момент вона прокинулася. Вона з винуватим переляком озирнулася: «Де я?» — і одразу ж згадала де, посміхнувшись, витерла губи, в забутті потягнулася:

— Міцно спитьсся під захистом рідної міліції! — І потріпала його русяве, тільки-но вчора в лазні з шампунем вимите волосся. — Шовкове! — сказала голосом, раптово ослабим до схлипу.

Чого можна чекати від молодих людей, які добре відпочили! Самих тільки дурниць, і нічого більше.

І почала Лерка все частіше й частіше затримуватися між містом і селом, здійснюючи змичку в буквальному розумінні цього немилозвучного слова. Дійшло до загибелі вихідних — нецікаво стало Лерці проводити неділі в рідній напівпустілій Польовці, під батьківським дахом. Закінчилося тим, чим і мало кінчитись у подібній ситуації, — прийшли молоді люди в Польовку, дозрілі до того, щоб добровільно зізнатися, повинитися. Як особа службова, міліцейська, Сошнін звик знайомитися з різними людьми, найчастіше одразу забуваючи знайомства,

але в Польовці було все інакше. Євстоія Сергіївна Чащина підфарбувала губи, одягла новий статечний смугастий костюм, капронові панчохи і туфлі анісового кольору. Сошнін думав, на честь якогось свята, може, дня народження чийогось, а з'ясувалося — на честь їхнього приїзду. Вибравши момент, Євстоія Сергіївна повела гостя на город показувати, які у них парники, вулики, яка лазня, колодязь, і там прямо заявила: «Я сподіваюся, ми, інтелігентні люди, зрозуміємо одне одного...»

Сошнін почав озиратися, шукаючи на городі інтелігентних людей, — їх ніде не було, і почав здогадуватися, що це він, Леонід Вікентійович Сошнін, і Євстоія Сергіївна Чащина і є інтелігентні люди. Дуже його завжди бентежило це слово. А на сільському городі, у напіврозваленому селі — просто приголомшило. Він наказав собі: меду, хоч би як його примушували, більше не пити і в першу слухну мить із Польовки помчати на міліцейському мотоциклі.

Євстоія Сергіївна переляк гостя витлумачила по-своєму і вже без ласкавих відтінків у голосі, без усякої жіночої скрадливості поперла про те, що дочка в неї — людина особлива, що була перед нею важливіша дорога і відповідальніша доля, та коли так сталося — він виявив таке благородство і взагалі людина, як розказують, героїчна, — вона ввіряє йому...

— Навіщо ж тут? — забелькотіла «героїчна людина». — Я готовий... При Маркелу Тихоновичу...

— А він тут до чого? — здивувалася Євстоія Сергіївна. — Утримуємо його, нехай і за це дякує.

Прислухатися б, прислухатися на все вухо до цієї непохитно висловленої думки, прислухатися до неї, а прислухавшись, перемахнути б Леоніду через огорожу, ухопитися за роги казенного мотоцикла — біс із ним, з кашкетом! Сказати, що здуло, — новий випишуть. Але це тобі не Демона валити! Там усе просто: хрясь лиходія об підлогу — і ваше не танцює! А тут він, як бичок на мотузочку, плентався з городу за Євстоією Сергіївною, потім стояв біля жарко натопленої глинобитної печі, вертів у руках нарядний міліцейський картуз: «Ось, прошю, отожж... Ой, прошю, тобто, руки...» Хотів пожартувати: «І ноги теж». А сам усе вертів, вертів картуз з гірким почуттям людини, засудженої до позбавлення волі на невизначений строк і без права на помилювання... одного-однісінького міліцейського головного убора не встигнувши зносити. Чого доброго, ще й ікону до лоба приставлять! І заступитися нікому: ні батька, ні матері, навіть тітки немає, — круглий він сирота, і що хочуть, те з ним і роблять...

Владарювала в домі Чащиних Євстоія Сергіївна. Судячи з карточок, газетних вирізок і розповідей, прожила вона досить

бурхливу молодість: їздила в сільському агітпоїзді в червоній косиночці, тривожила і бентежила земляків не лише промовами, за «перегин» її кинули на хайловську кужільну фабрику, навіть фабричку, як профспілкового працівника, але під час чергового призову повернулася на прорив у рідне село, завідувала хатою-читальнею, клубом, її кидали навіть на колгосп — головою. Але на той час працювати вона зовсім розучилася та й не хотіла, і її весь час тримали на посадах, де можна і треба багато говорити, вчити, радити, боротися, але нічого при цьому не робити.

Покірний, надзвичайно добрий тесть Сошніна Маркел Тихонович Чашин потягся до зятя, як ті батьки, які загубили дитину в блокаду і, хоч і в зрілому віці, знайшли її. Все, що міг і хотів би дати синові Маркел Тихонович: любов, тепло серця, навички в сільській, для ока не помітній роботі, ремесла, такі необхідні в господарстві, — все готовий був тесть звалити на зятя. І Леонід, який не пам'ятав батька, виріс хоч і в здоровому, але в жіночому колективі, усім серцем відгукнувся на батьківський поклик. І яка ж просвітлена душа відкрилася йому, якою справжньою чоловічою прив'язаністю винагородила його доля!

Сошнін називав тестя татом. Маркел Тихонович мав від цього в душі свято, а тещу зять називав тільки на ім'я й по батькові. «Вони», «вона», «ці», «сама», «їх» — це лише короткий перелік вигуків, з допомогою яких Маркел Тихонович спілкувався із своїми домашніми, називати дружину і дочку власними іменами він уникав, довго виходило, тим більше що у дочки було ім'я «не його», він хотів назвати її Євдокією на честь своєї бабусі, але дружина, сказившись від культури, нарекла її Елеонорою — ось і користуйся ім'ям, яким тільки корову або козу називати.

Євстолю Сергіївну за суету, тютюн і матюкання не терпіли бджоли: Маркел Тихонович тримав три сім'ї — для хазяйства. І досить було дружині вийти на город, у кутку якого під дуплистими липами стояли вулики, він одразу ж відчиняв льоток, і бджоли заганяли господиню або в нужник, або в сіни. В лазні Маркел Тихонович мився сам, не пускав дружину на сіножать — потопче, замочить сіно, корова його не їстиме, піляв дрова сам, не слухав дружину, коли вона жалілася на хвороби, дивився по телевізору «розпусні», на думку Євстолії Сергіївни, передачі: фігурне катання і балет, і, як можна було здогадатися, давно не виконував чоловічих обов'язків. Уражена дружина стежила за ним і ніби вже не раз «застукала» старого блудника, який з іншими жінками «робив, що хотів».

— У мене з рук, Левоніде, нічого не випадає, мене тато, царство йому небесне, з дитинства до всякої роботи привчив, тому що в селі без рукомета не можна, руками махати і про-

мови говорити — трибунів на всіх не наберешся! На війні, на роздоріжжі, кому взуття полагоджу, кому бритву направляю, візок полагоджу, колеса обсоюжу, втулку там, вісь, голоблі витешу, зварити що — суп, кашу, картоплі, коня упорати, зруб у землянці зробити, дзот накрити — усе мені по руці. На фронті, Левоніде, слова нічого не варті, тому що ти на краю життя. Хоч вір, хоч ні, Левоніде, мене Тихоновичем у роті звали, не через старість, ні — я в самій середині мужчинських років був, виключно через пошану звали, через поважливність, медаль мені першому в роті дали, коли медалі ще мішком на передову не возили... І взагалі, маракую я, Левоніде, нашій державі чесні трудові люди потрібні, а не балакуни й панота. Пустобрехи, як моя жінка, прогаласували село. Війна і пустобрехи довели до того, що села наші і ниви спустилі.

Відчувши, що союз двох чоловіків значно міцніший, ніж жіночий, Євстоля Сергіївна пішла на них приступом, але зять виявився непоступливим, захищав себе й тестя:

— Євстоліє Сергіївно! Усі претензії, які є до мене і до тата, висловлюйте не в крамниці, не на призьбі, а тут, удома, і більше при мені не принижуйте тата, не заганяйте його в могилу — без нього ви пропадете рівно через тиждень...

— Хто це — ви? — обурилася Лерка.

— Ти і твоя мати.

— А ти для чого? Ти чоловік.

— І я, чоловік, і ви, дружини, поки що сидимо на шиї у тата, та незабаром і онука туди посадимо...

Чоловіки часто усамітнювалися в лісі, пиляли навесні зайві гілки на дрова, вивозили їх, на косовиці вправлялися, між сезонами на річці сиділи, біля вудочок і закидушок, або верші ставили на перекаті і в затоках.

— Та що ж це таке! Усі при ділі, мої жеребці сидять — річку стережуть! — кричала на весь білий світ Чащиха, спускаючись уздовж огорожі до річки з дитячим відерцем — доросле відро вона нібито не могла вже піднімати.

Маркел Тихонович із намівного мотлоху вибрав палицю, виважив її у руці, мовчки рушив назустріч дружині і потягнув її по широкій спині, та так лунко, що вся округа завмерла, ніби перед кінцем світу: корови в лузі перестали жувати траву, овечки затупотіли, давлячи одна одну, кинулися врозтіч; спутаний колгоспний коник із саднами й лишаями на спині припав до води, хоч пити він не хотів, — нічого не бачу, нічого не чую — досвідчений кінь.

Чащиха, ніби вслухаючись у себе, в світ, який її оточував, схопила ротом раз-другий повітря і запитала:

— Убив? Мене-е-е-е убив...— І, тільки-но зібралася зарепетувати, як Маркел Тихонович потягнув її палицею вдруге.

— Я чотири рази поранений. Я в гвардії-піхоті фашиста бив! У мене десять нагород в ящику! А ти мене при зяті страмиш! — Хоп та хоп Чащиху по спині.

— Міліція!

Сошнін у цей час піддяща підсік, повів його, сердешного, до берега — міліція він на службі, а тут — зять і рибалка і так само, як і всі радянські люди й громадяни, має право не лише на працю, але й на відпочинок — за Конституцією.

Голова селищної Ради, старий фронтовик, в усьому солідарний з усіма фронтовиками, одержавши від Євстоїї Сергіївни заяву на свого чоловіка і нашвидку з нею ознайомившись, заявив:

— Дивно, як твій чоловік тебе досі не вбив? Я б у першу ж ніч подружнього життя порішив таку фрукту і в тюрму добровільно пішов.

Єдина дитина, яку всі любили, Светка якийсь час об'єднувала родину, та погано Лерка доглядала дитину, і себе, і чоловіка — сільська дівка, яку нічому не навчила галаслива мати, не вміла вона зварити пісню юшку, каша манна для дитини у неї неодмінно в грудках, пере — ляпки на стіні, мие підлогу — калюжі посередині, під ліжком порох, зате травила анекдоти найсмішніші, брала участь в інститутській самодіяльності, Маяковського зі сцени кричала.

Поки жила-була тітка Ліна, від мерзоти побуту Лерку вивольяла, і з вихованням дитини справа йшла вперед, хоч і сіпалася емансипована жінка, не подобалося їй, що тітка наряджає Светку по-сільському, в якісь капори, в цупкі вовняні шкарпетки, що сама сплела, купає в ночвах для прання білизни, стриже наголо, щоб волоссячко міцніше було, годує капустянком з картоплею. Коли вже її життя занастив нерозумний зв'язок до одруження, то нехай виросте хоч дитина винятковою особистістю, схожою на вундеркіндів Сироквасової, щоб преміями нагороджувалася за малюнки, або за хороровий спів, або за гімнастичні вправи, щоб про дочку в газеті писали і по радіо говорили.

Чоловік переконував дружину: «Медицина стверджує, що здоров'я найдорожче за все, то давай збережемо дитині хоча б здоров'я». — «Як ми це зробимо?» — «Це зробить тітка Ліна. Дивись на мене і переконуйся, що вона це вміє робити добре. Немає в мене ні алергії, ні пневмонії, навіть зуби не болять». — «Бугай. І життя твоє бугаєчє!..»

Життя різноманітне, де знайдеш, де втрадиш — здогадайся наперед! Помилось одного разу в міській лазні подружжя

Сошніних, зомлілі, душею і тілом чисті, благодушні, вирішили на ринок зайти, ізюмчику Светці купити, собі — вятських огірочків з дубової бочки. Леонід лікоть кренделем загнув, дружина руку в шкіряній рукавичці йому на зігнутий лікоть кинула. Ідуть, розмовляють. Щасливі радянські люди у неділю втішаються заслуженим відпочинком, на людей дружесно дивляться, і не бачить, втративши пильність, співробітник місцевої міліції, що під аркою місцевого базару, де написано «Ласкаво просимо», танцює, співає, до всіх липне п'яна Урна. Губи у неї обляпані червоним, волосся — рудим, напиви рудої фарби видно за вухами і на лобі. Злісно-весела, тішиться Урна, розважає народ безкоштовно. У Сошніна, тільки-но він помітив Урну, не лише в грудях, але й у животі все стислося — траплялося йому цю красуню виймати з «постелі» в привокзальних завулках, возити у витверезник, коли її туди ще пускали, вигонити з ринку, виселяти з міста.

Урна — тварюка злопам'ятна, мстива. Вона ще здалеку помітила подружжя.

— А-а, синьоокий! — вітала Урна молодого чоловіка, ніби й не помічаючи поряд із ним Лерку.— Забу-у-ув ти про мене! Зовсім забув! На оцю ось вертихвістку проміняв! Ай-я-я-а-ай! Зрадники ви, мушшини, підступні зрадники! — І, відригуючи на Лерку тютюном і горілкою, поскаржилася: — Не пам'ятають добра, лиходії!

Лерка висмикнула руку з-під чоловікового ліктя, упустила рукавичку й побігла з ринку, затулившись долонею.

— Вони до Муськи, на цегельний завод унадилися! — кричала Урна їй услід.— Диви-и-ись! Принесе він тобі нагороду...

Удома бурхлива сцена, яка закінчилася сутичкою.

— Падлюка! — крикнула дружина.— Який падлюка! — І лясь чоловіка по морді.

Він перехопив руку дружини больовим прийомом, посадив її на підлогу.

— Ще раз... поворухни тільки лапкою!.. Примадонна!..

— О-ой, руку вивихнув, звірюка!

— Та дітки! Та любенькі!.. Та що сталося? — тупцяла круг них тітка Ліна.

Після смерті тітки Ліни подружжя Сошніних усе частіше збувало Светку в Польовку, на бабин поганий догляд і невміле опікування. Добре, що, крім баби, був у дитини дідусь, він мучити культурою дитину не давав, привчав онуку не боятися бджілок, димити на них з баночки, розрізняти квіти і трави, збирати тріски, гребти сіно грабелями, пасти теля, вибирати з курячих гнізд яйця, водив онуку по гриби, по ягоди, грядки полоти,

з відерцем по воду на річку, взимку сніжок одгрібати, підмітати у дворі, на санчатах з гори кататися, з живим собакою гратися, kota гладити, гераньки на вікні поливати.

Порожнеча після смерті тітки Ліни нічим не могла заповнитися, але повинна ж вона, за законами фізики, чимось заповнитися. Роздратування і темна туга заселяли порожнечу, а в темряві якраз місце чорному злу. Все в дружині дратувало Сошніна, навіть такі дрібниці, як кухонні справи, на які чоловікові й уваги звертати не слід чи обертати їх на жарт, адже за почуття гумору і терплячість, які виховали тітки — Ліна й Граня, його цінували в школі, у спецшколі, на роботі — у нього інших добродішностей і не було. А Лерку коробило, бісило, що такий нікчема, вигодованець пристанційного, сажею вкритого селища, читає дні й ночі книжки, ще німецькою мовою ніби може — бреше, звичайно, та й сам щось потай шкрябає на папері. «Бач який Лев Толстой із семизарядним пістолетом, з іржавими наручниками за поясом...» — «Замовкни, примадонна!» — «Сміття! Лягавий! Пес! Падло! І як іще там, мовою ваших дорогих клієнтів?»

Злою пам'яттю, як і багатьох сучасних жінок, бог Лерку не скривдив. Література стверджує: прекрасна жінка часточками розкидана в багатьох жінках, погана й хитра живе постійно у всіх. Ой, оця література! То збреше, то правду скаже. Підказала б ось людям: куди ж це прекрасне, якого так багато в дівчатах, зникає в жінках?

І добре, й правильно, що розбіглися. Нема чого терзати одне одного. Утішайся спокоем, читай, пий чай із шийки чайника, не давай «гардероп» з місця зрушувати. Можна нікуди не ходити, нікого до себе не запрошувати. Можна підлогу мити, можна не мити. Можна їжу варити, можна не варити. Можна ходити по підлозі босоніж і гладити себе по голові, можна папір уночі кривульками прикрашати, не озираючись, нікого не соромлячись. Творча таємниця! Та яка ж це зараза! Так і ворухиться щось у голові, продряпує покришку черепа думками, вони спати не дають, тривожать. Користуючись повною безконтрольністю і волею, одного разу Леонід поставив на папері слово «Оповідання». Спочатку злякався: адже вивів те саме слово, що і Чехов, і Толстой, потім трохи звик. Примадонна глумилася, а він согрівив — і солодко його серцю стало. І боязко, і тривожно. Майже так само боязко, як тоді, коли Лавря-козак кинув його, десятирічного, в річку і сказав: «Хочеш жити — виплывеш...»

У муках, у таємній творчій роботі відвик би він од Лерки, вона від нього, у світі додалася б ще одна сім'я, що не склалася, і ще одна дитина-безбатченко. Але саме тоді, після першого розгону, підстерегло його нещастя.

У Лерці не все було від матері. Десь нехай і збоку, нехай зовні, до ребер нехай, приліпилися батькові гени, а гени Сошнін завжди уявляв розвареною локшиною з ліспромгоспівської їдальні. В локшині тій, знову ж як м'ясо в супі з їдальні, жилка з яловичини, завбільшки з горобиний послід, яку залишили працівники харчоблоку, що боролися із зловживаннями, плуталося віками на Русі зміцнюване, усіма засобами насаджуване правило: не лишати людину в біді; і поки є на світі Маркелі Тихоновичі Чащини, доти правилу тому бути і націю нашу зміцнювати,— Лерка виявила вражаючу самовідданість: спочатку зворушливо дивилася на чоловіка, потім поралася, впускаючи і розбиваючи щось. Коли Гришуха Перетягін пришив йому ногу і Леонід перестав блювати, очунав настільки, щоб хоч трохи щось розуміти, Лерка, перш ніж напоїти його водою і бульйоном, ультиматум йому: з міліції — на творчу роботу! «А годуватиме хто нас?» — «Я! — не гаючи часу, гаркнула самовіддана Лерка. — Я! Батьки наші! Сиди біля свого любого батечка і твори. Картоплі від пуза, м'ясо, молоко є, що іще письменникові треба?»

Він оцінив її жертви і в собі теж виявив здатність прощати — невже й справді нещастя стало найкращим засобом самовиховання? Він і вона простили одне одному, помирилися, але з міліції Леонід не пішов, відбувся жартом, як завжди: мовляв, якщо всі підуть на іншу роботу, нехай навіть і на творчу, «хіміки» і за кіоски не будуть ховатися, на видноті, при всіх з людей штани зніматимуть.

І ось знову дах сьомого будинку в залізничному селищі, який призначили знести, але, слава богу, забули про нього серед великомасштабних будівель, прихистив молодого художника слова від дощів і бур. У таких будинках тільки й ховатися від бур та від дружин, егоїстично сподіваючись: не так швидко настане час, коли стару квартиру треба буде міняти на нову і переселяти в неї Лерку з дочкою, ліквідуючи хоча б частину заборгованості перед сім'єю.

В години і дні, особливо тривожні, читав він ту саму книжку, яку подарував йому професор Хохлаков Микола Михайлович, читав, як Біблію, з будь-якого місця: простяг руку, дістав з полиці книжку, розгорнув і...

«На жаль, мої очі втратили єдине світло, що давало їм життя, з них лишилися самі тільки сльози, і я користувалася ними для тієї єдиної мети, щоб плакати безперестану, відтоді як я дізналася, що ви наважилися нарешті на розлуку, настільки для мене нестерпну, що вона за короткий час приведе мене до могили».

«Он як люди жили, га?» — почухав потилицю Сошнін, коли вперше читав цю книжку.

«Я противилася поверненню до життя, яке повинна загубити заради вас, якщо я не можу зберегти його для вас. Я тішила себе свідомістю, що помираю від кохання...»

Тут уже він перестав чухати потилицю в задумі, і, спантеличений, погладив сам себе по голові й відчув, що листи черниці до свого коханого втягують його в якусь надто вже незвичну, але водночас чимось зваблиту, томливо-солодку муку. Він пересмикнув плечима, струшуючи з себе ману вкрадливої казочки, настроюючись внутрішньо опиратися нісенітницям, на які попадався він у дитинстві... Але нині... Він людина сучасна, грубошерста, скріплена кісткою і жилами, роботою в органах, де не покірливі чернечі треби справляли день і ніч, — він Урну в кутузку волочив, Демона знешкодив; нехай і недосвідченого, його паперовими штучками-дрючками не проймеш, він хоч і трохи, але й таємниці слова пізнав, зіткнувся, так би мовити, з ...

«...Чи можу я бути хоч коли-небудь вільною від страждання, поки я не побачу вас. Що ж? Чи не це нагорода, яку ви даруєте мені за те, що я кохаю вас так ніжно. Але що буде, те й буде, я вирішила кохати вас усе життя і ніколи ні з ким не бачитись, і я запевняю вас, що і ви добре зробите, коли нікого не покохасте... Прощайте. Кохайте мене завжди і примусьте мене страждати ще більше мук».

Підаючись всескоряючій волі чи сваволі слова, втішаючись, саме втішаючись музикою, створеною за допомогою слова, такого найвного, такого беззахисного, він цілком довірився цьому дитячому базіканню і вперше, може, нехай і віддалено, усвідомив, що словотворчість — це таємниця.

Книжка складалася з п'яти листів, далі йшли якісь доповнення, відповіді на листи, наслідування, віршовані перекази, великі коментарі. У нього вистачило глузду не заглядати в кінець книги, не гасити в душі тієї музики, яка не те що приголомшила чи обрадувала його, вона підняла його над землею, над цим сучасним світом, який надто гуркотів і ревів. Йому було не те що соромно, йому було незручно в собі, тісно, щось зрушилося в ньому з місця, випнулося, ніби «гардероп», і куди не поткнися, неодмінно думкою чи штанами за нього зачепишся. Одна фраза тріпотіла, пульсувала, билася й билася жилкою на слабкій дитячій скроні: «Але як можете ви бути щасливим, коли у вас благородне серце?»

Колишнього «опера» часом огортало щось подібне до страху чи чогось такого, що змушувало холонуть спиною, злякано озиратися, й уві сні чи наяву визрівало тверде рішення: знайти,

відшукати французика, який покинув найпрекраснішу в світі жінку, по-міліцейськи грубо ухопити його за петельки, притягти в монастирську тиху келію і ткнути носом у теплі коліна жінки — цілуй, душа легковажна, те, порівняно з чим усе інше на світі — порох, мотлох, дешевина...

Розділ шостий

Светка — квола сучасна дитина, схильна до простуд та алергії, — захворіла з настанням холодів. У селі, на дикій волі, не обмежена виховательками та розпорядками дня дитячого садка, міцніла дитина фізично і забувала застільні церемонії, малюнки, віршики, танці. Дитина гралася надворі, гралася з собачками, билася з дітлахами, робилася товстомордою, співала молодецьку бабину пісню: «Эй, комроты, даешь пулеметы! Даешь батарею, чтобы было веселее...»

І ось знову, на тиху радість діда, на бурхливий і нерозважливий захват баби, прибула хвороблива онука в село Польовку. Молодий татусь стомився за дорогу від запитань дитини, від думок і печалей земних, та ще ногу натрудив дуже: автобус далі Починка не пішов — механізатори під час збирання врожаю зовсім зіпсували дорогу в глухі села, ніхто туди не їздив та й не ходив, правду кажучи. Коли Сошнін із Светкою чалапав по грязюці між поодинокими будинками, які просіли хребтом дахів, по Польовці, до рам липли обличчя бабусь, схожі на зів'яле капустяне листя: хто йде? Чи не космонавт з неба впав?

Поївши картоплі з молоком, Сошнін, перше ніж залізти на піч — поспати й податися пішки в Починок, а з нього в незабутній Хайловськ і потім електричкою додому, був змушений вислухати всі місцеві новини і прочитати поданий тещею папір під назвою «Заява-акт»: «Товаришу міліціонер Сошнін Леонід Вікентійович! Як усі нас, сиріт, покинули і немає нам ні від кого ніякого захисту, то прошу допомоги. Веніамін Фомін повернувся із ув'язнення в село Тугожило і обклав п'ять сіл податком, а мене, Ганну Тимофіївну Тариничеву, залякав сокирою, ножем і всім гострим, примусив з ним спати, по-науковому — жити з ним. Мені 50 (п'ятдесят) років, йому 27 (двадцять сім). Ось і поміркуйте, як мені, виробленій, у колгоспі надсаджений, та в мене ще дві кози і чотири овечки, та кіт і собака Рекс — усіх напої, нагодуй. Він мене примушує написати про нього, що, як прийшов він до мене в дім, ніякого прибутку немає від нього, самі витрати, живе на моєму утриманні, на роботу не хоче, мало, що п'є сам, на дорозі чіпляє товаришів і поїть. Зі мною влаштує скандали, лякає всяк і навіть задушити. Я доглядаю колгосп-

них телят, потребую відпочинку, а він не дає спокою, усе пиячить. Забирайте його від мене, набрид гірше гіркої редьки, везіть куди завгодно, хоч в ЛТПу, хоч назад у колонію — він туди тільки й належить. Раніше, до мене, так само бешкетував; засудили його за фулюганство, мати померла, дружина зникла, та чи все я ще приховувала — доприховувалася, досить! Усі кістки і жили хворі, і сама з ним хвора, від гріха немає часу пити-їсти, а він ревнує, все переслідує і зневажає. А чого ревнувати, коли шкіра до кістки і п'ятдесят років на додаток. У колгоспі роблю з п'ятнадцяти років. Усю ніч бешкетує, лежить на ліжку, бубонить щось, зубами скреготить, тюремні пісні співає, світло даремно палить. По чотири карбованці з копійками за місяць за світло плачу. Державну енергію не береже, серед ночі скочить, закричить не своїм голосом і за мною! По тричотири рази за ніч тікаю з дому, тиняюся по селу. Всі сплять. Куди притулитися? Заходжу в квартиру і стою напоготові, не роздягаючись, — готуюся тікати. І про це ніхто, навіть сусіди не знають, що у нас усі ночі таке розпусне життя йде. І вас прошу мене не виказувати — ще зарубає. І вживіть заходів, тихенько завезіть його якнайдалі. Людоїд він і кровопивець! Села грабує, жінок зобиджає.

Напоумила до вас звернутися ваша мати, Євстоля Сергіївна Чащина, дай їй боже здоров'я, і писала під мою диктовку вона — у мене руки трусяться і грамота мала».

Це був не перший і не єдиний випадок у збезлюднілих селах. Бандюга забирався у напівпорожні жіночі села, оббирав і тероризував безпорадних селян. Вживалися заходи, гультаїв виселяли або знову садили в тюрму, але на місці «полеглого» з'являвся новий «герой», і поки дійде до міліції така ось «заява-акт» або почують жіночий зойк, дивись, убивство, пожежа або пограбування.

Євстоля Сергіївна додатково до «акту» повідомила, що за річкою, в селі Грибково, залишалися ще дві бабці й село світилося віконцем, дихало живим димом. В одній хаті жила вперта старенька, яка не хотіла їхати до дітей у місто. У сусідній хаті доживала вік самотня з війни вдова. На зиму старенькі збігалися в одну хату, щоб менше палити дров і веселіше коротати час. На замовлення місцевої хайловської промартілі бабці плели мережива, і візьми та й скажи в починківській крамниці, привселюдно, та старенька, яка у війну овдовіла: тепер, мовляв, у неї душа на місці, на мереживах заробила копійку — на смертний день, і коли упокоїться, то не буде тягарем людям і казні.

Почув Венька Фомін про бабині капітали, переплив у човні через річку, затемна вдерся в хатину, ніж до горла бабі приста-

вив: «Гроші! Заріжу!» Баба не дає грошей. Грабіжник їй рушник на голову зав'язав і давай його палицею закручувати, голову здушувати, навчився уму-розуму в колонії. У баби з носа кров, але вона таємниці не виказує. А Венька — місцевий грабіжник, хіба йому важко здогадатися, де може зберігатися капітал. Поліз за божницею, там, за іконами, і є він, капітал, сто шістьдесят карбованців.

Тиждень Венька Фомін пив і бешкетував з друзями-приятелями. Старенька вдова зібрала вузлик, узяла ціпок і подалася добровільно до хайловського будинку престарілих — доживати вік на казенному місці, де й поховують її на казенний кошт, під казенною сирітською пірамідкою.

На шляху до Хайловська стояло село Тугожиліно, на горбі, за вільховим струмком, який улітку часто пересихав. Багато хат у Тугожиліні обвалилися, стояли забиті, і лише біля телятника ще копошилося життя, матюкався пастух, гарчав трактор, метушилися дві-три до сухої плоті вивітрені жінки, яких не можна було відрізнити одну від одної. Сошнін думав заскочити в Тугожиліно на швидку, знайти нахабного розбійника, пристрахати його або забрати з собою і здати в хайловське відділення. Але довелося йому зустрітися з Веніаміном Фоміним у зовсім не заплановані строки.

Тільки-но Леонід розіспався, як тесть Маркел Тихонович обережно посіпав його за рукав і, дочекавшись, коли зять прокинеться, сказав, що в Тугожиліні Венька Фомін загнав у телятник жінок, замкнув їх на заворину й погрожує спалити разом із телятами, якщо вони негайно не видадуть йому десять карбованців на похмілля.

— А, ч-чорт! — лайнувся Сошнін. — Ніде спокою немає. — Одягнув зношену, на вітрах, дощях і рибалках пожелоблену шапчину, старе демісезонне пальто — у вільний від роботи час він завжди «влязив» у цивільне — і на пронизливому вітрі, в холоді і вогкості відчув себе таким самотнім, занедбаним, аж зупинився, нібито завагався чи роздумував, але труснув головою і глибше, майже на вуха натягнув шапчину. Маркел Тихонович, який проводив його з Польовки із Светкою до грейдера по брудному, розбитому виїзді, вгадав пригнічений стан зятя, запропонував «мушшинську допомогу» — Сошнін відмахнувся від Маркела Тихоновича, підняв дочку, ткнувся губами в її мокру щоку. — Повертайся в тепло. — І пошльопав по рідкому болоті, затуляючись кудим коміром пальта від колючого дощу, в якому часом пробивалася іскра снігу. Дрімаючи на ходу, він звернув на путівець, через поля й перелісок, споло-

хуючи з неохайної і кошлатої стерні, по якій було урозсип і купами розкидане зерно, обважнілих ворон, диких голубів, що стрімкими зграями врзалися в голі переліски. Пріла стерня, прів недокошений хліб, ніби болячки на хворому тілі ниви, розкидані комбайнами, гнили купи соломи, на рудих глинистих схилах річки, що ожила від осінньої мокречі, маячили незібрані бабки льону, які подекуди вже повалив вітер і знесла річка в перекати, і там, перемішавшись з підмитими вільхами, лісовим мотлохом і ломом, перетворювалися в загати.

Вороння, яке важко громадилося на похилених верхівках ялин, на жердинах стогів, чорно розсипалося на річковому мотлоху та камінні, проводжало людину досадним, ситим бурчанням: «І чого тиняються? Чого не спиться? Заважають жити...» Голі, мерзлякуваті вільшняки, верболзи по обочинах лісх полів, уздовж річки, від якої віяло холодом; драге шмаття рідкого листя, яке лишилося з осені на чагарнику, телята, яких вигнали на холод, на підгодівлю, щоб економити фураж, які просіли до колін між купин у болоті, опустили голови, мов кам'яні й стояли нерухомо серед захололих полів; кущі мокрого вересу на узгір'ях, схожі на зігнутих людей, які щось загубили і вже стомилися, шукаючи,— все-все було сповнене сумної осінньої самотності, вічною земною покірливістю тривалій негоди і холодній, порожній порі.

Біля тугожилінського телятника, у затишку, під стіною, під низьким дахом, жінки, переважно старі, тулилися спинами до потрісканих, зопрілих, але все ще теплих колод. Побачивши Сошніна, вони стрепенулися, почали галасувати усі разом: «Лиходій! Лиходій! Нема на нього управи. Вічний табірник і бродяга... Матір із світу звів... Він з дитинства такий...»

Сошнін помітив на даху телятника зірваний лист шифера, скинув із себе пальтечко, піджак і залишився у фіолетовій водолазці, що по-піжонськи обтягувала його фігуру, яка знічев'я повніла, підстрибнув, ухопився за низьку лату телятника, виліз на дах, перебираючи рукою по латах, спустився на стелю з круглих жердин, одсунув з п'ять жердин, обтесаних і загнаних у паз прогнутотог сволака, сплигнув у приміщення, де у проході під стелею ледве жевріли жовті електролампочки, сплигнув невдало, забився хворою ногою об вибоїну в мостині, присів на слизьку гноївку, забруднив штани.

На темній підлозі, скришеній на стиках на порошно, у видушеній із щілин гноївці, що нікотинно світилася, стояли і тупо дивилися на пришельця кілька хворих телят, не мукали, корму не просили, лише утробно кашляли, і здавалося, найглухіший, напівтемний простір скотарника викашлював із себе у вогку по-

рожнечу також порожнє зітхання без стогону, без муки. Ні до чого і ні до кого ці тварини, що по-старечому хрипіли, не виявляли ніякої цікавості, лише удалині, десь у закутку, подало м'явий голос теля і одразу замовкло у безнадії, долинув ледве чутний хрускіт, ніби короїд почав працювати в колоді, під заболонню: теля, здогадався Сошнін по згризених жердинах перегородок, кормушок і стін, гризло пріле дерево скотарника. Ще одне теля, скинувши жердину, вийшло з розтовченого у болото загончика, лежало на слизькій шалівці, а друге теля звислося через перегородку, ссало чи жувало його вухо, пустивши густу довгу слину.

Слизьким коридором, з боків якого, ніби на бруствері окопу, нагребли гною, Сошнін пройшов у кормовий цех, відімкнув зачинених там, на смерть переляканих жінок. Вони заголосили і, переганяючи одна одну, кинулися з телятника у протилежні, прочинені двері, біля яких на стогу свіжого запашного сіна, вранці привезеного на березових волокушах з лісної ділянки, безтурботно спав Венька Фомін.

Сошнін стягнув його із сіна, грубо потряс за вилоги тілогрійки. Венька Фомін довго на нього дивився, кліпав очима, втирав рота рукою, не розуміючи, де він, що з ним.

— Ти кого?

— Я чого. Ось ти кого?

— Я тебе питаю: ти кого?

— Ходімо за ворота, там жінки тобі пояснять, кого і чого.

— Турист, пало! — заревів Фомін Венька і вихопив із сіна вила з поламаним держаком. Вила старезні, іржаві, на два ріжки, товсто обляпані гноєм, і серед них руді пеньки ще двох щербатих, ніби виболілих, старечих зубів.

«Ой, це село, що лишилося без чоловіків! Усе в ньому не живе, а доживає...»

— Заколю, пало! — Венька пішов на Сошніна, тримаючи вила навпереваги, ніби піхотинець з гвинтівкою у бою.

— Кинь вила, негідник! — Сошнін рушив назустріч Веньці Фоміну, чим його дуже спантеличив.

— Не підходь, пало, заколю! Не підходь! — шалено вищав Венька Фомін, відступаючи до задніх напіввідчинених воріт телятника, щоб, кинувши вила, шмигнути в щілину й схватися в рідних полях і перелісках.

Сошнін відсік лиходію шлях до відступу, притискуючи його в куток. Венька Фомін був тілом і обличчям пропитий, у ранніх глибоких зморшках, очні ямки — ніби голі мишенята з лапками, піна хінним порошком насохла в кутиках потрісканих губ. Хворий і взагалі вже пропавший і жалюгідний чоловік. Але капос-

ний, злісно капосний, і від нього можна чекати чого завгодно.

— Кинь вила! — гаркнув Сошнін і підскочив до Веньки Фоміна, тримаючи руку наперехват.

Венька Фомін, притиснувшись спиною до стіни, підняв вила, ніби загородився ними. І тут звалив би підсічкою його Сошнін, відняв би вила, дав по шії разок — за всіх скривджених і пригнічених і повів би в Починок, на автобус, та біля воріт наливом напливла гноївка, припорошена сінною потертю. Сошнін звик до твердого, надійного взуття — яловичих чобіт, до двох твердих, пружистих ніг, у вузьконосих черевиках він послизнувся кривою ногою, незручно впав на руку — і спрацювала, спрацювала підла вдача злочинця — бити лежачого. Венька Фомін коротко ткнув вилами. Сошнін миттю ухилився від удару в груди, але вила все-таки дістала його, іржавий рожок ніби нехотя, з хрустом увійшов у живе тіло, в плече, під суглоб. Венька Фомін по-шакалячому вискалився, натиснув на вила, приколов Сошніна до коричневої, гнилої колоди.

Ривком скочивши, Сошнін схопився за уламок держака вил, намагаючись їх висмикнути. Біль пронизав його, обв'язав.

— Казав, не лізь, палю! Казав, не лізь... — втискався в куток переляканий Венька Фомін, витираючи враз спітнілі обличчя й губи зап'ястям руки. Висохла піна кришилася, обпадала лупою з потрісканих губ, застрявала в ріденькій, безпородній щетині.

— Витягни вила, гад! — з відчаєм закричав Сошнін.

Далі все відбувалося у загальмованому віддаленні. Венька Фомін кількома малосильними ривками, які блискавками розсікали голову Сошніна, висмикнув вила, і Леонід побачив на іржавому зубці згустки крові, нечисті згустки на нечистому, ніби пластиліном обліпленому, зубці, похитнувся, затиснув рукою цівку крові, уперся лобом у стіну, від якої тхнуло сечею і нудотним силосом. Трохи віддихавшись, він дістав носову хусточку, засунув її під водолазку, натягнув на хусточку шлейку майки. Вмить просякнуту кров'ю хусточку слизько понесло з плеча на живіт.

— Давай хусточку! — не дивлячись, витягнув Сошнін руку. Венька Фомін сунув йому заяложену, сіру грудочку. — Що ж ти наробив, скотино! — простогнав Сошнін, кидаючи брудну ганчірку в плаксиво-улесливу пику Веньки Фоміна, і метнувся на світло, затискуючи рану.

Жінки-скотарки побачили вже далеко за телятником Сошніна і Веньку Фоміна, які бігли по болоту один за одним, і подумали, що бандюга женеться за людиною, щоб її зарізати, голосно залементували. Треба було повернутися до телятника, одягти піджак, пальто, треба було бігти в Польбовку, просити

Маркела Тихоновича запрягти коня. Але кінь може бути в лісі або на силосних ямах, а може, й на стерні пасеться, почне весь польовський народ голосити, ловити, запрягати, загубиться дуга або хомут, у воза вивалиться маточина, колесо спаде серед болота з осі, загрузнуть на виїзді або серед путівця. У Маркела Тихоновича «до грудей підіпре», сама Чащиха, як завжди, почне «виступати», шукаючи ворогів, Светку перелякають і чого доброго з собою візьмуть...

Не тільки носова хусточка, а й майка кисільним, липким згустком сповзла до пояса. Кров просочилася крізь водолазку, обпекла стегно, зачвала в лівому черевіку. В пораненого почали пересихати губи, в роті з'явився присмак заліза. «Так швидко! Погані мої справи...»

— Допмагай! — уривчасто прохрипів Сошнін.

Венька Фомін метушливо підставив плече, захльоснув руку Сошніна, на своїй худій шиї — бачив у кіно чи на фотографіях недоумок, як виносять поранених з поля бою.

— О-о-ой, пало, попався-а... Знову попався! — вив він. — Так, від тюряги, видно, я нікуди не втечу! Доля моя, пало, пропаща... — З Веньки Фоміна котився слабосилий піт. У німічних брудних цівках поту дрижала сінна потерть, і, коли торкалася губів, він злизував брудну суміш і, забувши її сплюнути, ковтав, продовжував вити й голосити.

Ноги Сошніна слаби, світ сіршав, ворушився, плив риб'ячим слизом перед очима. Його нудило від запаху брудного Веньчиного поту, від духу гною, від гіркості сіна, душило скипидарною гостротою телячої сечі чи людської — розбійник Венька Фомін пив усяку всячину аж до розведеного гуталіну й пудри, давно попалив нирки і ходив у прілих штанях. Запахи не слабшали, не розсмоктувалися на холодному вітрі, а, навпаки, все щільніше оточували Леоніда, клубочилися над ним і в ньому, піднімаючи з грудей потік блювоти.

На дверях починківського медпункту висів старезний гамазейний замок. Неділя. Лиходій і потерпілий постояли обнявшись перед дверима, уривчасто дихаючи, приречено дивлячись на замок. Венька посадив Сошніна на ганок, притулив до стіни, турботливо накинув на нього свою пропахлу псинуку куфайку.

— Я зараз... зараз, зараз... Я її, падлюку, з-під землі дістану! З-під егеря витягну, якщо він на ній полює... Зараз, зараз...

Ніхто на фельдшеріцю не полював, вона ні на кого не полювала, в літах уже була і, як належить рівноправній жінці, з насолодою використовувала вихідний день — прала, мила, прибирала. І в медпункті у неї був повний порядок, і ліки необхідні були: йод, бинти, вата, навіть пляшечка спирту не випита.

І сама чиста, привітна, хоч про неї пиши в газету. Хвалебну. Ось видужає й напише! — цей кволий проблиск гумору востаннє відвідав того дня завжди схильну до іронії, останнім часом — самоіронії, творчо настроєну голову чи' вшу Сошніна.

Фельдшерця, спритно й добре перев'язуючи Сошніна, вмить зняла з нього схильність до легкого настрою, яким потерпілий намагався заглушити в собі страх, слабо сподіваючись, що становище його не таке вже й небезпечне, щоб удаватися в паніку.

— Ой, яка брудна рана! Пухириться... кров пухириться... Плевра зачеплена. Хто це вас? Невже ти, недоносок?! — витріщилася вона на Веньку, який змучено віддихувався на порозі медпункту і впритул — адже злочинець! штатний уже! — покурював у рукав. — Міліціонера! Під час виконання!.. Буде тобі, буде! — І допомогла лягти Сошніну на тапчан, укрила його, — він мерзлякувато тремтів, — простирадлом, постілкою і зверху своїм болоньєвим плащиком, що давно вийшов з моди.

— Він що, міліціонер?!

— А ти не знав! — тримаючи руку поверх одежини, злегка припліскуючи пораненого, ніби дитину, із злою неприязню сказала фельдшерця.

— А звідки?

— Зять Чащиних, з Польовки.

— Ой, пало! — завив Венька. — Чого його в Тугожиліно принесло? Дуба вріже... До стінки ж...

— Такого давно до стінки пора. Вийди надвір курити, коростявий.

З Хайловської лікарні відповіли — нема бензину, та й неділя, та й взагалі у сільську місцевість вони не зобов'язані посилати машини «швидкої допомоги». «Треба, то везіть хворого на своєму транспорті».

Хайловськ розмовляв із сільським фельдшером гордовитим голосом столиці. Сошнін підтягнув до себе телефон, подзвонив на квартиру начальника райвідділу Олексія Демидовича Ахлюстіна, попросив допомоги бензином і наказати «швидкій» доставити його в обласну лікарню.

— Рана небезпечна, Льоню?

— Здається, небезпечна, Олексію Демидовичу.

— Усіх на ноги підніму!

Ахлюстін примчав на машині «швидкої допомоги» і, побачивши Веньку Фоміна, затрусився від гніву:

— Печериця ти, печериця! Гидота ти, гидота! Навіщо ж ти на світ з'явився? Зводити повноцінний люд! Ой, алкаші ви, алкаші, згубите ви державу...

Сошніна помістили в салоні машини на ношах. Фельдшерлиця накрила пораненого ковдрою, принесеною з дому, сіла в головах у нього. В цю ж машину намірилися запхнути і Веньку Фоміна, щоб зразу здати його в СІЗО — обласний слідчий ізолятор.

— Громадянине начальник! Громадянине начальник! — почав він благати, упираючись руками в розчинену машину. — Додушить по дорозі! Він може... Він майже без пам'яті...

— Кажу — мерзота! Як тремтить, щеня, за своє життя. Ну, Льоню! — по-батьківськи погладив по грудях Сошніна Олексій Демидович. — Кріпись, Льоню. — І розвів руками по-старечому недоладно й картинно. Зрозумів це, насупився, відвернувся, уникаючи звичних філософських висловлювань, — такі вони тут були недоречні.

Зовсім уже було рушили, коли раптом, розбризкуючи болото, примчав на мотициклі вершник в окулярах, у горбатому комбінезоні, вважай, на ходу зістрибнув з мотоцикла, заскочив у машину «швидкої допомоги», промовляючи голосом Паші Силакової:

— Льоню! Леоніде Вікентійовичу! Та що ж це таке?! А-ах ти, паскуда! А-ах ти, гнида!.. Та я тебе! — кинулася вона на Веньку Фоміна, звалила лиходія в болото, сіла на нього верхи і почала дубасити.

Олексій Демидович ледве відняв Веньку Фоміна і, волочачи його, зім'ятого, болотом обляпаного, до сільради, махнув рукою — їдьте, мовляв, їдьте. Паша Силакова все налітала ззаду і біла Веньку Фоміна здоровенними чобітьми. І з чобіт чи від заду лиходія, ніби в сповільненому кінофільмі, летіли ошмаття болота, кізяків. Венька Фомін, як дитина від батьківського ремінця, намагався прикрити зад долонями.

— Та їдьте уже!.. — простогнав Леонід.

Паша Силакова, яка штовхала Веньку Фоміна, власний стогін і слова: «Та їдьте вже!..» — було останнім, що наяву чув і пам'ятав Леонід. На грейдері і по схилах лігвищ, розмитих осінніми дощами, калюжі, калюжі, у вибоїнах під грязюкою слизький лід. Біло, підкидало, шарпало машину на порожній, усіма забутий дорозі. Поранений впав у тяжке забуття. Привидівся йому роздавлений щур. У Вейську під час чергування він часто ходив їсти млинці у чайну, розташовану у самому центрі міста, але в тихому провулку, і тому малолюдну. Тут працювали веселі рум'яні дівчата у пишних капорах із марлі. Вони не шкодували для Сошніна масла, підсушували млинці на сковороді до хрускоту — як тітка Ліна.

Їдуть якось міліціонери на черговій машині зеленим провулком і бачать: із старого, підгнилого будинку через провулок у чайну прямує величезний пузатий щур з гусарськими

вусами. Шофер додав швидкості, щур смертельно вереснув. До вечора на землі залишився шматочок шкурки: міські санітари — ворони склювали падло. Відтоді Сошнін не заходив у чайну, і досить було йому згадати її — з'являвся опасистий, пузатий щур, і його починало нудити. По дорозі від Починка нудило так, що почалися спазми в серці. Від приступів блювоти пухирилася з рани кров. Поранений ослабнув за дорогу так, що увесь до горла занурився у жовту гнійну рідоту і якимсь уже надлюдським зусиллям підводив голову, не давав захлестнути гаряче роззявлений рот смердючим потоком, але зі щуром нічого вдіяти не міг — він усе пищав і пищав під ним, особливо голосно на розворотах, народжуючи і народжуючи мокрих, голих щуренят.

Виїхали на асфальт, щур замовк, але від тулуба відокремилась голова, загриміла по залізній підлозі, перекочуючись із кутка в куток. Ось і голова хруснула під колесами, що-правда, без пилу, і залишилась на потрісканому асфальті, безкровна, з відкритими живими очима. Біля дороги на верхівках чорних ялин сиділи чорні ворони, чистили дзьоби об гілки, збираючись розкльовати голову. Почнуть з очей, з живих, сіро-блакитних, з дитинства відомих Леонідові очей жителя Півночі.

— Голову!.. Забули мою голову! Голова-а-а-а! Піднімі-іть! — Йому здавалося, він кричав так голосно, що його чули навіть ворони, і, сполохані криком, вони розлетяться, не зачеплять голову. Але він лише ледь ворухив губами, розтерзаними до м'яса. Щось доторкалося до них, обпікало рот, пронизувало ніздрі, било в те місце, де мала бути голова, і він хоча б на короткий час дістав перепочинок, усвідомлював, що живий, що голова з ним, на місці.

Та ось на місці голови замигтіло світло міліцейської мигалки-вертушки, не синім і не червоним світлом моргала вертушка, а чомусь гнійно-жовтим, і знову задирав поранений обличчя, не давав рідоті залити рот, ніздрі, але жовті вали напливали, невмолимо, повільно, наче сірка з підрубаного дерева. Зліплювало рот Леоніда, склеювало нутро, душило і душило горло, судом від нестачі повітря корчила його, в'язала у вузол, рвала жили.

Навалившись неважким тілом на Сошніна, не в змозі заспокоїти, стримати конвульсії пораненого тіла, сільська фельдшерниця заливалася сльозами:

— Любий... Любий...— благала, просила, криком кричала фельдшерниця.— Не кидайся! Не кидайся! Заспокойся! Кров... посилюється кровотеча. Любий... Любий... Скоро. Місто скоро. Любий... Любий!.. Скільки в тобі сили! Ти виживеш. Виживеш...

Опритомнів Леонід через добу після операції, яку робив той самий незамінний Гришуха Перетягін, але вже разом з бригадою помічників, у тій самій хірургічній палаті, в яку потрапив Сошнін з поламанною ногою. Лежав на тому самому ліжку біля вікна. За вікном, знав Леонід, є суха гілка старої тополі, і до неї прикріплений, точніше, вкручений у неї «стакан» радіопроводки. Від «стакана», від іржавої різьби кованого гака, радісними електриками всадженого сюди, мабуть, ще в першій п'ятирічці, і засохла гілка дерева. Обплутаний дротом, обставлений склянками, Сошнін хотів і не міг поворухнутися, щоб побачити знайому тополю, знайому крихку, як кістка, гілку і на ній білий-білий «стакан», що вріс у плоть дерева.

По дотику рук і по запаху волосся, яке торкалося його обличчя, часом заліплюючи рот, потім і очима через хистке світло, що напливало туманом, він упізнав Лерку. Вона напоїла його з ложечки. Здалеку долинув до нього голос. Повідомлялося: хворий розплющив очі. Щоб довести собі, що він їх справді розплющував і може їх розплющувати, Леонід проробив у собі величезну роботу, з великим зусиллям зосередився, стягнув в одне місце все, що в ньому чуло, відчувало й жило, — побачив тополю за вікном, і одну суху гілку, і на ній білий-білий «стакан». Наче рука в подертій рукавичці простягла йому велику грудку цукру, ні з якого боку не обколотої, снігової, зимово-святкової, солодкої. Осіннім вітром ворушило, знімало залишки кори з віджилої гілки, але вище бився ще розсип примерзлого листя, яке не встигло одцвісти і впасти на землю. Мала птаха, синиця чи щиголь, — але той на реп'яхах восени жирує, — вибирала кузьок, які на зиму сховалися в корі і в листі, поволі обшарювала стовбур, гілки, і, коли клювала стрижень листка, він, тріпочучи, відвалювався, мерзлий, важкий, без кружляння, з жерстяним дзвоном, який лякав пташу, падав вниз, і птаха відпурхувала вбік або вгору, проводжаючи листок зірким оком. Заспокоювалася й знову починала годуватися.

«І отак усе життя! В пошуках корму, в клопотах, в чеканні весни. Яка-то краса!..»

Відчувши погляд людини, птаха припинила пошук, кокетливо схиливши голівку з по-дитячому ситенькими, лимонно-жовтими щоками, подивилася на нього через шибку й одразу заспокоєно продовжила роботу, зрозумівши, що від немічної людини немає їй ніякої небезпеки.

— Пта... пташ-ка! — прошелестів Леонід і заплакав, зрозумівши, що бачить живу пташку і вона його бачить. Живого.

Ще через добу він запитав, не розплющуючи очей:

— І де я?

— Ідея все та сама: перемагати зло, утверджувати добро.— Крізь закладені вуха, крізь туго й щільно натягнуті перетинки, все ще здалеку, пробився до нього голос Лерки.

Він проморгався, оглянувся. Прямо від дружини, від Лерки, до нього, до чоловіка, протягнуті товсті проводи! Вони навіки міцно зв'язані!

До нього почав повертатися гумор. Про сім'ю! Це найгумористичніша нині тема. По трубочках сочилася щось світле, котилося намістом круглих бульбашок. Проводи скидалися на витягнуті з мертвого тіла жили, але кульки в скляних трубочках котилися весело і жваво. Теж добре. Просто так добре. Без гумору. Це що ж виходить: відколи йому пришили ногу, то він звідси і не йшов? Чи його знову покалічили?

А-а, Тугожиліно. Телятник. Жінки. Венька Фомін... «Та що ж це таке? Б'ють і б'ють. Калічать і калічать... Коли ж цьому кінець буде?» Жалко себе стало Леонідові, знову його на сльози потягло. Він хотів одвернутись, та не можна було, проводами обплутаний, тримають вони його, і сили немає. Лерка, яка не спала дві ночі, побачивши сльози на чоловіковому обличчі, теж закрилася рукою, але сльози просочилися крізь її пальці.

— Ти коли-небудь накладеш молодецькою головою! — лаялася Лерка, добре лаялася. Слухав би і слухав. Взагалі все і всіх слухав би, на все і на всіх дивився б і дивився — таке це щастя! В селі, богом, начальством і людьми забутому закутку, знешкодив злочинця! У нас скрізь є місце для подвигу, так? Мало не здох!

Він ледве підвів руку, опустив її на Лерчине коліно, згадав його, міцненьке, кругле, освітлене сонцем, там, у ліспромгоспівському гуртожитку, давно-давно, в якомусь житті, в якомусь столітті. Перепочив, намацав її пальці, спробував їх стиснути.

— Там, у тому закутку... тебе... дурну...

— Зустрів,— підказала вона.

— Еге ж!

— І що ж? «Я встретил вас, и все былое в отжившем сердце ожило»?

— Еге ж, ожило!

— Ну, ти даєш! На ласки потягло жорстокого опера. В лірику кинуло! — Лерка відвернулася до вікна, зморгнувши сльози.— І справді, пташка! — здивувалася вона.— Ну, зіркий, орел! Ну, спостережливий! Розуму б ще трохи, і був би чоловік хоч куди!

— Я й так занадто розумний, і від розуму жити незручно, розум великий, одежина тісна, рукава короткі, штани по коліна...

— Бреши більше! Розумних на іржаві вила не садять. Розумних, та ще письменників — з пістолетів б'ють.

— Якби я був у формі... Він за туриста-інтелігента мене приймав... ікони та прядки вишуковують...— Подихав: нікуди поспішати, а поговорити так хочеться, давно з дружиною не розмовляв.— Інтелігенти що? Їх тільки різати або стригти...

— Не можна тобі багато жартувати. На жарти розум і сила витрачаються. У тебе ні того, ні того...

— Як я хочу жерти, стара!

— О-о! Оце інша розмова.

Видряпався! І на цей раз видряпався! На третій чи на четвертий день прийшла подивитися на родича рум'яна куховарка, яка тільки-но починала повніти — від неї перелили Сошніну кров: виявилася потрібна йому група.

Зупинившись на відстані, дівчина привіталася:

— Здоровенькі були! Ну, як воно, здоров'ячко, товаришу лейтенант?

Сошнін зробив над собою неймовірні зусилля, щоб не розплакатися знову, поманив дівчину до себе:

— Підійдіть, підійдіть ближче! — Серце Сошніна зірвалося з місця: «Та заради таких осьь...» — Здоров'я моє... поліпшується.— Він узяв руку куховарки й поцілував до жил вимиті, виідені крохмалем і оцтом пальці, які пахли цибулею і ще чимсь рідним, тігчиним Ліниним, тігчиним Граниним. Зібравшись із силами, він і в щоку поцілував дівчину, в тугу, рум'яну, злегка обвітрену щоку, чим остаточно засоромив її, і, щоб розвіяти зняковіння, показав на Лерку, яка посміхалася крізь сльози.— Це моя дружина! Без пережитків дружина. Не ревнива, тому що сучасна...

Півтора місяця в лікарні, ще місяць на лікарняному — і інвалідна група. Поки що на рік. Що далі? Звичайно, міськвідділ великий, та й обласне управління внутрішніх справ — установа різноманітна, в якому-небудь закутку знайдуть йому тиху, безпечну роботу, на доживання до пенсії по старості. Але навіть вона йому? Хто побував на фронті розвідником, казав Лавря-козак, важко приживався в іншому місці, в інших частинах. Той, хто попрацював у карному розшуку на оперативній роботі, погано сприймав тишу та ослість.

Показовий суд над Венькою Фоміним призначили було провести в селі Тугожиліно. Відімкнули тугожилінський клуб, який давно не працював, але він так промерз і такі в ньому були напіврозвалені печі, що вирішили переїхати на центральну

садибу, в Починківську селищну Раду. Будинок культури зачинений — його ще влітку почали ремонтувати приїжджі з Карпат шабашники й затягли роботу.

Поки підсудного возили та водили туди-сюди, встигли спритні жіночки «непомітно» переодягти Веньку Фоміна в чисте, поїсти йому зібрали і навіть випити. Подруга Веньки Фоміна, Ганна Тариничева, всі кривди простила йому, норвила бути ближче до «сердечного коханого», непомітно тицьнула в кишеню сигарети, сірники, цукерочки в заялжених обгортках.

Народу на суд прийшло видимо-невидимо! З усіх навколишніх сіл, одягнувшись у святкове, селяни їхали на велосипедах, мотоциклах, гармошки зазвучали, випиваки з'явилися. Нудно й монотонно живучи в напівспорожнілих селах, люди були раді будь-якій нагоді зібратися разом, погомоніти, розпитати одне одного про життя-буття. Розуміючи, що причиною людського збудження є він, підсудний тримався гонористо, дуже жестикулюючи, розповідав щось жінкам, вибрав момент, підійшов до потерпілого, поплескав його по плечу пораненому й поцікавився здоров'ям. Венька Фомін знав від Ганни — чоловік мало не вмер, на пенсію пішов — і, дряпаючи потилицю, засміявся: краще б, мовляв, було, якби Сошнін тикнув вилами його, — одержував би пенсію товариш Фомін, жив би собі на втіху, а Сошнін лови злочинців та лови.

— Загалом пробач! — ставши серйозним, закінчив Венька Фомін. — Не знав, що ти тутешній! Тутешніх я бережу. Їх мало.

Під час суду Венька Фомін був діловий, ревниво стежив за тим, щоб процес ішов за всіма правилами, поправляв суддю, засідателя, обвинувача й адвоката, якщо вони щось процесуальне порушували або говорили не за положенням і кодексом. З'ясувавши, що Венька Фомін на практиці збагнув складну справу судочинства, народ поважливо слухав його — голова розумна у людини, якщо таку складну науку вивчила, міркували жінки, та ось тільки дурневі попалася.

Суд тривав довго й марудно. Жінки-свідки плутали свідчення, дехто через нетямущість, дехто з намови Ганни Тариничевої, щоб Веньці Фоміну менше дали. І вже пішла чутка, що присудять йому три роки, пошлять «на хімію», тому що трудових кадрів ніде не вистачає.

Але Сошнін знав: Веньку Фоміна засудять на великий строк — третя судимість, і нахапав він статей, одна за одну кращих, і дали підсудному десять років суворого режиму. Він одразу протверезів, почав утиратися рукавом, дрібно затремтіла сорочка на його спині. Жінки заголосили. Коли підсудному надали останнє слово, він кволо махнув рукою. Ганна Тариниче-

ва, відштовхуючи конвоїра, з плачем кинулася на шию Венцьї Фоміну. Якийсь нетутешній п'яний здоровило гудів: «Н-ниправельний екзамин! Фік-са! Чалитися в академії червонець? За що? Пришмотив лягавого? Їх на наш вік вистачить. Н-ниправельний екзамин! Я не один задок мав, знаю, що за мокрятник належить. Касацію пиши, товаришок. Не допоможе — бризни!..»

Леонід виліз із задухи селищної Ради, пішов на берег річки, в ріденький соснячок, і звідти бачив, як везли Венцьку Фоміна. На ходу, в метушні підконвойного встигли «освіжити» жалісливі жінки, він обнімав заплакану покірну Ганну.

— Жди мене, і я вер-р-рнусь усім чортам на зло! — погрожуючи кістлявим кулаком, кричав у сільські простори Венцька Фомін.— Усі ждіть! Я, пало, покажу декому, як роги збивають! Я, пало, навчу декого свободу любити...

Леонід пообідав у Паші Силакової і, не побувавши в тестя з тещею, поїхав у Хайловськ на попутній, звідти — в напівпорожній, дрімливій електричці. Мчав рідними болотистими місцями, дивився у вікно на давно звичні, такі мирні, такі прибрані взимку поля, села, полустанки, колійні будки, на деревця, які рідко й чорно стирчали в білих болотах, на голотілий осичняк, на строкаті берези, дивився, цілком поринувши в глибоку і вже постійну печаль. Ні, він не жалів Венцьку Фоміна, але й торжества він теж ніякого не відчував, тим більше злого. Робота в міліції витруїла з нього жалість до злочинців, цю вселенську, ніким не зрозумілу до кінця і непоясненну російську жалість, яка споконвіків зберігає в живій плоті російської людини неугасиму жагу співчуття, прагнення добра, і в тій самій плоті, в «сердешній» російській душі, в якомусь темному її закутку, крилося різномисляче, непоясненне зло, що легко збуджувалося, сліпо спалахувало...

...Молодий хлопець, який нещодавно закінчив ПТУ, п'яний поліз у жіночий гуртожиток льонокомбінату, кавалери-«хіміки», які були там у гостях, не пускали молокососа. Почалася бійка. Хлопцю набили пику і відправили додому, спатки. А він вирішив за це убити першого ж, кого зустрине. Такою першою стрічною виявилася молода жінка-красуня, шостий місяць вагітна, яка успішно закінчувала університет у Москві і на канікули приїхала у Вейськ, до чоловіка. Петеушник кинув її під насип залізниці, довго, уперто розбивав їй голову каменем. Ще коли він кинув жінку під насип і стрибнув услід, вона зрозуміла, що він уб'є її, просила: «Не вбивайте мене! Я ще молода, в мене буде дитина...» Це тільки розлютило вбивцю.

Із тюрми молодчик надіслав одну-єдину звістку — лист в обласну прокуратуру — із скаргою на погане харчування. На

суді в останньому слові бубонів: «Я все одно когось убив би. Хіба я винен, що трапилася така хороша жінка?..»

...Мати й батько — книголюби, не діточки, не молодята, обом за тридцять, мають трое дітей, погано їх годували, погано за ними дивилися, і раптом четверте з'явилося. Дуже вже вони любили одне одного, їм і трое дітей заважали, а четверте й зовсім ні до чого. І почали вони залишати дитину саму, а хлопчик народився живучий, кричить дні і ніченьки, потім і кричати перестав, тільки пищав і кльокав. Сусідка по бараку не витримала, вирішила погодувати дитину кашею, залізла у вікно, але годувати вже нікого було — дитину доїдали черви. Батьки дитини не де-небудь, не на темному горищі, а в читальному залі обласної бібліотеки імені Ф. М. Достоєвського ховалися, імені того самого великого гуманіста, який на весь світ проголосив, точніше, прокричав нестямним словом, що не прийме ніякої революції, якщо в ній постраждає хоч одна дитина...

...Ще. Батько з матір'ю посварилися, побилися, мати втекла від батька, батько пішов з дому і загуляв. І нехай би він гуляв, захлинувся горілкою, проклятий, та забули батьки вдома дитину, якій не було і трьох років. Коли через тиждень зламали двері, то застали дитину, яка поїла навіть грязь із щілин підлоги і навчилася ловити тарганів, — вона харчувалася ними. У дитячому будинку хлопчика виходили — подолали дистрофію, рахіт, розумову відсталість, але досі не можуть відучити дитину від хапальних рухів — він усе ще когось ловить...

Жити можна по-різному, добре й погано, до ладу й не до ладу, справно й несправно. Ось його напарник по училищу й багатьох чергуваннях, Федір Лебеда, жив справно, і жодного разу не те що не поранений, а навіть не подряпаний. На ділянці в нього дача майже на три поверхи, та вся у різьбленні, камін навіть є в керамічному обідку, і кераміка кольором і формою нагадує ту саму, якою без смаку, зате дорого облицювали будинок обласного управління внутрішніх справ. На дачі у Федора Лебеди багато музики, кольоровий телевізор, машинка, хоч і «Запорожець», а все-таки своя, — все, як у добрих людей, і все ніби не крадене, не винесене, все на бідну міліцейську зарплату надбане. «Жити треба вміти!» — заявляє п'яненко Тамарка, дружина Федора Лебеди, яка працює офіціанткою в ресторані «Північ». Добре хоч, що захоплена собою, мистецтвом і читанням Маяковського, а може, через «надійні тили» в селі Польовка Лерка не дослухалася до цього гасла. Ну, не те що не дослухалася, не надавала йому того першочергового значення, як та бідна жінка, яку Сошнін бачив три роки тому теж в електричці. Вона сиділа напроти нього і майже всю дорогу плакала, навалив-

шись на стінку вагона головою, втираючись спочатку хусточкою, потім, коли хусточка намокла й просолилася, сукняною косинкою, поступово стягаючи її з біловолосої голови, не розкошляної, а ніби звальної на вовну і неохайної від давньої завивки. «Пробачте,— сказала жінка, перехопивши погляд Сошніна, і, трохи поправивши волосся й себе, додала: — Чоловіка я занастила. Гарну людину...» — І знову захлинулася сльозами. Але вона хотіла виговоритися і розповіла загалом дуже просту історію, таку просту, хоч голоси від її простоти.

Жили собі чоловік та жінка, скромні радянські службовці, із скромною зарплатою, скромними можливостями. Багато працювали, любили одне одного. Поки не народилися діти, дочка з сином, бігали в кіношку, ходили часто в театр, у неділю — на річку, взимку — на лижах за місто. Читали не дуже-то багато і не дуже «справжнє», але читали, телевізор дивилися, за хокей уболівали. Добре їм було: росли діти, час ішов непомітно в трудах і клопотах. Але ось вона почала помічати у дворі машини, за містом дачі, в квартирах друзів і знайомих килими, кришталь, магнітофони, модний одяг, красиві меблі...

І вона теж захотіла всього цього і почала підбивати чоловіка перейти на іншу, добутливішу посаду. Він уперся. Вона його розлученням лякати, розлукою з дітьми. Перейшов чоловік на добутливе місце, і хоп — приносить додому грошей зверх зарплати аж на кольоровий телевізор! Удруге приніс грошей на цілий килим, а втретє... додому не повернувся. І чекати його тепер доведеться п'ять років...

Ось була вона у нього в колонії, на першому побаченні, привезла передачу. «Дивись, дивись на чоловіка-злочинця! Милуйся! Ти цього хотіла!..» — «Я на коліна перед ним, руки й ноги його цілувала, а він од мене відвернувся, ні на що не реагує, не плаче. Передачу не взяв. Велів щонайменше рік не показуватися на очі. Наприкінці тільки й сказав, що дітей йому шкода...»

Та-ак, життя різноманітне, і жити в ньому можна по-різному. Ось зовсім недавно, Сошнін уже був на пенсії, вночі спрацювала сигналізація в новому районі, в новій ошадкасі, де й грошей майже не було. Федір Лебеда помаленьку з оперативників перебрався в ДАІ, потім у позавідомчу охорону, поїхав на сигнал з молодим співробітником, який щойно закінчив училище. У Федора Лебеди зброя, і все-таки до каси пішов молодий беззбройний співробітник міліції. Підходить, бачить: у дверях колується чоловік. Ну й, як ведеться: «Ваші документи, громадянине...» Той відповідає: «Зараз!» — лізе за пазуху, дістає пістолет і впритул трьома пострілами звалює міліціонера.

Федір Лебеда, значить, живий, здоровий. У поясненнях

писав, що об'єкт зовсім безпечний і хто ж його знав, що в бовдура безмозкого є зброя. Федір Лебеда був капітаном і працював на спокійній дільниці, став старшим лейтенантом і сьогодні чергує по відділенню, із спокійної, охоронної роботи його перевели на «неспокійну», але він і тут житиме й працюватиме за принципом: «Нас не чіпай, ми не зачепимо...» І до майора, а то й до полковника дослужиться. А молодий хлопець одразу одержав вічне звання — покійничка, тому що був нерозумний, за таємним, твердим визначенням Федора Лебеди. Сошнін з Федором учився, тривалий час працював, і думки, і справи його нехитрі, впевненість в їхній непорушній правильності знав він наперед. Добре, що хоч народився Федір Лебеда в роки, які не підходили для війни, він, якби потрапив на фронт, не одного молодого дурня підставив би під кулі замість себе і потім навіть не згадав би про нього.

«Отака картина життя», — закінчив Леонід словами Олексія Демидовича Ахлюстіна. «Се ля ві, що важко піддається теоретичному аналізу», — глаголить інтелектуалка Сироквасова. «Эх, жизнь кубекова, обнял бы, да некого!» — зітхає Лавря-козак. «В ньому, в житті, завжди як на рибалці: то клює, то не клює...» — ця філософія дядька Паші чи не найближча до дійсності і, головне, дохідлива, зрозуміла.

Тип, який намотав сто двадцять років строку, почав молитися богові і вчитися грамоті у вечірній школі рідної колонії дуже суворого режиму, що знаходиться о-онде за тим лісом, у торф'яних болотах; Паша Силакова, яка ганяє на мотоциклі по сільських просторах швидше за юнака; є Маркел Тихонович, який не прийшов на суд, щоб «не розстроюватися»; теща, яка прийшла в Починок у парадному костюмі, в капронових панчохах, усім виглядом демонструвала, що судять не того і не так, як треба; народ, який сприймав судейське дійство як хвилюючий спектакль, — все-все це життя, в якому «то клює, то не клює», веселе, безтурботне, неймовірно суворе, незбагненно складне й просте, як он ті тихі села, що пролітають повз вікна електрички, ліси, болота, сонні унірки, які поволі зникають у лісі, собака, що рве ланцюг колійної будки і ладен укусити електричку.

Тим часом Венька Фомін, вимотаний судом, зморений утомою в дорозі і горілкою, спить за загородкою міської тюремної машини і ні про що не думає, батьки та матері нещасних дітей, петеушник, який занাপастив юну матір, видатний зек з відстреленою під час втечі рукою, який намотав довший за своє життя строк і вдався до богошукання, — все-все це було до них і буде після них, — все це життя, все це реальність, товаришу Сошнін. Ось і осмисли його, підніміся до розуміння правди життя,

бо навіщо, не вмючи в руках тримати сокиру, лізти в теслярі?

Реальність, буття всього суцього на землі, правда,— сама земля, небо, ліс, вода, радість, горе, сльози, сміх, ти сам з кривими чи прямими ногами, твої діти. Правда — найприродніший стан людини, її не викрикнути, не вистогнати, не виплакати, хоча в будь-якому крику, в будь-якому стогоні, пісні, плачу вона стогне, плаче, зітхає, сміється, вмирає і народжується, і навіть коли ти звично кажеш неправду собі чи іншим — це теж правда, і найстрашніший убивця, злодій, бешкетник, нерозумний начальник, хитрий і підступний командир — все-все це правда, часом незручна, огидна. І коли великий поет зі стогоном вигукнув: «Нет правды на земле, но нет ее и выше!» — він не прикидався, він говорив про найвищу справедливість, про ту правду, яку в муках осмислюють люди і в спробі досягти висоти її зриваються, гинуть, розбивають свої особисті долі і долі цілих народів, але, як альпіністи, лізуть і лізуть по згубно прямовисному каменю. Осягнення правди — найвища мета людського життя, і на шляху до неї людина творить, не може не творити ту правду, яка стане її східцями, її провідною зіркою до вищого світу і творчого розуму. Проте зек, який набігав за півжиття строк на два життя і який молиться про спасіння душі,— погана правда, і страшніша вона від неправди.

Сошнін таки набрався сили, змусив себе підвестися з постелі, пом'яв перед дзеркалом долонями обличчя — чого воно так швидко заросло. Та ні, темно біля умивальника, чи потемніло обличчя від спогадів. Найшвидше, так воно і є. Адже перед самим походом до видавництва, вранці, не дуже рано, поголився, намарафетився. Намочив гребінець Сошнін, роздер збите волосся, погладив себе по голові й пішов за поштою. Під сходами як було насвинячено, так усе й залишалось: недопалки, залізні пробки, коробки від сірників і сигарет, клапті паперу і фольги, розтопані голови від оселедців, шматки хліба. Тут же, на газеті, розстеленій на підлозі, дуже зручно влаштувався відвідувач: склянка, принесена від автомата, в розколупаній фользі мертво світився плавлений сир, надкушене яблуко і темна, похмура пляшка бормотухи з патьоками на наклейці.

— Дру-у-уже,— почулося з-під сходів,— яка зараз пора?

— Ранок.

— Ранок? Ось ще один ранок настав. Біжить час, біжить. Так і життя пробіжить...

Леонід піднімався сходами з газетами, супроводжуваний романсом: «Утр-ра туманна-а-ая, утр-ра се-зда-а-аеэ, даали лазур-рняя, мр-ракам покpытыи...» Гість сьомого будинку виявився меланхоліком. Співаком-меланхоліком.

У газету вкладено лист від Маркела Тихоновича. Сошнін його нетерпляче розірвав.

«Добрий день! Веселий час! Дорогий мій синку Льоня.

Зболіло моє серце за вашим здоров'ям. Якби були в мене крильця, прилетів би до вас. Та не полетиш. Корова у дворі, як якір на кораблі,— тримає. І господарство всяке навколо, та стара боїться вночі. Раніше нікого не боялася: хоч їй чорт, хоч їй піп, хоч чоловік, але нерва її здала в боях з ворогами соціалізму і зі мною...»

Леонід посміхнувся і пішов скакати по листу, щоб ґрунтовно перечитати його перед сном.

«Дійшла до нас чутка, ви знову з жінкою розділилися. Для нас це велика досада. Як тут бути — нічого не придумаєш. Тільки одне скажу: нам, чоловікам, треба жаліти їх, дурних. Куди вони без нас? Казав я тобі чи ні, як у сорок дев'ятому році пішов з дому — не було сили. Пристав я до однієї хорошої жінки, із сусіднього села Тугожиліно, до вдови,— ще замолоду ми з нею зналися. Полагодив їй будиночок, скарб весь полагодив, колодязь почистив, худобину упорав, живемо, одне одним не натішимося. А моя, Толька, зовсім запурхалася, адже нічого не вмів, тільки лаятися та виступати. Приходила соромити, вікна біла. Я почав хвилюватися: Толька в нормальному стані за домівкою не стежить, що тоді там робиться, коли в неї нервовий приступ. Пришкандибав, як підневільний. Все у них занедбане, не зварено, корова не доєна, на все село кричить, бджоли з дому їх не випускають. Лерка золотухою обросла. І що, мені свою долю тішити? А ці нехай пропадають? Так і залишився. Стара блудником мене називає, на місці події, каже, захопила...»

Може, тобі дочку мою битливу побити? Не до смерті — щоб відчула. Але як бити? Шкода. Жінка. Мати дитини малої.

Жду одвіта, як соловей літа! Приїздіть із Світланкою хоч після Нового року, хоч коли. Ми завжди вам раді. Корова отелася, молочко свіже буде — це добре для здоров'я. В життя ваше я не хочу встрявати і старій не даю, але так шкода всіх вас — покалічений на охороні громадського порядку, заліг ти в квартирі, як у барлозі,— не зварено, не топлено, так сльози у мене й на бороду...»

На Новий рік Маркел Тихонович одягне синій костюм з давно і міцно до нього причепленими нагородами, вип'є меду, дружельбно й блаженненько посміхаючись, почне частувати сусідів, потім підпреться рукою і заспіває: «Разбедным-то я бедна, плохо я одета, никто замуж не берет деушку за это...» Євстоля Сергіївна гордовито махне на нього рукою: «Ну, була

у вовка одна пісня, і ту перейняв!» — і вдарить наперекір, дзвінко, зірвано, непримиренно: «Мы кузнецы, и дух наш молод, куем мы к счастью ключи!» І старенькі радісно й злагоджено вторують: «Ключі! Ключі! Ключі!» Погляд Чащихи посуворішає, сталю забліскає, лоб від скронь зблідне. Войовничо дивлячись на розтелепу чоловіка, на убогих стареньких, брязне хазяйка по столу кулаком: «І все наше життя — боротьба, боротьба!»

Старенькі у звичне підлабузництво: «Та вже не дурно, звичайно, стільки подяк і грамот тобі дали, Толю, не дурно! Боротьба є лізуртат».

Щоб не псувати свят, не зв'язуватися із старою, яка щиро вірить, що вона для Батьківщини і для рідних полів зробила більше, ніж усі ці землерийки, серед них і її чоловік-тугодум, сунеться Маркел Тихонович у куток, де замість ікон стоїть телевизор,— по ньому катаються фігуристки в самих трусиках та в тоненьких панчохах, спіднички до пуца задираються.

«Сором, сором який! Куди тільки батьки дивляться? Та й влада теж. Дівчата від простуди стануть худорідними, хлопців народжувати, у солдати не годящих, хто Батьківщину захищатиме? — тривожиться біла телевизора Маркел Тихонович. Євстолія з вереском котить соромітницьке: «Це він, дівчата, чекає, коли з фігуристок трусики спадуть! Та не спадуть, не спадуть. Нині знаєш яка резинка? Синтетична! Це у нас раніше — мотузочок трісне... або залицяльники порвуть — танцюєш зі штанами у руках...»

«Так-так, Толю! — підтакують подруги.— Погане життя було. Тепер чого не жити. Коли б тільки здоров'я було...»

Курка давно зварилася. По квартирі плавав запах водоростей або той невідступний дух тугожилінського телятника, який не залишав Сошніна відтоді, як він, знепритомнівши, борсався у гноївці. І щур, як тільки він перевтомиться або перенервує, мучить його уві сні, б'ється, повзає по вугруватуому асфальту, а його з криком добивають, дзьобають у голову ворони.

Мляво, без апетиту обдер Леонід зубами лапу слизької, ніби в милі звареної курки. Випив чаю. Спробував прилаштуватися до столу, стіл хитався, скрипів, увечері чомусь навіть крякав, і увечері, у негоду, дужче боліла нога, пекло плече. Сьогодні болять вони зовсім нестерпно — поворушив суглобами, потривожив рани, лупцюючи з усієї дурної сили покидьків, які і без його допомоги зіп'ються і здохнуть.

Із відділення не дзвонили, отже, хлопці, яких він побив, нікуди не заявляли, перев'язалися, висякалися, випили «міксту-

ри» і сплять десь сном провальним, п'яним, і ніщо їх не мучить, не тривожить, і серце ні за що і ні за кого не болять.

Лежачи на дивані, Сошнін простягнув руку до телефону і, не вмикаючи світла, навпомацки набрав номер. Відповіли запитанням: «Кого треба?» Він сказав кого. Чути було, як стукали з коридору в стіну.

— Привіт медицині! У вас телефон сьогодні працює безперебійно.

— Не встигли трубку відірвати. Як життя?

— Чудове.

— Щось сталося?

— Чому ти так вирішила?

— Інакше ти не подзвонив би. Тобі знову потрібно, щоб я тебе втішила? Захистила від ворогів?

— Та ні. Ворогів я вже знищив.

— А-а. Ось це вже серйозно. Де? Кого? Скільки?

— Вдома. Під сходами. Трьох.

— Медичну допомогу надали?

— Не потрібна була.

— Дочекаєшся, мент завзятий! Достукаєшся! Всадять тобі ніж у спину...

У відповідь на «мента» хотів сказати «примадонна», але стримався і похвалив себе: «Ой молодець! Вимуштрували!»

— Що жереш?

— Курку варив. Батько листа мені прислав.

— Мені теж. І м'яса. Свиню зарізали... на Новий рік.

Сошнін відчув, як вона спіткнулася, мало не сказавши: «до нашого приїзду». Йому підтримати б «струну, що забриліла», назустріч людині рушити, але ж він дотепник-самоук, горда, сучасна, метка на слово людина.

— Тобі краще,— сказав і додав: — Між іншим, батько радить тебе побити.

— Це він вичитав в улюбленій газеті «Сельская жизнь», в серії «Корисні поради». Тільки почекай, закінчу прати, поприбираю, приготуюся. Та ось іще затримка — бити стало нічого.— Лерка тамувала сльози.

Обоє замовкли.

— Якщо у тебе нічого термінового... Я, правда, перу. Светка біля машини.

— Так-так,— похопився він.

— Щоб розігнати мерехлюндію, візьми на вихідні Светку. Вона тебе розважить. Першокласниця кмітлива й сучасна. Почула про шалені заробітки на БАМі й збирається після закінчення школи туди. Вона цікавиться також, де вчать на

артисток. З якого класу дозволяють носити золотий ланцюжок і сережки? Скільки разів у житті трапляється кохання? Де беруться діти? І багато іншого, чого безкоштовно навчають у нашому веселому будинку. Боюсь, усіх твоїх гонорарів не вистачить на неї. Ой, я побігла!

— Стривай, стривай! Светка до мене, а ти куди?

— Як куди? На побачення. Сватає мене сусід-бульдозерист. Серце його ласки просить... він собі подругу життя шукає. Чотириста на місяць забиває...

— Бульдозерист у мазуті, а в тебе повинен бути стерильно-чистий халат.

— Відмиюся. Зараз така хімія... Ой, я справді як на голках. Хоч би Светка не полізла в машину. Така вже допитлива.

— Тоді до побачення!

— До побачення. Дзвони, коли буде настрої. Точніше, коли не буде.

— Згода.

— Н-ну, я пішла.

— Н-ну, ти коли що...

— Що, «коли що»?

— Добре. Я все зрозумів. На добраніч!

— А тобі навпаки!

— Так, спробував попрацювати.

— Усякий труд благослови удача!

— Дякуємо. Стривай!

— Що ще?

— Ти тітку Граню давно бачила?

— А-а, он ти про що? Ні, недавно. Чимчикує вулицею Миру, коробок оберемок тягне. Вона тепер у Будинку дитини працює. Дитячі речі збирає.

— Як вона туди потрапила?

— Дуже просто. В лікарні лежала відома всім Алевтина Іванівна Горячева — завідувача Будинком дитини. Не могла ж вона не зманити за собою такого кадра.

— Та-ак. Це, виходить, тітка Граня манаття — геть, дітям на допомогу, батьки яких розважаються на просторах чудової Батьківщини, загартовуючись у битвах і труді.

— Завжди так було: хтось кидає, хтось підбирає... Ой, побігла я! Треба встигнути Светку викупати і вкласти. Мушу тобі сказати: з усіх твоїх втрат тітка Граня — найнепростиміша. І розради щодо цього не чекай.

— Що вдієш? Значить, життя серйозніше, ніж я думав.

— Ти стаєш інтелігентом! Це найперша відмовка сучасного

інтелігента, щоб відро із сміттям не виносити... Ой, відпусти, ра-
ди бога! — З цими словами Лерка побігла.

Сошнін довго не клав трубку.

І чути було в п'їтми телефонний зумер, звук з того, іншого,
багатолюдного, ділом, словом і веселоцями зайнятого світу.

Розділ восьмий

До нього, до того, до іншого світу й потягло Сошніна. Він
замкнув двері, спустився вниз. Під сходами мирно спав, упустив-
шивши збоку порожню пляшку, чужий чоловік.

«О господи! Як же набридло!»

Надворі підморожувало. Вже не капотіло, тільки сочилось
з дахів, довшали по жолобах шиферу чітко прокреслені буруль-
ки і на кінці кожної з них зірочкою мерехтіла остигла крапля.
В небі теж продряпувалися крізь каламуть і хмари кособокі
зірки. Ясніше світилися вогні на залізничній станції, тісніше
й дружніше зсунулися багатоповерхові будинки міста і лише по
берегу річки ліхтарі все ще плавали жовтками в яечно-білястих
випарах. Пагорби, які все виразніше проступали за станцією, як
завжди, сповнені були таємницею задумливості і значення,
і густіше світилися ліхтарі й вікна дерев'яних селищ на околицях.

Зі станції долинали оголошення — саме приймали поїзд
на Ленінград, і Сошніну до крику захотілося поїхати на край
світу, поїхати тихо, таємно від усіх, насамперед від себе. Він
ще раз позадзвир тим, хто кудись і чогось їхав, були в людей
яксь мета, заняття, думки, щось чи хтось тягнув їх або штовхав
удалину, в дорогу і, може, десь навіть чекав...

О пів на дванадцятую зі станції Вейськ відходив напонаджен-
ний фірмовий поїзд на Москву — «Зоря Півночі», і біля розчи-
нених воріт задом до перону поштивою чергою стояли машини
різних марок, серед них чорна «Волга», номером давно відома
Сошніну, — на цій машині возили поважну нині людину в мі-
сті — Володю Горячева.

Дядько Володі Горячева був начальником Вейського відді-
лення залізниці, крутий, видний місцевий керівник і громад-
ський діяч, який багато корисного робив для транспорту, міста
й народу. Дружина його, Алевтина Іванівна, дуже добра люди-
на, чомусь не могла народжувати і, коли в рідному селі Го-
рячевці померла багатодітна сестра Горячева, вирішили взяти
з села меншенького, Володю. І взяли. І полюбили. І ростили,
пестячи. Хлопчик ріс зухвалий, настирливий, рано спрямований
до самостійності, і, звичайно, такий «кадр» не міг не спуститися
з «гори» — так називалися насипи, на яких стояли будинки

залізничних управлінців і саме управління відділення дороги, і не приєднатися до трудового народу в тупику тітки Грані.

Працював, зношував одєжину Володя Горячев. Спускалася Алевтина Іванівна в «низ», пробувала вилинути на Володю і забрати його з трудового колективу, але власними силами вона не могла впоратися з громадою.

Одного разу Володя захворів, лежав з температурою, нічого не їв, криком виживав з дому Алевтину Іванівну, вимагаючи печеної картоплі і гірких яблук. «Зіпсувала дитину, скалічила! Зі шпаною різною зв'язала! Відповідай!» — наступала на тітку Граню Алевтина Іванівна.

Задумалася тітка Граня: ніякими яблуками вона дітей не годувала — немає в неї на яблука коштів. Але просяла, про щось здогадавшись, зав'язала у вузлик дві печені картоплини, жменьку цибулинок, пучку сірої солі і відправила гостинець дорогому робітничкові. І пожерло, пожерло паненя все доценту, зумисно забруднивши печеною картоплею білосніжну скатерку, і пішов, пішов видужувати: видужавши, неслух знову спустився з «гори» на залізницю — працювати.

Володя Горячев закінчив школу, звичайно ж, із золотою медаллю, потім технологічний інститут, звичайно ж, із відзнакою, потім ще в якійсь академії побував — і пішов чесати вгору, тільки вже не залізничну, в будівельну гору. Швидко освоївся з великою посадою і гідно, наскільки це можливо в наші дні, хазяйнував у найбільшій будівельній організації міста Вейска, де налічувалося понад десять тисяч трудящих, скільки там нероб — не знав навіть сам керівник тресту.

Сошнін зустрічався з Горячевим найчастіше в облвиконкомі, де чергував на тихому місці після того, як виписався з лікарні з кривою ногою.

— Здравія бажаю, громадянине начальник! — завжди однаково вітав Володя Горячев давнього соратника по роботі на залізничному транспорті і, потримавши біля скроні руку, тицяв її, ніби лопату в землю, і зумисне стискав чужу руку, перевіряючи силу.

— Ласкаво просимо, майбутній «хімік»! — охоче відповідав Сошнін і так стискав руку Володі Горячева, що той присідав.

— Одразу й «хімік»! — трясучи пещеною кистю, бурчав Володя Горячев. — З отакою силюнькою в інваліди затесався!

— Нам без цього не можна, — усміхався Сошнін. — Без сили з вашим братом не справишся. Ось ти, я виразно це бачу, обов'язково потрапиш у руки правосуддя, і пряма дорога на «хімію». Тому що крадете.

— Ми не крадемо, ми економимо.

— Чув, чув по місцевому радіо.— Сошнін постукав нігтем по ящику радіоприймача.— «Вейськцивільбуд» зекономив тисячі тонн бетону, цегли, заліза, будматеріалів. Вам, видно, зайве дають?

— Ага. Жди. Наздоженуть та ще дадуть! Коли від великого беруть трошки, це не злодійство, це дільба! Пам'ятаєш золоте наше дитинство, «Путівку в життя?» Пам'ятаєш?

— Я пам'ятаю все, що ти не забув...

— Ми що? Дитсадівці. Он у Сибіру спритні хлопці вирішили мільярд зекономити. Оце масштаб!

— Мільярд? Поцупити?!

— Ну й набрався ж ти у своїх клієнтів! Нічого не треба цупити. Якщо сибіряки зберуть покинутий на річках і в тайзі ліс, закінчать незавершене будівництво і наведуть лад у сільському господарстві, вони не мільярд, п'ять мільярдів, може, й десять народів повернуть. Та ще й вибачаючись: мовляв, наші попередники розбазарювали, пропивали, а ми хороші, ми зібрали!

— Ач, яке місце лісапед!

— Ось тобі й місце! Ось тобі й лісапед! То, виходить, кажеш, «хімії» я не уникну?

— Цілком можливо.

— Нова ера життя наближається! Просто озирнутися ніколи, все ери, ери...

Проводжали якусь столичну «ясновельможність», і вона, обласкана дружньо настроєними людьми, п'яненько куражилася, ніяк не могла потрапити в широко розчинені двері вагона, вивалювалася звідти на підставлені з готовністю турботливі руки. І «ясновельможність», судячи з одягу і непородистого черевця, яке скотилося вбік, дуже вже й велика, із главку або з міністерства, з поверху не вище, ніж із другого, але ти ба, вейська «громадськість» присунула на станцію, висипала на перон. Головний інженер «Вейськцивільбуду» Ведерников тут був, верткий пустодзвін — профспілковий працівник Хаюсов: як же без нього? Дві дамочки — громадські діячки, які вважалися працівниками відділу техніки безпеки. Добчинський і Бобчинський із конструкторського відділу, недавні студенти політеху, та інші підпілі особи, які поводитися стриманіше.

Осторонь нудився, весь у червоних плямах на похмурому обличчі, Володя Горячев. Він теж робив «ясновельможності» ручкою, вимучено посміхався їй, випивав біля вагона з гостем, коли його покликали, з одного фужера коньяк, і громадські діячки, плескаючи в долоні, розпашіло кричали: «Пити до дна! Пити до дна!» Їм вторували Добчинський і Бобчинський, яким Микола Васильович Гоголь склав характеристику так,

що краще скласти неможливо, і тому нагадаю її з вибачливим поклоном у бік нашого геніального класика: «Бобчинський і Добчинський, обидва низенькі, куденькі, дуже допитливі і надзвичайно схожі один на одного. Обидва з невеличкими черевцями. Обидва розмовляють скоромовкою і надзвичайно багато допомагають жестами й руками. Добчинський трохи вищий і серйозніший за Бобчинського, але Бобчинський розв'язніший і жвавіший за Добчинського».

Вейські Добчинський та Бобчинський відрізнялися іменами від гоголівських персонажів: одного звали Едиком, другого — Вадиком. До того ж одягнені вони були не в сюртуки з тонкого сукна, а в сучасні парадні костюми закордонного крою були одягнені технічні чиновники. На вилогах піджаків, з-під розхристаних югославських дублянок кольору топленого молока раз у раз виринали блакитні «поплавці», які мали на меті показати, що ці люди з дуже вищою освітою. Замість коків Добчинський і Бобчинський мали гриви, вставних зубів, незважаючи на молодість, у них був повний рот, печатки на пальчиках, запонки золоті, краватки в тон, не інакше як з арабських чи персидських земель завезені. Добчинський і Бобчинський з умілою готовністю підтримували під круглі сіднички «ясновельможність», а вона все норвила вислизнути, вивалитися і раз у раз, на радість Добчинського і Бобчинського, вивалювалася. Дамочки — громадські діячки з вереском ганялися по перону за шапкою, з розчуденням натягали її на високомудру лисину дорогого гостя. Тим часом у вагон подавалися посудини і банки з маринованими білими грибами, лозові кошики з мороженою журавлиною, місцеве монастирське сусло у берестяних плетінках, на шию «ясновельможності» наділи три пари липових іграшкових личаків, у візерунчастому кошику подзеленькували пляшки, у пергаментному папері, перев'язаному церковною картатою стрічкою, їхала з Вейська ще одна старовинна, свого часу не догублена дерев'яна іконка.

Серед усього гурту бігав, гакав і засліплював усіх бліцями розстебнутий до пояса, розперезаний, визивно показний і п'яний місцевий «боець пера» Костя Шаймарданов, якого Сошнін недавно в лікарні, куди той прийшов «відображати» його героїчний вчинок, умовляв проїхатися по селах Хайловського району і виступити у пресі серйозно й принципово на захист села. «Навіщо йому, блюдолизу, село? Навіщо?»

Поїзд «Зоря Півночі» поважно рушив; шанобливо відсторонивши гостя, одягнений у парадну форму, величний провідник вагона підняв залізний фартух. «Ясновельможність» тим часом усе махала соболевою шапкою, посилала здаля поцілунки

народу. Дамочки — громадські діячки плакали: «Приїздіть! Приїздіть! Ласкаво просимо! Завжди будь ласка!..» Добчинський і Бобчинський, спотикаючись, бігли за поїздом, норovali доторкнутися до «ручки», і якби поїзд мав швидкість часів Гоголя, вони й до Москви добігли б, не помітивши цього. Але надворі двадцяте століття! Поїзд бахнув буферами, хруснув залізом, завив моторами електровоза — і помчав, залишивши сиротливо самотні постаті Добчинського і Бобчинського на засмічених і сумних залізничних коліях, аж майже за станцією, біля пункту технічного огляду вагонів.

Сошнін хотів пройти повз Володю Горячева, але той, мабуть, давно його помітив, кивнув і пішов поряд, дивлячись удалину, в порожні небесні висоти. Плями з його обличчя не сходили, він, як здавалося Сошніну, подумки матюкався.

— Устав! Устав у комедію! — цідив Горячев крізь зуби.— Та не забудь у фіналі згадати, що в главку тепер задовольнять усі наші заявки. Цей ясновельможний штимп усіх потрібних людей повідомить, що у Вейську приймають краще, ніж скажімо, у Чебоксарах. Крамнички своєї у нього немає, «Прикордонник стоїть на пастуху!» — співає мій Юрко, значить, у буржуїв нічого не поцупиш, у свого народу, в рідної Вітчизни буде красти, хімічити, віддасть нам призначені Чебоксарам скрепери, машини, дорожні вагончики, забезпечить техніку запчастинами. Ми виконаємо план по будівництву житла, достроково здамо птахофабрику, пустимо свинокомплекс, добудуємо, нарешті, театр юного глядача! Всім буде добре: робітникам, селянам, інтелігенції. А в Чебоксари догани за невиконання плану полетять, декого з роботи знімуть... Тьху, прокляття, — плюнув під ноги Володя Горячев.— Коли це закінчиться і чи закінчиться? — З дитячих років, незважаючи на наполегливі старання Алевтини Іванівни, Володя Горячев так і не набув солідності у поведінці. Алевтина Іванівна, яка доживає вік у Володечки, при крутих його висловах хапається за серце і всім доводить, що він, як і дядько його, розбестився на керівній роботі, після академії з ним і зовсім нічого не можна вдіяти, і з усіх сил намагається відгородити від поганого впливу батька душу невинну і чисту — онука Юрочку.

Володя Горячев одчинив дверцята «Волги», кивнув:

— Сідай, громадянине начальник, підвезу. Дивись, потім передачу в тюрму без черги пропустиш.

— Дякую, Володю, я пройдуся.

— А нога болить?

— Що нога! — Побачив, як від машини до машини кидається з фотоапаратом Костя Шаймарданов і закликає: «Їдьмо, хлопці,

їдьмо! В трапезній на столах усього ще вдосталь! Не пропадати ж добру!..» — Що нога...

— Пройдисвіт! — поморщився Володя Горячев, почувши Шаймарданова, і, тримаючись за дверцята машини, похвалився: — Ми тепер не в ресторані гостей приймаємо. У колишній трапезній монастиря! Квасом хмільним поїмо, приснушками годуємо, бочковою капустою, грибами, юшкою із сушеної тюльки... Ось на якому рівні б'ємося за прогрес і план! — Сердито хряснувши дверцятами, втомлений начальник помчав на машині долаюватися, добудовуватися, викручуватися, здаючи об'єкти в строк і достроково, — одне слово, працювати й розмірковувати, працюючи.

Біля Сазонтєвської лазні, вже зачиненої, Сошнін натрапив на рябого коня Лаврі-козака — той ніяк не міг розлучитися з дружками — дядьком Пашею, старим Аристархом Капустиним і ще якимсь стійким виводком колишніх вояк, які на очах у Леоніда постаріли. Леонід перехопив віжки, розвернув воза, звелів гулякам сідати, розвіз їх по домівках. Останнього потарабанив до дружини — Лаврю-козака.

— Це ж він, шмаркач, мало тебе на той світ не спровадив, га? Я, розумієш, збирався до тебе в лікарню, але ж кінь на руках, дружина переслідує, ходу мені не дає ніякого, особливо вечорами. Показакував я по Вейську після фронту, ой показав! Вийшов з довір'я, Льош, а випити тобі ані-ні? У мене є. Ось! — Лавря-козак витяг з-за пазухи пляшку з темного скла з наклеюкою «Дьоготь колісний».

— Не можна, дядьку Лавря, ні крапельночки!

— От, собака, як зіпсував людину! Льош, а ти, може, мого рисака?.. Я, здається, обважнів...

— Із задоволенням, дядьку Лавря! Тільки я тебе додому спочатку, добре?

— Добре, Льоша, добре. А поранення загоїться до весілля. Загоїться! Я он який поранений і нічого! Ні-чо-о-го-о-о! І вип'ю. І до старенької ще коли навідаюсь, хе-хе-хе. Пробач мені, старому дурневі! Льош! Горілка хвастається. А жінка зараз мені таких чортів дасть, що фронт іграшкою здається!..

Доставивши Лаврю-козака до дверей квартири, Сошнін швидко скотився вниз і погнав коня, тому що дружина фронтового козака, ніби за сигналом бойової труби, накидається на того, хто з'являється з чоловіком. І коли б діло закінчувалося самими звинуваченнями. Можна й віника скуштувати.

Товсто оббиті старими робочими штанами двері в нижній квартирі були прочинені, і, тільки-но двопудова гиря, ще до

війни принесена з товарного двору в заново тоді зведений будинок номер сім, бахнула за спиною Леоніда об майже навпіл уже перетертий одвірок, на звичний удар, який струснув дерев'яну будівлю, виглянула стара Тутишиха, поманила його пальцем:

— Льош! Льош! Іди сюди! Поглянь! Що в нас є.— І зайшла ся щасливим дрібним сміхом.

У передній кімнаті перед дзеркалом крутилася внучка старої Тутишихи, Юлька, і теж заливалася сміхом від засліплюючого щастя. Юльчина мрія збулася: на ній був оксамитовий костюмчик темного, невловно синього чи чорно-фіолетового кольору, із золотою смужкою на кишенці і бортах. Але головне в туалеті — штанці: на боках в ряд мідні кнопочки, і тут-таки — о диво! о радість! — дзвоники, по три штуки на холоші, але як вони видзвонюють — симфонія! Джаз! Рок! Поп! — усе-усе разом у них, у цих кругленьких дзвіночках-шаркунцях, уся музика світу, все мистецтво, весь смисл життя і звабліві таємниці його! Плюс до темного костюмчика білосніжна водолазочка італійського походження, черевички на низенькому каблучку, пофарбовані золотом, нехай і сухозлітним, паричок шовковистосивий, ніби ненароком розтріпаний.

— Ой, дядьку Льошо! — кинулася Юлька на шию Леоніду.— Я така щаслива! Така щаслива! Це батько з матір'ю мені привезли. В Ризи в моряків купили. Дорого, звичайно, зате вже!..

«Відкупилися! Знову відкупилися від рідної дитини», — зморщився Сошнін, розтискуючи кістлявенькі Юльчині руки й знімаючи їх із шиї.

— Задушиш іще від захвату!

— І задушу! — майже в нестямі повискувала Юлька.

На столі пляшка «Ризького бальзаму», чекенчик біленької, жменя копченої ряпушки, поспіхом, невміло відкрита банка шпротів, яблука насипом, шматок ризького житнього хліба в паперовій обгортці і ще щось, кришене, м'яке, похапцем на стіл накидане. «І від старої відкупилися!» — відчужено зітхнув Сошнін, з усіх сил зображаючи на обличчі щасливе співпереживання.

— Вітаю, Юлько, вітаю! Тобі дуже личить! — якомога радісніше говорив Леонід.— Женихи залізничного селища, та що там залізничного, усіх селищ! Усіх вулиць і районів міста Вейська вважай що на шампур нанизані! Шашлики!

— Та ну тебе, дядьку Льошо! Завжди ти мене висміюєш. Ні, справді, личить? Правда? — відступаючи від нього, ніби жартома кокетуючи, смикала Юлька штанці так, щоб дзвеніли дзвоники.

Стара Тутишиха захоплено пританцьовувала і біла в долоні.

— Випий, Льош, зі мною! Така в нас радість! — запропонувала стара Тутишиха від щедрот своїх, налила в чарку самого

тільки «бальзаму».— Корисний напій. Тобі не дам! — витріщи-лася вона на внучку.

— А мені й не треба. Я куштувала — він гіркий. Шампанське — оце так!

Леонід відлив із чарочки, розвів «бальзам» горілкою і, наказавши старій більше не пити, зібрався додому.

— Тобі, може, Льош, зварити щось треба? Підлогу помити? Ми прийдемо. Цить ти, вертихвістко! — гримнула стара Тутишиха на внучку.— Скидай костюм!

— Ой, баб! Я в гуртожиток до дівчат побіжу, добре?

— Ну, дивись! Одна нога тут, друга там, — дозволила стара.

Леонід, стримавши зітхання, пішов до себе — майже дві години ночі. Юна модниця побіжить показувати вбрання, стара тим часом додасть, засне. Юлька повернеться під ранок, може, й зовсім не прийде. Стара почне сваритися, кричати на внучку, рушником махатиме...

Розділ дев'ятий

У залізничному будинку номер сім, у сина свого, Ігоря Адамовича, стара Тутишиха з'явилася років вісімнадцять, може, двадцять тому, а здавалося, що вона тут жила вічно, нікуди не виїжджала і нізвідки не виникала. А тим часом у старої Тутишихи була дуже різноманітна біографія і досить-таки змістовне життя. Стара Тутишиха казала про себе, махаючи рукою за вікно, що вона родом «звідти, із заходу». Була вона буфетницею на залізничній станції, рано захопилася горілкою і чоловіками — від таких захоплень до злочину шлях недалекий: зробила розтрату і потрапила на перевиховання в жіночу колонію, аж за Байкал. Там будували залізницю. Довгу. Роботи було багато. Переважно земляної. Зойці-буфетниці дали велику лопату й поставили на підсіпку полотна. А вона до важкої роботи не звикла, з дитинства не звикла. Мати її, куховарка станційного ресторану, дочку ніякою роботою не неволила, відомо ж здавна: у візника коняка насаджена, у вдови дочка зманіжена.

Покидала Зойка лопатою землю день, другий, тиждень — не подобається їй ця робота. І тоді мимохідь, зовсім ненароком, вона почала «зачіпатися» плечем за конвойного начальника й верещати: «У-у, кароокий, мало не звалив на землю...» І хоч який тупий був начальник конвою, а все-таки тонкий натяк зрозумів, запросив Зойку на вогник, дав закурити — не минуло й місяця, як Зойку-буфетницю із загальних робіт перевели в їдальню посудомийкою, ну, а звідти рукою подати до заповітної посади, до буфету командного складу, де Зойка шанува-

лася, багато на очах у начальства не пила, з одруженими чоловіками не гуляла.

Білява, гостроока, тілом кругленька, безперервно посміхалася, коли когось треба було підсолодити, розсипала дзвінкий безтурботний сміх; вона безбідно відбула належні три роки й вирушила з довідкою в кишені у західному напрямку. Але їхати туди далеко, а довгождана воля вабила спокусами життя. Їхала Зойка, їхала, бачить: станція якась, біля станції сквер із лавкою, на лавці, обсіпаній жовтим листям, сидять двоє чоловіків, між ними півлітрівка, огірок здоровенний на газеті й хлібина.

Зойка зійшла з поїзда й каже чоловікам:

— Налили б.

Ті налили. Розговорилися. Кинулася Зойка, а поїзд пішов! Але вона пам'ятала, що він ішов на захід, поспішати їй було нікуди й ні до кого. І пішла вона по колії, на захід сонця, де сонце зачухється — там захід, пам'ятала вона зі школи. Йшла-йшла — стомилася. Бачить попереду: будка стоїть, жовтим пофарбована. Навколо будки будівлі всякі, огорожа, колодязь збоку будки, з відром, собака на ланцюгу сидить, на залізничну колію дивиться, когось чекає.

Зойка звернула з колії. Собака на дроті як попре, як вискаліється і ри-ри-ри на Зойку. «Ну, з'їси ти мене, пес. А народу в Есесері двісті мільйонів. Ще скільки залишиться? Отож-то! Всіх не переїси!» Через якісь хвилини, все усвідомивши, все зрозумівши, пес, як той конвойний начальник, лежав у Зойки головою на грудях, цілував її в губи, облизував солодко, крутив хвостом і при цьому віддано повискував.

В загорожі, за будівлями, кури порпалися, на задвірках, за дверима низької будівлі, обважніле тіло завовтузилося і свинячим голосом поскаржилось на самотність: «Ох-ох, ох-ох». На городі між головками капусти, яку ще не зрізали, ходила корова, жувала щось. Побачивши Зойку, замукала: «Му-и-и-и!»

— Ми, ми,— озвалася Зойка, підійшла, обняла корову за шию, сльозою бідолашних жінок пройняло. Ласкава, добра корова була кольору померхлого листя, на лобі біла невеличка лисина, і один у неї ріг, як належить, над головою, блідим місяцем світиться, другий чомусь уперед, майже на око впав, не інакше, як хазяїн пожував його напідпитку.

Будка була не замкнена. Зойка ввійшла, огляділася. Будка на дві половини, з піччю й грубкою біля печі. У першій, тіснішій, половині кухня з усім начинням; за перегородкою, збитою з вагонки і обклеєною газетою «Гудок», світличка з казенним ліжком, із столом з усього дерева. На вікні квіти, на простінку — рамки з карточками, праворуч буфет з посудом, ліворуч шафа

і вздовж стіни дерев'яний вокзальний диван. На всіх виробках з дерева вирізано суворе «МШС», «МШС»...

Нічогоньке приміщення, обставлене, лише на всьому господарстві лежить відбиток чоловічої грубої руки і пахне гасом.

Проте поверх газового духу козиром усе крив запах наваристого м'ясного. Зойка заглянула у піч — справді! У приску стоїть чавун з капусняком, поряд, на сковороді, до кірки запечені деруни. Зойка зголодніла і всі ці страви з печі дістала, знайшла ще в сінях діжку з огірками і на печі в кошику великі помідори, деякі уже підгнили. Гостя поставила все на стіл і зупинилася посеред світлички, міркуючи. В кутку ікона якоїсь святої діви із згаслою синьою чаркою-лампадою. Зойка відчинила скриню, присунуту до перегородки. Немає в ній того, що шукала. Ще поміркувала Зойка і з гиком кинулася в сіни, там рундук, біла рундука ночви з піском, у рундуку гас у бідонах, ліхтарі, лопати, колійні башмаки, фляги, банки, петарди і всякий залізничний інвентар. Над рундуком аптечка, і, звичайно, в аптечці — де ж більше йому бути? — спиртик у баклажці, в алюмінієвій, теж із буквами «МШС». Зойка розвела спиртик у склянці, дочекалася, поки, збурений водою, хімічний продукт заспокоїться, випила його насухо і з великим апетитом пообідала. У капусняку був гарний шмат свинини, вона його побратньому розділила навпіл, спиртику теж іще розвела і залишила на столі, закривши папером, щоб не видихалося питво. Подумавши ще трохи, Зойка віднесла залишки їжі собаці, називаючи його Полканом. У собаки було інше ім'я, але з цього дня пес знехтував його і забув назавжди, прийнявши, ніби нагороду, те звання, яким його нарекла гостя, як виявилось, довга.

Прибрала Зойка на столі, спати захотілося. Розібрала вона постіль — чоловіком пахне, наволочка давно не прана і накидка теж. Зойка дістала із скрині простирадло, наволочку, рушник, пішла до колодязя, помила ноги, озирнувшись на ліс, і вище дещо помила, здригаючись від холодної води, обличчя своє ситеньке, од води розчервоніле руками погладила, по волоссю гребінцем пройшлася, зазирнувши у настінне дзеркало, і підморгнула собі лівим оком — вже що-що, а підморгувати вона вміла.

Адам Артемович Зудін — обхідник колії, як і належить Адамові, був ще не одружений, Єву ще не придбав. Навідувалися іноді в будку Єви зі станції або з колійної казарми, яка за дванадцять верст від його поста, але, швидко заглухнувши у тайговій місцевості від одноманітного життя, тікали. І ось повернувся Адам з колії, із залізничного обходу — матінко моя!

В його будці, у виділеному йому залізницею казенному приміщенні, на його ліжку спить Єва, білявенька, на обличчі по-свіжіла. Свята жінка, не інакше! Зайшла у житло, все, що треба знайшла, поїла, випила — і навіть усе навпіл, навпіл! Так і годиться Єві: Адамові-трудівнику залишати половину всього, тому що вона і зветься половиною, — по-божому, по справедливості людям жити належить хоч на тому, хоч на цьому світі. Так міркував Адам, поспіхом сьорбаючи капусняк. На груди з ложки лилося — не зводив з Єви очей Адам і що далі сьорбав, то більший поспіх і нетерпіння охоплювали його. Бог! Це бог йому, чоловікові, здичавілому від самотності, жінку послав. Він, він, дбайливець! Від управління колійної дистанції не дуже якогось товару дочекаєшся, гасу, гноту для ліхтаря — і те в обріз дають, струменту не допросишся, велять самому роздобувати струмент, і харчі, і жінку! А вони, жінки, на залізницях не валяються. Від гнітучої знемоги піде, буває, Адам у колійну казарму, в дощ, у мороз, у заметіль — всяке бувало, але чи трапиться щось, — невідомо, залежно від обставин.

Адам нервував, совався за столом. Старий чоловік, звісна річ, і триденній каші радий, а тут?! «Та чорт із ним, з капусняком з цим, з обідом!» Адам кинув ложку, плутаючись в одязі, розсупонився до спіднього, охайно витер ноги об постілку, підняв ковдрочку і обережно вкотився у затишну, добре нагріту постільну глушину. Полежав, смиренно витягнувшись, Адам — не проганяють. Тоді він присунувся до Єви щільніше й почув: «Ну, ці чоловіки! Ну звірі, звірі! З холоду, з вітру... і холодними лапами зразу до живого тіла!..»

Отак Адам одружився і сам собі здивувався. Жили Адам з Євою весело і навіть бурхливо. Ганявся, і не раз, Адам за Євою з ломом і колійним молотком, піднявши струмент над головою. Але наздогнати не міг. Спритна! Палив Адам Єву з рушниці дробом — промахнувся. Вішався Адам на турнику перед вікнами колійної будки — мотузок урвався, і все через фатальну пристрасть, яка засліплювала розум Адама: любила Єва народ, і народ її теж любив.

До розпису Зойка не йшла доти, доки не народився синок, якого вона нарекла модним ім'ям Ігор. Ріс синок на привілілі добре, швидко, і Зойка біля нього втихомирилася, дбайливою матір'ю стала, вже не мітила втекти на станцію в буфет. Адам склав план: змайструвати ще двох дітей, дочку і сина, щоб закріпити за собою Єву. Та не дала вона себе закабалити земними турботами і багатодітністю. Коли Ігор виріс і вступив до залізничного училища, щоб одержати професію машиніста електровоза, загуляла Єва, як колись.

Ігор Адамович уже влаштувався на роботу, одружився, коли мати його об'явилася у Вейську, в залізничному селищі, в будинку номер сім, заявивши, що чоловік у неї був похилого віку, коли вона з ним зійшлася, зносився до смерті й тепер вона житиме із сином, тому що більше жити їй ніде і ні з ким.

І жила. Довго. Давно жила. І звично сунули в нижні двері дітей жителі восьмиквартирного будинку, біжачи у справах, у кіно, терміново куди-небудь вітребувані, і звичне чулося з квартири Зудіних: «А-ту-ти-ту-ти-ту-ти, а-ту-ти-ту-ти-ту-ти...» — це стара Зоя колихала й підкидала на колінах чийсь дитину, іноді по кілька штук одразу.

Була стара Зоя страшенно лайлива й любила випити. Напідпитку співала частівки, трохи їх переробляючи «під пристойні». Наприклад: «Татко з мамкою на дому гонять дьоготь і смолу, а я, бідний, за трубою вигинаюся дугою». Стара, коли була сердита, вдавалася до спогадів, розповідала, як у колонії «лівер душили», по-людськи це означає — залицялися до жінок «свого світу» урки, бандити, різні покидьки.

Дітлахи — народ творчий: відновлювали справжній текст бабиних частівок і горланили їх на все селище. Володя Горячев зумисне ходив до сьомого будинку — зачувати фольклор баби Зої, яка поступово втратила своє справжнє ім'я, тому що народ плодився, — «ту-ти-ту-ти-ту-ти» вже не змовкало ні вдень ні вночі. Довго стара Тутишиха билася з додатком до «ту-ти, ту-ти» і так і сяк крутила вона його: «А, тути, тути, тути, загубив мужик тути, шарив, шарив — не знайшов, сам заплакав і пішов». Але дітлахи в будинку номер сім і на околицях не знали слова «пути». Стара спробувала приставляти «уди», але їй тут щось її в тексті не влаштовувало, і тоді розум старої, уже впритул наблизившись до дитячого, став на новаторську лінію, збагатив російський фольклор сміливим нововведенням: «А, тути, тути, тутил, загубив мужик бутил, шарив, шарив — не знайшов, сам заплакав і пішов». Усіх ця остання редакція влаштувала тому, що в тексті був прямий натяк на винагороду і подяку. Усі розрахунки за допомогу віднині здійснювалися за допомогою «бутила» — невеликого і нерозорного. Баба Тутишиха, коли у неї появилася внучка Юлька, і синові наказала: пенсію не зачіпати і раз на тиждень видавати їй чвертку. Пенсія у старої була невелика: як помічнику обхідника колії їй призначили карбованців двісті п'ятдесят старими грошима.

З появою внучки стара пом'якшала норовом, її чорні спогади погасило почуття світлої, хоч і нерозумної любові до Юльки, чи вони потьмяніли самі собою, і коли внучка була здорова, а росла вона кволою, плаксивою, завжди нежить, баба, при-

кривши очі, оживляла в собі зовсім-зовсім майже поховане життям і роками. «Я на тому березі черемхи цвіт ламала, А на цьому березі з миленьким гуляла». «Ти не стій на мосту, не махай рукою, я вже любка не твоя — не піду з тобою!» І з тихим, безслізним сумом воскресила одного разу: «Ой мила моя, красна, свічечко незгасна! Горіла та розтанула, любила — та залишила...» Заспівала, здригнулася і, озирнувшись навкруги, чи не підглядає хто, наморщеним лобом уперлася в шибку віконця, прорубаного туди, на захід, на батьківщину, яку вона давно-давно покинула.

Юльчина мати, жінка конторська, часто хворіла, народжувати їй не можна було, але вона сподівалася з допомогою родів поздоровшати і поздоровшала настільки, що почала щороку кататися по безкоштовному залізничному квитку на курорти, з чоловіком і без чоловіка, і одного разу з курорту не повернулася, казали: потонула в Чорному морі.

Ігор Адамович, все ще молодий, але вже солідний, з гарною професією і великим заробітком, довго не вдовував, учителька школи робітничої молоді, де він добивав середню освіту, Вікторина Миронівна Царицина, з ранньої молодості, з педінституту ще, мала двох дівчаток-близнюків, Клару і Лару, вона швиденько допомогла учневі з утворенням сім'ї і щодо всякої іншої грамоти.

У неї була квартира в управлінському будинку. Ігор Адамович швидко забув номер старого будинку, і залишилася Юлька при батьках вважай що сиротою, на руках великого педагога — баби Тутишихи, яка матюкала внучку за відставання в навчанні, ганялася за нею з рушником, якщо та не слухалася її.

На шістнадцятому році, бачачи, що Юлька почала чепуритися, підглядати за хлопцями й спати неспокійно, баба Тутишиха збула внучку якомусь п'яниці-пройдисвітові, і тонконога, недорозвинена, з синюшним обличчям, Юлька через розумову відсталість не втрималася в педінституті, Вікторина Миронівна приткнула її в училище дошкільного виховання, і вона знемагала там котрий уже рік, вимучуючи себе і виховні науки. Юльчині батьки, підростивши двох дочок в управлінському будинку, полюбили подорожі та відпочинок у санаторіях, жили собі на втіху, каталися навколо Європи і по ближчих країнах, завели дачну ділянку, захопилися вирощуванням квітів. Юлька тим часом добивала себе з кавалерами, серед яких, згадав Леонід, бував і той модник у дублянці з гуцульським орнаментом. Він, мабуть, Юльку й чекав з гоп-компанією під сходами, та тут і принесло Юльчиного верхнього сусіда.

Баба Тутишиха жити без Юльки не могла, вчила її уму-

розуму, ніби фельдфебель у піхотній роті, не добираючи виразів:

— Ти перед кожним стрічним не розшаперуйся. Ти строк рахуй або ампулу ковтни.

— Капсулу, бабусю. Ампула у склі.

— Ну й що, що в склі? Раз відмучишся, зате потім тобі воля. А це що ж за моду взяла — кожен раз п'ятдесят карбованчиків! Де батькові на вас півсотських набратися? Вас у нього три нахаби, і всі розвинені, хтиві. І в кого тільки вдалися? Я ось завзята була, але розум мала! У тої, у цариці, дочки вчительки, а кунки у них теж веселі...

Спить баба, хильнувши смачного «бальзаму» і прикінчивши чекенчик. Юлька переполошила своїм убранням подруг з гуртожитку училища дошкільного виховання, приблизно такого самого рівня розуму і духовних запасів, як у неї. Все ще туркотить і намагається наставити на стежку праведну дядько Паша старого Аристарха Капустіна, рибалку-стерв'ятника, який втратив «подобу совісті», весною набирає риби у заморних ставках і озерах, бавиться «телевізором», «косинками», — так недовго до вибухівки докотитися й потрапити в тюрму. Лаврякозак, витримавши виверження вулкана, чекає години, коли розплавлені породи остигнуть і осядуть у нутро вируючого кратера, навшипінках прокрадеться в туалет, де за дзюркотливим унітазом, серед пляшок з фарбами і пакетів з порошками, стоїть пісадуна з діловою наклейкою «Дьоготь колісний» — клята крапеліна ніяк не дає йому сонно розслабитися. В будинку дитини спить — не спить тітка Граня, чутко стереже сон малих людей, осиротілих у нещасті, покинутих чи пропитих матерями та батьками.

Замикаються на ніч клуби, стадіони, ресторани, бібліотеки, палаци культури, але летять літаки, ідуть поїзди, стоять на посту вартові й сторожі. Десь у тюремному вагоні тісно спить з такими самими, як він, хануриками Вецька Фомін із Тугожиліна і не знає, куди його везуть. А везуть його далеко і надовго — залишків дуже змарнованого життя може йому не вистачити для повернення.

Міцно замкнувшись на дерев'яний засув і на залізні гачки, нарізно полягало в гаряче натопленій хаті подружжя Чащиних, зітхає крадькома, щоб не потривожити «саму», бореться з безсонням Маркел Тихонович, нудьгує за внучкою, думає про зятя і дочку, може, й фронт згадає — вголос, прилюдно він чомусь згадає війну зрідка, лише зітхає іноді: «Не приведи, господи, ще раз таке...»

Упоравши вундеркіндів, сонно гортає зашмуляний рукопис

якогось Сошніна мислителька і штовхач місцевої культури Октябриня Перфілівна Сироквасова.

Великий начальник Володя Горячев збирається спати і, як йому здається, на самоті висловлюється на адресу гостя і всіх порядків, які не він завів, але які його втягли у невагомість орбіти. Алевтина Іванівна, яка плутає гучні голоси покійного чоловіка і богоданого синочка, наглухо накриває внука Юрочку, відвертає від його обличчя блакитний вогник нічника, дивиться на завіконне вуличне світло, думаючи про дітей довіреного їй Будинку дитини, де вона, ніби спокуютючи провину за безплідність свою, намагається стерти з життя й пам'яті дітей немилосердність безпутних і злочинних жінок, виправити їхній подальший життєвий шлях.

Лерка й Светка, напрацювавшись, сплять обнявшись на тісному диванчику в тісній і задушливій кімнатці, в багатолюдному кам'яному баракі, відповідно до нової ери перейменованому в житло готельного типу. «Все ери, ери...» — згадав Сошнін.

Хтось на чергуванні по відділенню змінив Федора Лебеду? Когось поб'ють, понівечать уночі три браві хлопці, уражені в будинку номер сім і від ураження жадаючи помсти.

Гойдається за вікном ліхтар, кришаться од вітру бурульки, просвердли любовим прожектором, заспокоїв басом нічних пасажирів електровоз, на якому після відпочинку в модному прибалтійському санаторії, може, в перший рейс пішов щедрий Юльчин батько. Все менше на вулиці перехожих, все повільніше обертання Землі, і Лерка із Светкою все сплять, сплять... «Зі мною ви лукаві, мов змія. Вже скільки раз сказати було бажання: «Піду від вас, обманщице моя!» Та тільки-но доходить до прощання — іти? Буть з іншою чи зможу я?..» «О матір божа, і що за здатність у людини запам'ятовувати дурниці, бачити те, чого не треба бачити, жити не так, як добрі люди живуть, без витівок, надломів, просто жити...» — устиг ще подумати про себе відсторонено Леонід і, здається, поспав лише кілька хвилин, коли раптом його скинув з дивана тонкий зойк — хтось когось терзав, чи, може, Юльку, яка пізно й нишком поверталася додому, якийсь гультьяй згріб і потяг під сходи.

Натягаючи штани, Сошнін здивовано дивився у вікно, за череватий «гардероп», звідки крижиною напірав холод світанку, коли двері, які він забув замкнути, гуркнули, через поріг упала і поповзла, простягаючи до нього руку, Юлька:

— Дядьку Льоша!.. Дядьку Льоша! Бабуся...

Сошнін пререстрибнув через Юльку, махом долетів до нижніх дверей, розчинив їх. Бабуся Тутишиха, склавши маленькі, висохлі ручки на грудях, з довірливою і привітною напів-

посмішкою лежала на ліжку поверх ковдри, у верхньому одязі, у стоптаних капцях, напіввідкритим оком дивлячись на нього. Леонід захищнув холодні повіки бабусі Тутишихи, побовтав керамічну пляшку з-під «Бальзаму ризького» — бабуся не послухала його настанов, прикінчила «корисне» питво.

Йому треба було уночі забрати «бутил» у старої, але ж ні, у нього свої справи й турботи. У всіх свої справи. Скоро нікому не буде ніякого діла одне до одного.

— Замовкни! — гримнув він на Юльку, яка скиглила в дверях. — Мчи за батьком, за Вікториною Миронівною, гуляка соплива! Що тепер без бабусі робитимеш? Як житимеш?

— О-ой, дядьку Льоша! Не йди. Я бою-уся-а... Не йди... — накидаючи кожушину, не потрапляючи в петельки гудзиками, вела скоромовкою Юлька. — Я зараз. Я миттю.

Проводжали бабу Тутишиху в інший світ багато, майже пишно і велелюдно — синок, Ігор Адамович, таки постарався наостанку для рідної матусі. Ховали бабу на новому, нещодавно приєднаному до старого, кладовищі, на горбі, та й старе почалося лише в сорок п'ятому році, теж на голому, кам'янисто-глиняному горбі, але там уже щільно стояв ліс, що був частково посаджений, частково виріс із насіння, яке прилетіло із заріччя і з охоронної лісової зони міста Вейська, із залізничних насаджень або його просто притягли із землею на взутті, на колесах возів, грузовиків, катафалків, — життя на землі триває, добрива в землі додаються. Все йшло своїм звичаєм.

Кинувши жменю землі на обтягнуту атласом труну бабусі Тутишихи, Леонід навпростець, по снігу, який сипав після відлиги, радісно й нестримно пішов до старого кладовища, шукаючи поглядом товсту осіку-самосійку — орієнтир на шляху до могили матері й тітки Ліни.

Біля свіжопофарбованої, доглянутої огорожі побачив кривошию тінь у залізничній шинельці, в беретіку, що гойдалася по блакитному снігу, не став заважати молитися тітці Грані і пройшов мимо, здивувавшись, що тітка Граня, висока жінка, стала на зріст мов школярка. Фотографія Чичі на пірамідці вигоріла чи обмилася дощами й снігом до сірої плямки, але тітка Граня все ще, мабуть, упізнавала в тій плямці чоловіка, молилася господові, щоб він простив його і, в свою чергу, не забув про неї, грішницю, забрав би тихо, без страждань; міськрада, як виняток, за всі її труди і пожертви на користь суспільства дозволила б поховати її на закритому кладовищі, поряд із супутником життя, якого бог послав.

В огорожі матері й тітки Ліни товсто лежав сніг у крапоч-

ках кіптяви, яка долетіла сюди з міських димарів. Леонід не відмотав дріт на дверцятах огорожі, не зайшов у неї. Взнявшись за гострозубі піки, приварені електрозваркою до поперечних косинців, стояв і дивився на це тихе місце, намагався і не міг уявити, як вони там, дорогі його жінки, під снігом, у землі, в такому холоді існують. І нічого не можна для них зробити, нічим неможливо допомогти, відігріти, приголубити. Що ж таке оцей день, небо високе, яскраве від снігу і сонця, що раптом прорвалося з висоти, і ось це густонаселене кладовище, в тісноті якого лежать під снігом і не подають голосу двоє нікому, крім нього, Сошніна, не відомих людей? Де вони? Адже були вони! Були! І люди, всі люди, що навколо лежать, теж були. Працювали, думали, клопоталися, плодилися, добро наживали, співали, білися, мирилися, кудись їздили чи думали поїхати, когось любили, когось ненавиділи, страждали, раділи... І ось нічого і нікого їм не треба, все для них зупинилося, і скільки б не ламали голови живі, щоб зрозуміти й пояснити сенс смерті, — нічого в них не виходить. Скільки б не винилися, а вина живих перед людьми, які залишили землю, не кінчається.

Весною на кладовищі палили сміття, і треба ж було піднятися вітру на ту пору — і пішли пожежі по могилах і хрестах. Все, що було дерев'яне, згоріло, на залізному спалило фарбу. Багато могил на кладовищі розореними пішли в зиму, під сніг, іржавіли огорожі й пам'ятники, пустували могили — сніг заховав головешки під собою, накрив білим саваном — до речі слово прийшлося, — зовсім уже скорботним саваном, приставищем людської юдолі та печалі.

Полум'я побувало і на могилі Сошніних, оплало фарбу на огорожі, випало фотокартки в напівкруглих заглибленнях. Леонід улітку заново пофарбував блакитною фарбою огорожу і немудрі надгробки, вбив у землю лавку, але фотографії нові не вставив. Навіщо вони? На колишніх фотографіях жінки молоді, мало схожі на тих, яких пам'ятав Сошнін. У війну матері ніколи було фотографуватися. Тітка Ліна після колонії не у фотографію ходила, а таємно від нього, від Леоніда, до церкви. Не треба тішити фотографіями чужих і байдужих до них людей — показухи і без кладовища предостатньо. Він пам'ятає матір, але більше тітку Ліну, любить їх, тужить за ними, мучиться, як і всі люди, у грудях яких ще є серце, через те, що живий, а вони лежать так близько — рукою можна дістати — і водночас так далеко, що вже ніколи і ніхто їх не дістане, не побачить, не образить, не розвеселить, не штовхне, не вилає. І небо, яке так яскраво засяяло від безтурботного сонця, що нікого не гріє, до них відношення не має — вони

в землі лежать, знизу в них земля, і над ними земля, давно вже, мабуть, роздушила їх, ввібравши їхню тлінь у себе, як вбирала вона і до цього мільйони й мільйони людей, простих і геніальних, чорних і білих, жовтих і червоних, тварин і рослин, дерева й квіти, цілі нації і материки — земля й повинна бути така; бездушна, німа, темна і важка. Якби вона вміла відчувати і страждати, вона давно б розсипалася і прах її розвіявся б у просторі. Вбираючи у себе те, що вона народила, вбирає вона і горе людське, і біль, зберігаючи людям здатність жити далі і пам'ятати тих, хто жив до них.

— Ну, пробачте мені, мамо, тітко Ліно, — знявши шапку, низько вклонився Леонід і чомусь не зміг одразу розігнутися, чогось так обважнило його горе, яке зібралось в ньому, що несла було підняти голову до яскравого зимового сонця, зрушити з місця. Нарешті він відчув головою холод, обома руками насунув шапку і, вже не оглядаючись, довго прокашлював сльози у здушеному горлі, пішов до виходу з кладовища, боячись виплюнути відкашляне мокротиння у сніг.

Біля виходу зі старого кладовища він помітив дві постаті: одна, в приталеному пальтечку, у песцевій шапці, пританцьовує, б'є чоботом об модний чобіт, друга постать мала, з великою круглою головою-кульбабою, — слава богу, здогадалися закутати дитину в пухову хустку тітки Ліни, у валянках з калошами, у сільських рукавичках з овечої вовни, у неповороткій шубі, стоїть смішно відставивши руки. Щоб не дати ходу порожній розмові: «Запізнилися на автобус, усі машини пішли, ми з нового кладовища сюди, на всякий випадок...» — Сошнін з ходу підняв Светку, притиснув її до себе. Вона мовчки й міцно обняла батька за шию, припала до його вуха ротом, обережним теплом в нього дихала.

Чомусь він ішов сердито, чи так здавалося Лерці, більше, ніж звичайно, кульгав, і черевики, повні снігу, мерзло цвірінчали на скляній позозиці дороги. Не знаючи, що сказати й зробити, Лерка раптом почала дразнити його в думці жорстокою дитячою дразнилкою: «Руб — п'ять, де взять? Треба зароблять! Руб — п'ять, де взять...» Що це я? Зовсім уже з глузду з'їхала? Зовсім здичавіла? — зупинила вона себе. — У нього ж з ногою, очевидно, зовсім кепсько, не може грубі міліцейські чоботи носити...» Лерка покірно задріботіла позаду чоловіка, і у неї теж почали цвірінчати чоботи.

«Куди ти?» — хотіла вона запротестувати, коли Сошнін завернув від кладовища до спуску, що веде в залізничне селище, але ж він закричить, обов'язково закричить:

«Додому! Нічого тинятися по чужих кутках!» — і потім у них там, у сьомому будинку, — поминки, може, допомогти треба тітці Грані й Вікторині Миронівні. Та мало що — дні у нього важкі, клопітні були останні, і робота із Сироква- совою, і якісь хулігани на нього нападали — завжди на нього хтось нападає, і взагалі живе він весь час якимось напруженим життям. Навіщо так? Скільки свіжих могил на новому кладо- вищі? Чорно. А кладовище лише восени розширили і відкрили. Навіщо люди вкорочують собі життя? Навіщо кваплять одне одного туди? Треба навпаки. Треба якось разом перемагати труднощі, миритися з недоліками...

— Де тебе носить? — зашипіла на Леоніда тітка Граня, як тільки бахнула за ним гиря в сьомому будинку. — Другу чергу треба садити за стіл, якісь ветерани затесалися, про- бують пісню затягти...

— А я тут при чому, тітко Граня?

— Забирай їх! Вимітай! Щоб людям не заважали...

— Я не служу в міліції, тітко Граня.

— Ну, а як? Комусь же треба наводити лад! Господар наївся, нікого бачити і чути не хоче, за матінкою побивається.

Тітка Граня була чогось незвично сердита, майже зла. Най- швидше, від роботи у Будинку дитини. Долі і життя дітей, по- нівечені ще під час народження дорогими матінками і татусями, мабуть, не дуже пом'якшують серце, вони роблять жорстокими навіть таких святих і терплячих, як тітка Граня. Одна мату- ся зовсім хитро вирішила позбутися сосунця — засунула його в автоматичну камеру схову на залізничному вокзалі. Добре, що вейські міліціонери знають усіх колишніх і нинішніх спе- ціалістів по замках, і один закоренілий домушник, що жив по сусідству з вокзалом, швидко відчинив скриньку камери, ви- хопив звідти згорток з рожевим бантиком, підняв його перед обуреним натовпом: «Дівчинка! Крихітка-дитина! Жись при- свячую! Жись! Йй,— оголосив домушник.— Тому що... А-а, с-су- ки! Крихітку-дитину!..» Далі говорити цей страдник, якого ба- гато разів судили, ловили, садили, не зміг. Його душили ридання. І найцікавіше — він справді присвятив життя дівчинці, нав- чився меблевій справі, працював, знайшов собі жалісливу дружину, і так вони обоє тремтять над дівчинкою, так її пестять і наряджають, так їй і собі радіють, що хоч теж у газету про них пиши допис під назвою «Благородний вчинок».

Сошнін розкутав Светку, поставив каструльку з супом на плиту, запалив папір, почав штовхати у грубу дрова. Светка посиділа біля дверцят плити на її давньому низенькому стіль- чику, взяла віник і стала підмітати підлогу.

Лерка стояла, обіпершись спиною об одвірок, і дивилася в двері середньої кімнатки, з яких видно було ріг зловісного «гардероба». Господар не запрошував її роздягатися, заходити. Шпурляв дрова. Вона, його «примадонна», так жодного разу, з жодним чоловіком більше і не була, боїться роздягатися, «одомашнитись». Їй потрібен буде час заново звикати до нього і до домівки, переборювати свою сором'язливість чи ще щось там таке, не кожному дурневі зрозуміле.

— Ну, я піду туди,— кивнув Леонід на двері головою.— Треба. Ти, Свет, посьорбай гарячого супу, хочеш — почитай, хочеш — пограйся, хочеш — телевізор увімкни. Не знаю, чи працює. Я його давно не вмикав...

Светка перестала водити віником по підлозі, спідлоба подивилася на нього, перевела очі на матір. Лерка мовчки відсторонилася від одвірка, пропускаючи Сошніна у двері.

Під сходами сірою, попелястою купкою лежало щось у розпливчастій калюжі. «Урна!» — здогадався Сошнін. На весілля й урочисті гуляння її уже давно не пускали, але з поминок вигнати не годиться — такий звичай. Наш теж. Російський. «Ей! — закипіло раптом у грудях Сошніна. — Ей, жінко! Іди, помилуйся моєю полюбовницею!..— хотів він уразити нагадуванням про давній скандал і одразу ж заспокоїв себе — слівце Лаврі-козака якраз згодилося: — Зо-овсім ти, Леоніде Вікентійовичу, зовсім з глузду з'їхав, як кажуть на Україні. Скоро злом зійдеш, голубчику!..»

А-ар-р-рдина нида-аррам да
нам стр-рана вручила,
Его знает кажний наш боец..
Мы готовы к бою, товарищ Ворошилов,
Мы готовы к бою, Сталин — наш отец..

Підпершись рукою, ввівголоса вів за столом Лавря-козак, дядько Паша, старий Аристарх Капустін, сусіди, численні «вихованці» баби Тутишихи і просто знайомі люди підвивали в лад ветеранам, промокаючи очі грудочками хусточок.

Ігор Адамович лежав ниць на материному ліжку, в піджаку, у начищених черевиках, не ворущачись, не подаючи голосу. Вікторина Миронівна запитально і тривожно поглядала в його бік, ввічливо пригощала гостей. На торці стола, одягнена у видатний костюм, у заморську водолазку і шовковистий парик, стирчала недоладна і всім тут чужа Юлька. Вона ушіймала поглядом Леоніда, коли той увійшов, розгублено йому посміхнулася:

— Сюди, дядьку Льощ, сюди, будь ласка!

Співаки примовкли з появою Леоніда, але він, сівши до столу, без очікуваної суворості сказав:

— Співайте, співайте. Нічого. Бабуся Зоя була легкого характеру, любила поспівати...

— Ой бабуся, бабуся! — диким голосом закричала Юлька і впала на плече Леонідові.

Він її погладив по зробленому не на її малу дурну голову парика, що зсунувся на вухо, і зі скрипом прокашляв так, ніби йому здушили горло.

Прийшла Лерка. Сошнін посунувся, звільняючи місце біля себе на пласі, покладеній на стільці, замість лавки і накритій облісним килимком, який принесла з дому Вікторина Миронівна.

— Царство небесне милій бабусі, — потупившись, мовила Лерка, зачерпнула ложечкою колива з широкої вази, підставивши долоню, пронесла її до рота і довго жувала не підводячи очей.

Тітка Граня почала хреститися, заплакала; зашморгали носами, заплакали, стали утиратися жінки-сусідки, хтось сказав звичне, до якого ніколи і ніхто не звикне: «Ось воно, життя, було — і немає». Ніхто не продовжив, не підтримав скорботної розмови, і співати більше не пробували, не вийшло ні довгої, для очистки душі розмови, ні пісень розслаблюючих і сумних, які настроюють людей на дружбу і співчуття.

Уночі Сошнін лежав не ворущачись на свіжозаправленій постелі. Близько, за тонкою перегородкою, посвистувала носом Светка, яка застудилася на кладовищі. Несміливо притиснувшись до нього, спала Лерка. Чітко працював-стукав старовинний годинник на стіні у дерев'яному ящику — його любила заводити ключем Светка. Леонід усе забував його заводити, і вже через добу після зруйнування родинного союзу годинник, упершись гирею в дерев'яну підлогу, замовкав, ставало тихо, час зупинявся в четвертій квартирі. Він почав думати, звідки і яким чином потрапив у пролетарську квартиру такий старовинний годинник, який став знову модним і цінним — знову пішла мода на старовину. Але нічого ні згадати, ні придумати не зміг і взагалі йому ні про що не хотілося думати — нечастий, нехай і насторожений спокій був у його оселі і в серці. Він розумів, що треба якось налагоджувати своє життя, розбиратися в ньому і, перш ніж упритул засісти за письмовий стіл, по-новому, вдумливіше і ширше осмислити все, що відбулося і відбувається з ним і навколо нього, навчитись дивитися на людей і розуміти їх не так, як раніше, очима зіркового й нещадного «опера», а людини іншого призначення. На роботі так було просто «сортувати» алкашів, бабників-розлучників, шахраїв, дрібних

і великих злодіїв — «паханів» і «цариць», сутенерів і рвачів, вокзальних і горищних мешканців, вербованих перекотипіль. Але це тільки верхній прошарок... Чи нижній? Пилюка на підвіконні, а за вікном, між склом, іде, бредє, біжить, живе, танцює, веселиться, плаче, краде, жертвує фамільними цінностями і собою, народжується і вмирає всякий різний народ, багато народу, багато землі, багато лісу...

«Багато лісу, багато лісу, багато вересиночок...» — Він так і заснув, не встигнувши до кінця згадати частівку, яку чув у селі Польовці. Гарна й доладна частівка — народна творчість.

Спав він спочатку спокійно й міцно, але потім причепився і почав мучити його жахливий сон: по весняній, розсмоктаній кризі, яку засмітили рибалки, поплямували свердлами, пританцювуючи ходила дівчинка у червоній шапочці. Кригу від одного і другого берега відокремили забережні, ось-ось скресне ріка, і нікого на кризі, жодної душі, крім дівчинки. Леонід дивився, дивився на дівчинку і впізнав Светку, хотів закричати, але в цей час ріка рушила, почало ламати, розводити крижини. Сошін біг понад берегом, точніше, намагався бігти, та не біглося. Кликав Светку — повітря на голосний крик у грудях не вистачало. І тоді він кинувся в річку, почав розбивати кригу кулаками. Крига не розбивалася. «Ти її дошкою, дошкою», — почувся голос Федора Лебеди, і звідкілясь з'явилася дошка. Леонід трощив кригу дошкою, рвався до Светки, боляче натикаючись на вістря крижин, усе глибше забідаючи в киплячу каламутну воду. «Добре, хоч не холодна. Стік. Гарячий стік із шинного заводу, от і не холодна». Він пробився-таки до дівчинки, простяг руку, але в цей час крижина тріснула на кілька частин, і дівчинку, яка безтурботно сміялася, закрутило, понесло вже не на крижині, а на аркуші із зошита, в кутку якого стояла велика червона двійка, понесло в небо, у пільму, проколоту зірками. «Та це ж той світ! — здогадався Леонід і, як йому здалося, на все горло закричав: — А-а-а!» Насправді ж лише замутиків і, підстрибнувши в постелі, прокинувся.

— Ти чого? — прошепотіла невизразно Лерка.

— Спи. Спи. Нічого, — з полегшенням перевів він подих і притиснув долонею Лерку до постелі і не відгускав доти, доки не занімала від нерухомості рука. Потім підвівся провідати доньку. Зім'явши ковдру, упустивши подушку, розкинувши руки й ноги, дівчинка довірливо обняла старовинну скриньку бабусі Ліни, яку змайстрували вятські умільці і яку вона змалечку зігрівала своїм тільцем, а до неї цю скриньку обживали, гріли, зберігали в ній вінчальне вбрання, нехитрий сільський посаг, клубки, хустки, вузлики із срібляниками і льо-

дяниками, постілочки, скатерки, мереживце далекі родичі Светки, яких вона ніколи не бачила, не знала і вже не побачить і нічого про них не дізнається... «Що вже тут говорити про зв'язок часів! Порвалися вони, воістину порвалися, вислів перестав бути поетичною метафорою, набув такого зловісного змісту, значення і глибини якого буде дано осягти нам лише з часом і, може, вже не нам, а Светці, її поколінню, напевно, найтрагічнішому за всі земні строки...»

Дбайливо підсунувши Светці під голову подушку, прикривши її ковдрочкою, Сошнін став на коліна біля скриньки, обережно притиснувся щокою до голови доньки і забувся в якомусь солодкому горі, у воскрешаючій, животворящій печалі, і, коли опам'ятався, відчув на обличчі мокре, і не засоромився сліз, і не зневажив себе за слабкість, навіть на звичайне кепкування над своєю чутливістю його не повело.

Він повернувся в ліжку, закинувши руки за голову, лежав, скоса поглядаючи на Лерку, яка закотила голову йому під паху.

Чоловік і дружина. Мужчина і жінка. Зійшлися. Живуть. Хліб жують. Нужду й хвороби перемагають. Дітей, а нині ось дитину ростять. Одну, але з великою натугою, поки виростять, себе і її замучать. Блукаючи по землі, серед великої кількості до себе подібних, він і вона об'єдналися — так веліла доля чи всемогутній закон життя. Чоловік із дружиною. Жінка з мужчиною, які не знали одне одного, навіть гадки не мали про існування живих пилинок, що обертаються разом із Землею навколо своєї осі в незбагнено великому просторі всесвіту, з'єдналися, щоб стати ріднішими від рідні, переживши батьків, самим зазнати батьківської долі, продовжуючи себе і їх.

Не самець і самка, які за велінням природи паруються, щоб продовжитися у природі, а людина з людиною, з'єднані для того, щоб допомогти одне одному і суспільству, в якому вони живуть, удосконалитися, із серця в серце перелити кров свою і разом із кров'ю все, що в них є доброго. Адже від батьків їх передали одне одному кожного із своїм життям, звичками й характерами — ось із різнорідної сировини треба створити будівельний матеріал, зліпити комірку в багатокровній будівлі під назвою Сім'я, ніби знову народитися на світ і, разом дійшовши до могили, відірвати себе одне від одного з неповторним, нікому не відомим стражданням і болем.

Яка велика загадка! Щоб осягти її, витрачено тисячоліття, але так само, як і смерть, загадку сім'ї не зрозуміли, не розв'язали. Династії, суспільства, імперії перетворювалися на порох, якщо в них починала руйнуватися сім'я, якщо він і вона блудали, не знаходячи одне одного. Династії, суспільства,

імперії, які не створили сім'ї чи порушили її підвалини, починали хвалитися досягнутим прогресом, брязкали зброєю; в династіях, імперіях, суспільствах разом з розвалом сім'ї розвалювалася злагода, зло починало перемагати добро, земля розверзалася під ногами, щоб поглинути набрід, що вже без будь-яких на те підстав іменує себе людьми.

Але в сучасному, квапливому світі чоловік хоче одержати дружину в готовому вигляді, дружина знову-таки — гарного, а найкраще дуже гарного, ідеального чоловіка. Сучасні дотепники, які зробили предметом висміювання найсвятіше на землі — родинні узи, образили стародавню мудрість зубоскальством про погану жінку, розчинену в усіх гарних дружинах, треба гадати, знають, що й гарний чоловік поширений у всіх поганих чоловіках. Поганого чоловіка і погану дружину зашити б у мішок і втопити. Просто! Ось так би до неї, до простоти тієї, дійти на вутлому сімейному кораблі, який не мінявся з дня створення світу, який швидко розсохнувся, побитий житейськими бурями, втратив надійну плавучість.

«Чоловік та жінка — одна спілка» — оце і вся мудрість, яку знав Леонід про цей складний предмет.

«Ану, що у товариша Даля?» Він обережно почав перелазити через Лерку. Лерка, яка звикла спати із Светкою, стерегла кожен її рух, чула навіть дихання своєї дитини, Лерка, не просинаючись, помацала рукою поряд.

— Ти чого? — знову спитала сонно і глухо.

— Спи. Спи. Нічого, — знову неголосно озвався Леонід, прикриваючи її простиралом. — Я грубу підтоплю. Светці холодно.

І він натопив грубу, хоч у квартирі було не холодно, посидів біля відчинених дверцят, подихав сухим теплом, подивився на полум'я, яке красиво й бадьоро танцювало, і пішов до столу, скося поглядаючи на Лерку, яка вільно розкинулася і заплутала себе у волоссі.

Над письмовим столом, який колись забракували через ветхість у технічній конторі станції Вейськ і безкоштовно віддали тітці Ліні, прибита полицка для підручників, зошитів і шкільного приладдя. Нині на полиці, нахилившись до вікна, стоять словник, довідники, улюблені книжки, збірка віршів та пісень. Серед них зеленим світлофорним світлом горить обкладинка книжки «Приказки російського народу». «Молодий літератор» і вже випробуваний у сімейних справах чоловік розгорнув товсту книжку на середині. Розділ «Чоловік — жінка» займав дванадцять щирочезних сторінок — молода російська нація до минулого століття накопичила вже достатній досвід з родинних підвалин і відобразила його в усній творчості.

«Жінка ласкава та борщ смачний — кращого і не шукай».

«Розумно, дуже розумно і по-діловому!» — посміхнувся мислитель із залізничного селища. Але скоро такі відкриття пішли, що у нього зникло бажання сміятися: «Смерть та жона — богом суджена», «Одруження є, а розлучення нема», «З ким вінчатися, з тим і кінчатися», «Пташка крилами міцна, жінка чоловіком красна», «За чоловіка завалюся — нікого не боюся».

«Ага! Аякже! — не погодився на цей раз з народною мудрістю Леонід. — Познайомити б вас із сучасною жінкою!» Він мимоволі покосився на Лерку. «Жінка не чобіт, з ноги не скинеш». «Що правда, то правда», — протяжно зітхнув Сошнін і поставив книжку на місце.

І без словника одних настанов баби-покійниці для розумного життя вистачить, вирішив він. «Сім'ї розвалюються і жінки з чоловіками розходяться чому? — питала стара Тутишиха і сама собі відповідала: — А, тому, що сплять нарізно. Дітей і одне одного не бачать тижнями — як же їм скріплюватися? Ми, бувало, з Адамом посваримося, коли і поб'ємося, але чоловік із жінкою хоч і сваряться, а під один кожух лягають! Уночі Адам на мене ручку денароком покладе, я на нього ніженьку закину, бо жарко, і, дивися, спокій та злагода у домівці...»

«І то правда, — зітхнув Сошнін. — Баба розв'язувала складні задачі без дробів простим, але точним способом».

Леонід постояв посеред кімнати, погладив себе по голові. З-за «гардеропу» починало проникати слабке світло. «А домовину цю все ж таки доведеться рубати на дрова, — погладив він облізлу споруду. Вона, наче старий пес, жорстким язиком чіплялася за пальці, дружньо колола долоню. — Нічого не поробиш, друже. Сучасний побут вимагає жертв! Ніщо нове без жертв у нас не створюється і не налагоджується», — винувато посміхнувся господар четвертої квартири.

Світанок вогкою сніговою грудкою вкочувався вже і в кухонне вікно, коли, натішившись спокоем серед сім'ї, що тихо спала, з почуттям давно йому не відомої впевненості у своїх можливостях і силі, без роздратування й туги в серці. Сошнін приліпився до столу, притримуючи його розхлябане тіло руками, щоб не скрипів і не крякав, потягся до давньої і теж конторської лампи, добряче зігнув її шийку із залізною чашечкою на кінці, прилаштував у пляму світла чистий аркуш паперу і надовго завмер над ним.

З М І С Т

ЗОРЕПАД. Повість. Переклав <i>Анатолій Таран</i>	5
ЦАР-РИБА Повісткування в оповідях. Переклала <i>Мирослава Лещенко</i>	75
ПЕЧАЛЬНИЙ ДЕТЕКТИВ. Роман. Переклала <i>Тетяна Маркевич</i>	407

Литературно-художественное издание

Серия «Єдинение»

АСТАФЬЕВ Віктор Петрович

ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ
ТОМ ВТОРОЙ

ЗВЕЗДОПАД. Повесть

ЦАРЬ-РЫБА. Повествование в рассказах

ПЕЧАЛЬНЫЙ ДЕТЕКТИВ. Роман

Перевод с русского

Киев, издательство художественной

литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художник *В. С. Василенко*

Художній редактор *В. С. Войтович*

Технічні редактори *Н. К. Достатня, Л. М. Смолянюк*

Коректор *Л. Г. Лященко*

ИБ № 4567

Здано до складання 09.02.90 Підписано до друку 22.06.90. Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура балтика. Друк високий. Умовн. арк. 26,88. Умовн. фарбовидб 27,09 Обл.-вид. арк. 33,544. Тираж 65 000 пр. Зам. 57. Ціна 2 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Астаф'єв В. П.

A91 Твори: В 2 т. Т. 2: Зорепад: Повість; Цар-риба: Повісткування в оповідях; Печальний детектив: Роман/ Перекл. з рос.— К.: Дніпро, 1990.— 512 с. (Єднання).

ISBN 5-308-00693-8 (т. 2)

ISBN 5-308-00694-6

До другого тому творів відомого російського радянського письменника, лауреата Державних премій СРСР та РРФСР ім. Горького входять повісті «Зорепад» та «Цар-риба» і роман «Печальний детектив». Їх об'єднує мужня, безкомпромісна позиція автора, який не бажає миритися зі злом та неправдою, з болем і гнівом таврує людські недоліки, що заважають перебудові нашого суспільного й політичного життя. Письменник подає свій голос на захист рідної природи, життя якої для нього рівнозначне органічній течії людського життя.

A 4702010201—154
M 205(04)—90 154.90

ББК 84Р7

БИКТОР АСТАФ'ЄВ

2 крб. 30 к